

ऐष इतीषां पतिं	८१५	ऐत न्यं हरिषी	६८०
समयं मथवथ	१५४१६५०	एत वितन्य योषषी	६०८
समयतः प्रवमानथ	४८८	एतसु न्यं दश विपी मजनि	५८४
सुमे यदिन्द्र	१११४६०	एतसु न्यं दश विपी हरि	६००
सहस्रव्यूतिर्	०५०	एतसु न्यं सदच्युतं	११६
सहस्रचसे	६०६	एतं मजनि	६०१
सहस्रं सा	३६८	एता स त्या सयसं	६५५
सथनधिषम्	६३४	एते सस्यम्	४५३
सथा अप संसुष्टमः	१५०	एते सीमा थमि	६३३
सथी अयेइ	६३५	एते सीमा थसचत	५०५
सथा वेद	५०४	एतो विन्द्र सवाम मड	१६५०४६
सजां मिनी	१५०	एतोविन्द्रं सवाम सहाय	११८
सजां नपात्तावेद	६६३	एद मधीर्	११०१६०
सजां नपातमा इषे	६३३	एना विद्यान्यं	३०५
सजां नपात स	१८६	एना थो थधि	१११०१२
सधं क पु	१८	एन्दुमिन्द्राय	११८८१३
सधं थिष	८६३	एन्द्र नो थधि	१११६६३
सधो नभर्षी	१००६	एन्द्र वृष	१११
सधं साम	१०६	एन्द्र याधि	१६४६८५५
सधुनीती नी०	११४	एन्द्र याद्युप	१३५
सधवेन	०८२	एन्द्र सानसिं	७१
सधन जिडा पधे	३८६	एभिर्नो थकेर्	६६६
सधाथन मधिर्	६६३	एभिं प्रथेतन	०००
सधाथानं नेशानम्	६११	एवा थः सीस परि	४०३
सधेन मिथारथथा	४६३	एवा पधन मदितो	४४०
सधेन याऽनारथथा	४३३	एवाकताय	७३५
सधथीम	३६४	एवा रातिभू०	४३०
सधिमना थ	६०१	एवा थमि वीर	११११४४६
सधिविधः पुर एता	१०६	एव इन्द्राय	६८३

एष च स पुत्रती	६०४	एष सूर्येण हासते	६८२
एष च स वषा	६०८	एष स ते मधुमान्	१८३
एष कविरु	६८२	एष स धारया	३२८
एष गव्यरु	६८३	एष स पौतये	६०८
एष दिवं वि धावति	६०३	एष स मयी	६०८
एष दिवं व्यासत्	६०३	एष स मानुषीषा	६०८
एष देवः शुभायते	६८१	एष हितो वि	६०६
एष देवी अमत्यः	६०१	एषो उषा अपूर्व्या	२६१८३२
एष देवी रययति	६०२	एष देवामयीमुवा	८३६
एष देवी विपत्युभिः	६०३	एष इरी नम्र०	८८०
एष देवी विषा कृती०	६०३	एषु धु नवायि	४१६०
एष धिया	६०५	रिभिर्दंदि	८०१
एष नृभिर्वि	६८३	श्रीजसदस्य	२८८८४
एष पविषे	६८१	श्रीमे सुयन्त्र	५५८
एष पुत्र धियायते	६०५	श्रीवैश्वानरच्युचिम्	१०
एष प्र कीशे	३११	क इमं नाज्ञपीषा	१०२
एष प्रवेन जम्भना	४१०६०४	क ई वेद	१५०१८१६
एष प्रवे न मन्त्रना	४१०	क ई व्यक्ता	२४४
एष नम्रा य०	२४६१८६१	कदाः सुपर्णा	१०९२
एष रुक्मिभिरी०	६०६	कदा इन्द्रं यदकत	६८२
एष वसुनि	६०७	कदा इव भगवः	०९३
एष बाजी	६८०	कग्रेभिर्षावा	४०६
एष विप्रेरभिष्टी	६०२	कदाचन स्तरीरसि	१५८
एष विद्यानि धार्या	६०२	कदा भर्तृम्	००८
एष वषा	६८१	कदा वसी	११८
एष शुभ्यदाभ्यः	६८४	कदु प्रवितसे	११८
एष शुभ्यसिष्यददना	६८४	कनिकान्ति हरिरा	१८२
एष मन्त्राधि	६०७	कया ते अपि	८९४
एषसूर्य मरोचयत्	६८२	कया त्वं न	५४

जुष्टो हि दूतो	८६८	तं त्वा समिद्धिर्	३६७
श्रीतिर्यञ्जस्य	५६३	तं दुरीषमभी नरः	३८६
तं वः सखायी	३२०१५८४	तपोष्यविषं	४८१
तं वी दधाम्	१२४१३०८	तमग्रिमसे	०१८
तं वी वाजानां पतिम्	८११	तमस्य मजंयामसि	८८४
तं सखायः	८०८	तमिदंनु	००६
तं हिन्वन्ति	८२५	तमिन्द्रं जीह्वीमि	२५६
तं हि स्वराजं	६५०	तमिन्द्रं वाजयामसि	६०१६०
तं ह्यीतारम्	८१८	तमोडिवा यो	६१०
तदद्यदी मनसी	२८८	तमु अमि प्र गायत	२१६
तं गाधया पुराणा	८८५	तमु त्वा नूमम्	०५१
तं गृधंया	६२१८१२	तमु ष्टवाम	४८६
तमे यज्ञी अजायत	०६४	तमु ह्वे वाजसातय	४११
तन्मवित्तुर्वरेण्यं	०८०	तमोपधौर्दधिरे	८८८
तदग्रे द्युमम्	६३	तथा पवस	०६८
तदद्याचित०	४८५	तरणिं वी	३०८
तदिदास	०८१	तरणिरिस्तिपासति	३२५४७७
तदिप्रासी विपन्ववी	८०५	तरता मन्दी	२००५७३
तदिथीः परमं	८०४	तरसमुद्रं	४०१
तदी गाय	६५१८०१	तरीभिर्वी	१२४१३०८
तं ते मदं	२१६१४८४	तव क्रत्वा	५०२
तं ते यवं यथा	४०५	तव त्व इन्दी	६५२
तं त्वा गीपवभो	१४	तव त्वदिन्द्रियं	८८१
तं त्वा हृतस्रवीमहे	८५१	तव त्वग्रथं	२६२
तं त्वा पुतांरम्	४३८	तव द्यौरिन्द्र	८८१
तं त्वा नूम्यानि	४५६	तव द्रभा छत	००२
तं त्वा मदाय	५६८	तव द्रप्ती मौलवान्	८८०
तं त्वा विप्रा	५८३	तव थियी	५५५
तं त्वा मोषिष्ठ	६००	तवार्धं नक्तम्	५०६

तवाहं सोम	२०४५०६	तीशासा रथयावाना	५८१
हवेदिन्द्रावस	१४३	त्यसु वः सत्रासाहं	१८१५८०
तथा अहं	१००४	त्यसु वी अमहयं	१८८
ता अथ नमसा	५५०	त्यसु पु वाजिनं	१८१
ता अथ पृथनापुवः	५५०	त्वं सुमिधं	१११
ता नः अहं	६१५१०२२	वातारमिन्द्रम्	१८३
ता नो वाजवतीर्	६१८	विश्वाम वि राजति	०३१
ताभिरा मच्छत	५४१	विकट्टुकेषु चेतनं	४८८
ता वा भयम्	५२८	विकट्टुकेषु महिषी	२५३१०८५
ता वा वीभिर्	४२०	निरक्षौ सत	२१४१०५८
ता सुमाजा	४२८	दीधि चित्तस्य	५५४
ता हि शश्वत	४३०	दीधि पदा वि	८०३
ता हुवे ययीर्	४६८	त्वं घविष्ठ	६६१
तिमी वाच ईर्यति	२८८५०१	त्वं राजिव सुमती	५२१
तिमी वाच सद्	२६५१००८	त्वं वदथ सत	६८१
तुचे तुनाय	२२२	त्वं वलथ्य	६६६
तुभ्यं सुताम.	११२	त्वं विपक्षं	४८३
तथ्येमा भुवमा	५२५	त्वं समुद्रिया	४२५
तुच्छवी मधुमनं	८६८	त्वं सिन्धुं रवाहृत्री	८८२
तुविशुध तुविकती	८६१	त्वं सती महिनामी	००१
ते अथ मनु	०६१	त्वं सुश्रायो अद्रिभिर्	००१
ते आगत सन्	०८०	त्वं सूर्यो न वा	५०१
ते न, महसिध्वं	६२८	त्वं सोम रुमाहमः	५२८
ते नो इष्टिं	६२५	त्वं सोम परि श्व	५२५
ते पुतासी विपचित,	५८६	त्वं सीमासि धारतुर्	००१
ते विना	५६६	त्वं ह व्यपधीना	८५८
ते सुतामी विपचितः	८८०	त्वं ह व्यपधी	१०८
ते श्माह र्व	५८०	त्वं हि सैतवद	४८
वीमा इदहया	४१८	त्वं हि नः पिवा	४२८

दूरादिदिक्	११५	नदं व चीदतीर्णा	८१६
द्वैवानामिदवी	७६	न दुद्दुतिर्द्विषोदेवु	४७७
द्विविभक्ता	६२४	नमः सखिभ्यः	१०१०
द्विवी वी द्विविषोदाः	१७०८१०	नमसेदुप सोदत	७७२
द्वीषी आगाद वृद्ध	६५	नमसो षट्	७०८२
द्वुचं सुदानुं	१७८	न य दुष्ता	४८०
द्वयः समुद्रम्	१०१०	नराग्र समिह	७१५
द्विता यी	६७५	नय यी नयति	७७४
द्विष्यं पञ्च	७०७	न ममृतं य	८३१
द्वर्ता दिवः	२१२६३२	न सौमटव	१४२
द्वानावन्तं कार्त्तिकम्	११०	न द्वि ते पूर्वम्	२८१
द्विधा चक्रौ	७८८	न द्वि त्वा गुर	४०२
द्वीभिर्द्वलनि	५१६	न द्वि वधरमं	१२६
द्वेदुष्ट इष्ट	१००१	न द्वाश्च गुरा	८१६
द्वेष्यीः पुत्रपत्नीश्च	४७४	नाके सुपेचम्	१७११००८
न कि इष्ट तद	१०७	नाभा नाभि न	६०७
न कि द्वैवा	८४	नामिं यत्राणां	६१४
न किरस्य सहस्र	७५४	नित्यस्त्रीनी	६४२
न किष्टं कर्मणा	१२८६२१	नि त्वा नच्य	१३
न किष्टद्रवीतरी	५२१	नि त्वा मघे	२७
न को रिवन्	७३८	नीय शीर्षाधि	८६५
न वा वसुर्	६०१	नून पुनाती	६८३
न धेमन्वद्	३६८	नू नी रधि	२०८
न तसं ही	१४०	नृचपस त्वा	६१३
न तस्य भागया	४८	नृभिर्धौत.	४०४
न ते द्विरी अधि	६७८	नृभिर्धेमाधी	४७२
न त्वा वृद्धनी	१३७	नृभिर्धेमाधी	५१०
न त्वाधी चको	१७६	पदं द्वेष्य	८४६
न त्वा प्रतं च	६४०	पदा पचीनरामधी	७१८

पञ्चपदमित्	१२१८२६	पञ्चमान विदा	१६८
पञ्चम ज्ञातवेदमे	८४३	पञ्चमान ज्योति	६८४
परि कोमं	३३४	पञ्चमान सुबोधि	७०३
परि मं हयं०	३०८२०२	पञ्चमानग जिप्रती	६८३
परि दुधं	१०३	पञ्चमानग ते अवे	३६३
परि न मंयन्वा	४००	पञ्चमानग ते रभी	४६०
परि भो अयम्	६४६	पञ्चमानग ते वार्त	४२६
परि म धन्येन्द्राय	३४१००५	पञ्चमानग विजयित्	५२६
परि मामिष्यदत्	१०३	पञ्चमाना अद्यत	३००१६८
परि प्रिया	३६०५६३	पञ्चमाना दिवस्यं०	५०६
परि यन्काष्ठा	६०८	पञ्चमानाम आगवः	८१८
परि वाजपतिः	१५	पञ्चमानो अजीजनद	३००१६०
परि विद्यानि	३३३	पञ्चमानो अभि मधी	६०८
परिष्कृत्वम्	४८४	पञ्चमानो अमिष्यदत्	०६८
परि म् मानी	६४८	पञ्चमानो रदितमः	६८३
परि भानप्रथमे	६८६	पञ्चम दससाधनी	३६६५०५
परि भानाम इन्द्री	३०१६०५	पञ्चम द्वेव आगुवग्	३००१६५८
परि मानी गिरिठाः	३६०५६३	पञ्चम द्वेवोतय०	३३१००२
परीतो विद्यता	३८१६८५	पञ्चम द्वेवोर्	५६६
पञ्चमः पिता	६८०	पञ्चम मधुमगम	३३५३८२
पर्युं गु म चन्व	३३१०२३	पञ्चम बानी	४३४
परिं तीक्ष्णं	८०८	पञ्चम वाजसातमी	३८६
पवने इत्येती	३३३०३२	पञ्चम वाजसातये	५५५
पवने वाजसातये	६३०	पञ्चम विश्वर्यष	४६२
पञ्चमान धिया	५०५	पञ्चम उच्यन्म	५२६
पञ्चमान नि तीक्ष्णं	६५८	पञ्चम उंटिम	०६८
पञ्चमानमव्ययी	६३६	पञ्चम धीम सुधी	२४५
पञ्चमान उच्यन्व	४८०	पञ्चम सीम मधुमान्	६८४
पञ्चमान उच्यन्व	४८६	पञ्चम सीम मन्वयन्	६८६

पवस्व सीम मङ्गात्समुद्री	१४२।६६०	पुनानी देववीतय	४५८
पवस्व सीम मङ्गे	२४१।००४	पुनानी वरिवन्धुधि	४५८
पवस्वोन्दो वया	१६८।४२६	पुनानी वारे	५८४
पविदं ते विततं	३१८।५८०	पुरः सय	६४६
पवीताऽऽ पुनीतल	५०१	पुरा भिन्दुर्	१००।६६४
पातं नी मिवा	५२८	पुषका ङि	६१०
पाता उवहा	८८०	पुह त्वा दाशिवी	५३
पातमा वो	८५।२८१	पुहहतं पुहदुत	२८५
पावकवर्षाः	६८१	पुहतम पुहवाम्	४००
पावका नः	१०१	पुहकषा विध्यक्षयो	३२७
पावमानोदंभश्च	६८८	पुरोजितो वो अन्वस'	५०५।२८४
पावमानोर्षी अश्व्युद्धिभिर्	६८०	पूर्वोरिक्तय	४५२
पावमानो. स्वययनीः सुदुवा	६८८	पीरो अश्रज	८५१
पावमानो स्वययनीस्ताभिर्	६८८	प्र क वदेववीतये	५३६
पाङ्गि वा अन्वसो	१६२	प्र	२८८।६०१
पाङ्गि नो अग्र०	१८।८२०	प्र वेदुजा	३८
पाङ्गि विद्युत्पाट	८३१	प्र गायताभ्युर्चाम	१२६
पिबेति मिषो	६०२	प्रजायतस्य	६६१
पिषा त्वाऽस्य	०१०	प्र य आश्विनीः	४८०
पिषा सुतस्य	११५।०५८	प्र तत्ते अय	८८१
पिष्य सीमभिन्ट	११५।१०८	प्रति त्व चादम्	८
पुनकृत्रां	१००१	प्रति प्रियतम	११५।२४३
पुनासा दक्षसाधनं	६१३	प्रदि वां मूर	५०८
पुनासः कलमेष्वा	६१३	प्रति ष्वा मूर्गरी	८३१
पुनासः सीम जाम्बिर्	१८५	प्र तु द्रव	२८०।२०४
पुनासः सीम वारवा	१८१।१०२	प्र ते अश्रीतु	४०६
पुनासांश्वसुवदी	६३३	प्र ते वारा अश्वयती	८३८
पुनासे त्वा	८६१	प्र ते वारा मधुमतीर्	१८६
पुनासी अश्वधी	१०१।१००	प्र ते सीतारी	००५

प्रबं पीपुधं	८००	प्र वाज्यदाः सङ्घधोरसु	६१२
प्रत्यक्षे इरसा	५४	प्र वी धियो	६१८
प्रत्यक्षे विपोषते	१८०१०६८	प्र वी मरु सतयो	१५८
प्रत्यु अदग्गां०	१६१५१२	प्र वी मरु मरुग्धे	१०८१८०६
प्र देवमन्दा	४१०	प्र वी मिषाय	६१५
प्र देवीदासी	२५१८६	प्र वीऽर्धाय	६०१
प्र चत्वाऽसोम	३३०	प्र समाजमसुरस	४४
प्र थाऽमधी०	६०८	प्र समाजं चयंषीनाम्	०८
प्र न इन्दी मरु	३८१	प्र स विन्धेमिर्	८१२
प्र पावमान चन्वसि	५२८	प्रमवे त उदीरते	६४४
प्र पुनानाय वेघसे	३१२	प्र सुत्वानाय	३०८५२११०२६
प्रप्र चयाय पत्यने	५१४	प्र सेनानीः यूरी	२८५
प्रप्र बन्धिष्टुमम्	१०१	प्र सी अघे	६११८६६
प्रमङ्गी यूरी	००८	प्र सीम देववीतये	१८२१४२०
प्रभूजंयन्तं	४०	प्र सीम वाहीन्द्रस्य	६२४
प्र भंदिठाय	६१५८२	प्र सीमासीऽअधन्विनुः	५१०
प्र मन्दिने	२१४	प्र सीमासी मदन्तुतः	२४८५४११
प्र मिषाय	१९४	प्र सीमासी विपयिती	२६८५१८
प्र यज्ञानी न	१०३१४८१	प्र खानासी रथा०	६०४
प्र युजा वापी	६०८	प्र ईसासम्पन्ना०	६०२
प्र वी यद्गं	१८	प्र द्विवाणी जनिता	३८०
प्र वी राये	१८	प्र जोता ज्ञाती	४३
प्र वी रिटिच०	१६५	प्र जीवे पूर्वं	५६
प्र व इन्द्राय उरुते	१३५	प्राचीमगु प्रदिशं	८५८
प्र व इन्द्राय सादनं	८५१३८६	प्राणा प्रियर्	३२११५५३
प्र व इन्द्राय उरुहन्तमाय	१४८	पातरप्रिः	४८
प्र वामधन्वकुक्षिनी	८४८८१८	प्रावीविपहाच०	५१८
प्र वा मदि चनी	८६१	प्रास्य धारा अघरन्	८६०
प्र वापमिन्दुर्	६४१	प्रियी वी अघ	८०५

मही नो अद्य	११०।२२६	य छय इव	८००
मही नो राय०	६४०	य छयः सन्	८१०
मा विदन्वद्	१२०।७२१	य छत्तिया अपि	१२८
मा ते राषांसि	८२०	य छते विदमि०	१२८
मा त्वा मूरा०	४०२	य एका इन्द्रिये	११८।००८
मा न इन्द्र परा	१२०	यं श्रीभिष्ठसमा	४४०
मा न इन्द्र पीयववे	२८४	यः पावमानोरधीत्युपिभिर्	१८०
मा न इन्द्राभ्याश्दिशः	०२	यः सवाहा	१५१
मा नी अग्ने महाधने	८२२	यः सीमः कलश्रीषा	६४१
मा नो अज्ञाता	७०८	यः श्रीचितीषु	०२२
मा नी इषीषा०	६४	य रत्ननि	८८
मा पापत्वाय	५०४	ब हवेषु	१८६
मा भिम मा	८६५	यजिद्धि	८०४
मिचं वयं इवामहे	४३२	यञ्जकांसि	१२८
मिचं इवे	४६१	यजा नी मिवावदथा	८२८
मूधानं दिवी	२५।६१२	यजामह इन्द्रं	१८४
मृगो न भीमः	१०२६	यजिष्ठं त्वा यजमाना	८८८
मृजन्ति त्वा दम	६३४	यजिष्ठं त्वा वरुमहे	६२।०५२
मृज्यमानः सुहृत्वा	१८४।५८९	यज्ञायथा अपूर्व्यं	०६४
मैडिं नं त्वा	१०८	यज्ञ इन्द्रम्	६८८८८
मैधाकारं	५२०	यज्ञश्च नस्	६०१
नी षु त्वा	१५०।८०६	यज्ञस्य कर्तुं	४८८
नी षु वज्रैव	४५०	यज्ञस्य चि स्य	५८१
य आनयत्	०१	यज्ञायज्ञा वी	१०।३८८
य आर्जकिषु	६२५	य जगासी	८४३
ब इदं प्रति०	८२१	यत इन्द्र भयामहे	१४।।६८८
य इद	६१८	यमे दिद्य	६२८
य इन्द्र समसेधा	८८	यश्च क्व च	०८०
य इन्द्रः सीमपातमी	२२१	यश्च वाषाः	१०२१

मुंस्ता हि इव इन्द्रम	१५२।२३५	रयिं नदिचम्	५०३
मुञ्जनि प्रधम्	०८३	रसं ते मित्री	५८३
युजनि इरोः	३२३	रसायः पयसा	४४०
युञ्जन्त्यस्य काम्या	०८४	राजानावनधिदृष्टा	४२२
युञ्जे वाचं	१०००	राजानो न प्रशक्तिभिः	६०५
युष्म सन्तम्	८२०	राजा मेधाभिर्	४५५
युवं चित्रं	४१५	रायः समुद्रायतुरी	४०८
युवं हि स्यः	५४५	राया हिरण्यया	५०८
ये ते पत्या अधी	२३	राये अपी मष्टे	५३
ये ते पवित्रम्	४३०	रुशशक्ता	२४३
ये त्वामिन्द्र	८११	रिततीर्नः	८४।५८५
येन ज्योतींष्यायवे	३८४	रिवा इन्द्रेयत०	२८३
येन देवाः पवित्रेषु	६८२	वचने वा	२३३
येना नवम्वा	५१५	वयः सुपर्वा	१०१
ये सोमासः परावति	६१४	वयं च त्वा	१३०।४०१
ये अपि देववीतये	४६०	वयं घा ते अपि	१३०
येनेयीमे तवस्रं	८८।४०२	वयने अस्य राधसी	६५८
ये जागार तम्वचः	२२२	वयमिन्द्र त्वायवी	०३
ये जिनाति	५३४	वयसु त्वासपूर्यं	१२८।३२१
ये भारया	३८५	वयसु त्वा तदिद्यां	८६।३२०
ये न इदमिदं	२१५	वयमीनमिदा	१४४।२१४
ये नः स्त्री	१०२६	वययिसे पतत्रिषी	२०५
येनिष्ठ इन्द्र	१६०	वरिषीघातनी	३८२
ये नो वसुष्वन्	१८५	वरुणः प्राविता	४३४
ये रयिं वी	१२६	वपद् ते विष्वावास	८८२
ये राजा चर्यंषीनां	१४४।५१२	वसुरप्रिर्नसु	६००
ये वः शिवतमी	१००४	वसा इन्द्रासि	१४३
ये विष्वा दयते	११।८५३	वाचमष्टापदीम्	५४०
रधीष्टा	३८१	वाजी वाजिषु	०८८

		शुधी इव तिरया	१८०१८५
अं.पदं मव	२३०	शुधी इव विपिपानक	१०८
अकेम त्वा समिधं	५०८	शुद्धये	६०
अग्धु११५	१११८५०	स इधान	८४१
अधीभिर्न अधीवत्	१५१	स इपुइलौः	१०११
अतामोकिव	४५१	स ई रघी	०८६
अत्रमानस्य वा	८११	स वस इव माहभिर्	५८४
आक्राना आकी	८००	भइकडणम्	४१६
आधीणे	४००	मखाय आ नि धोटन	०००१६०१
अिचा स इन्ट	८८१	सहाय आ त्रिपामडे	११८
अिचियमनो	१००२	सखायस्ता	३१
अिचियभिर्नरुयेने	८०८	सख्ये त इन्ट	४५१
अियुं लजान इरि	००५	स घा तं वष	२३८
अियुं लजानं इर्यत	६२०	स घा नः सूडः	८८६
अकः पवस	६६०	स घा नी योग०	४०८
अकं ति अन्वद	४१	स घा यस्ते	१०४
असि पावक	५२६	सकन्दनेन	१०१२
अनं इवेम	१८०	सखमित्या	१४८
अधमनी	५५१	सपासर्ष	१८५
अधमान अतायुभिर्	५१६	स दितसाधि	६८६
अधी अर्धी	०८६	स तं नयिष	४४१
अरयामः	०५०	सदसम्पतिमइत्	८१
अरो नी	५५४	सदा गाव.	२४०
अशुतं लरितुर्	५०४	सदा व इन्द्रध०	१०४
अश्वे इष्टेरित	४६२	स टैवः	१८६
अश्वे वनेपु	२१	स न इन्टः शिषः	००५
अस्ते दधामि	१०८	स न इन्टाव	३०२
आयन्त इव	१४११६८८	स न कर्जे	०४८
अतं वी इषइन्ममम्	११०	स नः पवस	१६१
असि मुत्कथं	२१		

संस्तुतः	१५५	सुधापाषाणी चन्द्रमिर्	५२६
संस्तुते	११०५६०	सूर्यस्यैव	७१६
संस्तुत्	५१३	सो अद्रियी,	२३६
संस्तुत्या	१००२	सो अर्षेन्द्रायः	५३४
संस्तुत्याः पवते	४८०	सोम स चाणः	१८४५४३
संस्तुत्याः इवर्ष	७५१	सोमः पवते	१६०५१९०
संस्तुत्याः पुत्र विर	२६०	सोमः पुत्रात् कर्मिणाः	१११५१५
संस्तुत्याः अरिद्वयः	५१०	सोमः पुत्रात् अर्षति-	६३६
शाकं जातः	७२६	सोमः पूषा च	८४
साकसुची	१६२१००५	सोमं यावो	४७३
सा नी अयाभरदसु	६४०	सोमं राजानं	५१
साहान्विद्या	८३६	सोमा अतद्यम्	६३६
सिञ्चन्ति नमसा	८६५	सोमा पवन इन्द्रोः	१०६५६६५
सौदन्तसे	११८	सोमानां स्वर्ष	७६१०८१
सुत एति	४६४	सोमं राधानां	८६३
सुता इन्द्रायः	४१०	स्वरणि त्वा	४७६
सुतासो मधुमत्तमाः	१०६५००६	अस्ति न	१०१८
सुते चित्तासु	६६५	स्वादिष्टया	१६४३८१
सुनीयो चा स	१०६	स्वादोरित्या	११२५४४८
सुनीत सोम	१५१	स्वाग्रुधः पवते	२७४
सुपावोरस्तु	७१६	इधो अवाण्याः	४००
सुमन्वा	८६५	इल्लुतेमिर्	७७१
सुपपन्नम्	८७५४८८	इन्निनि इरम्	४६५
सुपित्त	४६१	इन्वाणासो रया	६०५
सुपमिदो	७१३	इन्वानो इल्लमिर्	१६४
सुपदा सोम	६६०	इता देवी-	७८८
सुधापाषाणी इन्द्रः	१६६		

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर त्रि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास लल्लुभाई.

संस्कृत माउशाला.

नं० १२५. गुलाबगढी, मुम्बई, ४.

सामवेदसंहितायाः

छन्द आर्चिकस्य आग्नेयं पर्व

प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथमा दमति ।

हरिः ओम् ।

१ २ १ २ १ २ ३ २ १ २
अग्ना याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

१ २ ३ १ २
नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १ ॥

प्रथमे खण्डे अग्ना याहीत्वेषा भरद्वाजेन दृष्टा गायत्री
आग्नेयी । सैषा प्रथमा । हे 'अग्ने' अङ्गनादिगुणविशिष्ट ! त्वम्
'यायाहि' अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । किमर्थम् ? 'वीतये'
हविषां चरुपुरोडाशादीना भक्षणाय । कीदृशः सन् ?
'गृणानः' अस्माभिः स्तूयमानः (व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्यय.)
पुनश्च किमर्थम् ? 'हव्यदातये' । देवेभ्यो हविः प्रदानाय
आगत्य च 'होता' देवानामाह्वाता सन् 'बर्हिषि' आस्तीर्षं
दत्तं 'निपत्सि' निषीद(सदेःशान्दत्त. शपोलुक्) ॥ १ ॥

१ २ २ २ ३ २ २ १ २ २ २
त्वमग्ने यज्ञानां होता विप्रेषां हितः ।

३ २ १ १ २ २ १ २
भिर्मानषि जने ॥ २ ॥

त्वमग्ने इत्यस्या ऋष्याद्याः पूर्ववत् । सैषा द्वितीया । हे 'अग्ने' त्वं 'विश्वेषां यज्ञानाम्' अग्निष्टोमात्त्वग्निष्टोमादीनां सम्बन्धी 'होता' होमनिष्पादनशीलः (जुहोतेस्ताच्छीलिक-सृन्) यद्वा 'यज्ञानां' यष्टव्यानां 'विश्वेषां' देवानां 'होता' आघ्राता । एवं भूतस्त्व 'मानुषे' मनोरपत्यभूते यजमान-लक्षणे 'देवेभिः' देवैः छान्दसोभिम ऐसभावः) देवनशीलै-र्ऋत्विग्भिः 'हितः' निहितः गार्हपत्यादिरूपे संस्थापितो भवसि । यद्वा । देवैरेवेन्द्रादिभिरुक्तलक्षणः मन् यज्ञानां निष्पादनाय यजमाने नियुक्तोऽसि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अग्निं दूतं हृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ ३ ॥

अग्निं दूतमित्येषा कण्डपुत्रेण मेधातिथिना दृष्टा, छन्दी-
देयते पूर्ववत् । सैषा तृतीया । 'दूतम्' देवानां दौत्ये विनि-
युक्तम् 'अग्निं देवम्' 'हृणीमहे' स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्भजामहे
[अस्य च दूतत्वं तैत्तिरीयके समाह्वतम्—'अग्निर्वै देवानां
दूत आसीदुगनाकाव्योऽसुराणाम्' इति] कथं भूतम् ?
'होतारं' माधुदेयानामाघ्रातारं [अयतः साधुकारिणि त्वन्,
'बहुन् छन्दसि (६,१,२४)' इति सम्प्रसारणम्] 'विश्ववेदसं'
विज्ञानि वेत्तीति विश्ववेदाः, तम् [वित्तेरसन्] यद्वा, वेद
इति धननाम विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य, तम् [बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञायाम् (६,२,१०६), इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्]
'अस्य' प्रयत्नमानस्य यज्ञस्य 'सुकृतम्' निष्पादकत्वेन गोभन-
कर्माणम् अथवा क्रतुगिति प्रज्ञानाम गोभनप्रज्ञं वा ।
तं त्वां हृणीमहे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥

“अग्ने” इति छन्दोगानाम्, “अग्निम्” इति वदृचानां
पाठः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं गो अग्ने महोभिः पाहि विप्रत्रस्या अरातेः ।

३ २ ३ १ २ २
उत द्विपो मर्त्यस्य ॥ ६ ॥

त्वं न इत्येषा सुदीति पुरुमीडाभ्यां तयीरन्यतरेण वा
दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् । सैषा पठौ । हे ‘अग्ने’ त्वं ‘नः’
अस्मान् ‘महोभिः’ पूजाभिः, महद्भिर्धनैर्वा ‘पाहि’ रक्ष ।
कम्याः पाहि ? ‘विप्रत्रस्याः’ बहुविधात् ‘अरातेः’ अदातुः
सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्दत्तं दत्त्वा अदातु-
रदानाद्वा सकाशाद्द्रक्षेत्यर्थः । यद्वा महोभिः युक्तस्वमिति
योज्यम् । ‘उत’ अपि च । ‘द्विपः’ द्वेष्टुः ‘मर्त्यस्य’ मर्त्यात्
सकाशात् पाहि अस्मभ्यं वलं दत्त्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य
द्विपो द्वेषाद्द्रक्षेति सम्बन्धः । अरातेरित्यस्य अदानादिति पक्षे
तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एह्यु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः ।

३ १ २ ३ १ २
एभिर्वर्धाम इन्दुभिः ॥ ७ ॥

एह्यु इत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा
सप्तमी । हे ‘अग्ने’ ‘एहि’ आगच्छ ‘ते’ तुभ्यं त्वदर्थं ‘गिरः’
मृतीः ‘इत्या’ इत्यमनेन प्रकारेण ‘सु’ सुहु ‘ब्रवाणि’ इत्या-
गम्यते । ताः मृतीः शृणु इत्यर्थः । ‘उ’ इत्येताः ‘इतराः’
“असुरैः कृताः, मृती. शृणु इति शेषः । [तथाच ब्राह्मणम्—
‘एहि, इत्येतरा गिर इत्यसुर्याह वा इतरा गिर.’ इति]

अपिचं । आगतस्त्व 'एभिः' एतैः 'इन्दुभिः' सोमैः 'वर्षास' वर्षस्व ॥ ७ ॥

१ २ १ १ २ २ १ १ २ २
आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्साधस्थात् ।

२ २ २ २ २ २
अग्ने त्वां कामये गिरा ॥ ८ ॥

आ ते वत्स इत्येषा कण्वगोत्रेण वत्सेन दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् । सैषा अष्टमी । 'वत्सः' एतन्नान्ना ऋषिः 'ते' तव 'मनः' 'परमाच्चित्' उत्कृष्टादपि 'साधस्थात्' महस्यानात् दुलोकात् 'आ यमत्' आ यमयति । केन साधनेन ? 'गिरा' स्तुत्या । शिष्टं प्रत्यक्षदृष्टम् । हे 'अग्ने' 'त्वां कामये' त्वदीयं मनो मय्येव नियच्छामीति प्राथये ।

"त्वाञ् कामये" इति छन्दोगाः । "त्वाम् कामये" इति बहुचाः, सुवर्गत्वाद्बगृह्य पठन्ति ॥ ८ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २
त्वामग्ने पुष्करादध्यधवां निरमन्यत ।

१ १ २ २ २ २
मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतः ॥ ९ ॥

त्वामग्ने इत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा नवमी । हे 'अग्ने' 'अधवां' एतत् मञ्जु ऋषिः 'त्वां' 'पुष्करादधि' पुष्करे पुष्करपर्णे 'निरमन्यत' अरुण्योः सवाग्या-दजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् ? 'मूर्ध्नीः' मूर्ध्वेवजारकात् । 'विश्वस्य' सर्वस्य जगतः 'वाघतः' वाहकात् ["पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रययत् तत् पुष्करपर्णे प्रययत्" इति श्रुतेः । भूमिय सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगदारक-त्वम् । अत्र पुष्कर-शब्देन पुष्करपर्णमभिधीयते, इत्येतच्च

तैत्तिरीयके विष्णुष्टमास्त्रात् "त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह,
पुष्करपर्णे ह्येनेमुपश्रुतमविन्दत्" इति ॥ ८ ॥

२२ १ २३ १ २३ १ २ १ २ ३ २
अग्ने विवस्वदा भरासभ्यन्मूराये महे ।

३ १ २२ २ २
देवो ह्यसि नो दृशे ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठस्य प्रथमाहं प्रथमा दशति ।

सैषा दगमी । पूर्वोक्तासु ऋचु बहुचानामनुक्रमणिका-
ग्रन्थं पर्यालोच्य तत्रोक्ता ऋचिछन्दोदेवता योजिताः । एवमु-
त्तरास्त्रपि योजनीयाः ॥ अग्ने विवस्वदित्येषा तु बहुचैर्ना-
स्नाता, तथाप्यस्याः छन्दोदेवते पूर्ववद्विष्णुष्टे, ऋचिस्तु वाम-
देव इति ग्रन्थान्तरादवगतः ॥ हे 'अग्ने' त्वम् 'असभ्यम्'
अस्माकं 'महे जतये' महते रक्षणाय अथ रक्षणे इति घातोः
ऊतियूतिजृतीति सूत्रेण निपातितं रूपम् 'विवस्वतु'
स्वर्गादि-लोकेषु विशेषेण निवासस्य हेतुभूतमिदं कर्म 'आभर'
सम्पादय । [ह्यग्रहोभ्ये छन्दसीति भत्वम्] 'हि' यस्मात् त्वं
'नः' अस्माकं 'दृशे' दर्शनार्थं 'देवः' द्योतमानः 'असि' । इन्द्रा-
दयो नास्माभिर्दृश्यन्ते, त्वं तु गार्हपत्यादिदेशेऽतिद्योतमानः
प्रत्यक्षेण दृश्यसे तस्मात्त्वां विशेषेण प्रार्थयामहे इत्यभि-
प्रायः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते सामवेदशर्षप्रकारे छन्दो व्याख्याने
प्रथमसाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहं द्वितीया दशति ।

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २
नमस्ते अग्ने ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ २ १ २
असैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥

अथ द्वितीय खण्डे । सेयं प्रथमा । आशुड्छाहिर्ऋषिः ।
हे 'अग्ने! देव' ! 'ति' तुभ्यं 'नमो गृणन्ति' नमस्कारशब्दसुच्चारं-
यन्ति । 'किमर्थम् ? 'ओजसे' बलाय । के ? "कृष्टयः" मनुष्याः,
यजमानाः, अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । त्वं च 'असै' बलैः ।
'अमित्र' शत्रुम् । 'अर्दय' नाशय ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
दूतं त्वो विश्ववेदसु हव्यवाहममर्त्यम् ।

१ २ ३ २
यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ २ ॥

मैपा द्वितीया । वामदेव ऋषिः । हे अग्ने ! 'विश्ववेदस'
विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः, तम् सर्वविदं
वा । 'हव्यवाहं' देवेभ्यो हविषां वोढारम् । 'अमर्त्य' अम-
रणधर्माणम् । 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यष्टारम् । 'दूतम्'
देवानाम् । 'ञ्' त्वाम् । 'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा ।
'मृञ्जसे' यजमानोऽहं प्रसाधयामि वहयामीत्यर्थः । 'ऋञ्जतिः
प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २
उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः ।

१ १ २ २
वायीरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥

मैपा तृतीया । प्रयोग ऋषिः । हे अग्ने ! 'हविष्कृतः'
यजमानार्थम् । 'गिरा' स्तुतयः । 'जामयः' स्वसार इव । 'दिदि-

शतीः तव गुणान् दिशन्त्यः । 'त्वा' त्वाम्, उपतिष्ठन्ते । 'वायोः'
'अनीके' समीपे, त्वां समेधयन्त्यः, 'अस्तिरन्' अतिष्ठन् ॥ ३ ॥

१२ ३ १ २३ १ २ ३ २ ३ २
उप त्वान्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २
नमो भरन्त एमसि ॥ ४ ॥

सैषा चतुर्थी । मधुच्छन्द ऋषिः । हे 'अग्ने' 'वयम्'
अनुधातारः 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'दोषावस्तः' रात्रावह्नि
च 'धिया' बुद्ध्या 'नमो भरन्तः' नमस्कारं सम्पदायन्तः
'उप' समीपे 'त्वा एमसि' त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य
निपात-स्वरः । 'त्वामी' द्वितीयायाः [८, १, २३] इति युष्-
च्छब्दस्थानुदात्तस्वादिभः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्तः
इत्यहर्वाची इन्द्रसमासे कात्तकौजयादित्वादाद्युदात्तः । मावे-
काच इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नमः इति निपातः यद्वा,
नव्विषयस्येत्याद्युदात्तः । भरन्त इत्यत्र शपः पिप्वात् शत-
संसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । एम-
सोति 'इदन्तोमसि' इत्यनेन इकारः, 'तिङः' इति निघातः ॥४॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जरारोध तद्विविद्धि विशे विशे यज्ञियाय ।

१ २ ३ १ २ ३ २
स्तोमश् रुद्राय दृशीकम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । शनः श्रेय ऋषिः । हे 'जरारोध' । जरया
श्रुत्या बोधमानान्ने । 'विशेविशे' तत्तदयजमानरूपप्रजानु-
ग्रहार्थम् । 'यज्ञियाय' यज्ञसम्बन्धनुष्ठानसिद्धार्यम् । 'तद्'
देव-यजनम् । 'विविद्धि' प्रविश्य । यजमानोऽपि 'रुद्राय' क्रूरा-
याम्भये तुभ्यम् । 'दृशीकं' दर्शनीयम् समीचीनं, 'स्तोमं' स्तोत्रं
करोतीति श्रेयः ॥ अथ यास्त एषं व्याख्यातवान् । "जरार

स्तुतिः, जरतेः स्तुतिकर्मणः तद्वोधतया बोधयितरिति वा ।
 तद् विविद्धि तत् कुरु । मनुष्यस्य यवमानाय । स्तोमं
 रुद्राय दर्शनीयम्" इति । जराबोधः । जृप् वयोहानी
 यत्र तु स्तुत्यर्थः । 'विद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् प्रत्ययः, अत-
 ट्ठाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा,
 जरया बोध्यते इति जराबोधः, कर्मणि आमन्त्रिताद्युदा-
 त्तत्वम् । विविद्धि विश् प्रवेशने, लोटो हिः, 'बहुलं कन्दमि'
 इति शपः शुः, अभ्यास-इत्यादिशेषौ, 'हुम्बुभ्योर्हिर्भिः' इति
 हेर्हिरादेशः, पत्वष्ट्वे । यद्वा, विप्लु व्याप्तावित्यस्य स्तोत्रमध्य-
 मैकवचने अभ्यासस्य गुणाभायः । विशेष्ये, 'सावेकांश'
 इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्, 'अनुदात्तञ्च' इत्याम्नेडितानुदात्त-
 त्वम् । यज्ञियाय, 'यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जी' इति घः । दृशीकम्,
 'अनिदृशीभ्याञ्चेति वीकान्' निच्चादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्रह्वयसे ।

१ १ २ ३ १ २

मरुद्गिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥

अथ पठौ । मेधातिथिर्कृपिः । त्यच्छब्दः सर्वनामस्तच्छब्द-
 पर्यायः । हे 'अग्ने !' यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः । 'त्वं'
 तयाविधम्, 'चारुम्, अध्वरम् प्रति' लब्ध । 'गोपीधाय' सोम-
 पानाय । 'प्रह्वयसे' प्रकर्षेण त्वं ह्वयसे । तस्मादस्त्रिअध्वरं त्वं
 मरुद्गिरदेवविशेषैः सह, 'आ गहि' आगच्छ । सेयस्य् यास्की-
 नैवं आख्याता—'तं प्रति चारुमध्वरं सोमं पानाय प्रह्वयसे—
 सोऽग्निमरुद्भिः सहागच्छ' [१०.३, १२] इति ॥ ६ ॥

२ ३ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २

अग्ने न त्वा वारवन्तं वन्द्या अग्निं नमोभिः ।

२ १ २ ३ १ २

सम्भारं तमध्वराणाम् ॥ ७ ॥

अथ मसमी । शुनःश्रेय ऋषिः । अध्वराणां यज्ञानां,
 'मन्त्राजम् तं' मन्त्राट्स्वरूपं स्वामिनम् अग्निम् त्वां, 'नमोभिः'
 न्तुतिभिः, 'वन्द्यै' वन्दितुं प्रवृत्ताः इति श्रेयः । अग्ने-
 र्दृष्टान्तः—'वारवन्तं' यालयुक्तम् । 'अश्वंन' अश्वमिव । अश्वो
 यथा वानैर्व्यथकान् मशकमन्त्रिकादीन् परिहरति, तथा
 त्वमपि ज्वालाभिरस्मादिरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ १ २२ ३१ २२
 श्रीर्वभृगुवच्छुचिमप्रवानवदाहुवे ।

१ १ २ २ १ २
 अग्निं स मुद्रवाससम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । प्रयोग ऋषिः । 'समुद्रवाममं' समुद्रमध्यवर्तिनं
 वाङ्मयं 'शुचिं' शुद्धम् अग्निम् 'श्रीर्वभृगुवत्' तर्था श्रीर्वभृगुः
 'अप्रवानवत्' यथा अप्रवानः, तथा 'आहुवे' अहमाह्वयामि ॥ ८ ॥

१ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २
 अग्निमिन्धानो मनसा धियं स चेतमर्त्यः ।

१ १ २ २ १ २
 अग्निमिन्ध्रे विवस्त्रभिः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । प्रयोग ऋषिः । 'मर्त्यः' मनुष्योऽग्निमिन्धानः
 काष्ठैः प्रव्वलयन् मनसा एव यद्दधानः 'धियं' कर्म 'मचेत'
 काले भजेत । 'विवस्त्रभिः' ऋत्विग्भिश्च 'अग्निम्' एव 'इन्ध्रं'
 प्रज्वलयति ।

बहृधानाम् "इन्ध्रे" इति पाठः ॥ ९ ॥

१ ७ १ १ १ १ २ २ १ २
 आदित्यस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् ।

१ १ ७ १ १ १ १ १
 परो यदिध्यते दिवि ॥ १० ॥

इति प्रथमपत्राख्ये प्रथमाहो द्वितीयां दशति ।

अथ दशमी । वल्ल ऋषिः । 'परोदिवि' दिवः पर-
स्तात् व्यत्ययेन सप्तमी (३, ४, ८८) । बह्वृचानां दिवेति
द्वितीयान्तेन व्यत्ययः, दिवि द्युलोकस्योपरि 'यद्' यदा अयं
वैश्वानरोऽग्निः सूर्यात्मना 'इध्यते' दीप्यते 'आदित्' अनन्तरमेव
'प्रत्नस्य' चिरन्तनस्य 'रितसः' गन्तुः 'री' गतिरिषणयोः अस्मात्
'सुरीभ्यां' तुङ्वेत्यतुस्तुन् तुङागमश्च । यद्वा, रितस इत्युदक-
नाम (नि० १, १२, १६) रितस्विन उदकवतः, सामर्थ्यान्मत्वर्थो
लक्ष्यते ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः 'वासरं' नियामकं वासरस्य
निवासहेतुभूतं वा 'ज्योतिः' द्योतमानं तेजः 'पश्यन्ति' सर्वे
जनाः । यद्वा वासरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया (२, ३, ५),
कृतस्त्रमहः उदयप्रभृत्यास्तमयात् ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः
'इसुसोः सामर्थ्ये' (८, ३, ४४) इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे द्वितीया दशमि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम् ।

३ १ २ ३ १ २
अच्छा नमुं सहस्रते ॥ १ ॥

अथ द्वितीय खण्डे । सैषा प्रथमा । प्रयोग ऋषिः । 'अध्व-
राणां' अहिंस्थानां बलिनाम् । 'नमुं' बन्धुम् । 'सहस्रते'
बलवन्ताम् । विभक्तिव्यत्ययः । 'वृधन्तं' ज्वालाभिर्वर्द्धमानम् ।
'पुरूतमम्' अतिशयेन बहुमग्निम् । हे ऋत्विजः ! 'वः' यूयम् ।
'अच्छा' अभिगच्छत ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्निस्तिग्मेन शोचिपायत्सद्विष्वं न्यात्रिणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्निर्नोवत्सते रयिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । 'अयम् अग्निः', 'तिग्मेन' तीक्ष्णेन 'शोचिपा' तेजना । 'विष्वं' सर्वम् । 'अत्रिणम्' अत्तारम् राक्षसादिभ्यम् । नियंमत् निहन्तु । बह्वृचा अनुस्वारस्थाने आकारं दत्त्वा "यामत्" इति पठन्ति] अपिच 'न', अस्मभ्यमग्निः 'रयिं' धनं 'वंसते, ददातु ।

"वंसते" इति छन्दोगाः । "वनते" इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्ने मृङ्ग महात् अखय आ देवयुं जनम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
द्वयेव बर्हिंरासदम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वामदेव ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'मृङ्ग' अस्मान् सुखय । स त्वं 'महान् अग्नि' प्रभूतो भवसि । 'यः' त्वम् 'अयः' गन्ता 'देवयुं' देवानां कामयितारं 'जनं' यजमानं 'बर्हिः' दास्यस्व 'आसदम्' यज्ञे आसत्तुम् 'आ इयेय' आगच्छसि ।

"अयः" इति छन्दोगाः । "ययीम्" इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्ने रक्षाणो अत्सः प्रति स्म देव रीपतः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
तपिष्ठैरजरोद्द ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । यमिष्ठ ऋषिः । हे 'अग्ने' ! त्वं 'न' अस्मान् 'वंसतः' पापात् 'रक्षा' पादि मंहितायां दीर्घश्चान्दसः अपिच 'देव' द्योतमानान् ! 'अजरः' वरारहितस्त्वं 'रीपतः'

हिंसतः शत्रून् [संहितायां दीर्घम्कान्दसः] 'तपिष्ठैः' अति-
शयेन तापकैस्तेजोभिः 'प्रति दह स्म' भस्मीकुरु ।

स्मृति सकारस्य संहितायां "प्रति स्म" इति पत्रं बह्वृचाः
कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अग्ने युञ्च्वा हि ये तवाग्वासी देवसाधवः ।

२३ १२, ११२
अरं वहन्त्याशवः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'देव' द्योतमान ! 'अग्ने' !
तानश्चान् 'युञ्च्व' आत्मीये रथे योजय [बह्वृचास्तैत्तिरीयाश्च
विकरणप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा "युञ्च्व" इति पठन्ति] ये 'तव'
त्वदीयाः 'साधवः' साधकाः सुशीला वा 'अशासः' अशाः
'आशवः' क्षिप्रगामिनः 'अरम्' अल पर्याप्तं त्वदीयं रथं
'बहन्ति' ।

"बहन्त्याशवः" इति छन्दोगाः । "बहन्ति मन्यवः" इति
बह्वृचाः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
नित्वा नक्ष्य विश्पते दुमन्तं धीमहे वयम् ।

१ १ २
सुवीरमग्न आहुत ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वशिष्ठ ऋषिः । 'नक्ष्य' ! उपगतस्य ! नक्षति-
व्याप्ति कर्मा 'विश्वपते' विश्वाम्पते । 'आहुत' सर्वैर्यजमानैर-
भिहित । हे 'अग्ने' ! 'दुमन्तं' दीप्तिमन्तं 'सुवीरं' कल्याणश्लो-
ढकं 'त्वा' त्वां वयं 'नि धीमहे' निहितवन्तः ।

"धीमहे वयम्" इति छन्दोगाः । "देव धीमहि" इति
बह्वृचाः ॥ ६ ॥

“तं त्वा” इति “जनिष्ठत्” इति च छन्दोगाः, “यं त्वा” इति “जनिष्ठत्” इति च बह्वृचाः ॥ ९ ॥

२२ १ २ १ २३ २३ १ २२

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।

२२ १ २ १ २२

दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ १० ॥

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । ‘वाजपतिः’ वाजानाम-
श्चानां पतिः पालकः [परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां
पतिरिति ब्राह्मणम्] ‘कविः’ क्रान्तदर्शी मिधावी वा ।
‘दाशुषे’ हविर्दत्तवते यजमानाय ‘रत्नानि’ रमणीयानि धनानि
‘दधत्’ प्रयच्छन् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’ हवी एषिः ‘पर्यक्रमीत्’
परिक्रामति व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

२१ १ २ १ २ २१ २ २१ २

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

२१ २२ १ २

दृशे विप्रत्राय सूर्यम् ॥ ११ ॥

इयं सौरी । आग्नेयसमाख्यानं छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्
प्राणभृत उपदधातीतिवच्च द्रष्टव्यम् ।

अथैकादशी । कण्व ऋषिः । ‘केतवः’ प्रज्ञापकाः सूर्याम्नाः
यद्वा, सूर्यरश्मयः ‘सूर्यम्’ सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ‘उद्वहन्ति’
ऊर्ध्वं वहन्ति ‘उ’ इति पादपूरणः । [उक्तञ्च—“मिताक्षरे-
ष्वनर्थाः कमोमिद्विति”] किमर्थम् ? ‘विप्रत्राय’ विप्रत्रायै
सर्वत्रै भुवनाय ‘दृशे’ द्रष्टुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति
तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यम् ? ‘त्यं’ तं प्रसिद्धम्,
‘जातवेदसं’ जातानां प्राणिनां वेदितारं, जातप्रज्ञं, जातचनं

वा, 'देव' द्योतमानम् [अत्र निरुक्तम्—'उद्वहन्ति जातवेदमं
देवमग्वा केतवो रश्मयो वा सर्वेषा भूतानां मन्दर्शनाय सूर्यम्
(१२,२,४) इति ॥ ११ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

३ १ २ ३ १ २
देवममीवचातनम् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशो । मेधातिथिर्ऋषिः । हे स्तोत्रमह । 'अध्वरे'
ऋतौ 'अग्निम्' 'उपस्तुहि' उपेत्य, स्तुति कुरु कीदृशम् ? 'कवि'
मेधाविन 'मत्यधर्माणम्' सत्यवचनरूपेण धर्मेणोपेतं 'देवं'
द्योतमानम् 'अमीवचातनम्' अमीवाना हिंसकानां शत्रूणा वा
घातकम् ॥ १२ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
श नो देवीरभिष्टये श नो भवन्तु पीतये ।

२ ३ २ १ २
शं योरभिस्रवन्तु नः ॥ १३ ॥

अथ त्रयोदशी । मिन्धुद्दीपोऽम्बरीषो वा छत आसीवा
ऋषिः । 'न' अस्माक पापापनोदहारिण 'श' सुख भवन्तु ।
'देवी' देव्य आप 'अभिष्टये' अस्माद्यज्ञाय भवन्तु, यज्ञाद्
भावाय च भवन्तु इत्यर्थः । अपिच, 'न', अस्माकम्बन्धिने
'पीतये' पानाय च 'श' सुख भवन्तु । तथा, 'शम्' उत्प
न्नाना रोगाणा शसनम् 'यो' यापनम् अनुत्पन्नाना पृथक्-
रग च कुर्वन्तु । अपिच, 'न' अस्माकम् 'अभि' उपरि
स्रवन्तु, अत्यर्थं मिश्रन्तु ॥

"शन्नोभवन्तु" इति छन्दोगा । "आपोभवन्तु" इति
बृहृषा तैत्तिरीयाय ॥ १३ ॥

१ २ २ १ ५ २ १ २
कस्य नूनं परीणसि धियो जिन्वसि सत्पते ।

१ २ २ १ २ २ १ २
गोपाता यस्य ते गिरः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहो वृत्तीया दशति ।

अथ चतुर्दशी । उग्रना ऋषिः । हे 'सत्पते' सतां पते ।
अग्ने ! 'नूनम्' इदानीं 'कस्य' कीदृशस्य जनस्य 'परीणसि'
ब्रह्मणि 'धियः' कर्माणि 'जिन्वसि' प्रीणयसि । 'यस्य' 'ते' तव
सम्बन्धिन्यः 'गिरः' स्तुतयः 'गोपाता' गोसातौ गवां लाभे भवन्तु
खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि ? अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते ॥

यद्वा । हे अग्ने ! त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि ?
न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयतिभावात् ॥

“परीणसि” इति “सत्पते” इति च छन्दोगाः, “परिणस.”
इति “दम्पते” इति च बह्वृचाः ॥ १४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाष्ये सातवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं
प्रथमस्याध्यायस्य वृत्तीयं खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहो चतुर्थी दशति ।

१ १ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यज्ञायज्ञाय वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रप्र वयमसृत्तं जातवेदसं प्रियं मित्वं न शंसिषम् ?

अथ चतुर्थं खण्डे—सैय प्रथमा । शंशुऋषिः । हे स्तोतारः ।
'व.' यूय 'यज्ञाय यज्ञाय' यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागीषु 'दक्षसे' प्रहृदाय
'अग्नये' 'गिरा गिरा' स्तुतिरूपया वाचा स्तोत्रं कुरुतेतिशेषः

['त्र' शब्दोभिन्नकसोव इत्यस्मात्परोद्द्रव्यः] यूयं च स्तोत्रं कुरुत, वयमपि तमग्निं 'प्र प्र शंसिषम्' 'प्रसंसुपोदः पाद-पूरणे (८,१,६०)' इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनं (३,४,६८) । छान्दसोलुट् प्रशंसामः क्रीड-शम् ? 'असृतं' मरणरहितम् । 'जातवेदसं' जातानां वेदि-तारं जात-प्रज्ञानं जात-धनं वा । 'मित्रं न' सखिभूतमिव प्रियमनुकूलम् : यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः (३,४, ६८) । अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी, क्रियाग्रहणमपिकर्त-व्यम्, इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् । च शब्दश्च णिति निपात-येदर्थे वर्तते । दक्षस इति दक्षेर्वृद्धिकर्मणः अस्तभावित्यर्थ्या-कृटि रूपम् । 'चण्योगान्निपानैर्यद्यदिहन्त' इति निघात-प्रतिषेधः । तत्रायमर्थः—हे स्तोतस्व यज्ञे 'इममग्निं' गिरा स्तुत्वा दक्षसे च वदयसि, चित् वयमपि असृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
पाहि नो अग्न एकया पाह्युत्त द्वितीयया ।

१ १ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
पाहि गीर्भिस्तिसृभिर्ऊर्जा पते पाहि चतसृभिर्वसो २ ।

अथ द्वितीया । भर्गञ्जपिः । हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्मान् 'एकया' ऋचा गिरा 'पाहि' रक्ष । 'उत' अपिच । 'द्वितीयया' ऋचा 'पाहि' पालय । 'तिसृभिः' 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'ऊर्जाम्' अस्मानां वनानां वा हे 'पते' ! स्वामिन् ! तथा 'पाहि' । हे 'वसो' ! वायवक ! अग्ने ! 'चतसृभिः' गोभिः 'पाहि' ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
सहद्विरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

राक्षसानां 'तपानः' सन्तापकः असि । हे 'गृहपते' । यज-
मानगृहस्य पालकाग्ने । त्वम् 'अप्रोपिवान्' यजमानस्य
गृहमत्यजन् 'महान्' अतिशयेन पूज्योऽसि । 'दिवः' द्युलो-
कस्य 'पायुः' पाता । 'दुरोणयुः' यजमानगृहस्य मित्रयित्वा
सर्वदा वर्त्तमानः इत्यर्थः । तादृशस्व महानसीत्यर्थः ।

"तपान" "तपान" इति पाठौ । "गृहपते" "गृहपति."
इति च ॥ ५ ॥

१ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अग्ने विवस्वदुपसच्चित्रं राधो अमर्त्यं ।

२ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
आ दाशुपे जातवेदी वहा त्वमद्या देवाः उपर्वुधः ६

अथ पठौ । प्रस्फुर ऋषिः । हे 'अग्ने' । त्वम् 'उपमः'
उपोदेवतायाः सकाशात् 'राध' धन 'दाशुपे' हविर्दत्तवते
यजमानाय 'आवह' आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशिष्यते । 'अमर्त्य'
मरणरहित । हे 'जातवेदः' जातानां वेदितः ! कीदृश राध ?
'विवस्वत्' विगिष्टनिवासोपेतम् । 'चित्रं' नानाविधम् ।
किञ्च । 'अद्य' अस्मिन् दिने 'उपर्वुधः' उप.काशे प्रबुधान्
देवानावह ॥ ६ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
त्वं नच्चित्रं कल्या वसो राधाःसि चोदय ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं नुचे तु नः ॥ ७

अथ सप्तमी । दृणपाणि ऋषिः । हे 'वसो' वासक ! अग्ने ।
'चित्रः' दग्नीयस्य 'कल्या' रक्षया सह 'राधासि' धनानि 'नः'
अध्वर्यु 'चोदय' प्रेरय । 'अस्य' लोके परिदृश्यमानस्य 'राधः' धनस्य

त्वं 'रथोः' 'असि' रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात्
 अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपिच 'नः' 'अस्माकं' 'तुभे'
 [अपत्यनामैतत् (ने०२.२,१) अपत्याय अपतनहेतुभूताय
 पुत्राय 'गाध' प्रतिष्ठां 'तु' क्षिप्रं 'विदाः' लभय ॥ ७ ॥

१७ २ १२ १ १९ २ १ २ १
 त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने चातर्कतः कविः । त्वां

विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८

अथाटमी । विरूप ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'चातः' रक्षक !
 'ऋतः' सत्यभूतः 'कविः' क्रान्तमज्ञः 'त्वमित्' त्वमेव 'सप्रथाः'
 सर्वतः पृथुः 'अमि' भवसि । हे 'समिधान' समिध्यमान !
 हे 'दीदिवः' दीप्तान्ने ! 'त्वां' 'विप्रासः' विप्राः मेधाविनः
 विधातारः स्तोतारः 'आविवासन्ति' विचरन्ति ॥ ८ ॥

१ २ २ १ २ १ १ २ २ १ २
 आ नो अग्ने वयोवृधम् रयिं यावक् शंस्यम् ।

१ २ २ १ २ २ २ १ २
 रास्त्रा च न उपमाते पुरुस्सहम् सुनीती सुयशस्तरम् ६

अर्थ नवमी । शनःशेष ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'यावक्'
 शोधक ! 'वयोवृधम्' अन्नस्य बर्हिष्कं 'शंस्यं' स्तुवन्तं 'रयिं'
 धनं 'नः' अस्मभ्यम् आभरेति शेषः । आह्वय च हे 'उपमाते'
 उपास्मात्समीपे मातिर्घृतमित्युपमातिः, हे तादृश अग्ने 'नः'
 अस्मभ्यं 'सुनीती' ! सुनीत्या शोभननयनेन 'पुरुस्सहं'
 बहुभिः सहणीयं 'सुयशस्तरम्' अत्यन्तस्वभूतं कीर्ति-धनं
 'रास्त्रं' देहि ।

"सुयशस्तरं" "स्वयशस्तरम्" इति पाठौ ॥ ६ ॥

२३ २ १ २ २ २ १ २ १ २
 यो विप्रवा द्यते त्रसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

२१ १२ २ २९ २ ३ १२
श्रेष्ठे वनेषु मातृषु सं त्वा मर्त्तास इन्वते ।

१२ २१२ २२ २२७ २१२
अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि २

अथ द्वितीया । भर्ग ऋषिः । हे 'अग्ने' । 'वनेषु' 'मातृषु'
च 'स्वपिपि' वर्त्तसे । तथाभूत 'त्वा' त्वां 'मर्त्तास.' मनुष्याः
अध्वर्यादयः मन्यनेनोत्पाद्य 'समिन्वते' । पश्चात्प्रहृष्टस्व'
'अतन्द्र.' अनलसः सन् 'हविष्कृत.' यजमानस्य 'हव्यं' हविः
'वहसि' देवान् प्रति । 'आदिद्' अनन्तरमेव 'देवेषु' मध्ये
'राजसि' दीप्यसे । "मातृषु" "मातौ." इति पाठौ । "हव्यं"
"हव्य." इति च ॥ २ ॥

१२ २१२ २ १२ २१२ २ २
अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।

२२ २ २१ २२ २१२ २ १ २ २ १२
उपोषु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्तु नो गिरः ३

अथ तृतीया । सौभरि ऋषिः । 'यस्मिन्' अग्नी 'व्रतानि'
कर्माणि 'आदधु.' यजमानाः आहितवन्तः । 'गातुवित्तम.'
अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता, सौऽग्निः 'अदर्शि' प्रादुरभूत् ।
किञ्च । 'सुजात' सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्यस्य' उत्तम-
वर्णस्य 'वर्धन' वर्द्धयितार 'अग्नि' 'न.' अस्माक 'गिर.' स्तुति-
रूपाः वाचः 'उपो नक्षन्तु' उपगच्छन्तु । नक्षन्तु गताविति
धातुः ॥ "नक्षन्तु नोगिर." "नक्षन्त नोगिर." इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

२ २९ - २ २१ २२ १२ २१२ २२
अग्निरुक्थे पुरोहितो ग्रावाणो बर्हिरध्वरे ।

२ १ २ २ २२ २२ २२
ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणास्पते देवा अबो वरेण्यम् ४

अथ चतुर्थी । मनुःप्रार्थयते । 'उक्थे' स्तोत्रयस्त्रात्मके
 'अध्वरे' हिंसारहिते अग्निन् यज्ञे 'अग्निः' 'पुरोहितः'
 यज्ञात्पुरतः उत्तरवेद्याम् ऋत्विग्भिर्निहितोऽभूत् । यथा
 'आवाणः' सोमाभिपवार्थं पुरतो निहिताः । 'वर्हिः' च पुरतो-
 निहितम् आमादितम् । एवं सामग्रां सत्यां हे 'मरुतः' एको-
 नपञ्चाशन्नरुहणाः । हे 'ब्रह्मणस्पति' स्तोत्रस्य पालक ! एत-
 न्नामक ! देव ! हे 'देवाः' द्योतनादि गुणयुक्ता । इन्द्रादयः ।।
 'वरेख्' वरणीयं भजनीयम् 'अवः' रक्षणम् 'ऋचा' सूक्त-
 रूपया स्तुत्या 'वः' युष्मान् 'यामि' मनुश्च याचामि । याचते-
 लृटि रूपम् । वर्णं लोपञ्छान्दसः ॥ 'मरुतः' 'ब्रह्मणस्पति'-
 'देवाः' इति त्रीणामन्वितत्वेन छन्दोगाः पठन्ति । 'मरुतः'
 —'ब्रह्मणस्पति'-'देवान्' इति द्वितीयान्तत्वेन बहुधाः ॥४॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्निमीडिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिपम् ।

७ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अग्निं राये पुरुमीढं श्रुतं नरोऽग्निः सुदीतये हृदिः५

अथ पञ्चमी । सुदीतिर्ऋषिः पुरुमीढो वास्तुभोवा ।
 हे 'पुरुमीढ' त्वम् 'अग्निम्' 'अवसे' रक्षणाय 'ईडिष्व' स्तुहि
 'गाथाभिः' गायेति वाङ्नाम [१, ११, ३६] मन्त्ररूपाभिः वाग्भिः ।
 कीदृशम् ? 'शीरशोचिप' शयन स्रभाव-रोचिपम् । तथा 'राये'
 धनाय ईडिष्व । 'श्रुतम्' एनं 'नरः' अन्येऽपि यजमानाः
 स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् 'सुदीयते' मद्यम् 'अग्निः' त्वया-
 भिष्टुतः सन् 'हृदिः' गृहे प्रयच्छत्वित्येवं सुदीतिः पुरुमीढं
 द्यूते ॥ "अग्निः सुदीतये हृदिः" इति छन्दोगाः । "अग्निं
 सुदीतये हृदिः" इति बहुधाः ॥ ५ ॥

१ १ २ १ १ २ २ १ २ १ १ २
शुधि शुक्लर्णं वज्रिभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ १ २
आसीदतु बर्हिषि मित्रो अर्थमा प्रातर्यावभिरध्वरे ॥६

अथ पठौ । प्रस्कण ऋपिः । वृहतीच्छन्दः । अग्निः देवता । हे 'शुक्लर्णं' ! यवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युत । 'अग्ने' ! अस्मदीयं वचनं 'शुधि' शृणु । यः 'मित्रः' देवः 'अर्थमाः' देवय 'अन्यैः' 'प्रातर्यावभिः' प्रातःकाले देवयजनं गच्छद्भिः 'देवैः' सर्वैः 'सयावभिः' आहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिः अन्यैः 'वज्रिभिः' देवैः सह 'अध्वरे' क्रतुनिमित्तं 'बर्हिषि' 'दर्मे' 'आ सीदतु' उप विशतु । "आसीदतु बर्हिषिमित्रो अर्थमा प्रातर्यावभिरध्वरे" इति छन्दोगाः । "आसीदन्तु बर्हिषिमित्रो अर्थमा प्रातर्यावाणो अध्वरम्" इति बह्वृचाः ॥ ६ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
प्र देवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न भज्मना ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अनु मातरं पृथिवीं वि वाहते तस्यौ नाकस्य शर्मणि ॥७

अथ सप्तमी । सौभरि ऋपिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । 'देवः' द्योतमानः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः 'देवोदासः' दिवो-दासेनाह्वयमानः 'अग्निः' 'मातरं' सर्वस्य लोकस्य धारणात् पृथिवी माता, ताम्, पृथिवीम् 'अनु प्र वि वाहते' देवान् प्रति हविर्वीदुं विशेषेण प्रवर्त्तयति । यस्मादेनमग्निं दिवो-दासः 'भज्मना' बलेन आजुहाव तस्मादयम् अग्निः 'नाकस्य' स्वर्गस्य शर्मणि गृहे स्नायतने एव 'तस्यौ' अतिष्ठत् । "अग्नि-र्देव इन्द्रः" इति । "नाकस्य शर्मणः" इति छन्दोगाः । "अग्नि-र्देवाः अच्छ" इति "नाकस्य सानवि" इति च बह्वृचाः ॥ ७ ॥

२ २ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२
अध ज्मो अध वा दिवो वृहती रोचनादधि ।

२ १ २ ३ २ २ २ २ ३ २ २
अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृणा ॥ ८

अथाष्टमी । मिधातिथिर्मेध्यातिथिद्योभाहृषी । छ० वृहती ।
देवता इन्द्रः । हे इन्द्र । 'अध' अधुना । 'ज्मः' जमन्ति गच्छ-
न्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी तस्याः सकाशात् । 'अध वा' अपि
वा 'दिव.' अन्तरिक्षात् 'वृहत' महंतः रोचनात् नक्षत्रैर्दीप्य-
मानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । 'अधि' पञ्चम्यर्थनुवादी । 'अया'
अनया 'तन्वा' तथा विस्तृतया 'ममा' मदीयया 'गिरा'
स्तुत्या 'वर्धस्व' वृद्धोभव । हे 'सुक्रतो' ! शोभनकर्मवसिन्द्र !
'जाता' जातान् अयमदीयान् जनान् अभिलषितैः फलैः
आपूरय ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ २ ३ २
कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २
न तत्ते अग्ने प्रसृपे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहाभुवः ॥ ९

अथ नवमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० वृहती । दे०
अग्निः । हे 'अग्ने' ! 'वना' वनानि काननानि भक्षितुं 'काय-
मान.' कामयमानः त्वं 'यत्' यस्मात् कारणात् तानि विहाय
'मातृ.' मातृभूताः 'अपः' 'अजगन्' अगमः गतवानमि ।
असु प्रविष्टत्वाच्छान्तो यत्तसे । 'तत्' तस्मात् 'ते' तव निवर्त्तनं
नितरां तत्रैव यत्तनं, तेन च यिनाशो लक्ष्यते । सः 'न प्रसृपे'
(कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः) न प्रसृप्यते न सद्यते । कुतः ? इत्यत
आह 'यत्' यस्मात्कारणात् 'दूरे सन्' दूरे अदृश्यतया
यत्तमानस्य 'इह' अस्मात्समस्यन्धिवरणीरूपेषु काष्ठेषु 'आ

भुवः' समन्तात् भवेः । मन्यनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे
भवसि, तस्मात् तव दूरतो वर्त्तनम् अस्मभ्यं न रोचते ।

“इहाभुवः” इति “इहाभवः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
दीदेथ कण्व ऋतजात उच्चितो यं नमस्यन्ति ऋष्टयः १०

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे पद्यमी दशति ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धे समाप्तम् ।

अथ दशमी । कण्व ऋपिः । छ० हृहती । दे० अग्निः । हे
'अग्ने' 'ज्योतिः' प्रकाशरूपं 'शश्वते' वक्षुविधाय यजमानाय
'मनुः' प्रजापतिः 'निदधे' देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे
'अग्ने' ! त्वम् 'ऋतजातः' ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः
'उच्चितः' हविर्भि स्तुर्पितः सन् 'कण्वे' पतवामके महर्षौ मयि
'दीदेथ' दीप्तवानसि । 'यम्' अग्निं 'ऋष्टयः' मनुष्याः 'नम-
स्यन्ति' नमस्कुर्वन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्धप्रकाशे छन्दीव्याख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य पद्यमः सप्तः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे प्रथमा दशति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्टासिचम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
उवाः सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिहो देव ओहते ॥१

अथ षष्ठे खण्डे—सैय प्रथमा । वशिष्ठ ऋषिः । छ० छ०१ दे०
अग्निः । 'द्रविणोदाः' धनानां दाता 'देवः अग्निः' 'वः' युष्मदीयां
'पूर्णां' हविषा 'आमिचम्' आमितां च मृचं 'विवष्टु' काम-
यताम् । अतः 'उत्तिष्ठध्वं वा' सोमेन पात्रम् । 'उपष्टुणध्वं
वा' सोमं वाशब्दो समुच्चयार्थः । ध्रुवपक्षेण होतृचमसं पूरयत
च, अग्नये सोमं प्रयच्छत चेत्यर्थः 'आदिद्' अनन्तरमेव
'देवः' अग्निः 'वः' युष्मान् 'ओहते' वहति ।

"विवष्टु" "विवष्टी इति पाठौ ॥ १ ॥

२ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु-सूनृता ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
अष्टा वीरं नर्य्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥२

अथ द्वितीयाः । अस्या उत्तरस्याश्च कण्व ऋषिः । छ०
वृहती । दे० अग्निः । 'ब्रह्मणस्पतिः' देवः 'प्रैतु' अस्मान् माप्नोतु ।
'सूनृता' देवो प्रियसत्यभूता वाग्देवता प्रैतु अस्मान् माप्नोतु ।
'देवा' ब्रह्मणोस्तत्त्वाटयो देवताः 'वीर' शत्रुं निःशेषेण
'दूरे' प्रेरयन्तु । तं 'नर्य्यं' मनुष्येभ्यो हितम् । 'पङ्क्तिराधसं'
ब्रह्मणोक्तहविषा पङ्क्थादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति न अस्मान्
'अच्छ' अभिसुर्य्येन 'नयन्तु' प्रापयन्तु ॥ २ ॥

२ १ २ १ २ २ २ ३ १ १ ३ २ २ २ ३ २ २ ३
ऊर्ह्वं ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

२ १ २ १ २ २ २ ३ १ १ ३ २ २ २ ३ २ २ ३
ऊर्ह्वं वाजस्य सनिता यदङ्घ्रिभिर्वाघङ्घ्रिर्विद्वयामहे ३

अथ तृतीया । ऋषिः न पय । हे यूप । यद्वा, यूपान्क-
दावनिष्ठान् । 'नः' अस्माकम् 'ऊतये' रक्षणाय 'ऊर्ह्वः'

उन्नतः 'तिष्ठा' तिष्ठ । 'भयिता' देवः 'न' यथा सूर्यो दिव्य
उन्नतस्तिष्ठति, तद्वत् उर्ध्वः उन्नतः मन् 'वाजस्य' अन्नस्य
'भयिता' दाता भयित्यसि । 'यद्' यस्मात् कारणात्
'अग्निभिः' यज्ञेन यूपमञ्जलिः 'पाचद्भिः' यज्ञं पचद्भिः
ऋत्विग्भिः सह 'विह्वयामहे' । अन्नस्य दानाय त्वां विगोपे-
णाह्वयामः तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वव्रान्त्वयः ॥ ३ ॥

१७ ११ २२ २२ २ ११ १ १२ २
प्र यो राये निनीपति मर्त्तो यस्ते वसो दाशत् । स
११२ १ २२ १२ १ १२
वीरं धत्ते अग्न उक्यशंसिनं त्वना सहस्रपोपिणम् ४

अथ चतुर्थो । सीभरिर्ऋपिः । छ० इहती । दे० अग्निः ।
हे 'वसो' वासकाम्ने ! त्वां 'ये' तव स्तोता 'राये' धनार्थं 'प्र
निनीपति' प्रणेतुमिच्छति । 'यः' 'मर्त्तः' मनुष्यः 'ते' तुभ्यं
'दाशत्' हवींषि प्रयच्छति । 'सः' मनुष्यः 'उक्यशंसिनम्'
उक्यानां शस्त्राणां शंसितारम् 'त्वना' आत्मनैव 'सहस्रपोपिणं'
बहुधनम् 'वीरं' पुत्रं 'धत्ते' धारयति ।

"प्र योराये निनीपति" "प्रयं राये निनीपसति" इति
पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ १ २ १ २ २ २ २
प्र वो यद्दं पुरुणां विशां देवयतीनाम् । अग्निं
२ २ २ १ २ १ २ २ २ २ २ २
सूक्तेभिर्वचोभिर्वृणीमहे यत् समिदन्य द्रुत्वते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । कण्व ऋपिः । छ० इ० । दे० अग्निः । हे
ऋत्विग्यजमानाः ! 'देवयतीनां' देवान् कामयमानानां 'पुरुणां'
घृह्णनां 'विशां' प्रजारूपाणां 'यः' युष्माकमनुग्रहाय 'यद्दं'
महान्तम् 'अग्निं' 'सूक्तेभिः' सूक्तरूपैः 'वचोभिः' वाचैः 'प्र

वृणोमहे' । 'अन्ये इत्' अन्येऽप्यृपयः 'यम्' एनमग्निं 'समिन्धते' सम्यग्दीपयन्ति तमग्निमिति पूर्ववान्वयः ।

"वचोभिर्हृणीमहे" इति । "अन्य इन्धतम्" इति च छन्दोगाः । "वचाभिरीमहे" इति "अन्यइच्छते" इति 'च वहुचाः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २

अयमग्निः सुवीर्यस्येति हि सौभगस्य ।

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ २ २

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृहथानाम् ॥ ६ ॥

अथ पाठौ । अनेनोक्तीन्ः स्तीति । छ० वृहती । दे० अग्निः । 'अयम्' यजनीयत्वेनाहुत्या निर्दिश्यमानोऽग्निः 'सुवीर्यस्य' शोभनसामर्थोपेतस्य 'सौभगस्य', त्वम् 'ईशे हि' ईंटे खलु । ईश्वरो भवामि सर्वस्य वलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् तथा 'गोमत.' गवादिपशुयुक्तस्य 'स्वपत्यस्य' शोभनापत्यस्य 'राय.' धनस्य 'ईशे' ईंटे, पुत्रपञ्जाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसम्पादकत्वेन तत्स्वामित्वात् । तथा एव-भूतोऽग्निः 'वृहथानां' हननं हय. शत्रुभूतप्रापविनाशानामपि 'ईशे' त्वयि समर्पित्कर्मणामस्माकं त्वत्पसादात् पाप-क्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ।

"ईशेहि" इति "ईशेमहे" इति च पाठौ ॥ ६ ॥

१ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ २ २

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वष्टृ होता नो अध्वरे ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ १

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यच्चि यासि च वार्यम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वशिष्ठ ऋषिः । छ० वृहती । दे० अग्निः ।

हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्माकम् 'अध्वरे' यज्ञे 'त्वं' 'गृहपतिः' यज-
मानोऽसि । 'त्वं' 'होता' देवानामाह्वातासि । हे 'विश्ववार' !
सर्वैर्वरणीयाग्ने । 'त्वं' 'पोता' एतन्नामकं ऋत्विगसि । अतः
'प्रचेताः' प्रकृतमतिस्त्वं 'वार्ये' वरणीयं हविः 'यच्चि' यज ।
'यासि च' अस्माकं धनं प्रापयः ।

"यच्चि यासि च" इति छन्दोगाः । "यच्चि वेपि च" इति
बहुधाः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ ३ २ ३ १
सखायस्त्वा वहमहे देवं मर्त्तास जतये । अपां

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नपातप् सुभगप् सुदप्ससप् सुप्रतूर्त्तिमनेहसम्

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथमा दशति ।

अथाष्टमी । विश्वामित्रः स्तीति । हे अग्ने ! 'सखायः'
सोमाज्यादिहविः प्रदानेनोपकारकत्वात् मित्राणि 'मर्त्तासः'
मनुष्याः ऋत्विजो वयम् 'अपां नपातम्' अपां नगारं 'सुभगं'
श्रीभनधनयुक्ताम् । 'सुदंससं' सुकर्मिणं 'सुप्रतूर्त्तिं' श्रीभनमतं
कर्मानुष्ठाद्यभिः सुखेन गन्तव्यम् 'अनेहसम्' उपद्रवरहितम् ।
एतादृशन्त्वाम् 'जतये' रक्षणाय 'वहमहे' वृणीमहे ॥८॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे छन्दोग्याख्याने
प्रथमासाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

प्रथमपाठकस्य द्वितीयाह्नौ द्वितीया दद्यति ।

१ २ १ १ २ १
आ जुहोता हविषा मर्जयध्वं

१ १२ २ १ २
नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।

१ २ १ १ १२ १ १ २
द्रुडस्पदे नमसा रातहव्यध्वं

१ १ १ १ २ १ २ १ २

सपर्यता यजतं पस्थानाम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमखण्डे । सेय प्रथमा । श्यावाग्रच्छदि वामदेवो
षा । छ० त्रिष्टुप् । अग्नि देवता । हे ऋत्विज ! 'आ जुहोता'
अग्निमाह्वयत । किञ्च 'हविषा मर्जयध्वं' मृडयध्वं सुखयध्वम् ।
डकारस्य लकारश्चान्दस । अपिच, 'द्रुड' इलायां षटे
उत्तरवेद्यामित्यर्थः । 'होतार' देवानामाह्वतारम् । 'गृहपति'
गृहपालक अग्निम् । 'निदधिध्वं' नि शेषेण धारयध्वम् ।
किञ्च 'नमसा' नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् । अतएव
'रातहव्य' दत्तहविष्यम् । 'पस्थानां' यज्ञगृहाणा मध्ये ।
'यजतं' यजनीय पूजनीयमग्निम् । 'सपर्यत' परिचरत ॥ १ ॥

१ १ ३ २ १ २ १ २ २
चिच्च द्रुच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथी

१ ३ १ १ २ १ २ १ १ २
न यो मातरावन्वेति धातवे ।

१ १ १ २ १ १ २ १ २
अनूधा यदजीजनदधा चिदा

१ १ २ १ १ १ २ १ २ १ २

धवक्षत्सयो महि द्रुत्यं चरन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वार्ष्टह्व्योऽवा वार्षह्व्योवेति ऋषिः ।
जगतीऋन्दः । अग्निः देवता । 'शिग्रोः' शिग्रभूतस्य । अत-
एव 'तरुणस्य' अग्नेः । 'वक्षथः' वक्षरीणादिकोऽयम् प्रत्ययः ।
हविर्वहनं 'चित्त्वत्' आद्यर्थभूतमेव । 'यः' जातीऽग्निः ।
'मातरी' सर्वस्य निर्मात्रिणी, सर्वस्य मातृभूते द्यावापृथि-
व्यावरणौ वा । 'धातवे', धेत् पाने तुमर्थे इति (३, ४, ८)
तवेन् प्रत्ययः । स्नानपानाय 'न अन्वेति' न गच्छति । इण्
गतौ लटि उपसर्गेण समासः । 'तिङ्ङि' चोदात्तवतीति
(८, १, ७१) : गतेर्निघातः । 'अनूधाः' नञ् बहुव्रीहिसमासः,
तस्मिन् अनूङ्स्त्रियामिष्टत्वात् अत्रानङ्ङभावः, प्रत्येकविव-
क्षया एकवचनम्, ऊर्ध्वरहितः सन् अयं लोकोऽसौ लोकश्च ।
'यत्' यदि । एनमग्निम् । 'अजीजनत्' जनयेत्, तर्हि स्नान-
पानाय न गच्छतीति युक्तम्, तथा न भवति, किन्तु द्यावा-
पृथिव्यौ हि सर्वेषां कामदुघे खलु । तथापि न याति । तस्मा-
दस्य हविर्वहनं विचितम् । 'अर्धं चित्' उत्पत्त्यनन्तरमेव । 'सद्यः'
तदानीमेव । शीघ्रं, 'महि' महत्त्वम् । 'दूत्यं' "दूतस्य भाग-
कर्मणी (४, ४, १२०)" इति कर्मणि यत् प्रत्ययः, दूतकर्म
'चरन्' आचरन् । 'आववक्षत्' देवान् प्रति हवींष्यावहति ॥२॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

इदं त एकां पर ऊ त एकां

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

तृतीयेन ज्योतिषा सं विश्व ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

संवेगनस्तन्वे ३ चारुरेधि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इहदुक्थऋषिः । त्रिष्टुप्छन्दः । दे० अग्निः ।
 एतया इहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं गृह्यं यदति । हे ऋत-
 पुत्र ! 'ते' तव । 'इदम्' उपरि ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वात् अत्रेदं
 शब्देन ज्योतिरभिधीतते इदं ज्योतिरग्न्याख्यम्, 'एकम्' एको-
 ऽंशः' अतः 'ते' तव देहगताग्न्यंशेन वाह्यमग्निं 'संविशस्व'
 सङ्गच्छस्व । तथापरः 'ऊ' अन्योऽपि 'ते' तव 'एकं' वाय्वाख्यो-
 ऽंशः, तेन च प्राणवाय्वाख्येनांशेन वाह्यं वायुं संविशस्व शरी-
 राग्निप्राणवायोः वाह्याग्निवायुश्चैकत्वादंशत्वमिति भावः
 तथा, 'तृतीयेन ज्योतिषा' आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना
 संविशस्व सूर्यगतात्मचेतनयोरभेदादंशत्वम्, "योऽहं सोऽसौ"
 "योऽसौ सोऽहं" सूर्य आत्मा जगतः" इत्यादिश्रुतेः आत्मनः
 सूर्यप्रवेशो युक्तः 'तन्वे' ततवे पुनः शरीरग्रहणाय 'चारुः'
 कल्याणो भूत्वा तस्मिन् सूर्यं 'सवेशन.' सग्यक् प्रवेष्टा । 'एधि'
 भव । कीदृशस्त्वम् ? 'प्रियः' तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशि
 तस्मिन् ? 'देवानां परमे' उत्तमे । 'जनित्वे' जनके । "देवानां
 ह्येतत् परमं जनित्वं यत् सूर्यं." इति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 इमं स्तोममर्हते जातवेदसे

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 रथमिव संभहेमा मनीषया ।

३ २ २ ३ १ २ ३ १
 भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सत्सद्-

३ १ २ ३ १ २ ३ १
 यग्ने सख्ये मा रिपाम वयं तव ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थो । कुक्ष ऋषिः । जगतीछन्दः । अग्निः देवता ।
 'मर्हते' पूषाय । 'जातवेदसे' जातानामुत्पन्नानां वेदित्वे जात-

प्रज्ञाय जातधनाय वा अग्नेये । 'मनीषया' निशितया बुद्ध्या ।
 'इमं स्तोमम्' एतत् स्तोत्रम् । 'रथमिव', यथा तत्रा रथं
 संस्करोति तथा । 'सम्भहेमा' सम्यक् पूजितं कुर्मः । 'अस्य'
 अग्नेः 'संसदि' सम्भजेने । 'नः' अस्माकम् । 'प्रमतिः' प्रकृष्टा
 बुद्धिः । 'भद्रा हि' कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया
 बुद्ध्या कुर्म इत्यर्थः । हे 'अग्ने' ! 'तव सख्ये', अस्माकं त्वया
 सह सखित्वे सति । वयं 'मा रिपाम' हिंसिताः न भवाम ।
 अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या

२ २ २ २ ४ २ २ २
 वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 कविं सम्म्राजमतिथिं जनाना-

२ २ ३ १ २ २ २
 मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हयोभारिहाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
 अग्निः देवता । 'मूर्धानं' शिरोभूतम् । कस्य ? 'दिवः'
 द्युलोकस्य । 'पृथिव्याः' प्रथिताया भूमिः । 'अरतिं' गन्तारम् ।
 यदा गन्तव्यं स्नामिनम् । 'वैश्वानरं' विश्वेषां सर्वेषां नराणां
 सम्बन्धिनम् । 'ऋते' ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम ।
 निमित्तसप्तम्येषा ऋतनिमित्तम् । 'आ' आभिमुख्येन जातम्
 सृष्ट्यादायुत्पन्नम् । 'कविं' क्रान्तदर्शिनम् । 'सम्म्राजं' सम्य-
 याजमानम् । यजमानानाम् 'अतिथिं' हविर्वहनाय सततं
 गन्तारम् । यदा, अतिथिवत्पूज्यम् । 'आसन्नं' आसनि
 आस्यं, द्वितीयाद्यं सप्तमी, आस्यभूतम् । "अग््निलक्षणेना-

२ ३ १ २ . २ १ २ १ १

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं

२२ . २ २ २ . १ २

हीतारं सत्ययजं रोदस्योः ।

३ २ ३ १ २ . २ २ २ २ २

अग्निं पुरा तनयिन्नोरचित्ता-

१ २ . ३ १ २

हिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वामदेवी ब्रूते । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'अध्वरस्य' यज्ञस्य । 'राजानम्' अधि-
पतिम् । 'हीतारं' देवानामाह्वातारम् । 'रुद्रं' रोरुयमाणं
द्रवन्तम्, शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा, 'एषा वा घोरा तनूर्य-
दुदः' इति रुद्रात्मकम् । 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः 'सत्य-
यजं' सत्यस्थानस्य दातारम् । यद्वा 'सत्ययजं सत्येन हविषा
देवान् यजन्तम् । यद्वा, सत्यस्थानन्द-लक्षणस्य सङ्गमयितारं
रोदस्योर्ध्याप्य वर्त्तमानम् । 'हिरण्य-रूपं' सुवर्ण-प्रभम् । एवं
विधम् 'अग्निं' 'वः' युष्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'तनयिन्नोः'
तनयिन्नुरशनिः सङ्घाकस्मिकः, तत् सट्शब्द 'अचित्तात्' न
विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम्, चित्तोपलक्षित-सर्वेन्द्रियोप-
संहारो मरणमिति यावत् तस्मान्मरणात् 'पुरा' प्रागिव
'आ कृणुध्वं' यूयं समन्ताद्दिविर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ ७ ॥

२ ३ ४ . १ २ १ १ . २ २ २

इन्धे राजा समर्थो नमोभिः

२ १ १ २ २ १ १ २ . २ १ २

वस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

१२ १ १ १ - १ १ १
नरो हव्येभिरीडते सवाध

१ १ १ १ १ - १
अग्निरग्रमुपसामशीचि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
'राजा' दीतः 'अर्थ्यः' स्वामी हविषां प्रेरकोवा 'अग्निः'
'नमोभिः' स्तुतिभिः सह 'समिन्धे' समिध्यते । 'यस्य'
अग्नेः 'प्रतीक' रूप 'घृतेन चाहुत' भवति । ये च 'नरः'
अम्नदीयाः 'सवाध' सञ्ज्ञिष्टाः सम्प्रातवाधाः 'हव्येभिः' हव्यैः
सार्द्धम् 'ईडते' स्तुवन्ति । 'सः' अग्निः 'उपसाम्' 'अग्रम्' 'आ
अशीचि' आ दीप्यते ॥ ८ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
प्र केतुना वहता यात्वग्नि-

१ १ १ १ १
रा रोदसी ह्यभो रीरवीति ।

१ १ १ १ १ १ १ १
दिवसिदन्ताटुपमामुदान-

१ १ १ १ १ १ १ १
ह्यपामुपस्ये महिषो ववर्ष ॥ ९ ॥

अथ नवमी । विगिरास्वाङ्कृषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे०
'अग्निः' । 'अग्निः' 'वहता' 'केतुना' प्रज्ञानेन युक्तः मनु
'वा' इदानी 'रोदसी' व्याघ्राद्यिष्यो 'प्रयाति' प्रकपेण
गच्छति । किञ्च, देवानामाह्वानफानि 'ह्यभः' इव 'रीर-
वीति' अत्यये गणं परोति । 'दिवसिदन्' अन्तरिक्षमोक-
ष्यापि 'अन्तात्' पर्वन्तात् 'उपमाम्' (उपमत्त्वन्तिकनाम)
अथ 'समोपम्' 'उदानत्' उदगुने अग्निनाकनादित्या-

त्मनावस्थितः सन् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । अथोतेर्ब्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । तिपोहल्ङ्यादिलोपः । 'अपां' वृष्टिलक्षणानामुद-
कानाम् 'उपस्त्रे' उपस्थाने अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना 'महिषः'
महान् 'ववर्ध' वर्धते ॥ ९ ॥

३ २४ ३ १ २ ३ ३ ३
अग्निं नरो दीधितिभिररण्यो-

१ २ ३ २
हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीया इति ।

अथ दशमी । वसिष्ठऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
'नरः' नेतारऋत्विजः 'प्रशस्तं' प्रकर्षेण स्तुतं 'दूरे दृशं' दूरे
दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा 'गृहपतिं' गृहाणां पालकम्
'अथव्युं' अथर्वतिगैत्यर्थः अगस्यम् अतनवन्तं वा 'हस्तच्युतं'
हस्त्रेण जातम्, अरण्योः विद्यमानम् अग्निः 'दीधितिभिः'
अङ्गुलिभिः 'जनयत' जनयन्ति । [अत्र यास्कः—“दीधितयो-
ऽङ्गुलयो भवन्ति, धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्युत एने अग्निः सम-
रणाञ्जायत इति वा, हस्तच्युती हस्तमच्युत्वा जनयन्त प्रशस्तः
दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् (५, २, ११)"] इति ॥ १० ॥

इति मायवाचाद्यैरिचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋग्वेदोपनिषत्सु

प्रथमस्याध्यायस्य सप्तमखण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे तृतीया दशति ।

१ २ ३ ४ १ २ ३ १ २ ३

अवोध्मग्निः स धा जनानां

१ २ ३ १ २ ३ ४ १ २ ३ ४

प्रति धेनुमिवायतीमुपासम् ।

३ १ २ ३ ४ १ २ ३ ४ १ २ ३

यज्ञा इव प्र वयामुज्जिहानाः

२ ३ १ २ ३ ४ १ २ ३ ४ १ २

प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अथ अष्टमखण्डे । प्रथमा । बुधस्य गविष्ठिरस्य द्वाहृषी ।
त्रिष्टुप्छन्दः । दे० अग्निः । अयम् 'अग्निः' जनानाम् अध्व
र्यादीना 'समिधा' समिद्धिः 'अवोधि' प्रबुहोऽभूत् । 'धेनु-
मिथ' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्वुध्यते तद्वद् 'आय-
तीम्' आगच्छन्तीम् 'उपामम्' प्रति उपः काले इत्यर्थः ।
अथ प्रबुहस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयो ज्वालाः 'यज्ञाः' महान्तः
'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहाना' प्रोद्धमयन्तो वृक्षा इव । यज्ञा
महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो भानवः 'नाकम्'
अस्तरिक्तम् 'अच्छ' आभिमुख्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ।

"सस्रते" "मिस्रते" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४

प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४

मूरैरमुरे पुरो दमाणम् ।

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४

नयन्तं गीर्भिर्वना धियं धा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

हरिश्मशुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वत्सप्रिच्छपिः । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्निः देवता । हे स्तोतः ! त्वम् 'जयन्तम्' असुरसेनानां जेतारं 'महां' महान्तं 'विषोधां' मेधाविनः धर्तारं 'मूरैः' मूढै- रधिष्ठितानां 'पुरां' शरीराणां 'दर्माणम्' आदरेण रत्नकम् 'अमूरम्' अमूढमग्निं 'प्रभूः' स्तोतुं प्रभव समर्था भव 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'वना' वननीयं सम्भजनीयं 'नयन्तं' धनानि प्रापयन्तं 'वर्मणा' कवचस्थानीयज्वालयोपेतं 'हरि- श्मशुं न' हरितवर्णकेशमयमिव 'धनर्चिं' धार्ढ्यमाणं क्रिय- माणं स्तोत्रं यस्य तम्, प्रीणनकरस्तोत्रं वा अग्निमुद्दिश्य 'धियं' परिचरणरूपं कर्म 'धाः' विधेहि ।

“मूरैः” मूराः” इति च पाठौ । “नयन्तं गीर्भिर्वना धियन्धा हरिश्मशुं न वर्मणा धनर्चिम्” इति छन्दोगाः । “नयन्तरे गर्भं वनां धियं धुर्हरिश्मशुं नार्वाणं धनर्चिम्” इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

शुक्रं ते अन्यदाजतं ते अन्यद्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विप्ला हि माया अवसि स्वधावन्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

भद्रा ते पूपन्निह रातिरस्तु ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप्छन्दः । पूपा देवता । हे 'पूपन्' ! 'ते' तव 'शुक्रं' शुक्रवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भषति

वासरात्मकम्, तथा 'ते' तव सम्बन्धि 'यजत' यजिरत्र सङ्गति-
करणे वर्त्तते यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम्
'अन्यत्' एकमहर्भवति रात्र्याख्यम्। इत्यं 'विपुरुषे' शुक्लकृष्ण-
तया नानारूपे 'अहनी' तव महिम्ना निष्पद्येते। यद्वा, हे पूषन्!
त्वदीयमन्यद्रूपं 'शुक्रं' निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्, त्वदीय-
मन्यदेकं रूपं 'यजतं' केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रे-
रुत्पादकम्। अतएव 'विपुरुषे' विषमरूपे 'अहनी' अहद्य
रात्रिश्च भवतः। अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता।
कथमस्य प्रसक्तिरिति ? तत्राह, 'दौरियासि' यथा दौरा-
दित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि। कुतः ? इत्यत
आह, हे स्वधावन् ! अन्नवन् ! पूषन् ! 'विश्वाः' सर्वाः,
मायाः प्रज्ञाः 'हि' यस्मात् कारणाद् 'अवसि' रक्षसि, अतः
कारणात् त्वं सूर्य इव भवसीत्यर्थः। तादृशस्य 'ते' तव
'भद्रा' कल्याणी 'रातिः' दानम् 'इह' अस्मासु 'अस्तु' भवतु।
यास्कस्वाह—“शुक्रं तेऽन्यक्षोहित तेऽन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं
तेऽन्यद्विषमरूपे ते अहनी कर्मणा होरिव चासि सर्वाणि च
प्रज्ञानान्यवस्यन्नन्नवन् (१२, २, ६)” इति।

“स्वधावन्” “स्वधावः” इति च पाठौ ॥ ३ ॥

१ १ २ १ २ २ १
द्रुडामग्ने पुरुदध्सध् सनिं गोः

११ १ १ २२

शश्वत्समध् हवमानाय साध ।

१ १ २ १ ११ २ १०

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा-

१ १-१ १ १ २ १ १

न्ने सा ते मुमतिभूर्त्वस्मै ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 हे 'अग्ने' । 'पुरदंससं' 'दंसः वेपः' इति (नि० १२, १, ३) कर्म-
 नामसु पठितत्वाद्दंसः-शब्दः कर्मवाची पुरुषि बह्वनि दंसांसि
 कर्माणि यस्याः सा, तां बहुकर्माणं 'गोः सनिं' गवादिपशूनां
 सम्पादयित्वां 'इडाम्' एतन्नामिकां शीरूपां देवतां 'शश्वत्तमं'
 निरन्तरं 'हवमानाय' यजमानाय मघ्नं 'साध' साधय । किञ्च,
 'नः' अस्माकं 'सूनुः' पुत्रः 'तनयः' पौत्रः 'स्यात्' भवतु, इति
 'ते' तव या 'सुमतिः' शोभना बुद्धिः सा 'विजावा' अवन्ध्या
 सती 'अस्मे' अस्माकं 'भूतु' भवतु ॥ ४ ॥

१ २२ १ २ २ १ २ ३ २
 प्र होता जातो महान्नभोवित्

२ १ २ २ १ २ २ ३ २
 नृपद्मा सीददपां विवर्त्ते ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
 दधयो धायी सुते वयात्सि

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २
 यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वसुमित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 'यः' 'नृपद्मा' अग्निः 'अपाम्' अन्तरीक्षनामैतत् (नि० १, ३, ८)
 अन्तरिक्षस्य 'विवर्त्ते' विवर्त्तने उत्सृजे वैद्युतरूपेण निपक्षो-
 भूत्, स इदानीं 'होता' यजमानानां होमनिष्पादको
 जातः प्रादुर्भूतः 'महान्' गुणैः पूज्यः । 'नभोवित्' अन्त-
 रिक्षस्य ज्ञाता यत्स्रात्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता 'नृपद्मा'
 नृप सीदन् सदेर्मनिन्, नित्स्ररः (६, १, ११७)] 'प्रसीदव्'
 धियां प्रसीदति । "अपासुपस्ये महिया अंग्भूयंत" इति

हि निगमः । यद्वा, अपां पयसाम् इत्यर्थः, । कर्मणासुपस्ये
उपस्थाने समीपे वेद्यामुक्तलक्षणः सन् । अथवा, अपाम्
उदकानां विवर्त्तं मध्ये योऽग्निर्हविर्वोटुमसहमानो निगूढः
सन् स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति,
सोऽग्निः 'दधत्' हवींषि धारयन् 'सुधायी' वेद्यां निहितो-
ऽभूत् । हे स्तोतः ! सोऽग्निः 'विधत्ते' परिचरते 'ते' तुभ्यं
'वयांसि' अन्नानि 'वसूनि' धनानि च 'यन्ता' नियमयिता
भवतु । किञ्च, तनूपाः, 'तन्व.' पाता च भवत्विति शेषः ।

“नृपद्मा” नृपद्मा” इति च पाठौ । “दधद्यो धायी सुते”
इति छन्दोगाः “दधिर्यो धायी मते” इति बह्वचा ॥ ५ ॥

२ १ २ ३ १ २ १ २

प्र सन्नाजमसुरस्य प्रशस्तं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुष्पः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रस्येव प्र तवसस्तानि

१ १ २ ३ १ २

वन्दद्वारा वन्दमाना विवष्टु ॥ ६ ॥

अथ पठौ । यगिष्ठ ऋषिः । छ० विष्टुप् । दे० अग्निः ।
'असुरस्य' वलवतः 'पुम.' वीरस्य पौत्र्यमिति वीर्यसुष्यते तथाच
याम्क', 'प्रमान् पुरुमना भवति पुंमतेर्वति 'कृष्टीनां' जनानाम्
'अनु माद्यस्य' स्तुत्यस्य 'तवम.' वलवतः 'इन्द्रस्येव तस्याग्नेः
प्रशस्तम् उक्तुष्ट' 'मग्नाजं' मम्यप्राजमानं स्वरूपं प्रसीतु ।
तथा 'वन्दद्वारा' वन्दनं वन्द. स्तुति, तद्वागणि स्तुतिप्रसु-
प्तानि 'वन्दमाना' धर्म. स्तुयमानानि 'स्तानि' कर्माणि 'प्र
विवष्टु' प्रकर्षय कामयताम् ।

“प्रसम्नाजमसुरस्य प्रशस्तम्” इति छन्दोगाः । “प्रसम्नाजो असुरस्य प्रशस्तिम्” इति बह्वृचाः । “वन्दहारा वन्दमानां विवष्टु” इति, वन्दे दावे वन्दमानो विवक्ष्मि” इति च पाठी ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
अरण्योर्निहितो जातवेदा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
गर्भं द्रुवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भि-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
हविष्मद्भिर्मनुष्ये भिरग्निः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० विष्टुप । दे० अग्निः । ‘जातवेदाः’ सर्वविषयज्ञानवान् ‘अयम्’ अग्निः ‘अरण्योर्निहितः’ देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितः । तत्र दृष्टान्तः, ‘गर्भः इव’ इति यथा गर्भो गर्भिणीभिः स्त्रीभिः ‘सुभृतः’ सुष्ठु धार्यते तद्वत् । स तादृशोऽग्निः ‘हविष्मद्भिः’ सभृत-हविष्कैः अतएव ‘जागृवद्भिः’ कर्मणि जागरूकैः ‘मनुष्येभिः’ मनुष्येरन्नाभिः ‘दिवे दिवे’ प्रत्यहं स्तुत्यर्थम् ‘इवः’ स्तुतिरूपाभिर्गोभिः स्तोतव्यः ।

“सुभृतो गर्भिणीभिः” इति “सुधितो गर्भिणीयु” इति च पाठी ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
सनादग्ने मृणसि यातुधानान्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
न त्वा रक्षाप्सि पृतनासु जिग्युः ।

१२ ११२ १२२
अनु दह सहसूरान् कयादौ

१ २ ३ ४ २ ३ १ २
मा ते हैत्वा मुचत देव्यायाः ॥ ८ ॥

इति प्रथमपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीया दमति ।

अथाष्टमी । पायुर्दृपि । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्नि ।
हे 'अग्ने । त्व 'सनात्' चिरादेवारभ्य 'यातुधानान्' राक्षसान् ।
'मृगसि वाधमे । तथापि 'त्वा' त्वाम् । 'पृतनासु' संग्रामेषु ।
'रक्षामि' राक्षसा 'न जिग्यु' नाजयन् । किञ्च । स त्वमधुना
अनुक्रमेण सह सूरान् भूलेन महितान् मारकव्यापारिष्य
युक्तान् 'कयाद्' क्रव्यादौ मामभक्षकान् राक्षसान् 'दह'
तेजसा भस्मीकुरु । किञ्च, तव सम्बन्धिनो 'देव्याया'
देव्यात् 'हैत्वा' 'आयुधात्' ते यातुधाना 'मा मुचत' मुक्ता
मा भूवन् ।

"कयाद्" "क्रव्याद्" इति च पाठो ॥ ८ ॥

इति सामवाचाव्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
प्रथमपाठ्यायस्य अष्टमखण्ड ।

अथ प्रथमपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थी दमति ।

१२ १२ ११ २ १२२ १२
अग्न पीजिष्ठमा भर द्युन्नमस्रभ्यमग्निगो ।

१ १ ११ ११ १ १ १ १ १ १ १
प्र नो राये प्रनीयमे रस्मि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

षोडशानुष्टुभोह्यग्नेओजिष्ठमिति खण्डयोः ।

सोमं राजानमित्येषा वैश्वदेवी ततः परा ।

स्तुतिरङ्गिरसां शिष्टाः आग्नेय्यस्तु चतुर्दश ।

अथ नवमे खण्डे—सैयं प्रथमा । गयत्रिर्ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । हे अग्ने ! 'ओजिष्ठ' बलवत्तमं 'दुम्ब' द्योतते कटक-सुकुटादि-रूपेण सर्वत्र काशति इति 'दुम्ब' धनम् अस्मभ्यम् 'आभर' आह्वर । हे 'अग्निगो !' अष्टत-गमनं ! अष्टतमप्रतिहतं गमनं यस्येति, अष्टता अनि-वारिता गावो रश्मयो यस्येति वा, अग्निगुः, तस्य सम्बो-धनं हे अग्निगो ! 'पनीयसे' पनीयसा स्तोत्रेण 'राये' राया धनेन । सुपां सु लुगिति (७, १, ३८) श्रे आदेशः 'नः' अस्मान् प्रकर्षेण योजय । 'वाजाय' अन्नस्य लाभाय 'पन्थाम्' पन्थानम् अन्नस्य, मत्समीप-प्राप्ति-साधनं मार्गं, 'रत्ति' विलिख कुर्वित्वर्थः ॥

"प्र नो राये पनीयसे" इति छन्दोगाः, "प्र षो राया परीणसा" इति बह्वृचाः ॥ १ ॥

१ २ २ २७ २ २ २ १ २ २ २ १ २
यदि वीरो अनु ष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः ।

१ १ २ १ १ २ १ २ २ १ १ २
आनुह्वद्व्यमानुषक्षर्म भक्षीत दैव्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । भरद्वाजोयार्हस्त्वयो वा । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । 'यदि' यदा 'यस्य' मनुष्यस्य 'वीरः' पुत्रः, स्यात् भवति, तदा सः 'मर्त्यः' 'अग्निमिन्धीत' साधानमादधीत कुर्वति । किञ्च । 'आनुषक्' अविच्छिन्नं यथा भवति तथा 'हव्यम्' 'आनुह्वर' आभिसुख्येन सुहोति ।

अपिच । 'दिव्यं' देव सम्बन्धि 'शर्म' गृहं सुखं वा 'भञ्जीत'
भजेत सेवेतेत्यर्थ ॥ २ ॥

१ १ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ४ १ १ २ २
त्वेषस्ते धूम ऋणवति दिवि सं क्रुक्र आततः ।

२ ३ २ ४ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इयोर्भरहाज ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे०
अग्निः । हे अग्ने ! 'त्वेषः' दीप्तस्य 'ते' तव 'शुक्रः' शुक्लो
निर्मलः शुभ्रवर्णो वा 'धूमः', 'दिवि' अन्तरिक्षे 'आततः'
विस्तीर्णः 'मन्' 'ऋणवति' मेघात्मना परिणतो गच्छति ।
अपिच, हे 'पावक' ! गोधक ! अग्ने ! 'सूरो न' सूर्य इव
'कृपा' स्तोत्राभिसुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वं
'द्युता' दीप्त्या 'रोचसे हि' प्रकाशसे खलु ।

"दिवि मन्" इति, "दिवि पन्" इति च पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २
त्वष्ट् हि चैतवद्यगोऽग्ने मित्रो न पत्वसे ।

१ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २
त्वं विचर्षणे श्रयो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी ।

हे 'अग्ने' । 'त्वं हि' त्वं खलु 'चैतवत्' चित्तिः
अयोऽपचय, तत्सम्बन्धि चैतं शब्दं यावत्, तदुक्तं 'यगः' अश्वं
(नि० २, ७) इविनेषणं 'पत्वसे' अभिपतसि गच्छसि । तत्र
दृष्टान्तः, 'मित्रो न' अहरभिमानो मित्रो देवः स इव यदा,
अथ इति गृहणात् (नि० ३, ४) 'चैतवत्' चैतं निवासकं इवि-
मं चक्षमर्थं तदुक्तम् यजमानगृहं मित्रभूतः पुनरप इवामि-

पतसि । यद्वा, पत्यतिरैश्वर्यकर्मा, (नि०२,२१) ईदृशमन्नं 'पत्यसे'
ईशिवे अतः कारणात् हे 'विचर्षणे' । विशेषेण सर्वस्य
द्रष्टः । 'वसो' । वासकाग्ने ! त्वं 'श्रवः' श्रवणीयमन्नम्
यजमानगृहस्थं न श्रयं न शब्दशायं । (नि०२,७) अन्नकार्य-
भूतां 'पुष्टिं' च 'पुष्यसि' वह्यसि ॥ ४ ॥

१ २२ १ २ २२ २ १ २ २ १ २
प्रातरग्निः पुरुप्रियो विश्व स्तवेतातिथिः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऋक्वाहाहित ऋपिः । छ० अनुष्टुप् । दे०
अग्निः । 'पुरुप्रियः' बहुप्रियः 'विश्वः' यजमाने धनस्य निवे-
शकः 'अतिथिः' यजमानानां गृहान् प्रति तिथियुं न
अभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः, "अतिथिरभ्येति गृहान्
भवत्यभ्येति तिथियु परकुलानीति परंगृहाणीति वा (४,१,
५)" इति एवं विधोऽग्निः 'प्रातः' 'स्तवेत' स्तूयते । 'अमर्त्ये'
अमरणधर्मके 'यस्मिन्' अग्नी 'विश्वे' सर्वे 'मर्त्तासः' मर्त्ताः
मनुष्याः 'हव्यम्' 'इन्धते' दीपयन्ति दधत इत्यर्थः ।

"विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते" इति छन्दोगाः,
"विश्वानि यो अमर्त्या हव्या मर्त्तेषु रण्यति" इति बह्वृचाः
॥ ५ ॥

१ २२ २ २ २ १ २ २ १ २
यद्वाहिष्ठं तदग्नये वृहदृचं विभावसो ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वसुस्यैवाग्नेया ऋपयः । छ० अनुष्टुप् । दे०
अग्निः । 'वाहिष्ठं' चोदृतमं 'यत्' स्तोत्रं 'तत्' अन्नयं क्रियते ।

अतः हे 'विभावसो' ! प्रभाधनान्ने ! 'वृहत्' बह्वन् धनं च
 'अर्च' अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदात्वमित्यपेक्षा-
 यामाह, यतः 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'महिषी' महती
 'रयिः' धनम् 'उदीरते' उद्गच्छन्ति । 'इव' इति पाद-पूरणः
 ॥ ६ ॥

० १ २ ३ १ २ १ १ २ ३ २
 विंशो विंशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २
 अग्निं वो दुष्यं वचः स्तुपे शूपस्य मन्मभिः ॥ ७ ॥

अथ मत्तमी गोपवन ऋषिः । सप्तवध्विर्वा । छ० अनुष्टुप् ।
 दे० अग्निः । हे ऋत्विष्यजमानाः ! 'व.' यूयं 'वाजयन्तः' अन्न-
 सिच्छन्तः 'विंशोविंशः' सर्वस्याः प्रजायाः 'पुरु-प्रियं' बहु-
 प्रियम् 'अतिथिं' पूज्यम् 'अग्निं' स्तुत्वा परिचरतेतिशेषः ।
 अह च 'वः' सुषदर्थं 'दुष्यं' गृह-हितम् अग्निं 'वचः' 'स्तुपे'
 स्तौमि 'शूपस्य' सुखस्य लाभाय । कै. साधनैः १ 'मन्मभिः'
 मननीयैः स्तोत्रैः ॥ ७ ॥

३ १ ३ १ १ १ १ १ ३ १ ३ १ २
 बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाम्नये ।

१ १ १ २ १ १ २ ३ २ ३ २
 यं मित्रं न प्रशस्तये भर्तासो दधिरे पुरः ॥ ८ ॥

अथ षट्मी । पुरुषात्रेय ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे०
 अग्निः । यज्ञे 'भानवे' दीप्तिमते 'अम्नये' 'वृहत्' महत् 'वयः'
 हवीरूपमन्नं दीयते 'हि' अतस्त्यमपि 'देवाय' श्रोतमाना-
 याम्नये वयः 'अर्च' प्रयच्छ । 'भर्तासः' मनुष्याः 'यम्' अग्निं

‘मित्रं न’ सखायमिव ‘प्रशस्तये’ प्रकृष्ट-स्तुतये अस्मदर्थं
देवानग्निः स्तौत्विति ‘पुरः’ ‘दधिरे’ पुरस्कुर्वन्ति ॥

“प्रशस्तये” “प्रशस्तिभिः” इति पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

अगन्म हवहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

यः स्य श्रुतर्वन्नार्चे हवहदनीक इध्यते ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गोपवन ऋषिः । ‘हवहन्तमं’ पापाना-
मतिशयेन हन्तारं ‘ज्येष्ठं’ प्रशस्यम् ‘आनवं’ मनुष्य-
सम्बन्धिनं, तेषां हित-कारिणम् ‘अग्निम्’ ‘अगन्म’
गन्ता ‘वयं’ पूजार्थं बहुवचनम् । अग्निः ‘यः’ ‘आर्चे’
ऋच-पुरे ‘श्रुतर्वन्’ नाम्नि राजनि निमित्तं, ‘हवहत्’ महान्
‘अनीकः’ ज्वाला-समूहः सन् ‘इध्यते स्य’ प्रवहोऽभवत् ।
लट् स्ये (३,२,११८) इति भूते लट् तमग्निमागता इति
समन्वयः । एवं श्रुतर्वानं भिक्षणायागतो गोपवनः अग्निं
स्तौति ॥

“अगन्म” “आगन्म” इति च पाठौ । “यः स्य श्रुतर्व-
न्नार्चे हवहदनीक इध्यते” इति कुन्दोगाः, “यस्य श्रुतर्वा हव-
हन्नार्चोऽनीकपक्षते” इति च बहुचाः ॥ ९ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

जातः परेण धर्मणा यत्सवद्भिः सहाभुवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

पिता यत्कश्यपस्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे चतुर्थी दशति ।

अथ दशमी । वामदेवः कश्यपो वा मारीचोमनुर्वा वैव-
 स्वत उभौवा । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । हे 'अग्ने ! त्व
 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' आधानादिकर्मणा 'जात' प्रादु-
 र्भूतोऽसि । 'यत्' यः 'सहस्रि' यज्ञे सह वर्तन्ते इति सहस्रतः
 ऋत्विजः, तैः सह 'अभुव.' भूमि सम्बन्धि यज्ञे वर्तसे कश्यप-
 स्वाग्निरित्येतयोः परस्परं विभक्ति व्यत्ययः 'यत्' यस्याग्नेः
 'कश्यप.' 'पिता' 'श्रद्धा' देवी 'माता' च 'मनु' 'कवि.'
 क्रान्त कर्मा मेधावी वा "मनुर्वैवस्वतः स्तोता आसीत् सोऽग्निः
 यजमानायाभीष्ट फलं प्रयच्छतु" अनेन सूचितमुपाख्यानं
 ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

इति सायणाध्यायविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे छन्दोव्याख्यायै

प्रथमाध्यायस्य नवम खण्ड ।

प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाहो पञ्चमी दशति ।

१ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २

सोमश् राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।

१ २३ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २

आदित्यं विष्णुश् सूर्य्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैयं प्रथमा । अग्निस्तापस ऋषिः ।
 छन्दः अनुष्टुप् । देवता विश्वेदेया । 'राजान' राजमानमी-
 श्वरं वा 'सोम' 'वरुण' च 'अग्नि' च 'ग्रीभिः' स्तुतिभिः
 'अन्वारभामहे' रक्षणार्थम् आह्वयामहे । तथा 'आदित्यम्'
 अदिते. पुत्रं 'विष्णु' च 'सूर्य्य' च 'ब्रह्माणं च बृहस्पतिं'
 च अन्वारभामहे ॥ १ ॥

२ १ १ १ २ १ २ २ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २
इत एत उदारुहन् दिवः पृष्ठान्या रुहन् ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
प्र भूर्जयो यथा पथोद्यामङ्गिरसो ययुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेवो द्वयोः । ऊन्दः अनुष्टुप् । देवता विश्वेदेवा । एते अङ्गिरसः 'यथा' 'उत्' मार्गणैव 'द्यां' दिवं 'प्र ययुः' प्रापुः । कीदृशाः ? 'भूर्जयः' भृजतिः पाक-कर्मा हविषां पक्कारः । तत्र दृष्टान्तः 'पथा' मार्गणं जना ग्रामादीन् गच्छन्ति, तथा इतः भूमेः सकाशात् 'उदारुहन्' उदगच्छन् । आगत्य च 'दिवः' स्वर्गस्य 'पृष्ठानि' स्थानानि 'आरुहन्' प्राक्रमन्ति ॥ २ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
राये अग्ने महे त्वा दानाय समिधीमहि ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
ईडिष्वा हि महे वृषं द्यावा होत्राय पृथिवी ॥३॥

अथ तृतीया । एतस्याः कश्यपोऽसितो देवलोवा । हे 'अग्ने !' 'त्वा' त्वां, 'महे' महतः, 'राये' धनस्य 'दानाय' दानार्थं 'समिधीमहि' वयं सम्यग् दीपयामहे । 'हृपन्' वर्षितः । अग्नये 'महते' 'होत्राय' अग्निहोत्रार्थं 'द्यावा' दिवं 'पृथिवी' च 'ईडिष्वा' स्तुहि ॥ ३ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
दधन्वे वा यदीमनु वोचद्व्रत्नोति वेरु तत् ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
परि विप्रवानि काव्या नैमिश्चक्रमिवाभुवत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मार्गहृतिः मोसो वा ऋषिः । ऊन्दः

अनुष्टुप् । देवता अग्निः । 'वा' अथवा 'इम्' एनं यज्ञम्
 'अनु' लक्ष्मीकृत्य 'यत्' हविरादिकं 'टधन्वे' धारयत्यध्वर्यादिः
 यद् 'ब्रह्म' स्तोत्रम् 'अनुवोचत्' अनुवक्ति होत्रादिः अत्र वा
 अन्वित्येतद्योज्यम् । 'तत्' सर्वं 'वेरु' वेरेव कामयते जानाति
 वा अयमनुष्ठातुम् । अयमग्निः 'विश्वानि' सर्वाणि 'काव्या'
 काव्यानि 'कवयः' मेधाविन ऋत्विजः तत् सम्बन्धीनि कर्माणि
 'पथ्येभुवत्' परिभवति स्वायत्तानि करोति व्याप्नोतीत्यर्थः ।
 ज्याप्तो दृष्टान्तः 'नेमिः' वहिर्ब्रह्मणवलयः 'चक्रमिव' रथाङ्गं
 यथा कार्त्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

"ब्रह्म" इति "ब्रह्माणि" इति च पाठौ । "भुवद्" "भवत्"
 इति च ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणाहि विप्रवतस्परिः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 यातुधानस्य रक्षसो वलं न्युञ्ज वीर्यम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । पायुर्ऋषिः । छन्दः अनुष्टुप् । देवता
 रक्षीहा अग्निः । हे 'अग्ने !' त्वं 'हरसा' त्वदीयेन तेजसा
 क्रोधेन वा तथाच यास्कः हरोहरतेर्भ्योतिर्हरउच्यते इति ।
 'यातुधानस्य' राक्षसस्य 'हरः' हरणशील वलं 'विश्वतः'
 मर्षतः 'परि' गतं प्रति 'शृणाहि' नाशयेत्यर्थः । तथा, 'रक्षसः'
 राक्षसस्य 'वीर्यं' च 'न्युञ्ज' नि.गोपेण रुज भञ्जयेत्यर्थः ॥

"शृणाहि" "शृणीहि" इति पाठौ । "वलं न्युञ्ज वीर्यम्"
 "वलेन विरुज वीर्यम्" इति च ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वमग्ने वसूष्परिह रुद्राष्वादित्याष् उत ।

१ २ २ २७ २ १ २ २ १ २

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाहो पद्यमी दशति ।

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पठौ । प्रस्करख ऋपि । छन्दः अनुष्टुप् । देवता अग्निः । हे 'अग्ने !', त्वम् 'इह' कर्मणि वस्त्रादीन् 'यज' । 'उत' अपिच 'जनम्' अन्यमपि देवतारूप प्राणिन यज । कीदृशम् ? 'स्वध्वरं' शोभनयागयुक्तं 'मनुजात' मनुना प्रजापतिना उत्पादितं 'घृतप्रुषम्' उदकस्य सेतार यजेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

इति सावथापार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्यप्रकाशे छन्दोव्याख्याने प्रथमस्याध्यायस्य दशम खण्ड ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो पद्यमा दशति ।

१ १ १ २ १ १ २ १ २ २ १ २ १ २

पुरु त्वा दाशिवाणु वीचेऽरिरग्ने तव खिदा ।

१ १ २ २ २७ २ १ २

तोदस्येव शरणं अत्र महस्य ॥ १ ॥

खण्डयोर्घंपुरुत्विति ककुभोऽष्टौ दशोष्णिहः ।

जघानः पावमानी स्याद्भुतस्येत्यदितेः स्तुति ।

गिष्टाः षोडश चाग्नेयः समाख्या ऋचिणीति यत् ॥

अथैकादश खण्डे—सैय प्रथमा । दीर्घतमा ऋपि ।

छन्दः उष्णिक् । देवता अग्निः । हे 'अग्ने !' 'त्वा' त्वां 'पुर' बहु 'वोचे' यद्वा बहु दाखानिति सम्बन्धः पुरं देहि, वित्तं देहि इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किन्तूष्णीम् ? नैत्याह यतः 'दाशिवान्' दाखान् अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि, अतो वोचे । इतरसाध्याख्येन ब्रुवतः कथं दातव्यम् इति न भन्तव्यम् । यतः हे अग्ने ! 'तव खिदा' 'अरिः' तवैव अर्त्ता सेवकीऽहं 'महस्य' महतः 'तोदस्य' शिक्तकस्य स्वामिनः 'शरण्या' 'इव' इत्युपमार्थे तदा ईशगृहे यथा गर्भदासादि-नियतो वर्त्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे । त्वमपि तत् सर्वं देहीत्यर्थः ॥

अत्र निरुक्तम् "बहु दाखांस्वामभिद्वयाम्यरिरमित्त-
सृच्छतेरीश्वरीऽध्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्वा अग्नावाहुतयो-
द्ध्यन्तदत्येतद्द्वैवमवच्यत्तोदस्येव शरण्या महस्य तुल्यस्येव
शरणेधि महतः (५, १, ८)" इति ॥ १ ॥

१ ११ १ २३ ३ १ १ १ १
प्र होत्रे पूर्वं वचोऽग्नये भरता वृहत् ।

१ १ ११ ३ १ २ १ २ १ १ २
विषां ज्योतीषुपि विभ्रते न वेधसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विश्वामित्र ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । यजमानो होत्रादीन् प्रति ब्रूते हे होत्रादयः ।
'विषां' विप्राणाम् विधाविनाम् अध्वर्यादीना 'ज्योतीषि' सत्-
कर्मनुष्ठानसम्प्राद्यानि तेजांसि 'विभ्रते' निमित्ततया कुर्वा-
णाय 'वेधसे' जगतो विधात्रे 'होत्रे' देवानामाहात्रे 'अग्नये'
'वृहत्' महत् 'पूर्वं' पुरातनं 'वच.' स्तोत्रगजादिकं वाक्यं
'प्र भरता' सम्प्रादयत । नेत्यय पादपूरणः, अन्वयाभावात् ।

द्वा 'वेधसे न' यथा वेधाः जगद्धिधाता परमेश्वरः आदित्या-
नेनि ज्योतीषि करोति तद्वदिति । प्र शब्दस्य "ऊन्दसि"
व्यवहिताद्य" इति भरतेत्यनेन सम्बन्धः ॥ २ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।

१ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्मे देहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गीतम ऋषिः । ऊन्दः उषिक् । देवता
अग्निः । हे 'सहसोयहो' ! बलस्य पुत्र ! 'अग्ने !', 'गोमतः'
बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अन्नस्य 'ईशानः' ईश्वरस्त्वमसि,
अतः 'अस्मे' अस्मासु हे जातवेदः ! जातधन ! जातानां
'वेदितः' वा अग्ने ! 'महि' प्रभूतं 'श्रवः' अन्नं 'देहि' प्रयच्छ
स्थापयेत्यर्थः । सहसोयहो पराङ्गवद्भावाद् आमन्त्रितस्य पश्या-
मन्त्रितसमुदायो निह्न्यते । अस्मे सुपांसुलुगिति (७,१,३६)
सप्तम्याः शे आदेशः ॥

"अस्मे देहि" "अस्मे घेहि" इति च पाठी ॥ ३ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवां देवयते यज ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
होता मन्द्रो वि राजस्यति स्त्रिधः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । ऊन्दः उषिक् ।
देवता अग्निः । हे 'अग्ने !' 'यजिष्ठः' यष्टुतमः 'त्वम्' 'अध्वरे'
यज्ञे 'देवयते' देवानात्मन इच्छते यजमानाय 'देवान् यज'
तदर्थं यष्टव्यान्ग्यादीन् देवान् यूजय । किञ्च । 'होता'

देवानामाह्वाता 'मन्द्र' यजमानस्य मादयिता स त्वं 'सिधः'
क्षपयित्वन् यत्रून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि राजसि' विशेषेण
शोभसे ॥ ४ ॥

२ २ ३२ ३१ २ ३१ २२ ३२
जज्ञानः सप्त मातृभिर्मैधामाशासत श्रिये ।

३२ ३ १ २३ १ २ ३२
अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमौ । वित ऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता पवेमान
सोमः । 'ध्रुवः' स्थिसोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्'
अथानुयासने जानाति । 'सप्त' सप्त सङ्गराभिः' मातृभिः
हविर्मानसमर्याभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविःप्रचेत्वीभिर्वा
जिह्वाभिः सह । 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोऽग्निः 'मैधां' कर्मणी
विधातार सोमं 'श्रिये' शिवार्यम् 'आशासत' अनुशास्ति ।
शास्त्रेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३,४,६८) "बहुलं छन्दसि"
इति (२,४,७३) शपो लुङ् न भवति अन्विच्छतीत्यर्थः ॥

"जज्ञानः सप्तमातृभिः" "जज्ञान सप्त मातरः" इति च
पाठौ । "चिकेतद्" "अचिकेतयद्" इति च ॥ ५ ॥

३१७ ३ १२ ३ १ ३२ ३१ २
उत स्या नो दिवा मतिरदितिस्त्व्यागमत् ।

१ ३२ ३ १२ ३३३ १ २
सा शन्ताता मयस्करदप सिधः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठौ इरिमिठिऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता
अदितिः । 'उत' अपिच 'स्या' सा पूर्वोक्ता 'मति' 'मन्त्री मन्त्राय
स्रोतश्चावा' 'अदितिः' 'जत्या' रक्षया माहं 'दिवा' अहनि 'न

अस्मान् 'अगमत्' आगच्छतु, आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः
शान्तिकरं 'मयः' सुखं 'सा' अदितिः 'करत्' करोतु । 'सिधः'
नाशकान् शत्रून्नापगमयतु सिधिर्वाधनार्थः ॥

“उत स्या” “उत त्या” इति च पाठौ । “सा शन्ताता”
“सा शन्ताति” इति च ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
ईडिष्वा हि प्रतीव्याश्च यजस्व जातवेदसम् ।

२ १ २ ३ १ २
चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इयोर्विश्वमनावीयश्च ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । 'प्रतीव्यां' शत्रुषु प्रतिगमनशीलम् अग्निं
'हि' अवधारणे, अग्निमेव 'ईडिष्वा' स्तुतिभिः स्तुतं कुरु ।
किञ्च, 'चरिष्णुधूमम्' सर्वत्र चरण-शील-धूम-ज्वालम् अगृ-
भीतशोचिषं रक्षोभिर-प्रष्टत-दीप्तिम् 'जातवेदसं' जातप्रश्नं
यद्वा, जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः, तमग्निं 'यजस्व'
हविर्भिः पूजय ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
न तस्य मायया च न रिपुरीशीत मर्त्यः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥

षष्ठ्य अष्टमी । 'मर्त्यः' मनुष्यः 'रिपुः' शत्रुः चनेति निपात
ममुदायोऽप्यर्थे 'मायया चन' माययापि 'तस्य' जनस्य 'न
इंगोत' इंगरो न भवति । 'यः' जनः 'हव्यदातये' हविषा-
मादानमर्थाय 'अग्नये' यो यजमानः 'ददाश' हवींषि प्रय-
च्छति तस्य रिपुर्न इंगीतेत्यर्थः ॥

देवानामाह्वाता 'मन्द्रः' यजमानस्य मादयिता स त्वं 'सिधः'
 क्षपयित्वन् शत्रून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि राजसि' विशेषेण
 शोभसे ॥ ४ ॥

१ ० १२ ११ २ ३ १ २२ १ २
 जज्ञानः सप्त मातृभिर्मेधामाशासत श्रिये ।

१२ १ १ २१ १ २ २२
 अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । त्रित ऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवतां पवमान
 सोमः । 'ध्रुवः' स्थिरोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्'
 अस्थानुशासने जानाति । 'सप्त' सप्त सङ्ख्याभिः 'मातृभिः'
 हविर्मानसमर्थ्याभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविःप्रवेत्तीभिर्वा
 जिह्वाभिः सह । 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोऽग्निः 'मेधां' कर्मणी
 विधातारं सोमं 'श्रिये' सेवार्यम् 'आशासत' अनुशास्ति ।
 शास्तेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३,४,६८) "बहुलं छन्दसि"
 इति (२,४,७३) शपो लुङ् न भवति अन्विच्छतीत्यर्थः ॥

"जज्ञानः सप्तमातृभिः" "जज्ञानं सप्त मातरः" इति च
 पाठी । "चिकेतद्" "अचिकेतयद्" इति च ॥ ५ ॥

११७ १ १२ १ १ २२ १ १ २
 उत स्या नो दिवा मतिरदितिरुत्वागमत् ।

१ १२ १ १२ १२१ १ २
 सा शन्ताता मयस्करदप सिधः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी इरिमिठिऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता
 अदितिः । 'उत' अपिच 'म्या' सा पूर्वोक्ता 'मति' 'मन्त्री मन्ताभ्या
 श्रोतव्याया 'अदितिः' "उत्वा" रक्षया माह्वं 'दिवा' अहनि 'नः'

अस्मान् 'अगमत्' आगच्छतु, आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः
 शान्तिकरं 'मयः' सुखं 'सा' अदितिः 'करत्' करोतु । 'सिधः'
 नाशकान् शत्रून्नापगमयतु स्त्रिधिर्वाधनार्थः ॥

“उत स्या” “उत त्या” इति च पाठौ । “सा शन्ताता”
 “सा शन्ताति” इति च ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
 ईडिष्वा हि प्रतीव्याश्च यजस्व जातवेदसम् ।

१ २ ३ १ २
 चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इयोर्विश्वमनावैयश्च ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
 देवता अग्निः । 'प्रतीव्यां' शत्रुषु प्रतिगमनशीलम् अग्निं
 'हि' अवधारणे, अग्निमेव 'ईडिष्वा' स्तुतिभिः स्तुतं कुरु ।
 किञ्च, 'चरिष्णुधूमम्' सर्वत्र चरण-शील-धूम-ज्वालम् अगृ-
 भीतशोचिषं' रक्षोभिर-प्रधृत-दीप्तिम् 'जातवेदसं' जातप्रश्नं
 यदा, जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः, तमग्निं 'यजस्व'
 इषिभिः पूजय ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 न तस्य मायया च न रिपुरीशीत मर्त्यः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥

अथ षट्ठमी । 'मर्त्यः' मनुष्यः 'रिपुः' शत्रुः चनेति निपात
 ममुदायोऽप्यर्थे 'मायया चन' माययापि 'तस्य' जनस्य 'न
 ईगोत' ईगरो न भवति । 'यः' जनः 'हव्यदातये' इविषा-
 मादानममर्थाय 'अग्नये' यो यजमानः 'ददाश' इषीपि प्रय-
 ष्छति तस्य रिपुर्न ईगीतेत्यर्थः ॥

“हव्यदातये” “हव्यदातिभिः” इति च पाठी ॥ ८ ॥

२३ १ २ २२ ३२ २ १२ २क २२
अप त्वं वृजिनष् रिपुष् स्तेनमग्ने दुराध्यम् ।

१ २ २ २ २२
दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भारद्वाज ऋजिष्वा ऋपिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता वैश्वदेव अग्निः । हे ‘अग्ने ! त्वं ‘त्वं’ तं प्रसिद्धं ‘वृजिनं’
कुटिलं ‘रिपुं’ पापकारिणं ‘दुराध्यं’ दुःखसाध्यमत्तारं दुष्टाभि-
प्रायम् वा एवम्भूतं ‘स्तेनं’ हिंसकं ‘दविष्ठं’ दूरतमम् ‘अपास्यं’
अप क्षिप असु, क्षिपणे इति धातुः । हे ‘सत्पते !’ सतां पाल-
यितः अग्ने ! अस्माकं ‘सुगं’ शोभनेन गन्तव्यं सुखं ‘कृधि’
कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ ९ ॥

२क २२ २ १२ २ १ २
शुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विष्पते ।

२ २ २ २ १३ २ १ २
नि मायिनस्तपसा रक्षसो दह ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथमा दशति ।

अथ दशमी । विश्वमना एवर्षिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता वैश्वदेवः अग्निः । ‘वीर’ शत्रूणां विनाशयितः ! वा
‘विष्पते’ विशां पालयितः ! हे अग्ने ! ‘नवस्य’ इदानीं
क्रियमाणत्वान्नूतनं ‘मे’ मदीयं ‘स्तोमस्य’ स्तोत्र शस्त्रादिकं
‘शुष्टी’ शुक्ला ‘मायिनः’ मायाविनः रक्षसः कर्म-विघ्न-
कारिणः, रक्षसान् ‘तपसा’ तापकेन तेजसा ‘निदह’ नितरां

भस्मीकुरु । षुष्टोतिः "ज्ञात्वाद्यस्य (७, १, ३६) इति निपा-
तितः, वकार-लोपश्चान्दसः ॥

“तपसा” तपुषा इति च पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यान-
प्रथमस्याध्यायस्य एकादश खण्डः ।

१ २४ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र मं हि ष्ठा य गायत ऋ ता व्ने वृ हते शु क्र शो चि षे ।

३ १ २ ३ १ २
उ प स्तु ता सो अ ग्नये ॥ १ ॥

अथ द्वादश खण्डे—सैयं प्रथमा । प्रयोभार्गव ऋपिः ।
छन्दः ककुप् । देवता अग्निः । हे 'उपस्तुतासः' हे उपस्ती-
तारः ! यूयं 'मं हि ष्ठा य' दाढतमाय 'ऋ ता व्ने' यज्ञवते सत्ववते
वा 'वृ हते' महते 'शु क्र शो चि षे' दीसतेजसे 'अ ग्नये' 'प्र
गायत' स्तोत्रं पठत ॥ १ ॥

१ २४ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः ।

२ ३ २ ३ १ २ २ ४
यस्य त्वं सख्यमाविथ ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । द्वयोः सौभरिर्ऋपिः । छ० ककुप् । दे०
अग्निः । हे 'अग्ने !' 'तव' 'कृतिभिः' रक्षाभिः 'सः' यज्ञमानः
'प्र तरति' प्रवर्हते । जतयो विभेषन्ते 'सुवीराभिः' शोभन-
वीराः पुत्रादयो यासु, ताभिस्तथोक्ताभिः 'वाजकर्मभिः'
वाजानामश्वानां बलानां वा कर्म रक्षणं यासु, तादृशीभिः ।
हे अग्ने ! 'त्व' 'यस्य' यज्ञमानस्य 'सख्यं' सखित्वं मित्रत्वम्
'आविथ' प्राप्नोषीत्यर्थः, सः प्र तरतीति पूर्ववाच्यः ॥

“तरति वाजकर्मभिः” “तिरते वाजभर्मभिः” इति च पाठौ । “आविथ” “आवरे” इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

तं गूर्हया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

देवत्रा हव्यमूहिपे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे ‘स्तोतः ।’ ‘तं’ प्रसिद्धमग्निं ‘गूर्हया’ स्तुहि गूर्हयतिः स्तुतिकर्मा (नि० ३, १४, ५) कौटुशम् ‘स्वर्णरं’ सर्वस्य नेतार सर्वैः यजमानैः कर्मादौ नेतव्य वा । अथवा, स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । ‘देवासः’ दौव्यन्ति सुवन्तीति देवा ऋत्विजः ‘देवं’ दानादिगुणयुक्तम् ‘अरति’ स्वामिनं, यद्वा, अभिप्राप्तव्यं ‘दधन्विरे’ धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति धविर्मत्वर्थः प्राप्य च तेनाग्निना ‘देवत्रा’ देवान् देवमनुष्येत्यादिना द्वितीयार्थं वा प्रत्ययः । ‘हव्यं’ चरुपुरोडाशादि सन्नय हविः ‘आ ऊहिपे’ अभि प्रापय वहैर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

मा नो हृषीया अतिथिं वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

यः सुहीता स्वध्वरः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रयोगोभार्गव ऋषिः । सोभरिः काष्ठी वा । छ० ककुप् । दे० अग्निः । हे ऋत्विक् सङ्घ ! ‘नः’ अघ्नत् मय्यन्धि यज्ञे ‘अतिथिम्’ अतिथिश्चत् प्रियम् अग्निम् ‘मा हृषीयाः’ मा हर । कमग्निम् ? इत्यत आह ‘यः’ अग्निः ‘सुहीता’ सुष्टु देवानामाद्याता ‘स्वध्वरः’ गोमनयघ्नो भवति ।

‘एषः’ अग्निः ‘प्रुप्रशस्तः’ बहुभिः स्तुतः ‘वसुः’ वासकथ
भवति तमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

“मा हृषीया अतिथिम्” इति छन्दोगाः, मा हृषीताम-
तिथिः” इति बह्वृचाः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

३ २ ३ १ २२
भद्रा जत प्रशस्तयः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । तिमृषां सोमरिक्तपिः ।

‘आहुतः’ हविर्भिस्तपितोऽग्निः ‘नः’ अस्माकं ‘भद्रः’
कल्याणी भवतु । हे ‘सुभग’ । शोभन-धनाग्ने ! ‘भद्रा’
‘कल्याणी’ ‘रातिः’ दानं च अस्माकं भवतु । ‘भद्रः’ कल्याणः
‘अध्वरः’ यागश्च भवतु । ‘उत’ अपिच ‘भद्राः’ कल्याण्यः
‘प्रशस्तयः’ प्रशंसाः स्तुतयश्च भवतु ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ २ १ २ २ ३ १ २
यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । हे अग्ने ! ‘यजिष्ठं’ यष्टृतमं ‘त्वा’ त्वां
‘ववृमहे’ हृषीमहे सम् भजामहे । कीदृशं त्वाम् ? ‘देवत्रा’
‘देवेषु मध्ये’ ‘देवम्’ अतिशयेन दानादिगुणम् । ‘होतारं’
‘देवानामाहोतारम्’ । ‘अमर्त्यम्’ अविनाशिनम् । ‘अस्य’
‘यज्ञस्य’ यागस्य ‘सुक्रतुम्’ सुष्ठु कर्तारम् ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तदग्ने द्युम्नमा भर यत्सासाहा सद्गने कं चिद्विणम् ।

२ १ २२ २४ २२

मन्युं जनस्य दूष्यम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे 'अग्ने !' 'तत्' 'दुम्नम्' अत्र यशोवा
'आभर' अस्मभ्यमाहर । 'यत्' यदा 'आसदने' यज्ञ गृहे
वर्त्तमान कश्चित् कमपि 'अत्रिणम्' अन्तार राक्षसादिक
^४'सासाहा' अत्ययमभिभव । तथा 'दूष्य दुर्धिय पापबुद्धि
शत्रु 'जनस्य' 'मन्यु' क्रोधं च अभिभव, तदेति पूर्ववान्वय ॥

“दूष्या” “दूष्यम्” इति च पाठी ॥ ७ ॥

१ २२ १ १ २ २ १ २२ १ १ २ ३ २

यद्वा उ विश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विश्ने ।

२७ १ १७ १ १२

विश्वेदग्निः प्रति रक्षाप्सि संधति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं द्वितीया दशति ।

“

अथ अष्टमी । विश्वमना ऋषि । छ० उष्णिक् ।
दे० अग्नि । 'विश्वपति' विश्व पति पालयिता 'शित'
हविभिस्तीक्ष्णोक्तत सोऽग्नि 'सुप्रीत' सुहु प्रीत मनु
'मनुष' मनुष्यस्य 'विश्वे विश्व निवेशने (तु०प०) गृहे
'यद्वै' यदा अन्तु वर्त्तते तदानीम् 'अग्नि' 'विश्वान्नाइत्'
विश्वान्येष तस्य बाधकानि रक्षामि 'प्रतिस्मिमेधति' हिनस्ति ।
पिपु गत्या भौवादिक , 'उ' प्रसिद्धौ ॥

“विश्वे” “विश्वि” इति च पाठी ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे इन्द्रोन्वास्यानि

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति यौमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिक-मार्ग-प्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-भूपाल-
सामान्य-धुरन्धरेण सावपाचक्षेण विरचिते माधवीये-सामवेदार्थ-
प्रकाशे कन्दोव्याख्याने आग्नेय-पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ।

इति समाप्तम् आग्नेयं पर्व आग्नेयं चाण्डं वा ।

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

अभिप्रथ्यायि इन्द्रः सुयते ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽश्विलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धे तृतीया दृश्यति ।

१ २ ५ १ २ १ २ ३ १ २

तदो गाय सुते सचा पुरुहताय सत्वने ।

१७ २ २ २ १ २

शं यद्गवे न शाकिने ॥ १ ॥

अथ प्रथमे खण्डे—सैयं प्रथमा । शंयुर्वाहस्यत्व ऋषिः ।

गायत्रीः छन्दः । दे० इन्द्रः । हे 'स्तोतारः !' 'घः' यूयम् 'सुते'

अभिपुते सोमे मति 'पुरुहताय' बहुभिर्यजमानैराहुताय

'सत्वने' शत्रूणां सादयित्वे । यद्वा । धनानां सनित्वे दात्ते-इन्द्राय

इन्द्राय 'तत्' स्तोत्रम् 'सचा' सह संहता भूत्वा 'गाय' गायत ।

'यत्' स्तोत्रं 'शाकिने' गन्धिमते इन्द्राय 'शं' सुखकरं भवति ।

'गवे न' यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १ २ ३ १ २ ३

यस्ते नूनं शतव्रातविन्द्र द्युन्नितमो मदः ।

११ ११ ११
तेन नूनं मदे मदेः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । श्रुतकच ऋषिः ।

अथ सोमः स्तूयते—हे “शतव्रातो !” शतविधप्रज्ञान । हे “इन्द्र !” “द्युम्नितम.” यशस्वितमः “यः मदेः” माद्यन्त्यनेन इति मदेः सोमः यः सोम. “नूनं” पुरा “ते” त्वदर्थम् अस्माभिरभिपुतोऽस्ति । “तेन” अस्माभिर्दीयमानेन सोमेन “नूनम्” इदानीम् “मदे” तत्पानेन तव मदे सञ्जाते सति अस्मानपि “मदे.” धनादिदानेन त्वं मादय मदी हर्षं, अत्रान्तर्भावितस्वर्थः “छन्दसि बहुलम्” इति शष् ॥ २ ॥

२२ १२ २२ २२ २१ २ २१ २
गाव उप वदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा ।

२१ २२ २१ २
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ऋषिः इत्यंतः प्रगायः । हे “गाव.” धर्मदुघाः । युधम् “अवटे” अवटं महावीर प्रति “उप वद” उपावत वर्षणव्यत्ययः (३,४,८८) उपागच्छत । “यज्ञस्य” धर्मयागस्य साधनभृते ‘रप्सुदा’ रप्सुदे आ रिषो. फलदे रिषोरग्निर्नोर्दातव्ये वा, यद्वा रपणं शब्देन रप् मन्त्र, तेन सुदातव्ये, अथवा पुद चरणे (भा० आ०), रपा मन्त्रेण धारणीये दोहनीये, इंद्रये गवाजयोः पयसी “मही” मद्यती बहुले अप्पचिते, अत उपावत गौशब्दे अजाया अप्युपलक्षकः, अजापयसोर्गोप महावीरे आसेचनीयत्वात् । अपिच अप्य महावीरस्य “उभा” “उभौ” ‘कर्णा’ कर्णभ्यानीयी द्वौ रक्षी “हिरण्यया” हिरण्ययो सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ।

“उपवदावटे” इति इन्द्रो गाः, “उपावतावतम्” इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

२ १ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २

अरमश्र्वाय गायत श्रुतकक्षारं गवे ।

३ २ १ २ ३ १ २

अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । इयोः श्रुतकक्षनाम ऋपिः ।

श्रुतकक्ष ऋपिरात्मानमेव सम्बोधयति, ‘हे ‘श्रुतकक्ष’ आत्मन् ! “अरम्” अलं “गायत” [वचनव्यत्ययः (३, १, ८५,)]] गाय गीतिं कुरु । किमर्थमिन्द्रोद्देशेन स्तुतिस्तद्वाह, “अश्र्वाय” इन्द्रेण दीयमानायाश्र्वाय तदर्थम् “अरम्” अलं गाय इन्द्रविषयं स्तोत्रं कुरु, तथा “गवे” अलं गाय, “इन्द्रस्य” इन्द्रकर्तृकाय “धाम्ने” गृहाय तदर्थञ्च “अरम्” पर्याप्तं स्तुहिं, गृहादिकमिन्द्रः प्रयच्छति, तस्मै गावेति यद्वा इन्द्रस्येति कर्मणि पठौ, गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तुहि ।

“श्रुतकक्षा”, “श्रुतकक्षः” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

तमिन्द्रं वाजयामसि महे हव्राय हन्तवे ।

१ २ २ ३ १ २

स हृषा वृषभो भुवत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । श्रुतकक्ष ऋपिः ।

यजमाना आहुः, “तम्” पूर्वोक्तकक्षम् “इन्द्रम्” वाजयामसि” सोमिन स्तुतिभिर्याजयामः वाजवन्तं कुर्मः, किमर्थम् ? “महे” महान्तम् “हव्राय” अपामायरफं हव्राचरं “हन्तवे” हन्तुम्, सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्या स्तुतः मनुः

‘वृत्रहत्यायाञ्च, धाजयामसि वाजवन्तं करोतीत्यर्थे तत्करो-
तीति षिञ्, ‘णाविष्ठवत्’ इति षेरिष्ठवद्भावात् ‘टिः’ (६, ४,
१५५) इति टिलोपः, ‘विन्मतोर्लुक् (५, ३, ६५)’ इति वचना-
न्मतुपो लुक् “वृषा” धनानां सेक्ता दाता “सः” इन्द्रः
“वृषमः” अस्माक स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको
दाता “भुवद्” भवतु ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ २ २ २ १ २ १ १ २२
त्वमिन्द्र वलादधि सहसो जात ओजसः ।

१ २२ २ १ २२
त्वप् सन् वृषन् वृषेदसि ॥ ६ ॥

अथ पठो । इन्द्रमातरो देवजामय ऋषिकाः ।

हे “इन्द्र !” “त्वम्” “सहसः” परेषामभिभावुकाद्
“वलात्” “अधि जातः” अस्मि अधिः पञ्चम्यर्थानुवा-
दकः । वृत्रादिवधहेतुभूताद् वलादेतोस्त्व’ प्रत्यातो भवसि
इत्यर्थः अपिच “ओजसः” ओजोनाम बलहेतुः हृदयगतं
धैर्यं, तस्मादपि त्व जातोऽसि । हे “वृषन्” वर्षितः ! “सन्”
येष्टः “त्वम्” “वृषा इत् अस्मि” कामानां वर्षितैव भवसि
॥ ६ ॥

१ १ २२ १ १ २ १ २
यज्ञ इन्द्रमवर्षयद्यद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।

१ १ २ २ २ १ २
चक्राण ओषणं दिवि ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । गोपूजयस्वसुक्तिनी ऋषी वृचस्य ।

“यज्ञः” यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः “इन्द्र” देवत्
“वर्षयत्” , अर्पयते हि, “इन्द्र इदं” इतिरनुपताशोऽ-

धत महीन्यायो कृतः इति स इन्द्रः “यत्” यस्मात् “भूमिम्”
 पृथिवीं (नि० १, १, १८) “वर्त्तयत्” वृद्ध्यादिप्रदानेन विशेष-
 षेण वर्त्तमानामकरोत् । किं कुर्वन् ? “दिवि” अन्तरिक्षे
 मेघम् “श्रीपशम्” उपेत्य शयानं “चक्राणः” कुर्वन् यद्वा
 आत्मनि समवेतो वीर्यविशेषः श्रीपशः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ७ ॥

१ २ ३ १७ २ १ २२ २ २ २ २ २

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

२ २ ३ १ २

स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । हे “इन्द्र !” “यथा” “त्वम्” “एक इत्”
 एक एव केवलः “वस्वः” वसुतः धनस्य ईपिपे, एवम् “अहम्”
 अपि “यद्” यदि, “ईशीय” ऐश्वर्ययुक्तः स्याम् । तदानीं “मे”
 मम “स्तोता” “गोसखा स्यात्” गोभिः सहितो भवेत्
 ईश्वरस्य तव स्तोता कृतो हेतुर्गो सहितो न भवेत् ? अपि तु
 भवेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पन्थंपन्थमित्सोतार आ धावत मद्याय ।

१ २ ३ २ ३ १ २

सोमं वीराय शूराय ॥ ९ ॥

अथ नवमी । मेधातिधिराङ्गिरस ऋषिः ।

हे “सोतारः” अभिपोतारोऽध्वर्यवः ! “मद्याय” माद-
 यितव्याय “वीराय” विक्रान्ताय “शूराय” शौर्यवते इन्द्राय
 “पन्थम् पन्थम् इव” सर्वत्र स्तुत्यमेव “सोमम्” “आ धावत”
 अभि गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१३ १ २ २२७ ३ २१ १ २ ३ १ २
इदं वसो सुतमन्धः पिवा सुपूर्णमुदरम् ।

१ २ ३ १ २ ३
अनाभयिन् ररिमा ते ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं तृतीया दशति ।

अथ दशमी । काण्डः प्रियमेध ऋषिः ।

हे “वसो” वासयितः ! इन्द्र ! “इदम्” पुरोवर्त्तमानं “सुतम्” अभिषुतम् “अन्धः” अन्नम् सोमलक्षणम् “पिवा” यथा “उदरम्” त्वदीयं जठरं “सु पूर्णम्” अतिशयेन सम्पूर्णम् भवति तथेत्यर्थः । हे “अनाभयिन् !” आ समन्ताद् विभेत्यामयी, विभेतेरीणादिक इति, न आभयी अनाभयी तादृश ! हे इन्द्र ! “ते” तुभ्य त्वदर्थं “ररिमा” उक्तगुणं सोमं दन्नः रा दाने, छान्दसो लिट् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदाद्येप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य प्रथम खण्ड ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्थी दशति ।

१७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
उद्देदमि श्रुतामघं वृषभं नर्यापिसम् ।

१ २
अस्तारमेपि सूर्य्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीये खण्डे—सिधं प्रथमा । इयोः सूतकक्षः श्रुत-
कक्षो वा ऋषिः । अस्मिन् इष्टे सूर्य्यरूपेणन्द्रस्य स्तुतिः
क्रियते—‘अमी वा आदित्य इन्द्रः’ इति हारिद्रविकम् । ३

“सूर्य्य !” द्वादशसु भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः, तस्मात् सूर्यात्मक ! सूर्य्योऽर्थ ! हे इन्द्र ! “श्रुतामघम्” सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनम्, अतएव “हृषभम्” याचमानानां धनस्य वर्षि-
तारं “नर्यापसम्” नरहितं नर्य्यम् नरहितकर्माणम् “अस्तारं” दानशीलम् औदार्य्यवन्तम् एतादृशानुभावम् “उदेषि” अभित उदेषि । “इदम्” अवधारणे, त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गतोऽसि । “घ” इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
यदद्य कच्च वृत्रहनुदगा अभि सूर्य्य ।

२ ३ १ २ ३ १ २
सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अत्र शौनकः,—

“यदद्यकच्चेत्युदिते रथौ स्तुत्वा पुरन्दरम् ।

गृणन्नपाहते रिप्रं वश्यं वा कुरुते जगत्” इति ॥

हे ‘वृत्रहन्’ वृत्रस्य अपामावरकस्य मेघस्य हन्ता ! हे ‘सूर्य्य’ सूर्यात्मकेन्द्र ! ‘अद्य’ अस्मिन् दिने ‘यत् कच्च’ यत् किञ्चित् पदार्थजातम् ‘अभि’ अभिमुखीकृत्य ‘उदगाः’ इण् गतौ उत्पूर्वः, तस्य लुङि गादेशः उदयं प्राप्तवानसि ‘तत् सर्वं’ पदार्थजातं ‘ते’ तव ‘वशे’ वशवर्तिं स्वायत्तमस्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् ।

१ ३ १ ३ २ ३ १ २
इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भरद्वाज ऋषिः ।

‘यः’ इन्द्रः ‘तुर्वशं यदुं’ च एतत्संज्ञौ राजानी शत्रुभिः

दूरदेशे प्रक्षिप्ती 'सूनीती' सुनीत्या शोभनेन नयनेन 'परा-
वतः' तस्माद् दूरदेशात् 'आनयत्' आनीतवान् 'युवा'
तरुणः 'सः इन्द्रः' 'नः' अस्माकं 'सखा' भवतु ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
मा न इन्द्राभ्याश्दिशः सूरौ अक्षुष्वा यमत ।

१ २ १ २ ३ २
त्वा युजा वनेम तत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकच ऋषिः ।

हे 'इन्द्र !' 'आदिशः' आदिष्टा समन्तादायुधान्यति-
सृजन् 'सूरः' सृ गतौ (भा०प०) सर्वत्र सरणशीलः राक्षसः-
'अक्षुषु' रात्रिषु 'नः' अस्माकम् 'अभ्यायमत्' आ आभि-
सुर्येण 'मा' नियन्ताऽगन्ता भवतु । यद्यागन्ता चेत् तदा
'तत्' रक्षः 'त्वायुजा' त्वत्सहायेन ययं 'वनेम' इन्द्र्याम श्वथ
क्रथ हिंसार्थाः, वन चेत्यत्र (भा०प०) पठितत्वाहिंसार्थः ॥

"आयमत्" "आयमन्" इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एन्द्र सानसिष् रयिष् सजित्वानष् सदासहम् ।

१ २ ३ १ २
वर्षिष्ठमूतये भरा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अम्याः परश्याय मधुच्छन्दा ऋषिः ।

हे "इन्द्र !" जतये" अस्मद्रक्षार्थम् "रयिम्" धनम्
"आ भरा" आहर, क्रीडयं रयिम् ? "सानसिम्"
सम्भजनीयम् "सजित्वानम्" समानशत्रुजयशीलम् धनेन
हि शूरान् भृत्यान् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते 'सदासहम्'
सर्वदा शत्रूणामभिभवनहेतुम् 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम्
प्रभृतमिर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
युजं वृत्रेषु वञ्चिणम् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । “वयम्” अनुष्टातारः “महाधने” प्रभूतधन-
निमित्तम् “इन्द्रम्” “हवामहे” आह्वयामः, “अर्भे” अर्भके
स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति इन्द्रं हवामहे । कौटुम्भम्
इन्द्रम् ? “युजं” सहकारिणं समाहितं वा । “वृत्रेषु” शत्रुषु
धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय “वञ्चिणं” वञ्चीपेतम् ।
महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामवाची तथापि महदनमत्र
विवक्षितम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अपिवत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रवाह्वे ।

१ २ ३ १ २
तत्राददिष्ट पौंस्यम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । त्रिशोक ऋषिः । “इन्द्रः” “कद्रुवः” कद्रु-
नामकस्य ऋषेः सम्बन्धिनं “सुतम्” अभिपुत्रं सोमम् “अपिवत्”
पीतवान् । “सहस्रवाह्वे” सहस्रवाह्वस्य शत्रुम् अहन्निति
शेषः । “तत्र” तस्मिन्नवसरे “पौंस्यम्” इन्द्रस्य वीर्यम् “आ
ददिष्ट” आ दीप्यत ।

“तत्राददिष्ट” इति कुन्दोगाः, “अत्राददिष्ट” इति
वृषाः ॥ ७ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र नोनुमी वृषन् ।

१ २ ३ १ २
विद्वी त्वाश्वस्य नो वसो ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । हे 'वृषन्' ! कामानां वषितः !
 'इन्द्र !' 'त्वायवः' त्वत्कामाः 'वयं' वामिष्ठाः त्वाम् 'अभि
 प्र नोनुमः' प्रकर्षेण स्तुमः । हे 'यसो' ! वामयितः इन्द्र ।
 'अस्य' इदम् 'नः' अस्मदीयं स्तोत्रं 'विही' अवधारय ॥ ८ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति वहिरानुपक् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
 येपामिन्द्रो युवा सखा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । हयोस्त्रिशोक ऋषिः । 'ये' ऋषयः 'आ घा'
 'आभिमुख्येन' स्तु 'अग्निम्' 'इन्धते' दीपयन्ति 'येषां' च
 'युवा' नित्यतरुणः 'इन्द्रः' 'सखा' भवति ते 'आनुपक्' आनु-
 पूर्व्येण 'वहिः' 'स्तृणन्ति' ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ १ २ ३ १ २
 मिन्धि विष्वा अप द्विपः परि वाधो जही मृधः ।
 १ २ ३ १ २
 वसु स्पार्हे तदा भर ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्था दशति ।

अथ दशमी । हे 'इन्द्र !' 'विष्वाः' सर्वाः 'द्विपः' द्वेष्टीः
 'शत्रुमेनाः' 'अपं मिन्धि' विदारय 'वाधः' हिंस्रित्रीः 'मृधः'
 मंग्रामान् 'मृधः, मृधः', इति मग्राभनामसु पठितत्वात्
 'परिजही' हिंस्र्याः । ततः तागां 'स्पार्हे' मृद्वणीयं 'तत्'
 प्रमिहं 'वसु' 'आ भर' अग्रभ्यम् आ हर ॥ १० ॥

इति षाडशाचार्यविरचिते सामवेदसंहितायां छन्दोब्याख्याने
 द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पद्यः ।

अथ द्वितीयपाठकस्य प्रथमाङ्के पञ्चमी दद्यति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

द्रुहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु वहदान् ।

१ २ ३ १ २

नि यामं चित्रमृञ्जते ॥ १ ॥

अथ तृतीयखण्डे—सयं प्रथमा । कण्ठीघोर ऋषिः ।

‘एषां’ मरुतां ‘हस्तेषु’ स्थिताः ‘कशाः’ स्वस्ववाहनताडन-
हेतवः ‘यद् वहदान्’ यद् वहन्ति ध्वनिं श्रुवन्ति, तं ध्वनिम्
‘द्रुहेव’ अत्रैव स्थित्वा ‘शृण्वे’ शृणोमि । स ध्वनिविशेषः
‘यामम्’ संग्रामे ‘चित्र’ विविधं शौर्यं ‘न्युजते’ नितरा-
मलं करोति ‘मृञ्जतिः प्रसाधनकर्मा (६, ४, २४)’ इति यास्कः

॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

द्रुम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २

पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । द्वयोस्त्रिशोक ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘त्वा’
त्वां ‘सोमिनः’ अभियुतसोमाः ‘सखायः इमे उ’ खल्वस्म-
दीया जनाः ‘पुष्टावन्तः’ सम्भृतपात्राः ‘यथा पशु’ पशुमिव
‘वि चक्षते’ वि पश्यन्ति ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

समस्य मन्धवे विशी विश्वा नमन्त कृष्टयः ।

३ १ २ ३ १ २

समुद्रायैव सिन्धवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वसः काण्ड ऋषिः । ‘विशः’ निविशन्त्यः

‘विग्नाः’ सर्वाः ‘क्षुष्टयः’ प्रजाः ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘मन्यते’
 क्रोधाय यद्वा मन्युर्मननसाधनं स्तोत्रं तदर्थं ‘सं नमन्त’
 सम्यक् स्वतएव नमन्ति प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः, ‘समु-
 द्राय इव’ यथा समुद्रम् अग्निं प्रति ‘सिन्धवः’ स्पन्दनशीला
 नद्यः स्वयमेव नमन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

१२ ३ १ २५ ११ २२ ३२
 देवानामिद्वो महत्तदा वृणीमहे वयम् ।

१२ ३ १ २ २ १२
 वृणामस्रभ्यमूतये ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । कुमीटी काण्ड ऋषिः । हे देवाः !
 ‘देवानां’ स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् ‘इत्’ एवार्थे
 युष्माकमेव ‘महत्’ व्याप्तं महनीयं वा ‘अवः’ पालनं यद्
 विद्यते ‘तत्’ ‘वृण्यां’ कामानां वर्षितृणां युष्माकं स्वभूतं
 तद्वृत्तं यजमानाः ‘वयम्’ ‘आ वृणीमहे’ . समन्तात्
 मन्त्रजामहे । किमर्थम् ? ‘अस्रभ्यम्’ ‘ऊतये’ पूर्वमस्रभ्यम-
 ष्टदर्वमिति भाधारण्येनोक्तं तद् विगिनष्टि ऊतय इति,
 अस्माकं पालनायेति ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ ०
 सोमानां स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

१ १ २ ३ १ ० १ २
 कक्षीवन्तं य श्रैशिजः ॥ ५ ॥

अर्थं पञ्चमी । मधातिथिः ऋषिः । हे ‘ब्रह्मणस्पते !’
 एतद्वामक देव ! त्वं ‘सोमनाम्’ अग्निपवस्य कक्षीरं नाम्
 अनुष्ठितारं ‘स्वरणं’ देवेषु प्रकाशयन्तम् ‘कृणुहि’ कुरु ।
 तत्र दृष्टान्तः, ‘कक्षीवन्तम्’ एतद्वामकऋषिम् इवगर्दो-

ऽवाध्वाहार्थः कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः
 'यः' कक्षीवान् 'औशिजः' उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वत्र
 योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठादपु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरा-
 चायते, 'एवं वै पर आट्णारः कक्षीवानौशिजो वीत-
 हव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौरुकुल्यः प्रजाकामा अचिन्वत' इति ।
 ऋगन्तरेऽभ्युपित्वकथनेन अनुष्ठादत्वप्रसिद्धिः सूच्यते, 'अहं
 कक्षीवान्परिखि विप्रः' इति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति
 दृष्टान्तत्वं युक्तम् । मन्त्रोऽप्येवं यास्केनैव व्याख्यातः, 'सोमानां
 मोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! कक्षीवन्तमिव य
 औशिजः कक्षीवान् कक्षावानौशिजः उशिजः पुत्रः' उशिक्
 वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकश्च एवाभिप्रेतः स्यात्,
 तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! (६, २,
 १२) इति । अग्निन् मन्त्रे सोममिति पदेन ब्रह्मण इति
 पदेन च सूचितं तात्पर्यम् तैत्तिरीया आमनन्ति, 'सोमं स्वर-
 णमित्वाह, सोमपीथमेवावरुन्धे, कृणुहि, ब्रह्मणस्पत इत्याह
 ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे' इति ॥ ५ ॥

१२ २ १२ ५ १ २२

वीधन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः ।

३ १२ २२ २ १२

शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । श्रुतकश्च ऋषिः । अयं परोक्षकृतः । 'वृत्रहा'
 वृत्रस्य हन्ता 'भूर्यासुतिः' बहुषु देवेषु इन्द्रार्थं सोमा
 आसूयन्ते अभिपूयन्त इति तादृशः यद्वा, वह्नि सोमा-
 टिहवीपि इन्द्रार्थमासूयन्ते ह्यन्त इति तादृशः 'वीध-
 न्मनाः' बुध धवगमने (भा० प०), शीणादिकोऽत्प्रत्ययः
 यस्य मनः सोतृणामभिमतं बुध्यते जानातीति तथोक्तः

३ १ २ ५ १ २ ५ १ २ ३ १ २
 उपह्वरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनाम् ।

३ १ २ २
 धिया विप्रो अजायत ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वक्त ऋषिः । 'गिरीणां' पर्वतानाम् 'उपह्वरे' उपह्वर्तव्ये प्रान्ते । 'नदीनां' सरितां 'सङ्गमे' सङ्गमने च ईदृग्विधे देशे क्रियमाणया 'धिया' स्तुत्या 'विप्रः' मेधावी इन्द्रः 'अजायत' प्रादुर्भवति, स्तुतिं श्रोतुमिति शेषः गिरीणा-मित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' (६,१,१००) इति नाम उदात्तत्वम् ।

"सङ्गमे" "सङ्गथे" च इति पाठौ ॥ ९ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २
 प्र सम्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 नरं नृपाहं मंहिष्ठम् ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चमी दशति ।

द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं समाप्तम् ।

अथ दशमी । इरिमिठ ऋषिः । 'चर्षणीनां' मनुष्याणां मध्ये 'सम्राजं' सम्यग् राजमानम् । यद्वा मनुष्याणामधी-श्वरम् 'इन्द्रम्' हे स्तोतारः । 'प्रस्तोत' प्रकथयति स्तुत । कीदृ-शम् ? 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'नव्यं' स्तुत्यं "नरं" नेतारं "नृपा-हम्" नृपां शत्रुमनुष्याणाम् अभिभवितारम् "मंहिष्ठम्" दाढतमम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदायकप्रकाशे इन्द्रोपनिषानि

द्वितीयस्य अध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ द्वितीयमपाठकम् द्वितीयाहं प्रथमा दमति ।

१ २ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अपाटु शिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोपिणः ।

२ ३ २ ३ १ २
इन्द्रोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थखण्डे—सैयं प्रथमा । श्रुतकक्ष ऋपिः । 'शिप्री' 'शिप्रे हनू नासिके वा' शोभनहनुः । यद्वा शिप्राः शीर्ष-
खा, सुशिरस्त्राणः सः 'इन्द्रः' एव 'प्रहोपिणः' प्रकर्षेण
देवान् हविर्भिर्जुह्वतः 'सुदक्षस्य' एतन्नामकस्य ऋपे, सम्बन्धि
'यवाशिरः' श्रीञ् पाके (क्रमा०३०) आङ् पूर्वकस्य 'अप-
सृधेयामानृजुः' इत्यादिना धातोः शिरादेशः, यवैरामिश्रित
यवैः सह पक्कम् 'इन्द्रोः' सर्वत्र पात्रेषु चरन्तम् 'अन्धसः'
सोमनक्षणमन्नम् 'अपात्' अपिवत् 'यद्वा सोमस्य भागम्
इन्द्रार्थम् परिकल्पितं सोमांशम् अपिवत् । 'उ' इत्यव-
धारणे ॥ १ ॥

२ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
इमा उ त्वा पुरुवसोऽभि प्र नोनवुर्गिरः ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २
गावो वत्सं न धेनवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मेधातिथि ऋपिः । हे 'पुरुवसो !'
बहुधन । 'यद्वा वमवो यज्ञाः बहुयज्ञ । इन्द्र । 'त्वा'
त्वाम् 'अभि' 'इमाः' अस्मदीयाः 'गिरः' स्तुतयः 'प्रनो-
नवुः' प्रकर्षेण पुनः पुनः स्तुयन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । नौतिरत्र
'ध्यासिकर्मा' । तत्र दृष्टान्तः 'गावो वत्सं न धेनव' यथा
धेनवः गावः गृहे वर्त्तमान वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत्

यथा, अस्मदीया वाचः त्वाम् अभिनो नवुः शब्दयन्ति स्तुवन्ति,
यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हन्भारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २

इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गीतम ऋषिः । 'अत्राह' अस्मिन्नेव
'गोः' गन्तुः 'चन्द्रमसः' 'गृहे' मण्डले 'त्वष्टुः' एत-
त्संज्ञकस्य आदित्यस्य सम्बन्धि 'अपीच्यं' रात्री अन्तर्हितं
स्वकीयं यत् 'नाम' तेजः तदादित्यस्य रश्मयः । 'इत्या'
इत्यम् अनेन प्रकारेण 'अमन्वत' अजानन् । उदकमये
स्वच्छे चन्द्रविश्वे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र प्रतिफलिताः
किरणाः सूर्ये यादृशीं सञ्ज्ञां लभन्ते, तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्त्त-
माना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तम् भवति यद्वावावन्तर्हितं
सौरं तेजः तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्याहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं
प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्य इन्द्रएव, हादशस्त्रादि-
त्वेषु इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रका-
शक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वात् इन्द्रो देवतेत्युप-
पन्नं भवति, ईदृग्भूतस्य तेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधा-
न्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र
निरुक्तम् 'अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनो-
पचितस्य आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति सुपुमूषः सूर्यरश्मि-
श्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्राह-
गोरमन्वतेति' (२, ३, ८), अत्र ह गोः समं सतादित्यरश्मयः
स्वनामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमन्तर्हितं वा अमुत्र
चन्द्रमसोगृहे (४, ४, २५) इति ॥ ३ ॥

२८. १ १ २ २ १ २ १ २ १ १ १ २

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः ।

१ २ १ १ २ १ २ २

तत्र पूषाभुवत्सचा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । भरद्वाज ऋषिः । 'यद्' यदा 'इन्द्रः' 'वृषन्तमः' अतिशयेन वर्षिता इन्द्रः 'रितः' गच्छतीः 'महीः' महतीः 'अपः' वृष्ट्युदकानि 'अनयत्' द्रमं लोकं प्रापयति । 'तत्र' तदानीं 'पूषा' षोडशो देवः 'सचा भुवत्' इन्द्रस्य सहायो भवति ॥ ४ ॥

१ १ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् ।

१ २ ८ १ १ २

युक्ता वज्जी रथानाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । विन्दुः पृतदक्षो वा ऋषिः । 'मघोनां' धनवतां 'मरुतां' 'माता' निर्मात्री 'गौ' पृथ्विरूपा । पृथिवीं पथमी मरुतो जाता इति श्रुतेः, गौर्माध्यमिका वाक्, तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि वर्त्तमानात्, तेषां तत् पुत्रत्वमुपचर्यते, सा 'धयति' सोम पिबति षोडशति वास्त्रपुत्रान् मरुत. क्षिमिच्छन्ती ? 'श्रवस्युः' अन्न कामयमाना । कौटुम्भी ? 'रथानां' मरुतां 'वज्जि' पृथ्वीभिः वडवाभिर्वोद्री सयीजयित्री सा । 'युक्ता' सर्वत्र सम्प्रता पूज्या भवति ॥ ५ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ १ २

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते ।

१ २ २ १ २ २ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । ह्योः श्रुतकक्ष एव सुकक्षी वा ऋपिः ।
हे 'मदानां पते !' 'माद्यन्वनेनेति मदः सोमः 'मदोऽनुप-
सर्गं ?' इति करणे अप् प्रत्ययः सोमानां स्वामिन् । इन्द्र ।
'हरिभिः' आ शतेन हरिभिरित्यादिषु बहूनामश्वानां
श्रुतेः अत्रापि शतसहस्रसंख्याकैः अश्वैः सह 'नः' अस्माकं यज्ञे
'सुतम्' अभिषुतम् सोमम् 'उपयाहि' तत्पानार्थं शीघ्रमागच्छ ।
पुनः 'उप नः' इत्याद्युक्तिरादरार्था ॥ ६ ॥

३१ ३२ ३१ २ ३१ २ ३२
इष्टा होवा असृक्षतेन्द्रं वृधन्तो अध्वरे ।

१ २ ३ १ २
अच्छावभृथसोजसा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । 'अध्वरे' अस्मदीये यज्ञे 'वृधन्तः' हवि-
भिरिन्द्रं वर्धयन्तः 'इष्टाः' इष्टवन्तः यागं कृतवन्तः
सप्तसंख्याकाः 'होवाः' होत्रकाः 'अवभृथम्' सुत्याभिषवम्
'अच्छ' अभि प्रति 'सोजसा' स्वतेजसा सहिताः । 'इन्द्रम्'
'असृक्षत' व्यसृजन् । यावदवभृथसमाप्तिं होत्रका यज-
न्तीति ॥ ७ ॥

३२ ३१ २२ ३ २३ १ २ ३१ २
अहमिद्वि पितुप्परि मेधानृतस्य जग्रह ।

३ १ २२
अहप् सूर्य्यं इवाजनि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वत्सः काण्व ऋपिः । 'पितुः' पालकस्य
'ऋतस्य' सत्वस्यापि तस्येन्द्रस्य 'मेधाम्' अशुग्रहात्मिकां
बुद्धिम् 'अहम् इत्' अहमेव 'परिजग्रह' परिगृहीतवानस्मि
नान्यः । 'हि' यस्मात् एवं तस्मात् 'अहं' 'सूर्य्यः' इव अजनि

सूर्या यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अहमजनिषम्
प्रादुरभूवम् ॥ ८ ॥

२ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २
रिवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

२ २ २ २ २ १ २
क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ ९ ॥

अथ नवमी । शुनः शेष ऋषिः । 'क्षुमन्तः' अन्नवन्तः
वयं 'याभिः' गोभिः 'मदेम' हृद्येस 'इन्द्रे' सधमादे'
अम्नाभिः सह हर्षयुक्ते सति 'नः' अस्माकं ता गायः
'रिवतीः' वीराज्यादिधनवत्यः 'तुविवाजाः' प्रभूतबलाश्च
'सन्तु' ॥ ९ ॥

१ २ २ २ २ २ १ २ २ २
सोमः पूषा च चित्तुर्विज्ञासाप् सुक्षितीनाम् ।

२ २ २ २ २ २ २ २
देववा रथ्योर्हिता ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहो प्रथमा दशति ।

अथ दशमी । शुनः शेषो धामदेवो वा ऋषिः । 'देववा'
देवेषु 'रथ्यः' रथाङ्गः 'अर्हिता' आरोढा 'सोमः' तादृशः
'पूषा' सूर्यश्च 'विज्ञासां' सर्वासां 'सुक्षितीनां' क्षियन्ति
निवसन्तीति क्षितयः प्रजाः । शोभनक्षितीनां मनुष्याणां
सम्बन्धीनि हवींषि इन्द्रार्थं कृतानि 'चित्तुः' जानीतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्धप्रकाशे छन्दोपाख्यानम्

द्वितीयसाध्यायस्य चतुर्थं पत्रम् ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय दशति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 पान्तमा वो अन्वस इन्द्रमभि प्र गायत ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 विश्वासाहम् शतक्रतुं मण्डिष्टं चर्षणीनाम् ॥१॥

अथ पञ्चमे खण्डे—सैयं प्रथमा । श्रुतकच ऋषिः ।
 हे ऋत्विजः ! 'यः' यूयम् 'अन्वसः' सोमलक्षणम् अन्नम् 'आ
 पान्तम्' आभिसुख्येन पिवन्तं पा पाने (भ्वा०प०) छान्दसः
 शपोलुक् । 'सर्वे' विधयः छन्दसि विकल्पन्ते' इति 'न
 लोकाव्यय' (२, ३, ६८ पा०) इति पठौ-प्रतिषेधाभावः ।
 ततोऽन्वस इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२, ३, ६५ पा०) इति पठौ
 सोममाभिसुख्येन पिवन्तम् एतादृशम् 'इन्द्रम्' 'प्र गायत'
 प्रकर्षेण अभिष्टुत । कीदृशम् ? 'विश्वासाहम्' सर्वेषां शत्रूणा-
 मभिभवितारम् 'सर्वेषां भूतजातानां वा' अतएव 'शतक्रतुम्'
 बहुविधप्रज्ञानं 'बहुविधकर्माणं वा' 'चर्षणीनाम्' मनुष्याणाम्
 'मण्डिष्टम्' धनस्य दाढतमं यद्वा यजमानानां यष्टव्यत्वेन
 पूजनीयमिन्द्रं प्र गायतेति समन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 प्र व इन्द्राय मादनम् हर्यश्वाय गायत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 सखायः सोमपावू ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वसिष्ठ ऋषिः ।

हे 'सखायः !' 'यः' यूयं 'हर्यश्वाय' हरिनामकाश्वाय
 'सोमपावू' सोमानां पात्रे 'इन्द्राय' 'मादनं' मदकारं स्तोत्रं
 'प्र गायत' प्र पठत ॥ २ ॥

१ १ २ २ १ २ १ १ २ १ २ १ १ २
वयमु त्वा तदिदर्या इन्द्र त्वायन्तः सखायः ।

१ २ २ १ २
कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मेधातिथिः ऋषिः प्रियमेधद्य । हे 'इन्द्र !'
'त्वायन्तः' त्वामात्मनः इच्छन्तः 'सखायः' समानख्यानाः
'वयम्' 'तदिदर्या' यत् त्वद्विषयं स्तोत्रं तदित्, तदे-
वार्थः प्रयोजनं येषां, तादृशाः सन्तः 'त्वा' त्वाम् स्तूमहे ।
'उ' इति पादपूरणः । 'कण्वा' कण्वगोत्रोत्पन्नाः अस्म-
दीयाः पुत्राय 'उक्थेभिः' उक्थैः शस्त्रैः 'जरन्ते' त्वां
स्तुवन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ २ १ २ २ ३ १ २
इन्द्राय महने सुतं परि ष्टोभन्तु नो गिरः ।

१ १ २ २ १ २
अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकच ऋषिः । 'महने' 'माद्यते'
कनिष्' मदनशीलाय 'इन्द्राय' तदर्थं 'सुतम्' अभि-
पुतं सोम 'नः' अस्मदीयाः 'गिरः' स्तुतिलक्षणा वाच-
'परिष्टोभन्तु' 'स्तोभति' स्तुतिकर्मा (नि० ३, १४, ४)
परितः सोमं स्तुयन्तु । ततः 'कारवः' स्तुतिकारिणः
स्तोतारस्य 'अर्कम्' सर्वैरर्चनीयं सोमम्, 'अर्चन्तु' पूजयन्तु
॥ ४ ॥

१ १ २ २ २ १ १ २ २ १ २ २ १ २
अयं त इन्द्र सोमो निपृतो अधि वर्हिषि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । इरिमिठ ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' तुभ्यं त्वदर्थम् 'अयं सोमः' बर्हिषि अधि' वेद्यामास्तीर्णं दभे 'निपूतः' नितरां दशापचित्रेण गोधितः अभिपवादिसंस्कारैः संस्कृतः इत्यर्थः 'इम्' इदानीम् 'अस्य' इमं सोमं प्रति 'एहि' आगच्छ, आगत्य च यत्र रसात्मकः सोमो ह्यते तं देयं प्रति 'द्रव' शीघ्रं गच्छ, तदनन्तरं तं सोमं 'पिब' ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
सुरूपकलुसूतये सुदुघामिव गोदुहे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
जुहमसि यवियवि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'सुरूपकलुम्' शोभन-रूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारम् इन्द्रम् 'कृतये' अस्मद्द्रव्यार्थं 'यवियवि' प्रतिदिने 'जुहमसि' आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः 'गोदुहे' गोधुगर्थे 'सुदुघाम् इव' सुदु दोग्ध्रीं गामिव, यथा लोके 'गोयीं दोग्धा तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोग्धनीयां गामाह्वयन्ति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु नामसु यवियवीति द्वादशाहर्नामानौति पठितम् निरु० (२, ३, २८) ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
अभि त्वा वृषभा सुते सुतः सृजामि पीतये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
वृष्या व्यशुही मदम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । त्रियोक ऋषिः । हे 'वृषभ !' कामानां

वर्षितरिन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'सुते' सोमेऽभिपुते सति तं
 'सुतम्' अभिपुतं सोमं 'पोतये' पानाय 'अभिष्टजामि'
 'दृम्य' दृष्य 'मदं' मदकरं सोमं 'व्यशुहि' विशेषेण
 प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २

य इन्द्र चमसेष्वा सोमश्चमूपु ते सुतः ।

१ २२ १ २

पिवेदस्य त्वमीशिपे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । कुसीद ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' त्वदर्थं
 'सुतः' अभिपुतो यः 'सोमः' 'चमसेषु' एतन्नामकेषु पात्रेषु
 तथा 'चमूपु' चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्बोग्रहाः तेषु च
 'आ' सर्वतः अस्ति । 'अस्य' तमेतं सोमं 'त्वम्' 'पिव इत्'
 इदवधारणे पिवैव । कथं मम सोमपानयोग्यता ? तत्राह
 हे इन्द्र ! त्वम् 'इंशिपे' तस्य त्वमीश्वरो भवसि खलु, यत
 एव ततः पिवेति समन्वयः ईश ऐश्वर्यं (अ०आ०) लटि
 'ईशः से (७, २, ७७)' इति इडागमः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ २ १ २

योगेयोगे तवस्तरं वाजीवाजी हवामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

सखाय इन्द्रमूतये ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गुनःशेष ऋषिः । 'योगे योगे' प्रवेशे
 प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे 'वाजे वाजे' कर्मविधातिनि तस्मिन्
 महूपामे 'तवस्तरम्' अतिशयेन बलिनम् 'इन्द्रम्' 'ऊतये'
 रक्षार्थं 'मन्वायः' सखिवत् प्रिया पयं 'हवामहे' आह-
 यामः ॥ ९ ॥

२४ २ १ २३ १ २३ १ २२
 आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत ।

१ २ ४ १ २
 सखायः स्तोमवाहसः ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । मधुच्छन्दा ऋषिः ।

तु शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः 'आ तु आ इत' इति द्वाभ्या-
 आङ्भ्यां मन्त्रे तु इतशब्दोऽभ्यसनीयः हे 'सखायः' । ऋत्विजः !
 क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यास-
 आगत्य च 'निषीदत' उपविशत 'इन्द्रम्' 'अभिप्रगायत'
 सर्वतः प्रकर्षणं स्तुत । कौटुशाः सखायः ? 'स्तोमवाहसः'
 विहृतपञ्चदशादिस्तीमान् अस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति
 ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्धप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 द्वितीयाध्यायस्य षष्ठम खण्ड ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

२१ २२ २१ २
 इदं ह्यन्वोजसा स्तुतं राधानां पते ।

० २ २ १ २
 पिवा त्वाऽस्य गिर्वणः ॥ १ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—सियं प्रथमा । विश्वामित्र ऋषिः ।
 हे 'राधानां' भनानां 'पते' ! 'गिर्वणः' गीभिः स्तुतिभिर्वण

नीय । इन्द्र । 'श्रीजमा' बलेनोपहितस्त्व' 'इदम् अनु' अनेना-
नुक्रमेणेत्यर्थः 'श्रीजसा' बलेन यावभिः 'सुतम्' अभिर्द्युतं
'अस्य' इमं सोमं 'तु' चिप्रं 'पिव हि' ॥ १ ॥

३ १ २२ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
महात् इन्द्रः परथ नो महित्वमस्तु वच्चिणे ।

१ २२ ३ १ २२ ३
द्यौर्न प्रधिना शवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । अयम् 'इन्द्रः' 'महान्'
शरीरेण प्रौढः 'परथ' गुणैरुत्कृष्टः, किञ्च 'वच्चिणे' वज्रयुक्ताय
इन्द्राय 'महित्वं' पूर्वाह्नं द्विविधमाधिक्यम् सर्वदा 'अस्तु'
स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत्, किञ्च 'द्यौर्न' द्युलोक
इव 'शवः' बलम् इन्द्रस्य सेनारूपं 'प्रधिना' पृथुत्वेन पुत्र-
ताम् इति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूतः एवमस्य सेना
प्रभूता अस्तु । 'तु' शब्दो यद्यपि चिप्रनामसु नुमन्त्रित्या-
दियु पठितः तथापि अत्र तदर्थत्वासम्भवात् समुच्चयार्थोऽत्र
गृहीतः । न शब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव, स्वाध्याये तु प्रति-
षेधार्थ उपमार्थयेति द्विविधः, येन पदेन अन्वीयते, तस्मात्
पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः, उपरिष्ठात् प्रयुज्यमान उपमार्थः,
तथाच यास्क उदाहरति, 'उभयमन्वध्यायं नैन्द्रं देवममंस-
तेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति,
दुर्मदामो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते (१, २, ६)' इति । अत्रोपमावाचिनो द्युशब्दस्यो-
परिप्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ ३ १ २२
आ तु न इन्द्रं नुमन्तं चित्रं यावत् सं गृभाय ।

३ १ २५
महाहस्ती दक्षिणेन ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । कुसीदो काण्व ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'महाहस्ती' महाहस्तवान् त्वं 'तु' तदानीमेव 'नः' अस्मभ्यं दातुं 'क्षुमन्तं' शब्दवन्तं स्तुत्यमित्यर्थः 'चित्' चायनीयं 'ग्रामं' ग्राहकं ग्रहणाहं वा धनं 'दक्षिणेन' हस्तेन 'आ संगृभाय' आभिसुख्येन संगृहाण ॥ ३ ॥

३ १ २५ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे ।

३ २ ३ २ ३ २ २
सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रियमेध ऋषिः । 'गोपति' गवां स्वामिनम् 'इन्द्रम्' 'अभि अर्च' 'गिरा' स्तुत्या प्रकर्षेण पूजय । 'यथा विदे' स यथा स्वात्मानं स्तुतिप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाऽर्चेति । कौटुम्बिकमिन्द्रम् ? 'सत्यस्य' यज्ञस्य 'सूनुम्' पुत्रं तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते 'सत्पति' सतां यजमानानां पालकम् ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २५ ३ २ ३ १ २ ३ २
कया नश्चिन्न आ भुवदूती सदाहधः सखा ।

२ ३ १ २ २५
कया शचिष्ठया वृता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वामदेव ऋषिः । 'सदाहधः' सर्वदा वर्हमानः 'चित्' चायनीयः 'सखा' मित्रभूतः इन्द्रः । 'कया' 'कृती' कृत्या तर्पणेन 'नः' अस्मान्, 'आ भुवत्'

आभिसुख्येन भवेत् । 'शचिष्ठया' प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहित
मनुष्ठीयमानेन 'कया वृता' केन वर्त्तनेन कर्मणा च अभि-
सुखो भवेत् ॥ ५ ॥

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्षायितम् ।

१ २ ३ १ २
आ च्यावयस्यूतये ॥ ६ ॥

अथ पष्ठी । श्रुतकक्ष ऋषिः । यजमानः स्तोतार
सम्बोधाह । हे स्तोतः ! 'सत्रासाह' सत्रा शब्दो बहु-
वाची बहुनामभिभवितारं यद्वा शत्रून् स्ववलेन सङ्गत्य
जेतारम् । 'व.' युष्मदीयेषु विश्वासु गीर्षु' सर्वेषु स्तोत्रेषु
'चायतं' विस्तृतं सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते तस्मात् तेषु
विततम् 'त्यम् उ' 'उ' इत्यवधारणे तमेवेन्द्रम् 'कृतये'
अस्मद्रक्षणाय 'आच्यावयसि' चुड्, पुड्, म्रुड्गती
(भा०प्रा०) त्वदीये. स्तोत्रैः यज्ञं प्रति आभिसुख्येन
गमय ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
सदसस्पतिमहुतं प्रियमिन्द्रस्य कान्यम् ।

३ २ ३ १ २
सनिं मेधामयासिपम् ॥ ७ ॥

अथ मत्तमी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'मेधा' लब्धुं 'मर्द-
मम्पति' एतन्नामकं देवम् 'अयासिपम्' प्राप्तवानस्मि ।
फीहगम् ? 'अहुतम्' आचर्यकरम् 'इन्द्रस्य प्रियम्' सोम-
पाने महृषारित्वात् 'काम्यम्' कामनीय 'मनि' धनस्य
दातारम् ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ४ २ ४ २४ ३क २२ ३ १ २
 ये ते पत्या अधो दिवो येभिर्व्यश्वमैरयः ।

३ २ २ ३ १ २
 उत श्रोषन्तु नो भुवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वामदेव ऋषिः । हे इन्द्र ! 'दिवः' दुल्लोकस्य 'अधः' अधस्तात् 'ये' 'पत्याः' पत्यानः मार्गाः सन्ति, 'येभिः' यैर्मार्गैः 'विश्वं' सर्वं जगत् 'ऐरयः' प्राप्तवानसि, ते मार्गाः यजमानैः स्तूयन्तामिति शेषः । 'उत' अपिच 'नः' अस्मदीयाः 'भुवः' भूमीः निवासस्थानानि 'श्रोषन्तु' यजमानाः त्वदनुग्रहाच्छृण्वन्तु ॥ ८ ॥

३ २ २ २ २ २ २ २ २
 भद्रं भद्रं न आ भरेषमूर्जं शतक्रतो ।

१ २ २ १ २
 यदिन्द्रं मृडयासि नः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । शुककच ऋषिः । हे 'शतक्रतो' शतविधकर्मन् । शतप्रज्ञ ! वा 'इन्द्र !' 'भद्रं भद्रं' कल्याणतम सुखोत्पादकं वा धनं 'नः' अस्मभ्यम् 'आभर' सम्पादय देहि, तथा 'इषम् ऊर्जम्' अन्नरसम् यदा बलवदन्नं देहि, 'नः' अस्मान् 'यद्' यदि 'मृडयासि' सुखयसि तर्हि धनादिकं देहीति मृड सुखे (क्या०प०) तस्य लेटि अङ्गस्याडागमः ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 अस्ति सोमी अयं सुतः पिवन्त्यस्य मरुतः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 उत स्वराजो अश्विना ॥ १० ॥

इति द्वितीयपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

अथ दशमी । विन्दुर्ऋपिः । 'अयं' पुरोवर्ती 'सोमः'
 'सुतः' मरुदर्थमस्माभिः अभिपुतः 'अस्ति' विद्यते, तस्मात्
 'अस्य' अन्वादिग्रे एनं सुतं सोमं 'स्वराजः' स्वयं दीप्य-
 मानाः स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः, तादृशाः 'मरुतः' प्रातः
 'पिवन्ति', 'उत' अपिच । 'अश्विना' अश्विनी च सोमं प्रातः
 सवने पिवतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाषवीये सामवेदायंप्रकारे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं षतुर्थं दम्बति ।

१ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २२
 ईङ्खयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते ।

२ १ २ २ १ २
 वन्वानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । इन्द्रमातरो देवजामय
 ऋषिकाः । 'ईङ्खयन्तीः' गच्छन्त्यः स्तुत्वादिभिः इन्द्रं
 प्राप्नुवन्त्यः 'अपस्युवः' अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्यः इन्द्र-
 मातरः अस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यः । 'जातं' प्रादुर्भूतं तम् 'इन्द्रम्'
 'उपासते' परिचरन्ति, 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेतं धनं च
 'वन्वानासः' तस्मात् इन्द्रात् सञ्जन्तवत्यो भवन्ति ॥

"वन्वानासः" "भेजानासः" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ २ १ २२
 न किं देवा इनीमसि न, क्वा योपयामसि ।

१ १ २
 मन्तशुत्यं चरामसि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । गोधा ऋषिः । हे 'देवाः' इन्द्रादयः ! युष्मद् विषये 'न कि इनीमसि' न किमपि हिंस्रः । मीड् हिंसायां, क्यूयादिकः 'मीनाते निर्गमे (७,३,८१पा०)' इति ऋस्रः, इदन्तोमसि (७,१,४६पा०)' मकारलोप-
श्छान्दसः । आकारः समुच्चये । 'न कि' न च 'योपयामसि' योपयामः अननुष्ठानेन अन्यथानुष्ठानेन वा मोहयामः युप विमोहने (सु०प०) । किन्तर्हि 'मन्त्रशुत्य' मन्त्रेण स्मार्थं शुती विधिवाक्यप्रतिपाद्यं यद् युष्मद्विषयं कर्म तत् 'चरा-
मसि' आचरामः अनुतिष्ठामः ॥

“इनीमसि” “मिनीमसि” इति च पाठी ॥ २ ॥

१ २ २२ ३ १ २ १ १ २
दोषो आगाहृहृणाय द्युमन्नामन्नाथर्वण ।

१ २ १ १ २ २ १ २
स्तुहि देवꣳ सवितारम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । हे 'वृहन्नाय !' वृहदाख्यस्य सान्नो गातः ! द्युमन्नामन्' दौत्तगमन ! 'आथ-
र्वणे !' अथर्वणैरपत्य ! ऋषिः स्वात्मानमेवामन्त्रयति 'त्वं
'दोषः ऋत्विग्यजमानापराधेन यः कश्चिद् दोषः 'आगात्'
आगच्छति तत्परिहारार्थं 'सवितारं' प्रेरकम् एतन्नामकं
'देव' 'स्तुहि' । यद्वा 'दोषः' दूषयति नाशयति तन्मां-
सीति, दुनोति उपतपति रक्षांसीति वा दोषः, सः सविता
'आगात्', अतो हे 'आथर्वण !' 'वृहत्' स्तोत्रं 'गाय' ।
तथा 'गामन्' गायतीति गामा हे एवंविध ! स्वात्मन् !
'द्युमत्' दौत्तिमदन्यत् स्तोत्रम् उपगाय । शिष्टं पुनराद-
रार्थम् ॥ ३ ॥

३२ ३१ २२ २१ २२ २२ ३१
एषी उपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

३१ २ ३२
स्तुपे वामश्विना वृहत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रस्तुतञ् ऋषिः । 'एषः' एषैव अस्माभिः
परिदृश्यमाना 'प्रिया' सर्वेषां प्रीतिहेतुः 'अपूर्व्या' पूर्वेषु
मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किन्त्विदानी-
न्तना 'उपा' उपो देवता 'दिवः' द्युलोकस्य सकाशात्
आगत्य 'व्युच्छति' तमो वर्जयति । हे अश्विनी !
'वां' युवां 'वृहत्' प्रभूतं यथा भवति तथा 'स्तुपे'
स्तौमि ॥ ४ ॥

१२ ३२ ३१ २३१ २२
इन्द्रो दधीचो अस्यभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः ।

३१ ३ ३१ २२
जघान नवतीर्नव ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गीतम ऋषिः । अत्र शास्त्रायनिन इति-
हासं माचक्षते 'आयर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन
असुराः परावभूदुः । अथ तस्मिन् स्वर्गते, असुरैः पूर्णा
पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्त्रैरसुरैः सह योद्धुमशक्तुवस्त ऋषि
मन्विच्छन्, स्वर्गं गत इति श्रुत्वा । अथ पप्रच्छ तत्र-
त्यान् इह किंमेस्य किञ्चित् परिशिष्टमङ्गमस्ति ? इति,
तस्मात्प्रवोचन् अस्येतदाश्वं शीर्यं, येन शिरसा अश्विभ्यां
मधुविद्यां प्राप्नवीत्, तत्तु न विद्मः तद्यथाभवदिति, पुन
रिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तदा अन्वेपिषु । तच्छर्यणा-
वत्यनुविद्या जष्टुः, (शर्यणावह वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्थं

सुरः स्यन्दते) । तस्य गिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरान् जघानेति ॥

‘अप्रतिष्कृतः’ परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः
 ‘इन्द्रः’ आयर्वणस्य ‘दधीचः’ एतत्सञ्ज्ञकस्य ऋषेः ‘अस्यभिः’
 पार्श्वगिरःसम्बन्धिभिरस्थिभिः ‘नवतीर्नव’ नवसंख्याका
 नवतीः, दशोत्तरा अष्टगतसंख्याकाः [८१०] तथाहि लोक-
 त्रयवर्त्तिनो देवान् जेतुम् आदावासूरी माया त्रिधा सम्प-
 द्यते, त्रिविधा सा अतीतानागतवर्त्तमानकालभेदेन तत्काल-
 वर्त्तिनो जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति, पूर्वं नव
 सम्पद्यन्ते, पुनरपि उक्ताहादिशक्तित्वयरूपेण त्रैगुण्ये सति
 सप्तविंशतिः सम्पद्यते, पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये
 सति एकोत्तरा अशीतिः सम्पद्यते, एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया
 मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः सम्प-
 द्यन्ते, एवंविधमायारूपाणि ‘वृत्राणि’ आवरकाणि असुर-
 जातानि ‘जघान’ हतवान् ॥ ५ ॥

२४ ३ १ २२ १ १ २ २१२
 इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विप्र्वेभिः सोमपर्वभिः ।

३ १ २ ३ १ २२
 महाऽ अभिष्टिरोजसा ॥ ६ ॥

अथ पठौ । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘एहि’
 अस्मिन् कर्मणि आगच्छ, आगत्य च ‘विप्र्वेभिः’ सर्वैः
 ‘सोमपर्वभिः’ सोमरसरूपैः ‘अन्धसः’ अन्धोभिः अन्धैः
 ‘मत्सि’ माद्य हृष्टो भव, तत ऊर्ध्वम् ‘ओजसा’ बलेन महान्
 भूत्वा ‘अभिष्टिः’ शत्रूणामभिभविता भवेति श्रेयः अष्टाविंशति-
 सङ्ख्याकेषु बलनामसु ‘ओजः’ ‘पाजः’ इति (नि० २, ८)
 पठितम् ॥ ६ ॥

१ २२ ३ २ २ २ २ २ २
 आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्द्धमा गहि ।

२ २ २ १ २ १ १ २

महान्महीभिरुतिभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वामदेव ऋपिः । हे 'वृत्रहन्।' वृत्राणां शत्रूणां हिंसक ! इन्द्र ! त्वं 'नः' अस्मान् प्रति आ 'तु' क्षिप्रम् आगच्छ, हे 'इन्द्र !' 'महान्' प्रभूतः त्वम् 'महीभिः' महतीभिः (ऊतिभिः) रक्षाभिः सह 'अस्माकम्' 'अर्द्ध' समीपम् 'आ गहि' आगच्छ ॥ ७ ॥

२ २ १ २

२ २ ७ ३ १ २

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्त्तयत् ।

२ २ १ २ २ १ २

इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वक्त ऋपिः । 'अस्य' इन्द्रस्य 'तत्' 'ओजः' बलं 'तित्विषे' दिदीपे त्विष दीप्तौ (दि०प०) 'यत्' येन ओजसा अयम् 'इन्द्रः' 'उभे' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'चर्मैव' 'समवर्त्तयत्' सम्यग् वर्त्तयति । यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् विस्तारयति कदाचित् सङ्कोचयति, एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ८ ॥

२ १ २ २ १ २

२ १ २

२ १

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् ।

२ १ १ २

वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ९ ॥

अथ नवमी । शुनःशेष ऋपिः । हे इन्द्र ! 'अयम् उ' अयमपि दृश्यमानः सीमः 'ते' त्वदर्थं सम्पादितः यं सीमं

'समतसि' सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः 'कपोत इव' यथा कपोताख्यः पक्षी 'गर्भधी' गर्भधारिणी कपोतीं प्राप्नोति तद्वत्, 'तच्चित्' तस्मादेव कारणात् 'नः' अस्मदीयं 'वचः' 'ओहसे' प्राप्नोषि ॥ ८ ॥

२ ३ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वात आ वातु भेषजं शम्भुमयोभु नो हृदे ।

२ ३ १ २
प्र न आयूंषि तारिषत् ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थं दशति ।

अथ दशमी । वातायन उक्त ऋषिः । 'वातः' वायुः 'नः' अस्माक 'हृदे' हृदयाय 'भेषजम्' औषधम् उदकं वा 'आ वातु' आ गमयतु, कौटुम्भूतम् ? 'शम्भु' रोगशमनस्य भावयित् 'मयोभु' मयसः सुखस्य च भावयित्, अपि च 'नः' अस्माकम् 'आयूंषि' 'प्रतारिषत्' प्रवर्षेयतु ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋन्दीव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य सप्तमं खण्डं ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं पञ्चमं दशति ।

१ २९ ३ १२ २ १९ ३ १ २३ २
यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्थ्यमा ।

२ १ १ ९ २ १ ९
न किः स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

अथ षष्ठमे खण्डे—मैषा प्रथमा । कण्डु ऋषिः । 'प्रचे-

‘तसः’ प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः वरुणादयो देवाः ‘यं’ यजमानं
 ‘रक्षन्ति’ ‘स’ यजमानः ‘न किः भ्यतेः’ केनापि न हिंस्यते
 ॥ १ ॥

३ २ ४ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
 गव्यो पु षो यथा पुराश्वयोत रथया ।

३ २ ३ १ २
 वरिवस्था महोनाम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वत्स ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ ! ‘गव्योषु’
 गव्या उ सु इति निपातद्वयसमुदायस्य एकवद्भावेन निपात-
 वद्भावात् प्रकृतिवद्भावाभावः । ‘नः’ अस्माकं गवामिच्छया
 अस्माकं गव दातुं ‘यथा पुरा’ पूर्वम् अस्माकं सम्बन्धिनियोगे
 गवादिदानाय वरिवस्थसि तद्दद्यापि सुष्टु ‘वरिवस्थ’ परिचर
 आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गविच्छया किन्तु ‘अश्वया’ अश्व-
 प्रदानेच्छया ‘उत’ अपिच ‘रथया’ रथेच्छया ‘महोनां’
 धनाना कर्मणि पठौ, महान्ति पूजाकराणि धनानि दानाय
 वरिवस्थ परिचर देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इमास्त इन्द्र पृथयो घृतं दुहत आशिरम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 एनामृतस्य पिष्युषीः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वत्स ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ ! ‘ते’ त्वदीयाः
 ‘इमाः’ ‘पृथयः’ प्राष्टवर्णा गावः ‘घृतं’ क्षरणशीलम् ‘एनाम्’
 ‘आशिरम्’ आश्रयणद्रव्यं पयः ‘दुहते’ दुहन्ति क्षारयन्ति ।
 कीदृशः पृथयः ? ‘ऋतस्य’ सत्यस्य अवितथस्य इन्द्रस्य
 यज्ञस्य वा ‘पिष्युषीः’ वर्षयित्रः ॥ ३ ॥

२ २ ३ १ १ २ १ २ २

अया धिया च गव्यया पुरुषामन् पुरुष्टुत ।

१ २ २ १ २

यत्सोमेसोम आभुवः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकच्च ऋपिः । हे 'पुरुषामन्' ! बहु-
विधशक्रद्वत्रहादिनामोपेत ! यद्वा बहुस्तुतिमन् ! नमयति
स्तुत्यं देवं वशं नयतीति नाम स्तोत्रम् अतएव 'पुरुष्टुत' !
बहुभिरभिष्टुतेन्द्र ! 'सोमे सोमे' मदीयेषु सर्वेषु सोमेषु त्वं
'यद्' यदा 'आभुवः' तेषां पानार्थं समन्ताद्भवः तदा वयं
'अया' अनया ईदृश्या 'गव्यया' गा आत्मन इच्छन्त्या 'धिया'
बुध्या युक्ता भवेम । त्वयि सोमं पिबति सति वयं गवादि-
युक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

“आभुवः” “आभवः” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ २ १ २ १ १ २ १ १ २

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

२ १ २ २ १ २

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मधुच्छन्दा ऋपिः । 'सरस्वती' देवी
'वाजेभिः' हविर्लक्षणेः अन्नैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्यो
दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैः 'नः' अस्मदीयं 'यज्ञं' 'वष्टु' काम-
यतां कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथाचेतरयारण्यकाण्डे
श्रुत्यैवं व्याख्यातम् 'यज्ञं वदिति यदाह, यज्ञं' वहत्वित्येव
तदाहेति' कीदृशी सरस्वती ? 'पावका' शोधयित्री 'वाजि-
नीवती' पशवत्क्रियायती 'धिया वसुः' कर्मप्राप्त्यधननिमित्त-
भूता यान्द्वेयतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमैतरेयारण्यकाण्डे

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
महि त्रीणामवरस्तु द्युत्तं मित्रस्वार्यमृगाः ।

२ २ ३ १ २
दुराधर्मं वरुणस्य ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वारुणिः सत्यष्टतिकर्तृपिः । 'त्रीणां'
त्रयाणां 'मित्रस्य' 'अर्यमृगः' 'वरुणस्य' च 'द्युत्तं' दीप्तम्
अतएव 'दुराधर्मम्' अन्यैर्धर्मितुं वाधितुमशक्यं 'महि' महत्
'अवर' अवः रक्षणम् अस्माकम् 'अस्तु' अवस् इत्यत्र अव-
शब्दस्य विसर्जनीयस्य रेफादेश्चान्दसः ।

"अवर" "अव." इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २
त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेतः ।

१ २
स्मसि स्यातर्हरीणाम् ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहो पञ्चम दशति ।

अथ नवमी । वस्त ऋषिः । हे 'पुरुवसो' । बहुधन !
इन्द्र ! 'प्रणेतः !' कर्मणा पारं प्रकर्षेण नेतः । 'इन्द्र !' 'त्वावतः'
त्वकादृशस्य इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात् तद्येत्यर्थं तव स्वभूताः
'वयम्' स्मसि स्मः । हे 'हरीणाम्' एतत् सञ्ज्ञकानामश्वानां
'स्यातः !' अधिष्ठातः ! ॥ ९ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोष्वाध्याये
द्वितीयस्थाध्यायस्य षष्ठम खण्ड ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे प्रथम दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
उ त्वा मदन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः ।

१ २ ३ १ २
अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

अथ नवमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रगाथ ऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'सोमाः' 'उत्' उत्कृष्टं 'मदन्तु' मादयन्तु हे 'अद्रिवः' वज्रवन् ! इन्द्र ! त्वमस्मभ्यं 'राधः' धनं 'कृणुष्व' कुरु प्रयच्छ । किञ्च 'ब्रह्मद्विषः' ब्राह्मणद्वेष्टीन् 'अव जहि' विदारयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोधाराभिरज्यसे ।

१ २ ३ १ २ ३ २
इन्द्र त्वादातमिद्यगः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विश्वामित्र ऋषिः । 'गिर्वणः' गीर्भिः पाग्भिः स्तुतिभिः वननीय । तथा च याम्कः 'गिर्वणो देवो भवति गीर्भिरन वनयन्तीति' (ने०६,१४) तादृश । हे इन्द्र ! 'नः' अग्नदीय 'सुतम्' अभिपुत्रम् इमं सोमं 'पाहि' पित्र, यतः 'मधोः' मदकरस्य सोमस्य 'धाराभिः' 'अज्यसे' मियते । हे 'इन्द्र !' 'त्वादातम्' इत् त्वया शोधितं विश्वदीक्षतमीव 'द्यगः' अग्नम् अग्न्यासु भवति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
सदा व इन्द्रश्चकृपदा उपो नु स सपर्यन् ।

१ २ ३ १ २ ३ २
नः देयो हतः शूर इन्द्रः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वामदेव ऋषिः । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 'इन्द्रः' 'सदा' सर्वदा 'वः' युष्मान् 'आ चर्कृषत्' यन्नानुष्ठा-
 नार्थम् आह्वयत् कर्त्तुमिच्छति । किं कुर्वन् 'उपोतु' युष्माकं
 समीप एव 'सप्तपर्यन्' पुनः पुनः भृशं वा सपर्यां कुर्वन्
 हविर्भोक्तुं मामाह्वयध्वमिति प्रार्थयमान इत्यर्थः, अतएव
 श्रुत्यन्तरे देवानां यजमानप्रदत्तहविरूपजीवित्वं श्रूयते
 'दतो दानादि देवा उपजीवन्तो'ति । अतः अस्मत्सपर्याकर्त्तृ-
 त्वात् 'इन्द्रः देवः' 'नः' 'शूरः' यजमानानां बाधक इत्यर्थः ॥३॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ त्वा विशन्तिवन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः ।

१३ १ १ २
 न त्वा मिन्द्राति रिच्यते ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकक्ष ऋषिः । हे इन्द्र ! 'इन्द्रवः'
 स्रवन्तः अस्माभिर्दीयमानाः सोमाः 'त्वा' त्वाम्, 'आविशन्तु' ।
 तत्र दृष्टान्तः 'समुद्रम् इव सिन्धवः' स्यन्दनशीला नद्यो यथा
 समुद्र जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे
 'इन्द्र !' त्वा कश्चिदपि देवः धनेन बलेन वा 'न अति-
 रिच्यते' नातिरिक्तोऽस्ति सामर्थवान् हत्तोऽधिको नास्ती-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥ -

१ ३ १ ३ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रमिन्द्राधिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

१ ३ १ २
 इन्द्रं वागीरनूपत ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'गायिनः' गीय-
 मानसामयुक्ता उहातारः 'इन्द्रम् इत्' इन्द्रमेव 'बृहत्' बृहता

‘त्वामिद्विहवामहे’ इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन वृहन्नामकेन साम्ना
 ‘अनूपत’ स्तुवन्ति । ‘अर्किणः’ अर्चनहेतुमन्वोपेता होतारः
 ‘अर्केभिः’ उक्थरूपैर्मन्त्रैरनूपत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवः
 ते ‘वाणीः वाग्निर्यजूरूपाभि इन्द्रम्’ अनूपत । अर्कशब्दस्य
 मन्द्रपरत्वं याष्केनोक्तम् (५,४) ‘अर्को मन्त्रो भवति यदनेना-
 र्चन्ती’ति ॥ ५ ॥

१ २ १ २ २ १ १ २ १ २ २ १ २
 इन्द्र इपे ददातु न ऋभुक्षणमृभुं रयिम् ।

१ १ २ १ १ २
 वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । श्रुतकच ऋषिः । ‘इन्द्रः’ एवमस्माभिः
 सुतः इष्टः मन् ‘ऋभुक्षणम्’ ‘वापपूर्वस्य (६,४,८पा०) इति
 दीर्घाभावः यागादिकर्मकरणेन महान्तम् सर्वेषां भ्रातॄणां
 अष्टं सौधन्वनं वा । अथवा तृतीयसवने प्रजापतिसवित्री-
 मध्ये सोमपानेन महान्तं रयिं दातारं ‘ऋभुम्’ सोमपानेन
 मर्द्यत्वं विहाय देवत्वं प्राप्तं तादृशम् एतन्नामकं देवं ‘नः’
 अस्मभ्यम् ‘इपे’ अर्थाय ‘ददातु’ प्रयच्छतु । तथा ‘वाजी’
 बलवान् इन्द्रः ‘वाजिन’ बलवन्तं वाजनामानं कनीयांशं
 वा भ्रातारं सौधन्वनम् अस्माकमश्रुताभाय ददातु ॥ ६ ॥

१ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 इन्द्रो अद्म महद्भयमभी पदप चुच्यवत् ।

१ २ १ १ १ २
 स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ७ ॥

अथ समसो । गृक्षमद ऋषिः । ‘इन्द्रः’ ‘महत्’ अधि-
 कम् ‘भयं’ साध्वमं भयकारणं वा । ‘पद्म’ क्षिप्रम् ‘अभीपत्’

अभिभवति, 'अपच्युवत्' अपचावयति च । यद्वा अभीषद्
अभिभवद् भयकारणम् अपचावयेत् 'हि' यस्मात् कारणात् 'स
स्थिरः' केनापि चालयितुमशक्यः 'विचर्षणिः' विश्वस्य द्रष्टा ॥७॥

२१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
गावो वत्सं न धेनवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'गिर्वणः' गीर्भिर्वन-
नीयेन्द्र ! 'सुतेसुते' सोमोऽभिषुते सति 'इमाः' अन्नदीयाः
'गिरः' स्तुतयः 'त्वा' त्वां 'नक्षन्ते' व्याप्नुवन्ति । 'धेनवः'
द्रोणुः 'गावः न' गाव इव, वत्सं यथा शौत्रं व्याप्नुवन्ति
तद्वत् ॥ ८ ॥

२ २ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ २ २
इन्द्रा नु पूषणा वयध् सख्याय स्वस्तये ।

१ २ २ १ २
हुवेम वाजसातये ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । इतरेतरयोगादिन्द्र-
पूषणशुक्रयोर्भयत्र द्विवचनम् 'इन्द्रापूषणा' देवी 'तु' अथ च
'वयम्' 'स्वस्तये सख्याय' शोभनाय सखित्वाय 'वाजसातये'
वाजस्यान्वस्य बलस्य वा सातये सम्भजनाय च 'हुवेम' 'आह-
यामः' स्तवामो वा ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ १ २ २
न कि इन्द्र त्वदुत्तरं न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् ।

२ २ १ २ ३ २
न क्येवं यथा त्वम् ॥ १० ॥

इति षतीपमपाठकस्य मथनार्थे मथनं दशति ।

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । हे 'वृत्रहन्' ! वृत्रस्य नाशक ! 'इन्द्र' ! इन्द्रलोकेऽपीति शेषः । 'त्वत्' त्वत्तः 'उत्तरः' उक्कृष्टतरः 'नक्ति अस्ति' न भवति त्वत्तो 'ज्यायान्' प्रशस्ततर एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र ! 'त्वं' लोके 'यथा' प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि 'नकिरेवास्ति' नैव भवति कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाषवीथे सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्धे द्वितीय दशति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तरणिं वो जनानां चदं वाजस्य गोमतः ।

२ २ २ १ २
समानमु प्र शंसिपम् ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । विशोक ऋषिः । हे अस्मदीया जनाः ! 'वः' युष्माकं 'जनानां' पुत्रपौत्रादीनां 'तरणिं' तारकम् 'चदं' शत्रूणां तर्दयितारं 'गोमतः' पशमतः 'वाजस्य' अन्नस्य दातारं च इन्द्रम् 'समानम् उ' साधारणमेव 'प्रशंसिपम्' प्रकर्षेण स्तौमि ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
असृग्रसिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत ।

१ १ २ ३ २
सजोषा वृषभं पतिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते

गिरः' त्वदीयाः स्तुतौः 'असृग्रं' सृष्टवानसि । ता गिरः स्वर्गेऽवस्थितं 'त्वां प्रति' 'उदहासत' उदुगत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्व' 'सजोपाः' सेवितवानसि । कीदृश त्वाम् ? 'वृषभं' कामानां वर्षितारं 'पतिं' सोमस्य पातारं, यजमानानां पालयितारं वा, 'पाता वा पालयिता वेति' (१०, ११) यास्केनोक्तत्वात् ॥ २ ॥

३ २ ३ २७ ३ १ ३ १ ३ १ १ १ १
सुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा ।

२ २७ ३ १ २
मित्रास्यान्वद्रुहः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वस ऋषिः । 'सः' 'मर्त्यः' मनुष्यः यजमानः 'सुनीथः' सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । 'घ' इति प्रसिद्धौ । स इत्युक्तं कमित्वाह 'य' यजमानं 'मरुतः' देवाः 'पान्ति' रक्षन्ति 'अद्रुहः' अद्रोग्धारो मरुतः । तथा 'अयम् अर्यमा' पाति । 'य' 'मित्रः' पाति स एवं भवतीति ॥ ३ ॥

२ १ १ १ १ १ ३ १ २ २ १ १
यद्दीडाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पशानि परामृतम् ।

१ २ ३ १ २ १
वसु स्पाहं तदा भर ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । त्रिशोक ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! त्वया च 'दीडो' दृष्टे परैः कम्पयितुमशक्ये 'यत्' धनं 'परामृतं' विन्यस्त, 'यत्' च 'स्थिरे' स्वयमचले परामृत, 'यत्' च अपि 'पशानि' विमर्शाचम परामृत, यद् 'वसु' 'स्पाहं' सृष्टृषीयं 'तत्' धनम् 'आभर' आहर ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र गर्धं चर्पणीनाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २
आशिपे राधसे महे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सुकच ऋषिः । 'श्रुत' विख्यातम् 'वृत्र-
हन्तमम्' अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारं 'गर्धं' बलभूतं वेगवत्तरं
वा एतादृशमिन्द्रं 'चर्पणीना' मनुष्याणां 'वः' युष्माकम्
'आशिपे' अश्रोते लेंटि उत्तम इति सिप्प्रत्ययः, 'छन्दस्यपि
दृश्यते' (६, ४, ७३, पा०) इत्याडागमः, तमिन्द्रं स्तुतिभिः
प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेण अश्रुवै प्रयच्छानीत्वर्थः । किमर्धम् ?
'महे' महते 'राधसे' धनाय धन युष्मभ्य दातुम् । "आशिपे
आशुपे" इति च पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २
अरं त इन्द्र अयसे गमेम शूर त्वावतः ।

१ २ ३ १ २
अरं शक्रं परेमणि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वामदेव ऋषिः । हे 'शूर' ! वीर ! 'इन्द्र' !
'ते' तव 'अयसे' अयणीयां त्वदीयां कीर्त्तिं श्रोतुम् ।
'अरम्' अल पर्याप्तं यथा भवति तथा 'गमेम' प्रहृत्ता भवेम ।
हे 'शक्र' ! शक्तियुक्तेन्द्र ! 'त्वावत' त्वत्सदृशस्य 'परमणि'
परत्वे उत्कर्षनिमित्तम् 'अर' गमेम त्वत्कीर्त्तिवदन्यस्यापि
त्वत्सदृशस्य देवस्य कीर्त्तिं गच्छेमेत्वर्थः ॥ ६ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
धानावन्तं करम्भिणामपूपवन्तमुक्थिनम् ।

१ २ ३ १ २
इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । यजमानो ब्रूते हे
'इन्द्र' । 'धानावन्तं' धाना भृष्टयवाः तद्वन्तं 'करन्धिषं'
करन्धो दधिभिन्नाः सक्तयः तद्वन्तम् 'अपूपवन्तम्' सवनीयपुरी-
खाशोषितम् 'उक्थिनं' स्त्रीत्रिषं 'नः' अस्मदीयमिमं सोमं
'प्रातः' सवने 'जुषस्व' सेवस्व । करन्धशब्दात् तदस्यास्तीत्यत
इनिः तस्य प्रत्ययस्वरः । प्रातःस्वरादिष्वन्तीदात्तत्वेन पठित-
त्वादन्तीदात्तः ॥ ७ ॥

१ १ २ २ १ २ ३ १ २
अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्त्तयः ।

२ २ १ २ २ १ २
विश्वा यदजय स्पधः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । गोपूष्यश्वसूक्तिनावृषी । पुरा किलेन्द्रो-
ऽसुरान् जिन्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक । स च युध्यमान-
स्तेनासुरेण जगृहे । स च गृहीतमिन्द्रमिवमवोचत् 'त्वां विष्ट-
जामि रात्रावह्नि च शष्केणाद्रेण चायुधेन यदि मां मा हिंसी-
रिति । स इन्द्रस्तेन विष्टष्टः सन् अहोरात्रयोः सन्धौ शृङ्गार्द्र-
विलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद, अयमर्थोऽस्यां प्रति-
पाद्यते । 'इन्द्रः' त्वम् 'अपां फेनेन' वज्रीभूतेन 'नमुचेः' असु-
रस्य 'शिरः' 'उदवर्त्तयः' शरीरादुद्धतमवर्त्तयः अर्च्यैस्त्री-
रित्यर्थः । कदेति चेत् 'यद्' यदा 'विश्वाः' सर्वाः 'स्पधः'
सदैमानाः आसुरीः सेनाः 'अजयः' जितवानसि । 'इन्द्रो
हव्रहन्ता असुरान् परास्य नमुचिमसुरं नालभत' इत्यादिका-
मध्यर्थाद्वाङ्मनसन्धेयम् ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ १ २ २ २ २ १ २

इमे त इन्द्र सोमाः सुतासो ये च सोत्वाः ।

१ २

तेषां मत्स्व प्रभूवसो ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते' त्वद-
र्घम् 'इमे' पुरतो दृश्यमानाः 'सोमाः' 'सुतासः' अभिपुताः 'ये
च' अन्ये सोमाः 'सोत्वाः' इत ऊर्ध्वमभिपोतव्याः हे 'प्रभूवसो' !
, प्रभूतधनवन्निन्द्र ! 'तेषाम्' अभिपुतानाम् अभिपोतव्यानामर्घं
'मत्स्व' ह्यष्टौ भव ॥ ९ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तुभ्यं सुतासः सोमाः स्तोत्रं वह्निर्विभावसो ।

१ १ २

स्तोत्रभ्य इन्द्र मृडय ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । श्रुतकच ऋषिः । हे 'विभावसो' ! दीप्ति-
धन ! दीप्तिव्यापक ! वा इन्द्र ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'सोमाः'
'सुतासः' अभिपुताः तथा 'वह्निः' 'स्तोत्रं' प्रसारितम् । अतः
हे 'इन्द्र' ! त्वं वह्निषि निपद्य सोमान् पीत्वा 'स्तोत्रभ्यः'
अस्मभ्यं 'मृडय' दयां कुरु यदा अस्मान् सुखय । 'क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यम्' इति चतुर्थो ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदायं प्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ द्वितीयपाठकस्य प्रथमार्द्धे तृतीय दशति ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आ व इन्द्रं कृविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् ।

१ २ ३ १ २

मंहिष्ठम् सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

अथ एकादशे खण्डे—सैयं प्रथमा । शुनःशेष ऋपिः । वाजयन्तः' अन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'वः' युष्माकं सम्बन्धिनम् 'इन्द्रम्' 'इन्दुभिः' सोमैः 'आमिञ्चे' वचनव्यत्ययः (३,१,८५पा०) सर्वतः सिञ्चामहे सपर्यासः । कीदृशं? 'शतक्रतुं' शतसङ्ख्याककर्मोपेतम् 'मंहिष्ठम्' अतिशयेन महान्तम् । सेचने दृष्टान्तः 'कृविं यथा' कृतीच्छेदने, कृत्यते कियते खन्यते इति कृविः कृपिः तां जलेन पूरयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ १ २

अतश्चिदिन्द्र न उपा याहि शतवाजया ।

२ २ २ १ २

इषा सहस्रवाजया ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । नृत्तकच ऋपिः । हे 'इन्द्र !' 'अतश्चित्' अस्मात् श्युलोकादेव यद्वा अस्माच्छतुस्थानात् 'शतवाजया' शतसङ्ख्याकबलयुक्तेन तथा 'सहस्रवाजया' वाजोऽन्नम् (नि० २,७) सहस्रमप्याकामवता बहुलात्वेन 'इषा' अन्नरसेन युक्तः सन् 'नः' अस्मान् 'उपायाहि' अधिकमाभिसुरत्येनागच्छ ॥ २ ॥

२ १ १ १ १ १ १ १ २ २ १ २ १ २

आ वुन्दं वृत्रहा दृदे जातः पृच्छाहि मातरम् ।

२ १ १ १ १

क उग्राः के हा ऋग्विरे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । त्रिशोक ऋषिः । 'जातः' उत्पन्नः 'ह्रवहा' इन्द्रः 'बुन्दम्' इष्टं तथा च यास्कः 'बुन्द इयुर्मवतीति' (नि० ६, ३२) 'आददे' आदाय चेषुम् 'उग्रा,' उद्गूर्णवलाः 'के' के च इह 'ऋग्विरे' वीर्येण विश्रुता इति स्त्रीयां 'मातरं' विष्टच्छात् अप्राचीत् ॥ ३ ॥

३ १ २

३ १ २

३ १ २

ह्रवदुक्थं ह्रवामहे सप्रकारस्तमूतये ।

१ २ ३ २ ३ १ २

साधः क्षण्वन्तमवसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'ऊतये' लोकस्य रक्षणाय 'सप्रकारस्तं' प्रसृतवाहु 'करस्त्री वाह्व कर्मणा प्रख्यातारौ इति यास्क्यचनात् 'अवसे' लोकस्य पालनाय 'साधः' साधका धन 'क्षण्वन्त' कुर्वन्त प्रयच्छन्त 'ह्रवदुक्थं' महदुक्थम् इन्द्रम् 'ह्रवामहे' आह्वयामः । तथाच यास्क 'ह्रवदुक्थो महदुक्थो वक्तव्य मग्ना उक्थमिति वा (६, ४)' इति ॥ ४ ॥

३

२

३

१

२

३

१

२

३

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयति विद्वान् ।

२

२

३

२

३

१

२

अर्यमा देवैः सजीयाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । अहरभिमानी देवः 'मित्रः' 'वरुणः' रात्रभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च । 'विद्वान्' नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् 'नः' अग्नान् 'ऋजुनीती' ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन 'नयति' अभि-

मतं फलं प्रापयति । तथा 'देवैः' अन्यैः इन्द्रादिभिः 'सजोपाः'
समानप्रोतिः 'अर्थमा' अहीरात्रविभागस्य कर्त्ता सूर्यस्य
अस्मानृजुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु । "नयति" "नयतु"
इति च पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २
दूरादिहेव यत्सतीऽरुणसुरशिष्वितत् ।

२ १ २ ३ १ २
वि भानुं विश्वथातनत् ॥ ६ ॥

अथ पठौ । ब्रह्मातिथि ऋषिः । 'दूरात्' दूरत एव विप्र-
कृष्टे एव नभसः प्राक् प्रदेशे वर्त्तमाना 'इह' इव 'सतः' सती
समीपे विद्यमाना 'इव' समीपे विद्यमानेय 'अरुणसुः'
आरोचमानरूपा ईदृशी उपा 'यत्' यदा 'अशिष्वितत्' अश्वि-
तयत् श्विता वर्णे, अस्मात् एवन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्-
दृत्तान् नित्यम् (८, १, ६६ पा०)' इति निघातप्रतिषेधः । तदा
'भानुं' दीप्तिं 'विश्वथा' विश्वधा बहुविधम् । 'व्यतनत्' विस्तार-
यति तनीतेर्व्यत्ययेन षप् (१, १, ८५ पा०) प्रातरनुवाके उप-
स्येन काण्डेन (१, २४, २) उपाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव, हे
अश्विनी ! अंसिप्यमाणम् आश्विनं क्रतुं श्योतुं युवामपि प्रादु-
र्भवत इत्यध्याहारेण वामत्र पूरणीयम् । "सतः" "सती" इति
पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ १ १ १ २
आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गन्वूतिमुच्यतम् ।

१ २ १ २
मध्वा रजाप्सि सुक्रतू ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विग्नाभिवो जमदग्नि यां ऋषिः । 'सुक्रतू'

शोभनकर्माणीं हे 'मित्रावरुणी !' 'नः' अस्माकं 'गव्युतिं'
 गवां मार्गं गोनिवासस्थानं 'घृतैः' चरणसाधनैः पयोभिः 'आ
 उच्चतम्' आ समन्तात् सिञ्चतम्, अस्त्रभ्यं दोग्धीः गाः प्रय-
 च्छतमिति भावः । रजांसि' पारलौकिकान्यस्त्रदावासस्था-
 नानि 'मध्वा' मधुरेण दुग्धरसेन सिञ्चतम् । गव्युतिम् गोर्युतीं
 छन्दसि (६, १, १२३पा०) इति यान्तादेशः, मध्वा सर्वविधीनां
 छन्दसि विकल्पितत्वादत्र नुमभावः ॥ ७ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ १ १ २ ३ १ २

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा यज्ञेष्वन्नत ।

३ १ २ ३ १ २ २

वाश्रा अभिञ्जु यातवे ॥ ८ ॥

, अथ अष्टमी । प्रस्कण्व ऋषिः । 'त्ये' ते प्रसिद्धाः 'गिरः सूनव.'
 वाच उत्पादकाः मरुतः वायव्ये हि ताल्वीष्ठादिषु सञ्चरन्ती
 वाचमुत्पादयन्ति 'यज्ञेषु' स्वकीयेषु यागेषु वर्तमानेषु सल्लु
 'काष्ठाः' अपः 'आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भव-
 न्तीति' (२, १५) यास्कः 'उत् उ' उक्त्पेणैव 'अन्नत' अत-
 निपवन्तः विस्तारितवन्तः । उदक विस्तार्य तत्पानार्थं
 'वाश्रा' हन्भारवोपेताः गाः 'अभिञ्जु' जान्वभिमुख यथा
 भवति तथा 'यातवे' गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

२ १ ७ २ १ २ २ १ २ २ ३ २

दृढं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

१ १ १ २

समूढमस्य पाण्डसुले ॥ ९ ॥

अथ नवमी । मेधातिथिऋषिः । 'विष्णुः' त्रिविक्रमा-
वतारधारी 'इदं' प्रतीयमानं सर्वं जगत् उद्दिश्य विचक्रमे
विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः 'पटं
निदधे' स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पांसुले'
पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने 'समूढम्' इदं सर्वं जगत् सम्यगन्त-
र्भूतम् । सेयसृग् यास्कोनैवं व्याख्याता 'विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा
यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुः, त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधा-
भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्येति शाकपूणिः । समारोहणे
विष्णुपदे गयशिरसीत्वीर्यवाभः । समूढस्य पांसुरेऽप्यायने-
ऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपिवीपमार्थे स्यात् समूढस्य
पांसुल इव पटं न दृश्यत इति । पांसवः यादैः स्यन्त इति
वा । पन्नाः शिरत इति वा । पंसनीया भवन्तीति वा '(१२,
१६)' इति ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋन्दीव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य एकादशः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे चतुर्थं दशति ।

१२ १ १२ १२ ११ १२
अतीहि मन्युषाविण् सुपुवात्समुपेरय ।

१२ १२ ११ २
अस्य रातौ सुतं पिव् ॥ १ ॥

अथ द्वादशखण्डे—सैषा प्रथमा । मेधातिथि ऋषिः ।
हे इन्द्र । 'मन्युषाविण्' क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम् 'अतीहि'
अतिगच्छ, तथाऽग्निं देये 'सुपुवांसं' सोमं सुन्वन्तम् 'उपेरय'
समीपे प्रेरय । 'अस्य' यजमानस्य 'रातौ' यज्ञाख्ये दाने
'सुतम्' अभिपुत्रं सोमं 'पिव्' ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

कटु प्रचेतसे महे वचो देवाय गस्यते ।

२ २२ १ २

तदिध्यस्य वर्धनम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । 'महे' महते 'प्रचे-
तसे' प्रकृष्टज्ञानाय 'देवाय' द्योतनादिगुणयुक्तायन्द्राय 'कटु'
कुक्षितम् अस्मदीयं 'वचः' स्तोत्ररूपं सुतं 'गस्यते' प्रशस्तं
यथा भवति देवस्तद्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । 'तदित्' तदेव 'अस्य'
यजमानस्य 'वर्धनं हि' प्रवृत्तिसाधनं खलु ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

उक्त्यं च न गस्यमानं नागो रयिरा चिकेत ।

१ २ ३ २ ३ १ २

न गायत्रं गीयमानम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मेधातिथिप्रियमेधाहृषी । गायते गीं.
'अगोः' अस्तौतुः 'अयिः' अरिः । व्यत्ययेन यकारः (३, १, ८५
पा०) शत्रुः इन्द्रः 'गस्यमानं' होत्रा पठ्यमानम् 'उक्त्यं च' न
गस्यमपि 'आ चिकेत' अभिज्ञानाति क्लृप्तज्ञाने, कान्दसो
निट् (३, ४, ७पा०) नेति सम्प्रत्यये 'न' सम्प्रति प्रस्तौत्रादिभि-
र्गीयमानं 'गायत्रम्' गातव्यं साम यद्वा गायत्राख्यम् आचि-
केतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ।
"नागो." "अगोः" इति, "अयिः" "अरि." इति च पाठौ
॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र उक्त्येभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

हरिवांस्तुतानां सखा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । 'वाजानाम्' अन्नानां
मध्ये 'वाजपतिः' उक्कृष्टान्नपतिः 'हरिवान्' हरिनामकाश्व-
वान् 'इन्द्रः' 'उक्षेभिः' होलपयुक्तीः उक्ष्यनामकै र्वा शस्तैः
'मन्दिष्ठः' अतिशयेन द्रुतः सन् 'सुतानाम्' अभिपुतानां
सोमानां 'सखा' सखिवत् प्रीतिकरः सोमैः प्रीयत इत्यर्थः
॥ ४ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
आ याह्युप नः सुतं वाजेभिर्मा हृणीयथाः ।

२ १ २ २ १ २
महात् इव युवजानिः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिप्रियमेधावृषी । हे इन्द्र ! 'नः'
अस्मदीयं 'सुतम्' अभिपुतं सोमम् 'उप याहि' प्रत्यागच्छ,
किञ्च 'वाजेभिः' अन्यदीयैर्हविरूपैरन्नैः 'मा हृणीयथाः' मा
ह्रियस्व । तत्र दृष्टान्तः 'युवजानिः' यौवनोपेता जाया
यस्यासौ युवजानिः 'जायाया निड् (५, ४, १३४पा०)' इति
समासान्तः 'महान् इव' प्रभुरिव, यथा रूपवद्भार्योपेतः प्रभुः
अन्याभिर्नापङ्क्तियते किन्तु तामेव युवतिं प्रत्यागच्छति
तद्वत् ॥ ५ ॥

२ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २
कदा वसो स्तोत्रं हृतं आ अथ श्मशा रुधडाः ।

२ २ २ २ २ १ २
दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । कौत्सो दुर्मित्र ऋषिः । हे 'वसो' ! वासयितः ।
इन्द्र ! 'स्तोत्रम्' अस्मत्कर्तृकं 'हृतं' कामयमानाय कामयमानं
त्वां 'क्रियामक्षयं कर्त्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी

‘कदा’ कस्मिन् काले ‘अवारुधत्’ अवरोत्स्यति, अवरुध्य च कदा ‘वाः’ वारयिष्यति, तादृशः कालः कदा अस्माकं सम्प्रविश्यतीत्याशास्ते । तत्र दृष्टान्तः अग्रुते चैवमिति ‘श्मशा’ कुल्या लुप्तोपममेतत् यथा कुल्या तत उदकान्यवरुणदि अवरुध च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह ‘दीर्घ’ सवनवयरूपेणायत ‘सुतम्’ अभिपुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह ‘वाताप्याय’ वातेनाप्यते अधस्ताद्विपात्यत इति वाताप्य सुदकं तस्य प्रदानायैत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ १ २ २
 ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिवा सोमसूतूर्धनु ।

२ ३ २ ३ १ २ २
 तवेदुं सख्यमसृतम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । मेधातिथिर्ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘ब्राह्मणात्’ ब्राह्मणात् शंसिमन्वन्वात् ‘राधसः’ धनभूतात् पात्रात् ‘सोमं’ ‘पिव’ । किं कृत्वा ? ‘ऋतून् अनु’ देवाननुसृत्य ऋतवोऽपि पिवन्वित्यर्थः । हि यस्मात् ‘तव इदं सख्यम् असृतम्’ ऋतूनामविच्छिन्नं तस्माद्वतुभिः पानं युक्तम् ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वयं घा ते अपि म्मसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः ।

१ २
 त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । मेधातिथिर्ऋषिः । हे ‘गिर्वणः’ ! गीर्भिवन-नीय ! ‘इन्द्र !’ ‘ते’ तथापि ‘वयं घ’ वयं खलु ‘स्तोतार’ ‘म्मसि’ अः मयामः । हे ‘सोमपाः’ ! सोमस्य पातरिन्द्र ! ‘त्वं’ ‘नः’ अग्रान् ‘जिन्व’ प्रीणयसि ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थायतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिक मार्ग प्रवर्तक श्रीवीर बुद्ध भूपाल
सामाज्य धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदाय
प्रकारे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयाध्याय प्रारभ्यते ।

अस्मिन्नध्यायेऽपि इन्द्र स्तूयते ।

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तसहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयपाठकश्च प्रथमाहं पञ्चम दशति ।

३ १ २ १ २ ३ १ २
अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा द्रव धेनवः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ईशानमस्य जगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्युपः ॥१

ऋचोऽशौति रभित्वेति वृहत्त्य सकला अपि ।
नद्धियो मारुती तत्र प्रमित्वायेति मस्तुति ।
आदित्याना मथेन्द्राग्नी अपादिन्द्राग्निसस्तुति ।
यखित्युक्ता शचीभिर्न कुष्ठयेमा उवामिति ।
यदा कदा वारुणी स्यात्त्वष्टानो बहुदेवता ।
उपस्था प्रत्यु इत्येपा ब्रह्म वट् सूर्यसंस्तव ।
इत्येकादश ताभ्योऽन्या ऐन्द्र एकोनसप्तति ॥

अथ प्रथमखण्डे—सैपा प्रथमा । वसिष्ठ ऋषिः । छ० वृहती ।

हे 'शूर !' 'इन्द्र !' 'अस्य' 'जगतः' जङ्गमस्य 'ईशानम्' ईश्वरं
 'तस्युपः' स्यारयस्य चेशानम् ईशानपदस्यावृत्तिरादरार्था
 'स्वर्हृशं' सर्वहृशं 'त्वा' त्वां 'अदुग्धा इव घेनवः' यथा अदुग्धा
 घेनवः क्षीरपूर्णाधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत् सोमपूर्णचमसत्वेन
 वर्तमाना वयम् 'अभिनीतुमः' भृशमभिष्टुमः ॥ १ ॥

१ २५ १ १ २५ १ १ २
 त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

२ १ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 त्वां हृत्रेष्विन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥२॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । 'कारवः' स्तोतारो वयं
 'वाजस्य' अन्नस्य 'सातौ' समु भजने निमित्तभूते सति, हे
 'इन्द्र !' 'त्वामिद्धि' त्वामिव 'हवामहे' स्तुतिभिराह्वयामः । हे
 इन्द्र ! 'सत्यतिं' सतां पालयितारं येषु त्वां 'नरो' नेतारो-
 ऽन्येऽपि मनुष्याः 'हृत्रेषु' आधरकेषु शत्रुषु सत्सु 'हवन्ते' आह्व-
 यन्ति तज्जयार्थम् । अपिच 'अर्वत' अश्वस्य सम्बन्धिनीषु
 'काष्ठासु' यथाऽश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु सयामेषु
 युद्धकामाच्च त्वामिवाह्वयन्ति अतो वयं त्वामिवाह्वयाम इत्यर्थः
 ॥ २ ॥

१ १ २५ ३ ३ २ ३ ३ १ १ २ १ २ ३ २
 अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ ३ २ ३ ३ २ ३ ३ २
 यो जरित्भ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिञ्चतिः

अथ तृतीया । वालखिल्या ऋषयः । 'पुरूवसु' पञ्चादि-
 धनोपेतः यन्नादिवाहुल्याद्दुनिवासको वा 'मघवा' 'य.'
 इन्द्रः 'जरित्भ्यः' स्तोत्रभ्यः अन्नभ्यं 'सहस्रेणेव' सहस्रसख्या-

केन धनेनेव 'शित्ति' पश्वादिबहुधनमस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ।
 म इन्द्रः 'यथा विदे' यथा अस्माभिर्विज्ञायते तथा हि ऋत्विज् ।
 'वः' यूर्यं 'सुराधम' शोभनधनोपेतम् 'इन्द्र' परमैश्वर्ययुक्तं
 देवम् 'अभि' आभिसुख्येन 'पार्च' प्रकर्षेणार्चत ॥ ३ ॥

१ २ १ १२ २२ २ १२ १ १ २२

तं वो दसममृतीषहं वसोमन्दानमन्धसः ।

२ २ २ १ २२ २ २ २ १ १ ३ १२
 अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥४

अथ चतुर्थी । नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमाना ।
 'दस्यं' दर्शनोपेतम् 'ऋतीषहम्' ऋतयो बाधकाः शत्रवः तेषा-
 मभिभवितारम् । पुनः कौटुम्भम् ? 'वसो' वासयितुर्दुःखस्य
 विवासयितुः यद्वा, वसो, पात्रे निवसतः, तादृशस्य 'अन्धसः'
 सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन 'मन्दान' मोदमानं 'वः' यद्व्य-
 त्थेन युष्मत्सम्बन्धिन त तादृशमिन्द्रम् । गीर्भि स्तुतिलक्षणाभि-
 र्वाग्भिः 'अभिनवामहे' नु स्तवने, नुशब्दे अभिष्टुमः । कुत्र ?
 'स्वसरेषु' । अत्र यास्क (५,४), 'स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं
 मारुतेष्वपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि मारयतीति
 सूर्यनेत्रकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुम. अभितः शब्दयामः तत्र
 दृष्टान्तः, 'वत्सं न' यथा धेनवो नवप्रसूता गावः स्वसरेषु सुदु-
 अस्यन्ते प्रैथ्यन्ते गावोऽवेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्स
 मभिनन्द्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २

तरोभिर्वी विद्वसुमिन्द्र सवाध ऊतये ।

१ १ १ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

वृहद्गायन्तः मुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ५

अथ पञ्चमी । कलिः प्रगाथ ऋषिः । हे ऋत्विजः !
 'वः' यूयं 'तरोभिः' वेगयद्विरखैरुपेतं वेगेरेव वा 'विददसुम्'
 वेदयदसुं धनावेदकम् 'इन्द्र' 'सबाधः' धाधासहिताः 'ऊतये'
 रक्षणाय 'बृहत्' सामैतस्सञ्ज्ञकं 'गायन्तः' सन्तः परिचर-
 त्तेति शिषः । कुत्रेत्युच्यते ? 'सुतसोमे' अभिषुतसोमके 'अध्वरे'
 यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं 'हुवे' आह्वयामि । कमिव ?
 'भरं न' भर्तारं कुटुम्बपोपकं 'कारिणं' स्वहितकरणशीलं
 यथा, स्वहितकरणायाह्वयन्ति पुत्रादयः, तद्वत् तथाभूत-
 मिन्द्रं हुवे इति ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 तरणिरित्सिपासति वाजं पुरन्ध्या युजा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 आ व इन्द्रं पुरुङ्गतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम् ॥६

। अथ षष्ठी । वशिष्ठ ऋषिः । 'तरणिरित्' युवादी कर्मणि
 स्वरित एव पुमान् 'पुरन्ध्या' महत्या धिया 'युजा' सहाय-
 भूतया 'वाजम्' अन्न 'सिपासति' सम्भजते । 'पुरुङ्गतं' बहुभि-
 राहृतम् 'इन्द्रं' 'गिरा' स्तुत्या हे यजमानाः । 'वः' युष्मदर्थम्
 'आ नमे' तमभिमुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्तः, 'नेमि' चक्रस्य
 बलयं 'सुद्रुवं' शोभनदारुं 'तष्टेव' यथा वडैकिः दारुनेमि-
 मानमयते तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 पिवा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 आपिर्ना बोधि सधमाद्ये वधेऽस्मात् अवन्तु ते धियः ७

अथ सप्तमी । मेधातिथि ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'रसिनः'

रसवतः । 'गोमतः' गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः अपणद्रव्यैर्युक्तस्य
 'नः' - अस्मदीयस्य - 'सुतस्य' अभिपुत्रस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
 मिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पष्ठी ईदृशं सोमं 'पिब'
 पीत्वा च 'मत्स्र' मत्तो भव । अपिच 'सधमाद्ये' सहमाद्यन्ति
 देवा अत्रेति सधमाद्यो यज्ञः तस्मिन् सहमादयितव्ये यज्ञे त्वम्
 'आपिः' आपयिता 'बन्धुः' सन् 'नः' अस्माकं 'वधे' वर्धनाय
 'बोधि' बुध्यस्व । 'ते' त्वदीयाः 'धियः' बुद्धयः अनुप्रहात्मिकाः
 अस्मान् स्तोतृन् 'अवन्तु' रचन्तु ।

“सधमाद्ये” “सधमाद्यः” इति च पाठौ ॥ ७ ॥

२४ १ १ २ ३ २४ १ १ २

त्वष्ट्रं ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २

उद्वाहपस्व मघवन् गविष्टये उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥८॥

अथ अष्टमी । भगं ऋषिः । हे 'इन्द्र' । 'त्व हि' त्वं खलु
 मामर्थ्याहातेति गम्यते । अत 'एहि' आगच्छ । आगत्य च
 'चेरवे' क्रामपराचारवते मद्य 'भगं' भजनीयं धनं विदाः
 नभस्व दत्स्व । किमर्थम् ? 'वसुत्तये' अस्माकं वसुदानाय !
 हे 'मघवन्' ! धनवन्निन्द्र ! 'गविष्टये' गाः इच्छते मद्यम् 'उद्वा-
 हपस्वम्' आसिञ्चस्व गामिति शेषः । तथा, हे इन्द्र ! 'अश्व-
 मिष्टये' अश्वैपणावते मद्यम् अश्वान् 'उद्वाहपस्व' आसिञ्चस्व
 देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ १ १ २ ३ १ १ २

न हि वश्वरमं च न वशिष्ठः परिमष्टसते ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विष्ट्वे पिवन्तु कामिनः ६

अथ नवमी । वशिष्ठः परोक्षेण ब्रूते । हे 'मरुतः' !
 'वशिष्ठः' एतन्नामा ऋषिः 'वः' युष्माक मध्ये 'चरम चन'
 जघन्यमपि 'न हि परिमंसते' वर्जयित्वा न स्तोति किन्तु
 सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । 'अद्य' अस्मिन् दिने 'अस्मा-
 कम्' अस्मदीये 'सुते' सोमे अभिषुते सति मरुतः 'कामिनः'
 मौमं कामयमानाः 'विश्वे' सर्वे 'सचा' मङ्गल्य 'पिबन्तु' पानं
 कुर्वन्तु ।

“पिबन्तु” “पिबन्तु” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

मा चिदन्यद्विश्वसतसखायो मा रिषण्यत । इन्द्र-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

मिस्तोता वृषणसचा सुते मुहुर्कथा च विश्वसत १०

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं पद्यम दशमि ।

अथ दशमी । प्रगायः काण्व ऋषिः । हे 'सखायः' !
 'समानख्याना' स्तोतारः ! इन्द्रस्तोत्राद् 'अन्यत्' स्तोत्र 'मा
 चिद्विश्वसत' मैवौच्चारयत । 'मा रिषण्यत' मा हिमि-
 तारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपचीणा मा भवत ।
 'सुते' अभिषुते सोमे 'वृषण' कामाना वर्षितारम् 'इन्द्रमित्'
 इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ! 'सचा' सह सङ्गीभूय 'स्तोत'
 सुत । 'उक्था च, उक्यानि शस्ताणि चैन्द्रविपयाणि यूय
 'मुहुः' पुनः पुनः 'शसत' उच्चारयत ॥ १० ॥

इति शायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदायप्रथामे ऋग्वेदव्याख्याने

तृतीयस्याध्यायस्य मयम खण्ड ।

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं समाप्तम् ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम दधति ।

१ १ १ १२ १ २ ३ १ २ ३ १ २
न किष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

२ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूतमृभ्वसमष्टुष्टं धृष्णुमोजसा ॥ १

अथ द्वितीय खण्डे—सैषा प्रथमा । आङ्गिरसः पुरुहन्ता ऋषिः । 'तं' यजमानं 'कर्मणा' हननादिव्यापारेण 'नकिर्तयत्' नैव ध्यात्रोति । यः 'इन्द्रं' 'चकार' इन्द्रमेवानुकूलं 'यज्ञैः' साधनैः कृतवान् । कीदृशमिन्द्रम् ? 'सदावृधम्' 'मर्वदा' वर्षकम् । 'विश्वगूत्सं' सर्वैः स्तुत्यम् । 'ऋभ्वसं' महान्तम् 'ओजसा' बलेन 'अष्टुष्टम्' अन्यैर्धर्षितुमशक्यम् । 'धृष्णुं' शत्रूणां धर्षकम् ।

"धृष्णुमोजसा" "धृष्णुवोजसम्" इति च पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
य ऋते चिदभिश्चिपः पुरा जवुभ्य आत्ददः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सन्धाता सन्धिं मघवा पुरूवसुर्निष्कर्ता विद्भुतं पुनः २

अथ द्वितीया । मेवातिथिर्मेध्यातिथिरस्याः परस्याच ऋषी । 'यः' इन्द्रः 'अभिश्चिपः' अभिश्चिपः अभिज्ञेयणात् सन्धानद्रव्यात् 'ऋते वित्' विनापि 'जवुभ्यो' प्रीवाभ्यः सकाशात् 'आत्ददः' आतर्देनात् आरुधिरनिस्त्रवणात् 'पुरा' पूर्वमेव 'सन्धिं' सन्धातस्य तं 'सन्धाता' संयोजयिता भवति । 'मघवा' धनवान् 'पुरूवसुः' बहुधनः स इन्द्रः 'विद्भुतं' विच्छिन्नं तं 'पुनः' 'निष्कर्ता' संस्कर्ता भवति ॥ २ ॥

१ २ १२२९ १२ ११ २२ ३ १२
 आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

१ २७ १२ १ २ ३ १२६ १२ १ २
 ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥३॥

अथ तृतीया । हे 'इन्द्र' ! 'त्वा' त्वां 'सहस्रं' सहस्र-
 सङ्ख्याका हरय स्वदीया अश्वः 'आ वहन्तु' आ नयन्तु
 अन्मद्यज्ञम् । तथा 'शतं' शतसङ्ख्याकाश्च भवदीया अश्वः
 स्वाभावहन्तु । यद्यपि द्वाविव हरी तथापि तद्विभूतयो-
 ऽन्येपि बहुवोऽश्वः सन्ति । ननु युगपदनेकीरश्वैः कथं यातुं
 शक्यते ? इत्यत आह । 'युक्ता' इति 'हिरण्यये' हिरण्यये
 स्वर्णविकारे हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं विहितस्य मयटः 'ऋत्वा
 वासुधेत्यादौ मलोपो निपात्यते तादृशे 'रथे' 'युक्ता' सम्बन्धाः
 बहुनामश्वानां शीघ्रगत्याय रथे नियुक्तत्वात् युगपदेव सर्वै-
 रश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः ? 'ब्रह्मयुजः'
 ब्रह्मणा परिहृष्टेनेन्द्रेण युक्ताः यद्वा । ब्रह्मणाम्मदीयेन
 स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः । 'केशिनः' केशाः
 पीयायाम् उपरि वर्तमानाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्या-
 वहनम् ? तत्राह 'सोमपीतये' सोमपानाय । यथासदीय
 सोमं पिवेत् तथा आवहन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ १ २ १ १ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २
 आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । मा त्वा
 १ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
 के चिन्नि वेसुरिन्न पाणिनीति धन्वे व ताः पृद्दहि ॥४॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्रो यथार्थमिन्द्रमाह्वयति ।
 हे 'इन्द्र' ! 'मन्द्रै' मादयिद्यभिः 'मयूररोमभिः' मयूररोम-

सदृशरोमयुक्तैः 'हरिभिः' अश्वैरुपेतस्त्वम् 'आयाहि' यज्ञं
प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनाः 'त्वा' त्वां 'मा नियेसुः' मा
नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । तत्र
दृष्टान्तः 'पाशिनो न' पाशिनः इव, यथा पाशहस्ता व्याधाः
पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छन्तु । किञ्च । 'धन्वैव'
यथा पान्याः धन्वं मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वद्गमनप्रति-
बन्धकारिणस्तानतीत्य शीघ्रम् 'एहि' आगच्छ ॥ ४ ॥

२ ३ २ २२ ३ १ २ १ १ २

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

२४ ३ १ २ ३ २ ३, १ २ ३ १ २

न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥५॥

अथ पञ्चमी । गीतम ऋषिः । अङ्गेत्यभिमुखीकरणे
'अङ्ग' 'शविष्ठ' । हे वल्लवत्तम ! इन्द्र ! 'देव.' द्योतमानस्त्वं
'मर्त्य' मरणधर्माण त्वा स्तुवन्त पुरुषं 'प्रशंसिषः' सम्यगनेन
स्तुतमिति प्रशंस । हे 'मधवन्' । धनवन् ! 'इन्द्र' ! 'त्वदन्यः'
त्वत्तोऽन्य' कश्चित् 'मर्दिता' सुखयिता नास्ति । अतः कार-
णात् तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षण 'वचो' 'ब्रवीमि' उच्चारयामि
॥ ५ ॥

१ २ ३ २ २ ३ १ २ २ २ १ २

त्वमिन्द्र यथा असृजौषी शवसस्पतिः ।

२ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ २ २ २ २ २ २

त्वं हृत्वाणि हृत्स्यप्रतोन्येक दूत्पुर्वनुत्तस्यर्षणीधृतिः ६

अथ षष्ठी । नृमेधपुरुमेधाङ्गुषी । हे 'इन्द्र' ! 'शव-
सस्पति.' वल्लभ्य पालयिता 'ऋजौषी' ऋजौषो अपचितो-
ऽभिपुत. सोम, तद्दान् 'त्वं' 'यथा' यथास्वी 'असि' भवसि ।

कथमस्य यशस्वित्वम् तदाह । 'अप्रतीनि' बलिभिरप्यप्रति-
गतानि 'पुरु' पुरुषि 'श्री छन्दसि बहुलम् (६, १, १०)' इति
श्रीर्लीपः बह्वनि 'वृत्वाणि' रक्षांसि 'अनुत्तः' न केनापि प्रेरितः
'चर्मणीघृतिः' चर्मणीनां यजमानमनुष्याणां धारकः । 'एक इत्'
असहाय एव त्व 'हंसि' सम् प्रहरसि अत एवास्य यशस्वित्वम् ॥६

२ २ २ २ १ २ १ १ २ १ १ २ २ २ २ २ २

इन्द्रमिद्वेवतातये इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं समीके वनिनो हवामहे इन्द्रं धनस्य सातये ७

अथ सप्तमी । एतदादीनां तिसृणां मेध्यातिथिर्ऋषिः ।
'देवतातये' देवैः स्तोत्रभिः तायते विस्तार्यते इति देवता-
तिर्यङ्गः तदर्थम् 'इन्द्रमित्' देवेषु मध्ये इन्द्रमेव इवा-
महे' आह्वयामहे । 'अध्वरे' यज्ञे 'प्रयति' प्रगच्छति उप-
क्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे । तथा 'समीके' सम्यग्जाते सम्पूर्णं
च यागे 'वनिनः' सम्यजमानाः वयम् इन्द्रमेवाह्वयामहे
यद्वा । समीकमिति सङ्ग्राम नाम (नि० २, १७, ११) । समीके
सङ्ग्रामे इन्द्रमेवाह्वयामहे । धनस्य सातये लाभाय इन्द्रमेव
आह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छतु इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २

इमा उ त्वा पुरुषसो गिरो वर्हेन्तु या मम ।

२ १ २ २ १ २ ३ २ २ १ १ २ २

पावकपर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥८॥

अथ अष्टमी । हे 'पुरुषसो' । बहुधनेन्द्र । 'मम' मदीयाः
'इमाः' 'गिर.' शस्त्ररूपा वाचः 'त्वा' त्वां 'वर्हेन्तु' वर्हेयन्तु ।
तथा 'पावकपर्णाः' अग्निसमानतेजस्काः अतएव 'शुचयः'

शब्दाः 'विपश्चिती' विद्वांसः उद्गातारश्च 'स्तोमैः' स्तोत्रैर्व-
ह्विष्यवमानादिभिः 'अभ्यनूपत' त्वामभिष्टुवन्ति (तु सुतौ
कुटादिः ॥ ८ ॥

१ १ १ २ २ २ १ २

उदु त्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।

२ १ २ २ २ २ २ २ १ २

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव

अथ नवमी । 'त्ये' ते प्रसिद्धाः 'मधुमत्तमाः' अतिशयेन
मधुराः 'गिरः' अप्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः । 'स्तोमासः'
प्रगीतानि बह्विष्यवमानादीनि स्तोत्राणि च 'उदीरते' ।
इन्द्र ! त्वामुद्दिश्योद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ईर गतौ आदा-
दिकः तत्र दृष्टान्तः । 'सत्राजितः' सदैव शत्रून् जयन्तः अत-
एव 'धनसा' धनानि सम्भजन्तः वनु पणु सम्भक्तौ । 'जन-सन-
खनक्रमगमो विट् । 'विद्वानोरनुनासिकः स्यात्' इत्यात्वम्
'अक्षितोतयः' क्षियो भावे निष्ठाया मण्यदर्थे इति पर्यु-
दासाहीर्षाभावः । अतएव 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठा नत्वा-
भावश्च । अक्षिताः चयरहिताः जतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः
'वाजयन्तः' वाजमन्नमिच्छन्तः क्वचि 'नछन्दस्य पुत्रस्येति
ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः एवं गुणविशिष्टा रथा इव, ते यथा
विविधमितस्त्रत उत्तिष्ठन्ति तद्दुदीरत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २ २

यथा गौरो अपा कृतं तृप्यन्नेत्यवेरिणम् । आपि-

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

त्ये नः प्रपित्वे तूयसा गहि करवियु सु सचा पिव ॥ १०

इति छन्दोपपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथमं दशमति ।

अथ दशमी । देवातिथिः काण्व ऋषिः । 'गौरः' गौर-
 रुगः 'दृष्यन्' पिपासितः सन् 'अपा' अङ्गिरुदकैः व्यत्ययेनैक-
 वचनम् । ऊठिदमित्वादिना (६,१,१७१) विभतीरुदात्तत्वम्
 'क्तं' सम्पूर्णत्व क्तम् 'इरिणं' निस्तृणं तडागदेशं 'यथा'
 येन प्रकारेण 'अवेति' अभिगच्छति अवशब्दोऽभिगच्छ-
 स्यार्थे अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति । तथा 'आपित्वे'
 वसुत्वे 'प्रपित्वे' प्राप्ते सति, हे 'इन्द्र !' त्व 'नः' अस्मान्
 'तूयं' क्षिप्रनामैतत् शीघ्रम् 'आगहि' आगच्छ । आगत्य च
 'कण्वेषु' कण्वपुत्रेष्वस्मासु 'मचा' सह एकप्रयत्नेनैव विद्य-
 मानं सर्वं सोमं 'सु' सुष्टु 'पिव' ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोब्याख्याने
 तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ तृतीयमपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय दशति ।

१ २ १ २ १ २ १ २ ३ १ २
 शग्धूश्पु शचीपते इन्द्र विष्वाभिरुतिभिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
 भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ १॥

अथ तृतीये खण्डे—सैषा प्रथमा । भर्ग ऋषिः । हे
 'शचीपते !' 'इन्द्र !' 'शग्धि' देह्यभिमतम् । 'विष्वाभिः'
 सर्वाभिः कृतिभिः रक्षाभिः सह हे 'शूर !' 'भगं न' भाग्यमिव
 'यशसं' यशस्त्रिनम् । 'वसुविद' धनस्य लभ्यकं 'त्वा' त्वाम्
 'अनुचरामसि' परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वाँश्च असुरेभ्यः ।

२ १ २ ३ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २
समीचीनास ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पृर्व्यञ् ॥४

अथ चतुर्थी । मेधातिथिऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'आयवो' मनुष्याः स्तोतारः 'स्तोत्रेभिः' स्तोत्रैः 'त्वामभि' वृवन्ति । किमर्थम् ? 'पूर्वपीतये' सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय सवनमुखे हि चममगणैः इन्द्रस्यैव सोमो ह्ययते । तथा 'समीचीनासः' सद्गताः 'ऋभवः' प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विश्वावाज इत्येते च 'समस्वरन्' त्वामिव सम्यग् स्तुधन् स्तुत्रशब्दोपतापयोः । 'रुद्राः' रुद्रपुत्रा मरुतश्च 'पृर्व्यं' पुरातनं वृद्धं त्वामिव 'गृणन्त' अभ्यस्तुवन् वृत्रवधममये प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्रैव रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २
प्र व इन्द्राय वृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

२ १ २ २ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥५॥

अथ पञ्चमी । अस्याः परम्याद्य ऋमेधपुरुमेधौ हावृषी । हे 'मरुतः' ! मितराविणः स्तोतारः ! 'वृहते' महते 'वः' स्तुत्यस्तोत्रत्वान्नक्षणेन सम्बन्धेन युष्मदीयावेन्द्राय । 'ब्रह्म' साम-लक्षणं स्तोत्रं 'प्रार्चत' प्रोच्चारयत । ततो 'वृत्रहा' वृत्रस्य मेघस्य पापस्य वा हन्ता । 'शतक्रतुः' शतविधकर्मा बहुविध-प्रज्ञो वा इन्द्रः 'शतपर्वणा' शतसख्याकधारेण वज्रेण एतन्नाम-केनायुधेन वा 'हनति' अपामावरकं वृत्रास्यमरुतं वा 'हनति' युष्माभिरमिष्टुतः मन् हन्तु । हन्तेर्नेत्यडागमः ॥ ५ ॥

२१ २२

२ १ २

२ १ २

वृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।

२ ३ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥६॥

अथ षष्ठी । हे 'मरुतः' ! रुशब्दे, मित्त्वं रुवन्तीति मरुतः, हे मितभाषिणः स्तोतारः ! 'वृत्रहन्तम्' अतिशयेन पापविनाशनं 'वृहत्' साम 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'गायत' अस्म-
दीये यज्ञे गानं कुरुत । 'अज्ञतावृधः' ऋतस्य सत्यस्य वा वर्धका विश्वे देवाः अङ्गिरसो वा ऋतपयः । 'देवाय' द्योतमानायेन्द्राय 'देवं' देवनशीलं 'जागृवि' सर्वेषां जागरणशीलं 'ज्योतिः' सूर्यं 'येन' साम्ना 'अजनयन्' इन्द्रार्थमुदपादयन् तस्मान् गायतेति ॥ ६ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २

णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ७

अथ सप्तमी । वशिष्ठ ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'नः' अस्मभ्यं 'क्रतुं' कर्म वा प्रज्ञानं वा 'आ भर' आहर । अपिच, 'यथा पिता पुत्रेभ्यः' धनं प्रयच्छति तथा 'नः' अस्मभ्यं 'शिक्षा' धनं देहि । हे 'पुरुहूत' ! बहुभिराहतेन्द्र ! 'यामनि' यज्ञे 'जीवा' ययं 'ज्योतिः' सूर्यम् 'अशीमहि' प्रतिदिनं प्राप्नुयामः । यद्वा, हे इन्द्र ! भूतानि प्रकाशयितरिन्द्र ! तथाच यास्कः, 'इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति, वेरां दधातीति, वेरां दारयत इति, वेरां धारयत इति वेन्दये द्रवतीति, वेन्दौ रमत इति, येभ्यं भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः मर्षः समेभ्यत्तदिन्द्र-

अथ तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सत्यमित्या वृषेदसि वृषज्जूतिर्नोऽविता ।

२ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
वृषा ह्युग्रशृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥१॥

अथ चतुर्थे ऋण्डे—सैषा प्रथमा । मेधातिथिऋषिः ।
हे 'उग्र' ! उग्रूर्णेन्द्र ! त्वं 'सत्यम्' 'इत्या' इत्य 'वृषेत्'
कामानां वर्षक एवासि । 'वृषज्जूतिः' वृषभिः सेक्तृभिः
सोमरसस्य सोढभिश्चाद्गतो 'नः' अस्मान् 'अविता' रक्षिता
भवसि । 'वृषाहि' सेचक एव 'शृण्विषे' श्रूयसे । 'परावति'
दूरेऽपि 'वृषेव' कामानां सेचक एवासि । 'अर्वावति'
समीपेऽपि 'वृषा' सेचक एव 'श्रुतः' अश्रूयत ॥

“अविता” “अवृतः” ‘इति’ च पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यच्छक्वासि परावति यदर्वावति वृचहन् । अतस्त्वा
२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
गौर्भिर्द्युगदिन्द्र कीशिभिः सुतावाः आ विवासति २

अथ द्वितीया । रेभ ऋषिः । हे 'शक्र' ! शक्रुहननसम-
र्थेन्द्र ! 'यद्' यदा 'परावति' विप्रकृष्टे दूरे द्यूलोकदेशे 'असि'
विद्यसे । हे 'वृचहन्' ! वृचस्य हन्तरिन्द्र ! 'यद्' यदा वा
'अर्वावति' अर्वाचीने तस्मादधस्तात् स्थिते तदपेक्षया समीपे
देगेऽन्तरिक्षे भवामि तस्मादपि । 'अतः' अस्माद्भ्रूलोकाद्वा
हे 'इन्द्र' ! 'द्युगत्' गम्ल, द्युग, गती । क्विपि 'गमः क्वी'
इति अनुनासिकसोपः । तुक् । 'सुपां सुलुगिति' भिसौ

लुक् । द्युलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः
 'केशिभिः' केशवद्भिः हरिभिरिव स्थिताभिः 'गीर्भिः' स्तुतिभिः
 'त्वा' त्वां 'सुतवान्' अभियुतमोमवान् यजमानः 'आविवासति'
 आत्मीयं यज्ञं प्रति आगमयति । त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरति
 वा ॥ २ ॥

२ १ २ ३ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २
 अभि वो वीरमन्वसो मदेपु गाय गिरा महा विचेतसम्
 २ २ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २
 इन्द्रं नाम श्रुत्वप् शाकिनं वचो यथा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वक्त ऋषिः । इयं पिपीलिकमध्या
 वृहतीति बहुचाः आद्यन्थी पादौ त्रयोदशाक्षरौ, मध्यमो-
 ऽष्टाक्षर इति त्रिपदा । हे उजात्रादयः ! 'वः' यूयम् अथवा
 हे यजमानाः ! वो युष्माकं 'हिताय' 'अन्यसः' सोमस्य 'मदेपु'
 उत्पाद्यमानेषु सक्तु 'वीरं' शत्रूणाम् ईरयितारम् । 'नाम'
 शत्रूणा नामकम् । 'विचेतसं' विशिष्टप्रज्ञं 'श्रुत्व' सर्वत्र
 योतथं स्तुत्वम् । 'शाकिनं' शक्तिमन्तम् ईदृगम् 'इन्द्रम्'
 'महा' महत्या 'गिरा' स्तुत्वा 'वचो' वाचो युष्मदीया 'यथा'
 येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा 'गाय'
 गायत स्तुतिं कुरुत ॥ ३ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 इन्द्रं विधातुं शरणं त्रिवरुयप् स्वस्तये ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मघ्नं च यावया द्दियुमेभ्यः ॥४॥

अथ चतुर्थी । शयुः ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'विधातु'
 त्रिपदाकारं त्रिभूमिकम् । 'त्रिवरुयं' त्रयाणां शीतातपवर्षाणां

वारकम् । 'स्वस्तये' अविनाशाय 'हृदिः' हृदिषत् आच्छा-
दनयुक्तम् । एवं गुणविशिष्टं 'शरणं' गृहम् । 'मघवद्भ्रातृ'
मघं हविल्लक्षणं धनं तद्भ्रातृस्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः
'मघं' भरद्वाजाय 'च' 'प्रयच्छ देहि । अपिच । 'एभ्यः'
सकाशात् 'द्विद्युं' शत्रुपेरितं द्योतमान मायुधं 'यवय'
पृथक्कुरु ॥ ४ ॥

^{१ २} श्रायन्त इव सूर्य्यं ^{३ ४ ५} विश्वेदिन्द्रस्य ^६ भक्षत । ^{७ ८} वसू-
^{९ १०} नि जातो ^{११ १२} जनिमान्योजसा ^{१३ १४ १५} प्रति भागं ^{१६} न दीधिमः ॥५

अथ पञ्चमी । नृमेध ऋषिः । हे अस्मदीया जनाः !
'श्रायन्त इव सूर्य्यं' यथा समाश्रिता रश्मयः 'सूर्य्यं' भजन्ते
तथा 'इन्द्रस्य' विश्वेत् विश्वान्येव धनानि 'भक्षत' भजत ।
स च यानि 'वसूनि' धनानि 'जाते' उत्पन्ने 'जनिमानि'
जायमाने जनिष्यमाणे च 'भोजसा' वस्त्रेण करोति अतो
'भागं न' पितृभ्यः भागमिव तानि धनानि 'प्रतिदीधिमः'
प्रतिधारयेमेति यद्वा । 'श्रायन्त इव सूर्य्यं' यथा समाश्रिता
रश्मयः सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते तथा 'इन्द्रस्य' 'विश्वा' विश्वानि
धनानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुतः इन्द्रमुपतिष्ठत
इति श्लेषः । उपस्थाय च मरुतो 'वसूनि' उदकलक्षणाणि
धनानि 'जाते' जायमानाय 'जनिमानि' जनिष्यमाणाय
मनुष्याय 'भोजसा' वस्त्रेण 'भक्षत' विभजन्ते । तत्र चास्माकं
यो भागः तं 'भाग' नेति सम्प्रत्यये प्रतीत्येषः अनु इत्येतस्य
स्थाने । 'धनुदीधिमः' वयमनुध्यायाम । तथाच यास्कः
(ने०६,८) 'समाश्रिताः सूर्य्यमुपतिष्ठन्तेऽपि वीपमार्घं स्यात्

सूर्यमिवेन्द्र सुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्य-
माणाः स यथा धनानि विभजति जाते जनिष्यमाणे च तं वयं
भागमनुध्यायामौजसा बलेनेति ॥

“जनिमानि” “जनिमानः” इति च पाठौ ॥ ५ ॥

२ ३ १२ ३ १ २२ ३ १२
न सीमदेव आप तद्विषं दीर्घायो मर्त्यः ।

१२ ३ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
एतग्वा चिद्य एतशो युयोजत इन्द्रो हरी युयोजते ॥६

अथ पठौ । पुरुहन्मा ऋषिः । हे ‘दीर्घायो !’ नित्येन्द्र !
सः ‘अदेवः’ इन्द्राख्यदेवरहितः ‘मर्त्यः’ मरणधर्मा मनुष्यः ‘सी’
सर्वं ‘इपम्’ तत्प्रसिद्धम् अन्नं ‘नाप’ न प्राप्नोति । ‘यो मर्त्यः’
अस्येन्द्रस्य ‘एतग्वाचित्’ एतवर्णाविवाश्वी भवतीऽभिमतदेशगम-
नाथ ‘एतशः’ एतशो अश्वी ‘युयोजते’ योजयति रथे, यत्र
गन्तुम् । यद्येन्द्रो हरी युयोजते न स्तौति स न प्राप्नोतीति
समन्वयः ।

“आप तस्” “आपत्” इति च पाठौ । “एतशः” “एतशा”
इति पाठौ ॥ ६ ॥

२ ३ १२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ नो विश्वासु ह्यमिन्द्रं समत्सु भूपत ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहन् परमज्या ऋचीपम ०

अथ मममी । नृमेधपुरुमेधाहृषी । हे स्तोतारः ! ‘विश्वासु’
सर्वासु समत्सु असुरयुहेषु ‘ह्यम्’ सर्वदेवैरात्मरचार्यसाक्षातव्यम् ।
एतादृशम् ‘इन्द्रम्’ उद्दिश्य ‘नः’ अस्माकं यत्ने ‘ब्रह्माणि’
स्तोत्राणि ह्योदपाश्वसानि वा ‘उपभूपत’ अलङ्कुरुत प्रेरयत ।

हे 'वृत्रहन्' ! वृत्रस्यासुरस्य प्रापस्य वा हस्तः । परमज्याः युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमा अविनश्वरी ज्या मौर्वी यस्य तथोक्तः । यद्वा, परमान् बलेन प्रकृष्टान् शत्रून् जीनाति हिनस्तीति परमज्याः हे 'ऋचीपम' ! स्तुतिभिरभिसुखीकरणीयेन्द्र ! एतादृशस्व' सवनानि प्रातःसवनादीनि व्रीणि 'ब्रह्माणि' स्तौत्राणि च 'उपभूषत' अलङ्कुरुत ।

“भूपतः” “भूपतु” इति पाठौ । “वृत्रहन्” “वृत्रहा” इति च ॥ ७ ॥

१ २२ ३२४ ३ १ २ ३ २
तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

३ २ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सत्वा विश्वस्य परमस्य राजसि न किष्ट्वा गोषु वृत्रवतेऽ

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'अवमम्' अधमं, त्वपु सीसादिकं 'वसु' धनम् । यद्वा । भौमं वसु अवमं 'तवेत्' तवैव । 'त्व' त्वमेव 'मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकम् आन्तरिक्षं वा 'पुष्यसि' । 'विश्वस्य' सर्वस्य परमस्योत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुनो 'राजसि' ईशिये 'सत्वा' मत्वमेव । अपिच । 'त्वा' त्वां 'गोषु' निमित्तेषु 'न किष्ट्वन्वते' केऽपि न वारयन्ति ॥ ८ ॥

१ २२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
क्षेयथ क्षेदसि पुरुवा चिद्धि ते मनः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
अलर्षि युध खजकृत्पुरन्टर प्र गायत्रा अगासिपुः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । मेधातिथिर्मेधातिथिष ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'क्षे' कुत्र देशे 'इयथ' गतवानसि पुरा ? 'क्षेत्' कुत्र वा 'असि' भवसि इदानीं वर्त्तसे 'पुरुवाचिद्धि' बहुषु हि 'ते'

अथ पञ्चमे खण्डे—सैषा प्रथमा । पुरुहन्ता ऋषिः ।
यः इन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा स्वामी रथैर्याता गन्ता ।
‘च अधिगुः’ अधृतगमनोऽन्यैः । ‘विश्वासां’ सर्वासां ‘पृतनानां’
सेनानां ‘तरुता’ तारकः । यश्च ‘ज्येष्ठः’ गुणैर्गरीयान् । ‘यः’ च
‘वृत्रहा’ वृत्रं हतवान् । तं ‘ज्येष्ठं’ सर्वैरतिशयेन प्रशस्यम्
अधिकं वृत्रं वा महाभागमिन्द्रं ‘गृणे’ स्तौमि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं क्लधि ।

१ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

मघवं ह्यग्निं तव तन्न ऊतये वि द्विषो वि मृधो जहि २

‘अथ द्वितीया । भर्ग्वृषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘यतः’ द्विसकात्
‘भयामहे’ वयं ‘ततः’ ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘अभयं’ ‘क्लधि’ कुरु । हे
‘मघवन् !’ ‘अग्निं’ शक्तो भवसि ‘नः’ अस्मभ्यमभयं कर्तुम् ।
‘तव’ ‘ऊतये’ रक्षणाय ‘विजहि’ ‘द्विषः’ अस्मद्दृष्टुम् ।
‘मृधः’ अस्मद्विसकान् ‘वि जहि’ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

वास्तोष्यते ध्रुवा स्थूणाऽसत्रऽसोम्यानाम् ।

२ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

द्रुप्तः पुरां भेत्ता शश्वतीनामिन्द्रो सुनीनाऽसखा ॥३

अथ तृतीया । इरिमिठिर्ऋषिः । हे ‘वास्तोष्यते’ गृह-
पते ! ‘स्थूणा’ गृहाधारभूतस्ताम्रः ‘ध्रुवा’ स्थिरा भवतु ।
‘सोम्याना’ सोमार्हाणां सोमसम्पादिनां वाक्साकम् ‘असत्रम्’
असत्राणम् असोपलक्षितस्य क्लृप्तस्य शरीरस्य त्रायकं बलं
भवतु । अपिच, ‘द्रुप्तः’ द्रवणशीलः सोमः तद्द्वान् अर्घ्यं आदि-
त्वाद्व्यपत्ययः । ‘शश्वतीनां’ बघीनां ‘पुराम्’ असुरपुरीणां

‘भेत्ता’ विदारयिता एवभूतः ‘इन्द्रः’-‘सुनीनाम्’ ऋषीणाम-
 स्माकं ‘सखा’ मित्रभूतो भवतु ॥ ३ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ २ १ २
 वरुणमहाꣳ असि सूर्य्य वडादित्य महाꣳ असि ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
 महस्ते सतो महिमा पनिष्टम मज्जा देव महाꣳ असि४

अथ चतुर्थी । जमदग्निर्ऋषिः । अत्र शौनकः, वरुणमहा-
 मिति दृष्टार्कमुपतिष्ठेदृचौ जपन् । वदन्नप्यमृतां वाणीं नानृ-
 तेन स लिप्यते’ इति । हे ‘सूर्य्य’ ! प्रेरकेन्द्र । त्व ‘महान्’
 तेजसाधिकः ‘असि’ । ‘वट्’ सत्यम् । नेतन्मिष्येत्यर्थः । हे
 ‘आदित्य !’ अदितेः पुत्र । त्वं ‘महान्’ बलेनाप्यधिकः ‘असि’
 ‘वट्’ सत्यमेव । ‘महो’ महत् । ‘सतो’ भवतः ‘ते’ तव
 ‘महिमा’ महत्त्वं ‘पनिष्टम’ पनस्यते स्तोत्रभिः स्तूयते । हे
 ‘देव !’ द्योतनादिगुणयुक्त ! सूर्य्य ! त्वं ‘मज्जा’ महत्त्वेन वीर्य्य-
 णाप्यधिक ‘असि’ भवसि न सशय इत्यर्थः ।

“पनिष्टम” “पनस्यते” इति “मज्जा” “अद्वा” इति च पाठौ ॥४

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अश्वी रथी सुरूप इज्जोमाꣳ यदिन्द्र ते सखा ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 श्वाचभाजा वयसा सचते सदा चन्द्रैर्याति सभामुप ५

अथ पञ्चमी । देवातिथिर्ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ ! ‘ते’ तव
 ‘सखा’ मित्रभूतः पुरयः अग्नादिगुणविशिष्ट एव भवति इच्छब्दः
 प्रत्येकमभिसम्बध्यते ‘अश्वी इत्’ बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति
 न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । ‘रथी’ रथवान् एव स भवति ।
 ‘सुरूपः’ शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । ‘गोमा-

नित्' बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति न कदाचिदेतैर्वियुज्यत
इत्यर्थः । अपिच, 'खात्रभाजा' खात्रमिति धननाम आश्रत-
नीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं सम्भजते ईदृग्धनसयुक्तेन
'वयसा' अन्ननामैतत् । अन्नेन स सदा सर्वदा 'सचते' समवैति
सङ्गच्छते । अतएव 'वन्द्यैः' सर्वेषामाह्लादकैः स्तोत्रैर्युक्तः सन्
'सभा' जनसंसदम् 'उपयाति' उपगच्छति ॥ ५ ॥

१ २२ १ २ ३ १ २२ १ २
यद्याव इन्द्र ते शतं ५ शतं भूमीरुत स्युः । न त्वा

२ १ २ २ २ २ २ १ १ १ १
वञ्चिन्तसहस्रं ५ सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥६॥

अथ पृष्टी । पुरुहस्या ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ति' तव प्रति-
मानार्थं 'यद्' यदि 'द्याव' द्युलोकाः 'शत' शतसंख्याकाः
स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । 'उत' अपिच 'भूमी' भूम्यः ते तव
मूर्त्तिप्रतिविम्बाय शतं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे 'वञ्चिन्' ।
'त्वा' त्वा 'सहस्रम्' अगणिता अपि सूर्याः नानुभवन्ति न
प्रकाशयन्तीत्यर्थः न तत्र सूर्यां भातीति श्रुतेः किं बहुना
'जातम्' पूर्वमुत्पन्नं किञ्चिदपि 'न अष्ट' नाश्रुते । तथा
'रोदसी' 'द्यावापृथिव्या' नाश्रुवाते त्व सर्वेभ्योऽतिरिच्यत
इत्यर्थः 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिज्जान्ज्यायान् दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

१ २ २ १ ७ ० २ २ २ २ २ २ १ २
यदिन्द्र प्रागपागुदग्न्यग्वा ह्यसे नृभिः ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ १ १ २
सिमा पुरु नृपूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशी ॥७॥

अथ सप्तमी । देवातिथिऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'यद्' यदि 'प्राक्' प्राच्यां दिशि वर्त्तमानैः सप्तम्यन्ताद्दिक्शब्दाद्दिहितस्य अस्तातेरश्चेर्लुगिति लुक् । यद्वा 'अपाक्' प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा 'उदक्' उदीच्यां दिशि वर्त्तमानैः । यद्वा 'न्यक्' नोच्यां दिशि अधस्ताद्दर्त्तमानैः न्यधीचेति नेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः 'नृभिः' स्तोत्रभिस्त्व' 'ह्यसे' स्वस्वकार्यायाह्यसे हे सिम ! अष्टेन्द्र ! 'सिम इति वै अष्टमाचक्षत' इति वाजसनेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराह्यसे तथापि 'आनवे' अनुर्नाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षी 'पुरु' बहुलं 'नृपूतः' नृभिस्त्रदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः 'असि' भवसि । राज्ञे हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेरयन्तीत्यर्थः पू प्रेरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपि च हे 'प्रशङ्गे' ! प्रकर्षेण शङ्खयितरभिभवितरिन्द्र ! 'तुर्वशे' एतत्तज्ज्ञे च राजनि 'नृपूतः' नृभिः प्रेरितो भवसि ॥ ७ ॥

१ २२

११ २२

११

'कस्तमिन्द्र त्वा वसवा मर्त्यो दधर्षति । अद्वा हि

२२ १ १ २ २ २ २ १ २२

'ते मघवन् पार्ये दिवि वाजी वाजं सिपासति ॥८॥

अथ अष्टमी । वशिष्ठ ऋषिः । हे 'वसो' ! वासक ! व्यापक ! वा, हे 'इन्द्र' ! तं प्रसिद्धं 'त्वा' त्वां 'कः' मर्त्यः 'आदधर्षति' आधर्षयेत् । हे 'मघवन्' ! 'ते' त्वदर्थे यः 'अद्वा' अहया युक्तः सन् 'वाजी' हविषान् यजमानो भवेत् । 'पार्ये दिवि' मीत्येऽहनि मः 'वाजं' हविर्लक्षणमन्नं 'सिपासति' दातुमिच्छति ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १
इन्द्राग्नी अपाद्वियं पूर्वागात्पद्दतीभ्यः । हित्वा

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शिरो जिह्वया रारपञ्चरक्षिष्शत्पदा न्यक्रमीत् ॥६

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'इन्द्राग्नी ! 'अपात्'
पादरहिता 'इयम्' उपाः 'पद्दतीभ्यः' पादयुक्ताभ्यः 'सुप्ताभ्यः'
प्रजाभ्यः 'पूर्वा' प्रथमभाविनी सती 'आगाद्' आगच्छति ।
तथा प्राणिनां 'शिरो' 'हित्वा' त्यक्त्वा स्वयमशिरस्कापि
'जिह्वया' प्राणिस्यया तदीयेन वाग्निन्द्रियेण 'रारपत्' भृशं
शब्द कुर्वती 'चरत्' एवं चरन्ती उपाः विशत्पदानि' अव-
यवभूतान् विशम्भुत्तान् 'न्यक्रमीत्' एकेन दिवसेनाति-
क्रामति एतच्च युवयोः कर्मति स्तुतिः,

"हित्वा शिरो" "हित्वा शिरो" इति पाठौ । "रारपत्"
"वावदद्" इति च ॥ ६ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः । आ

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः १०

१० इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयादौ चतुर्थं दशति ।

अथ दशमी । वालखिल्या ऋषयः । हे 'इन्द्र ! 'नेदीय'
'शन्तिकतममस्त्राकं यज्ञस्थानम्' 'एदिहि' आगच्छैव । काभिः
साकमिति ? उच्यते । 'मितमेधाभिः' परिमितप्रज्ञाभिः
'स्तुतिभिः' रक्षाभिः । यद्वाः निर्मितयज्ञाभिर्मरुद्भिः सह ।

१ २२ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

आदिद्वन्द्वेत् वरुणं विपा गिरा धर्त्तारं विव्रतानाम् ॥६

अथ षष्ठी । वामदेव ऋषिः । 'यदा कदा च' यस्मिन् काले 'मौढुपे' सेक्त्रे हविःप्रदात्रे यजमानाय तस्य यागार्थं 'मर्त्यो' मरणधर्मा 'स्तोता' स्तुतिकर्त्ताद्वाता 'जरेत्' स्तूयात् । 'आदित्' अनन्तरमेव तस्मिन्काले इत्यर्थः । 'वरुणं' पापस्य वारकं 'विव्रतानां' विविधानां कर्मणां 'धर्त्तार' धारकं वरुणनामानं देवं 'विपा' विशिष्येण रक्षिकया 'गिरा' स्तुत्या 'वन्देत्' स्तूयात् । यदा यजमानार्थमुद्गाता स्तौति तदा वरुणमेव स्तौतीत्यर्थः । अथवा 'मौढुपे' अभिमतवर्षित्ने वरुणाय तत् प्रीतये 'यदा कदा च' यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले स्तुत्यर्हे 'मर्त्यः' स्तौतीद्वाता 'जरेत्' स्तूयात् । 'आदिदनन्तरमेव' यजमानोऽपि उत्तलक्षण स्वयमपि 'विपा गिरा' 'वन्देत्' नमस्कुर्थात् स्तूयाद्वा ॥ ६ ॥

२ १. २२ २ २ २ १ २

पाहि गा अन्धसो मदे इन्द्राय मेध्यातिथे । यः

२२ २ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

संमिहो हृद्योयीं हिरण्यय इन्द्रो वज्जी हिरण्ययः ॥७

अथ सप्तमी । मेध्यातिथि ऋषिः । इन्द्रायेति चतुर्थैकवचनमिदं सम्बुद्धेप्रकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । हे 'इन्द्र' ! 'मेध्यातिथे' ! मेधो यज्ञं तस्मिन् भवो मेध्यः मेध्ययासौ अतिथिषेति मेध्यातिथिः, तस्य सम्बोधनं हे मेध्यातिथे ! यज्ञे भव अतिथिभूत इन्द्र ! 'अन्धसः' पीतस्य सोमस्य 'मदे' सति त्वमस्मदीयाः 'प्रजाः' 'पाहि' रक्ष । 'यः' इन्द्रः 'हृद्योः' 'हिरण्ययः'

अश्वयोः 'संमिद्धः' स्वरथे संमिद्धेयिता यद्य 'इन्द्रो वज्री हिर-
स्थयः' हितरमणीयः यस्य रथो हिरस्थयो हिरण्मयः ।

“हृष्यो यो हिरण्य इन्द्रो वज्री हिरण्ययः” इति
छन्दोगाः । “हृष्योः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः” इति
वहृचाः ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २ २ १
उभयत् गृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः । सत्वा-

२ ३ २ २ १ २ ३ १ २ २ २ १ २
च्या मघवान्तसोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत् ॥ ८

अथ अष्टमी । भर्गञ्चपिः । 'उभय' स्तोत्रात्मकं शस्त्रा-
त्मकं चोभयविधम् 'इदं वचो' 'अर्वाग्' अस्मदभिमुखं 'इन्द्रः'
'गृणवत्' गृणीतु । श्रुत्वा च 'सत्वाच्या' अस्माकं यज्ञं पूज-
यन्त्या 'धिया' युक्तः सन् 'मघवान्' धनवानिन्द्रः 'शविष्ठः'
अतिशयेन बलवान् 'सोमपीतये' सोमपानाय 'आगमत्'
आगच्छतु ।

“मघवान्” “मघवा” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

३ १ २ १ १ ३ १ १ २ १ २
महे च न त्वाद्विवः परा शुल्काय दीयसे ।

२ १ १ २ ३ २ १ २ १ १ २ १ २
न सहस्राय नायुताय वज्रिवी न शताय शतामघ ॥ ९

अथ नवमी । अस्याः परस्याश्च सिधातिथिमेध्यातिथी
श्रुतीः । हे 'अद्विवः' वज्रवज्रिन्द्र । च नेति निपातद्वयसमु-
दायो विभक्त्यु योजनीयः 'महे च' महतेऽपि 'शुल्काय'
भूम्याय नार्हं त्वां 'परादीयसे' न विक्रीणामि ददातेऽत्तम-
पुरुषस्य कर्त्तव्यं व्यत्ययेन रूपम् ।

“परा शुल्काय देयाम्” इति बहुचा आमनन्ति ।

हे ‘वञ्चियः !’ वञ्चहस्तेन्द्र ! ‘सहस्राय’ सहस्रसङ्ख्याकाय धनाय ‘च न’ ‘परादीयसे’ ‘अयुताय’ दशसहस्राय शुल्काय न परादीयसे । हे ‘गतामघ !’ बहुधनेन्द्र ! ‘गताय’ बहुनामैतत् अपरिमिताय धनाय च न परादीयसे न विक्रीणामि । उक्तसंख्याकादनादपि त्वां न परित्यजामि । किन्तु बहुभिर्हविभिः परिचरामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ४ ३ १ २ १ १
वस्याः इन्द्रासि मे पितुरुत भ्रातुरभुञ्जतः । माता
२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
च मे हृदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥१०॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे षष्ठमं दशति ।

अथ दशमी । हे ‘इन्द्र !’ त्वं ‘मे’ मदीयात् ‘पितुः’ जनकादपि ‘वस्याः’ वसीयान् वसुमत्तरोऽसि । ‘उत’ अपिच ‘अभुञ्जतः’ अपालयतो मम ‘भ्रातुः’ अपि त्वं वसीयानधिकोऽसि । हे ‘वसो !’ वासकेन्द्र ! ‘मे’ मदीया ‘माता च’ त्वं च ‘समासमौ’ समागौ सन्तौ पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः ‘हृदयथः’ अर्चतिकर्माय मां पूजितं कुरुथः । किमर्थम् ? ‘वसुत्वनाय’ व्यापनाय ‘राधसे’ धनाय च उभयोर्लाभार्थेत्यर्थः ५१०॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोप्याख्यानं

द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं अष्टकम् ।

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

। अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथमं दशति ।

२१ २२ २ १ २ २ १ २ १
इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः । ताण्

२२ १ २ २ २ २ २ २ २ २
था मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक् आ ॥१॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । वसिष्ठ ऋषिः ।
हे 'वज्रहस्त !' 'दध्याशिरः' दधिमिश्रणाः 'इमे' 'सोमासः'
सोमाः 'इन्द्राय' तुभ्यं 'सुन्विरे' सुता वभूवुः । 'तान्' सोमान्
'मदाय' मदार्थं 'पीतये' पानाय 'ओक्ती' यज्ञसदनम् 'आ'
शभि 'हरिभ्याम्' अश्वभ्याम् 'यायाहि' आगच्छ ॥ १ ॥

२१ २२ १ २ २ १ २ २ १ २
इम इन्द्र मदाय ते सोमाश्चिकित्र उक्थिनः ।

१ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २
मधोः पपान उप नो गिरः शृणु रास्व स्तोत्राय गिर्वणः २

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' तव मदाय
'मदार्थम्' 'उक्थिनः' स्तोत्रयुक्ताः 'इमे' सोमाः 'चिकित्रे'
त्रायन्ते दृश्यन्ते कित ज्ञाने । कर्मणि लिट् । इरयोरे इति रे
इत्यादेशः कित्त्वात् । 'मधोः' मदकरस्य कर्मणि षष्ठो मदकर-
सोमं 'पपानः' अल्पार्थं पिबन् अस्माकं 'गिरः' स्तोत्ररूपा
वाचः 'उपशृणु' सम्यक् शृणु । 'गिर्वणो' गीर्भिर्वननीय ! हे
'इन्द्र !' स्तोत्राय स्तोत्रकर्त्रे मह्यं 'रास्व' अभीष्टं देहि ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
आ त्वाश्व सवटुं घाण् हुवे गायत्रवेपसम् ।

१ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
इन्द्र धेनुं सुदुधामन्यामिपमुरुधारामरं कृतम् ॥३॥

अथ तृतीया । मेधातिथिमेधातिथौ ऋषी । एके विश्वा-
मित्त इत्याहुः । अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन्
स्त्रीति । 'अथ' इदानीं 'धेनुं' धेनुरूपमित्द्रं 'तु' क्षिप्रं 'आहुये'
आहुये । कीदृशीं धेनुम् ? 'सवदु'घां पयमोदोग्धीं 'गायत्रवे-
यसं प्रशस्यवेगाम् । 'सुदुघां' सुखेन दोग्धुं शक्याम् । 'अन्यां'
उक्तविलचणाम् 'उरुधारां' वह्नदकधाराम् 'इयम्' एषणीयां
वृष्टिं लिङ्गव्यत्ययः एतद्रूपेण वर्तमानम् । 'अरद्भृतं' अलङ्घ्यत्तरिं
पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ३ ॥

१ २ ३१२ ११२ १२ ११२ २
न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीङ्गवः । यच्छि-
१२ ३१ २२३ २३२ ३ १ २२
क्षसि स्तुवते मावते वसु न किष्टदा मिनाति ते ॥४॥

अथ चतुर्थी । नोधा ऋषिः । हे इन्द्र ! 'बृहन्तो'
बलेन महान्तः अतएव 'वीङ्गवः' । 'यच्छिक्षसि' 'स्तुवते'
'मावते' सर्वतो दृढा अपि 'अद्रयः' पर्वताः 'त्वा' त्वां 'न
वरन्ते' बलेन न निवारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तरार्द्धेन
विह्वलीति—'स्तुवते' त्वद्विषयं, स्तोत्रं कुर्वते 'मावते' मत्स-
दृशाय मादृशाय स्तोत्रे यद् 'वसु' धनं 'शिक्षसि' ददासि ।
ते तव तदेतद्धनं 'नकि' न कश्चित् 'आ मिनाति' आभिसुख्येन
हिनस्ति । मौञ्जिंसायाम् । मौनातेर्निगमे (७, ३, ८१)
इति ब्रह्मः । मावते । युष्मादस्मादोः सादृश्ये मतुब्बाथ
(५, १, ६१) इति मतुप् ।

“शिक्षसि” “दिक्क्षसि” इति च पाठी ॥ ४ ॥

१ २ २२४ ३ १ २ १ १ २३
क ईं वेद सुते सचा पिवन्त कद्वयो दधे ।

२१ २२ २३ २४, २५ २६ २७ २८

अयं यः पुरो विभिनत्योजसा मन्दानः शिष्यन्वसः ॥५॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'सुते' अभिषुते सोमि । 'सथा' ऋत्विग्भिः सह सोमं 'पिवन्तम्' एनमिन्द्रं 'कोवेद' वेत्ति न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । 'कः' क्वा 'वयः' अन्नं 'दधे' धारयति । 'योऽयम्' इन्द्रः 'शिषो' हनुमान् 'अन्वसः' सोमिन 'मन्दानः' मन्दमानः 'ओजसा' बलेन 'पुरो विभिवत्ति' ॥ ५ ॥

१२ २ १२ २२ ३ २२ १२३ १२ ३ १

यदिन्द्र शासो अत्रतं च्यावया सदसस्परि ।

२ १ २२ १२ २ २ १२ २२३ १२ ३

अस्माकमशुं मघवन् पुरुसृष्टं वसव्ये अधि वर्हय ६

अथ षष्ठी । अस्थाः परस्याद्य वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'यद्' यच्चात् कारणात् 'शासः' शिक्षणीयानां यज्ञविरोधिनां शिक्षकस्त्व' तच्चात् कारणात् 'सदसः' अस्मद् यागगृहस्य 'परि' परितो वर्त्तमानम् 'अत्रतम्' अकर्माणं यागविरोधिनमित्यर्थः । 'च्यावय' दूर निःसारय । अपिच— हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'पुरुसृष्ट' बहुभिः सृष्टणीयम् 'अस्माकम्' असादीयम् 'अशुं' सोमं 'वसव्ये' वसव्ये निवासयोग्ये स्थाने 'अधि वर्हय' अधिकं वर्हय । यज्ञगृहे यागविरोधिनां राजसादीन्निःसार्य सोमं प्रवर्हयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१२ १ २२ १२ २२ १२३ १२३ २

त्वष्टा नो दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।

२१ २२ २३ २४ २५ २ २२ २३ २४ २५

पुत्रैर्भाद्रभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं वामयं वचः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । 'त्वष्टा' एतत्सञ्ज्ञको रूपाभिमानी देवः
 'नः' अस्मदीयं 'वचः' पातु । 'ब्रह्मणस्पतिः' एतत्सञ्ज्ञको
 मन्वाभिमानी देवः अस्मदीयं वचः पातु । किञ्च । 'अदि-'
 तिर्नु' अस्त्रण्डनीया अदीना वा एतन्नाम्नी देवमाता च 'पुत्रै-
 र्भाद्रभिः' स्वकीयैः सहिता 'नः' अस्माकं सम्बन्धि 'दुस्तरं'
 कर्म विरोधिभिस्तरौतुमशक्यं 'वामणं' रक्षणीयं 'वचः'
 पातु ॥ ७ ॥

१ १ २ २ २ १ २ २ १ २ १ १ २
 कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सद्यसि दाशुपे ।

१ २ १ २ २ १ २ १ २ २ १ २
 उपोपेनु मघवन् भूय इनु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । बालखिव्या ऋषयः । हे 'इन्द्र !' त्वं
 'कदाचन' कदाचिदपि 'स्तरी.' हिमको 'नासि' । यद्वा ।
 स्तरोर्निवृत्तप्रसवा गौ तथाविधो न भदमि । सा यथा वक्सा-
 भावात् गृह्ण प्रति नागच्छति न तथा करोषीत्यर्थः । किन्तु,
 "दाशुपे" हविर्दाते यजमानाय 'सद्यसि' सङ्गच्छसे अस्मान् ।
 हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'देवस्य' द्योतनादिगुणकस्य तव
 भूयः प्रभूतं दानम् 'उपोपेत् पृच्यते' अपर उपशब्दः पूरणः
 उपपृच्यत एव अस्माभिः सपृच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ १ २ २ २ १ २ २ १ २
 युंक्षा हि वृत्रहन्तम हरी इन्द्र परावतः ।

१ १ २ २ १ २ १ २ २ १ २
 अर्वाचीनी मघवन्तसोमपीतय उग्र ऋष्वेभिरा गहिष्ट

अथ नवमी । मेधातिथिर्मेधातिथिर्वा ऋषिः । हे 'वृत्रह-

‘न्तम!’ इत्वं हतवान् इत्तद्वा अतिशयेन इत्वं हतवान् इत्तद्दन्तमः
 यथा पुनर्नीत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः अनो नुट् (पा० ८, २, १६)
 इति तमपो नुट् । हे तादृशेन्द्र ! ‘हरी’ त्वदीयावश्वी ‘युंङ्क्ष’
 हिरवधारणे आत्मौये रथे योजयैव । हे ‘मघवन् !’ धनवन् !
 ‘उग्रः’ उद्गूर्णबलस्त्वं ‘सोमपीतये’ सोमस्य पानार्थं दासी-
 भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ‘अर्वाचीनो’ ऽस्मदभिसुखः
 ‘ऋष्वेभिः’ ऋष्वैर्दशनीये ‘मरुद्भिः’ सार्वे ‘परावतः’ दूरनामैतत्
 दूरे वर्त्तमानात् द्युलोकात् ‘आगहि’ आगच्छ ॥ ८ ॥

२ १ १

२२

३ १ २

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन् वञ्चिन् भूर्णयः ।

१ २ २ १ २

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २

स इन्द्र स्तोमवाहस इह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथमं दशति ।

अथ दशमी । नृमेघ ऋषिः । हे ‘वञ्चिन् !’ इन्द्र ! यं त्वां
 ‘भूर्णयो’ हविर्भरणशीला ‘नरः’ कर्मणां नेतारो यजमानाः
 ‘इदा’ अथ ‘ह्यः’ पूर्वेद्युष्य ‘अपीप्यन्’ सोममपाययन् । हे
 इन्द्र ! स त्वं ‘स्तोमवाहसः’ पठ्यर्थे प्रथमा स्तोमवाहसा
 स्तोत्रयाहकानामध्याकं स्तोत्रम् ‘इह’ यज्ञे ‘श्रुधि’ श्रुणु
 ‘स्वसरं’ गृहं च । दुर्याः स्वसराणौति (नै० ३, ४, १०)
 गृहनामसु पाठात् ‘उपागहि’ उपागच्छ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

दशमीपाठ्यायण मन्त्र. चण्ड ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के द्वितीय दशति ।

१ २ ' १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
प्रत्यु अदश्यायित्यूश्च्छन्ती दुहिता दिवः । अपो

२ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २
मही वृणुते चक्षुपा तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥१॥

अथ अष्टमे खण्डे—सैषा प्रथमा । इयोर्वसिष्ठ ऋषिः ।
'आयती' आगच्छन्ती 'उच्छन्ती' तमांसि विवासयन्ती
वर्जयन्ती 'दिवो' द्युनोकस्य सूर्यस्य वा 'दुहिता' पुत्री एवम्भूता
उपाः 'प्रत्यदर्शि' सर्वैः प्रतिदृश्यते 'उ' इति पूरणः सैषा 'मही'
महती । यद्वा मही महत्तमो नैश तमोऽन्वकारं अप उ इति
निपातद्वयसमुदायः । अपेतस्यार्थे 'अपोवृणुते' अपवृणोति ।
कथं ? 'चक्षुपा' दर्शनेन । एवं कृत्वा 'सूनरी' । जनानां
सुष्टु नेत्री 'उपाः' 'ज्योतिः' प्रकाशं 'कृणोति' करोति ।

“अपो मही वृणुते चक्षुपा” इति छन्दोगाः । “अपो
महि व्ययति चक्षसे” इति बह्वृचाः ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ २ २ १ २
द्रुमा उ वां दिविष्टय उस्ता हवन्ते अश्विना ।

१ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
अयं वामह्नेऽवसे शचीवसू विशंविशं हि गच्छथः ॥२॥

अथ द्वितीया । 'द्रुमाः' 'दिविष्टय' दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः
ऋत्विजोऽपि उ इति चार्थे । हे 'अश्विना ।' अश्विनी ! उस्तौ ।
वामकौ । 'वां' युवा 'हवन्ते' आह्वयन्ति । अयमह वमि-
ष्टोऽपि हे 'शचीवसू ।' कर्मधनी । 'वा' युवा 'अवसे' ऽन्मद्रक्ष-
णाय युवयोस्तर्पणाय वा 'अह्ने' आह्वयामि । किमर्थमित्य
प्रजामप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । 'विशंविशं हि

गच्छयः' हि यस्मात् सर्वाः स्तुतिकृतीः प्रजाः प्रति युवां
गच्छयः खलु, तस्मादेवमुच्यत इति ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
कुष्ठः को वामश्विना तपानो देवा मर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
घ्नता वामश्वया क्षपमाणोऽशुनेत्यमु आहन् यथा ॥३॥

अथ तृतीया । अश्विनौ वैवस्वताहृषी । 'अश्विना' ।
अश्विनौ ! हे देवा ! देवो द्योतमानो ! 'वां' युवां 'कुष्ठः' को
पृथिव्यां वर्तमानः 'को' मर्त्यः भरणधर्मा मनुष्यः स्तोता
'तपानः' तापनः प्रकाशको भवति इति शेषः । न कश्चिच्छ-
क्षुयादित्यर्थः । 'वां' युवयोरर्थाय 'अश्वया' अश्वशब्दाद्विती-
यादेशः व्याप्तैरभिपवसाधनैरश्वभिः 'घ्नता' हन्यमानेन अमि-
ष्यमाणेन 'अश्वना' सोमेन । यद्वा । अस्माभिरभिपुतेन
'घ्नता' युवामभिगच्छता 'अश्वना' सोमेन 'क्षपमाणः' क्षीय-
माणो यजमानः 'इत्यम्' इत्यमेव भवति अत्यन्त समृद्धौ
भवतीत्यर्थः । 'आहन्' यथा अभिसतान्तरसादिभक्षणवान्
राजादिरिय । स यथा प्रहसो दृष्टान्तविषयो भवति तद्वदय-
मपि भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३ २ १ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमो दिविष्टियु ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
तमश्विना पिवतं तिरोअङ्गं धत्तं रत्नानि दाशुपे ४

अथ चतुर्थी । प्रम्कण्ड चटपिः । हे 'अश्विना !' अश्विनौ !
'वां' युवयोः 'दिविष्टियु' दिवस्पणेषु यज्ञेषु 'अयं' पुरोवर्त्ति

सोमः 'सुतो' अभिपुतः । कीदृशः ? 'मधुमत्तमः ।' अति-
शयेन माधुर्यवान् । 'तिरो षङ्गं' तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभि-
पुतं तं सोमं 'पिवन्तं' । 'दाशुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय
'रत्नानि रमणीयानि धनानि 'धत्त' प्रयच्छतम् ।

"दिविष्टिपु" "ऋतावृधे" इति च पाठौ ॥ ४ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २
आ त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं ज्या ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
भूर्षिं मृगं न सवनेपु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥५

अथ यज्ञमी । मेधातिथिमेध्यातिथीऋषीः । हे 'इन्द्र!'
'त्वा' त्वां 'सवनेपु' यज्ञेषु 'सोमस्य' 'गल्दया' गालनेन
आस्रावणेन । 'ज्या' जयशीलया स्तुत्या च अतएव गिरिति
बहुचाः पठन्ति तया युक्तः 'अहं' 'सदा' सर्वदा 'याचन्'
याचमानः सन् 'आचुक्रुधं' मा चुक्रुधं क्रधमपनयामि आ इति
प्रतिषेधार्थः, निपातानामनेकार्थत्वात् । अतएव बहुचाः
मात्वेत्यामनन्ति बहुषो याचमाने त्वयि क्रोधो जायते तं
सोमगालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वां 'भूर्षिं'
भर्त्सार 'मृगं न' सिंहमिव भीम स्वामिनः इन्द्रस्य याचने
लौकिक न्यायं दर्शयति लोके को वा पुरुषः 'ईशानम्'
ईश्वरं स्वामिनं न 'याचिषत्' न याचेत् सर्व एव हि याचते ।
अतोऽहमपि त्वां स्वामिन याचे इति भावः ॥ ५ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
उपो नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥६

अथ पठौ । देवातिथिर्ऋषि । हे 'अध्वर्यो !' अध्वरस्य नेतस्व 'सोम' द्रावय उत्तरवेदिनक्षत्रे स्थान प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशील कुरु । अभिपुण्ड्रित्यर्थ । कि कारण मिति चेत् 'इन्द्र' 'पिपासति' सोम पातुमिच्छति त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत्तद्वाह 'वृषणा' वर्षितारो युवानो वा । 'हरी' अश्वौ 'नून' अथ 'उपो युयुजे' उपगम्यैव सारथि र्योजितवान् रथे । 'वृषहा' वृषस्य हन्ता इन्द्रस्य 'आ जगाम आगतवान् ॥

“उपोनून” “उपनूनम्” इति पाठौ ॥ ६ ॥

३२ ३३ ३२३ २३ १२
अभी पतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

३ २३ १ २ २ १ २ १ २ २ १ २
पुरुवसुर्हि मववन् वभूविय भरेभरे च हव्यः ॥७॥

अथ मातमो । इयार्चमिष्ठ ऋषि । हे 'ज्याय !' ज्याय द्विन्द्र । 'आमन्वित' पूर्वमग्निमानवदितीन्द्रपदस्य विद्य मानवज्ञावात् ज्याय इत्यर्थ्य सर्वानुदात्तत्वाभावात् । नकारस्य कृत्व व्यत्ययेन नुमभावो वा 'कनीयस' मता सम 'तत् प्रमिद धनम् । 'अभ्याभर' अभ्याहर । हे 'मघवन् !' धनवद्विन्द्र । 'पुरुवसु' बहुभिर्जननीयो 'वभूविय' अग्नि । 'भर भरे' संग्राम 'च' 'हव्यो' होतव्यश्च वभूविय ॥

“मघवन् वभूविय” इति छन्दोगा । “मघवत्सनादग्नि” इति यद्गृथा ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।

१ २ ३ १२

३ १ २ ३ १ २

स्तोतारमिदधिपे रदावसो न पापत्वाय रं०सिषमू०

अथ अष्टमी । हे 'इन्द्र !' 'यद्' यतो 'यावतो' धनस्य ईशिवे' 'एतावत्' पष्ठशालुक् एतावतो धनस्य 'अहमीश्रीय' ईश्वरो भवेयम् । हे 'रदावसो !' रदति ददाति वसूनीति रदवसुः तादृश हे इन्द्र ! ततोऽहमस्मदीयं 'स्तोतारम्' 'इत् दधिपे' धनप्रदानेन धारयेयमेव । 'पापत्वाय' क्षीणत्वाय 'न रंसिषं न दद्याम् ।

“स्तोतारमिदधिपेरदावसोनपापत्वायरंसिषम्” इति छन्दोगाः । “दिधिपेयरदावसोनपापत्वायरासीय” इति बह्वृचाः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अशस्त्रिहा जनिता हत्रतूरसि त्वं तूर्य्य तरुष्यतः ॥९॥

अथ नवमी । नृमेध ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वं' 'प्रतूर्तिषु' मङ्ग्रामेषु 'विश्वाः' सर्वाः 'स्पृधो' युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः 'अभ्यसि' अभिभवसि विश्व । हे 'तूर्य्य !' शत्रूणां बाधक इन्द्र ! त्वम् 'अशस्त्रिहा' दैवानामशस्त्रीनां हन्तासि । 'जनिता' अमृतेभ्यः अशस्त्रीनां जनयिता चासि । 'हत्रतूः' सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिमिता चासि । 'तरुष्यतः' बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

प्र यो रिरिच ओजसा दिवः सदोभ्यस्परि । न

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमति विप्रं ववक्षिथ १०

इति षण्ण्यप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । नोधा ऋषिः । हे 'इन्द्र !' यस्त्वं 'दिवो'
 द्युलोकस्य 'सदोभ्यः' स्थानेभ्यः परिप्रथ्यन्तेभ्यः 'ओजसा' बले-
 नैव 'प्र रिरिचे' प्रकर्षेणातिरिक्तो भवसि रिचेर्लटि बहुलञ्चन्द-
 सीति श्लुः । प्रत्ययस्वरः किञ्च । हे इन्द्र ! 'पार्थिव' पृथिव्या
 भवं 'रजो' लोकः 'त्वा' त्वां महता स्त्र शरीरेण 'न विव्याच'
 न व्याप्नोति द्यावापृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो
 ऽमीत्यर्थः एवम्भूतः सन् त्वम् अस्मान् 'विश्वम्' 'अति' अति-
 क्रम्य 'ववक्षिथ' । वोढुमिच्छ वहेः सन्नन्तस्य छान्दसेल्लिटि
 रूपं मन्वत्वादात्मभावः ॥ १० ॥

असाविदेवमेकोनत्रिंशत्तासु प्रवोमहे ।

त्रिपदोक्तविराडन्यास्त्रिष्टुभोऽष्टोर्ध्वं विशतिः ।

ऐन्द्रीषु तासु तार्क्ष्यस्य स्तुतिरेका त्वसुष्विति ।

पर्वतेन सहेन्द्रस्य गौरिन्द्रापर्वतेत्यपि ॥

इति षण्ण्यप्रपाठकस्य द्वितीये सामवेदार्धप्रकारे छन्दोव्याख्याने

दशमोऽध्यायस्य षष्ठम खण्डः ।

इति वार्हतमैन्द्रम् ।

अथ षण्ण्यप्रपाठकस्य प्रथमादौ तृतीय दशति ।

१९ २१ २८ ३२ ३६
असावि देवं गोऋज्जीकामन्धो

२२ ३ १ २ २ १ २
न्यस्मिन्निन्द्रो जनुपेमुवोच ।

१ २ १ १
बोधामसि त्वा ह्य्येष्व यज्ञै-

२५ २ ९ २ १ ९ ३ १ ९
वीधा न स्तोममन्धमो मदेषु ॥ १ ॥

तत्र नवमखण्डे—सैषा प्रथमा । द्वयोर्वसिष्ठ ऋषि ।
'देव' दीप्तं 'गो ऋज्जीकं' गोभि सख्यत गव्येन मिश्रित
मित्यर्थ । 'अन्ध' सोमरूपमन्नम् 'असावि' अभियुतम् ।
'इम्' अयम् 'इन्द्र' 'अस्मिन्' अभियुते 'सोमरूपेऽन्धसि
'जनुषा' स्वभावत एव 'न्युवोच' नितरा सङ्गतो भवति
उच समवाये अथ प्रत्यचस्तुति हे 'ह्य्येष्व' । 'त्वा' त्वा
'यज्ञै' स्तोत्रै हविर्भिर्वा 'बोधामसि' बोधयाम । 'अन्धस'
सोमस्य 'मदेषु' 'नो' ऽस्माक 'स्तोम' स्तोत्र 'वीध'
बुध्यस्व च ॥ १ ॥

१ २ २ १ ९ ३
योनिष्ट इन्द्र सदनं अकारि

१ २५ २ १ २
तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

२ ३ १ २ ३ २ २ २
असौ यथा नोऽविता हृधश्चिद्

२१ १२ ११२२ १२
ददो वसूनि ममदद्य सोमैः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे 'इन्द्र !' 'ते' तव 'मदने' सदनाथं
'योनिः' स्थानम् 'अकारि' । हे पुरुषत । बहुभिराहतेन्द्र ।
'नृभिः' नेदभिर्मरुद्भिः सार्धं 'त' योनिम् 'आ प्रयाहि' ।
'नो'ऽस्माकं 'यथा' अविता रक्षिता 'असः' भवसि । नोऽस्माकं
'वृधश्चित्' वृधे वडेनाय चास । "वृधे च" इति बहुचा ।
तथा 'वसूनि' 'ददः' ऽग्नेभ्य देहि । अस्मदीयैः 'सोमैः' 'ममदो'
मादय स्व च ॥ २ ॥

११२२ २ १२२ १७ २
अददत्सुत्समसृजो वि खानि

१२२१ २ २ १ २
त्वमर्णवान् वद्धधानाण् अरमूणाः ।

२१ २ २ १२२ २७
महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः

२२७ २ २२ १२ २२
सृजद्वारा अव यद्धानवान् हन् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गातुर्दृपिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वम्' 'उत्तमं'
उत्स्यन्दमानं मेघं 'अददः' विदारितवानसि । तदनन्तरं
'खानि' मेघस्योदकनिर्गमनद्वाराणि 'व्यसृजः' विशेषेण सृष्टवा-
नसि । किञ्च । 'वद्धधानान्' बाधमानान् 'अर्णवान्' उदकवती
मेघान् 'अरमूणाः' 'विसर्जयसि' चारयसीत्यर्थः अत्र रमूणा-
तिर्विसर्जनकर्मा हे इन्द्र ! 'यत्' यस्त्वं 'यदिति' लिङ्गव्य-
त्ययः 'महान्त' प्रभूतं 'पर्वतं' मेघं विहतवानसि । 'द्वारा'
अपां 'वि सृजत्' व्यसृजः विसर्जितवानसि । 'यद्' यदा

‘दानवान्’ दनोः पुत्रान् । यद्वा । उदकस्य दातृन् मेघान्
 ‘अवहन्’ अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम् ‘अदृष्ट्या उत्समुत्स
 उत्तरणाद्दोत्सदनाद्दोत्स्यन्दनाद्दोनत्तेर्वास्यात् व्यसृजोऽस्य खानि
 त्वमर्णवानर्णस्वत एतान् इत्यादि ।

“वियद्दः सृजद्वारा अवयदानवान्” “वियद्दः सृजोविधारा
 अवदानवं हन् इति च पाठौ ॥ ३ ॥

३ २ २ ३ १ २
 सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा

३ १ २ ३ १ २
 सनिष्यन्तश्चित्तुविन्दृमृण वाजम् ।

१ २ ३ १ २ ३
 आ नो भर सुवितं यस्य को-

२ ७ १ १ २ ३ १ २
 ना तना त्मना सद्ग्राम त्वोताः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पृथुर्वैनक्तपिः । हे ‘इन्द्र !’ सुष्वाणासः
 सोममभिपुतवन्तो वयं ‘त्वा’ त्वां ‘स्तुमसि’ स्तुमः । हे ‘तुवि-
 न्दृमृण !’ बहुबन्त बहुधन वा इन्द्र ! ‘वाजं’ चरुपुरोडाशादिल-
 क्षणमन्नं ‘सनिष्यन्तः’ दत्तवन्तः सम्भक्तवन्तो वा वयं त्वां स्तुमः ।
 यत एवम् अतो हेतोः ‘नो’ ऽस्मभ्यं ‘सुवितं’ सुहु प्राप्तव्यं
 शोभनं धनम्, ‘आभर’ आहर प्रयच्छ । यद्वा ‘यस्य’ यद्भनमति-
 प्रियत्वेन ‘कोना’ कनेः कान्तिकर्मण इदं रूपम् । पचाद्यच् ।
 प्रकारस्य व्यत्ययेन ओकारः । प्रथमैकवचनस्याकारः कामय-
 मानो भवसि तद्भनमाभरेत्यर्थः । वयं च ‘त्वोताः’ त्वया
 रक्षिताः सन्तः । ‘तना’ धननामैतत् विस्तृतानि धनानि
 ‘त्मना’ आत्मना स्वयमेव अन्यनैरपेक्ष्यैव ‘सद्ग्राम’ सह

अभिभवे । धातूनामनेकार्यत्वात् त्वत्प्रसादात्तमेमहि ।

“मनिप्यन्तश्चित्तुविन्दुमृणवाजम्” इति छन्दोगाः । “ससं-
वांसद्यतुविन्दुमृणवाजम्” इति बह्वृचाः ।

“कोनातनात्मनासध्याम” “चाकनूत्नगातनासनुर्याम” इति
पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
जगृह्णा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तं

३ १ २ ३ १ २
वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
विद्महि त्वा गोपतिं शूर गोना-

३ १ २ ३ १ ३ ३ १ २
मस्यभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सप्तगुर्हृदिः । हे ‘वसुपते !’ वसूनां
धनानां स्वामिन् ! इन्द्र ! ‘ते’ तव ‘दक्षिणं’ हस्तं ‘वसूयवो’
धनकामा वयं ‘जगृह्ण’ गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनोऽस्यभ्य-
मदत्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् हे ‘शूर’ ! विक्रा-
न्तेन्द्र ! ‘त्वा’ त्वां ‘गोपतिम्’ अत्र ह्यत्रहृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं
च प्रतिपाद्यते बद्धीनां गवां गोपतिं ‘विद्महि’ जानीम । अतो-
ऽस्यभ्यं चित्रं’ प्रायणीयं ‘वृषणं’ वर्षकं ‘रयिं’ धनं ‘दाः’
देहि ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्द्रं नरो विमधिता हवन्ते

१ ३ ३ ३ १ २ ३ ३ २
यत्पाय्यां युनजते धियस्ताः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
शूरो नृपाता श्रवसश्च काम

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । वसिष्ठ ऋषिः । 'यद्' यदा । 'पार्थ्याः' युद्धे
भरणनिमित्तभूतास्ताः प्रसिद्धाः 'धियः' कर्माणि 'युनजते'
प्रयुज्यन्ते । तदा 'नरो' नेतारो 'यज्ञानां' संग्रामाणां वा
'नेमधिता' नेमधितौ यज्ञे सङ्ग्रामे वा यमिन्द्रं 'हवन्ते'
ह्वयन्ति । हे 'इन्द्र !' मत्वं 'शूरः' 'नृपाता' नृणां सम्भक्ता च ।
'श्रवसो' बलस्य अन्नस्य वा चकाने 'चकामे' काभ्यमाने सति
'गोमति' गीयुते 'व्रजे' गोष्ठे 'नः' अस्मान् 'भज' भागिनः
कुरु ।

- "श्रवसश्चकामे" "श्रवसश्चकाने" इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अप ध्वान्तमूर्णुहि पृथिं चक्षु-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
सुमुग्धरास्मान्निधयेव वद्वान् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । गौरिवीति ऋषिः । 'षयो' गन्तारः
'सुपर्णा' सुपतनाः आदित्यरश्मयः 'इन्द्रम्' 'उपसेदु' उसपन्ना
अभवन् । कौटुभाः 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः 'ऋषयो' इष्टारः
'नाधमानाः' प्रज्ञां याचमानाः याचनप्रकार उच्यते हे इन्द्र !

‘ध्वान्तम्’ अन्धकारम् ‘अपोर्णुहि’ परिहर ‘अपध्वान्तमूर्णु-
हीति येन तमसा प्रावृत्तो मन्येत तन्मनसा गच्छेदप्रहैवा-
स्मात्तप्तुष्यते’ इत्यैतरेयब्राह्मणमत्वानुमन्धेयम् ‘पूर्द्धिं’ पूरय च
‘वसुः’ तेजस्य । ‘सुसुग्धि’ मोचय च ‘अस्मान् निधयेव
वहान्’ । ‘निधा पाश्या भवति’ पाश्या पाशसन्मूहः । पाश-
सन्मूहेन वहान् यथा सुचन्ति तद्वत् । अत्र ‘वयो वैर्बहुवचनम्’
इत्यादि निरुक्तं (४, ३) द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

१ २ ३ १७ ३ १ २२
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तः

११ २२ ३ १ २
हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

१ २ ३ १ २ ३ २
हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं

२ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २
यमस्य योनौ शकुन भुरण्युम् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमो । वेनोभार्गवऋषिः । दे० वेनः । हे ‘वेन ।’ ‘त्वा’
त्वा ‘हृदा’ हृदयेन मनसा ‘वेनन्तः’ कामयमाना स्त्रीतारः
‘नाके’ अन्तरिक्षे ‘अभ्यचक्षत’ अभि पश्यन्ति तदानीं त्वम्
उपगच्छमीति शेषः । कथम्भूतं ! ‘सुपर्ण’ शोभनपतन ‘पतन्त’
अन्तरिक्षं गच्छन्तम् । ‘हिरण्यपक्षं’ हिरण्यमयाभ्यां पक्षाभ्यां
सुपेतम् । ‘वरुणस्य’ जलाभिमानिनो देवस्य ‘दूतं’ चारम् ।
‘यमस्य’ नियामकस्य वैद्युताग्नेः । ‘योनौ’ स्थाने अन्तरिक्षे
‘शकुनं’ पक्षिरूपेण वर्त्तमानम् । ‘भुरण्युं’ भर्तारं वृष्टिदाना-
दिना सूर्यस्य जगतः पोषकं भुरण्युं धारणपोषणयोः कण्टादिः ।
अष्मादौषादिकं उ प्रत्ययः ॥ ८ ॥

१२ २ १ २ २ २ २ २ १
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दि

२ २ २ ३ १ २ २ २ २
सीमतः सुरचो विन आवः ।

२ ३ २ २ २ २ २ २ २ २
स बुध्ना उपमा अस्य विष्ठाः

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ६ ॥

अथ नवमी । बृहस्पतिर्नकुलो वा ऋपिः । विनो नाम कश्चित् कमनीयो गन्धर्वः । तथाच शाखान्तरे “विनस्तत्पश्यन्नित्यारभ्य गन्धर्वो नाम” इत्याद्यातम् ।

स च “विनः” “पुरस्तात्” पूर्वस्मिन् काले “जज्ञानम्” उत्पन्नम् ‘अभिज्ञं’ वा ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-जातिरूपं ‘प्रथमम्’ आव्य-शरीरम् । अतोऽस्याः सर्वेष्टंश्चमानायाः ‘सुरचः’ शोभनायाः कान्तेः ‘आवः’ रक्षितवान् वसुमेत्यनुग्रहसूचकः कश्चिदनुकरणशब्दः तथाविधं शब्दं सुखेनाभिव्यञ्जयन् । ब्राह्मणशरीरं महत्या कान्त्या योजितवानित्यर्थः । स विनः ‘बुध्ना’ मूलं अन्तरिक्षं वा बुध्नाः, तत्र भवाः, अस्योपमाः एतदीयशरीरकान्तिसदृशाः, आदित्यप्रकाशादिरूपाः कान्तीः ‘विष्ठा’ विशेषेण स्थापितवान् तथा ‘सतश्च’ इदानीं विद्यमानस्य च ‘असतश्च’ भविष्यद्रूपत्वेद्रानीमविद्यमानस्य च ‘योनिम्’ उत्पत्तिकारणनिवासस्थानं वा ‘विवः’ विवृतवान् निष्पादितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

१२ २ १ २ २ २ २ २ २ २
अपूर्या पुरुतमान् यस्यै महै

३ १ २ २ १ २ ३ १ २ * १ ३ ४ १
वीराय तवसे तुराय ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ - ३ *
विरप्सिने वञ्चिणे-शन्तमानि

१ २ ३ १ २
वचाऽस्यत्स्यै स्यविराय तच्चुः ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमांशे द्वितीयं दशमि ।

अथ दशमी । सुहोत्रवृत्तिः । दे० इन्द्रः । 'अपूर्व्यां' अपूर्व्याणि पूर्वैरक्षतानि नूतनानि 'पुरुतमानि' बहुतमानि 'शन्तमानि' सुखक्षत्तमानि 'वचांसि' स्तुतिरूपाणि वाक्यानि 'अस्यै' इन्द्राय 'तच्चुः' ततच्चु तच्चति करोतीत्यर्थे । कुर्वन्ति स्तोतार इति शेषः । कौटुशाय १ 'महे' महते । 'वीराय' विविध-शत्रूणां मारयित्रे । 'तवसे' तवस्त्रिने वलवते । 'तुराय' त्वर-माणाय । 'विरप्सिने' विशेषेण स्तुत्याय 'वञ्चिणे' वञ्चवते । 'स्यविराय' प्रसृहाय ॥ १० ॥

इति सामषाचाथविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वितीयभाष्यायस्य नवमं खण्ड ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमांशे चतुर्थे दशमि ।

१ २ ३ २ ३ १ २ २
अव द्रप्सो अऽशुमतीमतिष्ठ-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दीयानः द्वाणो दृगभिः सहसैः ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

स्त्रीहितं नृमणा अधद्राः ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । -अस्याः परस्याश्च
द्युतानकृपिः । अत्रेतिहासमाचक्षते, पुरा किल कृष्णो नामा-
सुरः दशसहस्रसख्याकौरसुरैः परिष्वृतः सन् अश्रमतीनाम-
धेयाया नद्यास्तीरे अतिष्ठत् । तत्र तं कृष्ण सुदक मध्ये
स्थितम् इन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् । आगत्य त कृष्ण तस्या-
नुचरांश्च बृहस्पति सहायो जघानेति केचिदन्यथा वदन्ति ।
तेषां कथाहेतुः, द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते । स तु सोमः
द्रप्सयस्कन्देत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमायि-
त्याहुः,—

“अपक्रम्य तु देविभ्यः सोमो ब्रह्मभयार्दितः ।
जदीमश्रमतीं नाम अभ्यतिष्ठत् कुरु' प्रति ।
त बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययात्तत्र ब्रह्महा ।
योऽस्यमानः सुसङ्घट्टैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः ।
दृष्ट्वा तानागतान् सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ।
मन्वानो ब्रह्महायान्त जिवासुमरिसेनया ।
व्यवस्थितं धनुषन्त त मुवाच बृहस्पति ।
मरुत्पतिरय सोम प्रेक्षि देवान् पुनर्विभो । ।
सोऽन्नवीचेति तं शक्रः खड्ग एव वसाह्वती ।
इन्द्राय देयनादाय त पुनर्यिधियत्पुरा ।
अघ्नः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव ।

तद्वद्रप्स इत्यग्निमृचेस्यं निगद्यते । एतदनार्पत्वेऽनादर-

शीयं भवति । एपोऽर्थः क्रमेष ऋचि वक्ष्यते । तथाचास्य
ऋचोऽयमर्थः—

द्रप्सो द्रुतं सरति गच्छतीति 'द्रप्सः' घृपोदरादिः द्रुतं
गच्छन् 'दशभिः संहस्रैः' दशसहस्रसहस्राकैरसुरैः 'इयानः'
इयमानः 'कृष्णः' एतन्नामकोऽसुरः अशुभतीं नाम नदीम् ।
'अवातिष्ठत्' अवातिष्ठते । ततः 'शच्या' स्वकर्मणा प्रज्ञानेन
वा 'धमन्तम्' उदकस्यान्तरच्छसन्तम् । यद्वा । जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्त 'तं' कृष्णासुरम् 'इन्द्रो' मरुद्भिः सह 'आवत्'
प्राप्नोत् । 'अयं' अनन्तरं पद्यात् 'तं' कृष्णासुरं तस्यानुचरांश्च
हतवान् इति वदति । 'नृमणाः' नृपु मनो यस्य सः । यद्वा ।
कर्मनेत्रपु ऋत्विचु एकविधं मनो यस्य स तयोक्तः । तादृशी
भूत्वा 'स्त्रीहिति' स्त्रीहितिर्बधकर्मसु पठितः (नि० नै० ३, १८)
सर्वस्य द्विसित्रीं तस्य सेनाम् 'अपद्रा' द्रातिः कुक्षितगति
कर्मा । म इन्द्रः 'अपगमयत्' अवधीदित्यर्थः । तस्यानुचरान्
हत्वा तम् द्रुतं गच्छन्तम् असुरं हतवानित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ २ - ३

वृत्रस्य त्वा श्वसथादीपमाणा

१ १ १ १ २ १ १ १ २

विश्वे देवा अजहुर्य सखायः ।

१ १ २ १ १ २ १ २ १ २ २

मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अम्वयेमा

१ १ १

विश्वेऽः पृतना जयासि ॥ २ ॥

पय हितोया । हे इन्द्र । तव ये 'विश्वदेवा' प्राक्
सखाय, संग्रामे मपित्वं कुर्यामिति मित्राण्यभयन् । ते सर्वे देवाः

‘हवस्य’ हवासुरस्य ‘खसयात्’ खसैरीणादिकीऽधप्रत्ययः ।
 सर्वान् आगच्छतो हृद्वा तेषां भीत्युत्पादनाय हवासुरः श्वाभ-
 मकार्योत् श्वासाङ्गीताः सन्तः अतएव ‘ईषमाणाः’ सर्वतः
 पलायमानाः ‘त्वा’ त्वाम् ‘अजङ्घुः’ संग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं
 सति हि इन्द्र । ‘मरुद्भिः’ सह ‘सख्य’ सखिभावः ‘तै’ तवास्तु ।
 ये मरुतस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति । ‘अथ’ अनन्तरम्
 ‘इमाः’ विश्वाः सर्वाः ‘ष्टतनाः’ शत्रुसेनाः ‘जयासि’ स्वबले-
 नाभिभवसि अनेन हवस्यं तमिन्द्रमाह अत्र मन्त्रे ‘इन्द्रो वै
 हवसं हनिष्यन्’ इत्यादि (३, २, ८) ऐतरेयब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥२॥

२ १ २ २ १ १ २ १
 विधुं दद्राणं समने वङ्घनां
 १ २ २ १ २ २ १ २
 युवानं सन्तं पलितो जगार ।
 २ १ २ २ १ २ २ २ २
 देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या
 २ १ २ १ २
 भमार स ह्यः समान ॥ ३ ॥

अथ छतीया । हृद्दुक्थऋषिः । अनया कालात्मक इन्द्रः
 स्तूयते, ‘विधुं’ विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारं विपूर्वो
 दधातिः करोत्यर्थे तथा ‘समने’ अनन मनः प्राणन सम्यगननो-
 पेते संग्रामे ‘वङ्घनां’ शत्रूणां ‘दद्राणं’ द्रावकम् । ईदृक्मामर्थो-
 पेतेतमपि ‘युवानं’ सन्तं पुरुषम् । ‘पलितोजगार’ निगिरतीन्द्र-
 कपया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाण लक्षणं च । ‘देवस्य’ काला-
 त्मकस्यैन्द्रस्य ‘महित्वा’ महत्वेनोपेतं ‘काव्यं’ सामर्थ्यं पश्य हे
 हृद्दुक्थ ! ऋषिः स्वात्मानसामन्त्रा यदति,—तथा यो जरां

प्राप्तोऽद्य 'ममत्' भिद्यते 'स' 'ह्यः' परेद्युः 'समान' सम्यग् ।
जीवति पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २
त्वत् ह त्वत्सप्तभ्यो जायमानो-

३ १ २ २ १ २
ऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

३ १ २ २ १ २
गूढे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो

२ २ २ १ २ १ १ २
विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । द्युतानक्तपिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वं ह' त्वं खलु
'त्वत्' तदेतत् कर्म कृतवानसि । किं तदुच्यते ? 'जायमानः'
त्वं प्रादुर्भवन्नेव 'अशत्रुभ्यः' शत्रुरहितेभ्यः 'मत्तभ्यः' कृष्णाह्व
नमुचि शम्बरादिभ्यः मत्तभ्यो बलवद्भ्यः प्राणिभ्यः 'शत्रुः'
'अभवः' यद्वा मत्तभ्यः पूर्यः शत्रुः शातयिता दारयिता अभवः
मत्त यत्पुरःगमंशारदीर्दत्तं (ऋ०स० २, ४, १६, २) इति हि
निगमः अथवा मत्तभ्यः मत्त होत्रप्रभृतयो होत्रकाः, तदर्थं यज्ञेषु
प्रादुर्भवन्नेव कर्मविघ्नकारिभ्यः शत्रुरभवः । किञ्च, हे इन्द्र !
त्वं 'गूढे' मंहते द्यावापृथिवी सूर्यात्मना प्रकाश्य अनुक्रमेण ते
'अन्विन्दः' अलभथाः तथा 'विभुमद्भ्यो' महत्वयुक्तेभ्यः 'भुवनेभ्यो'
लोकेभ्यः 'रणं' रमणं 'धाः' धारयसि विदधानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

३ १ २ २ १ २ २ १ २
मेडिं न त्वा वञ्चिणं भृष्टिमन्तं

३ १ २ २ २ २ २ २
पुरुधस्मानं हृषभं स्थिरपुंसुम् ।

१२ १२ १२ १२ १२ १२

करोष्यत्यस्तस्यपीडुं वस्युरिन्द्र

१२ १२ १२

द्युक्षं वृत्रहणं गृणीषे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'दुवस्युः'
 वः परिचरणं स्तुत्यादिसन्नयनं तदिच्छुस्त्वं यतः 'अर्थ्यः' अरीन्
 अहिरोधिनः 'तरुपीः' तारकान् जितृनस्मान् करोषि यहाँ ।
 'रूपीः' तरणस्वभावान् । पञ्चदशेऽपि लिङ्गव्यत्ययः । अर्थ्यः
 अरीनस्माकं शत्रून् करोषि उपघ्नीणानिति शेषः । अतः 'नेडिं न'
 नेडिरिति वाङ्नाम (नि० १, १, १, १६) माध्यमिकीं वृष्टिप्रदां
 वाचमिव तां यथा वृष्ट्यर्थं स्तुवन्ति तद्वत् 'त्वा' त्वां 'गृणीषे'
 स्तौत्रमुच्चारयामि स्तौमि कीदृशं त्वां ? 'वृत्रहणं' वृत्रस्या-
 सुरस्य भेषस्य वृहन्तारम् । 'द्युक्षं' द्युलोके वर्त्तमानम् । 'पुरु-
 घस्मानं' बहूनामुदकानां धारकं यद्वा । वर्णव्यत्ययः । पुरुषां
 बहूनां दासयितारं शत्रूणां क्षपयितारं 'वृषभ' कामानां वर्ष-
 कम् । 'स्विरप्सुम्' स्विररूपम् । न हीन्द्रस्य रूपं कदाचिदपि
 प्रच्युतं भवति यद्वा । स्विराणां शत्रूणां भक्षकं विधातिन-
 मित्यर्थः । 'वज्रिणं' वज्रवन्तम्, 'सृष्टिमन्तं' शत्रूणां भर्जन-
 वन्तम् ॥ ५ ॥

१२ १२ १२ १२ १२ १२
 प्र वो महे महैवृषे भरध्वं

१२ १२ १२ १२ १२ १२
 प्रचेतसे प्र सुमतिं क्षणुध्वम् ।

१२ १२ १२ १२ १२ १२
 विशः पूर्वीः प्र चर चर्यसिप्राः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० विराट् । हे अस्मदीयाः पुरुषाः ! 'वो' यूयं 'महेष्टधे' महतां धनानां वर्द्धयित्वे 'महे' महते इन्द्राय 'प्रभरध्व' सोमान् प्रणयत । 'प्रचेतसे' प्रकृष्ट-ज्ञानाय इन्द्राय 'समति' सुष्टुतिं च 'प्रकृणुध्व' प्रकुरुत ।

अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ! 'चर्षणिप्राः' कामैः प्रजानां पूरयिता त्व 'पूर्वी' हविषां पूरयित्रीः 'विश्वः' प्रजाः 'प्रचर' अभिगच्छ ॥ ६ ॥

^{२ १} शुन^२ष्^{३ १ २ ३ १ २} हुवेम मघवानमिन्द्र-

^{२ २ ७} तस्मिन् भरे^{३ १ २ ३ १ २} नृतमं वाजसाती ।

^{३ १ २ ३ २ ३ २ २ ३ २ ३} शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु-

^{१ २ ३ १ २ ३ २ १ ३} घ्नन्तं वृक्षाणि सञ्चितं धनानि ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । हे 'इन्द्र !' 'वाजसाती' वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोऽय वाजसातिः तस्मिन् 'भरे' विश्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संप्रामः तस्मिन् संप्रामे 'शून' शूनम् उक्त्वाहेन प्रहृष्टं 'मघवान' धनवन्तम् अतएव 'इन्द्र' निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नं 'नृतमं' सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां 'हुवेम' कुशिकावयं यन्नार्थमाह्वयेम । तथा 'शृण्वन्तम्' अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् । 'उग्र' शत्रूणासुहूर्णम् । 'समत्सु' संप्रामिषु 'हवापि' हवोपलक्षितानि सर्वापि रक्षांसि 'घ्नन्तं' हिंसन्तम् । 'धनानि' शत्रुसम्पत्तीनि सञ्चितं सम्यग्जेतारं त्वाम् 'कृतये' रक्षणाय त्वमाह्वयेम ॥ ७ ॥

२ २ १ २ १ १ २
उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रः

२ १ २
समर्थ्ये महया वशिष्ठ ।

१ १२ २ १२ १ १ २
आ यो विश्वानि श्रवसा ततानो-

२ २ १ १ २ २ १ २
पश्रोता म ईवती वचांसि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वशिष्ठ ऋषिः । 'श्रवसा' अन्वेच्छया
'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि हवींषि च इन्द्रार्यम् 'उदैरत' सर्वे
ऋषय इति शेषः । उ इति पुरणः हे वशिष्ठ । त्वमपि 'समर्थे'
यज्ञे 'इन्द्र' 'महय' स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपिच
'य इन्द्रो' 'विश्वानि' भुवनानि 'श्रवसा' अन्वेन कीर्त्या वा
'आततान' । सः 'ईवत.' उपगमनवतो 'ने' मम 'वचांसि'
स्तुतिरूपाणि वाक्यानि 'उपश्रोता' भवतु ॥ ८ ॥

२ १ १२ २ १ २२
चक्रं यदस्याप्स्वा निपत्त-

२ १ २२ २ १ २२
मुतो तदस्मै मध्विच्चच्छद्यात् ।

२ १ १२ १ २३ २
पृथिव्यामतिपितं यदूधः

१ २ १ २२ २ १ २
पयो गोष्वदधा श्रोषधीषु ॥ ९ ॥

इति षतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठमाहो षतुर्थे दशति ।

अथ नवमी । गौरिवीतिर्ऋपिः । 'अस्य' इन्द्रस्य 'चक्रम्'
 आयुधम् 'अप्सु' अन्तरिक्षे 'आ' सर्वतो 'निपत्तं' निपत्त-
 मासीन्ने घहननार्थम् । 'उतो' तत् अपिच 'अक्षौ' इन्द्राय
 'मध्वित्' उदकमपि 'वच्छद्यात्' वशं नयति । 'श्रुधिव्याम्'
 अतिपितं विमुक्तं 'यदूधः' उदकमस्ति तत् 'प्रयोगोष्ठीपधीषु'
 च 'आदधा' आदधाति ॥ ८ ॥

इति सामवाचाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 छतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ चतुर्थपाठकस्य प्रथमाहं पद्यम दशति ।

१ ३ २ २ १ २ ३ १ २
 त्यमू पु वाजिनं देवजूतः
 ३ १ २ ३ १ २ १ २
 सहोवानं तरुतारः रथानाम् ।
 १ २ ३ १ २ १ २
 अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुः
 १ २ २ १ २ ३ १ २
 स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

अथैकादशे खण्डे—सैषा प्रथमा । तार्क्ष्यपुत्रीऽरिष्टनेमि
 ऋपिः । 'त्यसु' तं प्रसिद्धमेव 'तार्क्ष्यं' दक्षपुत्रं 'सुपर्णं' दक्षशब्दो
 गर्गादिः 'स्वस्तये' सेमाय 'इह' अधिन् कर्मणि 'हुवेम' शृश-
 माह्वयेमहि 'बहुलं' छन्दसीति (६, १, ३४) छयतिः सम्प्रसारणम् ।
 'लिङ्गाग्रिष्यङ् (३, १, ८६)' । यद्वा, प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन
 शः (३, १, ८५) । कीदृशम् ? 'वाजिनम्' अन्नवन्तं वलवन्तं वा

‘देवजूतं’ देवैः सोमाहरणाय प्रेरितं जु इति गत्यर्थः; सौत्रो
 धातुः, अस्मात् कर्मणि क्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यदा, देवैः
 प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह यास्कः, ‘जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा
 देवजूतं देवप्रीतं वेति ‘सहोवानं’ सहस्वन्तं सहशब्दा-
 दनिप् मत्वर्थीयः बलवन्तं वा । अतएव ‘रथानाम्’ अन्यदी-
 यानां ‘तरुतारं’ सग्रामे तारकम् । यदा, रहरणशीला अमी इमे
 लोका रथाः तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरुतार श्रूयते हि,
 ‘एष’ हीमान् लोकान् सद्यस्तरतीति’ । तरतेस्तृचि ‘असित-
 स्कभितेत्यादौ (७, २, २४) उडागमो निपात्यते ‘अरिष्टनेमि’ अहिं-
 सितरथं यदा । नेमिर्नमनशीलमायुधम् अहिंसितायुधम् ।
 अथवा उपचाराञ्जनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकं
 ‘पृतनाज’ पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं
 जेतारं वा अजगतिक्षेपणयोः । अस्मात् क्तिप् । ‘बलादावाक्त्र-
 धातुके विकल्प इष्यते’ (२, ४, ५६ वा०) इति वचनात्
 वीभावाभावः । यजतेर्वा डिप्रत्ययः ‘आशु’ शीघ्रगामिनम् ॥१॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रः

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

हवेहवे सुहवः शूरमिन्द्रम् ।

२ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २

हुवे नु शक्तं पुरुहूतमिन्द्र-

१ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

मिन्द्रः हविर्मघवा वेत्विन्द्रः ॥ २ ॥

पय द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । ‘चातारं’ यक्षुभ्यः
 पालयितारम् ‘इन्द्र’ ‘हुवे’ पादयामि । तथा ‘अवितारं’

कामैस्तर्पयितारमिन्द्रमाह्वयामि । 'हवे हवे' सर्वेष्व-
हवनेषु 'सुहव' सुखेनाहातुं शक्यम् । 'शूरं' शौर्यवन्तं
'शक्तं' सर्वकार्येषु शक्तं 'पुरुहूतं' पुरभिर्बहुभिः पालनार्थ-
माहृतम् । एवविधमिन्द्रम् 'आहुवे' आह्वयामि । एव-
माहृतो 'मघवा' धनवान् स 'इन्द्रः' 'इद' पुरीवर्त्ति हविः
'वितु' भक्षयतु ॥ २ ॥

१२ २ २ २ २२ २

यजामहे इन्द्रं वज्रदक्षिणां

१२ २२ १२

हरीणां रथ्यां विव्रतानाम् ।

१ २२ ३ १ २ ३ १२ ३१

प्र श्मश्रुभिर्दोधुवदूर्ध्वधा भुवद्वि

२२ ३ १२ ३ १ २२

सेनाभिर्भयमानो वि राधसा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वसुको विमदो वा ऋषिः । वय 'इन्द्र'
'यजामहे' सोमलक्षणेर्हविर्भिः पूजयामः । कीदृशं ? 'वज्र-
दक्षिणं' शत्रुवधाय'सततं 'वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तम् ।
'विव्रतानां' रथवाहनादिविविधकर्मणां 'हरीणाम्' एतत्सञ्ज्ञ-
कानामश्वानां 'रथ्याम्' आनेतारम् । स इन्द्रः सोमपानानन्तरं
'श्मश्रुभिः' स्वकीयैः 'दोधुवत्' पुनः पुनः धुन्वानः सन् 'ऊर्ध्वधाः'
ऊर्ध्वं 'विभुवत्' विशेषेण प्रादुर्भवति । किञ्च । 'सेनाभिः'
मरुदादिभिः स्वकीयैः सैन्यैः 'भयमानः' शत्रुन् कम्पयन्
'राधसा' द्वितीयार्थे तृतीया (३, १, ८५) राधो
धनं वीत्युपमर्गन्तुर्योग्यक्रियाध्याहारः विविधं स्तोत्रभ्यो
ददाति ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
सत्राहणं दाष्टपिं तुम्भमिन्द्रं

११ २३ ४ २५ २ ५१ २
महामपारं वृषभं सुवज्रम् ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
हन्ता यो वृत्रं सनितोत वाजं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । एतदादितिसृणां वामदेव ऋषिः । 'सत्रा-
हणं' बहूनां शत्रूणां हन्तारं 'दाष्टपिम्' अतिशयेन धर्षकम् ।
'तुम्भ' तुमिः प्रेरणकर्मा शत्रूणां प्रेरकम् । 'महां' महान्तम् ।
'अपारम्' अपरिमाणं विनाशरहितमित्यर्थः । 'वृषभं' कामानां
वर्षितारम् । 'सुवज्रं' शोभनेन वज्रेणीपेतमिन्द्रं वयं स्तोतारः
स्तुम इति शेषः । 'यः' इन्द्रो 'वृत्रं' वृत्रनामानमसुरं 'हन्ता'
हिंसिता भवति । उतापि च । यः इन्द्रो 'वाजम्' अन्नं
'सनितो' दाता भवति । 'सुराधाः' शोभनधनयुक्तो यो मघ-
वेन्द्रः 'मघानि' धनानि दाता भवति तमिन्द्रं स्तुम इति
पूर्वेण सबन्धः । अत्र सर्वत्र वृषन्तत्वात् 'न' लोकाव्ययेत्या-
टिना (२, ३, ६८) पठ्यप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति
॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
यो नो वनुष्यन्नभिदाति मर्त्तं

१० ११ १२ १३ १४ १५
उगणा वा मन्यमानस्तुरो वा ।

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२
क्षिधी युधा शवसा वा तमि-

३ १ २ २ १ २
न्द्राभी ध्याम वृषमणस्त्वोताः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे इन्द्र ! 'यो' 'मर्त्तो' मनुष्यः 'नः' अस्मान् 'वनुष्यन्' हन्तुमिच्छन् 'अभि दाति' आभिमुख्येनागच्छति । यो वा 'मन्यमानः' आत्मानं बहु मन्यमानो मर्त्तः 'उगणा वा' उत्कृष्टगणाः उहूर्णगणाः 'तुरो' हिंसित्री रस्मदीयाः प्रजाः अभिगच्छति । केन साधनेन हिंसिष्यन् ? 'क्षिधी' क्षिः क्षयो धीयते क्रियते अनेनेति क्षिधिः तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः क्षयकरणेन 'युधा' आयुधेन 'शवसा' वेगेन बलेन वा आयाति । 'त्वोताः' त्वया रचिताः 'वृषमण' वृषा इवाचरन्तो वयं 'तम्' 'अभिध्याम' अभिभवेम ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ २ १ २ १ २ ३
यं वृषेषु क्षितय स्पर्धमाना

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यं युक्तेषु तुरयन्तो हवन्ते ।

१ २२ २ २ २ १ २२ २ १
यत् शूरसातौ यमपामुपज्मन्यं

२२ २ १ २ २ १ २२
विप्रासो वाजयन्तो स इन्द्रः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । 'वृषेषु' आवरकेषु युद्धेषु 'स्पर्धमाना' क्षोभयुक्ताः 'क्षितयो' मनुष्याः क्षयन्ति निवसन्त्यवेति क्षितयो मनुष्याः 'यम्' इन्द्रं 'हवन्ते' आह्वयन्ति युक्तेषु' सन्नद्धेषु आयुधैर्युक्तेषु मंयामेषु 'तुरयन्तः' परस्परं हिंसन्तो जनाः यमाह्वयन्ति । 'शूरसातौ' शूराणां सम्भजने यमाह्वयन्ति । युद्धजयार्थमिति शेषः । किञ्च । 'अपाम्' उदकानां 'सातौ' क्षामे 'यम्'

‘उपज्मन्’ वृष्टिप्रदानार्थं यमुपगच्छन्ति भ्राह्मयन्तीत्यर्थं
विप्रासो विप्रा मेधाविनो यजमाना यमिन्द्रं ‘वाजयन्ते’
वाजिन कुर्वन्ति हविर्भिर्बलिनं कुर्वन्ति स तादृश इन्द्र
॥ ३ ॥ ।

१ २ १ १ २२
इन्द्रापर्वता वृहता रथेन

१ २४ १ १ १ १ १ २
वामीरिष आ वहतष् सुवीराः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
वीतष् हव्यान्यध्वरेषु देवा

१ २ १ १ २ २ १ १ २
वर्हेथां गीर्भिरिडया मदन्ता ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र स्तौति । ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रश्च
पर्वतश्च हे इन्द्रापर्वतौ । ‘वृहता’ महता रथेनागत्य ‘वामी’
वननीया ‘सुवीरा’ शोभनपुत्रोपेता ‘इष’ अन्नानि ‘आव-
हतम्’ अस्मदर्थं धारयत प्रयच्छतमित्यर्थं । किञ्च । हे
‘देवा’ देवौ द्योतमानौ । हे इन्द्रापर्वतौ । ‘अध्वरेषु’ अस्मत्
सम्बन्धि यज्ञेषु ‘हव्यानि’ हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि
हवीषि ‘वीतं’ भक्षयतम् । तथा ‘इडया’ अस्माभिर्दत्तेनास्त्रेण
‘मदन्ता’ ह्वयन्ती युवा ‘गीर्भि’ स्तुतिलक्षणाभिरस्त्र
दीयाभिर्वाग्भि ‘वर्हेथा’ प्रहृष्टौ भवतौ ॥ ७ ॥

१ २ १ १ १ १ १
इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा

१ १ २ २ १ १ २ १ १ २
अपः प्रैरयत्सगरस्य बुधात् ।

१ २२ ३ २ १ १ २ १
यो अक्षणेव चक्रियौ शचीभि-

१ २ १ १ २ २ २ २ २
विष्वक्तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । रेणुऋषिः । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'अनिशित-
सर्गाः' अतनूकतविसर्गाः उपर्युपरि वर्तमानाः द्याः 'गिरः'
स्तुतयः ताभिर्गीर्भिः 'सगरस्य' अन्तरिक्षस्य बुध्नात् प्रदेशात्
'अप.' उदकानि 'प्रेरयत्' प्रेरयति । यः इन्द्रः 'शचीभिः'
कर्मभिः 'पृथिवीम्' 'उत' अपिच । 'द्यां' दिवं च 'चक्रियौ'
रथचक्राणि 'अक्षणेव' यथा रथाक्षेण तद्वत् 'विष्कक्' सर्वतः
'तस्तम्भ' अस्तम्भात् ॥ ८ ॥

२ १ १ २ १ १ २
आ त्वा सखायः सख्या बहृत्यु-

२ १ १ १ २ १ १ २
स्तिरः पुरु चिदर्णावां जगम्याः ।

१ १ १ १ १ २ १ १
पितुर्नपातमा दधीत वेधा

१ १ १ १ १ १ १
अस्मिन् क्षये प्रतरां दीद्यानः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वामदेव ऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वां
'सखाय.' स्नेहातारः 'सख्या' सख्येन स्तुतिभिरित्यर्थः । ताभिः
'आ बहृत्युः' अभिसुखं कुर्वन्ति । यतस्त्वं 'तिर.' तिर्यग्भूत्वा
'पुरु' विस्तीर्णम् 'अर्णवम्' अन्तरिक्षं 'जगम्या.' अगच्छः ।
चिच्छब्दः कारणपरः अथ परोक्षकृतः 'वेधा' विधाता इन्द्रः
'पितुः' मदीयस्य 'नपात' पात्रं मम पुत्रमित्यर्थः । त माद-

धीत प्रयच्छतु । कीदृशः ? अस्मिन् 'क्षये' निवासभूते यज्ञे
'प्रतरां' प्रकृष्टं 'दीद्यानः' तेजसा दीप्यमान इन्द्रः पुत्रं
ददातु ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ २ २४ ३ २ ३
को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य

१ २ २ १ २ १ २
शिमिवतो भामिनो-दुहृणायून् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १
आसन्नेषामप्सुवाहो मयोभून्य

३२ ३ २ ३ २ ३ १ २
एषां भृत्याऋणधत्स जीवात् ॥ १० ॥

इति ऋग्यजुःसंज्ञकस्य प्रथमाहं पञ्चमं दशमं ।

अथ दशमी । गीतम ऋषिः । 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि
'ऋतस्य' यज्ञस्य गच्छत इन्द्रसम्बन्धिनो रथस्य 'धुरि' अश्व-
वहनप्रदेशे 'गाः' गतिमतोऽश्वान् एषामश्वाना सम्बन्धिनः
प्रयहान्वा 'आसन्' आस्येन तज्जानितेन स्तौत्रेण 'को युंक्ते'
को नाम नियोज्जं शक्नोति न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् ? ।
'शिमिवतः' वीर्यकर्मोपेतान् । 'भामिनः' तेजसा युक्तान्
'दुहृणायून्' परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् हृषीयतिः क्रुध्यति-
कर्मा (नै० २, १३) । 'अप्सुवाहः' आपः कर्माणि तेषु इन्द्रं
वहन्तीति तान् मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् ।
स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । 'यो' यजमानः 'एषान्'
ईदृशानामश्वानां 'भृत्यां' भरणक्रियां रथवहनक्रियाम्
'ऋणधत्' समर्धयति स्तौतीति यावत् 'स' ह यजमानो
'जीवात्' जीवन्वान् भवेत् ॥

यद्वा ; 'कः' इति प्रजापतिरुच्यते 'कीदृ वे नाम प्रजा-
पतिः' इति श्रुतेः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'धुरि' निर्वाहे 'गाः'
वेदरूपान् वाग्विशेषान् 'अद्य' इदानीं 'युङ्क्ते' संयोजयति
कीदृशान् ? 'शिमिवतः' प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् 'भामिनः'
उज्ज्वलान् 'दुर्हर्षायून्' हृणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमश-
क्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् एषां शब्दानाम् आत्मप्रति-
पादकानाम् 'आसन्' आस्यानि । सुखवदाकरभूतानित्यर्थः ।
'अप्सुवाहः' अप्सु अन्तरिक्षे तदुपलक्षिते स्वर्गे वहन्ति यज-
मानं प्रापयन्ति तान् । 'मयोभून्' मयसः अध्ययनप्रभवस्य
सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । 'यो' यजमानः 'एषां'
वचसां 'भृत्यां' भरणक्रियाम् 'ऋणधत्' ऋद्धिमतीं करोति
'स जीवात्' स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥

“आसन्नेषामप्सुवाहः” इति, “आसन्निपून् हृत्स्वसः”
इति पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
दशोऽध्यायस्य एकादश खण्ड ।

इति त्रैष्टुभमैन्द्रम् ।

इति चतुर्थप्रपाठवास्य प्रथमाहः समाप्तः ।

इहाष्टाविंगतिकर्त्तृ चो गायन्ति त्वेत्यनुष्टुभः ।

यदीवहन्तीत्यनया स्तूयन्ते मरुतोऽव हि ।

ईदितोऽग्निर्दधिक्रावा दधिक्राव्णो इति छृचा ।

यद्यसिदित्युपस्येवं वैश्वदेवीत्यमी इति ।

ऋक्सामयोः स्तुतिकर्त्तृ चंसामेत्यैन्द्रोऽपरा ऋचः ।

समाप्त्या प्राणभृश्यायादिति पूर्वमुदीरितम् ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम दशति ।

१ २ १ १ २ २ १ २ ३ १ २
गायन्ति त्वा गायत्रिणीऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

२ १ २ ३ २ २ १ २
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

अथ ङादेशे खण्डे—सैषा प्रथमा । मधुच्छन्दा ऋषिः ।
हे 'शतक्रतो' बहुकर्मन् बहुमन्न वेन्द्र ! 'त्वा' त्वां 'गायत्रिणः'
उद्गातारः 'गायन्ति' स्तुवन्ति । 'अर्किणो'ऽर्चनहेतुमन्वयुक्ता
होतारः 'अर्कम्' अर्चनीयमिन्द्रं 'अर्चन्ति' शस्त्रगतैर्मन्त्रैः
प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माणो' ब्रह्मप्रभृतयः इतरे ब्राह्मणाः । 'त्वा'
त्वाम् 'उद्वेमिरे' उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः, 'वंश मिव'
यथा वशांघ्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशम् उन्नतं कुर्वन्ति ।
यथा वा सन्मार्गवर्तिनः पुत्राः स्वकीयं कुलम् उन्नतं कुर्वन्ति
तद्वत् ॥

एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे, "गायन्ति त्वा गायत्रिणः
प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वेमिरे
वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा
(५, ४,) इति ॥ १ ॥

१ १ १ २ ३ १ २ २ १ २
इन्द्रं विप्रवा अवीहधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः ।

१ १ १ २ २ २ १ २ २ २ २ ३ १ २
रथीतमथ रथीनां वाजानाथ सत्पतिं पतिम् ॥२॥

अथ द्वितीया । जीता माधुच्छन्दसऋषिः । 'विप्रवाः' सर्वाः
'गिरः' अस्मदीयाः स्तुतयः 'इन्द्रम्' 'अवीहधन्' वर्द्धितवत्यः ।

कीदृशमिन्द्रं ? 'समुद्रव्यचसं' समुद्रव्याप्तवन्तम् । 'रथीनां' रथ-
युक्तानां योद्धृणां मध्ये 'रथीतमम्' अतिशयेन रथयुक्तं 'वाजा-
नाम्' अन्नानां 'पतिं' स्वामिनम्, सत्पतिं सतां सम्भार्गवर्तिनां
पालकम् ॥ २ ॥

१ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

१ १

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन् धारा ऋतस्य सादने ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गोतमऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'सुतम्' अभि-
पुतम् 'इमं' सोमं 'पिव' । कीदृशम् ? 'ज्येष्ठम्' अतिशयेन प्रशस्यं
'मदं' मदकरम् 'अमर्त्यम्' अमारक्तं सोमपानजन्यो, मदो
मदान्तरवन्मारको न भवतीत्यर्थः तथा 'ऋतस्य' यज्ञस्य सव्य-
न्धिनि 'सादने' गृहे वर्त्तमानस्य 'शुक्रस्य' दौमत्यास्य सोमस्य
'धाराः' 'त्वा' 'अभ्यक्षरन्' आभिसुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्तुं
स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ १

यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति त्वादातमद्रिवः ।

१ १

राधस्तन्नो विद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अत्रिऋषिः । हे 'अद्रिवो!' वध्वन् ! 'चित्र!'
चायनीयेन्द्र ! 'यद्' इदं 'त्वादातं' त्वया दातव्यं यद् 'राधः'
धनम् 'इह' अस्मिन् लोके 'मे' मम नास्ति तन्नं हे 'विद्वसो' !
सद्धधनेन्द्र ! 'नः' अस्मभ्यम् 'उभया हस्त्या' उभाभ्यां हस्ता-
भ्याम् 'भाभर' आहर ।

अत्र निरुक्तं, 'यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति-
यन्म इह नास्तीति वेति [४,४] द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

२ १ २२ २२७ २ १ २ २ १ २
शुधी हवं तिरश्चया इन्द्र यस्त्वा सपर्य्यति ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
सुवीर्य्यस्य गोमतो रायस्पूर्धिं महाप् असि ॥५॥

अथ पञ्चमी । तिरश्ची आङ्गिरस ऋपिः । हे इन्द्र । यः
'त्वा' त्वा 'सपर्य्यति' सपरशब्दः कण्डादिः हविर्भिः परिचरति
तादृशस्य 'तिरश्चया' एतन्नामकस्य ऋषेर्मम 'हवं' स्तुतिं
'शुधि' शृणु । अत्वा च हे इन्द्र । त्व 'सुवीर्य्यस्य' शोभनवीर्य्यो-
पेतस्य । यद्वा, वीरे पुत्रे भवं वीर्य्यं सुपुत्रवतः । 'गोमतः'
गवादिपशुमतः । 'मयो' धनस्य दानेन 'पूर्धिं' अस्मान् पूरय ।
एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह, त्वं 'महान्' गुणाधिकः देवानां
श्रेष्ठश्च 'असि' भवसि खलु ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ २ १ २ २ २ १ २
असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृषावा गहि ।

१ २ ३ २ ७ २ २ १ २ २ १ २
आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियप् रजःसूर्य्यो न रश्मिभिः ॥६॥

अथ षष्ठी । गोतम ऋपिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते' त्वदर्थं 'सोमः'
'असावि' अभिपुतोऽभूत् । हे 'शविष्ठ' ! अतिशयेन बलवन् ।
अतएव 'धृषो' शत्रूणां धर्मयितरिन्द्र ! 'आ गहि' देवयजन-
देशमागच्छ । आगतश्च 'त्वा' त्वाम् 'इन्द्रियं' सोमपानेनीत्-
पन्नं प्रभूत सामर्थ्यम् 'आ पृणक्तु' आ पूरयतु । 'रजः' अन्त-
रिक्तं 'रश्मिभिः' किरणैः 'सूर्य्यो न' यथा सूर्य्यः पूरयति
तद्वत् ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १
 एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । काण्वो निपातिविर्द्धपिः । हे 'इन्द्र' !
 'कण्वस्य' एतन्नामकस्य ऋषेः 'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिं प्रति
 'हरिभिः' अग्नैः 'उपायाहि' आगच्छ । 'दिवो' द्युलोकं द्विती-
 यार्थं पठौ (३, १, ८५) 'अमुष्य' अमुषिद्विन्द्रे 'शासतः' शासति
 'विभक्तिव्यत्ययः' (३, १, ८५) तत्र वयं सुखमाप्सहे । हे 'दिवा-
 वसो !' दौप्तहविष्केन्द्र ! 'दिवं' स्वर्गं 'यय' यूयं गच्छत बहु-
 वचनं पूजार्थम् ।

यद्वा, हे 'दिवावसो' दिवो द्युनामकम् 'अमुष्य' अमुं लोकं
 'शासतः' शासनं कुर्वन्तो यूयं 'दिवं' स्वर्गं 'यय' गच्छत अत्र
 बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
 अभि त्वा समनूपत गावो वत्सं न धेनवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अस्याः परस्यास्य तिरथी ऋषिः । 'गिर्वणः'
 गीर्भिवननीय हे इन्द्र ! 'सुतेषु' सोमेषु अभिषुतेषु सत्सु 'गिरः'
 अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः 'त्वा' त्वाम् 'आ स्युः' आभिसुर्येन
 गीघ्न गच्छन्ति तिष्ठन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः, 'रथीरिव' यथा
 रथवान् रथेन गच्छन् वीरः प्राप्यं देशं चिप्रं गच्छति तिष्ठत् ।
 किञ्च । हे इन्द्र ! अस्मदीया गिरः 'त्वा' त्वाम् 'अभि' लक्ष्य

‘ममनूपत’ सम्यक् शब्दायन्ते स्तुवन्तीत्यर्थः नु स्तुवने ।
कुटादिः । तस्य लुडि रूपं तत्र दृष्टान्तः, ‘वत्सव’ धेनवः यथा
‘धेनवः’ प्रीतियुक्ता गमनशीला वा ‘गावः’ वत्स मभिलक्ष्य
हन्मारयादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

२ ३ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

एतो न्विन्द्रं स्त्वाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

२ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २

शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसं शुद्धैराशीर्वाग्निमत्तु ॥ ९ ॥

अथ नवमी । विखामित्र ऋषिः । अर्धतिहासमाच-
क्षते, पुरा किलेन्द्रो इत्यादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादि
दोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत । तद्दोषपरिहाराय इन्द्र
ऋषीन्वोचत्—यूयम् अपूतं मां शुष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरु-
तेति । ततस्ते च शुद्धत्वात्केन साम्ना शुद्धैश्च परिशुद्ध-
मकार्युः । यथात् पूतायेन्द्राय यागादिकर्मणि सीमादीनि
इवीपि च प्रादुरिति । एयोऽर्थः शाखायनकत्राङ्गणे प्रति-
पादितः, ‘इन्द्रो वा असुरान् हत्वा पूत इवामेध्वी अमन्यत
असौ अकामयत् शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति ।
स ऋषीन्ब्रवीत् स्तुत मेति । तत ऋषयः सामापश्यन् तेना-
स्तुपन् एतोन्विन्द्रमिति ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मीध्वो-
ऽभवत् इति ।

तथाच अस्या ऋचोऽयमर्थः—

ऋषयः परस्परं वृषन्ति । ‘नु’ चिप्रम् ‘एत’ उ आगच्छतव ।
आगत्य च ‘शुद्धेन’ शुद्धत्वात्केन साम्ना । तथा शुद्धैः शुद्धि-
हेतुभिः ‘उक्थैः’ शुद्धैश्च इन्द्रं ‘शुद्धम्’ अपापिनं कृत्वा ‘स्तु-
याम’ स्तुयाम । ततः ‘साम्ना’ शुद्धैः ‘वावृध्वांसं’ यापराहित्येन

वर्द्धमानं तमिममिन्द्रम् 'शुद्धैः' शुद्धुत्पादकैः स्तोत्रैः क्रिया-
विशेषैः वा 'आशीर्वान्' आश्रयणवान् गव्यादिभिः संस्तुतः
सोमः 'ममत्तु' इन्द्रं मादयतु मादयतेच्छान्दसः द्युः ॥

“शुद्धैराशीर्वान्” “शुद्धाशीर्वान्”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

२ १ १ २ ३ १ २ ३ ३ ३ ३ १ १
यो रयिं वो रयिन्तमो यो द्युमैर्द्युमन्वत्तमः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥१०॥

इति अनुर्थप्रपाठकस्य त्रितीयाहो प्रथम दशति ।

अथ दशमी । शंयुर्वाहंस्तव ऋषिः । हे इन्द्र ! 'यः'
सोमः 'वः' वचनव्यत्ययः—(३, १, ८,) तव परिचारकेभ्यः
स्तोत्रभ्यः 'रयि' धनं प्रयच्छतीति शेषः । क्रीदृशः 'रयि-
न्तमः' अतिशयेन रयिमान् । यद्य 'द्युमैः' द्योतमानैर्यशोभिः
'द्युमत्तमः' अतिशयेन यशस्वी । हे 'स्वधापते' ! स्वधाया
अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र । म 'सोमः' अभिपुतः सन्
'ते' तव 'मदः' मदकरः 'अस्ति' भवति ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदाख्यप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वितीयोऽध्यायस्य द्वादश खण्डः ।

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो हार्दन्निवारयन् ।

पुमर्यांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिक मार्ग प्रवर्तक श्रीवीर बुद्ध भूपाल
शामान्य धुरन्तरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदाख्य-
प्रकाशे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्याय आरभ्यते ।

अस्मिन्नध्यायेऽपि इन्द्रः स्तूयते । .

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाक्षरे द्वितीय इत्यति ।

११ ३ १२ ३ १२ ३ १२
प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

३ २३ २ २१ २ २ २ २
अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्घुने नरः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमखण्डे—सैषा प्रथमा । भरद्वाज ऋषिः ।
हे अध्वर्यो ! 'नरः' कर्मणि नेतस्त्व 'अस्मै' इन्द्राय प्रति-
भर' प्रतिहर सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय ? 'पिपी-
षते' पातुमिच्छते । 'विश्वानि' सर्वाणि वेद्यानि 'विदुषे'
जानते । 'अरङ्गमाय' पर्याप्तगमनाय । 'जग्मये' यज्ञेषु
गमनशीलाय । 'अपश्चाद्घुने' दधिर्गतिकर्मा अपश्चाद्गम-
नाय सर्वेषामद्यगामिने नरः नृशब्दाच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते इति ऋतो
गुणश्चान्दसः ! नरे कर्मणां च । अतएव बहुधा 'अपश्चाद्घुने
नरे' इति चतुर्थ्यन्तत्वेनामनन्ति ॥ १ ॥

८ ९ १२ २१ २
आ नो वयोवयःशयं महान्तं

२१ ११ २ २२
गच्छरेष्ठां महान्तं पूर्वनिष्ठाम् ।

२१ २ २१
उग्रं वचो अपावधीः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेवः यावपूतो वा ऋषिः । हे 'वयस्य।' मित्रभूतेन्द्र । 'अयम्' ईदृशस्व 'महान्त' महत्प्रभूतं 'गह्वरेष्ठां' गिरिगुहादौ वर्त्तमानं 'नः' अस्मादीयं 'वयः' सोम-लक्षणमन्नम् 'आ' हर उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः आहृत्य 'महान्तं' महत्प्रभूतं 'पूर्विनेष्ठां' पूर्वमादौ संसारे प्रवर्त्तमानम् । 'उग्रं' ह्युत्पिपासानिमित्तेन भयङ्करम् । 'वचः' अस्मादीयं वचनम् 'अशनायापिपासे ह त्वा उग्रं वचः' इति श्रुतेः । 'अपावधीः' अपजहि, देवत्वं प्रापयेत्यर्थः 'तत् प्राप्नोत्य-शनायापिपासे निवर्त्तते । न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्ति' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

२ १ २२ २३ १ २ ३ १ २

आ त्वा रथं यथोतये सुम्नाय वर्त्तयामसि ।

३ १ २३ २४ १ २ १ १ २

तुविकूर्मिभृतीपहमिन्द्रं शविष्ठ सत्पतिम् ॥३॥

अथ तृतीया । प्रियमेधऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'आवर्त्तयामसि' आवर्त्तयामः । किमर्थम् ? 'ऊतये' अस्माक रक्षणाय 'सुम्नाय' सुखाय च । किमिव ? 'रथं यथा' ऊतये सुखाय चावर्त्तयन्ति तद्वत् । हे 'शविष्ठ !' बलवत्तमेन्द्र ! 'तुवि-कूर्मिं' बहुकर्माणम् 'ऋतीपहम्' हिंसकानामभिभवितारम् । 'सत्पति' सतां पालकमिन्द्र त्वामिति समन्वयः ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २ १ १ २ २

स पूर्व्यां महोनां वेनः क्रतुभिरानजे ।

२ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

यस्य द्वारा मनुः पिता देवेषु धिय आनजे ॥४॥

अथ चतुर्थी । प्रगाथ ऋषिः । 'स' इन्द्रः 'पूर्व्यां' सुख्यः

‘महोनां’ पूज्यानां यजमानानां ‘ऋतुभिः’ यज्ञैर्निमित्तभूतैः
 ‘वेनः’ कान्तः तेषां हविः कामयमानः ‘आनजे’ आगच्छति ।
 ‘यस्य’ इन्द्रस्य ‘द्वारा’ द्वाराणि प्राप्स्युपायानि ‘धियः’
 कर्माणि देवेषु’ एतेषु मध्ये ‘पिता’ सर्वेषां पालकः ‘मनुः’
 ‘आनजे’ प्रापयति नजिः प्राप्तिकर्मा ।

“महोनां” “महानाम्” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ १ २ २ १ २ १ २ २ १ २ २

यदौ वहन्त्याशवो भ्राजमाना रथेष्व ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

पिबन्तो मदिरं मधु तत्र श्रवांसि क्लृण्वते ॥५॥

अथ पञ्चमी । श्यावांश्च आत्रेय ऋषिः । हे इन्द्र ! ‘यदि’
 यत्र यस्मिन् यज्ञे ‘रथेषु’ भ्राजमानाः ‘दौष्यमानाः’ ‘आशवः’
 क्षिप्रगामिनस्त्वदीया मरुतः ‘आवहन्ति’ । यत्र आभिसुख्येन
 त्वां प्रापयन्ति ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘मदिरं’ मदकरं ‘मधु’
 उदकादिरसविशेषितं सोमस्तक्षणमत्रं वा ‘पिबन्तः’ ‘श्रवांसि’
 अन्नानि ‘क्लृण्वते’ वृष्टिद्वारा कुर्वन्ति । यद्वा, अस्मिन् यज्ञे
 ‘भ्राजमानाः’ दौष्यमानाः ‘आशवः’ शीघ्रगामिनः ‘मदिरं’
 मदकरं ‘मधु’ सोमं ‘पिबन्तः’ पाष्यन्त ऋत्विग्यजमानाः
 ‘रथेषु’ सोममावहन्ति ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘श्रवांसि’ अभिष-
 वादिकर्मभिः प्रशस्तान्यवानि ‘क्लृण्वते’ कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ २ ३ १ २ २ २ २ २

त्यसु वो अप्रहृणां गृणीये शवसस्पतिम् ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २

इन्द्रं विश्वासाहं नरप् शचिष्ठं विश्ववेदसम् ॥६॥

अथ षष्ठी । शंयुर्ऋषिः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! ‘वो’

युष्मदर्थं 'त्यसु' तमेवेन्द्रं 'गृणीषे' स्तौमि । यद्वा, 'यो' यूयं
 'गृणीत' स्तुत । वचनव्यत्ययः । कौटुशमिन्द्रम् ? 'अप्रहणम्'
 अप्रहर्त्तारं भक्तानामनुग्राहकम् । 'श्वसो' श्वस्य 'पतिं' पाल-
 कम् । 'विश्वामाहं' विश्वस्य शत्रोरभिभवितारं 'गरं' नेतारं
 'शचिष्ठं' यज्ञादिकर्मस्थितम् । 'विश्ववेदसं' विश्वं वेदो धनं
 यस्यासौ विश्ववेदाः तम् ॥ ६ ॥

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २
 दधिक्राव्णो अकारिपं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । ;

२ २ २ १ २ १ २ २ १ २
 सुरभि नो सुखा करत् न आयुष्पि तारिपत् ॥७

अथ सप्तमी । वामदेव ऋषिः । दधिक्रावाऽग्निविशेषः ।
 स चाश्वरूपः 'अग्निदेवेभ्योनिलीयत अश्वो रूपं कृत्वा यद-
 श्वेत्यतिष्ठत्' इत्यादि अध्यर्थुनाह्वणमनुसन्धेयम् ।

'दधिक्राव्णो' देवस्य स्तुतिम् 'अकारिपं' करवाणि ।
 'जिष्णोः' जयशीलस्य 'अश्वस्य' तद्रूपस्य 'वाजिनो' वेगवतः ।
 स देवो 'नो' ऽस्माकं 'सुखा' सुखानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि
 'सुरभि' सुरभीणि 'करत्' करोत् । 'नो' ऽस्मभ्यम् 'आयुष्पि'
 'प्रतारिपत्' प्रवर्द्धयन्तु प्रपूर्वस्तिरतिवर्द्धनार्थः ॥ ७ ॥

२ २ १ १ २ २ १ २ २
 पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २
 इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्जी पुरुष्टुतः ॥८॥

अथ अष्टमी । जिता माधुक्कन्दस ऋषिः । अयम् 'इन्द्रः'
उच्यमानगुणयुक्तः 'अजायत' सम्पन्नः । कीदृग्गुणक इति
तदुच्यते 'पुरां' पुराणां भिन्दुः' मेत्ता 'युवा' कदाचिदपि
बलीपलितादिवार्षिकरहितः । 'कविः' मेधावी 'अमितौजाः'
प्रभूतबलः 'विश्वकर्मणः' कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः 'धर्ता'
पोषकः 'वञ्ची' यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वञ्चयुक्तः 'पुरुष्टुतः'
बहुभिर्होत्रादिभि स्तुतत् कर्मणि स्तुतः ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये छान्देदार्यप्रकाशे इन्द्रोभ्याख्याने
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे द्वितीयं दशति ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं वन्दद्दीरायेन्दवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

धिया वो मेधसातये पुरन्ध्या विवासति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयखण्डे—सैषा प्रथमा । प्रियमेधा ऋषिः ।
हे अध्वर्युन्दयः ! 'वो' यूय प्रथमार्थे द्वितीया 'त्रिष्टुभं' स्तोभ-
त्रयोपेतम् 'इपम्' अन्न 'प्र प्र' अपरः प्र शब्दः पूरणः ।
भरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै
'वन्दद्दीराय' यो वीरान् स्तौति स वन्दद्दीरः तस्मै 'इन्दवे'
इन्द्राय । इन्दतेरैश्वर्यकर्मणः इदं रूपम् । अथवा फलैर्होत्रि-
भिर्वा उन्नत्तीतीन्द्रुरिन्द्रः तस्मै । स चेन्द्रो 'वो' युष्मान् 'मेध-
सातये' यन्नसम्भजनाय 'पुरन्ध्या' बहुप्रज्ञया 'धिया'
कर्मणा 'आ विवासति' परिचरति । अभिमतफलयोजनेन
सत्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २
 कश्यपस्य स्वर्विदो यावाहुः सयुजाविति ।

२ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २
 ययोर्विश्वमपि व्रतं यज्ञं धीरा निचाय्य ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । पश्यतीति कश्यपः ।
 'कश्यपः पश्यको भवति' इति श्रुत्यन्तरम् । तस्य 'कश्यपस्य'
 सर्वज्ञस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनौ 'यौ' अश्वौ । 'ययोः' च 'विश्व'
 सर्वम् 'अपि' 'व्रतं' कर्म 'यज्ञं' प्रति यजनीयदेश प्रतीत्येवं
 'निचाय्य' निश्चित्य 'मयुजौ' सहैव युञ्जाते इति 'स्वर्विदः'
 स्वर्गं लब्धवन्तो 'धीराः' जनाः आहुः ।

अथवा 'कश्यपः' प्रजापतिः 'कश्यपोऽष्टमः स महामिहं
 न जहातीति' श्रुत्यन्तरात् तस्य 'स्वर्विदः' सर्वं पश्यतः 'यौ'
 देवौ 'मयुजौ' सहचरी जना आहुः वेदविदस्त्री मित्रावरुणौ ।
 'अहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुणः' इत्यैतरेयब्राह्मणम् । सर्वस्य कार्यस्य
 तयोरेवान्तर्भावात् इन्द्राग्नी वा देवौ तयोरेव सर्वनिर्वाह-
 कत्वात् तदभिप्रायेणेष्यसृक् मैत्रावरुणौ ऐन्द्राग्नी वेति पूर्व-
 मभिहितम् ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २
 अर्चत प्रार्चत नरः प्रियमेधासो अर्चत ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 अर्चन्तु पुत्रका उत पुरमिहृषावर्चत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । प्रियमेधा ऋषिः । हे 'नरः' कर्मणां नेतारो-
 ऽध्वर्यादयः ! यूयम् इन्द्रम् 'अर्चत' पूजयत स्तुत्वा 'प्रार्चत'
 प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे 'प्रियमेधासः !' प्रियमेधसम्बन्धिन-

स्तनीवा यूयम् अर्चतेन्द्रम् । 'पुत्रकाः' पुत्रा अप्यर्चन्वित्न्द्रम् ।
 'उत' अपिच 'पुरमित्' पुरमेव स्तोतृणामभिमतस्य पूरकम् ।
 'दृष्युं' धर्षणशीलं तादृशमित्न्द्रम् 'अर्चत' ॥ ३ ॥

३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 उक्थमिन्द्राय शङ्खं वर्द्धनं पुरुनिःपिधे ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २
 शक्रो यथा सुतेषु यो रारणत्सख्येषु च ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं
 'वर्द्धनं' वृद्धिमाधनम् 'उक्थं' शस्त्रं 'शङ्खम्' अस्त्राभिः शंस-
 नीयम् ।- कौटशायेन्द्राय ? 'पुरु निःपिधे' पुरुणां बहूनां
 शत्रूणां निपेधकारिणे । 'शक्रः' इन्द्रो 'नो' ऽस्मदीयेषु 'सुतेषु'
 पुत्रेषु 'सख्येषु च' सहित्वेष्वपि 'यथा' येन प्रकारेण 'रारणत्'
 अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शंस्यमिति पूर्वत्रान्वयः ।
 अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रः नो ऽस्माकं पुत्रान् अस्मत्तः
 एयानि च बहुधा प्रशंसन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।

१ २ ३ २ २ १ २ २ २ १ २
 एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । प्रियमेध ऋषिः । 'विश्वानरस्य' विश्वान्
 शत्रून् प्रवृत्तस्य 'अनानतस्य' शत्रूणामप्रहस्य 'शवसो'
 वलस्य 'पति' स्वामिन मिन्द्रं वा अत्र इन्द्रसम्ब-
 न्धिनो मरुतोऽपि सङ्घीर्षन्ते हे मरुत ! 'यो' युष्माक
 मित्यर्थः यद्यपि मरुत्शब्दं नास्ति तथापि व इति सामर्थ्या
 द्भ्यते युष्माकं 'चर्षणीनाम्' सैनिकानाम् 'एधैः' गमनै सह

यद्वा । चर्षणीनामिन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनै-
रिति सामानाधिकरण्यम् युष्माकं 'रथानां' च 'जती'
ऊतिभिर्गमनेषु सह 'हुवे' आह्वयामि । गन्तृभी रघैर्गन्तृभि-
र्महद्विषु सहेन्द्रं हुवे इत्यर्थः ॥

यद्वा । हे यजमानाः ! युष्मदीयसैनिकानां रथा यदा
प्रविशन्ति युद्धाय स्वमहामं, तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुवे
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ १ २

स घा यस्ते दिवो नरो धिया मर्त्तस्य शमतः ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ १ २

जती स वृहती दिवो द्विपो अण्हो न तरति ॥६॥

अथ पद्ये । भरद्वाज ऋषिः । 'शमतः' कर्मानुष्ठानेन
शान्तस्य वृत्तस्य निजमार्गवर्तिन इत्यर्थः । 'मर्त्तस्य' मनुष्यस्य
मध्ये जात्येकवचनं 'दिवो' द्योतनादिगुणकस्य 'ते' तव
'धिया' कर्मणा स्तुत्या 'नरः' मनुष्यः 'मखा' स्तोता भवति
'सः' नरः । 'य.' 'वृहती' महती 'दिवो' दीप्तस्य तव सम्ब-
न्धिन्या 'जती' ऊत्या रक्षया 'द्विपो' द्वेष्टुन् 'अण्हो न' आह-
ननशीलं पापमिव 'तरति' अतिक्रामति ॥ ६ ॥

१ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २

विभोष्ट इन्द्र राधसी विष्वी रातिः शतक्रतो ।

१ २ २ २ २ २

अथा नो विप्रवचर्षणे युष्मत् सुदत्त मण्हय ॥७॥

अथ सप्तमी । अत्रिऋषिः । हे 'शतक्रतो' । बहुकर्म-
विन्द्र ! 'विभोः' प्रभूतस्य 'राधसी' धनस्य 'ते' तव 'रातिः'

दानं 'विन्वी' महती 'अथ' अतः कारणात् हे 'विश्वचर्षणे' !
सर्वस्य द्रष्टः 'सुदत्र' कल्याणदानेन्द्र ! 'नी' ऽस्माभ्यं 'द्युम्न'
घनं 'मंहय' प्रयच्छ ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ १
वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपाञ्चतुष्पादर्जुनि ।

२ १ १ २ २ १ ३ १ ३ १ २ २ ३ १ २
उपः प्रारन्नृतुर्धरनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रस्कण्ड ऋषिः । हे 'अर्जुनि !' शुभ्रवर्ण !
'उपः' उपोदेवते ! 'ते' तव 'ऋतूननु' गमनान्यनुलक्ष्य 'द्विपात्'
मनुष्यादिकं 'चतुष्पाद्' गवादिकं तथा 'पतत्रिणः' पतत्रवन्तः
पक्षीपेताः 'वयश्चित्' पक्षिणश्च 'दिवो अन्तेभ्यः' आकाश-
प्रान्तेभ्यः 'परि' उपरि 'प्रारन्' प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रावन्ध-
कारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनानन्तरश्चेष्टावन्ती भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अमी ये देवा स्थन मध्य आ रोचने दिवः ।

१ २ ३ ३ ३ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
कद्व ऋतं कदमृतं का प्रला व आहुतिः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । आस्यस्मित ऋषिः । हे 'देवाः' ! इन्द्रादयः
'ये' ऽमी युयं 'दिवो' दीप्तस्य सूर्यस्य 'आरोचने' दीप्तिविषये
'मध्ये' अतरिक्तलोके 'स्थ' भवथ सूर्यप्रकाशस्थाने इत्यर्थः ।
तेषां 'वो' युष्माकं सम्बन्धि स्तोत्रविषयम् 'ऋतं' सत्य 'कत्'
कस्मिन् देशे वर्तते ? 'अमृतं' नकारस्य स्थाने मकारः । अमृतं
'कत्' कुत्रास्ति ? 'वो' युष्मादीया 'प्रला' पुराणी 'आहुतिः'

‘का’ कीदृशी ? युष्मदीयं दानं किमभूदित्यर्थः इदंभूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान् न प्राप्नोदित्यनुमिमे ॥ ८ ॥

२ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २
ऋचं साम यजामहे याभ्यां कर्माणि क्ण्वते ।

१ २ २ २ १ २
वि ते सदसि राजतो यज्ञं देवेषु वक्षतः ॥ १० ॥

इति षष्ठ्यप्रपाठकस्य द्वितीयाहो वृत्तीय दशति ।

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । ‘याभ्याम्’ ऋक्सामाभ्यां ‘कर्माणि’ शस्त्रस्तोत्रप्रसुखानि ‘क्ण्वते’ हीतार उहातारः कुर्वन्ति । ताम् ‘ऋचं’ तत् सामं च ‘यजामहे’ वयं पूजयामः ‘ते’ ऋक्सामे ‘सदसि’ ऋत्विक्समूहे सदोमण्डपे ‘विराजत.’ स्तोत्रशस्त्ररूपेण विशेषेण प्रकाशयतः । ते च ऋक्सामे देवते ‘देवेषु’ इन्द्रादियु ‘यज्ञं’ ‘वक्षतः’ प्रापयतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचित माधवीये सामवेदायं प्रकाशे छन्दोब्याख्यानं
षष्ठ्याध्यायस्य द्वितीयं खण्डम् ।

इत्यानुष्टुभमैन्द्रम् ।

मन्त्र्यं कादश या विग्नाः पृतना इति सम्मताः ।
जगत्स्य ऐन्द्रो रोदस्योः स्तुतिर्घृतवती इति ।
उभे यदिन्द्रोदसी महापङ्क्तिरितीरिता ॥

२ १ २२ २ १ २
य एक इन्द्ररतिथिर्जनानाम् ।

२ २ १ २२ २ २ २ २ १.
स पूर्यी नूतनमाजिगीषं तं

२ २ १ २२ १ २ २ २
वर्त्तनीरनु वाहते एक इत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वामदेव ऋषिः । हे 'विश्वाः' ! सर्वाः प्रजाः !
'दिवः' स्वर्गस्य 'ओजसा' बलेन 'प्रति' स्वामिनमिन्द्रं 'समेत'
स्तीत्रेण हविषा वा सम्यक् प्राप्तम् । इन्द्रः 'एक इत्' एक एव
सन् 'जनानां' यजमानानाम् 'अतिथिः' अतिथिवत् प्रियो 'भूः'
भवति । 'पूर्यः' पुरातनः 'स' इन्द्रः 'आजिगीषन्त' स्वशत्रून्
जेतुमिच्छन्तं 'नूतनम्' अद्यतनं स्तोतारं प्रति 'एक इत्' एक
एव वर्त्तनिर्मागः सन् 'अनुवाहते' अनुवर्त्तयति ॥ ३ ॥

२ १ २ २ २ २ १ २ २
इमे त इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत

२ २ २ २ १ २
ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

२८ २ १ २ २ २ २ १ २
न हि त्वदन्यो गिर्वशो गिरः सघत्-

२ १ २ २ २ २ १ २ २ २ २
चोषीरिव प्रति तद्वय्यं नो वचः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । सव्यआङ्गिरसऋषिः । 'प्रभूवसो' प्रभूत-
घन ! हे इन्द्र ! अतएव 'पुरुष्टुत' पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत !
'ये' वयं 'त्वा' त्वाम् 'आरभ्य' आरभ्यतयावलम्ब्य 'चरा-
मसि' चराम. यागी वर्त्तमिहे । 'ते' इमे वयन्ते तव

उंल्यां' प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशम् ? 'रथ' 'हवनस्यदं'
हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छन्तम् । गमने
दृष्टान्तः, 'अत्यन्नवाजं' गमनसाधनमश्वमिव, 'मह्य'
पूजय ॥ ८ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
घृतवती भुवनानामभिश्चियो-

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
वीं पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ८ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । 'द्यावापृथिवी' द्यावा-
पृथिव्यौ 'घृतवती' दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा भवत इति श्रेयः
'भुवनानां' भूतानाम् 'अभिश्चिये' अभिश्चयणीये भवत इति
सर्वत्रानुसन्धेयम्, 'उवीं' विस्तीर्णं 'पृथ्वी' बहुकार्यरूपेण
प्रथिते च, 'मधुदुघे' मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ 'सुपेशसा' सुरूपे,
'वरुणस्य' सर्वनियामकस्य 'धर्मणा' धारणे 'विष्कभिते' पृथक्
धारिते 'अजरे' नित्ये 'भूरिरेतसा' बहुरेतस्के बहुकार्ये वा
भवतः अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गाद् वरुण-
स्येति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोपा इव ।

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
महान्तं त्वा महीनात् सन्वाजं चर्पणीनाम् ।

तृत्यां प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशम् ? 'रथ' 'हवनस्यदं'
हवनसाह्वानं याग वा प्रति वेगेन गच्छन्तम् । गमने
दृष्टान्तः, 'अत्यन्नवाजं' गमनसाधनमश्वमिव 'महय'
पूजय ॥ ८ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
घृतवती भुवनानामभिथियो-

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
र्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
विष्कभिते अजरे भूरिरितसा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । 'द्यावापृथिवी' द्यावा-
पृथिव्यौ 'घृतवती' दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा भवत इति शेषः
'भुवनानां' भूतानाम् 'अभिथिये' अभिथिययणीये भवत इति
सर्वत्रानुसन्धेयम्, 'उर्वी' विस्तीर्णं 'पृथ्वी' बहुकार्यरूपेण
प्रथिते च, 'मधुदुघे' मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ 'सुपेशसा' सुरूपे,
'वरुणस्य' सर्वनियामकस्य 'धर्मणा' धारणे 'विष्कभिते' पृथक्
धारिते 'अजरे' नित्ये 'भूरिरितसा' बहुरितस्के बहुकार्यं वा
भवत, अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गाद् वरुण-
स्येति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राधोपा इव ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
महान्तं त्वा महीनाप् सन्नाजं चर्पणीनाम् ।

ब्राह्मणमेवमात्रायते, 'मेधातिथिं ह काखं मेयो भूत्वा
जहारेति ।' आगत्य सोमं अपहृतवानित्यर्थः । 'पुरुङ्गत'
बहुभिर्यजमानैराहुतम् 'ऋग्मियम्' ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूय-
मानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते यद्वा ऋग्भि-
र्मीयते ऋग्मोः तं 'यस्यो अर्णवं' धनानामावासभूमिम् । एवं
शब्दात् इति गुणविशिष्टमिन्द्रं हे स्तोतारः । 'र्गीभिः'
स्तुतिभिः 'अभिमदत' आभिसुर्येण हर्षं प्रापयत । 'यस्य'
इन्द्रस्य 'कर्माणि' मानुषं जात्येकवचन 'मानुषाणि' मनु-
ष्याणां हितानि 'विचरन्ति' विशेषेण वर्तन्ते । अत्र दृष्टान्तः,
'धावो न' यथा सूर्यस्य रश्मयः सर्वेषां हितकराः 'भुजे'
भोगाय 'महिष्ठम् अतिशयेन प्रहृष्टं 'विप्र' मेधाविनम् । तथा-
विधमिन्द्रन् 'अभ्यर्चत' अभिपूजयत ॥ ७ ॥

१७ २१ २ २ १ २
त्यं सु मेपं महया स्वर्विदं

२१ २२ २१ २ २ १ २२
गतं यस्य सुभुवः साकमीरते ।

२२ १ २२ २ २ २ २२
अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथ-

२२ २ १ २ १ १ २
मिन्द्रं वदत्वामवस्ते सुवृत्तिभिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । सव्यऋषिः । 'त्वं' त प्रसिद्ध 'मेप',
शत्रुभिः मह स्वर्मानं 'स्वर्विदं' स्वरादित्यो द्योर्वा तस्य
'वेदितार' लब्धार या । यद्वा । स्वः सुहु अरणीयं धनं तस्य
मन्त्रायितारम् । एव गुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो । 'सुमह्यं'
सम्यक् पूजयं । 'यस्य' इन्द्रस्य 'गत' गतसंस्थाकाः 'धाव-

तृत्या' प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशम् ? 'रथं' 'हवनस्यद'
हवनमाह्वानं यागं वा प्रति विगेन गच्छन्तम् । गमने
दृष्टान्त', 'अत्यन्नवाजं' गमनसाधनमश्वमिव 'महय'
पूजय ॥ ८ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
घृतवती भुवनानामभिश्चियो-

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
र्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा

१ २ ३ २ ३ १ २
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषि । 'द्यावापृथिवी' द्यावा
पृथिव्यौ 'घृतवती' दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा भवत इति श्रेय
'भुवनाना' भूतानाम् 'अभिश्चिये' अभिश्चयणीये भवत इति
सर्वत्रानुसन्धेयम्, 'उर्वी' विस्तीर्णं 'पृथ्वी' बहुकार्यरूपेण
प्रथिते च, 'मधुदुघे' मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ 'सुपेशसा' सुरूपे,
'वरुणस्य' सर्वनियामकस्य 'धर्मणा' धारणे 'विष्कभिते' पृथक्
धारिते 'अजरे' नित्ये 'भूरिरेतसा' बहुरेतस्को बहुकार्यं वा
भवत अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्यो स्तुति प्रसङ्गाद् वरुण
स्येति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषा इव ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
महान्तं त्वा महीनाऽ सन्वाज चर्षणीनाम् ।

३१ २२ ३१ २२
देवी जनित्राजीजनद्रा जनित्राजीजनम् ॥१०॥

अथ दशमी । मेधातियि ऋषिः । महापङ्क्तिच्छन्दः ।
षड्ब्राह्मणचराः पादा, द्वौ चार्धर्चावधीमहे हे 'इन्द्र ।' 'उमे'
'रोदसी' व्यावाष्टयिष्यौ 'यत्' यस्त्वम् 'आ पप्राथ' स्वतेजसा
आ पूरयसि प्रा पूरणे आदादिकः (प०) । छान्दसो लिट् ।
'उपा इव' यथा उपाः स्वभासा सर्व जगदा पूरयति तद्वत् ।
'त' 'महीनां' महतां देवानामपि 'महान्तम्' नायकम् ।
'चर्षणीनां' मनुष्याणामपि 'सम्प्राजम्' ईश्वरम् 'इन्द्रम्' 'त्वा'
त्वा 'देवी' देवनशीला 'जनित्री' साधुजनयित्री अदितिः
'अजीजनत्' अजनयत् जनेर्ष्यन्तात् लुडि चडि रूपमेतत् ।
यस्मादेषा जनयित्री ईदृश पुत्रमजीजनत् अतः कारणात्
सा 'भद्रा' कल्याणी प्रशस्ता जाता जनेर्ष्यन्तात् साधुकारिणि
वन् (३,२,१३५) 'जनिता मन्त्रे (६,४,५३)' इति इडादी
णि लोपो निपात्यते । ऋन्नेभ्य (४,१,५) इति डीप् ॥ १० ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
प्र मन्दिने पितुमदर्चता वृचो

२ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
यः कृष्णागर्भा निरहद्रृजिप्रवना ।

१ २ १ १ २ १ २
अवस्यवो वृषणं वच्चदक्षिणं

१ १ २ ३ १ २
मरुत्वन्तध् सख्याय हुवेमहि ॥ ११ ॥

इति ऋग्वेदसंहितायाः द्वितीयाहो पत्रयं दशमि ।

अथैकादशो । एषा गर्भंसाविष्युपनिपत् । हे ऋत्विजः ।
 'मन्दिने' स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय 'पितुमत्' हविर्लक्षणे-
 'नार्त्तनोपेतं 'वचः' स्तुतिलक्षणं व्रचनं 'प्रार्चत' प्रकर्षणोच्चा-
 रयत । 'यः' इन्द्रः 'ऋजिश्विना' एतत् संचक्रेन राजर्षिणा
 सख्या सहितः सन् 'कृष्णगर्भाः' कृष्णोनाम कश्यपसुरः, तेन
 निषिक्तागर्भाः तदीया भार्याः 'निरहन्' नितरामवधीत् कृष्ण-
 मसुरश्च तत्पुत्राणामनुत्पत्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अपि
 अवधीदित्यर्थः । 'भवस्यवः' रक्षणेच्छवो वयं 'वृषणं' कामानां
 वर्षितारं 'वच्चदक्षिणं वच्चयुक्तेन दक्षिणहस्तेन उपेतं 'मरुत्व-
 न्तम्' इन्द्रं 'सख्याय' सख्युः कर्मणे 'हुवेमहि' आह्वयामः ।

“हुवेमहि” “हवामहे” इति च पाठौ ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोन्वाख्यानं
 चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

इति जागतम् ।

अष्टाविंशतिरिन्द्रेति सुख्याः सप्तदशोष्णिहः ।
 आद्या दशान्त्या ककुभः पिवेत्यष्टादशी विराट् ॥
 तु चे वेत्या क्षपामीवामित्यादित्यपरिष्टुतिः ।
 आगन्त गाव इत्येते मरुतामिन्द्रदेवताः ।
 अन्या ऋचोऽभिधीयन्ते ऋपयस्तत्र तत्र हि ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे पञ्चमं दशति ।

१ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ ४ २ ४
 इन्द्र सुतेषु सीमेषु क्रतुं पुनीष उक्थ्यम् ।

२ ३ ३ २ ३ १ २ ३ २
 विदे वृधस्य दक्षस्य महात् हि षः ॥ १ ॥

तत्र चतुर्थे खण्डे—सैषा प्रथमा । नारद ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! सोमेषु सुतेष्वभिषुतेषु सत्सु तान् पीत्वा 'क्रतु' कर्म-कर्त्तारम् 'उक्थ्य' स्तोतार च 'पुनीये' शोधयसि । यद्वा सोमेष्वभिषुतेषु उक्थ्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीये यजमानैः पृतं कारयसि किमर्थम् ? 'वृधस्य' वर्धकस्य 'दक्षस्य' वक्षस्य 'विदे' लाभाय । स तादृश 'इन्द्र' 'महान् हि' महान् खलु अतएवं क्रतुं शक्नोतीति भावः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
तमु अभि प्र गायत पुरुहृतं पुरुष्टुतम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । इयोगोपूतयश्चसृत्तिनाहपी । 'पुरुहृत' बहुभिराहृतं 'पुरुष्टुत' बहुभिः स्तुत 'तमु' तमेव इन्द्रं हे स्तोतारः ! 'अभिप्रगायत' अभिमुख प्रकर्षणं स्तुध्वम् । एत-देव स्पष्टयति, 'तविष' महान्तम् इन्द्रं 'गीर्भिः' वाग्भिः 'आविवासत' परिचरत ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृक्षु सासहिम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
उ लोककृत्वुमद्रिवो हरिथियम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे 'अद्रिवः' ! वञ्चयन्निन्द्र ! 'ति' त्वदीयं 'त' 'मद' सोमपानजनितं हृषं 'गृणीमसि' गृणीमः प्रश-सामः गू शब्दे क्रमादिः 'ष्वादीना इत्यः (७,४,८०) ।' इदन्ती-मसि (७,१, ४६) इति मस इकारागमः ।' कीदृशम् ?

‘वृषयं’ वर्षितारं कामानाम् । ‘वृष्टु’ वैरिसम्पर्कजनितेषु
संगामेषु । अतएव बहुचाः घृत्स्विति पठन्ति । घृत्सु समत्-
स्विति संग्रामनामसु (नि० २, १७, २१, २२) पठितम् । ‘सास-
हिं’ शत्रूणामभिभवितारं ‘लोकज्ञानं’ लोकस्य स्थानस्य कर्तारं
‘हरित्रियं’ हरिभ्यामशत्राभ्यां त्रयणीयं सेव्यम् । ‘उ’ शब्दः
सर्वेषां समुच्चये पादपूरणे वा ॥ ३ ॥

१ २२ १ १ २ १ १२ १२ १२
यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ वित आप्तेः ।

१२ २२२ १२२ १ २२
यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वत ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘विष्णवि’ विष्णो
सोमपानार्थमागते सति अन्यदीये यागे सोमं ‘यद्’ यदि
तेन विष्णुना साहं पिबसि । ‘यद्वा’ यदि वा ‘आप्ये’ अपा-
म्युत्वे ‘विते’ एतत्संज्ञके राजर्षी यजमाने सोमं पिबसि घेति
पूरणं ‘यद्वा’ यदि च ‘मरुत्सु’ च सोमपानायागतेषु अन्यदीये
यत्रे ‘मन्दसे’ साद्यसि तथाप्यस्रदीयैरेव ‘इन्दुभिः’ सोमैः
सम्यक् माद्य ॥ ४ ॥

१११ २ ११२ २ ११ २ ११
एदु मधोर्मदिन्तरम् सिद्धाध्वर्यो अश्वसः ।

११७ ११ २२ ११२
एवा हि वीर स्तवते सदाश्वः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । एतदादितिमृणां विश्वमना वैश्व ऋषिः ।
हे ‘श्वर्यो !’ अध्वरस्य नेतः ऋत्विक् ! ‘मधोः’ मदकरस्य
‘अश्वसः’ सोमस्रणस्याश्वस्य ‘मदिन्तरम्’ श्वर्यं सादयित्तमं
सोमरसमेव ‘शासिञ्च’ इन्द्रार्थमभिचर । इदु इत्यवभारणे

‘वीर.’ समर्थः ‘सदावृध.’ सर्वदा हविर्भिर्वईनीयः । यद्वा ।
 मयदा खत्रलस्य वईकोऽयमेवेन्द्रः ‘स्तवतेहि’ स्तोत्रयस्त्रादिभिः
 स्तूयते खलु स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः तस्मादासिञ्चेति
 समन्वयः ॥ ५ ॥

२२ १ २ १ १ २ २ १ २२

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिवाति सोम्यं मधु ।

१ २२ ३२

प्र राधाऽसि चोदयते महित्वना ॥ ६ ॥

अथ पठौ । हे ऋत्विजः । ‘इन्दु’ स्यन्दनशील सोमम्
 ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम् ‘आसिञ्चत’ आभिमुख्येन प्रत्याचारयत
 आश्रयणद्रव्येण सेचन कुरुत तमभिपुण्यतेत्यर्थं ततः ‘सोम्य’
 सोममयं ‘मधु’ मदकर सोमरस ‘पिवाति’ पिबतु । पीत्वा च
 स इन्द्रः ‘महित्वना’ स्वमहत्वेनैव ‘राधासि’ अन्नानि स्तोत्रभ्यः
 ‘प्रचोदयते’ प्रकपेण चोदयतु ॥ ६ ॥

२३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

एतो न्विन्द्रः स्तवाम सखाय स्तोम्यं नरम् ।

३ १ २२ ३ २४ ३ २

कृष्टीर्यो विप्रवा अभ्यस्त्येक इत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमौ । हे ‘सखाय.’ । समानस्थाना निवभूता
 ऋत्विजः । ‘नु’ चिप्रम् ‘एतो’ आगच्छतैव । किमर्थं तदाह
 ‘स्तोम्य’ स्तोमार्हं ‘नर’ सर्वस्य नेतार ‘तम्’ इन्द्र ‘स्तवाम’
 स्तात्र करवाम । य इन्द्रः ‘एक इत्’ एकाको असहाय एव
 सन् ‘विप्राः’ सर्वाः ‘कृष्टीः’ यदुसेनाः ‘अभ्यस्ति’ अभिभवति
 तं स्तवामेति शेषः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २
इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ब्रह्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । नृमेध ऋषिः । हे उन्नातारः ! 'विप्राय'
मेधाविने 'बृहते' महते 'ब्रह्मकृते' ब्रह्मणः अन्नस्य कर्त्रे
'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे' स्तुतिमिच्छते 'इन्द्राय' 'बृहत्'
बृहन्नामकं साम 'गायत' पठत ॥ ८ ॥

२४ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
य एक इद्विदयते वसु मर्त्याय दाशुषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गोतम ऋषिः । 'यः' इन्द्रः 'एक इत्'
एक एव 'दाशुषे' हविर्दत्तवते 'मर्त्याय' मनुष्याय यजमानाय
'वसु' धन विदयते' विशेषेण ददाति । अङ्गेति क्षिप्रनाम्
'अप्रतिष्कृतः' परैरपतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थे
एवम्भूतः स 'इन्द्रः' क्षिप्रम् 'ईशानः' सर्वस्य जगतः स्वामी
भवति ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सखाय आ शिपामहे ब्रह्मेन्द्राय वच्चिणे ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स्तुष ऊ पु वो नृतमाय धृषावे ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहो पञ्चमः दशमः ।

अथ दशमी । विश्वमना ऋषिः । 'सखायः' मित्त्रभूता
 हे ऋत्विजः ! 'वषिणे' वष्वहस्तायेन्द्राय 'ब्रह्म' स्तोत्रम्
 'आशिपामहे' वयमाशास्त्रहे च यद्वा । ब्रह्म अस्माभिर्दीय-
 मानं हवीरूपमन्नम् आशास्त्रः । शासु अनुशिष्टौ (अदा०प०) ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३,१,८५) । अतएव "आशिपामहे"
 इति वधूचा आमनन्ति तत्र "वः" सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय
 'नृतमाय' सर्वेषां नेदतमाय । यद्वा सग्रामेषु आयुधानां
 नेदतमाय 'धृष्णवे' शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मै इन्द्राय अहमेव
 "सुस्तुपे" सुष्टु स्तौमि ॥ १० ॥

इति शायथाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहो प्रथम दशति ।

३ १ १२ १ १२ ३ १ ३ १ २
 गृणो तदिन्द्र ते शव उपमां देवतातये ।

१ १२ १ १ १२
 यद्वृषि वृषमोजसा शचीपते ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रगाथ ऋषिः । हे
 'इन्द्र !' 'ते' तव 'तच्छ्रवो' बलम् 'उपमाम्' अन्तिकं 'देवता-
 तये' यजमानाय यज्ञार्थं वा 'गृणे' स्तुवे । 'यद्' यस्मात्
 हे 'शचीपते !' 'वृषम्' 'मोजसा' बलेन 'इंसि' तस्मात् ते
 शवो गृणे इति सम्बन्धः ॥ १ ॥

२ ६ १ २ २ १ २ २ २ ३ १ २
यस्य त्वच्छ्वरं मदे दिवोदासाय रन्धयन् ।

१ १ २ २ ३ १ २ २
अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्व' 'यस्य' सोमस्य 'मदे' पानेन जनिते हर्षे सति 'श्वरम्' असुरं 'दिवोदासाय' राज्ञे 'रन्धयन्' रध हिंसासरादयो. (दि० प०) हन्ता भवसि त्वदिति क्रियाविशेषण तत् प्रसिद्ध यथा भवति तथा हे 'इन्द्र !' 'स.' 'अय' 'सोम.' 'ते' त्वदर्थं 'सुत.' अभि-युतः । अतएव त्वं पिव ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २
एन्द्र नो गधि प्रिय सत्राजिद्गोह्य ।

३ २ ७ १ १ २ ३ १ २ २ ३ २
गिरिर्न विश्वतः पृथुः पतिर्दिवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । नृमेध ऋषिः । हे 'प्रिय !' सर्वेषां प्रिय-तम ! हे 'सत्राजित्' महता शत्रूणां जित' । हे 'अगोह्य' ! केनापि तिरस्कृतुंमशक्य इन्द्र ! 'गिरिर्न' पर्वत इव 'विश्वत' सर्वत, 'पृथुः' पृथुतम 'दिवः' स्वर्गस्य 'पतिः' ईश्वरश्च त्व 'नो' ऽस्मान् 'आगधि' आगच्छ ॥ ३ ॥

१ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
य इन्द्र सोमपातमो भदः शविष्ठ चेतति ।

२ १ १ १ १ २ ३ १ २
येना इत्सि न्याश्चिणं तमीमहे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वत ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'य.' त्व 'सोम-

अस्माकं दुःखस्य मन्तारश्च श्रपसेधत । अपिच हे आदित्याः ।
 'नो' ऽस्मान् 'अंहसः' पापात् 'युयोतन' पृथक्कुरुत ॥ ७ ॥

२ १ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
 पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुपाव हर्यश्वाद्रिः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 सोतुर्वाहुभ्याम् सुयतो नार्वा ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहो प्रथम दशति ।

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० विराट् । हे 'इन्द्र !'
 'सोम' 'पिब' । स सोमः त्वा 'मन्दतु' मादयतु हे 'हर्यश्व ।'
 'ते' त्वदर्थं 'सोतुः' अभिषवकर्तुः 'वाहुभ्याम् अर्वा न' रश्मिभ्या-
 मश्च इव 'सुयत.' सद्यु परिगृहीतः 'शद्रि.' यावाऽय 'सोम'
 'सुपाव' ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते भाषवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 अगुर्थसाध्यावस्य पञ्चम खण्ड ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहो द्वितीय दशति ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अभ्राद्व्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुपा सनादसि ।
 २ २ २ २ २ २
 युधिदापित्वमिच्छसे ॥ १ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—सैषा प्रथमा । सोमरिच्छं पिः । छ० ककुप् ।
 हे 'इन्द्र !' त्वं 'जनुपा' जन्मनेव 'अभ्राद्व्य.' 'व्यन् सपद्वे

(४, १, १४५) इति व्यन्प्रत्ययः । सपत्नरहितः 'अना' अनेकः
 'ऋतश्चन्दसि (५, ४, १५८)' इति कपः प्रतिषेधः । अनियन्तृक
 इत्यर्थः 'अनापिः' बन्धुवर्जितश्च 'सनादसि' चिरादेव भ्रातृ-
 व्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वम् 'आपित्व' बान्धवम् 'इच्छसे'
 इच्छसि तत्र 'युधेत्' युधेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणामर्थाय सखा
 भवसीति ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 यी न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु व स्तुषे ।
 १ २ २ १ २ २ २ २
 सखाय इन्द्रमूतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सौभरिर्ऋषिः । 'सखायः' समान-
 ख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः । 'यः' इन्द्रः 'पुरा' पूर्वम् 'इदम्
 इदम्' दर्शनीयतया विद्यमानं 'वस्यः' वसीयः वसीरीयसनी-
 कारलोपश्चान्दसः प्रयस्तु वसुनोऽस्मान् 'प्राणिनाय' प्रकपे-
 षानीतवान् । 'तमु' तमेव धनानामानेतारम् इन्द्रं 'वी'
 युष्माकं धनलाभार्थम् 'ऊतये' रक्षणाय च 'स्तुषे' सौभरिरह
 स्तौमि ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २
 आ गन्ता मा रिपण्यत प्रस्था-
 १ २ २
 वानो माप स्यात समन्यवः ।
 २ १ २
 इडा चिद्यमयिष्णावः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सौभरिर्ऋषिः । हे 'प्रस्थावानः' प्रस्था-
 तारः प्रगन्तारो 'मरुतः' 'आगन्त' अस्मानागच्छन्त ।

‘मारिपख्यत’ अनागमनेन नोऽस्मान्मा हिंसिपत । हे ‘सम-
न्यवः’ समानतेजस्काः । समानक्रोधाः । वा ‘दृढाचित्’ दृढा-
न्यपि पर्वतादीनि हे ‘यमयिष्णवः’ । नियमयिष्यत्वशीलाः ।
नियमयितारः । ‘मापस्यात’ अस्मत्तोऽन्यत्र मा तिष्ठत अस्मा-
स्त्रेवावतिष्ठध्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३२७ ३ १ २ ३ १ २ १ . १ २
आ याह्ययमिन्द्वेऽश्वपते गोपत उर्वरापते ।

१ २
सोमध् सोमपते पिव ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । सौभरिर्ऋषिः । ‘अश्वपते’ अश्वानां
स्वामिन् । ‘गोपते’ गवां पालयितः । ‘उर्वरापते’ सर्वशस्याख्या
भूमिरुर्वरा तस्याः पते । हे इन्द्र ! ‘इन्द्वे’ दीप्तय तुभ्यम्
अयं सोमोऽभिपुत इति शेषः । तस्माद् ‘आयाहि’ सोमं प्रत्या-
गच्छ, आगत्य ‘सोमपते !’ हे इन्द्र ! ‘सोमं’ ‘पिव’ ॥ ४ ॥

१ २ . ३ २ ३ १ ३ २
त्वया ह स्विद्युजा वयं प्रति

३ १ २
श्वसन्तं वृषभ ब्रुवीमहि ।

३ १ २ २ २ १ २ .
सध्स्थे जनस्य गोमतः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सौभरिर्ऋषिः । ‘वृषभ’ ! वर्षितः ! हे
इन्द्र ! ‘गोमतः’ गवादियुक्तस्य जनस्य ‘संस्थे’ स्थाने युद्धे
‘श्वसन्तम्’ अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन खासकारिणं शत्रुं
‘युजा’ सहायेन ‘त्वया ह स्वित्’ त्वयैव खलु वयं ‘प्रति ब्रुवो-
महि’ प्रतिवचन कुर्मः निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

गावश्चिह्वा समन्यवः सजात्येन मरुतः सवन्धवः ।

रिहते ककुभो मिथः ॥ ६ ॥

अथ पठो । सौभरिक्तपिः । 'समन्यवः' समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे मरुतः । 'गावश्चित्' गावश्च युष्मन्मातृभूताः 'सजात्येन' समानजातित्वेन एकस्माद्ब्रजत इति एवं 'सवन्धवः' समानबन्धुकाः सत्यः 'ककुभो' दिग्भ्यः प्राच्यादिदिग्भागान् प्राप्य 'मिथः' परस्परं 'रिहते' लिहन्ति धेति पूरकः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वं न इन्द्रा भर श्रीजो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

नृमृणं शतक्रतो विचर्षणे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ वीरं पृतनासहम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इयोर्नृभेधक्तपिः । हे 'शतक्रतो' ! बहु-
कर्मन् । 'विचर्षणे' । विविधद्रष्टरिन्द्र ! 'त्वं' 'नो' ऽस्मभ्यम्
'श्रीजो' बल 'नृमृणं' धनञ्च 'आ भर' आहर । 'वीर' वीर्यो-
पेतं 'पृतनासह' सेनानामभिभवितारं त्वाम् 'आ' द्वयामहे
इति शेषः ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अथा हीन्द्र गिर्वण उप

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वा काम ईमहे ससृग्महे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उदेव ग्मन्त उद्भिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । छ० ककुप् । हे 'गोर्वणः' ! गोभिर्वननी-
येन्द्र ! 'अथा हि' सम्प्रति 'त्वा' त्वां 'कामो' काम्ये निमित्ते ।
यद्वा । काम इति सुपां सुः (७,१,३६) कामान् 'ईमहे' याचा-
महे । किञ्च । याचमानाः सन्तः 'उपससृग्महे' उप सृजामः
स्तुतिमि स्वां संयोजयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह 'उदेव'
यथोदकेन 'गमन्तो' गच्छन्तः पुरुषाः 'उदभिः' अञ्जलिना
उत्चिप्योदकैः समीपस्थान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ।

"ससृज्महे" इति बहुवचः पठन्ति ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ १ २ १ २
सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्री-

२ १ २ २ २ २ १ २
ते मधौ मदिरे विवक्षणे ।

१ १ २ २
अभि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । इयोः सौभरिः । हे 'इन्द्र !' 'गोश्रीते'
श्रीञ् पाके । गोर्विकारो दधि ययथ गोशब्देनोच्यते ।
तेन दध्ना पयसा च श्रीते मिश्रिते 'मदिरे' मदकरे 'विवक्षणे'
स्वर्गप्रापणशीले त्वदीये 'मधौ' सोमे 'सीदन्तो' निवसन्तः ।
सदने दृष्टान्तः 'वयो यथा पक्षिणो यथा एकत्र सङ्गीभूय
तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वय 'त्वाम्' 'अभि' आभिसुख्येन
'नोनुमः' पुनः पुनः भृशं वा स्तुमः ॥ ९ ॥

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
वयसु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कञ्चिद्गन्तोऽवस्थवः ।

१ २ १ १ १
वज्रिं चित्रधृं हवामहे ॥ १० ॥

इति पद्यमयपाठकथं प्रथमाहं द्वितीय इति ।

सप्तमे खण्डे—सैया प्रथमा । 'स्वादोः' स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य
 'इत्या विपूवत.' इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य
 'मधीः' मधुररसस्य सोमस्य 'क्रियाग्रहण कर्त्तव्यमिति' कर्मणः
 सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी एवं विधं सोमं 'गौर्यो' गौरवर्णा
 गावः 'पिबन्ति' । या गावः 'वृष्णा' कामाभिवर्षकेणन्द्रेण
 'सयावरीः' सह गच्छन्त्यः सत्यः 'मदन्ति' हृष्टा भवन्ति । ताः
 'इन्द्रपीतस्य' सोमस्यावशेषं पिबन्तीत्यर्थः । 'शोभथाः' वचन-
 व्यत्ययः (३, १, ८५) इन्द्रेण सह शोभन्ते । 'वस्वीः' पयः-
 प्रदानेन निवासकारिण्यः ता गावः 'स्वराज्य' स्वस्य स्वकी-
 यस्येन्द्रस्य यद्रान्य' राजत्वन्तद् 'अनु' लक्ष्य भवस्थिता
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २४ ३ २४ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २
 इत्या हि सोम इन्मदो ब्रह्म चकार वर्द्धनम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १
 शविष्ठ वच्चिन्नो जसा पृथिव्या

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे 'शविष्ठ' ! अतिशयेन बलवन् !
 'वच्चिन् !' वच्चवसिन्द्र ! 'इत्या हि' इत्यम् एव अनेन शास्त्रोक्त-
 प्रकारेणैव 'सोमे' त्वया गृहीते सति 'मदः' मदेः स्तुतिकर्मणः
 स्तोता 'वर्द्धन' तव वृद्धिकर 'ब्रह्म' स्तोत्रं 'चकार' । अनेन
 कृतवान् इदित्येतत् पदपूरणम् अतस्त्वम् 'भोजसा' बलेन
 'पृथिव्याः सकाशात् आगत्य 'अहिम्' इन्तार वृत्तं 'नि.शशा.'
 नि.शेषेण शशाः मा वधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सका-
 शाद्विरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? 'स्वराज्य' स्वस्य राज्य'

राजत्वम् 'अनु' लस्य 'अर्चन्' पूजयन् स्वस्वामित्वं प्रकटय-
नित्यर्थः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २ २
इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभि

२४ ३२ ३ २ १ १ २२
तमिन्महत्स्वाजिषूतिमर्भे हवा-

२ १ २ २ १ २
महे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । 'वृत्रहा' वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य
मेघस्यासुरस्य वा हन्ता यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हन्ता
इन्द्रः 'मदाय' इर्पायं, 'शवसे' बलार्थञ्च 'नृभिः' यज्ञस्य
नेत्रभिः ऋत्विगभिः 'वावृधे' स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः
प्रवर्द्धितो बभूव स्तुत्या हि देवता प्राप्तवला सती प्रवर्द्धते ।
'तमित्' तमेव इन्द्रं 'महत्सु' प्रभूतेषु 'आजिषु' सङ्ग्रामेषु
'ऊतोम्' अस्माकं रक्षकम् 'हवामहे' आह्वयामहे । तथा
'तम्' इन्द्रम् 'अर्भे' अल्पे सङ्ग्रामे 'हवामहे' । अस्माभिराहुतः
'स' चेन्द्रः 'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'नो' ऽस्मान् 'प्रविषत्' प्रावत
प्रकर्षेण रक्षत ॥ ३ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २
इन्द्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन् वीर्यम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ४ २ २ १
यद् त्वं मायिनं मृगं तव त्यन्मा-

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
यथावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अद्रिरिति मेघनाम (नै०१,१०,१) हे
 'अद्रिवन् !' वाहनरूपमेघयुक्त ! 'वच्चिन् !' वक्षवच्चिन्द्र ! 'तुभ्य-
 मित्' तवैव पठार्थं चतुर्थी । तवैव 'वीर्यं' सामर्थ्यम् 'अनुत्तं'
 शत्रुभिरतिरस्कृतम् । 'यद्' येन वीर्येण खलु 'मायिन' माया-
 विनं 'सृग' सृगरूपमापन्न 'त्य' तं 'वृत्रम्' असुर त्वमपि माया-
 यैव 'अवधीः' हतवानसि । अतः कारणात् तव वीर्यं 'यत्'
 तत् प्रसिद्धं भवति । 'अर्चन्ननु स्वराज्यमिति' पादो
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

१ २ १ २ + ३ २७ १ २ १ १ २
 प्रेक्षभीहि धृष्याहि न ते वज्रो नि यत्सते ।

१ २ ३ २७ १ २ १ १ २
 इन्द्र नृमृणं हि ते शवो हनो

२ १ २ २ २ १ १ २ २ १ २
 वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे 'इन्द्र !' 'प्रेहि' प्रकर्षेण गच्छ ।
 'अभीहि' हन्तव्यान् शत्रून् आभिसुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च
 'धृष्याहि' तान् शत्रून् अभिभवति तव 'वज्रो' 'न नियसते'
 शत्रुभिः न नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा 'ते' तव
 'शय.' त्वदीय वल्ल 'नृमृणं' नृणा पुरुषाणा नामकम् अभि-
 भावकम् । 'हि' यस्मादेव तस्मात् 'वृत्रम्' असुरं मेघ वा
 'हन.' जहि । तदनन्तर तेन निरुद्धा 'अप.' उदकानि
 'जया.' जय, वृत्रं हत्वा तेनाहत सुदकं लभस्वैत्यर्थः । शिष्टं
 स्पष्टम् ॥ ५ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ २ १ १ २
 यदुदीरत आजयो धृष्यावे धीयते धनम् ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
युञ्जता मदच्युता हरी कं हनः

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
कं वसौ दधोऽस्मात् इन्द्र वसौ दधः ॥ ६ ॥

अथ पृष्ठी । अत्रेदमाख्यानम् । रङ्गगणपुत्री गीतमः कुरु-
च्छयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञाम्परैः सह
युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां लयं
प्रार्थयामासेति । तस्य च तत् पुरोहितत्वं धाजसनेयिभिरा-
स्मात् 'गीतमो इ वै रङ्गगणः उभयेषां कुरुच्छयानां
पुरहित आसीत्' इति ।

'यद्' यदा 'आजयः' सङ्ग्रामाः 'उदीरते' उद्गच्छन्ति
चत्पद्यन्ते तदानीं 'धनं' 'धृष्णवे' यो धृष्णुः धर्षयिता शत्रूणां
जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जयती धनं भवती-
त्यर्थः । हे 'इन्द्र !' त्वां तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु 'मदच्युता'
शत्रूणां 'मदस्य' गर्वस्य चाषयितारौ 'हरी' त्वदीयावश्वौ
'युञ्ज' रथे त्वदीये योजय । योजयित्वा च 'कं' चिद्राजान
तव परिचरणमकुर्वन्तं 'हनः' हन्याः । 'कं' चन त्वा परि-
चरन्तं 'वसौ' धने 'दधः' स्थापयसि अतो जयाजयी त्वमेव
कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्र ! अस्मान् अश्वदीयान् राज्ञः
वसौ धने 'दधः' स्थापय ॥ ६ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अक्षन्नसौमदन्त द्यव प्रिया अधूपत ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अस्तोपत स्वभानवो विप्रा नवि-

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
ष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे 'इन्द्र !' त्वया दत्तान्यन्नानि 'अन्नं'
यजमाना भुक्तवन्तः भुक्त्वा च 'अमोमदन्त हि' त्वसा आसन्
खलु । 'प्रियाः' स्वकीयाः तनूः 'अवाधूपत' अकम्पयन् अति-
शयितरसास्वादेन वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकम्पयन् । तदनन्तरं
'स्वभानवः' स्वायत्तदीप्तयः 'विप्राः' मेधाविनः ऋत्विजः 'नवि-
ष्ठया' अतिशयेन नूतनया 'मती' मत्या स्तुत्या 'अस्तीषत'
अस्तुवन् । अतः हे 'इन्द्र !' ते त्वदीयी 'हरी' एतत्सब्धान्-
वश्वी 'नु' क्षिप्रं 'योज' रथे योजय ॥ ७ ॥

२ ३ १ १ २ २ ८ ३ १ २ ३ १ २

उपो पु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

कदा नः सूनृतावतः कर इद-

१ २ ३ १ ७ ३ ३ २ २ ३ १ २

र्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'गिरः' अस्म-
दीयाः स्तुतीः 'उपो' उपैव 'सुशृणुहि' उपगम्य सम्यक् शृणु ।
'अतथाइव' पूर्वं यथाविधस्त्व तद्विपरीतो माभूः अस्मासु पूर्वं
यथा अनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएव भवेत्त्वर्थः अपिच 'नो'
ऽस्मान् 'सूनृतावतः' प्रियसत्यात्मिकावाक् सूनृता तथा स्तुति-
रूपया वाचा युक्तान् 'कदाकरः' करोषि । त्वमपि 'अर्थयासइत्'
अर्थयसे एव न तदास्मै । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि
स्वीकरोपीत्वर्थः । अतो हे 'इन्द्र !' 'ते' 'हरी' त्वदीयावश्वी
'नु' क्षिप्रं 'योज' रथे योजय । 'कदा' यदेति ।

"करइदर्थं" इति, "कर थादर्थं" इति च पाठाः ॥ ८ ॥

१ १ २ २ २ १ १ २ १ २
चन्द्रमा अप्स्वाऽन्तरा सुपर्णा धावते दिवि ।

१ १ २ २ २
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति

१ १ २ २ १ २
विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वित ऋषिः । “असु” आन्तरिक्षासु
उदकमये मण्डले ‘अन्तः’ मध्ये वर्त्तमानः ‘सुपर्णाः’ शोभन-
पतनः यद्वा । सुपर्णइति रश्मिनाम (नै०१,५,१५) सुषुम्णा-
ख्येन सूर्यरश्मिना युक्तः “चन्द्रमा.” “दिवि” द्युलोके “आधा-
वते” आह्वर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते शीघ्र गच्छति ।
तादृशस्य चन्द्रमसः संस्वधिनः । हे “हिरण्यनेमयः” सुवर्ण-
सदृशपर्यन्ताः । यद्वा । हितरमणीयप्रान्ताः “विद्युतो”
विद्योतमानाः रश्मयः “वो” शुष्माकं “पद” पदस्थानीयम्
“अस्य” न “विन्दन्ति” मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनाहतत्वात् न
लभन्ते । अत इदं नोचितं तस्मात् कृपात् मासुत्तारयतेत्यर्थः ।
अपिच हे “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ । “मे” मदीयं “अस्य”
इदं स्तोत्रं “वित्तं” जानीतम् ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रति प्रियतमं रथ वृषणं वसुवाहनम् ।

१ १ २ २ २ ३ १ २
स्तोता वामश्विनावृषि स्तोमेभि-

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
भूषति प्रति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १० ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
शीरं पावकशोचिषं वि वो मदे

३ १ २ ३ १ २ २ १ २
यज्ञेषु स्तीर्णवर्हिषं विवक्षसे ॥ २ ॥

• अथ द्वितीया । विमद ऋषिः । हे अग्ने ! तव स्वभूते
'विमदे' एतदाख्ये ऋषौ मयि 'इय' स्तुतिः प्रवृत्तास्ति नेति
सम्प्रत्यर्थं न अतो वयमिदानीं 'स्ववृत्तिभिः' स्वयङ्गताभिः
दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः 'हीतारं' देवानामाह्वतारं होम-
निष्पादकं वा 'अग्नि' 'त्वा' त्वाम् 'आह्वणीमहे' आभिसुख्येन
सम्भजामहे । कौटुशं 'यज्ञेषु' यागेषु 'स्तीर्णवर्हिषम्' आसा-
दितवर्हिष्कम् । 'शीरम्' ओषध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनम् ।
'पावकशोचिषं' शोधकदीप्तिम् । 'विवक्षसे' महत्त्वामैतत्
हे अग्ने ! त्वमपि महान् भवसि । यद्वा । 'विमदे' यज्ञस्य
सम्बन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं 'त्वामाह्वणीमहे'
इति योज्यम् ॥

“शीरम्पावकशोचिषं विवोमदे यज्ञेषु स्तीर्णवर्हिषं विवक्षसे”
इति छन्दोगाः । “यज्ञार्थं स्तीर्णवर्हिषो विवोमदे शीरम्पा-
वकशोचिषं विवक्षसे” इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि

३ १ २ ३ १ २
वाय्ये सुजाते अप्रवसून्ते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सत्यश्रवा ऋषिः । 'अद्य' अस्मिन्त्याग-

दिने हे 'उषः' उपोदेवि ! 'दिवित्मती' दीप्तिमती त्वं 'नो'
ऽध्मान् 'महे' महते 'राये' धनप्राप्तये 'बोधय' प्रज्ञापय
प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्थोपार्जयितुं
शक्यत्वात् । 'यथाचित्' यथैव पूर्वं नोऽध्मानबोधयः, अती-
तेषु यथा बोधितवती तद्बद्ध्यापीत्यर्थः । हे 'सुजाते' शोभनं
जातं जन्माविर्भावो यस्यास्त्वाद्दृशि ! हे 'अश्वसूनुते' प्रियसत्या-
त्मिका स्तुतिवाग्यस्याः सा हे ताद्दृशि देवि ! 'वाय्ये' वयपुत्रे
'सत्यश्वसि' मयि अनुगृह्णाणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१२ ३ १२ ३ १२ १२२१ २२
भद्रं नो अपि वातय सनी दक्षसुत क्रतुम् ।

१२ ३१ २२२ २ १ २१
अथा ते सख्ये अन्वसो वि वो मदे

११ २२ १ २२१ १२
रणा गावो न यवसे विवक्षसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विमद ऋषिः । हे सोम ! त्वं 'नोऽध्मा-
दीय 'मनः' 'भद्र' कल्याण 'प्राप' शुभसङ्कल्पलक्षणं 'वातय'
गमय अस्माकं परः शुभसङ्कल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा 'दक्ष' वृद्धमपि
सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि 'भद्र' शुभकारित्वलक्षणं प्रापय
अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः 'उता' अपिच
'क्रतु' प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय शुभाध्यव-
सायिनं कुर्वित्यर्थः 'अथ' अनन्तरं स्तोतारः 'ते' तव 'सख्ये'
स्तुत्यस्तोदत्वेऽप्यष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि रमतामिति श्रेयः ।
तत्र दृष्टान्तः 'यवसे' घासे 'रणाः' प्रीतियुक्ता गावो 'न' गाव
इव ता यथा प्रीतिं कुर्वते तद्वत् । कश्चिन् सति ? 'अन्वसः'
सोमाख्यस्यादस्य सम्बन्धिनि वस्तुनि 'विमदे' विविधसोम-

५ प्र० १ अक्ष० ४ द० ६ ऋ०] ऐन्द्रं पर्व । २३८

जन्यमदनिमित्ते सति । कस्मादेवम् ? यस्माद् 'विषत्स' महान् भवसि ॥ ४ ॥

१२, ३१ २ ३२ ३१ २२ २ २२
क्रत्वा सहाꣳ अनुष्वधं भीम आ वावृते शवः ।

१२ २ २ २२ २ २ २ ३१
श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री

२२ २ २ २ २ २ २ २२
हरिवां दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । 'क्रत्वा' कर्मणा प्रज्ञया वा 'महान्' सर्वाधिकः 'भीम' शत्रूणा भयङ्कर इन्द्रः 'अनुष्वध' 'स्वधेत्यत्रनाम (नै० २, ७, १७) । स्वधाया विभक्त्यर्थे-ऽव्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । 'शवः' आत्मीय बलम् 'आवावृते' आभिमुख्येन प्रावर्त्तयत् । तदनन्तरम् 'ऋष्वो' दर्शनीयः 'शिप्री' हनुमान् । नासिका-वान्वा । 'हरिवान्' हरिभ्यामश्वाभ्यामुपेत इन्द्रः 'उपाकयो' समीपवर्त्तिनोर्हस्तयोर्वाङ्घ्रौ 'आयस' अयोमय वज्र 'श्रिय' सम्पदर्थं 'निदधे' निदधाति स्थापयति सोमपानेन दृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणा हननाय हस्ते वज्र गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२ १ १ २२ २ २ २ २ २ २
स स्या त वृषणꣳ रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

१ २२ २२ २ २ २ २
यः पात्रꣳ हारियोजनं पूर्णमिन्द्र

१२ २ २ २ २ २ २ २ २
चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । गोतम ऋषिः । 'सस्य' स खल्विन्द्रः 'वृषण'

२ २ १ २ २ २ १ २

नयति वरुणो अति द्विषः ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्थं दशति ।

अथ अष्टमी । अहोसुग्वामदेव्य ऋषि । हे 'देवास.' ! देवाः ! आन्जसेरसुक् (७, १, ५०) 'त' मर्त्यं मनुष्यम् 'अहः' पाप दुरित तत्फलरूप दुर्गमनञ्च 'नाष्ट' न प्राप्नोति अश्रीते-
लंडि, भूलोभलीति सिचोलोप', अङ्भावस्त्वान्दसः 'अर्थ्यमा' अरीन् नियच्छति इति एतत्सन्नकोदेवः । नयन्ति शत्रून् एते 'मित्र.' प्रमीतेः व्राता देवश्च नयति । 'वरुणः' पापाना निवारको देवः 'य' 'नयति' । एते त्रयो देवाः 'सजीपस.' सङ्गताः समाना, प्रीयमाणा वा भवन्तः 'द्विष.' द्वेषून् अति-
क्राम्य 'य' स्तोतार नयन्ति प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् तन्ना-
ष्टेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते मापनीये सामवेदार्यप्रकाशे इन्द्रोव्याख्याने

चतुर्थाध्यायस्य षष्ठम खण्ड ।

इति पाङ्क्तम् ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चम दशति ।

२ २ २ १ १ २

परि प्र धन्वेन्द्राय सीम

१ २ १ १ २ १ २

स्वाद्भिर्त्राय पूष्यो भगाय ॥ १ ॥

परिधन्वप्रभृति ऋचस्त्रिंशद्भवन्ति हि ।

एतासान्तु ऋषिच्छन्दोदेवतास्तु पृथक् पृथक् ।

वक्ष्यन्ते सायणार्येण तत्र तत्र परिस्फुटम् ॥

अथ नवमखण्डे—सैषा प्रथमा । आद्याना पञ्चाम् ऋण-
त्रसदस्यू संहितावृषी, पवमानो देवता । तत्रादिर्द्विपदा ।
हे 'सोम ।' स्वादु, स्वादुरसस्त्व' 'इन्द्राय' 'पूष्णे' "भगाय"
एतेभ्यो देवेभ्यः "परिप्रधन्व" परित. पात्रेषु प्रचर ॥ १ ॥

२ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
पर्य्यु पु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।

२ २ २ १ २ २ १ २
द्विपस्तरध्या ऋणया न ईरसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । द्विपदा अनुष्टुप्पिपीलिकमध्या । हे
'सोम !' सुष्टु 'वाजसातये' अस्मभ्यमन्नदानायेव 'परिप्रधन्व'
'परितः प्रगच्छ । यद्वा । 'वाजसातये' अन्नलाभाय संग्राम
प्रगच्छ । किञ्च । 'सक्षणिः' सहनशीलस्त्व' 'वृत्राणि' शत्रून्
'परि' गच्छ । तदेवोच्यते 'न' अस्माकम् 'ऋणया' 'ऋणानां
यापयिता विनाशयिता त्वं 'द्विप.' शत्रून् 'तरध्वै' तरीत'
हन्तुम् 'ईरसे' परिगच्छसि ।

"ईरसे" "ईयसे" इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २
पवस्व सोम महात्समुद्रः

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । द्विपदा । हे 'सोम !' 'महान्' देवेभ्यो

दीयमानत्वेन महत्वयुक्तः । 'समुद्र' समुन्दनः यस्मात् समुद्र-
वन्ति रसास्तादृशः । 'पिता' सर्वेषां पालयिता त्वं 'देवानां'
'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'धाम' धामानि शरीराण्यभिलक्ष्य
'परि पवस्व' परिचर ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ४ २ २ २
पवस्व सोम महे दक्षायाश्वी

२ ३ २ २ १ २ २
न निक्तो वाजी धनाय ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे 'सोम !' 'अश्वीन' अश्वः इव 'नक्तः'-
पसतीवरीभिरद्भिर्विनिर्षिक्तः । 'वाजी' वेगवान् त्वं 'महे'
महते 'दक्षाय' बलाय 'धनाय' धनार्थञ्च 'पवस्व' चर ।
"महे" "ऋत्वे" इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ २ २ २ १ २ २ २ २ २ १ १ २ २
इन्दुः पविष्ट चारुमदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । 'चारुः' कल्याणरूपः 'कविः' क्रान्तप्रज्ञः
'इन्दुः' सोमः । 'अपाम्' उदकानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने
अन्तरिक्षे पवित्रे वा 'मदाय' मदार्यम् । 'भगाय' भजनी-
याय धनार्थञ्च 'पविष्ट' पवते ॥ ५ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
अनु हि त्वा सुतप् सोम मदामसि महे समर्थ्यराज्ये ।

१ १ २ १ २ २ १ २
वाजाप् अभि पवमान प्र गाहसे ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । त्रिपदा अनुष्टुप् पिपीलिकमध्या । ऋषि-
देवते पूर्ववत् । हे 'सोम !' 'सुतम्' अभिषुतं 'त्वा' त्वां

वयम् 'अनुमदामसि हि' अनुमदामः अनुक्रमेणाभिष्टुमः
 खलु । हे 'पवमान !' पूयमान सोम । स त्वं 'महे' महति
 'समर्थराज्ये' महत् समनुष्य' त्वदीयं राज्यमनुपालयितु'
 'वाजान्' शत्रुबलान्यभिलक्ष्य 'प्रगाहसे' प्रगच्छसि ॥ ६ ॥

१ ३३ १२ ३ २ ३ १ २
 क ई व्यक्ता नरः सनीडा

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 रुद्रस्य मर्या अथा स्वशाः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वासिष्ठी । द्विपदा । मारुती । 'व्यक्ताः'
 कान्तियुक्ताः 'नरः' नेतारः 'सनीडाः' समानीकसः 'रुद्रस्य'
 रोदनशीलस्य एतत्प्रकस्य 'मर्याः' मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः ।
 अथापि च 'स्वशाः' शोभनवाहाः 'इमम्' एवभूताः 'कै'
 भवन्ति ? रूपातिशयात् ऋषिः आश्चर्येणाहेति ॥ ७ ॥

२ २ ३ २ ३ २ ३ १ ७ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् ।

३ १ २ २ १ २
 ऋध्यामा त ओहैः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । पदपङ्क्तिः । आग्नेयी । वामदेव ऋषिः ।
 हे 'अग्ने !' 'अद्य' अश्विनवहनि, वयमृत्विगादयः 'ओहैः'
 इन्द्रादिप्रापकैः 'स्तोमैः' स्तोत्रसमूहैः 'तं' प्रसिद्धं त्वाम्
 'ऋध्याम' समर्हयामः । कीदृशं त्वाम् 'अश्वं न' वोढारमश्व-
 मिव तथा 'हृदिपः' वाङ्कम् । 'क्रतुं न' कर्तारमिव उप-
 कारिणमित्वर्यः । तथा 'भद्रं' भजनीयम् । 'हृदिस्पृशम्'
 हृदयद्रमम् अतिशयेन प्रियमित्वर्यं ॥ ८ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आविर्मर्या आ वाजं वाजिनो

३ १ २ ३ २ ३ २
अगमं देवस्य सवितुः सवम् ।

३ १ २
स्वर्गां अर्वन्तो जयत ॥ ९ ॥

अथ नवमी । पुर उष्णिक् । वाजिनां स्तुतिः । 'मर्याः' मनुष्येभ्यो हिताः 'आविः' प्रकाशमानाः 'वाजिनः' देवविशेषाः वाजिनभाजः 'सवितुः' प्रेरकस्य देवस्य 'सवम्' अभिपोतव्यं 'वाजम्' अत्ररूपं सोमं 'गमन्' अगमन् । ततो हि यजमानाः । 'स्वर्गं' 'जयत' तथा 'अर्वन्तः' अर्वन्तोऽश्वान् जयत ॥९॥

१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सोम दुम्नी सुधारो

३ १ २ ३ १ २ ३ २
महां अवीनामनु पृर्व्यः ॥ १० ॥

इति पञ्चमपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चम दशति ।

अथ दशमी । ऐश्वरयोर्धिष्ण्या ऋषयः । द्विपदा । हे 'सोम' ! 'दुम्नी' दुम्नं द्योतते, यमो वाचं वेति यास्कः (नि० ने० ५, ५) अन्नवान् यमस्वी वा । 'सुधारः' शोभनधारायुक्तः 'पृर्व्यः' पुरातनत् 'अवीनाम्' ज्वम् 'अवीनाम्' 'दीम्णा' सोमभ्यः सकाशात् 'अनु' क्रमेण 'पवस्व' चर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदायप्रकाशे छन्दोब्याख्याने

चतुर्थशाब्दास्य नवम. खण्ड. ।

इति पञ्चमपाठकस्य प्रथमाहं समाप्तम् ।

अथ पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहो मयम दशति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
विश्वतोदावन् विश्वतो न आ

२२ २ २ १ २३१ २
भर यं त्वा श्विष्ठमीमहे ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । ऐन्द्री । हे 'विश्वतो-
दावन्' ! सर्वतश्छेदनवन् सर्वत्र दानवन् वा इन्द्र ! स त्वं
'विश्वतः' सर्वतः 'नः' अस्मभ्यम् अभीष्टम् 'आभर' आहर ।
किञ्च, 'श्विष्ठम्' अतिशयेन बलवन्तं 'यं' 'त्वाम्' 'ईमहे'
अभीष्टं याचामहे ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
एष ब्रह्मा य ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥२॥

अथ द्वितीया । ऐन्द्री । 'ऋत्वियः' ऋती वसन्तादि-
समये भवः 'यः' इन्द्रः 'नामश्रुतः' विश्रुतः 'एषः' 'ब्रह्मा'
स्तोतृषामभीष्टस्य वर्धयिता तमहं 'गृणे' स्तूयामि ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५०
ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्के-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५०
रवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वसदस्य ऋषिः । 'अहये' वृत्राय क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् हननक्रियायां
वृत्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा 'वृत्रहन्तवै' तुमर्थे सेऽसेनिति (३,४,८)
तवैप्रत्ययः हन्तुम् 'अर्के' अर्चनीयैः स्तोत्रैः मन्त्रैः हविर्लक्ष-
णे रसैर्वा 'महयन्तः' पूजयन्तः 'ब्रह्मणः' ब्राह्मणाः 'इन्द्रम्'
'अवर्धयन्' वर्धयन्ति प्रीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३

अनवस्ते रथमप्रवाय तच्च-

२ २ १ २ ३ १ २

स्त्वष्टा वचं पुरुहूत द्युमन्तम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! 'अनवः' मनुष्याः
'ऋभवः' 'ते' त्वत्सम्बन्धिने 'अप्रवाय' वाहनाय तदर्थं 'रथं'
'ततच्चुः' कृतवन्तः हे 'पुरुहूत' ! बहुभिराहुतेन्द्र ! 'त्वष्टा'
विश्वकर्मा च त्वदीय 'वच' 'द्युमन्त' दीप्तिमन्तमकरोत् ॥४॥

२ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २

शं पदं भर्घं रयीषिणे न काम-

२ १ २ ३ १ २ ३ २

मत्रतो हिनोति न स्पृशद्द्रयिम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऐन्द्री । 'रयीषिणः' रयि धनं हविल्लक्षणं
प्रेषयन्तो जनाः 'शं' सुख 'पदं' स्थानं 'भर्घं' धनं च लभन्ते
इति शेषः । 'अमत्रतः' इन्द्रविषययागादिकर्मरहितः पुरुषः शं
सुखादिकं 'न हिनोति' न प्राप्नोति, दातुं समर्थो न भवती-
त्यर्थः । स्वयमपि 'कामम्' अभीष्टं 'रयि' रमणीय धन 'न
स्पृशत्' न स्पृशति ॥ ५ ॥

२ २ २ ३ १ २ ३ १ २

सदा गावः शुचयो विप्रवधा-

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यसः सदा देवा अरेपसः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । इयं वैश्वदेवी । 'गावः' गन्तारः स्तोतारो
वा 'सदा' इन्द्रं पररणादिभिर्दृग्गच्छन्ति ते 'शुचयः' निर्मलाः

‘सदा’ सर्वदा ‘विश्वधायसः’ विश्वं धारयन्ति पुष्यन्तीति विश्वधायसः बह्वन्नाः भवन्तीत्यर्थः । ‘सदा’ सर्वदा ‘देवाः’ दानादिगुणयुक्ताः ‘अरेपसः’ पापरहिताश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

१ २ ३ १२ ३ १ २२

आ याहि वनसा सह गावः

१ १- २२

सचन्त वर्त्तनिं यदूधभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । सम्पात ऋषिः । द्विपात् । उपस्था । हे ‘उपः’ । ‘वनसा’ वननीयेन तेजसा ‘सह’ सार्द्धम् ‘आयाहि’ आगच्छ । उपसो वाहनभूताः ‘गावः’ ‘वर्त्तनिं’ रथं ‘सचन्त’ सेवन्त अनश्वेन रथेनायाहीत्यर्थः । ‘यत्’ या गावः ‘ऊधभिः’ उपलक्षिताः प्रभूताः पीना इत्यर्थः । ताः गावः इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

१२ ३१ २२ २२३

उप प्रचे मधुमति क्षियन्तः

११ १२ ११२

पुष्येम रयिं धीमहे त इन्द्र ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । ‘हे इन्द्र’ परमैश्वर्ययुक्त । त्वं ‘मधुमति’ माधुर्योपिते ‘प्रचे’ राजकर्तृकान्यग्रोधचमसे ‘ते’ त्वदीये ‘क्षीयन्तः’ समीपे स्थिताः वयं ‘रयिं’ रमणीयमथ ‘पुष्येम’ पोषयेम । क्षिप्र । त्वां ‘धीमहे’ वयमनुष्यायेम ॥ ८ ॥

१२ १२ ११२ ११

अर्चन्त्यर्कां सरुतः स्वर्कां आ

१२ ११४ १ १ १२

स्तोभति श्रुतो युवा स इन्द्रः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । 'स्वर्काः' शोभनस्तोत्राः शोभनान्नावा
'मरुतः' 'अर्कम्' अर्चनीयमिन्द्रम् 'अर्चन्ति' स्तोत्रैर्हविर्भिः ।
'युवा' नित्यतरुणः 'श्रुतः' विख्यातः 'इन्द्रः' 'आस्तोमति'
तेषां सम्बन्धीनि शत्रुजातान्याभिमुख्येन हिनस्ति ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३

प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमाय

१ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २

विप्राय गांथं गायत यं जुजोषते ॥ १० ॥

इति पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहो प्रथम दशति ।

अथ दशमी । हे 'विप्राः !' मेधाविनः ! 'वृत्रहन्तमाय'
अतिशयेन वृत्रस्य हन्तमः, तस्मै इन्द्राय 'तं' 'गांथं' स्तोत्रं ।
'प्रगायत' प्रकर्षेण पठत । हे उन्नातारः ! स इन्द्रः 'यं'
स्तोत्रं 'जुजोषते' सेवते ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
अनुषंग्याध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

१ २ ३ १ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २

अचेत्यग्निश्चिकितिर्हव्यवाद्गु सुमद्रयः ॥ १ ॥

अथ एकादशखण्डे—सैषा प्रथमा । 'हव्यवाद्' हविषां
षोडारं 'चिकितिः' विगिष्टपन्नः 'सुमद्रयः' सुष्ठुहविर्युक्त
रघोऽग्निः 'अचेति' चेत्यते सर्वैर्भ्रायते । यद्वा । व्यत्ययेन

कर्त्तरि प्रत्ययः (३, १, ८५) इविः प्रदातारं यजमानं
जानाति ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २

अग्ने त्वं नी अन्तम उत

१ २ ३ १ २ ३ २ ३

चाता शिवो भुवो वरूथ्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वभुःकर्त्तृपिः । आग्नेयी । हे 'अग्ने !'
'वरूथ्यः' वरणीयः सम्भजनीयः ॥ यद्वा । वरूथ्यैः यन्नगृहै-
र्वृतः 'त्व' 'नः' अस्माकम् 'अन्तमः' अन्तिकतमः 'भूवः' भव ।
'उत' अपिच 'चाता' रचकः शिवः' सुखकरश्च भव ॥ २ ॥

१ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

भगो न चित्रो अग्निर्महोनां दधाति रत्नम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । आग्नेयीयस्यक् । 'महोनां' महताम्
मध्ये 'भगोन' सूर्य इव 'चित्रः' चायनीयः पूजनीयः 'अग्निः'
यज्वनां रत्न' रमणीय धनं 'दधाति' धारयति । प्रयच्छ-
तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

विश्वस्य प्र स्तोभ पुरो वा सन् यदि वेह नूनम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । एषा ऐन्दी । 'विश्वस्य' सर्वस्य शत्रुजातस्य
'प्रस्तोभ' प्रस्तोभति दिनस्तीत्यर्थः । 'यदिवा' 'इह' यत्र
'नून' 'पुरो वासन्' पूर्वस्मिन् देशे वसन् स्थितः स इह नूनं
प्रस्तोभ ऋत्विग्भिः प्रकर्षेण स्त्रूयते स्तोभतिस्तु स्तुति-
कर्मा ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

उषा अप स्वसुष्टमः सं वर्त्त-

३ १ २ ३ १ २

यति वर्त्तनिष् सुजातता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सवर्त्तऋषिः । उपोदेवता । द्विपदा ।
 द्वयम् 'उपाः' 'स्वसु.' भगिन्याः रात्रेः सम्बन्धि 'तमः' 'अन्ध-
 कारम्' 'अप सवर्त्तयति' आत्मीयेन तेजसा अपगमयति ।
 'सुजातता' सुजातत्व आत्मनः सुप्रकाशत्व च वर्त्तनि' वर्त्त-
 यति रथं प्रापयति ॥ ५ ॥

२ १ ७ २ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २

इमा नु कं भुवना सीपधेमेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥६

अथ षष्ठी । भौवन आत्यऋषिः । 'इमाः' इमानि परि-
 दृश्यमानानि 'भुवना' भुवनानि 'नु' क्षिप्र 'सीपधेम' साध-
 यामः वशीकुर्मः । कमिति पूरकः यद्वा । इमानि सर्वाणि
 भूतजातानि अस्मभ्यं 'क' सुख सीपधेम साधयतु पुरुष-
 ध्यत्ययः 'इन्द्रश्च' 'विश्वे' सर्वे देवाश्च स्तुत्या प्रीता इममर्थं
 साधयन्तु ॥ ६ ॥

२ २ २ ३ १ २ २ २ ७ २ १ २ २ ३ १ २

वि स्तुतयो यथा पथा इन्द्र त्वदान्तु रातयः ॥७॥

अथ सप्तमी । कवय ऐलुपऋषिः । द्वय वैश्वदेवी । हे
 'इन्द्र !' 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'रातयः' दानानि 'वि यन्तु'
 विविधं गच्छन्तु । तत्र दृष्टान्तः, 'पथ.' राजमार्गात् सुद-
 मार्गा यन्ति तदन्तु ॥ ७ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २

अथा वाजं देवहितं सनेम

१ २ १ १ २ ३ १ २

मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

२५२ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [४५०११ख०

अथ अष्टमी । भरद्वाजऋषिः । द्विपदा । 'अया' अनया
स्तुत्या 'देवहित' देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तम्- 'वाजम्'
अत्र 'सनेम' वयं सश्वजेम । अपिच 'सुवीराः' शोभन-
युत्रीपिता वयं 'शतहिमाः' शत हेमन्तान् 'मदेम' हृषाम ॥८॥

३ २ २ १ २ २ २ २ ३
ऊर्जा मित्रो वरुणःपिन्वतेडाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २
पीवरीमिपं क्णुही न इन्द्र ॥ ९ ॥

अथ नयमी । आत्रेयऋषिः । इय वैश्वदेवी । हे 'इन्द्र !'
'मित्रः', 'वरुणः', त्वञ्च सर्वे यूय 'ऊर्जा' रसेन बलेन वा
संहिताः 'इडा' अन्नानि 'पिन्वत' अस्मभ्यं सिञ्चत प्रयच्छ-
तेत्यर्थः । पिन्व सेचने (भ्वा० प०) धातूनामनेकार्थत्वादत्र
प्रयच्छतेत्यर्थः क्चिच्च । 'पीवरी' प्रहृदम् 'इपम्' अत्र 'न.'
अस्माकं 'क्णुहि' कुरु देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१ १ १ २
इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । इयमेकपदाष्टाचरा गायत्री । वसिष्ठ
ऋषिः । यतः कारणात् 'इन्द्रः' विश्वस्यः भुवनस्य 'राजति'
ईश्वरो भवति, अतः कारणात् 'इन्द्रं' प्राधान्येनाभिसुखीकृत्यो-
च्यते इति पूर्वशान्वयः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते मातृश्रीये सामवेदावप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

चतुर्थस्याध्यायसौकादम' खण्डः ।

इति द्वैपदमैन्द्रं समाप्तम् ॥

त्रिकटुकेषु सुख्याः स्युर्दशस्त्राष्टिरदिमा ।
 अगत्ययं सहस्रेत्यथैन्द्रया ह्युपनस्तथा ॥
 अग्निं होतारमित्येषा अस्तु त्रौषडया रुचा ।
 चतस्रोऽत्यष्टयोऽभित्यं तवत्वन्नयमित्यूषी ॥ १ ॥
 इमे हे अतिशक्त्यावष्टी इत्येक ऊचिरे ।
 प्रबोमहेऽतिजगती तमिन्द्रमिति तादृशी ॥
 सौरी ह्ययं सहस्रं ति पावमानो त्वया रुचा ।
 अस्तु त्रौषडै खदेवो मावती तु प्रबोमहे ॥
 अभित्यमिति सावित्री स्यादान्न्यग्निमित्यसौ ।
 ऐन्द्रोऽवशिष्टा इत्येव ऊन्दोदेवतनिर्णयः ॥

अथ पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय दृश्यति ।

१ १ २ १ २ २ १ ८
 त्रिकटुकेषु महिषी यवाशिरं तुविशुष्म-
 १ १ २ १ २ २ १ २ १ १ २
 स्तुम्पत्सोममपिवद्विष्णुना सुतं यथावशम् ।
 १ २ २ २ ३ २ २ १ २ २ २ २ २
 स ईं ममाद महि कर्म कर्त्तव्ये महामुरुष्
 १ १ २ २ ३ २ २ १ २ २ २ २
 सैनं सद्यदेवो देवं सत्य इन्द्रुः सत्यमिन्द्रम् ॥१

अथ हादशखण्डे—तत्र प्रथमा । गृह्यसूत्रे ऋषिः ।
 'मदिषः' महान् पूज्यः 'तुविशुष्मः' बहुवक्तः, 'स्तुम्पत्'
 व्यभिन्द्रः 'त्रिकटुकेषु' ज्योतिर्गौरासुरित्वेतन्नामकेषु 'अभि-
 विकेष्वाहः' सु 'सुतम्' अभियुतं 'यवाशिरं' यवमयैः सक्तुभिर्मि-
 श्रितम् आङ्पूर्वस्य त्रौषड्यातोः क्विपि 'आस्यधेयामित्यादिना
 द्वियः शिर इत्यादेयः तं सोमं 'विष्णुना' सह 'अपिबत्' ।

तेजसा 'चिता,' अपचिताः) भवन्त्विति विगततेजस्काः भवन्ती-
त्यर्थः । 'आदित्वोऽपि गौरुषते (२,६)' इति निघण्टुम् ॥ २ ॥

एन्द्र याद्युप नः परावतो नायमच्छा
विद्यानीव सत्पतिरस्ता राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा प्रयस्वन्तः सुतेष्वा पुत्रासो न
पितरं वाजसातये म० हिष्ठं वाजसातये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । परुच्छेप ऋषिः । क० अत्यष्टि । हे 'इन्द्र !'
'परावतः' दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् 'नः' अस्मान् 'उपायाहि'
अस्मत्समीप प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः 'नायम्' अयं न पुरोवर्ती
अग्निः 'अभिपुतः' सोमो वा प्रस्तुतत्वाच्चिर्दिश्यते स इव
यद्यपि पुरस्तादुपचारान्निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र, तथा-
प्यत्रौचित्वेनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा । 'परावतः न' दूर-
देशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा सन्निहित', तथापि स्वर्गा-
ख्याद् दूरदेशादिव । अस्मिन् पक्षे अयमिति विभक्तिव्यत्यय' ।
'अयम्' इमं देवयजनदेशम् 'अच्छ' अभि प्राप्तुम् आयाहीति
शेषः । तत्र दृष्टान्त 'सत्पति' सता सर्वदा वर्त्तमानानामृत्वि-
जाम्पालको यजमान इव 'पत्यावैश्वर्ये (६,२,१८)' इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् त्वमपि यज्ञे गृह्यागच्छ । यद्वा ।
सता नक्षत्राणां पति' चन्द्रमा', स यथा स्वधाम स्थान-
मागच्छति तद्वत् । 'अस्ता' अस्ता सुप आकार' (७,१,२८)
अतएव बहुधा अस्त राजेत्यामनन्ति अस्त' गृहं 'राजेव'

राजा यथा आगच्छति तदत् । किञ्च । 'प्रयंस्रन्तः' इति
 लक्षणादवन्तः यजमाना वयं 'त्वा' त्वां 'सुतेषु' अभिषुतेषु
 सोमेषु 'आहवामहे' अभिसुख्येनाह्वयामहे । आह्वाने दृष्टान्तः
 'पुत्रासः' पुत्राः 'पितरं न' पालकं जनकमिव तं यथा 'वाज
 सातये' संग्रामप्राप्तये तल्लयाय इविः स्त्रीकरणाय वा आह्व-
 यामः ॥ ३ ॥

१ २२ २ २ २ २ २ २
 तमिन्द्रं जोह्वीमि मधवानमुयत् सत्रा

२२ २ २ २ २ २ २ २
 दधानमप्रतिष्कृतं श्रवांसि भूरि ।

१ २ २ २ २ २ २ २
 मंहिष्ठो गीर्भिरा च यन्नियो ववर्त्त

२ २ २ २ २ २ २ २
 राये नो विष्वा सुपथा कृणोतु वञ्ची ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । रेभा ऋषिः । 'तम्' पूर्वोक्तगुणोपेतम्
 'इन्द्र' 'जोह्वीमि' यथाहं पुनः पुनराह्वयामि इत्यन्तेरभ्य-
 स्तस्य चेति सम्प्रसारणम् कीदृश 'मधवान्', मंहनीयधनवन्तम्
 'उयम्' उद्गुणैवत् 'सत्रा' सत्यं यथार्थमेव 'श्रवांसि' ब्रह्मणि
 'भूरि' भूरोणि 'दधानम्' अतएव 'अप्रतिष्कृत' शत्रुभि-
 रप्रतिरोधनोयम् आह्वयामि । किञ्च 'मंहिष्ठः' पूज्यतमो
 दाह्यतमो वा 'यन्नियः' यन्नाहं इन्द्रः 'गीर्भिः' अन्नदीयाभिः
 स्तुतिभिः 'आ ववर्त्त' यन्नेष्वभिसुख्येन वर्त्तते । वर्त्ततेर्लिटि
 रूपम् । ततो 'वञ्ची' वञ्चवान् इन्द्रः 'राये' धनार्थं 'विष्वा'
 सर्वाण्येव 'सुपथा' सुमार्गाणि 'कृणोतु' करोतु । धन सर्वदि-
 ग्जमघ्नान् प्राप्नोतु इत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ १ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ १
 अस्तु श्रौषट् पुरो अग्नि धिया दध आ नु

२ २ १ १ २ ३ १ २
 त्यच्छर्वां दिव्य वृणीमहे इन्द्रवायू वृणीमहे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २
 यद्वा क्राणा विवस्वते नाभा सन्दाय नव्यसे ।

२ २ २ २ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ २ २
 अध प्र नूनमुप यन्ति धीतयो देवाः अच्छ न धीतयः ५

अथ पञ्चमी । पुरुच्छेषऋषि । ऋ० अतिशक्ती । अह 'पुर' पुरत उत्तरवेद्याम् 'अग्निम' आहवनीयास्य 'धिया' प्रणयनादि कर्मणा 'दधे' धारितवानग्निः । 'त्यत्' तत् 'शर्वा' तादृश बल बलवन्तु वाऽग्निम । यद्वा । तच्छर्वा तादृश मरुता सह रूप बल 'दिव्य' दिविभव 'नु' क्षिप्रम् 'आ वृणीमहे' अभिसुख्येन सम्भजामहे किञ्च 'इन्द्रवायू' 'वृणीमहे' प्रार्थयामहे । 'यद्वा' सुपोलुक् (७, १, ३६) य 'विवस्वते' विवो हवीरूप धन तद्धते 'नव्यसे' नवतराय यजमानाय 'नाभा' नामो भूम्या नाभिस्थाने देवयजने । यद्वा । वेदिरूपे अथवा नामो सर्वस्य फलस्य सम्बन्धक यज्ञे 'यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभि' इति श्रुते 'सन्दाय' सम्यक बध्ना मिय सयुज्य 'क्राणा' धनादिक कुर्वाणी भवत । तौ वृणीमहे इति समन्वय । यस्माद्देव तस्मात् 'अस्तु' 'श्रौषट्' अस्या, स्तुते यवण भवतु । श्रोता भवतु वा मरुता गणोऽग्निर्वा इन्द्रवायु पक्षे प्रत्येका पेक्षयैकवचनम 'अध' अनन्तर 'न' धीतय' अस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि 'प्रनूनम्' 'उपयन्ति' प्रकषेण युष्मा सुपेत्य गच्छन्ति । किञ्च, 'देवानच्छान' अग्न्यादिदेवान्

२५८ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्षिके । [४ अ० १२ ख०

आभिमुख्येन प्राप्तुमिव 'धीतयः' अस्मदीयानि कर्माणि
'उपयन्ति' तेषां समीपं प्रापयन्ति ।

"आनुत्यत्", "आनुतद्" इति "नव्यसे", "नवसि" इति,
"प्रनूनं" "प्रसूनम्" इति च क्रमेण साम्ना मृचस्य पाठः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ १ १ २
प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

१ २ २ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र शर्धाय प्र यज्यवे सुखादये तवसे

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
भन्ददिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥ ६ ॥

अथ पठौ । एवयामरुद्वपिः । छ० अतिजगती । 'प्रयन्तु' प्रग-
च्छन्तु 'गिरिजाः' गिरौ वाचि निष्पन्नाः 'मतयः' स्तुतयः । 'महे'
महते 'व.' तुभ्यं वचनव्यत्ययः (३, १, ८५) 'विष्णवे' व्याप्तायाम्
इन्द्राय विष्णवे वा 'मरुत्वते' मरुद्धिस्तुत्वते । कस्य स्तुतयः ?
इत्युच्यते 'एवयामरुत्' एतन्नामकस्य ऋषेः पृथ्व्यनुक् (७, १,
३८) अथवाऽयमृषिः गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । किञ्च,
'प्रयन्तु' स्तुतयः । कश्चै ? 'शर्धाय' बलाय सारुताय इतर-
क्षयं 'वलविशेषणम्' 'प्रयज्यवे' प्रकर्षेण यष्टव्याय । 'सुखा-
दये' शोभनाभरणाय खादिराभरणविशेषः । 'इस्तेषु
खादिषु कृतस्य सन्देहे' इति, 'अस्तेषु च षट्पयः पक्षु खादयः'
इति च श्रुतेः । 'तवसे' बलवते । 'भन्ददिष्टये' स्तुतिरूपा
इष्टियंस्य तस् भन्ददिष्टिः, तस्मै । 'धुनिव्रताय' मेघानां
चालने कर्म यस्य, तादृशाय 'शवसे' गमनवते ॥ ६ ॥

३२ ३१ २९ ३ ३४ १ १२
 अथा रुचा हरिष्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि

२१२ २ २१ २ २१२

तरति सयुग्वभिः सूरौ न सयुग्वभिः ।

१ २ ३१ २ २ १ २२ १ २९

धारा पृष्ठस्य रोचते पुनानो अरूपो हरिः ।

२ ३ २३ १ २ ३ २ २ ३ १ २ २

विश्वा यद्रूपा परियास्यृक्कभिः सप्तास्येभिर्ऋक्कभिः ७

अथ संतमी । अनानतः पारुच्छेपिर्ऋक्कभिः । छ० अत्याष्टि ।
 'पुनानः' पूयमानः सोमः 'हरिष्या' हरितवर्णया 'अथा' अनया
 'रुचा' रोचमानया धारया 'विश्वा' सर्वाणि 'द्वेषांसि' द्वेषुणि
 रक्षांसि 'तरति' विनाशयति । तच्च दृष्टान्तः 'सूरौ न' यथा
 सूर्यः 'सयुग्वभिः' सह युक्तैरग्निभिः तमांसि दिनस्ति तद्वत्
 सयुग्वभिरिति द्विरुक्तिरादरार्था । यद्वा । धारया कुक्षः
 सोमो युक्तैस्तेजोभिः सह रक्षांसि तरति । तस्य 'पृष्ठस्य'
 पृष्ठ इति धारक उच्यते जगतो धारकस्य सोमस्य पतन्ती
 धारा 'रोचते' दीप्यते । 'पुनानः' पूयमानः 'हरिः' हरित-
 वर्णः सोमः 'अरूपः' आरोचमानो भवति । 'यद्' यः सोमः
 'सप्तास्येभिः' रसाहरणशीलास्यैः 'ऋक्कभिः' स्तुतिमद्भिः
 ऋक्कभिस्तेजोभिः 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'रूपाणि' परि-
 याति' परितो व्याप्नोति ।

“पृष्ठस्य” “सुतस्य” इति सान्न ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

३ २४ ३१ २ २ १ २ ३ २ २ ३ १ २ २

अभि त्वं देवस्य सवितारमोक्ष्योः कविक्रातु-

२२२ १२ २२२ २२२
 घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्रशो-

२ १ २ २ १ २
 चिष आनुद्धानस्य सर्पिषः ॥ ६ ॥

अथ नवमी । परुष्षेप ऋषिः । छ० अत्यष्टि । 'अग्नि' सर्वासां देवसेनानामग्रस्थम् यज्ञेष्वयं नीयमानं वा । 'होतारम्' अस्मद् यागं प्रति देवानामाह्वतारम् । यद्वा । होमनिष्पादकं होतार 'जुहोतेहोतित्योर्णवाभः (७,१५) इति यास्कवचनात् । 'अग्निमद्य होतारमवृषीतेति श्रुतेः । अग्निमग्न आवहेति च अग्नेराह्वात्त्वं प्रसिद्धम् । अग्निं होतारं मन्ये इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति सम्बन्धः । यद्वा यागनिष्पत्तेरेवोपलक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणम् । इतराणि वक्ष्यमायविशेषणानि स्तुतिपराणि 'दास्यन्तम्' अतिशयेन दानवन्तं 'वसो' प्रशस्यस्य सर्वेषां 'सहस्रः स्रुम्' बलस्य पुत्रमग्निं मत्पुन-काले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति तत्पुत्रत्वमुपचर्यते । 'जातवेदसं' जातानां वेदितारं जातपन्नं जातधनं वा जात-वेदः शब्दो यास्केन बहुधा निरुक्त अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः । 'विषं न' जातवेदसञ्जातविद्यं मिधाविनं ब्राह्मणमिव, त यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमोत्वर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः 'स्रध्वरः' शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् । ऊर्ध्वया' उन्नतया उत्कृष्टया 'देवाश्वा' देवान् पूजयन्त्या देवान् प्रत्युक्तया वा 'ऊपा' ऊपया सामर्थ्यलक्षणाया 'देवान् प्रयु-क्तया ऊपेति (३,९) यास्कः तेभ्यो ऋविर्वहनमुद्रा युक्तः सन् 'शुक्रशोचिषः' दीततेजस्कस्य 'आनुद्धानस्य' आ समन्ताद् झयमानस्य 'सर्पिषः' सरश्शयोलस्य घृतस्य विन्नापनेन दोम-

स्यान्वस्य 'विभ्राष्टि' विगेषेण भ्राजमनु स्वयमपि तदान्व
'वष्टि' कामयते स्वीकरोतोत्वर्थे ।

“वसो” “वसुम्” इति साम्न ऋच पाठौ ॥ ९ ॥

१ १ १ २ २ १ १ २ २ २ २
तव त्यन्नर्थ्यं नृतीऽप इन्द्र प्रथम

२ २ १ २ २ १ २ २ २
पूर्व्यं दिवि प्रवाच्य कृतम् ।

१ १ १ १ १ २ २ १ १ २ २ २ २
यो देवस्य शवसा प्रारिणा असु रिणन्नपः ।

१ १ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २
भुवो विश्वमभ्यदेवमोजसा विदे-

२ २ १ १ १ १ १ २ २
दूर्जं शतक्रतुर्विदेदिपम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहो वृत्तय-दशति ।

अथ दशमी । गृत्समदृष्टपि । छ० अतिशक्ती । 'नृत
सर्वेपा नर्त्तयित । प्रवर्त्तयित ! हे 'इन्द्र' । 'नर्थ्ये' नरार्था
हितकरम् । 'प्रथम' प्रथम 'प्रथमः प्रथमम्' इति यास्क
'पूर्व्य' पूर्वकालमव त्वया कृतं 'तव' त्वद्' तदप कर्म
'दिवि' स्वगलाक प्रवाच्य दवै प्रकर्षेण वक्तव्य श्राघ
नीयमित्त्वर्थे । किन्तु ? 'देवस्य' विजिगीषो 'असु
रस्य' 'असु' असु प्राण 'रिणन्' हिंसन् त्वम् 'अप'
उदकानि तेन निरुद्धानि 'अरिण' प्रैरथ । इति यदेतत्
कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वय । परोक्षनिर्देशविशिष्ट 'म'
इन्द्र 'विश्वं' व्याप्तम् 'अदेव' तमोरूपम् 'असुरम्' 'भोजसा'

बलेन 'अभि भुवत्' अभिभवत् । किञ्च 'शतक्रतुः' इन्द्रः
 'ऊर्जम्' बलं 'विदेत्' लभयेत् । 'इषं' हविलक्षणासम्बन्धं च
 विदेत् विदुल्लभाभे (तु० उ०) ।

"यो" "यद्" इति, "विदेद्" "विदा" इति च साम्ना
 ऋचः पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 चतुर्थोऽध्यायः शक्यः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसायणप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाह-
 सायण्यपुराणरेषसायणाचार्येषविरचितेमाधवीयेसामवेदार्थ-
 प्रकाशे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तम् ऐन्द्रम् पर्व ऐन्द्रकाण्डं वा
 इति द्वितीयं पर्व ।

अथ पञ्चमाध्यायः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जन्मत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

द्वितीयं पर्व सोमस्य पयसागस्य संस्तुतिः ।

उच्चात इति गायत्र्यखत्वारिंशच्चतुर्युताः ॥

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे चतुर्थेऽध्यायः ।

उच्चा ते जातमन्वसो दिवि सद्भूम्या ददे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

उय॑श् श॒र्म म॒हि श्र॒वः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमे खण्डे—सैषा प्रथमा । अमहीयुर्ऋषिः ।
छ० गायत्री । दे० सोमः । हे 'सोम !' 'ते' तव सम्बन्धिनः
'अन्धसः' रसस्य 'उक्षा' उपरि 'जातम्' जन्म । अपिच ।
'दिवि' द्युलोके 'सत्' विद्यमानम् 'उपम्' उद्गूर्णम् 'शर्म'
सुखं 'महि' महत् 'श्रवः' अन्धश्च 'भूम्याददे' इत्यत्र यमा
मनन्ति । विसर्जनीयलोपः सांहितिकः भूमिः भौमजन्यः
अस्मादृशः, भूमिष्ठैरादीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

स्वादि॑ष्ठया मदि॑ष्ठया पव॒स्व सोम॑ धारया ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

इन्द्राय॑ पातवे सुतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे 'सोम !' इन्द्राय
'पातवे' पातुं 'सुतः' अभिपुत्रस्व 'स्वादिष्ठया' स्वादुत-
मया 'मदिष्ठया' अतिशयेन मादयित्रया 'धारया' 'पवस्व'
चर ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

हृषा॑ पवस्व धारया मरु॒त्वते॑ च मत्सरः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

विश्वा॑ दधान ओजसा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भृगुर्वाङ्मिः ऋषिः । हे 'सोम !' त्वं
'हृषा' स्तोतृषामभिमतम् वर्षकः सन् 'धारया' त्वदीयया
'पवस्व' द्रोणकलशमागच्छ । पवतिर्गतिकर्मा आगतस्व, यदा-

स्नाभिरिन्द्राय दीयते तदा 'मरुत्वते' सहाया मरुती यस्य
सन्ति तस्मै इन्द्राय 'मत्सरः' मदकरश्च भव । कीदृशः ?
'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि 'ओजसा'
आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रभ्यस्तानि प्रयच्छन् त्व माद-
यिता भवेति समन्वयः ॥ ३ ॥

२३ २३ १२ २ १ २ ३ १ २ ।
यस्ते मदी वरेण्यस्तेना पवस्त्रान्वसा ।

३ १२ ३ २
देवावीरघशंसहा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अमहीयुर्हृदिपिः । हे सोम । ते तव
देवावीः देवकामः अघशंसहा राक्षसानां हन्ता वरेण्य सर्व-
र्वरेण्य मदः मदकरः यः रसो विद्यते तेन रसेन अन्वसा
आदरणीयेन पवस्त्र चर ॥ ४ ॥

३ २४ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तिस्रो वाच उदीरते गावो भिमन्ति धेनवः ।

१ २ ३ १ २
हरि रेति कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । त्रित ऋषिः । 'तिस्रोवाचः' ऋगादिभिदेन
त्रिविधाः 'उदीरते' स्तुतीः प्रोद्गायन्ति ऋत्विजः । 'धेनवः'
आग्निरेण प्रीणयित्रः 'गावः' 'भिमन्ति' शब्दायन्ति दोहा-
र्यम् । 'हरि' हरितवर्णः सोमश्च 'कनिक्रदत्' शब्दं कुर्वन्
गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वते पवस्त्र मधुसत्तमः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

अथ पठो । कश्यप ऋषिः । हे 'इन्दो !' सोम ! 'मधु-
मत्तमः' अतिगवेन मधुमान् 'अर्कस्य' अर्चनीयस्य यज्ञस्य
'योनि' स्थानं 'आसदम्' उपवेष्टुं 'मरुत्वते' 'इन्द्राय' इन्द्रार्थे
'पवस्त्र' चर ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २

असाव्यधुर्मुदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठाः ।

३ २ ४ २ १ २

श्वेनो न योनिमासदत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । जमदग्निर्ऋषिः । 'गिरिष्ठाः' पर्वते जात-
'अशु.' सोमः 'मुदाय' मुदार्थम् 'असावि' अभिपुतः । 'अप्सु'
वसतीवरीषु 'दक्ष.' प्रवृद्धश्च भवति । किञ्च । 'श्वेनो न' यथा
श्वेनो वनादागत्य स्थानमासीददिति तद्वद् 'अय' सोमः 'योनि'
स्वकीयस्थानम् 'आ सदत्' आसीदति ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवस्त्र दक्षसाधनी देवेभ्यः पीतये हरे ।

३ १ २ २ २ ३ १ २

मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । दृढच्युत आगस्त्य ऋषिः । हे 'हरे ।' हरि-
तवर्णं पापहर्तृर्वा सोम । 'दक्षसाधन.' दक्षो बलन्तस्य साधकः
'मदः' मदकरश्च त्वं 'पवस्त्र' चर । किमर्थम् देवेभ्यः इन्द्रा-
दिभ्यः 'पीतये' पानाय । तथा 'मरुद्भ्यः' वायवे च पीतये
पानाय 'पवस्त्र' चर ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
परि स्वानो गिरिष्ठाः पवित्रे सीमी अचरत् ।

१ २ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥ ९ ॥

अथ नवमी । ऋ० असितदेवलौ । अस्याः परस्याच्च काश्यपो-
ऽसित ऋपिः । अयं 'सीमः' 'पवित्रे' 'पर्यचरत्' परिचरति ।
'स्वानः' सुवानः अभिपूयमाणः 'गिरिष्ठाः' गिरिस्वायी गिरौ
वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं 'मदेषु' मादकेषु स्तोत्रकेषु 'सर्वधा
असि' सर्वस्य धाता दाता वा भवसि ॥

'स्वानः' 'सुवानः' इति, 'अचरन्' 'अच्चाः' इति च साम्
ऋचः पाठी ॥ ९ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ २ ३ २
परि प्रिया दिवः कविर्वयात्सि नम्रोर्हितः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
स्वानैर्याति कविक्रतुः ॥ १० ॥

इति पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाद्धे चतुर्थं दशमि ।

अथ दशमी । कविर्मेधावी । 'कविक्रतुः' अन्तःप्रज्ञः
क्रान्तकर्मा वा सीमः 'नम्रोः' अधिपवणफलकयोः 'हितः'
निहितः । 'दिवः' द्युलोकस्य 'प्रिया' प्रियाणि 'वयांसि'
वयन्ति गच्छन्तीति वयांसि यावाणः तानि । तथाच मन्त्र-
पणः 'खेना अतिथयः पर्येतानां ककुभः' इति । 'स्वानैः'
अभिपुण्ड्रिध्वर्युज्ञानि 'परियाति' गच्छति ॥

'स्वानैः' सुवानैः इति साम् ऋचः पाठी ॥ १० ॥

इति सादशाचार्यविरचिते माधवीय सामवेदायमहाश्रि इन्दोन्वाख्यान-
पञ्चमस्याध्यायस्य षष्ठः पत्रः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं पञ्चम दशति ।

१ २२ १ २ ३ १ २ २ १ २
 प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनाम् ।
 २ २ ३ १ २
 सुता विदथे अक्रमुः ॥ १ ॥

अथ द्वितीये खण्डे—सैषा प्रथमा । श्रवांवाश्व ऋषिः ।
 'सोमासः' सोमाः 'मदच्युतः' मदसाविणः 'सुताः' अभिपुताः
 सन्तः 'मघोनां' हविषतां 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि 'विदथे'
 यज्ञे 'श्रवसे' अत्राय कीर्तये वा 'प्राक्तसुः' प्रगच्छन्ति ॥

"मघोनां" "मघोनः" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ १ २ ३ १ २ २ १ २
 प्र सोमासो विपश्चितोऽपी नयन्त ऊर्मयः ।
 १ २ १ १ २
 वनानि महिषा इव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वितऋषिः । 'विपश्चितः' मेधाविनः
 'सोमासः' सोमाः 'प्र नयन्त' पात्राणि प्रति गच्छन्ति ।
 किमिव ? 'अप ऊर्मयः' अप इति पठो व्यत्ययेन द्वितीया ।
 अपामूर्मयः अतएव बहुचाः अपान्नयन्तीति पठन्ति ते यथा
 सततमुद्भवन्ति तद्वत् । बाहुल्येऽयं दृष्टान्तः । अर्थतो गमने
 दृष्टान्तान्तरमभिधीयते 'वनानि महिषाः' प्रवृत्ता मृगा इव ।
 अथवा स्वाययात् प्रवृषे प्रथमो दृष्टान्तः । द्वितीयस्तु
 दशापवित्रादधःप्रदेशे ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २
 पवस्नेन्द्रो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने ।

२ ३ २२ १२

विष्वा अप द्विषो जहि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अमहोयुक्त्पिः । हे 'इन्दो !' सोम !
'सुतः' अभिषुतः 'वृषा' सेक्ता त्व 'पवस्व' धारया क्षर । 'जने'
जनपदेषु 'नः' अस्मान् 'यशसः' यशस्विनः 'कधि' कुरु ।
'विष्वा' सर्वान् 'द्विषः' द्वेषून् शत्रून् 'अप जहि' मारय ॥ ३ ॥

२ २ १ १ ३ १ २ ३ १ २

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे ।

१ २ २ १ २

पवमानं स्वहृशम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । सृगुक्त्पिः । हे 'सोम !' त्वं 'वृषा' अभि-
सुषितफलानां वर्षिता 'असि हि' भवसि खलु । तस्मात्
हे 'पवमान !' पूयमान पुमान वा सोम ! 'स्वहृश' सर्वस्य
द्रष्टार 'भानुना' तेजसा 'द्युमन्त' दीप्तिमन्तम् अतिशयेन
तेजस्विनमित्यर्थः । स्तुतिमन्त वा 'त्वा' त्वा 'हवामहे' यज्ञेषु
आह्वयामहे ॥ ४ ॥

१ २ २ १ २ ३ १ २ २ २ २ २

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मतिः ।

१ १ २ १ १ २

सृजदृश्वर् रथौरिव ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अस्या उत्तरस्याय ऋष्यप ऋषिः । 'चेतन'
प्रज्ञापकः 'प्रियः' देवानां प्रीतिकरः । 'इन्दुः' सोमः 'कवीना'
क्रान्तकर्मणा स्तोत्रुणा 'मतिः' मत्या स्तुत्या 'पविष्ट' पयते ।
'पश्व' इय 'रथौरिव' रथीय जग्मिन् । 'सृजत्' सृजति ॥ ५ ॥

१२ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया ।

३ १ ३ ३ १ २ २
शुक्रासो वीरयाश्वः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । 'वाजिनः' बलवन्तः । 'आश्वः' वेगवन्तश्च
'सोमासः' सोमाः । 'गव्या' गवेच्छया । 'अश्वया' अश्वेच्छया
'वीरया' वीरेच्छया च । 'आसृक्षत' ऋत्विग्भिः प्रकर्षेण
सृज्यन्ते ॥ ६ ॥

१२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
पवस्व देव आयुपगिन्द्रं गच्छतु ते मदः ।

३ १ २ २ ३ १ २
वायुमा रोह धर्मणा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । निधुविः काश्यप ऋषिः । हे सोम !
'देवः' द्योतमानस्व । 'पवस्व' धारया क्षर । अपिच तव
'मदः' मदकरो रसः । 'आयुपक्' अनुपक्त यथा भवति तथा इन्द्रं
प्रति गच्छतु । अपिच त्वं 'वायु' 'धर्मणा' धारकेण रसेन
'आरोह' प्राप्नुहि ।

'देव आयुपक्' 'दिवायुपग्' इति पाठो ॥ ७ ॥

१२ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
पवमानो अजीजनद्विवस्त्रिवं न तन्यतुम् ।

१ २ ३ २ ३ २
ज्योतिर्वैश्वानरं वृहत् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अमहीयुर्ऋषिः । 'पवमानः' सोमः
'वृहत्' महत् । 'वैश्वानर' वैश्वानराख्य । 'ज्योतिः' तेजः । 'दिवः'

दुलोकस्य 'चित्रं' विचित्रं 'तन्यतु' न' अशनिमिव 'अजी-
जनत्' अजनयत् ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ २
परि स्नानास इन्दवो मदाय वर्हणा गिरा ।

१ २ ३ १ २
मधो अर्षन्ति धारया ॥ ९ ॥

अथ नवमी । इयोः काश्यपोऽसित ऋषिः । 'स्नानासः'
सुवानाः अभिपूयमाणाः 'इन्दवः' दीप्ताः । 'वर्हणा' महत्या
'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा 'मधो' इति विभक्तिव्यत्ययः
(३, १, ८५) । मधयो मदकराः सोमाः 'धारया' सह देवानां
'मदाय' तदर्थं 'पर्यर्षन्ति' दशापवित्रादधः चरन्तीत्यर्थः ।

"मधो" "सुता" इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ९ ॥

१ २ १ २ ३ २ १ २ २ २ ३ २ ३ २
परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरुर्मावधि श्रितः ।

३ १ २ २ ३ १ २
कारुं विभ्रत्पुरुस्सृहम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं पञ्चम दशति ।

अथ दशमी । 'परि प्रासिष्यदत्' परिस्वन्दते 'कविः'
मेधावी 'सिन्धोरुर्मावधिश्रितः' आश्रितः सन् 'पुरुस्सृहं'
बहुभिः सृष्टणीय 'कारुं' स्तोतार 'विभ्रत्' धारयन् सोमः
परिस्वन्तते इति सम्बन्धः ।

"कारुं" "कारम्" इति पाठौ ॥ १० ॥

इति मायपाचायंकिरिचिते माषवीये सामवेदायप्रकाशे इन्दोचाप्याने
पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीय पद्य ।

इति पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ।

अथ षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमात्रे प्रथमं दशति ।

१ ३ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २
उपो यु जातमसुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २
इन्दुं देवा अयासिपुः ॥ १ ॥

अथ तृतीये खण्डे—सैषा प्रथमा । अमञ्जीर्युर्कृपि ।
'सुजातं' सम्यक् प्रादुर्भूतम् 'असुं' वसतीवरीभिः प्रेरितं 'भङ्गं'
शत्रूणांभञ्जकं 'गोभिः' गोर्विकारैः पयोभिः 'परिष्कृतम्'
अस्तङ्गतम् संस्कृतम् । 'इन्दु' सोमं 'देवाः' इन्द्रादयः उपायाः
सिपुः 'उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ ७ ३ २ ३ १ २
पुनानो अक्रमीद्भि विश्वा सृधो विचर्यणिः ।

२ २ ३ १ २ ३ १ २
शुम्भन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । 'विचर्यणिः' द्रष्टा 'पुनान.' सोमः
'विश्वाः' सर्वाः 'सृधः' शत्रुसेना 'अभ्यक्रमीत्' अभिक्रामति ।
'विप्र' मेधाविन त सोम 'धीतिभिः' शुचिभिर्वा 'शुम्भन्ति'

‘अभ्यर्पन्’ अभितो गमयन् ‘इन्दुः’ दीप्तः सोमः ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं
‘धीयते’ दशापवित्रे अध्वर्युभिर्निधीयते ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २ २ २ २
असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः ।

१ २ ३ १ २
कार्ष्णन् वाजी न्यक्रमीत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रभूवसुर्ऋषिः । ‘रथ्यो यथा’ रथसम्बन्धी
अथ इव स यथा विसृज्यते यज्ञे तद्वत् ‘चम्बोः’ अधिपवण-
फलकयोः ‘सुतः’ अभिपुतः सोमः ‘पवित्रे’ ‘असर्जि’ छटो-
ऽभूत् । तथाभूतो ‘वाजी’ वेगवान् सोमः ‘कार्ष्णन्’ कार्ष्ण्यि
युद्धे व्रतरेतराकर्षणात् । अथ देवानामाकर्षणवति यज्ञाख्ये-
सग्रामे ‘न्यक्रमीत्’ नितरां क्रामति ॥ ४ ॥

२७ ३ १ २८ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्र यज्ञावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः ।

१ २ ३ २७ ३ १ २
घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिर्ऋषिः । ‘यत्’ ये ‘भूर्णयः’
क्षिप्राः ‘त्वेपाः’ दीप्ताः ‘अयासः’ अथाः गमनं कुशलाः ‘कृष्णां’
‘त्वम्’ ‘अप घ्नन्तः’ अभिपवण निरस्यन्तः त्वञ्चिः सम्बरण-
कर्मा (तु०य०) । इदृग्भूताः सोमाः ‘प्राक्रमुः’ यज्ञं प्रवर्त्त-
यन्ति । तत्र दृष्टान्तः ‘गावो न’ उदकानीव तानि यथा
क्षिप्रमथः पतन्ति तद्वत् । गाव एव वा उपमीयते ता यथा
स्वगोष्ठमागृगच्छन्ति तद्वत् । अथदा गावः स्तुतिवाचः ता
यथा स्तुत्य प्रति क्षिप्र प्राप्नुवन्ति, तद्वत् यज्ञं प्रवर्त्तयन्ति तान्
स्तुवे इति शेषः ॥

“यत्” “ये” इति साम्न ऋचः पाठी ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अपघ्नन् पवसे नृधः क्रतुवित्सीम मत्सरः ।

३ १ २ ३ १ २
नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ ६ ॥

अथ पाठी । अस्याः परस्याच्च निधुविर्त्तपिः । हे ‘सीम !’
‘मत्सरः’ मदकरः यः, त्वं ‘नृधः’ हिंसकान् शत्रून् ‘अप घ्नन्’
मारयन् ‘क्रतुवित्’ अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् ‘पवसे’ क्षरसि
स त्वं ‘अदेवयुम्’ अदेवकामं जनं राक्षसवर्गे ‘नुदस्व’
प्रेरय ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
अया पवस्व धारया यया सूर्य्यमरोचयः ।

३ १ २ ३ २
हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे सीम ! ‘मानुषीः’ मनुष्याणां हितानि
‘अपः’ उदकानि ‘हिन्वानः’ प्रेरयन् त्वं ‘यया’ धारया ‘सूर्य्यम्’
‘रोचयः’ प्रकाशयः । तथा ‘अया’ अनया धारया ‘पवस्व’
क्षर ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ३ २ १ २ ३ २ ० १ २
स पवस्व य आविधेन्द्रं हृत्वाय हन्तवे ।

० १ २ ३ २ १ २
यत्रिवाप्सं महीरपः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अमहीयुर्त्तपिः । हे सीम ! यस्त्वं ‘महीः’
महतीः ‘अपः’ महान्युदकानि ‘यत्रिवाप्सं’ निरुन्धानं ‘हृत्वाय’

वृत्रं 'हन्तवे' हन्तुम् 'इन्द्रम्' 'आविथ' अरक्षः 'स' त्वं 'पवस्व'
धारया चर। सोमं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रो महान्त्युदकानि-
रन्धानं वृत्रं जघानेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ २ १ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अथा वीतो परि स्रव यस्त इन्द्रो मदेष्वा ।

२ १ २ ३ १ २ २
अवाहन्नवतीर्नव ॥ ९ ॥

अथ नवमी । अमहीयुर्ऋषिः । हे 'इन्द्रो !' सोम !
'अथा' अनेन रसेन 'वीती' वीत्यै इन्द्रस्य भक्षणाय 'परि-
स्रव' परिचर । कौटुगेन रसेनेत्यत आह 'ते' तव 'यः'
रसः 'मदेषु' सङ्ग्रामेषु 'नवतीर्नव' नवनवतिसङ्ख्याकाः शम्बर-
पुरीः 'अवाहन्' जघान (असुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः
उक्तसङ्ख्याकान् शम्बरपुरीर्जघानेति मत्वा रसो जघानेत्यु-
पचारः ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
परि युक्षं सनद्रयिं भरद्वाजं नो अन्वसा ।

३ १ २ ३ २ ३ २
स्नानो अर्प पवित्र आ ॥ १० ॥

इति यज्ञप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे प्रथम दशति ।

अथ दशमी । उक्थ ऋषिः । 'युक्ष' दीप्तं 'सनत्'
दीयमान सैन्य वा 'रयिम्' धनं यस्य तादृश 'वाजं' वलम्
'अन्वसा' अन्नेन सह सोमः 'नः' अस्माकं 'परिभरत्' परितो-
हरत् प्रयच्छत् इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे सोम ! 'स्नानः'
सुवानोऽभिसुप्यमाणस्त्वम् 'पवित्रे' 'आ अर्प' आभिसुप्येन चर ।

‘द्युच्चसुनद्रयिं’ ‘द्युच्चःसुनद्रयि’ इति, ‘स्वानः’ ‘सुवानः’
इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ १० ॥

इति सार्यणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं
पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ षष्ठ्यपाठकस्य प्रथमाङ्के द्वितीयं दशमि ।

१ २ ३२ ३ १ २३२ ३ १ २२३२
अचिक्रददृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः ।

१ ३२
ससूर्येण दिद्युते ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे खण्डे—सैषा प्रथमा । मेध्यातिखिर्ऋषिः ।
‘दृषा’ कामानां वर्षकः ‘हरिः’ हरितवर्णः ‘महान्’ पूज्यः
‘मित्रो न’ यथा सखा तद्वत् । ‘दर्शतः’ दर्शनीयो यः सोमः
‘अचिक्रदत्’ शब्दद्वरोति सोऽयं सोमः ‘सूर्येण’ सह ‘दिद्युते’
दिवि प्रकाशते । ‘दिद्युते’ ‘रोचते’ इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १२ ३ २३ १२३ १ २
आ ते दक्षं मयोभुवं वज्रिमया वृणीमहे ।

२ ३ १ २ ३ १ २
पान्तमा पुरुस्रहम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भृगुर्ऋषिः । हे सोम ! यष्टारो वयं
‘ते’ तव स्वभूतं ‘दक्षं’ बलम् ‘अद्य’ अस्मिन् यागदिने ‘आ’
‘अभिमुख्येन’ वृणीमहे (वृणीमहे) कौटुम्भम् ? ‘मयोभुवं’
सुखस्य भावयितारं ‘वज्रि’ धनादीनां प्रापकम् ‘पान्त’ शत्रुभ्यो
रक्षकम् । ‘पुरुस्रह’ बहुभिः सृष्टणीयं काम्यमानं बल-
मिति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं पवित्रे आ नय ।

३ १ २ ३ १ २
पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । उच्यते ऋषिः । हे 'अध्वर्यो' । 'अद्रिभिः'
आवभिः 'सुतम्' अभिपुतं सोम 'पवित्रे' 'आनय' प्रापय ।
एतदेव दर्शयति 'इन्द्राय' इन्द्रस्य पातवे 'पानाय' 'पुनाहि'
पुनीहि पावय ।

'पुनाहि' 'पुनीहि' इति, 'आनय' 'आसृजे' इति च
साम्न ऋचः पाठः ॥ ३ ॥

२ ३ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः ।

२ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अवत्सार ऋषिः । 'मन्दी' देवानां हर्षकः
स सोमः 'तरत्' स्तोतृन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् 'धावति'
द्रोणकलशं गच्छति । धावतीति पुनरपि तदेवाहात्यन्ता
दरार्थं तरत्समन्दीधावतीति । यद्वा । अस्य ऋचो यास्केनो-
क्तार्यो द्रष्टव्यः । तद्यथा 'तरति स पाप सर्व मन्दी य स्तीति
धावति गच्छत्यूर्ध्वा' गति धारा सुतस्यान्वसो धारयाभिपुतस्य
मन्वपूतस्य वाचा स्तुतस्येति (नि० प० १३, ६) ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ पवस्व सहस्रिणं रयिं सोम सुवीर्यम् ।

३ १ २ ३
अस्मै श्रवांसि धारय ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । निधुविर्ऋपिः । हे 'सोम !' त्वं 'सह-
स्रिणं' दहसङ्घावां 'सुवीर्यं' शोभनसामर्थ्योपेतं 'रयिं' धनम्
'आ पवस्व' आभिमुख्येन क्षर । अपि च 'अस्त्रे' अस्त्रासु
'अवांसि' अन्नानि 'धारय' स्वापय ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अक्रमुः ।

१ १ २ ३ १ २

रुचे जनन्त सूर्य्यम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । 'प्रत्नासः' पुराणाः केचित् 'आयवः' गमन-
वन्तोऽश्वाः 'नवीयः' नवतरं 'पदम्' 'अन्वक्रमुः' अनुक्रमन्ते
रूपकव्यवहारेण सोमाः स्तूयन्ते 'रुचे' दीप्तौ तदर्थं 'सूर्य्यं'
'जनन्त' जनयन्ति ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ २ ३ १ २ ३ १ २

अर्पां सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् ।

१ १ २ ३ १ २ २

सीदन्योनी वनेष्व्वा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । भृगुर्ऋपिः । हे 'सोम !' 'द्युमत्तमः'
अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं 'द्रोणानि' प्रयोगवाहुल्यापेक्षमेत-
दङ्गुयचनम् द्रोणकलमानभिलषीकृत्य 'रोरुवत्' पुनः पुनर्भृशं
या शब्दं कुर्यन् 'अर्प' आगच्छतु । दशापविवमध्याविर्गतः सोमः
अविच्छिन्नधारया पतन् शब्दइरोति खलु । तत्र दृष्टान्तः
'वनेषु' वननीयेषु यज्ञेषु वनसम्बन्धिषु यज्ञगृहेषु वा 'योनी'
स्थाने 'आसीदन्' यद्वा । वनेषु योनी भूमौ आसदन् पूर्वं
स्वितः सन् यज्ञगृहम् अभ्यर्पतीति सम्बन्धः ॥

‘सीदन् योनी वनेष्वासीदन्’ ‘श्वेनीनयीनिन् इति साम्ना
ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा सोम द्युमात् असि वृषा देव वृषव्रतः ।

१ २ १ २
वृषा धर्माणि दधिषे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । कश्यप ऋषिः । हे ‘सोम !’ ‘वृषा’ कामानां
वर्षकस्त्व’ ‘द्युमान्’ दीप्तिमान् ‘असि’ । अपि च हे ‘देव !’
द्योतमान सोम ! ‘वृषा’ त्वं ‘वृषव्रतः’ वर्षणशीलकर्मासि ।
किञ्च हे सोम ! ‘वृषा’ त्वं ‘धर्माणि’ देवानां मनुष्याणां च
हितानि कर्माणि ‘दधिषे’ ‘दधिषे’ इति पाठौ ॥ ८ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
द्रुषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनीषिभिः ।

१ २ ३ १ २ २
इन्दो रुचाभि गा इहि ॥ ९ ॥

अथ नवमी । कश्यप ऋषिः । हे ‘इन्दो !’ सोम ! ‘मनी-
षिभिः’ ऋत्विग्भिः ‘मृज्यमानः’ शोध्यमानस्त्वम् ‘द्रुषे’ अस्माक-
मन्नाय ‘धारया’ ‘पवस्व’ क्षर ‘रुचा’ रोचमानेनान्यथा ‘गाः’
पशून् ‘अभोहि’ अभिगच्छ ॥ ९ ॥

३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः ।

१ २ १ २ ३ २
अव्या वारेभिरस्मयुः ॥ १० ॥

अथ दशमी । असित ऋषिः । हे ‘सोम !’ ‘वृषा’

कामानां वर्षिता 'देवयुः' देवकामः 'अस्ययुः' अस्यत्कामश्च
त्वम् 'अव्या' अवेः 'वारिभिः' बलैः कृते दद्यापवित्रे 'मन्द्राय'
मदकरया धारया 'पवस्व' चर ॥

'अव्यावारिभिः' 'अव्योवारिषु' इति पाठौ ॥ १० ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ४ १ क २ र

अया सोम सुकृत्यया महान्तसन्नभ्यवर्द्धयाः ।

३ १ २ र

मन्दान इवृपायसे ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । ऋषिः ऋषिः । हे 'सोम !' 'अया'
अनया 'सुकृत्यया' शोभनया अभिपवादिलक्षणया क्रियया
'महान्' पूज्यमानः 'सन्' देवान् प्रति 'अभ्यवर्द्धयाः' अभ्य-
वर्द्धयः । 'मन्दानः इत्' मोदमानः एव 'वृपायसे' वृषवदा-
चरसि यथा मोदमानो वृषभः शब्दं करोति तथाभिपव-
वेलायाम् उपरक्षेपु शब्दं करोषीत्यर्थः ।

'अभ्यवर्द्धयाः' 'अभ्यवर्द्धत' इति, 'वृपायसे' 'वृपायते' इति
च पाठाः ॥ ११ ॥

१ १ २ र ३ १ २ र २ १ २

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति ।

३ १ २ र १ र

हिन्वान् आप्यं वृहत् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशी । जमदग्निः ऋषिः । 'विचर्षणिः' विद्रष्टा
'हितः' पात्रे निहितः 'पवमानः' शोध्यमानः 'अयं' सोमः
'आप्यम्' अप्सु भवं 'वृहन्' महत् अथ 'हिन्वानः' प्रेरयन्
'सचेतति' सूर्यः सञ्च्रायते ॥ १२ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
प्र न इन्दो महे तु न जर्मिं न विभ्रदर्षसि ।

२ २ ३ २ ३ १ २
अभि देवाष् अयास्यः ॥ १३ ॥

अथ त्रयोदशी । अयास्य ऋपिः । हे 'इन्दो' ! क्लिय-
मान ! त्वं 'नः' अस्माकं 'महे' महते 'तुने' धनाय 'प्रार्थसि'
प्रगच्छसि । 'न' सम्प्रत्यये अयास्यथायस्यपिः तव 'जर्मिं'
तरङ्गं 'विभ्रद्' धारयन् देवान् यष्टुमभिगच्छति ॥ १३ ॥

३ १ २ ३ २ ४ ३ २ ३ १ २
अपघ्नन् पवते सृधोऽप सोमो अराव्णः ।

२ ३ १ २ ३ २
गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १४ ॥

इति षडप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे द्वितीय दशति ।

अथ चतुर्दशी । अमहीशुः ऋपिः । 'सोमः' 'सृधः' हिंस-
कान् शत्रून् 'अपघ्नन्' मारयन् 'अराव्णः' शत्रौ सत्यान् धना-
नामदातृषु अपघ्नन् 'इन्द्रस्य' 'निष्कृतं' स्थानं 'गच्छन्' प्राप्नु-
वन् 'पवते' धारया चरति ॥ १४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते नारदवीथे रामवेदार्थप्रकाशे इन्दीयाचार्येण
पशुपतीयायस्य चतुर्थे खण्डे ।

प्रावभिः अध्वर्युः 'सुपाव' अभिपुतं चकार तं परिपिञ्चतेति
समन्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ १२ ३ १ २
आ सोम स्वानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

२ ३ २ ३ २ ३ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
जनो न पुरि चम्बोर्विशद्वरिः सद्दो वनेषु दधिपे ॥३॥

अथ तृतीया । ऋ० अत्रिः । हे 'सोम' ! 'अद्रिभिः' प्रावभिः
'स्वानः' अभिपूयमाणस्त्वम् 'अव्यया' अविमयानि 'वाराणि'
वालानि पवित्राणि 'तिरस्' कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन्
'आ पवसे' आभिसुख्येन धरसि । 'हरिः' हरितवर्णः स सोमः
चम्बोरधिपवणफलकयोरुपरि स्थिते कलशे 'विशत्' प्रवि-
शति । तत्र दृष्टान्तः, 'जनो न' यथा जनः 'पुरि' पुरे प्रवि-
शति । स त्वं वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु 'सद्दः' स्थानं
"दधिपे" "दधिपे" इति, सान्न ऋचः पाठी ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिष्ये अर्णसा । अशोः

२२ २ २ २२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कीशं मधुश्रुतम् ॥४॥

अथ चतुर्थी । ऋ० विश्वामित्रः । हे 'सोम !' त्वं 'देववीतये'
देवानां पानाय तदर्थम् 'अर्णसा' वसतीव्य्याख्येनोदकेन
'प्रिष्ये' प्राप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः, 'सिन्धुः न' यथा सिन्धुर्नोदकेन
प्राप्यायते तद्वत् प्यायतेः लिटि लिट्याडोस्येति षीभावः ततः
स त्वम् 'मदिरः' मदकरः सुरादिरिव 'जागृविः' जागरणशीलः
यदा न सम्प्रत्यर्धं, शदानो मदकरो जागरणशीलस्त्वं 'अशोः'

लताखण्डस्य 'पयसा' रसेन 'मधुयुतं' मधुररसस्य चारयितारं
'कीश' द्रोणकलगम् 'अच्छ' अभिगच्छसि ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
सोम उ प्वाणः सोढभिरधिष्णुभिरवीनाम् । अप्रव-

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
येव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ५

अथ पञ्चमी । 'सोढभिः' पुण्ड्रिः 'स्नानः' सुवानोऽभि-
पूयमाणः 'सोमः' अवीनां सुभिः' मात्स्यत्सूनासुपसख्यान-
मिति वार्त्तिकेन सानुशब्दस्य सूभावः समुच्छ्रितैर्बालैः पवित्रै-
रधियाति अधि अधिकं गच्छन्ति । 'उ' इति प्रसिद्धौ । 'अश्वयेव'
वडवयेव हरितवर्णया धारया याति । 'मन्द्रया' मदकारिणा
धारया द्रोणकलगमधिगच्छति । "उप्याणः" "उपुवाणः"
इति पाठी ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तवाह ७ सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे । पुरुषि

१ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वभ्रो नि चरन्ति मामव परिधी ७ रति ता ७ इहि ॥ ६

अथ षष्ठी । हे 'इन्दो !' सोम ! तव 'सख्ये' सखिकर्मणि
अह 'दिवे दिवे' अन्वह 'रारण' रसे रणेर्लिटि उत्तमे णलि
रूपम् । हे 'वभ्रो !' वभ्रुवर्ण ! सोम ! 'पुरुषि' बहूनि रक्षासि
'मां' तव सख्ये स्थितं 'न्यवचरन्ति' नीचीनं चरन्ति वाधन्ते ।
ये मां वाधन्ते तान् 'परिधीन्' रक्षसान् त्वम् 'अतीहि'
यागच्छ ॥ ६ ॥

१ १ २

१ १ २

मृज्यमानः सुहृद्व्या समुद्रे वाचमिन्वसि ।

३२ ३१ २ ३१ २३ २३ १ २ ३क २२
 रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । ऋ० वशिष्ठः । हे 'सुह्रस्वा !' हस्ते भवाः
 हस्त्याः अङ्गुलयः, शोभनाङ्गुलिक सोम ! 'सृज्यमानः' शोध्य-
 मानस्त्व 'समुद्रे' अन्तरिक्षे कलशे वा 'वाचं' शब्दम् 'इन्वसि'
 प्रेरयसि । किञ्च, हे पवमान ! पूयमान सोम ! 'पिशङ्ग'
 हिरण्यं रजतादिभिः पिशङ्गवर्णं 'बहुलं' प्रभूतं 'पुरुस्पृहं'
 बहुभिः स्पृहणीय 'रयि धनम्' अभ्यर्षसि' स्तोतृणामभिचरसि
 प्रयच्छसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

२ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
 अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । समुद्र-
 २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 स्याधि विष्टपे मनीषिणी मत्सरासो मदच्युतः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । ऋ० विश्वामित्रः । 'आयवः' गमनशीलाः
 'सोमास.' सोमाः 'मद्यं' मदकारं मदम् आत्मीय रसम् 'अभि-
 पवन्ते' अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते 'समुद्रस्य' अन्तरि-
 क्षस्य 'अधिविष्टपे' अधिकं समुच्छ्रितपवित्त्रे । यद्वा । समुद्रस्य
 यस्मात् समुद्रवन्ति रसाः तस्य कलशस्य 'अधि' उपरि 'विष्टपे'
 स्थाने, 'पवित्त्रे' निर्गमयन्ति । कौटुशाः ? 'मनीषिणी' मनस
 ईशितारः 'मत्सरास.' मदकराः 'मदच्युत.' मदकरणे रसेन
 च्चावयितारः ।

'विष्टपे', 'विष्टपि' 'मदच्युत.', 'स्वर्विदः' इति च
 पाठौ ॥ ८ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २ १ २ २ २ १
 पुनानः सोम जागृविरव्या वारैः परि प्रियः । त्वं

२२ २ १ २ ३ १ २

विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तम मध्वा यज्ञं मिमिच्च णः ॥६॥

अथ नवमी । ऋ० काश्यपः । हे सोम ! 'जागृविः' जाग-
रणशीलः 'प्रियः' प्रीणयिता त्वं 'पुनानः' पूयमानः सन् 'अव्याः'
मेघाः 'वारैः' बालैर्निर्मिते दद्यापवित्त्रे परिचरसि । 'अङ्गिर-
स्तम' हे अङ्गिरसां वरिष्ठ ! 'विप्रः' मेधावी त्वं पितृणां नेता
'अभवः' भवसि । स त्वं 'नः' अस्मदीयं 'यज्ञ' 'मध्वा' मधुना
आत्मीयेन रसेन 'मिमिच्च' सेक्तुमिच्छसि । मिहेः सेचनार्थं स्य
(भा० प०) सनि रूपम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ १ १ २ ३ २

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सहस्रधारो अत्यव्यमर्पति तमी मृजन्त्यायवः ॥ १० ॥

अथ दशमी । ऋ० जमदग्निः । 'मदः' मदकरः 'सुतः'
अभिपुतः 'सोमः' 'मरुत्वते' मरुद्भिस्तद्वते 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं
'पवते' चरति । ततः 'सहस्रधारः' बहुधारोपेतः सोमः 'अव्यम्'
अविमयं पवित्रम् 'अत्यर्पति' अतिगच्छति तमिमम् 'आयवः'
मनुष्या ऋत्विजः 'मृजन्ति' शोधयन्ति ॥ १० ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवस्व वाजसातमोऽभि विश्वानि वाय्यां ।

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

त्वष्ट् सनुद्रः प्रथमे विधर्मं देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । ऋ० वसिष्ठः । हे 'सोम !' 'विश्वानि'
मयांषि 'वायां' वरुणोयानि स्तोत्राणि 'अभि' लक्ष्य 'वाजसा-

२ ३-१ २ १ १ २ ३ २ ३ १
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो-

२ ३ १ २ ३ १ २
ऽच्छा वर्हीं रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

अथ पठे खण्डे—सैपा प्रथमा । उशना ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् ।
हे सोम । 'नु' क्षिप्र 'प्रद्रव' प्रगच्छ आगत्वा च 'कोश' द्रोणक-
लश 'परिनिपीद' निपक्षो भव । 'नृभिः' नेटभिः 'पुनान,'
पूयमानः 'वाजम्' अन्न यजमानार्थमुद्दिश्य 'अभ्यर्षे' वाजं
सद्गाम वा 'वाजिन' बलवन्तम् 'अश्व न' अश्वमिव त यथा
मार्जयन्ति तद्वत् ताम् 'अर्जयन्तः' शोधयन्तः 'वर्हि' यज्ञम्
अच्छ 'प्रतिरशनाभि' रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः 'नयन्ति'
अध्वर्युप्रमुखाः ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ २
प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणी देवो

३ २ ३ १ २
देवानां जनिमा विवक्ति ।

१ २ २ १ २ ३ २
सहिव्रतः शुचिवभ्युः पावकः

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वृषगणो वासित ऋषिः । 'उशने एव'
तन्नामक ऋषिर्वि 'काव्य' कविकर्म स्तोत्र 'ब्रुवाणः' 'देवः'
स्तोता अथ ऋषिर्वृषगणोनाम 'देवानाम्' इन्द्रादीना 'जनिमा'
जन्मानि 'प्रविवक्ति' प्रकर्षेण वदति । वच परिभाषणे (पदा०
प०) । व्यत्ययेन विकरणस्य न्युः (३, १, ८५) बहुलं छन्दसीति

(७, ४, ७८) अभ्यासस्य इत्वम् 'भद्रिव्रतः' प्रभूतकर्मा । 'शुचि-
वन्सुः' बध्नन्ति शत्रूनि ति वन्धूनि तेजांसि बलानि वा दीप्त-
तेजस्कः 'पावकः' पापानां शोधकः 'वराहः' वरश्च तदहश्च
वराहः 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्न-
हनि अभिपूयमाणत्वेन तद्वान् । अर्धं आदित्वान्मत्वर्धोयो-
ऽच् तादृशः सोमः 'रेभन्' शब्दं कुर्वन् 'पदानि' स्थानानि
पात्राणि 'अभ्येति' अभिगच्छति । यद्वा । यदा कश्चन
वराहः 'पदा' पदेन भूमिं विक्रियमाणः शब्दं करोति
तद्वत् ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ १ २२
तिस्रो वाच ईरयति प्र वञ्चि-

३ १ २ ३ १ २२ ३ २
ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

१ २ ३ १ २ ३ २
सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीया । पराशर ऋषिः । 'वञ्चिः' वोटा यज-
मानः 'तिस्रो वाचः' ऋग्यजुःसामात्मिकाः सुतीः प्रेरयति ।
तथा 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'धीति' धारयित्रीं 'ब्रह्मणः' परिहृष्टस्य
सोमस्य 'मनीषां' मनस ईशित्रीं कल्याणवाचं च प्रेरयति ।
किञ्च । 'गोपति' वृषभ यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वत्
गवा स्वामिनं सोमं 'गावः' 'पृच्छमानाः' पृच्छन्त्यः सत्यो
'यन्ति' स्वपयसामात्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा 'वाव-

२८० सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [५५०६४०

शानाः' कामयमानाः 'मतयः' स्तोतारः 'सोम' 'यन्ति' स्तोत-
मभिगच्छन्ति ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य प्रेषा हेमना पूयमानो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सुतः पवित्रं पर्य्येति रेभन्मि-

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तेव सद्य पशुमन्ति होता ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठ ऋषिः । 'अस्य' सोमस्य 'प्रेषा'
प्रेषतिर्गत्यर्थः (भा० प०) क्विपि रूपम् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं प्रेषा प्रेरकेण 'हेमना' हिरण्येन 'पूयमानः'
हिरण्यपाणिरभिषुषोतीति हिरण्यसम्बन्धः । तादृशः 'देवो'
दौष्यमानः अंशः 'रसम्' आत्मीयं 'देवेभिः' देवैः सह 'सम-
पृक्त' सम्यर्कयति संयोजयति । पृची सम्यर्के (अदा० आ०)
ततः 'सुतः' अभिषुतः सोमः 'रेभन्' शब्दायमानः 'पवित्रम्'
वर्णास्तुकेन निर्मितं 'पर्य्येति' परिगच्छति । कथमिव ?
'होता' देवानामाह्वाता ऋत्विक् 'मितेव' निर्मातेव 'पशुमन्ति'
वदपशून् 'सद्य' सदनानि यद्गृह्णन् यथा पर्य्येति तद्वत् ॥४॥

१ २ ३ १ २ ३ १
सोमः पवते जनिता मतीनां

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

३ १ २२ २ १ २२
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य

२ १ २ ३ १ २२
जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । प्रतर्दन ऋषिः । 'सोमः' अभिपूयमाणः
'पवते' पात्रेषु चरति । कीदृशः ? 'मतीनां' बुद्धीनाम् ।
यद्वा । मननीयानां स्तुतीनां 'जनिता' जनयिता 'जनिता
मन्त्रे' (६, ४, ५३.) इति निपातेन णिलोपः किञ्च 'दिवः'
दुलोकस्य 'जनिता' प्रादुर्भावयिता । तथा 'पृथिव्याः
जनिता' । 'अग्नेः' 'जनिता' प्रकाशयिता । 'सूर्यस्य'
सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य 'जनिता' 'इन्द्रस्य' जनिता पानेन भद्रस्य
जनयिता । 'उत' अपि च । 'विष्णोः' व्यापकस्य 'जनिता'
जनयिता । एतत्सर्वं सोमेऽभिपूयमाणे भवति सोमेन हि
देवताध्यायन्त इति ॥ ५ ॥

२ १ २२ १ २ २
अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधा-

२ २ १ २ २ १ २
मङ्गोपिणमवावशन्त वाणीः ।

२ २ १ २ १ २ २ १ २
वन्त वस्तान्ते वरुणो न सिन्दुर्वि

२ २ १ २ २ १ २
रवधा द्यते वाय्याणि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । षष्ठि ऋषिः । 'त्रिपृष्ठं' व्रीषि पृष्ठानि
द्रोणकलशादिस्थानानि सवनानि वा यस्य स तयोक्तस्तम् ।

‘वृषणं’ वर्षकम् । ‘वयोधाम्’ धनस्य दातारम् । ‘अद्भोषिण’
 आघोषन्तं सोमं ‘वाणीः’ स्तोत्ररूपा वाचः ‘अवावयन्त’
 कामयन्ते शब्दायन्ते वा । ‘वना’ वनानि उदकानि ‘वसानः’ ।
 आच्छादयन् ‘वरुणो न’ वरुण इव ‘सिन्धुः’ अर्षां स्यन्दयिता
 पर्यन्तप्रदेशानाच्छादयति तद्वत् । ‘रत्नधाः’ रत्नानां दाता
 सोमः ‘वाय्याणि’ धनानि ‘दयते’ स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 अक्रांत्समुद्रः प्रथमे विधर्मं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 जनयन् प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 वृषा पवित्रे अधि सानो अत्र्ये

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 वृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । पराशर ऋषिः । ‘समुद्रः’ अस्त्रादापः
 सन्द्रवन्ति स समुद्रः अर्षा वर्षकः । ‘गोपाः’ यज्ञस्य रक्षकः
 सोमः ‘प्रथमे’ विस्तृते ‘भुवनस्य’ उदकस्य ‘विधर्मन्’ विधारके-
 ऽन्तरिक्षे ‘प्रजाः’ ‘जनयन्’ उत्पादयन् ‘अक्रान्’ सर्वमति-
 क्रामति क्रमतेर्लुङि, तिप्, इडभावे वृद्धौ च कृतायां सिञ्-
 लोपे मकारस्य मोनीधातोरिति नकारे रूपम् ‘वृषा’ कामानां
 वर्षिता ‘स्वानः’ अभिपूयमाणः ।

“अद्रिः” “इन्दुः” इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 कनिक्रान्ति हरिरा सृज्यमानः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३
 नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २
 गामतो मतिं जनयत स्वधाभिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रस्कण्ड ऋषिः । 'सृज्यमानः' आ समन्ताः
 द्विसृज्यमानोऽभिषूयमाणः 'हरिः' हरितवर्णः सोमः कनि-
 कन्ति' पुनः पुनः शब्दायते क्रन्दतेर्यङ्लुकि, तिपि, इडभावि,
 'दाधर्त्तिर्दधर्त्तीत्यादिना निपातनादभ्यासस्य निगागमः ।
 अभ्यस्तस्वरः तथा 'पुनानः' पूयमानः 'वनस्य' वननीयस्य
 चास्य द्रोणकलशस्य 'जठरे' 'सौदन्' उपविशन् शब्दायते ।
 किञ्च 'नृभिः' कर्मनेत्यभिर्त्तृत्विग्भि 'यतः' सयतः सोमः
 'गाः' गोविकारान् क्षीरादीन् आच्छादयन् 'निर्णिजं' शुद्धम्
 आत्मनो रूप 'कृणुते' ग्रहादिषु करोति । अतोऽस्मै सोमाय
 'मति' मननीयां स्तुतिं 'स्वधाभिः' हविर्भिः सह 'जनयत'
 स्तोतारोऽजनयन् भस्मान्ताडेशभावः छान्दसः । अटाडेशः
 यद्वा इ स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतिं जनयत उत्पादयत कुरु-
 तेति यावत् ॥ ८ ॥

२ १ ४ २ १ २ ३ २ ३
 एष स्य ते मधुमाधु इन्द्र सोमो

२ २ २ २ १ २ २ २ २
 वृषा वृष्णाः परि पवित्रे अक्षाः ।

२ २ २ २ २ २ १ २
 सहस्रदाः शतदा भूरिदावा

२ २ २ १ ३ २ ४ २ २
 शश्वत्तमं वर्धिरा वाज्यस्थात् ॥ ९ ॥

अथ नयमी । उशना ऋषिः । हे इन्द्र ! 'वृष्णः' वर्ष-
कस्य 'ते' तुभ्यं चतुर्थ्यर्थे षष्ठी 'एषः' 'स्यः' स सोमः 'मधुमान्'
माधुर्योपेतः 'वृषा' वर्षकः 'पवित्रे' 'पर्यचाः' पर्यस्रवत् चरते-
र्लुडि रूपम् । स एव 'सहस्रदाः' सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य
दाता 'शतदाः' शतसङ्ख्याकस्य दाता 'भूरिदावा' ततोऽपि
भूरिदाता 'वाजी' बलवान् सोमः 'शस्त्रतमम्' अतिशयेन
पुराणं 'वर्हिः' यज्ञम् 'अस्वात्' अधितिष्ठति ।

“वृषा वृष्णः” “वृषा वृष्ण” इति, “सहस्रदाः” “शतदाः”
इति च साम्न ऋचः पाठाः ॥ ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
पवस्व सोम मधुमाप् ऋतावापो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
वसानो अधि सानो अव्ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
अव द्रोणानि घृतवन्ति रोह

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
मदिन्तमी मत्सर इन्द्रपानः ॥ १० ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य षष्ठमाहो चतुर्थे दशति ।

अथ दयमी । प्रतर्दन ऋषिः । हे 'सोम !' 'मधुमान्'
मत्वर्योयः तादृशस्वम् 'अपः' वसतीवरीः एकधनाः 'वसानः'
आच्छादयन् 'अधि' अधिकं 'सानो' समुच्छिन्ते 'अव्ये' अवि-
भवे पवित्रे 'पवस्व' चर । ततः 'मदिन्तमः' अतिशयेन मद-
करः 'इन्द्रपानः' इन्द्रेण पातव्यः 'मत्सरः' मादयिता सोमः

‘घृतवन्ति’ उदकवतः ‘द्रोणानि’ द्रोणकलशान् ‘श्वरोह’
 प्रादुर्भवसि ।

“रोह” “सीद” इति पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदाद्येप्रकाशे कन्दोव्याख्याने
 पञ्चमखाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

अथ षष्ठ्यपाठकस्य प्रथमाद्धे पञ्चम इत्यति ।

१ २३ २४ १ २३ १२
 प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां

३ १२ ३ १२ ३ १२
 गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २४ ३
 भद्रान् कृण्वन्निन्द्रहवांसखिभ्य

२४ ३ १ २ ३ १ २
 आ सोमो वस्त्रा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रतर्देन ऋषिः ।
 ‘सेनानीः’ सेनानामग्रे नेता । ‘शूरः’ शत्रूणां बाधकः ‘सोमः’
 ‘गव्यन्’ इच्छन् यजमानानां पश्यादिकमिच्छन् ‘रथानाम्’
 ‘अग्रे’ पुरतः ‘प्रैति’ प्रकर्षेण संग्राम गच्छति । ‘अस्य’ सोमस्य
 ‘सेना’ च ‘हर्षते’ हृष्यति वाक्यभेदादनिघातः किञ्च ‘सखिभ्यः’
 समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः ‘इन्द्रहवान्’ तैः कृतानि
 इन्द्रस्य आह्वानानि ‘भद्रान्’ कल्याणानि यथार्थानि ‘कृण्वन्’ ।
 आह्वतो ह्येन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । ‘रभ-

सानि' इन्द्रस्य वेगेनागमननिमित्तानि 'वस्त्रा' वस्त्रास्याच्छा
दकानि पय प्रभृतीन्याययणानि 'आ दत्ते' आ गृह्णाति ॥ १ ॥

२ १ २ १ १ २ २
प्र ते धारा मधुमतीरसृगन्

२१ २ ३ २ १ १ २२
वारं यत्पूतो अत्येष्यव्यम् ।

१ २ ३ १ २ १ २ १ २
पवमान पवसे धाम गोनां

३ २ ३ १ २ २ २
जनयत्सूर्यमपिन्वो अर्कः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । पराशर ऋषि । ते तव स्वभूता मधुमती
मधुमत्य धारा प्रासृगन् तदा प्रसृज्यन्ते 'यद्' यदा
'पूत' वसतीवरीभिस्त्वम् 'अव्यम्' अविभव 'वार' बाल
पवित्तम् 'अत्येषि' अतीत्य गच्छसि । किञ्च हे 'पवमान' ।
शोध्यमान सोम । 'गोना' गवा 'धाम' धीयते पीयत इति
धाम पय तत् लक्ष्मीकृत्य 'पवसे' चरसि । तत 'जनयन्'
जायमानस्त्व 'अर्क' अर्चनीये स्वतेजोभि 'सूर्यम' आदि
त्वम् 'अपिन्व' पूरयसि ॥

"वार यत्पूतो अत्येष्यव्यम्" "वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान्"
इति, 'जनयन्' 'जज्ञान' इति च साम्न ऋच पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ २ २ १ २ २
प्र गायताभ्यर्चाम देवांत्सोमध्

२ २ १ २ २
हिनोत महते धनाय ।

२ २ २ ३ २ ३ २ २ २ २ २
स्वादु. पवतामति वारमव्यमा

२ २ १ २ २ १ २ २

सीदतु कलशं देव इन्दुः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इन्द्रप्रमतिर्वासिष्ठ ऋषिः । हे स्तोतारः ! 'प्रगायत' 'सोम' प्रकर्षेणाभिष्टुत । वयन्तु 'देवान्' 'अभ्यर्चामः' अभिष्टुमः । यद्वा । देवानभ्यर्चामोऽभ्यर्चत पुरुष-
व्यत्ययः । किञ्च । 'महते' महत् प्रभूत धनाय धनं प्राप्तुं सोम 'हिनोत' अभिषवार्थं प्रेरयत क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः (२,३,१४) इति धनशब्दस्य चतुर्थी । ततः 'स्वादुः' मधुरः सोमः 'अव्यम्' अविभवं 'वारं' बाल पवित्रम् 'अति-
पवताम्' अतीत्य चरतु । 'देवः' च्योतमानः । सोमः 'इन्दुः' दोमः सन् 'कलशं' द्रोणम् 'अति आसीदतु' आभिमुख्येन तिष्ठतु ।

“पवतां” “पवाते” इति, “देव इन्दुः” “देवयुर्न” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

रथो न वाजत् सनिषन्नयासीत् ।

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

इन्द्रं गच्छन्नायुधा सत्शिशानो

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

विश्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठ ऋषिः । 'प्रहिन्वानः' अध्वर्युभिः प्रेषमाणः 'जनिता' उत्पादयिता 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः

तयोर्जनयित्त्वं हृष्टिप्रदानहविःप्रापशाभ्याम् । तादृक् सोमो
 'वाजम्' अन्नं 'सनियन्' दास्यन् 'प्रायासीत्' प्रगच्छति ।
 'इन्द्रं गच्छन्' प्राप्नुवन् 'आयुधा' 'आयुधानि' 'संशिशान्.'
 सम्यक् तीक्ष्णीकुर्वन् इन्द्रं सहायगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन्
 'विश्वा' सर्वाणि 'वसु' वसूनि धनानि 'हस्तयोरादधान.'
 अस्मभ्य' दानाय एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥ ४ ॥

२ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३

तच्चद्यदी मनसो वैनतो

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

वाग्ज्येष्ठस्य धर्मं द्युत्तोरनीके ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

आदीमायन् वरमा वावशाना

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऋडीको वासिष्ठ ऋषिः । 'वैनत.' वैतो
 वैनतेः कान्तिकर्मणः (दे, ४, ३८) इति यास्कः । कामयमानस्य
 'मनसः' मनो मन्यतेः स्तुतिकर्मणः स्तोतुः 'वाक्' स्तुतिलक्षणा
 यद्येन 'तच्चत्' संस्करोति । 'धर्मन्' धारके यज्ञे 'ज्येष्ठस्य'
 प्रगस्यस्य 'द्युत्तोः' दीप्तस्तुतिकस्य टुञ्जु शब्दे (अ० प०) इत्य
 स्मात् कुप्रत्ययः सवनस्य 'अनीके' प्रमुखे यदा यज्ञेषु सवन
 मुखे स्तोतुर्वाक् सोम स्तौतीत्यर्थः । 'आ' अनन्तरमेव 'दर'
 वरणीयं 'जुष्टं' देवाना मदाय पर्याप्त 'पति' सर्वस्य पालकं
 'कलशे' स्थितम् 'इन्दुम्' 'इम्' एन सोमं 'वावशानाः' कामय-
 मानाः 'गावः' 'धायन्' पयसा खोयेन मिश्रयितुमाग-
 च्छन्ति ॥

“धर्मन्” “धर्मणि” इति पाठौ ॥ ५ ॥

२ १ २ २ १ २ २
साकमुच्चो मर्जयन्त स्वसारी

२ २ १ २ २ २ २ २
दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः ।

२ २ १ २ २ १ २ २
हरिः पर्यद्रवजाः सूर्यस्य

१ २ २ २ २ २ २
द्वीणं ननच्चे अत्यो न वाजी ॥ ६ ॥

अथ पठौ । नोधा ऋपिः । ‘साकमुच्चः’ उच्च सेचने (भा० प०) क्विपि रूपम् तादृश्यः ‘स्वसारः’ कर्मकरणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्यः अद्भुलयः ‘मर्जयन्त’ सोमं शोधयन्ति सृष्टु शौचालङ्कारयोः (चु० उभ०) ताः दशसख्याकाः ‘धीतयः’ अद्भुलिनामैतत् (नै० २, ५, ७) अद्भुलयः ‘धीरस्य’ समर्थस्य प्राज्ञस्य वा देवैर्धातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य ‘धनुत्रीः’ प्रेरयित्र्यो भवन्ति । ततः ‘हरिः’ हरितवर्णः सोमः ‘सूर्यस्य’ ‘जाः’ प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः ‘पर्यद्रवत्’ परितो गच्छति । सूर्यस्य तेजसा हि आविर्भवतीति दिशा तस्य जायात्वम् । ‘अत्य’ अतनशीलः ‘वाजी न’ अश्व इव स्थितः सोमः ‘द्वीणं’ कलयं ‘ननच्चे’ व्याप्नोति नक्षत्रिर्व्याप्तिकर्मा (नै० २, १८, २ ॥ ६ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २
अधि यदस्मिन् वाजिनीव शुभ

२ २ २ २ २ २ २ २
स्पृङ्गन्ते धियः सूरि न विशः ।

३१ २३१ २, १ १ २
 अपो वृणानः पवते कवीयान्
 ३१ २२३१२ १ १ २
 ब्रजं न पशुवर्द्धनाय मन्म ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । काखोघौर ऋषिः । 'यद्' यदा 'अस्मिन्' सोमे 'वाजिनीव शुभः' अश्वे यथा वस्त्रप्रभृत्यलङ्कारा भवन्ति । यदा वास्मिन् सोमे 'सूरे न' सूर्यं न यथा सूर्यं 'विशः' रश्मयः उदिता भवन्ति तदा 'धियः' अङ्गुलयः 'अधिस्पर्द्धन्ते' अहं पुरस्ताच्छ्लेधयाम्यहं पुरतः श्लेधयानीत्यहमिकया उपतिष्ठते । ततोऽयं सोमः 'अपः' वसतीवरीः 'वृणानः' आच्छादयन् 'पवते' पात्रेषु चरति कलशानभिगच्छति । कौट्यः ? 'कवीयान्' कविरिवाचरन् । यद्वा, कवयः स्तोतारः तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः, 'ब्रजं न' 'मन्म' मननीयं बोद्धव्यं रक्षितव्यं गवां गोष्ठं पशुवर्द्धनाय गोपालः परिगच्छति यथा तथा देवानां प्रौषनाय पात्राणि पवते ।

“सूर्यं” “सूरे” इति, “कवीयान्” “कवीयन्” इति च साम्न ऋचः पाठः ॥ ७ ॥

१२३ १ २ ३ १ २ ३
 इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा
 २३ २ ३ २३ २३ १ २
 इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।
 १ २ २३ १ २३ १ २२ ३
 हन्ति रक्षो वाधते पर्यरातिं
 १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वरिवस्त्राखन् वृजनस्य राजा ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । मनुवाशिष्ठ ऋषिः । “इन्दुः” चरणशीलः
 ‘वाजी’ बलवान् ‘गोन्योधाः’ गमनशीलनीचीनाश्चरससहातः
 ‘इन्द्रे’ ‘सहः’ बलकरं रसम् ‘इन्वन्’ प्रेरयन् ‘सोमः’ ‘सदाय’
 तस्य मदार्यं ‘पवते’ चरति । किञ्च, ‘रचः’ रचःकुलं ‘इन्ति’
 द्विनस्ति । किञ्च, ‘अरातीः’ अरातीन् यद्वन् ‘परिवाधते’
 परितः संहरति । कौटुशः ? ‘वरिवः’ वरणीयं धनं ‘कृत्स्न’
 स्तोतृणां कुर्वन् ‘वृजनस्य’ बलस्य ‘राजा’ ईश्वरः सोम इति ॥५॥

१ १ २ १ १ २
 अया पवा पवस्त्रेना वसूनि

२ १ १ २ १ २ १ २
 माश्वत्वे इन्दो सरसि प्र धन्व ।

२ २ २ २ २ २ २ २
 ब्रह्मश्चिदास्य वातो न जूतिं

२ २ २ २ २ २ २ २
 पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात् ॥ ६ ॥

अथ नवमी । कुत्स ऋषिः । हे सोम ! ‘अया’ अनया
 ‘पवा’ पवमानया धारया सह ‘एना’ एनानि ‘वसूनि’ धनानि
 ‘पवस्त्रे’ चर पवा, पूजू पवने (क्रा० ७०) ‘अन्येभ्योऽपि
 दृश्यन्ते (३, २, १०१) इति विनृप्रत्ययः । आर्धधातुकालक्षणो
 गुणः । ‘सावेकाचः (६, १, १६८)’ इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ।
 तथा हे ‘इन्दो’ ! त्व ‘माश्वत्वे’ मन्वमानानां चातकं ‘सरसि’
 उदके वसतीवर्यांख्ये कालशे प्रधन्व’ प्रगच्छ । ततः ‘यस्य’ यं
 ‘ब्रह्मश्चित्’ सर्वेषां पञ्चापकः मूलभूतो वा आदित्यः ‘वातो न’
 वात इव ‘जूतिं वीतं कुर्वन् । किञ्च, ‘पुरुमेधाश्चित्’ बहुविध-

३०२ सामवेदसंहिताया छन्द आर्चिके । [५ अ० ७ ख०

प्रञ्च इन्द्रश्च 'तकवे' तकतिर्गतिकर्मसु पठितः । अज्जादीया-
दिक उन्प्रत्ययः यस्येति (२, ३, ३७) कर्मणि पठो । 'न लोका
व्यवेति (२, ३, ६६) पठोप्रतिषेधश्छान्दसः । सोममभिगच्छता
मित्यर्थः ।

“यस्य” “यत्र” इति, “जूतिं” “जूतः” इति, “नरन्धात्”
“नरन्धात्” इति च साम्न ऋचः क्रमेण पाठाः ॥ ९ ॥

३१ २२ ३ १ २
महत्तत्सोमो महिपश्चका-

३ १ २२ ३ २
रापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

२२ ३ २ ३ २ ३ १ २
ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ १० ॥

अथ दशमी । 'पराग्र ऋषिः । 'महिप' महान् पूज्यो
वा 'सोमः' 'महत्' प्रभूत 'तत्' कर्म 'चकार' अकरोत् । किं
तत् ? 'अपा गर्भः' उदकानां गर्भभूतः जनयित्वाञ्जन्यत्वाद्वा ।
स सोम 'देवान्' 'अवृणीत' समभजतेति 'यत्' तत् कृतवान्
इति । किञ्च, 'पवमान' पूयमान । सोमः 'ओज' सोम-
पानजन्यं बलम् 'इन्द्रे' 'अदधान्' न्यधात् । तथा 'इन्दुः' सोमः
'सूर्ये' 'ज्योतिः' तेज अजनयत् ॥ १० ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
असर्जि वक्ता रथ्ये यथाजौ

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
धिया ननीता प्रथमा मनीया ।

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २
दश खसारी अधि सानो अध्ये

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २
सृजन्ति वङ्गिण् सदनेष्वच्छ ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । कश्यप ऋषिः । 'वक्ता' शब्दायमानः
वच परिभाषणे (अदा० प०) वनिप् तादृशः पवमानः सोमः
'आजौ' अजन्ति कर्मार्थं सृत्विज इति आजिर्घञः तस्मिन्
'धिया' कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् 'असर्जि' पात्रेषु सृज्यते ।
तत्र दृष्टान्तः । 'रथ्ये यथा' रथ्ये रथाहं आजौ सङ्ग्रामनामै-
तत् । अजन्ति प्रक्षिपन्त्यायुधान्ध्वनेति तस्मिन् । अश्वो यथा
सृज्यते तद्वत् । कौटुशः 'मनीषा' यस्यां देवानां मनसि
प्रोतानि सा तथाच ब्राह्मणम् । 'तस्यां हि तेषां मनीष्यो-
तानि' इति । 'प्रथमा' मुख्या 'मनीषा' मनस इषा मनीषा
स्तुतिः तद्वान् । यद्वा । धिया विदधाति स्तुतीरिति धीः
स्तोता तेन स्तुतिः प्रेर्यते । किञ्च । 'दश खसारः' दश-
सङ्ख्याका अङ्गुलयः 'सदनेषु' यज्ञगृहेषु पात्राण्यभिसुखीकृत्य
'वङ्गि' वोढारं सोम 'सानो' समुच्छ्रिते अधिः सप्तम्यर्थानु-
वादकः 'अध्ये' अविभवे अविवालेन कृते पवित्रे 'अजन्ति'
प्रेरयन्ति ॥

"प्रथमा मनीषा" "प्रथमो मनीषी" इति, "सदनेषु"
"सदनानि" इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ ११ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २
अपानिवेदूर्मयस्ततुराणाः

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २
प्र मनीषा वैरते सोमसच्छ ।

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
नमस्यन्तीरूप च यन्ति सं

२२ २ २ १ १ २
चाच विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ १२ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाहं षष्ठम दशति ।

अथ द्वादशी । प्रस्कृष्टऋषिः । 'अपामिव' यथा उद-
कानाम् 'जर्मयः' त्वरन्ते । 'इत्' इति पूरणः । तद्वत् 'तर्तु-
राणाः' कर्मणि देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । तुर त्वरणे जीहो-
त्यादिकः (आ०) । यङ्लुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्य
उवर्णस्य रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृश्या ऋत्विजः
'मनीषाः' मनस ईशिवीः स्तुतीः 'सोममच्छ' सोमं प्रति
प्रेरयन्ति । 'नमस्यन्तीः' नमस्यन्त्यः सोमं योजयन्त्यः सत्यः
तम् 'उपयन्ति' च । उप समीपे गच्छन्ति । तमेव 'संयन्ति
च' सङ्गच्छन्ते । 'च वा योगे प्रथमा (८, १, ५६) इति न
निघातः 'उशतीः' कामयमानाः स्तुतयः 'उशन्त' कामय-
मानं सोमम् 'आविशन्ति च' प्रविशन्ति च ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
षष्ठप्रपाठकस्य षष्ठम 'खण्ड' ।

इति वैष्टुभम् ।

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाहः समाप्तः ।

पुरोजितोतिमुख्यास्तु नवर्चा वृहतीत्यसौ ।
'आहृत्येताय धृषण्ये' शिष्टा अनुष्टुभः स्मृता ॥
ऋषीणां विप्रकोर्णत्वात् तत्र तत्राभिदधहे ॥

अथ षष्ठमपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम दशति ।

१ १' २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरोजिती वो अन्वसः सुताय मादयिन्नवे ।

३ ३ १ २ ३ १ २ ३क २२
अप श्वानश् अथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वाम् ॥ १ ॥

तत्र अष्टमे खण्डे—सैषा प्रथमा । श्वावाग्ने ऋषिः ।
हे 'सखायः' ! सखिभूताः समानस्थाना वा हे स्तोतारः ! 'वः'
यूयं 'पुरोजिती' षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः पुरः स्थितजयस्य
'अन्वसः' अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय 'सुताय' अभियुताय
'मादयिन्नवे' अत्यन्तं मदकराय रसाय 'दीर्घजिह्वा' दीर्घा
जिह्वा अस्य स दीर्घजिह्वी 'दीर्घजिह्वी च ऊन्दसि (४, १, ६६)
इति 'डीपन्तत्वेन' निपातितः । तादृश 'श्वान' च 'अपश्चि-
ष्टन' अपश्ययत अपवाधध्वम् । यथा खा राक्षसा वा 'सुतं'
सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ २क ३ १ २ ३ १ २
अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।

१ १ १ २ १ १ २ २क २२ ३ १ २ ३ २
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यस्यद्रोदसी उभे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । यथातिर्नाहुप ऋषिः । 'पूषा' पीपकः
सर्वेषाम् । 'भगः' भजनीयः 'रयिः' धनहेतुः 'अयं' सोमः
'पुनानः' पत्रिणे पूयमानः सन् 'अर्षति' बालशमभिगच्छति ।
तथा 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भूमनः' भूतजातस्य 'पतिः' पालयिता
'सोमः' 'उभे' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यो 'व्यस्यत्' स्वतजसा
प्रकाशयति । अनेन श्लोकद्वयपतित्व सूचितम् ॥ २ ॥

२ १ २ १ २ १ २ १ २ २ १ २
सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २
पवित्रवन्तो अक्षरं देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । यथातिर्नाहुप ऋषिः । 'मधुमत्तमाः' अतिशयेन माधुर्योपिताः अतएव 'मन्दिनः' मदकराः 'सुतासः' अभिपुताः सोमाः 'पवित्रवन्तः' पवित्रे वर्तमानाः सन्तः 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'क्षरन्' पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । 'वः' युष्माकं 'मदाः' मदहेतवो रसाः 'देवान्' इन्द्रादीन् 'गच्छन्तु' ॥ ३ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
सोमाः पवन्त इन्द्रवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
मित्राः स्वाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मनुः सावरण ऋषिः । 'गातुवित्तमाः' अतिशयेन मार्गं स्व लक्षकाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः सोमाः 'पवन्ते' अस्मभ्यं मदर्थं 'क्षरन्ति' आगच्छन्ति वा । कीदृशाः ? 'मित्राः' देवानां सखिभूताः 'स्वानाः' अभिपूयमाणाः 'अरेपसः' पापरहिताः अतएव 'स्वाध्यः' शोभनध्यानाः 'स्वर्विदः' सर्वज्ञाः ।

"स्वानाः" "सुवानाः" इति पाठौ ॥ ४ ॥

२ १ २ २ १ २ २ १ २
अभी नो वाजसातमर्ष रयिमर्ष शतस्रहम् ।

१ २ २ १ २ २ १ २
इन्द्रो सहस्रभर्गसं तुविद्युमं विभासहम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अम्बरीष ऋजिखानी हावपी । हे “इन्दो !” दीप्यमान सोम ! “वाजसातमम्” अत्यन्त बलप्रदमन्त्रप्रदं वा धनं पुत्र “नः” अस्माकम् “अभ्यर्ष” अभिगमय । कौटुशम् ? “शतसृह” बहुभिः सृहणीयम् । “सहस्रभर्णसं” बहुविध-भरणम् अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । “तुविद्युम्न” द्युम्नं द्योत-तेर्यशो वात्रं वेति यास्कः बहुत्रं बहुयशोयुक्तं वा । “विभाः सह” महतः प्रकाशस्याभिभवितारम् अतितेजस्विनमित्यर्थः ।

“शतसृह” “पुरुसृहम्” इति, “विभासहं” “विभासहम्” इति च मात्र ऋचः पाठः ॥ ५ ॥

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

२ २ ७ २ १ २ २ १ २ २ १ २
वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । ऋभसूनु काश्यपी हयोः । यथा ‘मातरः’ गावः ‘पूर्वं’ प्रथमे ‘आयुनि’ वयसि ‘जातं’ वत्सं ‘रिहन्ति’ लिङ्गन्ति तथा ‘अद्रुहः’ अद्रोहाः वसतीवर्षाख्या आपः इन्द्रस्य ‘प्रियं’ काम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् ‘अभि नवन्ते’ अभिगच्छन्ति ॥ ६ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २
आ ह्यर्यताय धृष्यावे धनुष्टन्वन्ति पौष्ट्यम् ।

२ २ ७ २ १ २ २ १ २ २ १ २
शुक्रा वि यन्त्यसुराय निर्णिजे विपामये महीयुवः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । ऋ० वृद्धती । ‘ह्यर्यताय’ सर्वैः सृहणीयाय ‘धृष्यावे’ शकृणा धर्षणशीलाय सोमाय ‘पौष्ट्यं’ पुंस्त्वस्याभि-

व्यञ्जकं वरं 'धनुरानन्वन्ति' धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गाद्यं वितायमानं पवित्रमभिधीयते । तदेव विवृणोति 'विषा' मेधाविना 'अग्ने' पुरस्तात् 'महीयुवः' पूजाकामाः अध्वर्यवः 'शुक्रा' शुक्लवर्णानि गोपयासि 'असुराय' बलवते 'निर्णिजे' स्वरूपाय शोधनार्थं 'वयन्ति' आच्छादयन्तीः त्वर्यः ।

“शुक्रा वियन्त्यसुराय निर्णिजे” शुक्रावयन्त्यसुराय निर्णिजम्” इति साम्न ऋचः पाठो ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २
परि त्यष्टुं ह्य्यतष्टुं हरिं वभुं पुनन्ति वारेण ।

१ २ २ ३ २ २ ३ २ २ २ २ २ २
यो देवान् विश्वाष्टुं इत्यपरि मदेन सह गच्छति ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । ऋजिष्वास्वरोपाहृयो । 'ह्य्यत' सर्वे स्मृहणीय हरि हरितवर्णं 'वभु' वभ्रुवर्णं च 'त्य' त सोम 'वारेण' कालेन पवित्रेण 'परि पुनन्ति' परिशोधयन्ति । 'य' सोम, 'विश्वान्' सर्वानिन्द्रादीन् देवानित् देवानिव 'मदेन' भद्रकरणेन रसेन सह 'परि गच्छति' इति ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
प्र मुन्वानायान्वसो मर्त्सो न वष्ट तद्वचः ।

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अप प्र्वालमराधसष्टुं हतमखं न भृगवः ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाद्यैः प्रथमं दमति ।

अथ नवमी । प्रजापतिर्ऋषिः । 'सुन्वानाय' अभिषूय-
माणाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अभिषूयमाणस्य 'अन्वसः' सोमस्य
'तत्' प्रसिद्धं 'वचः' वचनं योऽयं 'मत्तो न' मर्त्य इव कर्मविघ्न-
कारी 'तवष्टन' कामयतां न शृणोत्विति यावत् । तथा हे
स्तीतारः । 'अराधस' साधककर्मरहितम् । 'खानम्' 'अपहत' ।
तत्र दृष्टान्तः, 'मखं न' यथा पुरा अराधसं मखम् एतन्नामानं
भृगवोऽपहतवन्तः तथा अपहतेत्यर्थः ।

"सुन्वानाय" "सुन्वानस्य" इति, "वष्ट" "वृते" इति च
साम्न ऋचः पाठौ ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्यप्रकाशे ऋन्दीप्याख्यान-
पञ्चमसाध्यायस्य षष्ठम, खण्ड ।

इत्यानुष्टुभम् ।

जगत्वोऽभिप्रियाणीति मुख्या द्वादश सम्मताः ।

आद्यास्त्रिस ऋचो दृष्टाः कवि नाम्ना महर्षिणा ।

उत्तरा विप्रकीर्णत्वाद्दृश्यन्ते ऋचयः पृथक् ॥

अथ षष्ठप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे द्वितीय दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अभि प्रियाणि पवते चनोहितो

१ २ ३ २ ३ २ २ ३ १ २
नामानि यद्गो अधि येषु वर्द्धते ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
आ सूर्यस्य वृद्धतो वृद्धन्नधि

१ २ ३ २ ३
रथं विश्वसुमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अथ नवमे खण्डे—सेषा प्रथमा । ऋ० कविः । छ० जगती । 'चनोहितः' चन इत्यत्रनाम चायतेरसुति चन इत्योणादिकस्रवेण निपातितः चनसेऽप्राय हितः । यद्वा, हितान्नः सोमः 'प्रियाणि' जगतः प्रीणयितृणि नामानि नमनशीलानि तान्युदकानि 'अभिपवते' अभितः चरणं करोति । 'येषु' अन्तरिचस्थितेषु उदकेषु 'यद्भः' महानय सोमः 'अधिवर्द्धते' अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति खलु । ततः 'वृहन्' महान् सोमः 'वृहतः' महतः परिवृढस्य 'सूर्यस्य' विष्वच्च' विष्वभामनं रथम् 'अधि' उपरि 'विचक्षणः' विश्वस्य द्रष्टा सन् 'आरुहन्' आरोहति । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते (म० ३, ७६)' इति ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ ३ २
अचोदसो नो धन्वन्त्विद्वः प्र

१ १ २ १ २ १ २ ३ १ २
खानासो वृहद्देवेषु हरयः ।

१ २ २ २ १ २ ३ १ २ १
वि चिद्गाना इपयो अरातयो-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
ऽर्या नः सन्तु सनिपन्तु नो धियः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । 'अचोदसः' अचोदनाः अनन्यप्रेरिताः 'इन्द्रवः' सोमाः 'नः' अस्माकं 'प्रधन्वन्तु' प्रमच्छन्तु धन्वति-
र्गतिकर्मा । कुत्र ? 'वृहद्देवेषु हरयः' प्रभूतदेवयुक्तेषु 'यज्ञेषु
यथा वा वृहद्देवकुलजेषु मध्ये ते इति सम्बन्धः कीदृश्या इन्द्रवः ?
'खानामः' सूर्यमानाः 'हरयः' हरितवर्णाः । किञ्च, 'अरातयः'
धनादिदानरहिताः 'नः' अस्माकम् 'अर्थ्यः' अरयः 'इपयः'

इपोऽन्नानि इच्छन्तः 'अन्नानाः' । अग्नेन भोजनेन वियुक्त एव सन्तु । किञ्च, नोऽस्माजं 'धिया' कर्माणि देवविषयाणि स्तोत्राणि 'सनिपन्तु' देवान् सम्भजन्तु ।

“देवेषु” “दिवेषु” इति पाठो । “विचिदयाना इपयो अरातयोर्यो न. सन्तु सनिपन्तु नः धिया” इति छन्दोगाः । “विचिनश्च इपो अरातयोर्यो न. सन्तु सनिपतनो धिया” इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
एष प्र कोशे मधुमात् अचिक्रद-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
दिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टमः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अभ्युत्स्य सुदुघा घृतश्रुतो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वाश्रा अर्पन्ति पयसा च धेनवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । 'एष' अथ सोमः 'मधुमान्' मधुररसः 'कोशे' द्रोणकलशे 'प्राचिक्रदत्' प्रकर्षेण शब्दायते । कौट्टश एषः 'इन्द्रस्य' 'वज्र.' वज्रस्थानीयः बलकारत्वेन वज्रवत् प्रहरणसाधनत्वाद् वज्रत्वोपचारः । 'एषः', एव हि सोमः 'वपुषः' बीजानां वसुरन्धस्मात् 'वपुष्टम' अतिशयेन वप्ता । बीजावापस्य सोमकर्तृकत्वात् सोमो वै रेतोघा इति श्रुतेः । 'ऋतस्य' सत्यफलस्य सोमस्य धारा इति शेषः । ता 'अभ्यर्पन्ति' अभिगच्छन्ति । कौट्टश. ? 'सुदुघ.' सुदु दोग्ध्रः फलानाम् । 'घृतश्रुतः' उदकस्य रसस्य वा चारयित्रः 'वाश्रा.' शब्दयन्त्यः । पयसा युक्ता वाश्रा धेनव. इव लुप्तोपममेतत् ।

“वपुष्टमः” “वपुष्टरः” इति, “अभ्युतस्य” “अभीमृतस्य” इति, “पयसा च धेनवः” “पयसेन धेनवः” इति च छन्दोग-वङ्गचानां पाठाः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 मर्य्यं इव युवतिभिः समर्षति
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 सोमः कलशे शतयामना पथा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऋषिगण ऋषिः । ‘इन्दुः’ सोमः ‘इन्द्रस्य’ ‘निष्कृतं’ सस्कृतं स्थानमुदरं ‘प्रो अयासीत्’ प्रकर्षणैव गच्छति । गत्वा च ‘सखा’ सखिभूतः सोमः ‘सख्युः’ इन्द्रस्य ‘सङ्गिर’ सम्यक्गिरणाधारभूतमुदरं ‘न प्रमितानि’ न हिनस्ति । किञ्च । सः ‘मर्य्यं इव’ ‘युवतिभिः’ मर्य्या यथा तरुणीभिः सह सङ्गतो भवति तद्वत् अयमपि सोमो युवति-भिर्मियणयोलाभिर्वसतीवरीभिरङ्घ्रिः सह ‘समर्षति’ सङ्गच्छते षभिपवक्तास्ति । स च सोमः ‘शतयामना’ शतयाम्ना अनेकया मनसाधनच्छिद्रोपेतेन ‘पथा’ मार्गेण दयापवित्रसम्बन्धिना ‘कलशे’ द्रोणकलशे भच्छतीति शेषः । यद्वैकर्मण वाक्यम् । यथा मर्य्या युवतिभिः सह सङ्गच्छते एव कलशो शतयाम्ना पथा सङ्गच्छतेऽङ्घ्रिः ।

“शतयामना” “शतयाम्ना” इति पाठो ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३
धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसो

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

१ २ ३ २ ३ ३ ३ १ २ २ ३
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभि-

२ ३ १ २ ३ २
वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्व ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । कविर्त्पिः । 'धर्ता' सर्वस्य धारकः
सोमः 'दिवः' अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्दशापवित्रात्
'पवते' पूयते । दीदृशः सोमः 'कृत्वः' कर्त्तव्यः शोध्य
इत्यर्थः । 'रसः' रसात्मकः । 'देवानां' 'दक्षः' बलप्रदः ।
यद्वा । दक्षः प्रवर्तनीयो देवानामर्थाय । तथा 'नृभिः'
नेत्रभिर्त्त्वग्भिः 'अनुतायः' अनुनादनीयः स्तुत्यो वा । 'हरिः'
हरितवर्णः । 'सत्वभिः' प्राणिभिः अस्त्रदादिभिः 'सृजानः'
सृज्यमानः 'अत्यो न' अस्त्र इव स यथा अश्रोत्वनायासेन
गच्छति तद्वत् । 'वृथा' अप्रयत्नेन 'पाजांसि' बलानि
स्वीयान् वेगान् 'कृणुते' क्षुण्ति 'नदीषु' वसतीवरीषु ताभिः सिद्ध
इत्यर्थः । अयमभिपवसमयाभिप्रायः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
वृथा सतीनां पवते विचक्षणः

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
सोमो अङ्गां प्रतरीतोपसां दिवः ।

३ १ २ ३ १ २ ३
प्राप्या सिन्धूनां कलशांश्च अचिन्नाद्-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 इन्द्रस्य ह्यर्द्याविशन्मनीषिभिः ॥ ६ ॥

अथ पठौ । कविर्ऋषिः । अयं 'सोमः' 'पवते'
 अभिपूयते । कौटुम्भः, सोमः ? 'मतीना' मतयः स्तोतार-
 स्तेषां 'दृषा' वर्षकः कामानाम् । 'विचक्षणः' विद्वष्टा
 'अङ्गाम्' उपसां 'दिवः' द्युलोकस्यादित्यस्य, वा 'प्रतरीता'
 प्रवर्धयिता । किञ्च । 'सिन्धूनां' स्यन्दमानानामुदकानां
 'प्राणा' प्रकर्षेण अनिति चेटते इति प्राणा कर्त्ता सोमः
 'कलशान्' 'अचिक्रदत्' धारया अध्वनयत् प्रवेष्टुम् । यद्वा ।
 'सिन्धूनां' तृतीयार्थं पठौ सिन्धुभिरङ्गिः 'प्राणा' प्रा पूरणे
 (अ० प०) पूर्णः 'सोमः' कलशान् 'अभि' लक्ष्य क्रन्दते ।
 किं कुर्वन् ? इन्द्रस्य 'ह्यर्दि' हृदयम् 'आविशन्' प्रविशन्
 'मनीषिभिः' मनस इंशिवीभिः स्तुतिभिः सदेति श्रेयः यद्वा ।
 व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन सम्बध्यते ।

"प्राणा" इति, "क्राणा" इति, "अचिक्रदत्" "अवी-
 विशत्" इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुङ्गिरे

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 सत्यामाशिरं परमे व्योमनि ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३
 चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 चारुणि चक्रो यदृतेरवर्द्धत ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । ऋणर्ऋषिः । 'अस्मै' पवमानाय 'परमे'

उत्कृष्टे 'व्योमनि' पिपिधत् थोम अवनं गमनं देवाना-
मत्रेति व्योमा यज्ञः तद्विन् खिताय । यद्वा । परमे व्योम-
न्यन्तरिक्षे वर्त्तमानाय 'त्रिः सप्त' एकविंशतिसङ्ख्याकाः
'धेनवः' प्रीणयित्तयो गावः 'सत्याम्' यथार्यभूतम् 'आशिरम्'
आश्रयणसाधनं चीरादि 'दुदुञ्चिरे' दुहन्ति यद्वा । त्रिःसप्त
द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्य एक-
विंश इति । पतैः सर्वैः सह गोपु पय उत्पाद्यते तद्वावी
दुहन्तीति । किञ्च । अय सोमः 'अन्या' अन्यानि चत्वारि
'भुवना' उदकानि वसतीवरोस्त्रिंशत्येवाधना इति तानि
चतुःसङ्ख्यानि 'चारुणि' कल्याणानि 'निर्णिजे' निर्णेजनाय
परिशोधनाय परिपोषणाय वा 'चक्रो' तदा करोति । 'यद्'
यदा अयम् 'ऋतेः' यज्ञैः 'अवर्द्धत' वर्द्धितवान् तदा करोति ।

"दुदुञ्चिरे" "दुदुञ्जे" इति, 'परमे' 'पूर्वे' इति च
पाठी ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्राय सोम सुधुतः परि स्रवा-
२ २ ३ १ २ ३ २
पामीवा भवतु रक्षसा सह ।
२ ३ १ २ ३ २ ३
मा ते रसस्य मत्सत इयाविनी
१ २ - ३ २ ३ १ २
द्रविणस्त्वन्त इह सन्त्विन्द्वः ॥ ८ ॥

अथ षष्ठमी । वेनोभार्गव ऋषिः । हे 'सोम!' त्वं 'सु-
धुतः' सन् 'इन्द्राय' तदर्थं 'परिस्रव' परितो गच्छ रसं सुधु ।
'अमीवा' रोगः 'रक्षसा सह' 'मा ते रसस्य मत्सत इयाविनी

द्रविणस्वन्त इह 'अप भवतु' अपगतो विद्युक्तो भवतु 'वे' तव
 'रसस्य' स्वांशं रसं पीत्वा 'मा मन्वत' मा मन्वन्तु । कः ?
 'इयाविनः' इयं सत्यान्वृतं तेन युक्ताः पापिन इत्यर्थः । किञ्च
 'इन्द्रवः' ते रसाः 'इह' अस्मिन् यज्ञे 'द्रविणस्वन्तः' अस्माकं
 धनवन्तः 'सन्तु' भवन्तु ॥ ८ ॥

१ ३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
 असावि सोमो अरुपो वृषा हरौ

१ २ २ २ २ ३ ३ २ २
 राजिव दस्यो अभि गा अचिक्रदत् ।

३ ३ ३ ३ १ २ ३ ३ २ ३ ३
 पुनानो वारमत्येप्यव्ययं श्वेनो

२ २ ३ ३ २ ३ ३ २
 न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥ ८ ॥

अथ नवमी । भरद्वाजो वसुक्तृपिः । 'सोमः' 'असावि'
 अभिपुतोऽभूत् । कीदृशः सोमः ? 'अरुपः' अरोचमानः
 'वृषा' वर्षकः 'हरिः' हरितवर्णः । स च 'राजिव' 'दस्यः'
 दर्शनीयः सन् 'गाः' उदकानि 'अभि' लब्ध 'अचिक्रदत्'
 शब्दद्वरोति स्वरसनिर्गमसमये । पद्यात् 'पुनानः' पूयमानः
 'अव्ययम्' अविभवं 'वारं' वालं पवित्रम् 'अत्येपि' हे सोम !
 अतिक्रम्य गच्छसि । ततः 'श्वेनो न' श्वेन इव 'योनि'
 स्वीयं स्थानं 'घृतवन्तम्' उदकवन्तम् 'आसदत्' वसतीवरी-
 ष्वासीदतीत्यर्थः ।

"अत्येपि" "पर्येति" इति, 'आसदत्' 'आसदम्' इति
 च पाठः ॥ ८ ॥

६३०२३३०२६०११३०] पावमानं पर्व ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १
प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्द्रवो-
२ ३ २ ३ २ ४ ३ १ २ ∴
ऽसिष्यन्दत गाव आ न धेनवः
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वर्हिपदो वचनावन्त ऊधभिः
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
परिस्रुतमुस्त्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १० ॥

अथ दशमी । वक्ष्मिः ऋषिः । 'मधुमन्तः' मदकररस-
युक्ताः 'इन्द्रवः' सोमाः 'देव' द्योतमानं सोमात्मकम् इन्द्रम्
'मच्छ' प्रति 'प्रासिष्यदन्त' परिस्यन्दन्ते ग्रहादिषु प्रचरन्ति ।
स्यन्दतेर्ष्यन्तस्य लुडि चडि रूपम् तत्र दृष्टान्तः । 'गाव आ
न धेनवः' पयस्त्रिन्यः प्रीणयित्रः गावो यथा वक्षं प्रति पयांसि
प्रस्रवन्ति तद्वत् । किञ्च । 'वर्हिपदः' वर्हिपि सीदन्यः ।
'वचनवन्तः' हम्भारवादिशब्दवन्तः उस्त्रियेति गोनाम तादृशो
गावः ऊधभिः पयन्नाधारकैः स्त्रे. स्त्रैरूपोभिः तेभ्यः 'परिस्रुतम्'
परितः स्रवणशील 'निर्णिज' शुद्ध पयोभूतं सोमरसं 'धिरे'
दधिरे इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥ १० ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
क्रतुर् रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते ।
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
सिन्धोरुच्छासे प्रतयन्तमुच्चण्

१ २ ३ २ १ १ २

हिरण्यपावाः पशुमप्सु गृभ्णते ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । अविर्ऋपिः । सोमम् ऋत्विजः
 'अच्छते' गोभिः तथा 'व्यच्छते' विविधमञ्जति 'समच्छते'
 सम्यक् ऋत्विजः । स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः तथा 'क्रतु' बलकर्तारं
 'रिहन्ति' लिहन्ति आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः 'मध्वा'
 मधुना गव्येन अभ्यच्छते । तमेव सोम 'सिन्धो.' उदकस्य
 रसस्याधारभूते 'उच्छासे' उच्छिष्टे देशे 'पतयन्तं' गच्छन्तं
 पतुष्ट गतावित्यस्मात् स्वार्थिके णिचि वृद्धाभावश्चान्दसः
 'उज्जयं' सेत्तारम् 'हिरण्यपावाः' हिरण्येन पुनन्तः 'पशु'
 द्रष्टार पशुः पश्यतेरिति निरुक्तम् 'अप्सु' वसतीवरीषु 'गृभ्णते'
 गृह्णन्ति ।

"मध्वा" "मधुना" इति, 'अप्सु' 'आप्सु' इति च पाठः
 ॥ ११ ॥

३ १ २ ३ १ २

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पशुर्गात्राणि पर्येपि विश्वतः ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २

अतप्ततनूर्न तदामो अश्रुते

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

गृतास ब्रह्महन्तः सं तदाशत ॥ १२ ॥

इति षष्ठ्यपाठस्य द्वितीयाहं द्वितीयं दशमि ।

‘अथ द्वादशी । पवित्र ऋषिः । हे ‘ब्रह्मणस्पते’ ! मन्वस्य स्वामिन् ! सोम ! ‘ते’ ‘पवित्र’ शोभनमङ्गं ‘विततं’ सर्वत्र विस्तृतम् । स “प्रभुः” प्रभविता त्व “गात्राणि” पातुरङ्गानि “पर्यधि” परि गच्छसि । “पिबतः” सर्वतः तव तत्पवित्रम् “अतप्ततनूः” पयोव्रतादिना असस्तप्तगात्रः ‘शामः’ अपरिपक्वः “नाश्रुते” न व्याप्नोति । “श्रुतासः इत्” श्रुता एव परिपक्वा एव “बहन्तः” याग निर्वहन्तः तत् पवित्रं “समासत” व्याप्नुवन्ति ।

“सन्तदाशत” “तत्समासत” इति पाठौ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदायं प्रकाशे ऋन्दीयाख्याने
पञ्चमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

अथ षष्ठ्यपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

इन्द्रमच्छ सुता इमे हृषणं यन्तु हरयः ।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

श्रुष्टे जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रमच्छेति खण्डेऽस्मिन् ऋचो द्वादश संस्थिताः ।

सकला उष्णिहस्ता वक्ष्यन्ते ऋषयः पृथक् ॥

तत्र इत्यपि खण्डे—सैषा ऋषयाः । अग्निवराजुष ऋषिः ।
‘श्रुष्टे’ श्रुष्टी चिप्र ‘जातासः’ जाताः ‘इन्द्रवः’ पात्रेषु क्षरन्तः
‘स्वर्विदः’ सर्वज्ञाः ‘हरयः’ हरितयर्णाः ‘सुताः’ अभिपुताः
‘इमे’ सोमाः ‘हृषणं’ कामाना सेत्तारमिन्द्रम् ‘अच्छ यन्तु’
अभि गच्छन्तु ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
द्युमन्तं शुभ्रमा भर स्वर्विदम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । चक्षुर्मानव ऋषिः । हे 'सोम !' 'जागृवि.' जागरणशीलस्त्व 'प्रधन्व' प्रचर । हे 'इन्दो' ! सोम ! 'इन्द्राय' 'परिस्रव' परितः पात्रेषु चर । किञ्च 'द्युमन्त' दौत्तियुक्तम् । 'स्वर्विद' सर्वस्य लक्षकं 'शुभ्र' शत्रूणां शोषकं बलम् 'भार' धारहर ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
सखाय आ नि पीदत पुनानाय प्र गायत ।

२ ३ २ २ १ २ २ ३ २
शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पर्वतनारदाहृषी । हे 'सखायः' । सखि-भूताः । 'स्त्रोतारः' । ऋत्विजः । 'आनिपीदत' स्त्रोतमुप-विशत । अथ 'पुनानाय' पूयमानाय सोमाय 'प्रगायत' प्रकर्षेण गायत तमभिष्टुत ततः अभिपुतं सोम 'यज्ञैः' यज-नीयैः द्विविभिः मित्रितैः श्रिये' शोभार्थं 'परिभूषत' परितो-ऽलङ्कृत । तत्र दृष्टान्तः 'शिशुं न' यथा शिशुं बालं पुत्रं पितरः आभरणैरलङ्कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
शिशुं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वतनारदाहपी । हे 'सखायः !' ऋत्विजः !
 'वः' यूयं 'मदाय' देवानां मदायं 'पुनान' पूयमानं 'तं'
 सोमम् 'अभिगायत' अभिष्टुत । तमिमं सोमं 'शिशु' न'
 शिशुमिवाल्लङ्कारैः क्षीरादिभिर्यान्नुर्वन्ति तदत् । 'हव्यैः'
 हविर्भिर्मिथ्ययथैः 'गूर्त्तिभिः' स्तुतिभिश्च 'स्रदयन्त' स्वादू-
 कुरुत ।

“हव्यैः” “यज्ञैः” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ २२ १ २ १ २ २ १ १ २
 प्राणा शिशुर्महीनाः हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् ।

१ १ १ २ १ १ २ २ १ २
 विप्रवा परि प्रिया भुवद्ध द्विता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वित ऋषिः । 'प्राणा' यज्ञं कुर्वाणा
 इत्यर्थः । 'महीनां' महतीनां महनीयानां वा अपां 'शिशुः'
 शिशुस्थानीयः सोमः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'दीधिति' दीप्तिमन्तं
 प्रकाशकं वा स्वीयं रसम् 'हिन्वन्' प्रेरयन् । 'विप्रवा' सर्वाणि
 'प्रिया' प्रियाणि हवींषि 'परि भुवत्' परिभवति व्याप्नोति ।
 अपि च 'द्विता' द्विधा भवति । दिवि ष्टयिव्या च वर्त्तत इत्यर्थः ।

“प्राणा” “प्राणा” इति पाठः ॥ ५ ॥

१ २ १ २ २ २ २ १ २ १ २
 पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा ।

२ १ २ १ २ २
 आ कलशं मधुमांस्मीम नः सदः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । मनुर्ऋषिः । हे 'इन्दो' ! सोम ! 'देववीतये'
 देवानां भक्षणाय 'ओजसा' बलेन 'धाराभिः' आत्मीयाभिः

१ १ २ १ २ १ १ २
गोमन्न इन्दो अश्वत्सुतः सुदक्ष धनिव ।

१ २ ३ २ १ २ ३ १ २
शुचिं च वर्णमधि गोषु धारय ॥ ९ ॥

अथ नवमी । पर्वतनारदाहपी । हे 'सुदक्ष' ! सुबल !
हे 'इन्दो' । सोम । 'सुत.' अभिपुत्रस्त्व 'नः अस्माकम्'
'गोमत्' यज्ञसाधनगोयुक्त धन 'धनिव' धन्व वर्णविकारः
गमय धन्वतिर्गत्यर्थः ततोऽह 'शुचि' पूतन्दीप्यमान 'वर्ण'
रसञ्च 'गोषु' चीरादिषु अधिधारय अधिक प्रापयामि ।

“धनिव” “धन्व” इति, “धारय” “दीधरम्” इति च
इन्दोगवहृचाना पाठभेदाः ॥ ९ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूपत ।

१ २ २ १ २ २ १ २
गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ १० ॥

अथ दशमी । पर्वतनारदाहपी । हे सोम । 'वसुविद'
धनस्य दातार 'त्वा' त्वाम् 'अस्मभ्यं' धनादिदानार्थ 'वाणी.'
अस्मदीया वाच. 'अभ्यनूपत' अभिष्टुवन्ति तु स्तवने (अदा०प०)
वय 'ते' तव 'वर्णम्' आवरक रस 'गोभिः' गोविकारैः चीरा-
दिभिः 'अभिवासयामसि' अभिवासयामः अभित आच्छाद-
यामः ॥ १० ॥

१ २ २ २ ३ २ २ ३ १ २ २ १ २
पवते हृद्यतो हरिरति ह्वराण्सि रण्द्या ।

३ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अभ्यर्षं स्तोत्रभ्यो वीरवद्यशः ॥ ११ ॥

३२४ सामवेदसहितायाः छन्द आचिके [५ अ० १० ख०

अथ एकादशी । अग्निद्याक्षुप ऋषिः । 'हर्यतः' सृह-
षीयः 'हरिः' हरितवर्णः सोमः 'रंघ्या' तृतीयाया आकारः
साधु वेगेन 'हरांसि' कुटिलानि अनृज्जुनि पवित्राणि 'अति
पवते' अतीत्य गच्छति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे सोम ! त्वं
'स्रोतभ्यः' 'वीरवत्' पुत्रयुक्तं 'यशः' 'अभ्यर्ष' अभिगमय
प्रयच्छेत्यर्थः ।

“अभ्यर्ष” “अभ्यर्षन्” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ११ ॥

२ २ १ २ १ २ १ २ २ १ २
परि कौशं मधुश्रुतं सोमः पुनानो अर्पति ।

१ २ ४ १ २ १ २ १ २
अभि वाणीर्ऋषीणां सप्ता नूपत ॥ १२ ॥

इति षष्ठमपाठकस्य द्वितीयार्जे तृतीय दशति ।

अथ द्वादशी । द्वित ऋषिः । सः 'पुनानः' पूयमानः
सोमः 'मधुश्रुत' मधुररसस्य चावयितारं द्रोणकलश प्रति
आत्मोयं रसं 'पर्यर्पति' परि गमयति । तमिमं सोमम्
'ऋषीणां' 'सप्तवाणीः' सप्तच्छन्दासि 'अभ्यनूपत' अभिष्टुवन्ति
नू स्तवने कुटादिः (प०) ।

“सोमः पुनानो अर्पति” “अभ्यये वारे अर्पति” इति
साम्न ऋचः पाठौ ॥ १२ ॥

इति श्रीमन्महाशारङ्गविरचिते माधवीये सामवेदायं प्रकाशे छन्दोव्याख्याने
षष्ठमन्त्राध्यायस्य दशमः खण्डः ।

इत्योपि षष्ठम् ॥

सुः पवस्वेति खण्डेऽस्मिन्नृचोऽष्टौ ककुभोऽत्र तु ।

“ससुन्वे” इति गायत्री यवमध्येति केचन ।

अक्षरव्यूहनादेया ककुबेवेति केचन ।

‘एष धारयासूतः’ प्रगाथः काकुभोऽन्तिमः ।

ऋषीणां विप्रकीर्णत्वात् तत्र तत्राभिदधहे ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सीम क्रतुवित्तमो
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
मदः । महि द्युत्ततमो मदः ॥ १ ॥

तत्र एकादशे खण्डे—सैपा प्रथमा । गौरिवीतिः ऋषिः ।
छ० ककुप् । हे ‘सीम’ ‘मधुमत्तमः’ अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम्
‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘मदः’ मदकरः सन् ‘पवस्व’ चर । कीदृशः ?
‘क्रतुवित्तमः’ अत्यन्त प्रज्ञायाः कर्मणो वा लभ्यकः ‘महि’
‘महान्’ मंहनीयो वा ‘द्युत्तमः’ अत्यन्तदीप्तः ‘मदः’ हृष्टः
॥ १ ॥

३ २ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
अभि द्युम्नं बृहद्यश इपस्पते दिदीहि देव
३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
देवयुम् । वि कोशं मध्यमं युव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऊर्ध्वसज्ञा ऋषिः । हे ‘इपस्पते’ ! अन्नस्य
पते ! हे ‘देव’ स्तोतव्य सीम । ‘देवकाम’ त्वां वय मभिष्टुम
इति शेषः । किञ्च । त्वं ‘द्युम्नं’ द्योतमान ‘बृहत्’ प्रभूतं
‘यशः’ अन्नम् अस्मभ्यम् ‘अभिदीदिहि’ आभिमुख्येन प्रकाशय
प्रयच्छेत्यर्थः आमन्वितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वान्न निघातः

किञ्च 'मध्यमम्' अतरिचस्वित 'कोश' मेघं 'वि युव' वृक्ष्यं
गमय विश्लेषय ।

“देवयुम्” “देवयुः” इति पाठी ॥ २ ॥

१ २ ३ १२ ३ २ ३ १ २२३१५
आ सोता परि पिञ्चताश्वं न स्तोमममुरम्

३ १२ ३ १ २३१२
रजस्तुरम् । वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ऋजिष्वा ऋपिः । हे ऋत्विजः ! 'आ
सोत' सोम मभिषुत पुञ् अभिपवे (स्वा०उ०) लोटि छान्दसो
विकरणस्य लुक् 'तप्तनप्तयनाच्च (पा०७,१,१४५)' इति तस्य
तवादेशः । किं च । 'परि पिञ्चत' परितः वसतीयर्यादिभिः
सिञ्चत । कौटुशम् ? 'अश्वं न' अश्व मिव वेगिनम् । 'स्तोम'
स्तोतव्यम् 'अमुरम्' अन्तरिचस्विताना मुदकानां प्रेरकं 'रज-
स्तुरं' तेजसां वा प्रेरकम् । 'वनप्रक्षम्' उदकैः सम्पूतम् ।
यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु धारकं प्रकीर्णम् 'उदप्रुतम्' उदकं
गच्छन्तं प्लवमानं सोम मभिषुत अभिपिञ्चत ।

“वनप्रक्षं” “वनप्रक्षम्” इति साम्न ऋचः पाठी ॥ ३ ॥

३२३ १ २३१२ ३ १ २ २१ ३
एतमु त्वं मदच्युतम् सहस्रधारं वृषभं दिवो-

१२ २ ३ १ २ ३ १ २
दुहम् । विष्वा वसूनि विभ्रतम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । कृतयशा ऋपिः । 'दिवः' देवान् कामय-
माना ऋत्विजः । 'एतं' 'त्वम्' सोममेव 'दुहम्' अदुहन्
दुर्हेर्लिङि रूपम् दुहन्ति यः छान्दसो नकारस्य मकारः ।
'पावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्तीति' तैत्तिरीयक ब्राह्मणम्

कौटुशं सोमम् ? 'मदच्युतं', मदस्य प्रेरकं 'सहस्रधारं' बहु-
धारम् 'वृषभ' कामानां वर्षकं 'विष्वा' सर्वाणि 'वसूनि'
धनानि 'विभ्रत' धारयन्तम् ।

“दिवोदुहम्” इति, “दिवं दुहुम्” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इडानाम् ।

२ १ १ २ ३ २
सोमो यः सुचितीनाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऋणव ऋपिः । छ० गायत्री । 'यः' 'सः'
'सोमः' 'सुन्वे' अभिसुपुवे ऋत्वग्भिः । यः सोमः 'वसूनां'
धनानां 'अनेता' यद्य 'रायां' रान्ति प्रयच्छन्ति, क्षीरादिकमिति
रायो गावस्तेषा मानेता विद्यते यद्य सोमः सुचितीनां शोभन-
मनुष्यानां अनेता सोऽभिपुतोऽभूदिति ॥ ५ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २
त्वष्ट्वा इन्द्रो देव्य पवमान जनिमानि द्युमत्तमः ।

३ १ २ ३ १ २
अमृतत्वाय घोषयन् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । शक्तिः ऋपिः । छ० ककुप् । हे 'पवमान' !
पूयमान ! सोम ! 'द्युमत्तमः' अतिशयेन दौर्गमिमान् 'त्वं हि'
त्वमेव 'दैव्य' देवसम्भवीनि 'जनिमानि' जन्मानि देवा-
नित्यर्थः । जानासीति श्रेयः । तानभि लब्ध्वा 'अमृतत्वाय' तेषाम्
अभरणाय 'अह्' क्षिप्रं 'घोषयन्' ऋत्वजो आवाषीव शब्द
सुदपादयन् उत्पादयन्ति हि योगादनिघातः ।

“घोषयन्” “घोषः” इति पाठौ ॥ ६ ॥

४,४,११०)' इति यत् अन्तरिक्षस्थाः । अहिप्रभृतिभिरसुरैः
अपहृत्य निहिता 'गाः' आपः 'अश्मनि' मेघे 'अन्तः' मध्ये
स्थिता इत्यर्थः । 'घोजसा' वलेन 'निरकन्तत्' निरच्छिनत्
निरगमयत् अन्तरिक्षादृष्टि मकार्पीदित्यर्थः । स त्वम् असुरै
अपहृतं 'गव्यम्' गोसम्बन्धि 'अश्वम्' अश्वेषु भवं 'वज्रं' समूहं
'अभि तद्विपे' अभितो व्याप्नोति तनु विस्तारे छान्दसे लिति
'तनिपत्योच्छन्दसि (पा०६,४,६६)' इत्युपधालोपः । किञ्च ।
हे 'धृष्यो' शत्रुधर्षणशीलसोम ! स त्वं 'वर्मीव' कवचीव
'आराज' असुरान् जहि ।

“अपियाअन्तरश्मनि” “अप्याअन्तरश्मनः” इति छन्दोग-
वद्वृचानां पाठभेदः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

पञ्चमोऽध्यायस्तैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

इति काकुभं समाप्तम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहे निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वेदिक सारं प्रवर्तक श्रीवीर-पुङ्ग भूपाल-

सायणाण्य पुरन्दरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-

प्रकाशे छन्दोव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

सौम्यं पावमानं वा पर्वं कारुडं वा समाप्तम् ।

इति तृतीयं पर्वं ॥

सामवेदसंहितायाः

द्वितीयोभागः ।

उत्तरार्चिकः ।

मूज्यपाद-श्रीमत् सायणाचार्य्यविरचितेन माध-
वीयेन सामवेदार्य्यप्रकाशनामकेन
भाष्येण संहितः

पण्डितकुलप्रतिभा वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे

सुदितम् ।

ई १८२३ ।

सामवेदसंहिताया

उत्तरार्चिकस्य प्रथमप्रपाठके प्रथमाहम् ।

अथ भाष्यारतरषिणा ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्—
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-मङ्गेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।

आदिशत् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

कपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुं मुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याताहृग्यजुर्वेदी सामवेदेऽपि संहिता ।

छन्दोभिधाभूद् व्याख्याता व्याख्यास्यत्युत्तराभिधाम् ॥ ५ ॥

छन्दस्यैकैकशोऽधीता ऋचः सामोद्भवाय हि ।

स्तोमं निष्पत्तये सूक्तान्युत्तराया मधीयते ॥ ६ ॥

स्तोमशब्देनोत्पत्तिषु सोमयागीषु प्रयुज्यमानास्त्रिहृत्पञ्च-
दशादयोऽभिधीयन्ते । अतएव तैत्तिरीयकाः प्रत्रोत्तराभ्या-
मिदमामनन्ति । तदाहुः—“कतमा वाव तानि ज्योतींषि य
एतस्य स्तोमा इति ? त्रिहृत्पञ्चदशः सप्तदश एकाविंश एतानि
वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः”—इति । छन्दोगाश्च
त्रिहृदादि-स्तोमाना स्वरूपं ब्राह्मण-द्वितीय-द्वितीययोरध्याययोः
बहुधा समामनन्ति । ते च बहुभिरवान्तररूपोक्ताः समा-

न्नाताः स्तोमा नवसहस्राकाः । तेषु पूर्वोक्तास्त्रिवृदादयश्चत्वारः
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशो त्रिनवसहस्रोपेतः स्तोमस्त्रिणव इत्युच्यते ।
 छन्दोमनामका स्तोमास्त्रयः । तेषु चतुर्विंशत्यस्तोमः प्रथमः ।
 गायत्रीछन्दसा चतुर्विंशत्यक्षरोपेतेन मीयत इति छन्दोमः ।
 चतुस्त्रिंशद्यत्वारिंशाख्यो द्वितीयः । स च त्रिष्टुप्छन्दसा मीयते ।
 अष्टाक्षत्वारिंशाख्यस्मृतोयः । सोऽपि जगतौ छन्दसा मीयते ।
 नन्वथ ये ह्याम्नातलक्षणोपेतेभ्यस्त्रिवृदादिभ्योऽष्टादश-नवद-
 शादि नामका बहवः स्तोमा विद्यन्ते । तथाच तैत्तिरीयकाः
 केपुचिदिष्टकोपधान-मन्त्रेषु देवतावद्रूपेष्टकात् विवक्षया तान्
 स्तोमानामनन्ति—“आशास्त्रिवृद्धान्तः पञ्चदशो व्योम सप्त-
 दशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपोनवदशोऽभिवर्त्तं स विंशो धरुण
 एकविशो वर्चो ह्यविशं मम्भरणस्त्रयोविशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भः
 पञ्चविश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकविशो ब्रह्मस्य विष्टपयतुस्त्रिंशो
 नाक्कं षट् त्रिंशोऽभिवर्त्तोऽष्टाक्षत्वारिंशः”—इति । एवन्तर्हि
 सन्त्वेव बहूनि स्तोमान्तराणि तेषां लक्षणानि तु ब्राह्मणान्त-
 रानुसारेण सूत्रकारैर्व्युत्पादितानि ॥ ते च स्तोमाः सर्वेऽप्या-
 ष्यष्टादि स्तोत्रेषूपयुक्ताः “पञ्चदशान्यान्व्यानि, सप्तदशानि
 ष्टानि”—इत्यादिश्रुतिभ्यः स्तोम विषयाः स्तोत्रविषयास्त-
 त्रिप्यादक साम-विषयाश्च । सर्वेऽपि विचारा अस्माभिश्छन्दो-
 व्याख्यानावतारवेलायामेव जैमिनीयान्यधिकरणान्युदाहृत्य
 प्रदर्शिताः ॥ किं बहुना “एकं साम ऋचे क्रियते स्तोत्रियम्”—
 इत्यादि वचनैः स्तोत्रनिप्यादकस्य साम्प्रसृच् प्रगाथादि रूपाणि
 सूक्तान्याययत्वेनोत्तराख्ये सहिता-ग्रन्थे समाम्नातानि । स च
 ग्रन्थ एकविंशति सहस्राक्षैरध्यायैः उपेतः ॥

१ २ ३ १ २ ' ३ १ २
उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्द्रवे ।

३ २ ३ १ २ २
अभि देवाद्भ्यञ्जते ॥*१*॥

तत्र, प्रथमाध्यायस्य प्रथमखण्डे, प्रथमसूक्ते ढचे, येऽसृक् प्रथमा सैव साम्नायते—ऋषिः असितो देवलो वा । ऋ० गायत्री । पवमानः सोमः दे० । हे “नरः !” नेतारः ! यज्ञस्य, “देवान्” इन्द्रादीन् “अभि द्यञ्जते” आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते “पवमानाय” चरते “अस्मै” अभिपूयमाणाय “इन्द्रवे” सोमाय “उपगायत” उपगानं कुरुत ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ २ १ २ २
अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः ।

३ २ ३ १ २ ३ २
देवं देवाय देवयु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “ते” तव “देव” देवनशीलं “देवयु” देव कामं रसं “देवाय” देवनशीलायेन्द्राय “मधुना” “पय” मध्येन पयसा “अथर्वाणः” ऋषयः “अशिश्रयुः” अभ्यशिश्रयन् समकुर्वन्निर्त्यर्घः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ७ ३ १ २ २ ३ १ २ २
स नः पवस्व श गवे शं जनाय शमर्वते ।

१ २ ३ १ २
शर्राजन्नोपधोभ्यः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । हे “राजन्” दीप्यमान सोम ! “सः” प्रसिद्धस्व “नः” अस्माकं “गवे” “शं” सुखं “पवस्व” चर

“जनाय” पुत्राय च “शं” पवस्व “श्रवते” चखाय च “शं”
पवस्व “ओपधीभ्य” च शं पवस्व ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ १ १ २ ३ २
द्विद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा ।

१ २ ३ १ २ २
सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥*१*॥

अथ द्वितीयत्वे—प्रथमा । ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री ।
दे० पवमानः सोमः । “द्विद्युतत्या रुचा” अतिशयदौष्ट्या
“परिष्टोभन्त्या” परितः शब्दायमानया “कृपा” धारया च
युक्ताः “सोमाः” “गवाशिरः” गवाशिराः भवन्ति गन्धेन
पयसा मिश्रिता भवन्ति इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ २
द्विन्वानो द्विटभिर्हित आ वाजं वाज्यक्रमीत् ।

१ २ ३ १ १
सीदन्तो वनुषो यथा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजी” बलवान् सोमः “द्विटभिः” प्रेरकैः
स्तोत्रभिः “द्विन्वानः” स्तोत्रैः स्मर्यमाणः “हितः” अभीष्टकारी
सन् “वाजं” यागाख्यं युद्धम् “आ अक्रमोत्” आक्रामति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा “वनुषः” हन्तारो भटाः “सीदन्तः” युद्धं
प्रविशन्तः आक्रामन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ १ १ २ ३ १ २
ऋधक् सोम स्वस्तये सङ्गमानो दिवा कवे ।

१ १ १ १ २ १ १
पवस्व सूर्यो हगे ॥*३*॥ [२]

अथ यतीया । हे “सोम” ! “कवे” ! कान्तदर्शिनम् !

“सूर्यः” सुवीर्यः त्वं “ऋधक्” ऋध्वन् । तथाच यास्कः—
 “ऋधगिति पृथग्भावस्थानुप्रवचनं भवत्यथाप्यृध्नोत्वर्थे दृश्यते
 (निरु० ने० ४, २५)” इति । “सङ्गमानः” सङ्गच्छमानः
 “स्रस्तये” “दृगे” दर्शनाय “दिवा” दिवः विभक्तिव्यत्ययः ॥

“पवस्र” — “चर” — “दिवाकवे” — “दिवाकविः” इति च
 पाठौ ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ २ २ १ २
 पवमानस्य ते कवे वाजिन्त्सर्गा असृजत ।

१ २ ३ १ २ २ १ २
 अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ * १ * ॥

द्वितीय-द्वये—प्रथमा । ऋ० वैखानमः । छ० गायत्री । दे०
 पवमानः सोमः । ‘सार्जनप्रसङ्गादाह—हे “कवे” । क्रान्तपत्र ।
 हे “वाजिन्” ! अचवन् । सोम । “पवमानस्य” दशापवित्रेषु
 पूयमानस्य “ते” तव “सर्गा” सृज्यन्ते इति सर्गा धाराः ।
 कीदृशाः ? “श्रवस्यवः” “छन्दसि परेच्छाया कथञ् । (३, १, ष्वा०)
 यष्टृणा मन्त्र कामयमानास्वदीया धाराः “असृजत” सृजन्ति
 निर्गच्छन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“अर्वन्तो न” यथा अश्वा
 मन्दुरातो निर्गच्छन्ति तद्वत् पवित्रान्नि सरन्तीत्यर्थः । प्रयोगा-
 पेच चात्र धारा वाहुल्यम् ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अष्टा कोशं मधुश्रुतमसृग् वारे अव्यये ।

१ १ ३ १ १
 अवावथन्त धीतयः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । धारानिर्गमनप्रसङ्गादभिधीयते—
 “मधुश्रुत” मधुरसस्य आवयितार चारयितारं “कोश”

द्रोणकलशम् “अच्छ” अभिलक्ष्य “अव्यये” अविमये अवि-
 स्तभूते “वारं” वाले दशापवित्ते “असृष्ट” सोमा ऋत्विग्भिर-
 भिसृज्यन्ते सृजेः कर्मणि तिडा तिडो भवन्तीति टेरमा-
 देशः। किञ्च। “धीतय.” अङ्गुलि नामैतत् धयन्ति पिवन्त्या-
 भिविति। अस्मदीया अङ्गुलय “अवावशन्त” तान् सोमान्
 न पुनः पुनर्माजेनार्थं कामयन्ते ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः ।
 अग्मनृतस्य योनिमा ॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया । “इष्टव” चरन्तः सोमाः “समुद्र” सोमा-
 नामैकत्रैव सङ्गमनस्थान द्रोणकलशम् “अच्छ” अभि-
 गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्त.—“धेनव.” पय प्रदानेन जनानां
 प्रीणयित्वा नवप्रसूतिका गावः “अस्त” गृह्ण यथा अभिगच्छ-
 न्तीति तदत् । किञ्च ते सोमाः “ऋतस्य योनि” सत्व-
 भूतस्य यज्ञस्य योनि स्थानम् “आ” अग्मन्” आभिमुख्येन
 गच्छन्ति । गमेर्लुङि मिचो लुकि ङपधालोप. ॥ ३ ॥ [३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य प्रथमप्रपाठस्य प्रथम उच्छ ॥ १ ॥

अग्ने आ याहि वोतये गृणानो हव्यदातये ।

निहोता सत्सि वर्हिषि ॥*१*॥

द्वितीयखण्डे, प्रथमखण्डे—प्रथमा । इ “अग्ने” अग्ने

नादिगुणविशिष्ट ! त्वम् “आयाहि” अस्मद् यज्ञं प्रत्यागच्छ ।
 किमर्थम् ? “वीतये” हविषां चरुपुरोडाशादीनां भक्षणाय ।
 कीदृशः सन् ? “गृणानः” अस्माभिः स्तूयमानः व्यत्ययेन
 कर्मणि कर्तृ-प्रत्ययः । पुनश्च किमर्थम् ? “हव्यदातये”
 देवेभ्यो हविःप्रदानाय । आगत्य च “होता” देवानामाह्वाता
 सन् “वर्हिषि” आस्तोर्ये दर्भे “निषत्सि” निषीद सदेः
 छान्दसः शपो लुक् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ।

१ १ २
 बृहच्छोचा यविष्ठा ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “अङ्गिरः” ! अङ्गनादिगुणयुक्त ! अङ्गि-
 रसः पुत्र वा अग्ने ! “त” पूर्वाक्तगुणं “त्वा” त्वां “समिद्धि-
 समिन्धन-हेतुभिः दारुभिः “घृतेन” आज्येन च “वर्धयामसि”
 वर्धयामः । अतो हे “यविष्ठा” युवतमाग्ने ! “बृहत्” महत्
 अत्यन्त “शोच” दीप्यस्व ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 स नः पृथु अवाय्यमच्छा देव विवाससि ।

१ १ २ ३ १ २
 बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ ३ ॥ [४]

अथ तृतीया । हे “देव” द्योतमानाग्ने ! स पूर्वाक्तगुणस्त्वं
 “पृथु” विस्तीर्णं “अवाय्य” अवर्णाय प्रशस्य “बृहत्” महत्
 “सुवीर्यं” शोभनवीर्योपेत धनं “न” अस्मान् “अच्छ” “विवा-
 ससि” अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्—“अच्छादेवविवास-
 सोति तन्नोऽग्निमयेत्येवैतदाहेति ॥ ३ ॥ [४]

१ १ ३ १ १५
 आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्युतिमुच्यतम् ।

१ १ ११
 मध्वा रजाप्सि सुक्रतू ॥१॥

द्वितीयदृचे—प्रथमा । दे० मित्रावरुणः । ऋ० विश्वामित्रः ।
 छ० गायत्री । "सुक्रतू" श्रीभनककर्माणी, हे "मित्रावरुणौ" ! "न."
 अघ्नाकम् "गव्युति" गवां मार्गे गोनिवासस्थान "घृतैः" चरण-
 माधनैः पयोभिरुदकै "आ उच्यत" समन्तात् मिञ्चतम् । अस्माभ्य
 टोम्भ्री. गाः प्रयच्छतमित्यर्थः । किञ्च "मध्वा" मधुरेण सुरसेन
 "रजाप्सि" पारलौकिकानि अस्मदावासस्थानानि "मिञ्चतम्" ॥१॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २५
 उरुगप्सा नमो वृधा मञ्जा दक्षस्य राजयः ।

१ १
 द्राघिष्ठाभिः शुचित्रता ॥२॥

अथ द्वितीया । "शुचित्रता" परिशुद्धकर्माणी, हे मित्रा-
 वरुणौ ! "उरुगप्सा" उरुभिः बहुभिः शसनीयी । यद्वात्र वृद्ध
 च्छसः शस्त्र ययोस्तौ । "नमो वृधा" नमसा हविर्लक्षणेनानेन
 स्तोत्रेण वा वर्द्धमानो । "द्राघिष्ठाभिः" अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्ष-
 णाभिर्युक्तो युवा "दक्षस्य" दक्षते समर्थो भवत्यनेनेति दक्षं धनं
 बलं वा तस्य "मञ्जा" महत्त्वेन "राजयः" ईशाधि ॥ २ ॥

३ १ ३ १ २ २ १ २ १ २
 गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सौदतम् ।

३ १ १५
 पातप्सोममृता वृधा ॥३॥ [५]

अथ तृतीया । हे मित्रावरुणौ ! "जमदग्निना" एतन्नाम

केन महर्षिणा यद्वा जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विष्वा-
मित्रेण "गृथाना" स्तूयमानो युवां "ऋतस्य" यज्ञस्य "योनी"
देवयजनाख्ये देशे "सीदतम्" उपविशतं "ऋतावृधा"
ऋतस्य कर्मफलस्य वहेयितारो युवां "नामं" "पातम्" अस्मा-
भिरभिषुतम् सोमं पिबतम् ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिवा इमम् ।
१ ३ २ १ २ ३ १ २
एदं वहिः सदो मम ॥ * १ * ॥

द्वितीये वृत्ते—प्रथमा । ऋ० हरमिठिः । छ० गायत्री । दे०
इन्द्रः । हे "इन्द्र" ! त्वम् "आयाहि" अस्माद्यज्ञं प्रत्यागच्छ, वयं
"ते" त्वदर्थं "सुषुमा हि" सोममभिषुतवन्तः खलु तम् "इम्"
अभिषुतं सोमं त्वं "पिब" त्वदर्थं "मम" यमिदं "वहिः"
वेद्यानास्तीर्णं दर्भम् "आ सदः" आसीद अभि निपीद ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ १ २
आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना ।
२ २ १ २
उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे "इन्द्र" ! "ब्रह्मयुजा" ब्रह्मणा मन्त्रेण
युज्यमानो "केशिना" केशिनी केशवन्ती "हरी" हरणशैली
वा अस्त्री "त्वा" त्वाम् "अवहताम्" अभिप्रापयताम् । त्वं
चास्मद्यज्ञमुपेत्य "नः" अस्माकं "ब्रह्माणि" स्तोत्राणि "शृणु"
सम्यक् चित्ते धारय ॥ २ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
ब्रह्माणस्त्वा युजा वयं सोमपामिन्द्र सोमिनः ।
२ १ २
सुतावन्तो हवामहे ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे "इन्द्र" ! "ब्रह्माणः" ब्रह्मणा वयं 'त्वा'

“उद्यम्” उद्गूणे “शर्म” सुखं “महि” महत् । “श्ववः” श्वं
 “भूमि” भूमिष्ठैः यजमानैः “आददे” आदीयते ॥ “दिविषद्”-
 दिविषद्—इति पाठी ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।

३ १ २
 वरिवो वित्परि स्रव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “वरिवोवित्” धनस्य लम्बक !
 पवमान ! “न.” अस्माक “यज्यवे” यष्टव्याय “इन्द्राय”
 “वरुणाय” च “मरुद्भ्यः” च “परि स्रव” धारया चर ॥ २ ॥

२ १ २ २ ३ २ २ २ १ २
 एना विश्वान्यर्थ आ द्युम्नानि मानुषाणाम् ।

१ २
 सिपासन्तो वनामहे ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । “मानुषाणां” मनुष्याणां लब्धव्यानि “एना”
 एनानि “विश्वानि” विश्वानि सर्वाणि “द्युम्नानि” यज्ञसाधनानि
 धनानि हे सोम ! त्वत्प्रसादात् “आ” आभिमुख्येन “अर्थ”
 अभिगच्छन्तः वयं “सिपासन्तः” सम्भक्तु मिच्छन्तश्च “वनामहे”
 त्वा सम्भजामहे ॥ ३ ॥ ८ ॥

२ १ २ ३ १ २ २ १ २
 पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्पसि ।

२ २ २ १ २ २ १ २ १ २
 आ रत्रधा योनिमृतस्य सीदस्यु-

२ २ १ २ २ १ २
 त्सादिवो हिरण्ययः ॥*१*॥

द्वितीय-सूक्त-रूपे प्रगाये प्रथमा—अ०-३७२तो । अ०-३६०प ।

दे० पवमानः सोमः । हे सोम ! “पुनानः” पूयमानस्त्वम् “अपः”
उदकानि वसतो वय्योऽस्थानि “वसानः” आच्छादयन् “धारया”
“अर्पसि” पवित्रं गच्छसि, ततो “रत्नधा” रत्नानां रमणी-
यानां धनानां दाता च “ऋतस्य” सत्यभूतस्य यज्ञस्य “योनिं”
स्थानम् “आसौदमि” । कौट्यस्य स्वम् ? “उत्सः” प्रस्यन्दनशूलः
“देवः” द्योतमानः “हिरण्ययः” हिरण्यमयः सुवर्णोत्पत्तिस्थान-
मित्यर्थः । “उत्सो देवः”—“उत्सो देव”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २२ ३ २ ३ २ २ २ २

‘दुहान ऊधदिव्यं मधु प्रियं प्रब्र० सधस्यमासदत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३

आपृच्छं धरुणं वाज्यर्पसि

१ २ ३ १ २ ३ २

ऋभिर्धीतो विचक्षणः ॥ *२* ॥ [८]

अथ द्वितीया । ‘मधु’ मदकरं “प्रियं” प्रीणनकारि ‘दिव्यं’
दिवि भवम् ‘ऊधः’ सोमवल्ली-लक्षण “दुहान,” पवमानः सोमो
देवः “प्रब्र” पुरातनं “सधस्य” सद्द तिष्ठत्येति सधस्यं स्थानम-
न्तरिक्षम् “आसदत्” आसौदति सदेर्लुङि रूपं तदनन्तरम्
“आपृच्छ” कर्मणा प्रष्टव्य “धरुण” कर्मणो धारयितार यज्ञ-
मान “वाजी” अन्नवान् सन्, हे सोम । त्वम् “अर्पसि” तस्मै
अन्नं दातुमतिगच्छसि । कौट्यस्य ? ऋभिः कर्मनेदभिः ऋत्विग्भिः
“धीत,” अदाभ्यग्रहे परिशोधितः “तैरेन चतुराधून्नीति पञ्च
स्रत्यः सप्त स्रत्वी वा (१२, ५, १७)”—इत्यापस्तम्बेन सूचितम्
“विचक्षण,” सर्वस्य विद्वष्टा ॥ “ऋभिर्धीतः”—“ऋभिर्धूतः”—
इति पाठौ ॥ २ ॥ [८]

नानि उपद्रवाणि परिहृत्येति शेषः, “रक्षमाणः” “पिता”
 “पालकः” “देवानां” “तथा” “जनिता” उत्पादकः “सुदक्षः”
 शोभनबल “दिवः” “विष्टम्भः” विशेषेण स्तम्भयिता “पृथिव्याः”
 च “धरुणः” धारकः । एवं महानुभावः पवते । “वृजना”—
 “वृजन्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २
 ऋषिर्विप्रः पुर एता जनाना-

३ १ २ ३ १ २ १ २
 ऋभुर्धीर उशना काव्येन ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 स चिद्विवेद निहितं यदा सामपी-

३ २ ३ २ ३ १ २
 च्याऽश् गुह्यं नाम गोनाम् ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । “ऋषिः” अतीन्द्रियद्रष्टा “विप्रः” मेधावी
 “पुरः एता” पुरतो गन्ता “जनानां” मनुष्याणां “ऋभुः” उर-
 भासमानः “धीरः” धीमान् “उशनाः” एतन्नामकः ऋषिः यः
 “स चित्” स एव “काव्येन” स्तोत्रेण “विवेद” लभते ।
 किमिति ? उच्यते । “आसां” “गोना” गवां सम्बन्धि “यत्”
 “पपीच्यम्” अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितं “नाम” नामकसुदकं
 पयोसञ्चयम् । कौटुम्भम् ? “गुह्यं” गोपनीयम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थं प्रकार्ये उत्तरायणस्य प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

दृशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्रतस्युपः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थखण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा । ऋ० वसिष्ठः ।
 छ० बृहती । दे० इन्द्रः । हे “शूर !” विक्रान्तेन्द्र ! “त्वा”
 त्वाम् “अभि नोनुमः” वयं भृशमभिष्टुमः । तव दृष्टान्तः—
 “अदुग्धा इव धेनवः” अकृतदोहा गावः आदरेण वक्षान् प्रति
 हम्भारव कुर्वन्ति तद्वत् वयं स्तुमः इत्यर्थः । कोदृशम् ?
 “अस्य” “जगतः” जङ्गमस्य “ईशानम्” ईश्वरं “तस्युपः”
 स्यावरस्य च “ईशान” “स्वर्दृशं” सर्वदृश सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

न त्वावाप् अन्यो दिव्यो न

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अप्रवायन्तो मघवन्निन्द्र

४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २ ॥ [१ १]

अथ द्वितीया । हे “मघवन्निन्द्र !” “दिव्यः” दिवि भवः
 “त्वायान्” त्वत्सदृश “अन्यः” न जायते । “पार्थिवः” पृथिव्यां
 भवोऽपि त्वावान् “न जातः” न जायते । दिव्यः पार्थिवो वा
 त्वावान् न जातः न च “जनिष्यते” नोत्पत्स्यते लोकद्वयेऽपि
 विश्वपि कालेषु त्वादृशः कश्चिन्नास्ति त्वमेव समर्था भवसौ-
 त्वर्थः । “अप्रवायन्तः” अग्रानिच्छन्तः “वाजिनः” वाज्रमन्त्र-
 मिच्छन्तः । इच्छाया मिन् प्रत्ययः । इविषन्तो वा “गव्यन्तः”
 गा इच्छन्तव यय हे इन्द्र ! “त्वा” त्वा “हवामहे” पाह-
 यामः ॥ २ ॥ [१ १]

१२ ३१ २२ ३१ ३१ २१ ११
कया नञ्चित्र आ भुवदूती सदा वृधः सखा ।

११ १२ ३२
कया शचिष्ठया वृता ॥ *१०॥

द्वितीय-वृत्ते प्रथमा । ऋ० वामदेवः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । “सदावृधः” सदावर्द्धमानः “चित्रः” चायनीयः पूजनीयः “सखा” मित्रभूतः इन्द्रः “कया” “ऊती” ऊत्या तर्पणेन “न.” अस्मान् “आ भुवत्” आभिसुख्येन भवेत् ? “शचिष्ठया” प्रज्ञायत्तमया प्रज्ञामहितानुष्ठीयमानेन । “कया वृता ?”— केन वर्त्तनेन कर्मणा च अभिमुखो भवेत् ॥ १ ॥

१२ ३१ २२ ३१ २१ ३१
कात्या सत्यो मदानां मञ्चिष्ठो मत्सदन्वसः ।

३१ २ ३ २ १ २
दृढा चिदारुजे वसु ॥ *२०॥

अथ द्वितीया । “मञ्चिष्ठः” पूजनीयः “सत्व.” सत्वभूतः “मदानां” मादयितृणां मध्ये “क.” मदकरः ? “अन्वसः” सोमलक्षणस्यान्नस्य रसः । “दृढाचित्” दृढमपि “वसु” शत्रु-सम्बन्धि गवादिक धनम् “आरुजे” आ समन्तात् भङ्क्तुम् । हे इन्द्र । “त्वा” त्वा “मत्स्यत्” मादयेत् ॥ २ ॥

३१ २ ३ २ १ २ ३ २
अभीष्टूणः सखीनामविता जरितृणाम् ।

३१ २ ३ २ २
शतं भवास्यूतये ॥ *३०॥ [१२]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “सखीनां” समानख्यातीनां “जरितृणाम्” “अविता” रचिता त्व “न.” अस्माक “शतं” शतसङ्ख्याकम्

कृतये रक्षायै “सु” सुष्टु “अभि भवासि” अभिसुखो भव ।
 “शतम्भवास्युतये”—“शतं भवास्युतिभिः”—इति पाठोऽपि ॥१२॥

१ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 तं वो दस्ममृतीषहं वसोमन्दानमन्धसः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीभिर्नवामहे ॥१३॥

अथ प्रगायरूपे द्वितीयं सूक्ते—प्रथमा ऋ० नोधा । इ०
 वृद्धती । दे० इन्द्रः । नोधा नाम ऋपिरिन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्व-
 जमानाः ! “दस्म” दर्शनोपमम् “ऋतीषहम्” ऋतयो वाधकाः
 शत्रवः तेषामभि-भवितारम् ; पुनः कोदृशम् ? “वसोः” वास-
 यितुर्दे० स्वस्य विवासयितुर्निवारयितुः ; यद्वा वसोः पात्रे निव-
 सतः स्थितस्य तादृशस्य अन्धसः सोम-लक्षणस्य अन्नस्य पानेन
 “मन्दान” मन्दमानं मोदमानं “वः” यष्टव्यत्वेन युष्मत्सुखमिर्न
 तं द्वादशमिन्द्र “गीभिः” स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः “नवामहे” तु
 स्तवने, शब्दे वा अभिष्टुमः । कुत्रेति “स्वसरेषु” । अत्र यास्कः—
 “स्वसराण्यहानि स्वयं सारीणि अपि वा स्वरादित्यो भवति स
 एतानि सारयतीति (निरु० नै० ५, ४) सूर्य्य-नेत्रकेषु दिव-
 सेषु वयम् “अभिष्टुमः” अभितः शब्दयामः । तत्र दृष्टान्तः—
 “वत्स न” यथा धेनवो नव-प्रसूतिका गावः स्वसरेषु सुष्टु
 अस्यन्ते प्रेष्यन्ते गावोऽव्येति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्समभि-
 लक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 युक्षुसुदानुं तविपीभिरा

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 उतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ १ २ ३
 - जुमन्तं वाजङ्गतिनङ्गसह-

१ २ ३ १ २
 स्त्रिणं मच्चू गोमन्तमीमहे ॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । “द्युच्च” दीप्तिमन्तं निवासस्थानम् अति शयितदीप्तमित्यर्थः । यद्वा, द्युच्चं दिवि द्युलोके चियन्त निवसन्त “सदानुं” शोभनदानं “तरिपीभिः” बलैः “आहतम्” आच्छादितम् । पुनः कोट्यम् ? “पुरुभोजसं” सीमादि-द्विविः-प्रदानेन बहुभियेजमानैर्भाजयितव्यम् । यद्वा, बह्वना पालयितारम् इन्द्रम् “जुमन्तम्” टु च्चु चये । शब्दयन्तम् अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते ; स्तात्रादीनि कुर्वाण्य “शतिन सहस्रिण” शत सहस्र-सङ्ख्याक धन-युक्तं “गोमन्तम्” गवादि युक्तं “वाजम्” अत्र “मच्चू” गीघ्रम् “ईमहे” याचामहे । यद्वा, पूर्वार्धे वाज विशेषणत्वेन योजनोयः—प्रदीप्तं शोभन-दान-योग्य वस्त्रादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भाक्तव्यं शब्दादि युक्तम् अत्रम् इन्द्रं याचामहे इति ॥ २ ॥ [१३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 तरोभिर्वी विद्वसुमिन्द्रङ्गसवाध जतये ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 बृहद्गायन्तः सुतसीमे अध्वरे

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 हुवे भरं न कारिणम् ॥*२*॥

चतुर्थे प्रगाथे—प्रथमा । ऋ० कलिः । छ० वृहती । दे० ऐन्द्रः । हे ऋत्विजः । “व.” यूय “तरोभिः” वेगैरश्वैरुपेत वेगे इव वा “विद्वसु” वेदयद्वसुं धनावैदकम् “इन्द्र” “सवाधः” साधा-

सहिताः “ऊतये” रक्षणाय “वृद्धद्वायन्तः” वृद्धत्वञ्चकं सामं
 गायन्तः सन्तः परिचरतेति शेषः । कुवः? इति, तदुच्यते—
 “सुतसोमे” अभिपुत-सोमके “अध्वरे” यज्ञे सोमयागे ; अहश्च
 स्तोता युष्पदर्थे “हुवे” आह्वयामि । कमिव ? “भरं न”
 भरं भर्त्तारं कुटुम्बपोषकं “कारिणं” स्वहित-करणशीलं, यथा
 स्वहित-करणायाह्वयन्ति पुत्रादयस्तद्वत्, तथाभूतमिन्द्रं
 हुवे इति ॥ १ ॥

१३ ३ १ १२ ३ २ १ २७ ३ १२ ३ १ २२
 न यं दुध्वा वरन्ते न स्थिरा सुरो मदेषु शिप्रमन्वसः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 य आह्वत्वा शशमानाय सुन्वते

२२ ३ २ ३ १ २२

दाता जरिव उक्थ्यम् ॥ २ ॥ [१४].

अथ द्वितीया । “सुशिप्रं” शोभन-हनुकं शोभन-नासिकं
 वा “शिप्रे हनुनासिके वा (६, १०)—इति यास्कः “यम्” इन्द्र
 “दुध्वाः” दुर्धराः असुरादयः “न वरन्ते” संग्रामे न वारयन्ति,
 तथा “स्थिराः” देवाः “न” वरन्ते, किञ्च “सुरः” मरणशीला
 मनुष्याः न वरन्ते, “यः” च इन्द्रः “अन्वस” सोमन्वसणस्या-
 न्वस्य “मदे” मदाय सोमपानजनिताय “आह्वत्वा”, “शशमा-
 नाय” शशमानाय “सुन्वते” अभिषयं कुर्वते “जरिवे” स्तोत्रे
 च “दाता” भवति । किम् ? “उक्थ्यम्” सुत्वं धनम्, तं हुवे
 इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥

“मदेषु शिप्रं”—“मदेसु शिप्रम्”—इति प्रकारं चकारो
 पाठो ॥ २ ॥ [१४]

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥२१॥

पञ्चमखण्डे, प्रथम लृचे—प्रथमा । ऋ० विश्वामित्रपुत्रः मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । हे० सोमः । हे “सोम !” “इन्द्राय” “पातवे” पातुं “सुत” अभिपुत 'त्व “स्वादिष्ठया” स्वादुत-मया “मदिष्ठया” अतिशयेन नादयित्वा “धारया” “पवस्व” चर ॥ १ ॥

रक्षोहा विश्वचर्पणिरभि योनि मयोहते ।

द्रोणे सधस्थमासदत् ॥२२॥

अथ द्वितीया । “रक्षोहा” रक्षमा हन्ता “विश्वचर्पणि” विश्वस्य द्रष्टा सोम. “मयोहते” अयसा हिरण्येन हते । तथा च श्रूयते—“हिरण्यपाणिरभिपुणोति”—इति “द्रोणे” द्रोणकल-शेन अधिपवणफलकाभ्या वा “सधस्थ” सधस्थान “योनिम्” अभिपवस्थानम् “अभ्यासदत्” आभिसुख्येनासौदति ॥

“अयोहते”—“अयाहते”, “द्रोणे”—“द्रुणा”—इति च पाठौ ॥ २ ॥

वरिवोधा तमो भुवो मधिष्ठो ष्वहन्तमः ।

पर्षिराधो मधोनाम् ॥२३॥ [१५]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्व “वरिवोधातम.” अतिशयेन

सति “सु प्रकीतः” शोभन-प्रज्ञः “सः” इन्द्रः वृषभः शत्रूणाम्
 भद्रानि “अभ्यक्रमीत्” अभिक्रामति । तत्र दृष्टान्तः—“नः”
 “एतशः” इत्यश्वनाम (निघ० १, १४, १०) यथा अश्वः
 “वाजं” सग्रामम् अभिगच्छति तद्वत् ॥

“स्वर्विदः”—“स्वर्दशः”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१६]

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ २
 इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २
 श्रुष्टे जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ *१५ ॥

ऋ० अग्निः । छ० उष्णिक् । दे० ऐन्द्रः । तृचात्मके तृतीय-
 सूक्ते—प्रथमा । “श्रुष्टे” श्रुष्टीति क्षिप्रनाम (निरु० ६, १२)
 क्षिप्रं “जातास” जाताः “इन्द्रवः” पात्रेषु चरन्तः “स्वर्विदः”
 सर्वज्ञाः “हरयः” हरितवर्णाः “सुता” अभिपुत्राः “इमे”
 सोमाः “वृषण” कामाना संक्तारम् “इन्द्रम्” “अच्छ यन्तु”
 अभिगच्छन्तु ॥ “श्रुष्टे”-“श्रुष्टी”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ २ २ २
 अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥ *२३ ॥

अथ द्वितीया । “भराय” संप्रामाय “सानसि” भजनीयः
 “सुतः” अभिपुत्र “अयं” “सोमः” “इन्द्रार्थं” “पवते” चरति
 अहादिषु चरति । तत्र सोमः “जैत्रस्य” “क्रियाग्रहण कर्त्त-
 व्यम् (१, २, २०५ वा०)”—इति कर्मणः सम्प्रदान सञ्ज्ञा,
 चतुर्थर्थे पष्ठौ (पा० २, ३, ३६) जयशोलाभिन्द्र “चेतति”
 जानाति । “यथा” इन्द्रः “विदे” लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति ॥ २३ ॥

३२७ ३ २३ २ ३-१२ ३ २
 अस्येदिन्द्रो मदेष्वां ग्राभं गृभ्णाति सानसिम् ।

१२३ १२, २ १२ २ २
 वज्रञ्च वृषणं भरत्समप्सु जित् ॥३३॥ [१७]

अथ द्वितीया । “अस्येत्” अस्य सोमस्येव “मदेपु” सञ्जा-
 तेषु “सानसि” सर्वैः सम्भजनीयं “ग्राभं” गृह्येतव्यं धनुः
 “गृभ्णाति” गृह्णाति “हृग्रहोभञ्जन्दसि”—इति भत्वम्
 किञ्च “अप्सुजित्” उदकार्थं वृषस्य जेता । यद्वा, ‘आप
 इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८) अन्तरिक्षे अहिनामकस्य
 जेता “इन्द्र” “वृषण” वर्षितार “वज्रं च” स्वकीयमायुध
 “सम्भरत्” सखिभर्तुः । विभर्त्तरडागमः ॥

“गृभ्णाति”—“गृह्णाति”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ १७

३१२ ३ १२ ३ १२ ३ १२
 पुरोजितो वो अन्धसः सुताय मादयिष्ववे ।

३२ १ २ ३ १२ ३३ २२
 अप श्रानध्र्यधिष्टन सखायो दीर्घजिह्वाम् ॥३१॥

ऋ० श्यावाश्रः । छ० अनुष्टुप् । दे० ऐन्द्रः । अथ चतुर्थसक्ते—
 प्रथमा । हे “सखाय” । सखिभूताः समानख्याता वा हे
 स्तोतार । “व” युयु “पुरोजितो” पूर्वसदर्शदीर्घं (पा० ७, १, ३८)
 पुर स्थित जयस्य “अन्धसः” अदनोयस्य सोमस्य सम्भूताय
 “सुताय” अभिपुताय “मादयिष्ववे” अत्यन्त मदकराय रसाय
 “दीर्घजिह्वाम्” दीर्घा जिह्वा यस्य मः “दीर्घजिह्वो च ऋन्दसि
 (४, १, ५८)”—इति डोपन्तत्वन निपातितः तादृशं श्रानम्
 “अप श्रधिष्टन” अपश्रधत अपवादः, यथा श्राना राक्षसा वा
 सुत सोम न खिञ्चन्ति तथा कुर्वन्त्यथः ॥ १ ॥

१ २२ २ १ २ २ २ २ २ २
यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः ।

१ २ २ २ १ २
इन्दुरश्वो न कृतव्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सुतः” अभिपुतः “कृतव्यः” कृत्योति कर्मनाम (निघ० २, १, २०) कर्मणि साधुर्यः ‘इन्दुः’ सोमः “पावकया” पापानां शोधयित्रा “धारया” “परि प्रस्यन्दते” परितः चरति । कथमिव ? “अश्वो न” यथा अश्वो वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥ २ ॥

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
तं दुरीषमभौ नरः सोमं विश्वाच्या धिया ।

२ १ २ २ १ २
यज्ञाय सन्वद्रयः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । “नरः” कर्मनेतारः ऋत्विजः “दुरीषं” रीपतेहिसार्थस्य (भ्वा० प०) रेफलोपे दीर्घाभावे, शोपते-र्दाहार्थस्य (भ्वा० प०) वा पलि रूपमिति, सन्देहादनवयहः “तन्दुः” बधं दुर्दहं वा सोमम् “अभि” लक्ष्य “विश्वाच्या” सर्वान् कामानश्चित्रा, कामान् प्रापयित्रा “धिया” बुद्ध्या “यज्ञाय” यज्ञार्थम् “अद्रयः सन्तु” अदारणयुक्ता भवन्तु ॥

“यज्ञायसन्वद्रयः”—“यज्ञ द्विन्वन्वदिभिः”—इति पाठो ॥३॥ [१८]

२ २ २ १ २ २ २ १ २ २
अभि प्रियाणि पवते चनोहितो

१ १ २ २ २ २ २ २ १ १
नामानि यज्ञो अधि येषु वर्धते ।

१ २८ २२ २२७ १
 आ सूर्यस्य वृहती वृहन्नधि

२१ १२ २२
 रथ विष्वच्चमरुहद्विचक्षण. ॥*१*॥

० ऋ० कवि । छ० जगती । दे० ऐन्द्र । अथ पञ्चमसूक्ते—
 प्रथमा । “चनो हित” चन इत्यचननाम, चायतेरसुनि चन
 इत्योणादिक सूत्रेण निपातित चनसे अन्नाय हित, यद्वा
 हितान्न सोम “प्रियाणि” जगत प्रीणयितृणि “नामानि”
 तमनशीनानि, तान्युदकानि “अभि पवते” अभित करोति ।
 “येषु” अन्तरिक्षस्थितेषु उदकेषु “यद्वा” महानय सोम
 “अधिवहते” अधिक प्रवृद्धो भवति, अपा मध्ये सोमो वसति
 खलु । तत “वृहत्” महान् सोम वृहत्” महत् परिवृष्टस्य
 “सूर्यस्य” विष्वच्च” विष्वग् गमनम “अधि रथम्” उपरि रथ
 “विचक्षण” सर्वस्य विद्रष्टा सन् “आ अरुहत्” आरोहति
 “अग्नी प्रास्ताहुति सम्यगादित्यमुपतिष्ठते (मनु० ३अ०
 ७६श्लो०)” —इति ॥ १ ॥

२१२ २१ २२ २२ २२
 ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रिय

२१ २८ २२ २१ २१
 वक्ता पतिर्धियो अस्या अद्वाभ्य ।

१२ २२ २१ २२ २१ २१
 दधाति पुत्र पित्रोरपीच्याऽऽज्ञाम

२१ २१ २१ २१ २१
 तृतीयमधि रोचन द्वि. ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋतस्य” सत्यभूतस्य यज्ञस्य “जिह्वा” मुख

त्वेन जिज्ञास्थानीयः सोमः “प्रियं” प्रियकरं “मधु” मदकरं रसं
 “पवते” घरति । कौटुभः ? “वक्ता” शब्दकृत् ; यद्वा, स्तोत्रभिः
 क्रियमाणाः स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्त्ता
 “अस्य धियः” एतस्य कर्मणः “पतिः” पालयिता “अदाभ्यः”
 रक्षोभिर्हिंसितु मशक्यः “पुत्रः” यजमानः “पित्रोः” पिता
 माता उभयोः “अपीच्यम्” अन्तर्हितं यत् “नाम” तो न
 जानीतो नाम करणवेलायां तस्मात्तयोरपरिज्ञायमानं “दिवः”
 द्युलोकस्य “रोचनं” दीप्यमानं “द्वतीयं” नाम सोमेऽभिपूय-
 माणे “अधि दधाति” अत्यन्तं धारयति ; “नक्षत्रव्यावहारिक-
 नाम्नी प्रभाष्य सोमयाजो द्वतीय मस्य नाम”—इति भगवता
 वीधायनेनोक्तम् ॥

“अधिरोचनम्”—“अधिरोचने”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २
 अव द्युतानः कलशां अचिक्रद-
 १ २ ३ १ ७ ३ १ २ ३ १ २
 नृभिर्धेमाणाः कोश आ हिरण्यये ।
 ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभी ऋतस्य दोहना अनूपताधि
 ३ २ ३ १ २ १ २
 विपृष्ठ उषसो वि राजसि ॥*३*॥ [१६]

अथ द्वतीया । “द्युतानः” द्युतदीप्तौ (भ्रा० आ०) दीप्यमानो
 “नृभिः” कर्मनेत्रभिर्ऋत्विग्भिः “हिरण्यये” हिरण्यमयकोशे
 अधिपयणचर्मणि ; तस्य हिरण्यमयत्वं “हिरण्यपाणिरभिषु-
 षोति”—इति हिरण्य-सम्बन्धात् ; तादृशे “कोशे” “वेमानः”
 कान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् नियम्यमानः सोमः “कल-

शान्' द्रोणाभिधान् प्रति "अवाचिक्रदत्" अवक्रन्दति शब्दा-
यते । ततः "ऋतस्य" मत्वभूतस्य यज्ञस्य "दोहनाः" दोम्हार
ऋत्विजः "इम" सोमम् "अभ्यनूपत" अभिष्टुवन्ति "आवाणो
वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति"—इति तैत्तिरीयक-ब्राह्मणे एषा
दोम्भृत्वमभिहितम् "त्रिपृष्ठः" त्रीणि सवनानि तान्येव
पृष्ठानि यस्य स तद्योक्तः त्रिषु च सवनेषु सोमस्य विद्यमान-
त्वात् । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हे सोम ! ताह-
शस्वम् "उपसः अधि" यागाहनि "विराजसि" "अधिशीड-
स्यासाम् (१, ४, ४६)"—इति द्वितीया तेष्वहसु विशेषेण
दीप्यसे । यद्वा राजिरन्तर्णीति श्यर्थः ; अहानि प्रकाशयसि ।

"येमाणः"—"येमान्"—इति, "अभोऋतस्य"—"अभीष्ट-
तस्य"—इति, "विराजसि"—"विराजति"—इति पाठाः ॥३॥[१८]

इति सामवेदार्थे प्रकाशे उत्तराचिकस्य प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
प्रप्रवयमऋतञ्जातवेदसं प्रियं मित्रन्न शंसिपम् ॥१॥

ऋ० ळणपाणिः श युः । छ० वृहती । दे० अग्निः ।
अथ पष्ठे खण्डे. प्रथमसूक्ते प्रगाथे—प्रथमा । हे स्तोतारः !
"वः" यूय "यज्ञायज्ञा" यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु "दक्षसे
अग्नये" प्रवृद्धायान्नये "गिरा गिरा" स्तुतिरूपया वाचा वाचा
स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । च शब्दो भिन्नक्रमो वः इत्यस्मात्
परो द्रष्टव्यः । यूय "च" स्तोत्रं कुरुत । "वयम्" अपि
तमग्नि "प्रप्रयंसिपम्" "प्रससुपोदः पादपूणे (८, १, ६०)"—

इति प्र-शब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था; व्यत्ययेनैकवचनम् (३, ४, ८८); छान्दसोलुङ् (७, १, ३८) प्रशंसामः कीदृशम् ? “अमृतम्” मरणरहितं “जातवेदसम्” जानानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा “मित्र” सखिभूतमिव “प्रियम्” अनुकूलम् । यद्वा, व्यत्ययेन (३, ४, ८८) त्वमित्यस्य वसादेशः ; अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी, “क्रिया-ग्रहणं कर्तव्यम्”—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् ; च शब्दश्च चखिति निपातः, चेदर्थं वर्तते ; दक्षस इति च दक्षेर्द्वि-कर्मणः (भा० आ०) अन्तर्भावितव्यर्थान्नडि रूपम् ; चण्-योगात् “निपातैर्यद्यदिहन्त० (८, १, ३०)”—इति निघात-प्रतिषेधः । तत्राय मयः—हे स्तोत ! त्वं यज्ञे यज्ञे इमं मग्निं गिरा गिरा स्तुत्या स्तुत्या दक्षसे च वक्ष्यासि चेत् वयमपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

३ १ २२२ २ ३ १ २२ २
ऊर्जा नपातश्च स हिनायमस्म-

१ २२ ३ १ २
युद्दिशिम हव्यदातये ।

२२१ २ ३ १ २२२ २
भुवद्वाजीध्वविता भुवद्दृध

३ २ ३ २ ३ १ २
उत वाता तनूनाम् ॥ २ ॥ [२०]

अथ द्वितीया । “ऊर्जा” अन्नस्य बलस्य “नपात” पुत्रं प्रशंसिष्यमित्यनुपज्ञात् प्रशंसामित्यर्थः । “हिना”—इति निपात-इय-समुदायो हीत्वस्यार्थे “स” खलु “अयम्” अग्निः “अध्वयुः” अस्मान् कामयमानो भवति । वयञ्च “हव्यदातये”

हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये “दाशेम” हवीषि
दद्याम । स च अग्निः ‘वाजेषु’ सग्रामेषु रचिता । ‘वृधः’ वर्द्धक-
स्यास्माक भुवत् भवतु । “उत” अपिच “तनूनाम्” तनूयाना-
मस्मत्पुत्राणाञ्च “वाता” रचिता “भुवत्” भवतु ॥२॥ [२०]

१ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

एद्भू पु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः ।

२ १ २ २ १ २

एभिर्वर्द्धास इन्दुभिः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृष्ठा-
त्मक द्वितीये सूक्ते—प्रथमा । हे “अग्ने !” “एहि” आगच्छ
“ते” तुभ्य च त्वदर्थं “गिर” स्तुतीः “इत्या” इत्य मनेन
प्रकारेण “सु ब्रवाणि” सुहु ब्रवाणीत्याशास्यते । ताः स्तुतीः
शृण्वित्वर्थः । “ज” —इत्येतत् पूरकम् । “इतरा.” असुरैः कृताः
स्तुतीः शृण्विति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्—“अग्न इत्येतरा
गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिरः”—इति । अपिच आगत-
स्वम् “एभि” एतैः इन्दुभिः सोमैः “वर्द्धासे” वर्द्धस्व ॥ १ ॥

२ २ क २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

२ २ १ २

तत्र योनिं कृण्वसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने । “ते” तव “मनः” अनुग्रहात्मक-
मन्त-करण “यत्र” यस्मिन् देशे “क्वच” क्वचिद्यद् यजमाने
वर्त्तते, “तत्र” तस्मिन् यजमाने वर्त्तमाने “उत्तरम्” उद्गततरं
श्रेष्ठ “दक्ष” बलकर भद्र वा “दधसे” धारयसि तथा “योनिं”
स्थान च “कृण्वसे” तस्मिन् यजमाने करोषि ।

“तत्र योनिं”-“तत्रासदः”—इति पाठो ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ २ १ २
न हि ते पूर्त्तमत्तिपद्भुवन्नेमानां पते ।

१ ३ १ २
अथा दुवो वनवसे ॥३३॥ [२१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! “ते” त्वदीयं “पूर्त्त” पूरकं तेजः “अत्तिपत्” अत्तोः पातकं विनाशकं “न हि भुवत्” न भवतु सर्वदा अस्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे “नेमाना पते” । नेमशब्दोऽल्पवाची, मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां पते । पालक ! “अथ” अतः कारणात् “दुवः” दुवस्थतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३, ५, ५) अस्माभिर्यजमानैः कृत परिचरणं “वनवसे” सम्भजस्व ॥ ३ ॥ [२१]

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वयमु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कश्चिद्भरन्तोऽवस्यवः ।

१ २ ३ १ २
वच्चिं चित्रं हवामहे ॥३१॥

ऋ० सोमरिः । क० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीयसूक्तं ।
पगाथे—प्रथमा । हे “अपूर्व्यं” । त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभि-
नव । हे “वच्चिन्” ! वच्चवच्चिन्द्र ! “भरन्तः” सोमलक्षणैरत्रैस्त्वां
पोषयन्तः “वयम्” “चित्र” चायनोय विविधरूप वा “त्वामु”
त्वामेव “अवस्यवः” रक्षणं मात्मन इच्छन्तः सन्तः “हवामहे”
आह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः—“स्थूरं न” यथा भरन्तः त्रोद्धादि-
भिर्गृहं पूरयन्तो जनानां स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं “कश्चित्”
कश्चित् पुरुष यथा आह्वयन्ति तद्वत् ।

“वच्चिन्”-“वाज”-इति पाठौ ॥ १ ॥

[प्रति हि “त्वा” त्वां “कामे” काम मभिनपितमर्थम्
 “इमहे” । यद्वा, “कामे” कामान् कमनीयान् स्तोमान्
 “उपसृग्महे” उपसृजामः त्वां प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र
 दृष्टान्त माह—“उदेव” यथा उदकेन “गमन्तः” गच्छन्तः
 पुरुषाः “उदभिः” अञ्जलिनोत्क्षिप्योदकैः समीपस्थान् पुरु-
 षान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तददित्यर्थः ॥

“काम इमहे ससृग्महे”-“कामाभ्यसृग्महे”—इति च
 पाठाः । “उदेवगमन्तः”-“उदेवयन्तः”—इति च पाठो ॥१॥

१ २२ २२ २ १ २ ३ १ २
 वाणं त्वा यव्याभिर्वर्द्धन्ति शूर ब्रह्माणि ।

२ १ २ ३ १ २
 वाहृध्वांसं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे “अद्रिवः” ! वञ्चिन् ! “शूर” ! इन्द्र !
 “वाणं” यद्योदकमुदकस्थानं “यव्याभिः” नदीभिः ‘अवनयः’,
 ‘यव्याः’—इति (निघ० १, १३, १-२) नदीनामसु पाठात्
 “वर्द्धन्ति” वर्द्धयन्ति, तथा “ब्रह्माणि” स्तोत्रैः “वाहृध्वांसं”
 “चित्” यथा निरुदकं देशं नदीभिः तथा न किन्तु प्रहृदमेव
 “त्वा” त्वां “दिवेदिवे” अन्वहं वर्द्धयन्ति स्तोतारः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 युञ्जन्ति हरी इपिरस्य गाय-

२ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 योरौ रथ उरुयुगे वचोयुजा ।

२ १ २ ३ १ २
 इन्द्रवाहा स्वर्विदा ॥*३॥ [२३]

अथ तृतीया । “इपिरस्य” गमनशौलस्येन्द्रस्य “उरुयुगे”

महायुगे “उरौ” महति “रथे” “इन्द्रवाहा” इन्द्रस्य वाहन-
भूतो “वचोयुजा” वचनमात्रेणैव युज्यमानो “सर्विदा”
स्वर्गाख्य मिन्द्रस्य स्यान् जानन्तौ “इरो” एतन्नामकावशी
“गाधया” स्तोत्रेण स्तोतारः “युञ्जन्ति” योजयन्ति ॥

“उरुयुगे वचो युजा इन्द्रस्य वाहा सर्विदा”—“इन्द्रवाहा
वचोयुजा”—इति पाठो ॥ १ ॥ [२३]

इति सामवेदायंप्रकाशे उत्तरायणस्य प्रथमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।

युमर्थावतुरोदेयाद् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥ १ ॥

इत्युत्तरार्चिके प्रथमस्यार्द्ध-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकभाष्यप्रवर्षक श्रीवीरबुद्ध भूपाव

सायनाय पुरख्यरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदाय प्रकाशे उत्तरायणे प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

तत्र,

१ २ २ ३ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत ।

३ १ २ २ २ २ ३ १ २ २ २ २
विश्वासाहृष्टं गतक्रतुं मष्टृष्टिष्ठं चर्षणीनाम् ॥१॥

अष्ट० श्रुतकचः । छ० अष्टुष्टु । दे० इन्द्रः । पान्त-

माव इति प्रथम खण्डे—दृचात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा ।
हे ऋत्विजः ! “वः” युष्मदीयम् “अन्धसः” सोमलक्षणमन्त्रम्
“आ यान्तम्” आभिमुख्येन पिबन्त पा पाने (भ्या० ष०);
छान्दसः शपोलुक् (२, ४, ७३); ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विक-
ल्पन्ते’—इति “न लोकाव्यय (२, ३, ६५)”—इति षष्ठी-
प्रतिषेधाभावः ; ततोऽन्धस इत्यस्य “कर्तृकर्माणाः (२, ३,
६५)”—इति षष्ठी । सोममाभिमुख्येन पिबन्तमेतादृशम्
“इन्द्रम्” “अभि प्रगायत” प्रकर्षेण अभिष्टुत । कौट-
शम् ? “विश्वामाहं” सर्वेषां शत्रूणामभिभवितारं सर्वेषां
भूतजातानां वा, अतएव “शतक्रतु” बहुविधप्रज्ञानं बहुविध-
कर्माणं वा “चर्यणोना” मनुष्याणां “मद्दिष्टं” धनस्य दाढ-
तमम् । यद्वा, यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं प्रगा-
यतेत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २
पुरुहृतं पुरुष्टुतं गाथान्या३५ सनश्रुतम् ।

२ २ १ २
इन्द्र इति ब्रवीतन ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विग्यजमानाः ! “पुरुहृतं” यज्ञेषु
बहुभिराहृत “पुरुष्टुत” बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतमत्-
एव “गाथान्य” गानयोग्य गातव्य “सनश्रुत” सनातनया
प्रसिद्धम्, एवविध देवम् “इन्द्र इति” यूयं “ब्रवीतन” ब्रुवीध्व
‘ब्रूञ् व्यक्ताया वाचि (अदा० उ०)’—इत्यस्य लङि व्यत्ययेन
(३, ४, ६८) ध्वमस्तनवादेशः, अतएव गुणः ॥ २ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २
इन्द्र इन्द्रो महीनां दाता वाजानां नृतुः ।

१ १ २ २ १ २

गहात् अभिज्ञा यमत् ॥३॥ [१]

अथ द्वितीया । “इन्द्र इत्” पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव “नः” अस्मभ्यं “मघोनां” मघोनां धनवतां पश्वादि-लक्षण-धन-युक्तानां “वाजानाम्” अश्वानां “दाता” भवतु । कौटुम्भः ? “नृत्” “नृतियद्योःक्त्” — इति क्लृप्तत्वयः, ङ्रस्त्वान्दसः सर्वस्य नर्त्तयिता ; यद्वा, नृ नये, (क्रया० घ्वा० प०) औषा-दिक-तु-प्रत्ययः, धातोर्ङ्रस्त्वान्दसः स्तोत्रम्यो गवादिनेता ; अतएव “महान्” स इन्द्रः “अभिज्ञु” अभिगत-जानुकम् अस्मभ्यम् — “आ यमत्” आयच्छतु ददातु । यद्वा स इन्द्रः अभिज्ञु अस्मदभिमुखमागच्छत धनं स्वहस्तयोः परिगृह्य अस्मान् नयतु, — धनं गृहीत्वा अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥

“मघोनाम्” — “मघोनाम्” — इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१] ।

१ २ १ २ २ १ २ २ १ २

प्र व इन्द्राय मादनत् हर्यश्वाय गायत ।

१ २ २ १ २
सखायः सोमपावु ॥३॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय वक्षे, प्रथमा । हे “सखायः !” स्तोतारः ! “वः” यूयं “हर्य-श्वाय” हरिनामकाश्वोपेताय “सोमपावु” सोमना पावु “मादनं” मदकरं हर्षकरं स्तोत्रं प्रगायत ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

शत्सेदुक्थत् सुदानव उत द्युचं यथा नरः ।

१ १ २ १ २

चक्षुमा सत्यराधसे ॥३॥

अथ द्वितीया । “उत” अपिच, हे स्तोतः ! “सुदानवे” सोमन-दानाय “सत्यराधसे” सत्यधनायैन्द्राय “उक्थ” स्तोत्रं,

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
न चैमन्यदा पपन वञ्चिन्नपसो नविष्टौ ।

२७ ३ १ २
तवेदु स्तोमैश्चिकेत ॥४२॥

अथ द्वितीया । हे “वञ्चिन् !” वञ्चवन्निन्द्र ! “अपस.” अपस्विनः कर्मवतः “तव” सम्बन्धिनि “नविष्टौ” अभिनवे यागे वर्त्तमानोऽहम् “अन्यत्” तद्विषयादन्यत् स्तोत्रं “नवेम्” नैव “आपपन” अभिष्टौमि पनतेः स्तुतिकर्मणः (भा० आ०) उत्तमे णलि रूपम्; “तवेदु” तवैव “स्तोमैः स्तोम स्तोत्रं” “चिकेत” अभिजानामि त्वामैव सर्वदा स्तोमीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
दृच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्राय स्पृहयन्ति ।

१ २ ३ २ ३ १ २
यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥४३॥ [३]

अथ तृतीया । “सुन्वन्त” सोमामिषव कुर्वन्त यजमान “देवा.” इन्द्रादयः सर्वे “दृच्छन्ति” रक्षितुम्, “स्वप्राय न स्पृहयन्ति” स्वप्रावस्थान्तस्य सुन्वतो नैच्छन्ति सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः “स्पृहेरोषित. (१, ४, ३६)”—इति कर्मणि चतुर्थी; स्पृह ईप्साया जुरादिरदन्तः । यतएव मतः कारणात् “अतन्द्रा.” अनलमा देवाः “प्रमाद” प्रकर्षेण मदकर तदोयुः सोम “यन्ति” शीघ्रं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्राय मद्धने सुतं परि षोभन्तु नो गिरः ।

३ १ २ ३ १ २
अर्कमर्चन्तु कारवः ॥४१॥

अ० श्रुतकव. । अ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ

चतुर्थद्वये, प्रथमा । “महने” माद्यते: (दि०, प०) कनिप् मदनं
 गीलाय “इन्द्राय” तदयं “सुतं” अभिपुत सोमं “नः” अद्य-
 टीया: “गिरः” स्तुतिनक्षणा वाचः परिष्टोभन्तु स्तोभति:
 स्तुतिकर्मा (निघ० ३, १४, ४) सोमं स्तुवन्तु । ततः
 “कारवः” स्तुतिकारिणः स्तोतारय “अकं” सवेरर्चनीयं सोमम्
 “अर्चन्तु” पूजयन्तु ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
 यस्मिन् विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त सप्तसदः ।

१ २ ३ १ २
 इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यस्मिन्” इन्द्रे “विश्वाः” सर्वाः “श्रियोः”
 कान्तयः “अधि” अधिकं भवन्ति अतिशयेन तीजस्वीत्यर्थः ।
 किञ्च “सप्त” सप्तसङ्ख्याकाः “संसदः” सम्यग् यज्ञेषु कर्म-
 करणार्थं सीदन्तीति संसदो होत्रकाः यस्मिन् “रणन्ति” सोम-
 प्रदानार्थं रमन्ते; यद्वा यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति तं पूर्वोक्त-
 लक्षणम् “इन्द्र” “सुते” सोमोऽभिपुते सति “हवामहे” वयं
 सोमपानायाह्वयामः ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ ३ १ २ २ १ २
 त्रिकटुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्नत ।

१ २ २ ३ १ २
 तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥ [४]

अथ तृतीया । “देवासः” देवाः इन्द्रादयः “त्रिकटुकेषु”
 आभिप्लविकेष्वहःसु ज्योतिर्मर्यायुरिति त्रिकटुकाः, तेषु “चेतनं”
 चित्तौ सञ्ज्ञाने (भा०, प०) चेतन्ति जानन्ति अनेन स्वर्गा-
 दिक्कामिति चेतनो ज्ञानसाधनो यज्ञः तम् “अन्नत” अतन्वत

स्त्रैः स्त्रैः कर्मभिः पालनेद्य विस्तारितवन्तः तनु विस्तारे
 (तना०, उ०) लडि “बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति
 विकरणस्य लुक्, “तनिपत्योश्छन्दसि (६, ४, ८८)”—इति
 उपधालोपः “तमित्” तमेव यच्च “नः” अस्माकं “गिरः”
 स्तुतिलक्षणा वाचः “वर्हन्तु” वर्हयन्तु ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदायंप्रकाशे उत्तरारचिकस्य द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि वर्हिषि ।

१ २ ३ २ ३ १ १ २
 एहीमस्य द्रवा पिव ॥१॥

ऋ० इरिमिठः । ऋ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अयं द्वितीय-
 खण्डस्य—प्रथमं षष्ठे, प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते” तुभ्यं
 त्वदयंम् “अयं सोमः” “वर्हिषि अधि” वेद्यामास्तीर्षं दमं
 “निपूतः” नितरां दशापवित्रेण शोधितः अभिषवादिसस्कारैः
 संस्कृत इत्यर्थः । “ईम्” इदानीम् “अस्य” इमं सोमं प्रति
 “एहि” आगच्छ । आगत्य च यत्र रसात्मकः सोमो ह्ययं तं
 देयं प्रति “द्रव” शोष्य गच्छ, तदनन्तरं सोमं “पिव” ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
 शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः ।

१ २ ३ २ ३
 आखण्डल प्र ह्यसे ॥२॥

अयं द्वितीया । “शाचिगो” शाचयः शक्ता गावो यस्याहो
 शाचिगुः ; यद्वा, यच्च व्यक्तायां वाचि (भ्वा०, चा०), चक्षा-
 दोषादिक इच् प्रत्ययः शाचयः व्यक्ताः प्रप्याता गावो रणवी

वा यस्य तादृश ! हे “शाचिपूजन” ! पूज्यतेऽनेनेति पूजनम्
स्तोत्रादि प्रख्यातपूजन ! “ते” तव “रणाय” रमणाय सुख-
जननाय “अयं” सोमः “सुतः” अभिपुतः ; अतः कारणात् हे
आखण्डल ! शत्रूणामाखण्डयितः ! इन्द्र ! “प्रह्वयसे” प्रह्व-
ष्टाभिः स्तुतिभिराह्वयसे । इत आगत्य इमं सोमं पिबे-
त्वर्थः ॥ २ ॥

१२

३ १२

३ १ २

यस्ते शृङ्गवृषो णपात्प्रणपात् कुण्डपाय्यः ।

१२

३

१

१२

न्यस्मिं दध आ मनः ॥ ३ ॥ [५]

अथ तृतीया । हे “शृङ्गवृषोणपात्” ! शृङ्गवृषनामा कश्चित्
ऋषिः तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञे—इत्याख्यायिका ।
नपादित्यपत्यनाम हे शृङ्गवृष-पुत्र ! शृणन्ति हिंसन्तीति
शृङ्गाणिरश्मयः, तैर्वपतीति शृङ्गवृषादित्य, तस्य न पातयितः
स्वकोयेऽवस्थानेऽवस्थापयित । । “सुवामन्विते (२, १, २)”
—इति पद्यन्तस्य पराङ्गवृषावेनामन्वितानुप्रवेशात् ममुदाय-
स्थाष्टमिक सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश ! हे इन्द्र ! “ते” तव
सम्बन्धो “प्रणपात्” प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता, “कुण्ड-
पाय्यः” कुण्डैः पोयते अस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतु-
विशेषः । “क्रतो कुण्डपाय्य सचाय्यौ (३, १, १३०)”—
इति पितृतेरधिकरणं यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते—एतत्-
सञ्ज्ञो यं क्रतुरस्ति, “अस्मिन्” कुण्डपाय्य-क्रतौ “मनः”
स्वान्त “आ नि दधे” अभिंती वर्षमानाः कुण्डपायिनामान
ऋषयः पुरा निदधिरं सम्यक् त्वद्देषत्य क्रतुमनुष्ठितवन्त
इत्यर्थः । दधातेर्लिटि “इरयोरे (६, ४, ७६)”—इति रे-
भावः ॥ ३ ॥ [५]

“राधसे” धनाय “मन्दन्तु” मनुष्या मादयन्तु । त्वच्च सोमं
“यथा” “गौरः” मृगः “सरः” पिवति, तथा “पिव” ॥

“परीणस”-“परीणसा”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [७]

२१ २ २ २७ ३ २ ३ १२ ३ १२

इदं वसो सुतमन्यः पिवा सुपूर्णेमुदरम् ।

१ २ २ २ १ २

अनाभयिन्नुरिमा ते ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथि-प्रियमेधो वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्र ।
अथ चतुर्थद्वये—प्रथमा । हे “वसो !” वासयितरिन्द्र ।
“इदं” पुरोवत्तेमानं “सुतम्” अभिपुतम् “अन्यः” अन्न सोम-
लक्षणं “पिव” । यथा—“उदर” “त्वदीये” जठर “सुपूर्णेम्”
अतिशयेन सम्पूर्णे भवति तथेत्यर्थः । हे “अनाभयिन्” आ
समन्ताद् विभेति—इत्याभयो; विभेतेरौणाटिक इति.; न
आभयो अनाभयो तादृग ! हे इन्द्र । “ते” तुभ्य त्वदर्थं
“रिम” उक्तलक्षणं सोम दन्न. रादाने (अदा०, प०)
छान्दसो (३, २, १०५) लिट् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ २ २७ ३ १ २ २ ३ १ २

नृभिर्धीतः सुतो अश्रैरव्या वारैः परिपूतः ।

१ २ १ २ १ २ १ २

अश्वो न नित्तो नदीपु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “नृभिः” अध्वरस्य नेष्टभिः ऋत्विभिः
“धीतः” नृणाद्यपनयनेन गोधितः यज्ञा; धीतः धूत. आधूत,
यदाभ्यषष्टे आधूननेन मस्तुत, तदनन्तरम् “अश्रैः” अश्रुभिः
याविभिः करणभूतैः “सुतः” अध्वर्युभिष्टुत. ततः “अव्यावारैः”
अविर्मेपः तस्यम्बन्धिभिः बान्धैः “परिपूतः” गोधित, दगा-

पवित्रस्य नाभिपूततया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते ; तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—“शक्तामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शकटे दद्यापवित्रस्य नाभिं कुरुते शक्तश्च लक्ष्याः पवित्र मोतं भवति”—इति । “नदीषु” नदनास्त्रस्य, “अश्वीन” अश्व इव “निक्तः” निषिक्तः शोधितः ; यथा अप्सु स्नातो अश्वः अपगतमलः सन् दौप्तो भवति, एवं वसतीवर्यास्याभि- रद्विरभिषुतः सोमो दौप्तो भवतीत्यर्थः । ईदृशो यः सोमः “तन्तेयवम्”—इत्युत्तरया सम्बन्धः ॥

“धीतः”—धूतः—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ २ २२ २२ १ २ २ १ २ २ २ १ २
तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुमकर्म्म श्रीणन्तः ।

१ २ १ १ २ २ १ २
इन्द्र त्वास्मिंत्सधमादे ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । “तं” पूर्वोक्तगुणं सोमं, हे इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “यवं यथा” यवमयं सवनीय-पुरीडाद्यमिव “गोभिः” गवि भवैः घीरादिभिः श्रपणद्रव्यैः “श्रीणन्तः” मिश्रीकुर्वन्तः “स्वादु” रसवत्वेनास्वादनीयम् “अकर्म्म” अकार्षं करोते- षुडि “मन्त्रे घस (२, ४, ८०)”—इति चूलुक् । यंस्मादेवं तस्मात्, हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां तादृशं सोमं पातुम् “अस्मिन्” वर्तमाने “सधमादे” सहमादने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥३॥ [८]

इति सान्नेहादेवार्क-प्रकाशे ऋतुरायनस्य प्रथमसोमध्यायस्य द्वितीयः अध्यायः ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २
इदं चन्वीजसा सुतं राधानां पते ।

२ २ २ १ २
पित्रा त्वाऽस्य गिर्वणः ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
खण्डे—प्रथमवृत्ते, प्रथमा । हे “राधानां पते !” धनानां
स्वामिन् ! “गिर्वणः” गीर्भिः स्तुतिभिः वननीय ! हे इन्द्र !
“ओजसा” बलेनावहितः त्वम् “इदम् अनु” अनेना-
नुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः ; “सुतम्” अभिपुतम् “अस्य”
इमं सोमं “तु” चिप्रं “पिबहि” ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २ २
यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् ।

१ २
म त्वा ममत्तु सोम्य ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “य” सोम
“स्वधाम्” अन्नम् “अनु” अनु सृत्य यावभिः अभिपुतः “असत्”
भवेत् अस्तेल्लेव्यडागमः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः (८, १,
६६), आगमस्थानुदात्तत्वे धातुस्वरः (६, १, १६२) । “सुते”
तस्मिन् सोमे “तन्व” स्वकीयं शरीरं “नियच्छ” प्रेरय “स.”
सोम, हे “सोम्य !” सोमाहं ! “त्वा” त्वां “ममत्तु” मादयत ॥२

१ २ ३ २ ३ २ १ २ २ ३ १ २
प्र ते अश्रोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा गिरः ।

१ १ १ २ २ १ २
प्र वाह्न शूर राधसा ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र” ! “सः” सोमः “ते” तव “कुक्ष्योः”
कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः “आश्रोतु” प्रकर्षेण व्याश्रोतु अशू व्याप्ता
वित्वस्य (स्त्रा० पा०) लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १, ८५)
निघातः (८, १, ७०) तथा ‘ब्रह्मणा’ स्तोत्रेण उदितः स
सोमः ‘गिरः’ शरीरम् अययविना अययवो लघ्यते त्वच्छरीरे

प्राप्नोतु । हे “गूर” । विक्रान्तेन्द्र ! “राधसा” धनेन निमित्तेन
तव “वाङ्” अपि प्राप्नोतु ॥

‘राधसा’-‘राधसः’—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

२४ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २२

आ त्वेता नि पीदतेन्द्रमभि प्र गायत ।

१ २ ३ १ २

सखाय स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

ऋ० मधुच्छन्दः । ऋ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीयवृत्ते,
प्रथमा । “तु” शब्दः चिप्रार्थो निपातः, हाभ्या माङ्भ्याम् अन्वे-
तुम् इति शब्दोऽभ्यसनोयः । हे “सखायः ।” ऋत्विजः । चिप्रम्
अस्मिन् कर्मणि आगच्छत आगच्छत आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य
च ‘निपीदत’ उपविशत । उपविश्य च “इन्द्रम्” “अभिप्रगायत”
सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कोटशाः सखायः १ ‘स्तोमवाहसः’
विहृत्पञ्चदशादिस्तामान् अस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्तीति ॥
“अर्त्ति-स्तु-स-हृ-स-ष्ट चि-स्तु भा या-वा पदि यच्चि-नीभ्यो मन्
(उ०, १, १३७)” —इति स्तौतेर्मन्-प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दो नित्वा-
दाद्युदात्तः (६, १, १८७) । स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः
“वहि-हा-धाञ्-वभ्यच्छन्दसि” इत्यसुन् प्रत्ययः, तत्र णिदित्य-
नुवृत्तेः “अत उपधाया (७, २, ११६)” इत्युपधाया वृद्धिः ;
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६, २, १३६) प्राप्ते “गतिकारकयो-
रपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ०, ४, २२६)” —इत्यौयादिका-
सूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ २ २ १ २

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणाम् ।

२ २ १ २ १ २ २
इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥२॥

अथ द्वितीया । सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमत्रानुवर्तते ।
इ "सखायः" । ऋत्विजः । "सचा" यूयं सर्वे सह यद्वा सचा
परस्परसमवायेन "सुते" अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सति "इन्द्रम्"
अभिप्रगायत । कौटुम्भमिन्द्रम् ? "पुरुतमं" पुरुन् वडुन् शत्रून्
तमयति ग्वापयतीति पुरुतमः । तसु ग्वानौ (दि०, प०)—
इति धातोर्ष्यन्तात् पचाद्यचि चित्वादन्तोदात्तेऽपि (६, १, १६३)
ऊत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३) बाधित्वा "परादिऋन्दसि
बहुलम् (६, २, १८८)"—इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, "पुरुषां"
बहूनां "वार्याणां" वरणीयानां धनानाम् "ईशानं" स्वामि-
नम् ॥ २ ॥

२ २ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २
स चा नो योग आ भुवत्स राये स पुरन्ध्या ।

२ २ २ २ २ २ २
गमहाजेभिरा स नः ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । घ-शब्दोऽवधारणार्थो निपातः, सर्वैश्च शब्दैः
सम्बध्यते । "स घ" स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्तगुणविशिष्टः "न."
अस्माकं "योगे" पूर्वमप्राप्तपुरुषार्थस्य सम्बन्धे "आ भुवत्"
आभिसुष्येन भवतु, पुरुषार्थे साधयत्वित्यर्थः । भवतेराशौर्लिङि
परतो "लिव्याशिथ्यङ् (४, १, ८६)"—इत्यङ् प्रत्ययः, तस्य
ङित्वेन गुणाभावात् उवडादेशः । स एव "राये" धनार्थम्
"आभुवत्" आभवतु ; "पुरन्ध्या" योषित्वा भुवत् । यद्वा,
बहुविधायां बुदाधाभुवत् "पुरन्ध्विर्बहुधीः"—इति यास्कः (६,
१३) स एव "वाजेभिः" देयेः अन्यैः सह "नः" अस्मान्

“भागमत्” भागच्छत् गमेर्लेट् तिप्, “इतय लोपः परस्मै-
पदेषु (३, ४, ८०)”—इति इकार-लोपः, “बहुलं छन्दसि
(२, ४, ७३)”—इति शपोलुक् “लेटोडाटो (३, ४, ८४)”
—इत्युदात्तः भागमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वरपव (६, १, १६२) शिष्यते ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ १ १ २ ३ १ २

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

सखाय इन्द्रमृतये ॥*१*॥

, ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
दृष्टे, प्रथमा । “योगेयोगे” प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे
युक्तिर् योगे (५०, ८०) “इत्यय (३, ४, १२१)”—इति
घञ्, “घञोः कुविष्यतोः (७, ३, ५२)”—इति कुत्वम्,
घञोजित्वादाद्युदात्तत्वम् (६, २, १८७), “नित्यवीषयोः
(८, १, ४)”—इति वीषायां द्विर्भावे सति, आम्नेडितानु-
दात्तम् (८, १, ३) “वाजेवाजे” कर्मविधातिनि तस्मिन्
समामे “तवस्तरम्” अतिशयेन बलिनम् “इन्द्रम्” “ऊतये”
रक्षार्थं “सखाय.” सखिवत् प्रियाः वयं “हवामहे” आह्व-
यामः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३

यं ते पूर्वं पिता हुवे, ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “प्रत्नस्य” पुरातनस्य “ओकसः” स्थानस्य
स्वर्गरूपस्य सकाशात् “तुवि प्रति” बहून् यजमानान् प्रति-

गन्तारम् अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगन्तृ-
शब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति, अतः प्रतिः प्रतिनिधि-
प्रतिदानयोरिति वत् सत्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे “पूर-
णगुणेत्यादिना (२, २, ११) न यद्वी-समास-निषेधः । “नरं”
पुरुषमिन्द्रम् “अनुहुवे” अनुक्रमेण कर्मस्त्राह्वयामि द्वेजो-
ल्लिति “बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)”—इति पूर्ववत् । सम्प्र-
सारण-पर-पूर्वत्वे द्विवचन-प्रकरणे “छन्दसि वा (६, १,
१ वा०)”—इति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । “यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः (८, १, ६६) । “यं” “ते” त्वामिन्द्रं “पिता”
अस्रदीयो जनकः “पूर्वं” पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले “हुवे”
आहूतवान्, तमाह्वयामीति पूर्वत्वान्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घा घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
वाजेभिरुप नो हवम् ॥३॥ [११]

अथ तृतीया । “यदि श्रवत्” यद्यमिन्द्रो “नः” अस्र-
दीयं “हवम्” आह्वानं शृणुयात्, तदानीं स्वयमेव “सहस्रि-
णीभिः कृतिभिः” बहुभिः पालनैः “वाजेभिः” अश्वैश्च “उप”
समोपे “आ घ” श्रवश्रम् “आगमत्” आगच्छेत् ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीष उक्थ्यम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
विदे वृधस्य दक्षस्य महाप् हि पः ॥२०॥

सू० नारदः । ऊ० उष्यिक् । दे० इन्द्रः । अथ परतुर्यद्वेषे
प्रथमा । “सोमेषु” “सुतेषु” अभिपुतेषु सत्तु हि “इन्द्र !” इति

तान् पीत्वा “ऋतुं” कर्मणा कर्त्तारम् “उक्थ्यं” स्तोतारञ्च
 “पुनीपे” शोधयसि । यद्वा सोमेष्वभिपुतेषु उक्थ्याख्यं “ऋतुं”
 यागं तैः सोमैः पुनीपे यजमानैः पूतं कारयसि । किमर्थम् ?
 “वृधस्य” वर्द्धकस्य “दक्षस्य” बलस्य “विदे” लाभाय “सः”
 तादृशस्त्वं “महान्” “हि” खलु ; अतएवं कर्त्तुं शक्नोषीत्वर्थः ।

“इन्द्रसुतेषु”-“इन्द्रसुतेषु”—इति, “पुनीपे”-“पुनीपे”—
 इति, “दक्षस्य महाऽहिपः”—“दक्षसो महान्हिपः”—इति
 च पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 स प्रथमे व्योमनि देवानां सद्ने वृधः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सः” इन्द्रः “प्रथमे” प्रथिते विस्तीर्णं
 सुखे वा “व्योमनि” विशेषेण रक्षके च “देवानां” “सद्ने”
 सौदन्त्यस्मिन्निति सदनं स्थानं स्वर्गाख्यं तत्र स्थितः सन् “वृधः”
 यजमानानां वर्द्धयिता च भवति । तथा “सुपारः” सद्गु-
 धारयिता प्रारब्धस्य सम्यक् परिसमापयिता “सुश्रवस्तमः”
 अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्न यशोवा यस्य स तथोक्तः, “समप्-
 सुजित्” सम्यक् अप्सूदकेषु प्राप्येषु मल्लु यत् तद्विघातनो हवा-
 देर्जेता ; यद्वा, आप इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८)
 अन्तरिक्षे वर्त्तमानानामसुराणां जिता तसु हुवे इत्यन्तरिक्ष
 सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तसु हुवे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 भवा नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥*३*॥ [१२]

अथ दृतीया । “तसु” पूर्वोक्तगुणमेव “शुश्रियं” बलवत्तम्, “इन्द्र” ‘वाजसातये’ बलानामन्वानां वा सातिर्लाभो यस्मिन् तादृशाय “भराय” संग्रामाय ; यद्वा, भ्रियन्ते तस्मिन् इवी-पीति भरो यद्वा; प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते भराय यज्ञार्थं “हुवे” आह्वयामि । हे इन्द्र ! त्वं “सुप्ते” सुखे धने वा लिप्सिते सति, “नः” अस्माकम् “अन्तमः” अन्तिकतमः सन्निकृष्टतमो भव तमेतादेयेति अन्तिकशब्दस्य तादि लोपः ; “वृधे” वृद्धेनार्थञ्च “सखा” समानख्यानो मित्र-भूतो भव ॥

तसुहुवे—“तसुप्ते—इति पाठो ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदार्थं प्रथमे उत्तरायनस्य द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पङ्क्तः ।

१ १ १ २ १ १२ १ १ २ १ २

एना वो अग्निं नमसोर्जी नपातमा हुवे ।

१ १ १२ २ १ १ २ १ २ १ २ २ १ १

प्रियं चेतिस्रमरतिष् स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम्

॥१॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृद्धती । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे खण्डे, प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते, प्रथमा । “ऊर्जः” बलस्य “नपातं” नपादित्यपत्यनाम (निघ० २, २, १३) पुत्रं ‘प्रियम्’ अस्माकम् “चेतिष्ठम्” अतिययेन प्रातारं प्रश्नापकं वा ‘अरतिं’ गन्तारं स्वामिनं वा “स्वध्वरं” शोभन-यज्ञं “विश्वस्य” सर्वस्य यजमानस्य “दूतम्” “अमृतं” नित्यम् “अग्निम्” “एना” एतेन “नमसा” स्तोत्रेषु हे ऋत्विग्यजमानाः । “वः” शुभदयम् “आह्वये” आह्वयामि ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

स योजते अरुषा विश्वभोजसास दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुगमी वसूनां देवः राधो जनानाम्
॥२॥ [१३]

अथ द्वितीया । “सः” अग्निः “अरुषा” आरोचमानो
“विश्वभोजसा” विश्वस्य पाक्षयितारावस्त्री “योजते” स्रकीये
रथे “युनक्तु” यद्वा, “विश्वभोजसा” विश्वस्य रचकेय “अरुषा”
आरोचमानेन तेजसा “योजते” अयुज्यत । तदनन्तरं यः
अग्निः “स्वाहुतः” स्त्रीढभिः सुष्टु आहुतः सन् “दुद्रवत्”
थानेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु गच्छतु । कीदृशः ? सुब्रह्मा
शोभनस्तुतिकः शोभनाद्गोषा “यज्ञः” यष्टव्यः “सुगमी” शोभ-
नकर्मा च भवति ; ततः “वसूनां” वासवानां “जनानां”
यजमानानां सम्बन्धि “राधः” हविलक्षणं धनं “देव” योत-
मानमग्निमिति गच्छत्वितिशेषः ॥ २ ॥ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रत्यु अदृश्यायत्यूर्च्छन्ती दुहिता दिवः ।
अपो महो ह्यगते चक्षुषा तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी

॥२॥

चट० वसिष्ठः । छ० ब्रह्मती । दे० उपाः । अथ द्वितीय-
प्रगाथे—प्रथमा । “आयती” आगच्छती “उच्छन्ती” तमासि
विवासयन्ती पर्जयन्ती “दिवः” युलोकस्य सूर्यस्य वा
“दुहिता” पुत्री, एवभूता उपाः “प्रति अदर्शि” सर्वैः प्रति
दृश्यते ; “उ”—इति पूरणः ; सैषा “महो” महत् “तमः”

नैशमन्थकारं “चक्षुपा” दर्शनेन “अथ उ”—इति निपातद्वयः
समुदायः अपेक्ष्यस्यार्थं “वृणुते” निवारयति । एवं कृत्वा
“सूनरी” जनानां सुष्ठु नेत्री उपाः “ज्योतिः” प्रकाशं
“क्षणोति” करोति ॥

“वृणुतेचक्षुपा”-“व्ययतिचक्षुपे”—इति पाठौ ॥११॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ १ २ २ ५ ३ २
उदुस्तियाः सृजते सूर्यः सचा उद्यन्नचवमर्चिवत् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तवेदुषो व्युपि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि

॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया । “सूर्यः” सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः “उचिया”
रश्मीन् “सचा” सह युगपदेव “उत्सृजते” उद्गमयति । तथा
“उद्यत्” उद्गच्छत् प्रादुर्भवन् “नक्षत्र” नभसि दृश्यमानं ग्रह-
नक्षत्रादिकम् “अर्चिवत्” दौषिमत् करोति ; “सौरिण तैजसा
हि नक्त चन्द्रप्रभृतीणि नक्षत्राणि भासन्ते”, “सुपुत्रः सूर्यः
रश्मियन्द्रमा गन्धर्वः”—इति हि निगमान्तरम् । एवञ्च सति
हे “उपः” । उपोदेवते । “तव” “सूर्यस्य” च “व्युपि” विवा-
सने प्रकाशने सति “भक्तेन” अन्वेन “सङ्गमेमहि” वय गच्छे-
महि । “इत्” शब्दः पूरकः ॥ २ ॥ [१४]

२ १ २ २ १ २ २ १ २

इमा उ वां दिविष्टय उस्ता हवन्ते अश्विना ।

२ १ २ ३ १ २ २ १ २ २ २ १ २ ५
अयं वामहे ऽ वसे शचीवसू विशंविशत् हि गच्छथः

॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृद्धती । दे० अश्विद्वयः । अथ तृतीये
 प्रगाथे—प्रथमा । “इमाः” “दिविष्टयः” दिवमिच्छन्त्यः प्रजा
 ऋत्विजोऽपि “उ”—इति चार्थं ; हे “अश्विना !” “उसा”
 उस्री वासकी ‘वां’ “हवन्ते” आह्वयन्ति “अयं” स्तोतापि हे
 “शचीवसो” ! कर्मधन ! “वां” युवाम् “अवसे” अस्मद्रक्षणाय
 युवयोस्तर्पणाय वा “अह्वे” आह्वयामि । किमर्थम् ? एवं
 प्रजा अपि, अयमपोत्यादरोक्तिरिति “किं विश हि गच्छयः”
 सर्वाः स्तुतिकर्त्रीः प्रजाः प्रति युवां गच्छतः खलु, तस्मादेव-
 मुच्यते इति ॥ १ ॥

२२ २ २२ २ १ २ २ १ २ २ १ १
 युवं चित्रं ददयुर्भोजनं नरा चोदेयाः सूनृतावते ।
 २ १७ २ २ १ २ १ १ २ १ १ २ १ २
 अर्वाग्रथः समनसा नि यच्छतं पिवतः सोम्यं मधु
 ॥*२*॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे “नरा” । नेतारावश्विनौ ! “युव”
 युवां “चित्र” चायनीयं “भोजन” धनं “ददयुः” धारयेथे,
 तद्धनं “सूनृतावते” स्तुतिमते स्तोत्रे “चोदेयां” प्रेरयतम्,
 तदर्थं “समनसा” समानमनस्की सन्ती “रथं” युवयोः सम्ब-
 न्धिनम् “अर्वाग्” अस्मदभिसुखं “नियच्छत” नियमतम्,
 तथा कृत्वा “सोम्य” सोमसम्बन्धिनं “मधु” मधुरस्य
 “पिवतम्” ॥ २ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उपरतपत्रस्य द्वितीयशाखायास्य ऋग्वेदः पत्रः ० ० ॥

२ १ २ १७ २ १ २ २ १ १ २ १ १
 अस्य प्रवामनु द्युतः शुक्रं दुदुक्ते अह्वयः ।

११ ११ २२

पयः सहस्रसान्द्रपिम् ॥*१०॥

ऋ० अथत्सारः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
खण्डे—अस्यप्रवेति नवर्चसूक्ते, प्रथमा । “अस्य” सोमस्य
“प्रदा” पुरातनां “द्युत” द्योतमानां तनुम् “अनु” “शुक्लं”
दीप्त “सहस्रसाम्” अभिलपितस्य अपरिमितस्य फलस्य
दातारम् “ऋपिम्” अतीन्द्रियकर्माफलद्रष्टारं “पयः” पातव्यम्
“अञ्जयः” ऋषयः “दुङ्गे” दुहन्ति ॥ १ ॥

११ २२ ११२१ २२

अयं सूर्यं इवोपद्रव्यं सराप्तिं धावति !

११ २२ २ २२

सप्त प्रवत आ दिवम् ॥*२०॥

अथ द्वितीया । “अयं” सोमः “सूर्यं इव” यथा सूर्यं
सर्वस्य लोकस्य उपद्रष्टा, तथा कर्माणाम् “उपद्रव्यं” उपद्रष्टा;
अपि च “अयं” सोमः “सराप्तिं” त्रिशत् उक्षपात्राणि—
इति केचिद् वदन्ति, अपरे तु त्रिशदहोरात्राणि सराप्तिं,
तानि “धावति” प्रतिगच्छति तथाच यास्क.—“तत्रैतद्
याज्ञिका वेदयन्ते त्रिशदुक्षपात्राणि, माध्यन्दिने सवने एक-
देवतानि, तानि एतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति,
तान्यत्र सरास्यचन्ते—त्रिशदपरपक्षस्य अहोरात्राः त्रिशत्
पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः (५, ११) इति । अपि च अयं सोमः
“दिवम्” अधिकृत्य “सप्त प्रवत” सप्त नदीरातिष्ठति ॥ २ ॥

११ २२ ११ २२ २ २२

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भुवनोपरि ।

१ २ ३ १ १८
सोमो देवो न सूर्य्यः ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “पुनानः” पूयमानः “अयं” “सोमः”
“विखानि” सर्वाणि “भुवना” भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम्
“उपरि” “तिष्ठति” । तत्र दृष्टान्तमाह—“देवो न सूर्य्यः”
यथा सूर्य्यो देवः सर्वेषां भुवनानाम् उपरि तिष्ठति तद्वत् अयं
सोमोऽपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१६]

३ २ ३ २ ३ १ २ २ ०
एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः ।

१ २ ३ १ २
हरिः पवित्रे अर्षति ॥*१*॥

ऋ० शनःशेषः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थी ।
“हरिः” हरितवर्णः “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः “प्रत्नेन”
पुराणेन “जन्मना” जननेन “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः” अभि-
पुतः सन् “पवित्रे” “अर्षति” आरोचते ॥ ४ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २
एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि ।

१ १ १८
कविर्विप्रेण वाहधे ॥*२*॥

अथ पञ्चमी । “प्रत्नेन” पुराणेन “मन्मना” साधनेन
स्तोत्रेण युक्त इति शेषः । “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः
“देवेभ्यः” देवार्थं “कविः” मेधावी सन् “विप्रेण” मेधाविना
यजमानेन ऋत्विजा “परिवाहधे” परिवहते ॥ ५ ॥

१ २ १ १ १८ १ २ १ १
दुहानः प्रलसित्पयः पवित्रे परिपिच्यसे ।

क्रन्दं देवाः अजीजनः ॥३॥ [१७]

अथ पठौ । “प्रब्रमित्” पुराणमेव “पयः” रसं “दुहानः”
हे सोम ! पवित्रे परिपिचसे । हे सोम ! त्वं “क्रन्दन्” शब्दं
कुर्वन् “देवान्” इन्द्रादोन् “अजीजनः” स्रसमीपे जनयति ।
यत्र सोमोऽभिपुते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

“अजीजनः”-“अजीजनत्”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [१७]

१ ६ २ १ १ ६ २ २ १ २ ६ १ २

उप शिञ्जापतस्युषो भियसमा धेहि शत्रवे ।

१ १ २ २ २ २

पवमान विदा रयिम् ॥१॥

ऋ० अमितः देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
मत्समी । हे “पवमान !” सोम ! “उपशिञ्ज” त्वं समीपे
कुरु । कान् ? “उपतस्युषः” उपक्रम्य स्थितानस्रदभिमता-
नित्यर्थः । “शत्रवे” शत्रुषु अस्माद्दिरोधिषु “भियसं” भयम्
“आधेहि” कुरु जय । किञ्च तेषां शत्रूणां “रयिं” धनं
“विदाः” अस्मभ्यं विद्धि देहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

२ ३ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २ २

उपो यु जातममुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २

इन्दुं देवा अयासिपुः ॥२॥

अथ अष्टमो-नवम्योऽर्चोः प्रतीकमेयमाश्रातम्—“उपपु-
जातममुरम्”—इति, “उपाश्रौगायतानट्”—इति च ॥

तेष्वष्टमी प्रदेशात्तरि आश्राता—“जातं” सम्यग् प्राड-

२ २ १२ २ १ २ २ २ २ २ १ १ २
अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया ।

२ २ १ २
वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अभि” चरन्तीति शेषः अभि शब्दङ्कित-
रुचित-क्रियाध्याहारः । किं प्रति ? “द्रोणानि” द्रोणकक्ष्यान्
यद्यपि द्रोणकक्ष्य एकएव तथापि तत्राधान्यादितराश्चपि
पात्राणि द्रोणानीत्युच्यन्ते । अथवा एकस्मिन्नेव पूजार्थं बहु-
वचनम् । के “बभ्रवः” बभ्रुवर्णाः सोमाः “शुक्राः” दीप्ताः ।
केन प्रकारेण ? “ऋतस्य” अमृतस्य “धारया” धाराकारेण ।
किञ्च “वाजम्” अग्रं, “गोमन्त” बहुगोयुक्तम् “अक्षरन्”
क्षरन्ति । अथवैकमेव वाक्यम् ।—उक्तविधाः सोमाः द्रोणानि
प्रति अक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः ? गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त
इत्यर्थः । कस्य प्रयोजनाय ? ॥ २ ॥

१ १ १२ १ १ २ १ २ २ १ १
सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।

१ १ १ १ १ २
सोमा अर्पन्तु विष्यावे ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “सुताः” अभिपुताः सोमाः इन्द्रादिदेवार्थम्
“अर्पन्तु” गच्छन्तु ॥

“अर्पन्तु”—“अर्पन्ति”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१६]

१ २ १ १ २ २ १ २ १ २ १ २
प्र सोम देवदीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्षसा ।

१ २ १२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अप्योः पयसा मदिरो न जागृविरक्षा कोशं मधुयुतम्

३१ ३११
सुता विदधे अक्रमुः ॥१॥

ऋ० ग्यावाग्भः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
तृचे, प्रथमा । “सोमामः” सोमाः “मदच्युतः” मदस्त्राविणः
“सुताः” अभिपुताः सन्तः “विदधे” यज्ञे “मघोना” इविशतं
“नः” अस्त्राकं “अवसे” अन्नाय कौत्तये वा “प्र अक्रमुः” प्र
गच्छन्ति ॥

“मघोनां”-“मघोनः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१२ ३ १ २२ २१ २२ ३ १
आदौष्हसो यथा गणं विश्वस्यावीवगन्मतिम् ।

२ ३ १ २२
अत्यो न गोभिरज्यते ॥२॥

अथ द्वितीया । “आत्” अपिच “इम्” अयं सोमः “हसो
यथा” “गण” जनसङ्घं स्वगतिविगेषेण स्वनेन वा प्रविशति,
तद्वत् “विश्वस्य” सर्वस्य स्तोत्रजनस्य “मतिं” स्तुतिं बुद्धिं वा
“अवोवसत्” वशं नयति ; स च सोमः “अत्यो न” अख इव
“गोभिः” गव्यैरुदकैर्वा “अज्यते” सिच्यते स्निग्धोक्रियते ॥२॥

१२ १२३ १२२ १२ २ १ २ २ १ २
आदौ वितस्य योपयो हरिष् हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

१ ३ १ २ २ १ २
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥३॥ [२१]

अथ तृतीया । “आत्” अपिच “इम्” एनं “हरि” हरित-
वर्णम् “इन्दुम्” सोमं “वितस्य” ऋपेः “योपयः” अहुत्तयः
“द्रिभिः” यावभिः “हिन्वन्ति” । किमर्थम् ? इन्द्राय इन्द्रस्य
“पीतये” पानार्थम् ॥ ३ ॥ [२१]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 'अथा पवस्व देवयु रेभन्पवित्र' पर्येषि विष्णतः ।

२ ३ १ २
 मधीधारा असृक्षत ॥*१*॥

ऋ० अग्निः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथैकर्वे
 चतुर्यसूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “देवयु.” देवान् कामय-
 मानः त्वम् “अथा” अनया धारया “पवस्व” चर । ततः
 “रेभन्” शब्दायमानः “पवित्र” “विष्णतः” “पर्येषि” परि-
 गच्छसि । अनन्तरं “मधीः” मदकरस्य तव “धाराः” आत्मीयाः
 “असृक्षत” सृज्यन्ते ॥

अत्र द्वितीय तृतीय पादौ व्यत्ययेन पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ ३ २ ३ २ ३ १ २
 पवते हर्यतो हरिरति ह्वराप्सि रप्छा ।

३क २२ ३ १ १ २ १ ३ १ २
 अभ्यर्षे स्तोत्रभ्यो वीरवद्यशः ॥*२*॥

अथैकर्वे पञ्चमे—प्रथमा । “हर्यत.” सृष्टृणोयः “हरि.”
 हरितवर्णः सोमः “रप्छा” तृतीयाया आकारः साधुवेगेन
 “ह्वराप्सि” कुटिलानि अट्टजानि पवित्राणि “अति पवते”
 अतीत्य गच्छति । किं कुर्वन् ? स्तोत्रभ्यः “वीरवत्” पुत्रयुक्तं
 “द्यशः” “अभ्यर्षन्” अभिगमयन् पवते ॥ २ ॥

१ २ ३ २ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 प्र सुन्वानायान्वसो मर्तो न वष्ट तद्वचः ।

२ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २२
 अप श्वानमराधसप् हता मखन्न भृगवः ॥*३*॥ [२२

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमा । हे “सोम ।” “अग्रियः” मुख्यः त्वं “चित्राभिः” पूज-
नोयैः “ऋतिभिः” रक्षणीयैः सह “वाचः” अस्मदीयाः स्तुतीः
प्रति “पवस्व” । उत्तरार्द्धे उक्तमेवायं विशदयति—“विश्वानि”
सर्वाणि “काव्या” काव्यानि स्तुत्यात्मकानि वाक्यानि “अभि”
पवस्वेति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ १ २ ३ १ १
त्वꣳ समुद्रिया अपोऽग्रियो वाच ईरयन् ।

१ ३
पवस्व विश्वचर्षणे ॥*२५॥

अथ द्वितीया । हे “विश्वचर्षणे” । सर्वस्व द्रष्टः सोम ।
“अग्रियः” मुख्यः त्वं “वाच” “ईरयन्” प्रेरयन् “समुद्रिया”
भ्रान्तरिचाणि “अपः” उदकानि “पवस्व” धारया क्षर ॥

“विश्वचर्षणे”—“विश्वमेजय”—इति छन्दोग-बहुवचाना
पाठो ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ १ १ २
तुभ्येमा भुवना कवे महिस्त्रे सोम तस्थिरे ।

१ २ २ १ ०
तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥*२६॥ [१]

अथ तृतीया । हे “कवे ।” कान्तकर्मन् सोम । “तुभ्य”
तव “महिस्त्रे” “इमा” इमानि “भुवना” भुवनानि “तस्थिरे”
तिष्ठन्ति त्वामेव पुरस्कृत्यन्तीत्यर्थः । किञ्च “धेनवः” नव-
प्रसूतिकाः देवाना ऋवि.प्रदानेन प्रोणयित्रो गावः “तुभ्य”
त्वदर्शमेव ‘आशिर प्रपत्य मे’—इति “धावन्ति” आगच्छन्ति ॥

“धावन्ति धेनवः”—इति छन्दोगाः, “अर्पन्ति धेनवः”—
इति बृहचाः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पवस्वेन्दो वृषा सुतः कृधी ना यशसो जने ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
विश्वो अप द्विपो जहि ॥३१॥

ऋ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः ।
अथ द्वितीयवृत्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “सुतः”
अभिपुतः “वृषा” कामानां वर्पिता त्वं “पवस्व” धारया अर
“जने” जनपदे “नः” अस्मान् “यशसः” यशस्विनः “कृधि”
कुरु ; “विश्वो” विश्वान् सर्वान् “द्विपः” द्वेष्टून् शत्रून् “अप-
जहि” मारय च ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यस्य ते सख्ये वयध् सासह्याम पृतन्यतः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
तवेन्दो द्युम्न उत्तमे ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्दो !” सोम ! “यस्य” अस्मिन्
यागे वर्त्तमानस्य “ते” तव “सख्ये” सखित्वे सति वयं
स्तोतारः “तव” त्वदीये “उत्तमे” श्रेष्ठे “द्युम्ने” अन्ने वसिं
प्राप्ताः तथाच यास्कः—“द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा (निरु०
नै० ५, ५)”—इति “पृतन्यतः” युद्धमिच्छतः शत्रून् “सास-
ह्याम” अभिभवेम ॥

द्वितीय वृत्तोपपादौ व्यत्ययेन पाठो ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
याते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
रजा समस्य नो निदः ॥३३॥ [२]

अथ वृत्तोपपादौ व्यत्ययेन पाठो ॥ २ ॥
अथ द्वितीया । हे “सोम !” “ते” तव “या” यानि

१ १ १

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २ २
 पश्वो न चक्रदो वृषा सङ्गा इन्दो समर्वतः ।

१ २ ३ १ २
 विनोराये दुरो वृधि ॥३॥ [३]

अथ तृतीया । हे “इन्दो !” सोम । “वृषा” त्वम् “पश्वो न”
 पश्व इव “सञ्चक्रद” सकन्दसे । अपिच “गा” पशून्
 “अर्वत” अश्वाद्य अस्मभ्य सम्प्रयच्छमीति शेष । किञ्च “न”
 अस्माक “रावे” धनाय “दुर” दाराणि ‘विवृधि’ विहतानि
 कुरु ॥ ३ ॥ [३]

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वृषा ह्यमि भानुना द्युमन्त त्वा हवामहे ।

१ २ ३ १ २
 पवमान स्वर्गम् ॥१॥

ऋ० जमदग्नि । छ० गाघत्री । दे० पवमान सोम ।
 अथ चतुर्थतृचे—प्रथमा । हे सोम ! त्व “वृषामि हि”
 अभिमत फलानां वर्पिता भवसि खलु । तस्मात् हे पवमान ।
 पूयमान । वा सोम ! “स्वर्गम्” सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टार सर्व
 देवेर्द्रष्टव्य वा “भानुना” तेजसा “द्युमन्त” दीप्तिमन्तम्
 अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थे स्तुतिमन्त वा, “त्वा” त्वा वयं
 “हवामहे” यज्ञेषु आह्वयामहे ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यदग्निः परिपिच्यसे मर्त्यमान आवुभिः ।

१ २ ३ १ २
 द्रोणे सधस्यमशुषे ॥४॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वम् “अशुषि” मनुष्ये,
 ऋत्विग्नि “मर्त्यमान” अतिशयेन गच्छस्य । तन् “पिच्यसे”

वसतीवर्ष्याख्याभिः 'यद्' यदा 'परि सिच्यसे' परितः सिच्य-
मानो भवसि, तदानीं "द्रोणे" द्रोणकलशे गृह्यमाणः सन्
'सधस्यं' सध तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्यं स्थानं ग्रहचमसादिकम्
'अशुपे' व्याप्नोषि ॥

"मृज्यमान आयुभिः"—"मृज्यमानो गभस्त्वोः"—इति, "द्रोणे"-
'द्रुणा'—इति च पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ २ ३ १ २

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध ।

३ १ २ ३ १ २

द्रुहो ध्विन्दवा गच्छि ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया । हे 'स्वायुध ।' यज्ञे 'स्फा कपालाटोनि'
दशायुधानि-इत्यभिधीयन्ते, शोभनानि तानि यस्य स तथोक्त' ।
यदा धनुरादोन्त्यायुधानि यस्य सः, तादृश हे सोम । त्व
'मन्दमान' मोदमान' सन् अन्तर्णीतस्त्वर्थ' देवान् स्वय
भादयन् 'सुवीर्यं' शोभनवीर्यापितं पुत्रादिकमस्माकम् 'आ
पवस्व' पवतिर्गत्वर्थ, आ प्रापय । किञ्च हे इन्दो । ग्रहेषु
चमसेषु रक्षणशील । सोम ! 'इह उ' इहैव अस्मदीये यज्ञे
'स आगच्छि' सुष्टु आगच्छ ॥ ३ ॥ [४]

१ १

३ २ ३ १ २ ३ २

पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः ।

१ १ २

सखित्वमा वृणीमहे ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
वृत्ते—प्रथमा । हे सोम ! "पवित्रम् अभ्युन्दत." पवित्रमभि-
दयत. "पवमानस्य" चरतश्च "ते" तव "सखित्व" स ख्य

वयम् अमहीयवः आङ्गिरसाः स्तोतारः “आ वृणीमहे”
प्रार्थयामहे ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिचरन्ति धारया ।

१ २
तेभिर्नः सोम मृडय ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम । “ते” तव “ये” कर्माय तरङ्गा
“पवित्र” “धारया” “अभि चरन्ति” तेभिः तैः कर्मिभिः “न”
अस्मान् “मृडय” सुखय ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् ।

१ २ ३ १ २
ईशानः सोम विश्वतः ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हे सोम । “विश्वत” सर्वस्य जगत
“ईशान” ईश्वर “स” अभिषुत “पुनान” पूयमान त्व “न”
अस्माभ्य “रयिं” धन “वीरवती” पुत्राद्युपेतम् “इषम्” तम्
“आभर” आहर ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदाद्यप्रश्नार्थे उत्तरार्चिकस्य तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमं अक्षरम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अग्निं दूत वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥*१*॥

ऋ० मेधातियि । छ० गायत्री । दे० अग्नि । अथ
द्वितीय खण्डे—प्रथमब्रचे—प्रथमा । अग्निर्दूतत्वमेतन्न

व्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते—‘अग्निर्देवाना दूत
 चासौदुश्मनाकाव्योऽसुराणाम्’—इति तादृश देव “दूतम्”
 अग्निम् अस्मिन् कर्मणि वृणीमहे भजाम । कीदृश ‘हातार’
 देवानामाहातार “विश्ववेदस” सर्वधनोपेत इवहुम्रीहो विश्व
 सञ्ज्ञायाम् (६, २, १०६)—इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
 ‘अस्य’ प्रवृत्तमानस्य यज्ञस्य निदानत्वेन “सुक्रतु” शोभन-
 कर्माण्य शोभन प्रज्ञ वा ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ २ २ १ २ १ १ १
 अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् ।

१ १ १ २ १

हव्यवाह पुरुप्रियम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यद्यप्यग्नि स्वरूपेषुैक एव तथापि प्रयो-
 गभेदादाहवनोयादिस्थानभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्य ‘अग्निम
 अग्निम्’—इति वीष्वा त “हवीमभि” आह्वानकरणैर्मन्त्रे
 “सदा हवन्त” निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशम् ?
 “विश्वपति” विश्वा प्रजाना होत्रादीना पालक “हव्यवाह”
 यज्ञमान समर्पितस्य हविष देवान् प्रति वोढारम् अतएव
 “पुरुप्रिय” वहना देवाना प्रीत्यास्यदम् । अग्निमग्निम्—
 “नित्यवीष्वायो (८, १, ४)”—इति वीष्वाया द्विर्भाव ,
 “तस्य परमास्त्रेडितम् (८, १, २)”—इत्युत्तरस्य आस्त्रेडित
 सञ्ज्ञायाम् “अनुदात्तश्च (८, १, ३)”—इत्यनुदात्तत्वम् ।
 हवीमभि—‘द्वेषु स्रद्धाया शब्दे च (भा०, उभ०) , आह्वा
 नकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्रद्धापारस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वविवक्षया
 “अन्येभ्योऽपि हश्यन्ते (३, २, ७५)”—इति कर्त्तरि मनिन् ,
 तस्य छान्दस देवागम , बहुल छन्दसि (६, १, ३४)—

इति धातोः सम्प्रसारणम् ; परपूर्वत्वं ; गुणावादेशौ ; निष्ठा-
 दाद्युदात्तत्वं (६, १, १८) । सदा—“सर्वे जान्येत्यादिना
 (५, ३, १५) सर्वशब्दाहाप्रत्ययः “सर्वस्य सोऽन्यतरस्याम्
 (५, ३, ६)”—इति सभावः ; व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्
 (३, १, ८५) । इवन्त—ह्रजो लट् भस्य यस्तादेशः (७, १, ३) ;
 टेरिभावश्चाह्मसः (६, ४, ७६) शपि “बहुलं कन्दसि
 (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणम् ; “तिड तिडः (८, १, २८)”
 —इति निघातः । विशृपति—“पत्यावैश्वर्ये (६, २, १८)”
 —इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ते, “परादिच्छन्दसि (६, २, १८८)”
 —इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इव्यवाहम्—“वह प्रापणे (आ०,
 उभ०), “वहश्च (३, २, ६४)”—इति खि प्रत्ययः ; कदुत्तर-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) । पुरुषा प्रियं—समासान्तो-
 दात्तत्वम् (८, १, २२३) ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २, १ २
 अग्ने देवाथ् इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे ।

२ १ १ २ २ १ २
 असि होता न ईडाः ॥ *३* ॥ [६]

अथ तृतीया । हे “अग्ने,” “जज्ञान.” अरण्योरुत्पत्तयः त्व
 “वृक्तवर्हिषे” आस्तरणार्थं क्विप्तेन वर्हिषा युक्ताय । त यज्ञ-
 मानमनुग्रहीतुम् “इह” कर्मणि इविर्भुजो देवानावह—“न.”
 अघ्नदये “होता” देवानामाह्नाता त्वम् “इद्योऽसि” सुखो
 भवसि ॥ ३ ॥ [६]

३ २ ३ ६ २ ३ १ २ ३ २ १
 मित्रं वयथ् हवामहे वरुणथ् सोमपीतये ।

२ ३ २ ३ १ २
 या जाता पूतदक्षसा ॥ *१* ॥

ऋ ० मित्रावरुणः । ऋ ० गायत्री । दे ० मित्रावरुणः ।
 प्रथ द्वितीयद्वये—प्रथमा । “वयम्” अनुठातारः “सोम-
 पीनवे” सोमपानार्थं “दानीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं”
 “मित्र” “वरुण” च उभावाह्वयामः । कौटशाबुभौ ? “या
 जाता” यी जातो सन्तो प्रदेशं प्रादुर्भवन्ती, “पूतदक्षसा” यद्-
 बलौ । पूञ् पवने (ऋ ०, उभ ०) ; “निष्ठा (३, २, १०२)”
 —इति ऋः, “श्रुक् किति (७, २, ११)”—इति इट् प्रति-
 पेधः । पूतं दक्षी ययोस्ती “बहुमीही प्रकृत्या (६, २, १)”—
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

“याजाता”-“जज्ञाना”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २

ऋतेन यावतावृधावृतस्य ज्योतिपस्पती ।

२ २ १ २

ता मित्रावरुणा हुवे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यी” मित्रावरुणौ “ऋतेन” सत्यवचनेन
 यजमानानुग्रहकारिणा “ऋतावृधौ” ऋतमवश्यम्भावितया
 सत्य कर्मफल तस्य वर्धकौ “ऋतस्य” सत्यस्य प्रयस्तस्य
 “ज्योतिषः” प्रकाशस्य “पती” पालकौ श्रुत्यन्तरे मित्रावरु-
 णयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात् द्वादशादित्वेष्वन्तर्भूतत्वेन ज्यो-
 तिषः पालकत्वं युक्तम् । श्रुत्यन्तरे च अष्टौ पुत्रासौ अदिते-
 रित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाम्नातम् । तौ मित्रा-
 वरुणौ । तथाविधैर्मित्रावरुणैः ‘सुपा सुसु’गिति (७, १, ३८)
 पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः “हुवे” आह्वयामि । द्वेज आत्मने-
 पदोत्तमपुरुषैकवचने सम्प्रसारणे (६, १, २४) पूर्वरूपत्वे च
 (६, १, १०८) “बहुल छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति

शपोलुक्; टेरेत्वम् (३, ४, ३८); गुणे प्राप्ते “क्डिति च (१, १, ५)”—इति प्रतिषेधः; उवडादेशः (६, ४, ७७); “तिडतिड. (८, १, २८)”—इति निघातः ॥ २ ॥

१२ | ३१ २ ३ २ २२ ३ १ २ |
वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः ।

१२ २१ २
करतां नः सुराधसः ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । अथ “वरुण.” देवः अस्माकं “प्राविता भुवत्” प्रकर्षेण रक्षको भवतु । “मित्र.” च “विश्वाभिरुतिभिः” सर्वाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि “न.” अस्मान् “सुराधस” प्रभूतधनयुक्तान् “करता” कुरुताम् । डुकृत्करणे (उभ०) भौवादिक, लोटस्तस्, तसस्ताम्, कर्त्तरि शप्, गुणोरपरत्वम्, शप् पिच्चादनुदात्तत्वम् (२, १, ४); तिडय लसार्धधातुकस्वरेण (६, १, १८६) धातुस्वर (६, १, १६२) शिष्यते ॥ ३ ॥ [७]

१२ २१ २ २ २१ २२ २१ २२ १ २
इन्द्रमिद्गायिनो वृहदिन्द्रमर्केभिरकिणः ।

१२ १ २
इन्द्रं वाणीरनूपत ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रो वा मधुच्छन्द । छ० गायत्री । ३० इन्द्र । इन्द्रमिद्गायिन इति चतुर्त्तच तृतीय सूक्तम् । तत्र प्रथमा । “गायिन” गीयमान सामयुक्ता उद्गातार “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव “वृहत्” “त्वामिद्विहवामहे (छ० श्रा० २, १, ५, २)”—इत्यस्मान्मृच्युत्पद्येन वृहवामकेन (श्रा० गा० १, १, २७) साम्ना “अनूपत” सुतवन्तः । ए सुतो

(त०, प०); “शो नः (६, १, ६५)”—इति नत्वम्; लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३, १, ८५); भस्व अदादेशः (७, १, ५); सिच इडभावः उकारस्य दीर्घत्वं क्कान्दसम् (६, १, १३३); धातो कुटादित्वात् सिचो ङित्त्वेन (१, २, १) गुणाभावः (१, १, ५) “अर्किण.” अर्चन-हेतु-मन्त्रोपेता होतारः “अर्कंभि.” उक्त्यरूपैर्मन्त्रैरनूपत । ये त्ववशिष्टा अर्ध्वर्यवः ते “वाणीः” ‘वाग्भि.’ यजूरूपाभिः इन्द्रम् अनूपत अर्कस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम् (५, ४) ‘अर्कामन्त्रोपदने-नार्चन्तीति’ ॥ १ ॥

२ १ २७ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ १
इन्द्र इह्वर्योः सचा संमिश्र आ वचोयुजा ।

१ २ २ १ २ २ १ २
इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “इन्द्रइत्” इन्द्रएव “इर्यो.” हरिनाम-कयोः अश्वयोः “सचा” सह युगपत् “आ समिश्र.” सर्वतः सम्यक् मिश्रयिता । कौटुम्भयोर्ह्वर्यो ? “वचोयुजा” इन्द्रस्य वचनमात्रेण रघे युज्यमानयो. सुमिचितयोरित्यर्थः । अयम् “इन्द्र” “वज्रो” वज्रयुक्तः “हिरण्ययः” सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ १ २
इन्द्र वाजिषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च ।

२ १ २ १ २ २ १ २
उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “उग्र.” गजुभिरप्रपृथ. त्वम् “उग्राभि.” अग्रपृथ्याभि. “ऊतिभि.” अस्त्रद्वेष्यापरपचाभिः

“वाजेषु” युद्धेषु “न.” अम्नान् “अव” रत्न । तथा “सहस्र-
प्रधनेषु च” सहस्र-सङ्क्राक-गजाश्वादि लाभयुक्तेषु महायुद्धे-
ष्वपि रत्न ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ १
इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोह्यदिवि ।

२४ १ १ २
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥४॥ [८]

अथ चतुर्थी । अयम् “इन्द्र.” “दीर्घाय” प्रौढाय निर-
न्तराय “चक्षसे” दर्शनाय “दिवि” युलोके “सूर्य्यमारोह्यत्”
पुरा इवासुरेण जगति यदापादितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां
दृष्टिमिध्यर्षम् आदित्यं युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च
सूर्य्यः “गोभिः” स्वकोय रश्मिभिः “अद्रिम्” मेघम् “ब्यैरयत्”
विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्र
एव “गोभिः” जलैर्निमित्तभूतैः “अद्रि” मेघं “ब्यैरयत्”
विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदश सङ्क्राकेषु रश्मि-नामसु ‘खेदय.’
(१) ‘क्किरणा.’ (२) ‘गावः’ (३)—इति पठन्ति (निघ०
१, ५) ; त्रिंशत्सङ्क्राकेषु मेघनामसु ‘अद्रिः’ (१) ‘आवा’ (२)
—इति पठितम् (निघ० १, १०) ॥ ४ ॥ [८]

१ २ ३ २ २४ ३ १ २ ३ १ २४
इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृत्तिमेरयामहे ।

१ १ २४ ३ १ २
धिया धेना चवस्यवः ॥१॥

ऋ० मेवावरुणो वा वसिष्ठः । ऊ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ उपनिषत्के चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । “चवस्यव.” रक्ष-
कामाः वयम् “इन्द्रे” देवे “अग्ना” अग्नौ च “बृहत्” वृषभं

वर्षकं “नमः” हविलक्षणात्मकं “सुवृत्तिं” सुप्रवृत्तां स्तुतिश्च
 “आदीरयामहे” प्रेरयामः । तथाच “धिया” कर्मणा युक्ता
 “धेनाः” वाङ्नामैतत् (निघ० १, ११, १८) स्तुतिरूपा
 वाचः अभिप्रेरयामः ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ २२ ३ १ २
 ता हि शश्वन्त ईडते इत्या विप्रास ऊतये ।

२ १ २ १ १
 सबाधो वाजसातये ॥२॥

अथ द्वितीया । “ता हि” तौ खलु इन्द्राग्नी “शश्वन्तः”
 बहवः “विप्रासः” मेधाविनः जनाः “ऊतये” रक्षणाय “इत्यम्”
 अनेन प्रकारेण “ईडते” स्तुवन्ति । तथा “सबाधः” समानं
 परस्परं बाध्यमाना जनाः “वाजसातये” अन्नसातये अन्न-
 लाभाय ताविन्द्राग्नी ईडते । यद्वा ‘वाजसातिः’—इति सग्राम-
 नाम (निघ० २, १७, ३६) संग्रामार्थम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 ता वां गोभिर्विपन्युवः प्रयस्वन्तो हवामहे ।

२ १ २ २ १ २
 मेधसाता सनिष्यवः ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । “विपन्यवः” स्तोत्रमिच्छन्तः “प्रयस्वन्तः”
 हविलक्षणेनाग्नेनोपेताः “सनिष्यवः” सनिं धनमात्मन इच्छन्तः
 वयं “मेधसाता” मेधानां यागानां “साती” सम्भजने निमित्त-
 भूते सति हे इन्द्राग्नी ! “ता” तौ “वा” युवा “गोभिः”
 स्तुतिभिः “हवामहे” ॥

“विपन्यवः”-“विपन्यवे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति आनन्देन्द्रप्रणामे छन्दसाद्यन्त्यस्य तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

विश्वान् दधान आजसा ॥*१*॥

ऋ० वारुणिः वा भृगु । छ० गायत्री । दे० सोम ।
 वृषापवस्वेति तृतीयखण्डे—प्रथमवृत्ते—प्रथमा । हे सोम !
 त्व “वृषा” स्तोतृष्णामभिमत फलस्य वर्षक मन् “धारया”
 त्वदीयया “पवस्व” द्राणकलशमागच्छ पवतिगेतिकर्मा (निघ०
 २, १४, १०८) आगतस्व यदा अस्माभि इन्द्राय दीयसे तदा
 “मरुत्वते” सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मै इन्द्राय “मत्सर”
 मदकरस्य भव । कोट्टश * “विश्वान्” विश्वानि सर्वाणि
 व्याप्तानि वा धनानि “आजसा” आत्मौयेन बलेन युक्त सन्
 स्नातृभ्य तानि “दधान” प्रयच्छस्व मादयिता भवेति
 समन्वय ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २

तं त्वा धत्तारमोख्योः पवमान स्वर्हशम् ।

३ २ २ २ ३ २ २

हिन्वी वाजेषु वाजिनम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान” । पूयमान पुनान वा
 सोम । ‘आख्या’ द्यावापृथिवी नामैतत् (निघ० ४, ३*,
 १५) तयो धत्तार” धारकम् अतएव ‘स्वर्हश’ सर्वस्य
 द्रष्टार, सर्वद्रष्टव्य वा । “वाजिन” बलवन्त त पूर्वोत्तगुण
 प्रसिद्धश्च “त्वा” त्वा “वाजेषु” सप्तानि वा प्रेरयामि यदा
 “वाजेषु” विषयेषु प्रेरयामि, अन्नादिक प्रयत्नेत्यर्थ ॥२॥

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

युजं वाजेषु चोदय ॥३॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “अथा” अथ पथ गती (भ्वा०, आ०) पचाद्यच् (३, १, १३४), तृतीयाया आकारः (७, १, ३८) कर्मार्थमितस्ततो गच्छन्तीभिः ‘विपा’ विप प्रेरणे (चु०, उभ०) हवीष्यग्नौ प्रेरयन्तीति विपा अङ्गुलयः । एकवचन छान्दस प्रत्येक विवक्षया वा एताभिर्मदीयाभिरङ्गुलिभिः “चितः” ज्ञातः निर्गतः अभिपुतः “हरि” हरितवर्णः त्वं “धारया” सन्ततया “पवस्व” द्रोणकलश ग्रहाद्य गच्छ । किञ्च “युज” सखायम् इन्द्र “वाजेषु” सयामेषु “चोदय” प्रेरय । यदास्माभिरिन्द्रार्थं सोमा दीयन्ते तदानोमिन्द्र स्तुत्वानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१०]

२३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

नदयन्नेषि पृथिवीसुत द्याम् ।

इन्द्रस्तेव वग्नुरा शृण्व आजौ

प्रचोदयन्नर्षसि वाचमेमाम् ॥४॥

ऋ० उपमन्युः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीयवृत्ति—प्रथमा । “शोण.” शोणवर्णः “वृषा” कश्चिद् वृषभः “गा” पशून् “अभि” लक्ष्य “कनिक्रदत्” शब्द करोति एव “गा,” स्तुतो, “अभि कनिक्रदत्” अभिशब्दाय-

मानः । तदेवाह—“नदयन्” शब्दमुत्पादयन् हे सोम ! त्वं
 “पृथिवीम्” “उत” अपिच “व्याम्” एतो लोको “एषि”
 गच्छसि । किञ्च “वग्नुः” वग्नु वाङ्नामैतत् (निघ० १, ११,
 २५) तस्य वाक्सु शब्दः “आजो” संग्रामे “इन्द्रस्येव” इन्द्रशब्द
 इव “शृण्वे” सर्वैः श्रूयते । ततः “प्रचेतयन्” आत्मानं सर्वेषां
 प्रज्ञापयन् “इमां” “वाचम्” “अर्पसि” समन्तादागमयसि
 उच्येः शब्दायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

२ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २
 रसाय्यः पयसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमशुम्

१ २ २ १ २ ३ १
 पवमान सन्तनिमेषि क्खन्-

१२ ३ १ २
 त्तिन्द्राय सोम परिपिच्यमानः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “रसाय्यः” रसेरौणादिक आय्य-
 प्रत्ययः (उ०, ३, ८६) आस्त्रायः “पयसा” “पिन्वमानः”
 चरंस्त्वम् “ईरयन्” “मधुमन्त” माधुर्योपेतम् “अशुम्” रस-
 भावम् “एषि” प्राप्नोषि “अशुमष्टमात्रो भवति”—इति यास्कः
 (निरु० ,) । अनेन सोमरसोऽभिधीयते । किञ्च हे सोम !
 “परिपिच्यमानः” अग्निः परिपिक्तो भवंस्त्वम् “पवमानः”
 पवित्रे पूयमानः सन् “सन्तनि” तनु विस्तारे (त०, प०)
 इ प्रत्ययः सन्ततां धारां “क्खन्” कुर्वन् “इन्द्राय” इन्द्रार्यम्
 “एषि” गच्छसि ॥ २ ॥

१ १ १ २ १ २ १ २
 एवा पवस्व मदिरौ मदायो-

१ १ १ १ १ २ १ १
 दयाभस्य नमयन्वधस्तुम् ।

२ ३ २ ३ १ २ १ २ १ २
 परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं

२ १ २ १ २ ३ २ ३
 गव्युर्नीश्र्यं परि सोम सिक्तः ॥३३॥ [११]

अथ तृतीया । हे सोम ! “मदिरः” मदकरः त्वम् “उद-
 याभस्य” “क्रिया प्रहर्षं कर्तव्यम्”—इति कर्मणः सम्प्रदान-
 मञ्जा । चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति पष्टौ । उदयाभम् उदकपाहिणं
 मेघ “नमयन्” हृष्यर्थं प्रह्वीकुर्वन् । कौटुम्भम् ? “वधसुम्”
 वृत्रवधेन प्रसवन्तम् “मदाय” मदार्थमेव “पवस्व” पात्रेषु चर ।
 क्विप् “रुशन्तम्” आरौचमानं श्वेतं “वर्णं” “परि भरमाणः”
 परितो विभ्रत् “सिक्तः” पवित्रे सिध्यमानः त्व “गव्ययुः”
 अस्मात्तं गा इच्छन् “पर्येपि” परिगच्छ ॥

“वधसु”-“वधस्त्रैः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाशे अत्ररायन्स्य तृतीयस्याध्यायस्य तृतीय खण्डे ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 त्वामिद्धि हवामहे सातो वाजस्य कारवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 त्वां हवैष्विन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥३१॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० वृद्धी । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
 खण्डे प्रगायरूपे—प्रथमसुक्ते—प्रथमा । ‘कारवः’ स्तोतारो
 वयं “वाजस्य” अन्नस्य “सातो” सभजने निमित्तभूते सति,
 हे “इन्द्र !” “त्वाम् इत् हि” त्वामिव “हवामहे” सुति-
 भिराह्वयामहे । हे इन्द्र ! “सत्यतिं” सतां पालयितारं
 ‘श्रेष्ठं त्वां “नरः” अन्येऽपि मनुष्याः “वृत्रेषु” अश्वरकेषु शत्रुषु

सक्त, “हवन्ते” आह्वयन्ति, तज्जयाथम् । अपिच “अर्वतः”
अश्वस्य सम्बन्धिनीषु “काष्ठासु” यथा अश्वः क्रान्त्या तिष्ठति ।
तासु “काष्ठासु” सग्रामेषु युद्धकामाथ त्वामेवाह्वयन्ति, अतोः
वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

“साती”-“साता”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ २२ २१ २२१ २
स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णया मह स्तवानो अद्रिवः ।

१ २२ २२ २२ २ १ २ २२३ २ २ २ २ २
गायश्वध् रथ्यमिन्द्र सं किरसत्रा वाजं न जिग्युषे

॥ *२* ॥ [१२]

अथ द्वितीया । हे “चित्र” ! चायनीय । “वज्रहस्त” !
वज्रबाहो ! “अद्रिवः” वज्रवन् यद्वा आदृष्यात्त्वेनेत्यद्विरथ-
निस्तद्वत् एवम्भूत हे इन्द्र । “धृष्णया” धृष्युः शत्रूणां धर्षयिता
“महः” महान् स तादृशस्त्वं ‘स्तवानः’ अश्वाभिः स्तूयमानः
सन् “गाम्” “रथ्य” रथवाहम् “अश्व” च “स किर” सम्यक्
प्रयच्छ । “जिग्युषे” जितवते पुरुषाय भोगार्थं “सत्रा” महत्
प्रभूतं “वाज न” अश्वमिव यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहु
प्रयच्छसि तद्वत् ॥ २ ॥ [१२]

१ १- २२ २१ २२ २ २ २ २२ २२
अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

१ २२ २ २ २२२ २२२ २२२ २ २२
यो जरित्ठभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणैव शिञ्चति

॥ *१* ॥

अ० प्रस्कृष्टः । छ० उहती । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
एवमे प्रगाथे—प्रथमा । “पुरूवसुः” पश्यादिवहुधनीपेत,

यज्ञवाहुत्यात् बहुनिवासको वा “मघवा” धनवान् “यः”
 इन्द्रः “जरिष्ठभ्यः” स्तोत्रभ्यः अस्मभ्यं “सहस्रेणेव” सहस्र-
 सङ्गाकेन धनेनेव “शिक्षति” शिक्षतिर्दानकर्मा (निघ०
 ३, २०, ८), पश्चादिवहु-धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । स
 इन्द्रः ‘यथाविदे’ यथास्माभिर्विज्ञायते तथा हे ऋत्विजः । ‘वः’
 यूयं “सुराधस” शोभनधनोपेतम् “इन्द्रम्” ऐश्वर्ययुक्तं देवम्
 “अभि” आभिसुख्येन “प्र अर्चं” प्रकर्षेणार्चत ॥१॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 शतानीकेव प्र जिगाति धृष्ण्या हन्ति दवाणि दाशुपे ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्वरे दवाणि पुरुभोजसः ।

॥ *२* ॥ [१३]

अथ द्वितीया । “धृष्ण्या” धृष्णुः धर्षणशीलः पुरुषः
 “शतानीकेव” यथा शतसङ्गाकानि शत्रुसैन्यानि “प्रजिगाति”
 क्षयार्थं प्रकर्षेण गच्छति, तद्वत् ; इन्द्रः “दाशुपे” यजमानार्थं
 “दवाणि” यज्ञविघातकान् शत्रून् प्र जिगाति ततस्तान्
 “हन्ति” । किञ्च “पुरुभोजसः” बहुधनस्य “अस्य” इन्द्रस्य
 सम्बन्धीनि “दवाणि” दत्तानि धनानि “प्र पिन्वरे” यजमा-
 नार्थं प्रकर्षेण वर्त्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः—“गिरेरिव” यथा गिरेः
 सकाशात् “रसा.” उदकानि पिन्वरे प्रवर्त्तन्ते तद्वत् ॥२॥ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 त्वामिदा ह्यो नरोऽपीष्यन् वच्चिन् भूर्णयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 स इन्द्र स्तोमवाहस इह श्रुध्युप स्वसरमा गडि ॥*१*

ऋ० मित्रावरुणो वा वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० उषा ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
यस्तो मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा ।

२ २ २ २ २
देवावीरघशंसहा ॥*१*॥ ।

ऋ० आङ्गिरस भमहीयुः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः ।
पञ्चमखण्डे—प्रथमद्वये—प्रथमा । हे सोम ! “ते” तव
“देवावोः” देवकामः “अघशंसहा” राक्षसानां हन्ता “वरेण्यः”
सर्वैर्वरणीयः “मदः” मदकरः “यः” रसः विद्यते, “तेन”
“अन्धसा” अदनीयेन “पवस्व” चर ॥ १ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्त्रिर्वाजं दिवेदिवे ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २
गोपातिरश्वसा असि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वम् “अमित्रियं” अमित्रभवं
“वृत्रं” शत्रुं “जघ्निः असि” हन्ता भवसि । किञ्च “दिवे दिवे”
प्रतिदिन “वाजं” सङ्ग्राम “सस्त्रिः” सशस्त्रोऽसि । अपि च
“गोपातिः” गवां सातिर्दातासि, “अश्वसाः” अश्वसां दाता
चासि ।

“गोपातिः”—“गोपाड”—इति पाठो ॥.२ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सन्मिथो अरूपो भुवः सूपस्याभिर्न धेनुभिः ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २
सीदं छेनो न योनिमा ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं “सूपस्याभिः” शोभनोप-
स्थानाभिः “धेनुभिः” गोभिः गोविंकारैः, पयोभिरित्यर्थः ।

‘सन्मिश्रः’ सन्मिश्रितः ‘श्वेनः न’ यथा श्वेनः शीघ्रमागत्य
 स्थानमासीदति तद्वत् ‘योनि’ सञ्ज्ञोयं स्थानम् ‘आसीदन्’,
 ‘न’—इति सम्प्रत्यये ददानीम् ‘अरुपः भुवः’ आरोचमानो
 भव ॥ “भुवः”—“भवः”—इति वा पाठो ॥ ३ ॥ [१५]

२ २ २ २ ३ २ ४ २ १ २ ३ १ २
 अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ क २ २ ३ १ २ ३ २
 पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यस्यद्भोदसो उभे ॥१॥

अथ द्वितीयद्वये—प्रथमा । ‘पूषा’ पोषकः सर्वेषां “भगः” भज-
 नीयः “रयिः” धनइतुः “अयं” सोमः “पुनानः” पवित्रे पूयमानः
 सन् “अर्षति” कन्तश्चमभिगच्छति । तथा “विश्वस्य” सर्वस्य
 “भूमनः” भूतजातस्य “पतिः” पालयिता “सोमः” “उभे
 रोदसो” व्यावायुधिष्ठौ “व्यस्यत्” स्वतेजसा प्रकाशयति ।
 अनेन लोकद्वयपत्तित्वं सूचितम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ २ २ १ २ ३ १ २
 समु प्रिया अनूपत गावो मदाय घृष्वयः ।

१ १ ३ १ २ २ २ १ १ २
 सोमासः ह्यगवते पथः पवमानास इन्दवः ॥२॥

अथ द्वितीया । “प्रियाः” प्रियतमाः “घृष्वयः” अत्यन्त-
 दीप्ताः, यद्वा ‘अहं प्रथमतः स्तोमि’, ‘अहं पुरस्तात् स्तोमि’—
 इति परस्परं स्पष्टमानाः “गावः” स्तुति-लक्षणा वाचः ‘मदाय’
 सोमस्य मदाये ‘अमनूपत’ संस्तुवन्ति; ‘उ’ प्रसिद्धौ यद्वा
 गावा धेनवः सोमस्य मदाय यन्मदायन्ते । ततः ‘पवमानासः’
 पूयमानाः ‘इन्दवः’ दीप्ताः ‘सोमासः’ सोमाः पथः मार्गान्
 ‘ह्यगवते’ धरणार्थं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ १२२ १२ ३२ १
 य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।

१ २२ ३ १ २ ३ २७ ३ १ २
 यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहे ॥*३॥ [१६]

अथ तृतीया । 'ओजिष्ठ' ओजस्वितमः 'यः' तृतीयो रसोऽस्ति तं "श्रवाय्यं" श्रवणीयं रमम् "आभर" अस्त्रभ्य-
 माहर । किञ्च "य" रमः "पञ्च चर्षणो" पञ्चजनान् निपाद-
 पञ्चमान् चतुरो वर्णान् "अभि तिष्ठति" । अपि च "येन" रसेन
 वयं "रयि" धनं च "वनामहे" सम्भजामहे यद्वा येन त्वां रयिं
 याचामहे तमाभर ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ २ २७
 वृषा मतीनां पवते विचक्षणः

१ १ २ ३ १ २२ ३ २
 सोमो अङ्गां प्रतरीतोपसां दिवः ।

१ १ २ २ ३ १ २ २
 प्राणा सिन्धूनां कलशां अचिक्रद-

१ १ २ १ २ ३ १ १ २ १ १
 दिन्द्रस्य हाद्यां विशन्मनोषिभिः ॥*१*॥

ऋ० भार्गवः कविः व । छ० वृद्धती । दे० सोमः । अथ
 तृतीयदृष्टे—प्रथमा । अयं "सोम" "पवते" अभिषूयते ।
 कीदृशः सोमः ? 'मतीनां' मतय' स्तोतारः तेषां "वृषा"
 वर्षक', 'कामानां' 'विचक्षणः' विद्वष्टा, 'अङ्गाम्' उपसां 'दिवः'
 दुलोकस्य आदित्यस्य वा "प्रतरीता" प्रवर्द्धयिता किञ्च
 'सिन्धूनां' स्यन्दमानानाम् उदकानां 'प्राणा' प्राणयिता
 चेतयिता अनितेः (अदा० प०) शानचि, 'बहुलं छन्दसि

(२, ४, ७३)—इति शन्विकरणस्य लुक्, सुपां सुलुगित्या-
कारः (७, १, ३८) 'कलशान्' 'अचिक्रदत्' शब्दं करोति
प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् ? "इन्द्रस्य" "हार्दि" हृदयम् 'आविशन्'
प्रविशन् "मनीषिभिः" मनस ईषिष्यभिः स्तुतिभिः स्तुत इति
शेषः । व्यवहितमपि मनोषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन सम्ब-
ध्यते ॥

"अङ्गाम्"-^१"अङ्गः"^२—इति, 'उपसाम्'-^३'उपसः'^४—इति,
"प्राणा"-^५"क्राणा"^६—इति, "अचिक्रदत्"-^७"अवीवशत्"^८—इति
च पाठाः ॥ १ ॥

^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८
मनीषिभिः पवते पूर्यः कवि-

^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८
नृभिर्यतः परि कोशात् असिष्यदत् ।

^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८
वितस्य नाम जनयन्मधु चर-

^१ ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८
त्रिन्द्रस्य वायुं सख्याय वर्धयन् ॥२०॥

अथ द्वितीया । अयं सोमः "मनोषिभिः" मेधाविभिः
अध्वर्यादिभिः 'पवते' पूयते । यद्वा अयं मनोषिभिर्हाराभिः
'पवते' चरति । कौटशोऽयम् ? "पूर्यः" पुराणः "कविः"
मेधावो 'नृभिः' नेढभिः अध्वर्यादिभिः "यतः" सन् 'कोशान्'
कलशान् प्राप्तुं "परि असिष्यदत्" परितः खन्दते स्रवति ।
"वितस्य" त्रिषु स्थानेषु लोकेषु विस्तृतस्य "इन्द्रस्य" यज-
मानस्य सम्बन्धि "नाम" नामकसुदकं "जनयन्" उत्पादयन्
"मधु" मधुरं रसं "चरन्" चरति । किं कुर्वन् ? इन्द्रस्य
"सख्याय" सखित्वाय "वायुं" "वर्धयन्" प्रवृद्धं कुर्वन् ॥

“असिष्यदत्”-“अचिक्रदत्”—इति पाठौ, “वायु”-“वायोः”—
इति च, “वर्चयन्”-“कर्त्तवे”—इति च ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २

अयं पुनान उपसो अरोचय-

३ १

३२

३ २

दयप् सिन्धुभ्यो अभवद् लोकात् ।

३ २ ३

३ १ २ ३ २ ३ २ ३

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरप्

१ २

३ १ २

३ १ २

३ २

सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥ १३ ॥ [१७]

अथ तृतीया । “अयं” सोमः “पुनानः” पूयमानः “उपसः”
“अरोचयत्” अदोपयत् । अयं “सिन्धुभ्यः” स्वन्दमानेभ्यः
चमतोवरीभ्यः, “अभवत्” समृजो भवति । “उ”—इति पूरणः ।
कोट्टशोऽयम् ? “लोकात्” लोकानां कर्त्ता वर्षकृत्त्वाद्देतो-
धारकत्वात्सास्य लोककृत्त्वम् । “अयं” सोमः “त्रिःसप्त” एक-
विंशतिं गाः ऋष्युखेन “आशिरं” “दुदुहानः” दुहानः दीहस्य
प्रयोजकत्वात् कर्त्तोपचारः “मत्सरः” मदकरः “चारु” रमणीयं
“पवते” चरति । किमर्थम् ? “हृदे” हृदयाय हृदय गमनाय ॥

“अरोचयत्”-“विरोचयत्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदायं प्रकारे उत्तरायण्य तृतीयोऽध्यायस्य पञ्चमः सूक्तः ।

३ १

३२

३ १

३ १

३२

३ २

३ १

एवा ह्यसि वीर्युरेवा शूर उत स्थिरः ।

३ १ २ ३ २

३ १

एवा ते राध्यं मनः ॥ १४ ॥

ऋ० अद्विरस-श्रुतकचो वा । इ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।

‘वा, हे इन्द्र ! ‘तन्द्रयुः’ निष्कारणं निवृत्तकर्मवत्त्वादात्मस्य युक्तः
 ‘ब्रह्मेव’ ब्राह्मण इव त्वं “मा उ पु भवः” सुष्टु मा भव, सर्वदा
 अस्मत्-कर्मरतो भवेत्याशासनम् । तदेवाह—‘सुतस्य’ अग्नि
 पुतस्य, ततः “गोमतः” गव्येन शीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः
 सोमस्य पात्रेण “मत्स्र” माव्य हृष्टो भव ॥ ३ ॥ [१८]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 रथीतमष् रथीनां वाजानाम् सत्यतिं पतिम् ॥३१

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । द्वितीय-
 वृत्ते—प्रथमा । “विश्वाः” सर्वाः “गिरः” अस्मदीयाः स्तुतयः
 “इन्द्रम्” “अवीवृधन्” वर्द्धितवत्यः वृधेर्णिचि चङि “उक्त्तं
 (७, ४, ७)”—इत्यनुवृत्तौ “नित्यं छन्दसि (७, ४, ८)”—
 इति ऋकारस्य ऋकार-विधानात् लघूपधगुणाभावः, निपात-
 स्वरः (८, १, २८) कीदृशमिन्द्रम् ? “समुद्रव्यचसं” समुद्रवद्
 प्याप्तवन्तं, “रथीना” रथ-युक्तानां योद्धृणां मध्ये “रथीतमम्”
 पतिशयेन रथ-युक्तं, “वाजानाम्” अन्नानां “पतिं” स्वामिनं,
 “सत्यति” सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं “पत्यावैश्वर्यं (६, २,
 १८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 सख्ये त इन्द्र वाजिना मा भेम श्वसस्पते ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 त्वामभि प्र नानुमो जितारमपराजितम् ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “श्वसस्पते !” बलस्य पालकेन्द्र ! ‘ते’
 तव “सख्ये” अनुपदप्रयुक्ते सखित्वे वर्त्तमाना वयं “वाजिनः”

अत्रवन्तः भूत्वा 'मा भेम' शब्दभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतः
 "त्वाम्" अभयहेतुम् "अभि प्र नोनुमः" सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः
 ए स्तुतौ (अदा०, प०) "णोनः (६, १, ६५)"—इति
 नत्वम्, यडोलुक् (२, ४, ७४), प्रत्ययलक्षणेन (१, १, ६२),
 "सन्द्यडोः (६, १, ८)"—इति द्विर्भावः, "गुणो यड्लुकोः
 (७, ४, ८२)"—इत्यभ्यासस्य गुणः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञाया
 (३, १, ३२) लटोमन् (३, ४, ७८), अदादिवद्भावात् शपो-
 लुक् (२, ४, ७२) । कोऽथ त्वाम् ? "जेतार" युद्धेषु जय-
 शीलम् अपराजितं द्वापि परानय रक्षितम् ॥

"प्रनोनुमः"—"प्रणोनुमः"—इति पाठो ॥२॥

३१ २२ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २
 पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्युतयः ।

३१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ १ ३ २
 यदा वाजस्य गोमत स्तोत्रभ्यो मण्डहते मघम् ।

॥३३॥ [१६]

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

अथ तृतीया । "इन्द्रस्य" सम्प्रधिन्वः "रातयः" धन-
 दानानि "पूर्वी." अनादि काल-सिद्धाः, अस्येन्द्रस्य मर्षदा
 यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः ; एवं सति इदानीन्तनो-
 ऽपि यजमानः "स्तोत्रभ्य." ऋत्विग्भ्यः "गोमतः" गो रक्षितस्य
 "वाजस्य" अन्नस्य पर्याप्तं "मघ" धन "यदा" "महते"
 दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं "रातयः" बहु-धन दान-पूर्व-
 काणोन्द्रस्यात्म विषयाणि रक्षणानि "न वि दस्यन्ति" विम्रे-
 पेष नोपघ्नीयन्ते । "यदा"—"यदि"—इति पाठो । "मघ",

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । प्रथम-
खण्डे—एते असृष्टमिति प्रथमवृत्ते—प्रथमा । तत्र “तिरः
पवित्रं” तिर्यग् गच्छन्तं दशापवित्रं प्रति “आश्रवः” ग्रीव-
गामिनः “एते” पवमाना “इन्द्रवः” सोमाः “विश्वानि”
सर्वाणि “सौभगा” सोभगानि धनानि “अभि” लक्ष्य “असृ-
ष्टम्” ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ १ १ १, २ १ १
विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः ।

१ २ २ २ ३ १ १
त्मना कृण्वन्तो अर्वतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजिनः” बलवन्तः सोमाः “पुरु” बहूनि
“दुरिता” दुरितानि “वि घ्नन्तः” विशेषेण नाशयन्तः
“तोकाय” अस्माकं पुत्राय “सुगा” अतिसुखरूपाणि धनानि
“अर्वतः” अश्वान् “त्मना” आत्मना स्वयमेव “कृण्वन्तः” ददत
इत्यर्थः । ऋत्विग्भिः सृज्यन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

“त्मना”-“तना” इति—इति पाठौ, “अर्वतः”-“अर्वते”—
इति च ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २
कृण्वन्तो वरिवो गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् ।

१ २ २ २ २ २ १ २
इडामस्रभ्यश् सयतम् ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । सोमाः अस्माकं “गवे” “अस्रभ्यं” च
“सयन्त” यदस्मात् सयच्छति । तद् “वरिवः” धनम् “इडाम्”
पञ्च “कृण्वन्तः” कुर्वन्तः “सुष्टुतिम्” अस्रदीयां शोभनां
स्तुतिम् “अभ्यर्षन्ति” आभिमुख्येन गच्छन्ति ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 आ न इन्दो शातग्विनं गवां पोषण् स्वश्वाम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 वहा भगत्तिमूतये ॥३॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “इन्दो” ! पात्रेषु चरणशील ! दीप-
 नशील ! वा हे सोम ! “शातग्विन” शतसहस्रसङ्घाकाभिः
 गोभिः युक्तं “गवां पोषं” गवादीनां पुष्टिवर्धनं “स्वश्वं” शोभ-
 नाश्व सहस्रसहितं “भगत्तिं” भगदत्तिं भजनीय-धन-दानञ्च
 “ऊतये” रचनाय “नः” अस्माकम् “आवह” प्रापय । गवा-
 दीश्व तेषां वृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 तं त्वा नृमृणानि विभ्रतण् सधस्येषु महो दिवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 चारण् सुकृत्ययेमहे ॥१॥

ऋ० कविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्त्वा नृमृणा-
 नीति पञ्चर्षे द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “महोदिवः” म-
 हतो द्युलोकस्य “सधस्येषु” सहस्रानेषु स्थितं, “नृमृणानि”
 घनानि “विभ्रतं” अस्मदर्थं धारयन्तं “चारण्” कर्त्याणं
 हे सोम ! “तं” तादृशं पवमान-लक्षणं “त्वा” त्वां “सुकृत्या”
 शोभन-क्रियया “इमहे” धनानि याचामहे ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 संवृताधृष्णुमुक्थ्यं महामद्विभ्रतं मदम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “संवृताधृष्णु” संवृताः संवृताः

पृष्णवो धर्षणशीलाः शत्रवो येनासौ संवृक्तपृष्णः; तम्, “उक्थ्यं”
उक्थाहं प्रशस्यम्, “मंहामहिद्वतं” महोय बहु कर्माणं, “मदं”
मदकरं “शतं” वद्धनि “पुरः” शत्रूणां पुराणि “रुक्त्रिणि”
विनाशयन्तम्; त्वां धनानाम् ईमहे इति सन्वन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ ४ २ २ ३ २

अतस्त्वा रथिरभ्यद्राजानं सुक्रतो दिवः ।

१ १ २ २ १ २

सुपर्णा अय्ययी भरत् ॥३०॥

अथ तृतीया । हे “सुक्रतो !” शोभनकर्मान् ! पवमान
सोम ! “रथिः” रथिम् धनं प्रति “अभि अयत्” अभिगमयति
“राजानं” “त्वा” त्वाम् “अतः दिवः” अमुष्पात् द्युलोकात्
“अय्ययी” व्यधाराहितः “सुपर्णाः” श्येनवत् “भरत्” आहरत् ।
तथा च श्रूयते—‘आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ता० ब्रा०)’
—इति ॥ “अय्ययी”-“अय्यथिः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २ २

अथा द्विन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानगे ।

१ १ २ २

अभिष्टिक्तद्विचर्षणिः ॥३१॥

अथ चतुर्थी । “अथा” अथ “विचर्षणिः” कर्मणां विद्रष्टा
“अभिष्टिक्तत्” यज्ञमानानाम् अभीष्ट-फलस्य कर्ता सोमः
“इन्द्रियं” स्वकीयं फलं “द्विन्वानः” प्रेरयन् “ज्यायः” प्रशस्य-
तरं “महित्वं” महत्त्वम् “आनगे” प्राप्नोति ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

विश्वस्मा इ स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् ।

१ २ ३ २ २ १ २

गोपामृतस्य विभरत् ॥३५॥ [३]

अथ पञ्चमी । “रजस्तुरम्” उदकस्य प्रेरकम् “ऋतस्य” यज्ञस्य “गोपां” गोपयितारं “विश्वस्यै” सर्वस्यै “स्व ईग्रे” देवाय “साधारणम् इत्” समानम् आवसन्तं सोम “विः” पक्षी श्येनो “भरत्” अर्गादाहरत् ॥ ५ ॥ [३]

२ १ २ २ १ २ २ १ २

दूषे पवस्व धारया मृज्यमानो मनोपिभिः ।

१ २ ३ १

२२

इन्दो रुचाभि गा इहि ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ वृचात्मके चतुर्घसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “मनोपिभिः” ऋत्विग्भिः “मृज्यमानः” शोध्यमानः त्वम् “ईपे” अस्माक-मन्नाय “धारया” “पवस्व” क्षर । “रुचा” रीचमानेनान्धसा “गा.” पशून् “अभीहि” अभिगच्छ ॥ १ ॥

२ १ २२ ३ २ २ १ २

पुनानो वरिवस्त्रधूर्जं जनाय गिर्वणः ।

१ १ २ २ २ १ २

हरे सृजान आशिरम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “गिर्वणः !” गोभिर्वननीय । “हरे !” हरितवर्णं सोम ! “आशिर” क्षीरं प्रति “सृजानः” विसृज्य-मानः “पुनानः” पूयमानः त्व “जनाय” जनार्थे “वरिवः” धनम् “जर्जम्” अन्नञ्च “क्षधि” कुरु ॥ २ ॥

२ १ २ १ २ २ १ २ २ २

पुनानो देववोतय वृन्द्रस्य याहि निष्कृतम् !

२ १ २ १ २ २ २

द्युतानो वाजिभिर्हितः ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया । हे सोम ! “वाजिभिः” हविलंघणाव-

शुक्लैर्यजमानैः सह “द्युतानः” दीप्यमानः “देववीतये” यज्ञार्थं
 “पुनानः” पूयमानः “हितः” हितकरः त्वम् “इन्द्रस्य”
 “निष्कृतं” स्थानं “याहि” गच्छ ॥

“हितः”-“यतः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदायं प्रकाशे उत्तरायणस्य चतुर्विंशत्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

३ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

३ २ ३क १२

हव्यवाङ्जुहास्यः ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । द्वितीय-
 खण्डे—प्रथमद्वये—प्रथमा । “अग्निः” आहवनीयाध्यः
 तस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेन “अग्निना” निर्मन्थन प्रणीतेन वा सह
 “समिध्यते” सम्यग् दोष्यते । कीदृशोऽग्निः ? “कविः” मेधावी
 “गृहपतिः” यजमान गृहस्य पालकः “युवा” नित्य तरुणः
 “हव्यवाट्” हविषो वोटा वहतेः “वह्य (३, २, ६४)”—
 इति शिव-प्रत्ययः ; णिच्त्वादुपधाहृदिः (७, २, ११५) ‘गति-
 कारकोपपदात् क्तत् (६, २, १३९)”—इत्युत्तर-पद प्रकृति-
 स्वरत्वम् “जुहास्यः” जुहुरूपेण मुखेन युक्तः । ह्यते अनयेति
 जुहः “हुवः झुवञ्च (३०, २, ६१)”—इति क्षिप् ; तत्क्षि-
 योगाद् (३, २, १७८ वा०) दौर्घ्यं ; झुवडावात् द्विर्भावः ;
 चुत्व-जगत्वे ; प्रातिपदिक स्वरान्तोदात्तः (फि० १, १,) ;
 जुहुरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन स एव
 गिष्यते (८, २, १) ; शेष-निपातः ; यथादेशे “उदात्तस्व-

रितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८, २, ४)—इत्याकारः
स्वरितः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
यस्त्वामग्ने हविष्यतिर्दूतं देव सपर्य्यति ।

१ २ ३ १ २ ३
तस्य स्म प्राविता भव ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने ।” “देव ।” “यः” “हविष्यति.”
यजमानः “दूतं” “त्वाम्” “सपर्य्यति” परिचरति । तस्य यज-
मानस्य “प्राविता” “भव स्म” अवश्यं रक्षको भव । ह्यत
इति हविः “अर्चि-शुचि (३०, २, १०७)”—इत्यादिना
इसिः, प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः (३, १, ३), हविषः
पतिः हविष्यतिः, “नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य (८, ३, ४५)”
—इति पत्वम्, “पत्यावैश्वर्य्यं (६, २, १८)”—इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्य्यति—सपर-शब्दात् “कण्डादिभ्यो यक्
(२, १, २७)”—इति यक्, धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्य-
र्थात् यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वान्ततो विहितस्य यक
आदेशधातुकत्वे सति “अतोऽलोपः (६, ४, ४८)”—इति लोपः
“सनाद्यन्ता धातवः (३, १, ३२)”—इति धातुमञ्जुघायां
तिप्, “कर्त्तरि शप् (३, १, ६८)”, तस्मिन् पूर्वस्य “अतो-
गुणे (६, १, ८६)”—इति परपूर्वत्वम्, यकः प्रत्यय स्वरेषो-
दात्तत्वम् (३, १, ३), यपा सङ्घ एकादेशस्य “एकादेश
उदात्त० (८, २, ५)”—इत्युदात्तत्वम्, “तिङ्तिङः (८, २,
३८)”—इति निघातो न भवति “यदृत्तासित्यम् (८, १,
६६)”—इति प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ १ २ ३ १ १ २
यो अग्निं देववीतये हविष्माथ् आविवासति ।

१ १ ३ २ ३ १ १
धियं घृताचीं साधन्ता ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणः ।
अथ द्वितीयद्वये—प्रथमा । अहमस्मिन् कर्मणि हविः-प्रदानाय “पूतदत्त” पवित्रवल “मित्र” “हुवे” आह्वयामि ह्वयतेः “बहुल छन्दसि (२, ४, ०३)”—इति शपोलुकि सति “इः सम्प्रसारणम् (६, १, ३२)”—इत्यनुदात्तौ “बहुल छन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणे उवडादेशः, “तिडतिडः (८, १, २८)”—इति निघातः । तथा “रिशादस” रिशाना हिसकानाम् अदसमन्तारम् “वरुणञ्च” हुवे । कोटशौ मित्रावरुणौ ? “घृताचीं” घृतमुदकमञ्चति भूमि प्रापयति या धीः येन कर्मणा ता घृताचीं “धियम्” “साधन्ता” साधयन्तौ ‘राध साध समिद्धौ (दि०, प०)’—इत्यस्मादन्तर्भावितर्थाद्भटः शवादेशे (६, १, १६१), श्रु वाधित्वा व्यत्ययेन (३, १, ८५) शप्. अदुपदेशत्वात् उपरि शब्द प्रत्ययस्य ल-सार्वधातुकात्-दात्तत्वम्, द्वितीयाहिवचनस्य शपथ ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ (३, १, ४)’—इत्यनुदात्तत्वे, ‘धातो’ (६, १, १६२)—इति धातुस्वर एव शिष्यते, ‘सुपा सु लुक् (७, १, ३८)’—इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥ १ ॥

३ १ १
ऋतेन मित्रावरुणाहृताहृधाहृतस्पृशा ।

१ १ ३ १ १
ऋतुं वृहन्तनागाथि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “मित्रावरुणौ !” मित्रय वरुणयेति मित्रावरुणौ “देवता इन्द्रे च (६, ३, २६)”—इति पूर्वपद-

स्थानडादेशः, तादृशी युवां “ऋतुं” प्रवर्त्तमानमिमं सोमयागम्
 “आशाये” आनशाये व्याप्नुवन्ती “ऋन्दि लुङ् लङ्-लिटः
 (३, ४, ६)”—इति वर्त्तमाने लिट् लुङ्भावश्चान्दसः ।
 केन ? “ऋतेन” अवश्यभावितया सत्येन फलेन अस्मभ्यं फलं
 दातुमित्यर्थः । कौटुशी युवाम् ? “ऋतावधौ” “ऋतमित्युदक-
 नाम (निघ० १, १२, ६), सत्यं वा यज्ञं वा”—इति यास्कः
 उदकादीनामन्यतमस्य वर्त्तयितारी । अतएव “ऋतस्यशा”
 उदकादीन् स्रग्न्ती । कौटुशं ऋतुम् ? “वृहन्तम्” अङ्गैर्याङ्गै-
 चातिप्रौढम् ॥ २ ॥

१ १ १ ३ १ २१ १ १ १ १ १ २
 कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुचया ।

१ २ ३ १ २
 दत्तं दधाते अपसम् ॥ *३* ॥ [६]

अथ तृतीया । “मित्रावरुणा” मित्रावरुणौ एतौ देवौ
 “नः” अस्माक “दत्तं” बलम् “अपसं” कर्म च “दधाते” पोष-
 यत, कौटुशी ? “कवो” मेधाविनौ, “तुवि जाता” तुविजातौ
 बह्वनामुपकारकतया समुत्पन्नौ, “उरुचया” बहु निवासौ
 मित्रावरुणौ—मित्रशब्दः प्रातिपदिक-स्वरैणान्तोदात्तः (फि०
 १, १), वरुणशब्दो नित्स्वरैणाद्युदात्तः (६, १, १८७) ।
 तुविजातौ—बह्वनामुपकारकतया तल्लम्बन्धित्वेन जाताविति
 पष्ठोसमासे समासान्तोदात्तत्वम् (८, १, २२३), चतुर्थी-
 समासे हि “क्तेच (६, २, ४५)”—इति कश्चिन् पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुणां बह्वना चयौ उरुचयो, “चि
 निवास गत्योः (तु० प०)”—इति धातोः चिद्यन्वच्चिन्निति
 अय इत्यधिकरणे एव अच् प्रत्ययान्तस्य ‘चितः (६, १, १६३)’

- इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते “अयो निवासे (६, १, २०१)” —
 इत्याद्युदात्तत्वं विहितम्, समासे तु “समासस्य (८, १, २२३)”
 । —इत्यन्तोदात्तत्व बाधित्वा क्तुत्तरप्रकृतिस्वरिण (६, २, १३६)
 प्राप्तुमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्यपि घाथादि स्वरिणान्तोदात्त-
 त्वेन बाध्यते तथापि “पदादिच्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)”
 —इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व द्रष्टव्यम् । दत्त - दत्ततेरुत्साहकर्मणो
 निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । आप्यते फलमनेनेत्यपः
 कर्म, “आप कर्मास्याया ऋत्वि नुद् च वा (३० ४, १०८
 दौ० वृ०)” —इत्यन्तस्य अपमस्यारे इत्वाटौ निच्चा (६,
 १, १८७) दाद्युदात्तस्यापम् शब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्यु-
 दात्तत्वम् (३, १, ३) ॥ ३ ॥ [६]

१ १ २ १ १२ १ १ १२

इन्द्रेण सꣳ हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा ।

२ १ ० २ १ २

मन्दू समानवर्चसा ॥१॥

ऋ० मधुच्छन्द । छ० गायत्री । दे० मरुद्गण । अथ
 तृतीयदृचे—प्रथमा । हे मरुद्गण । त्वम् “इन्द्रेण” “सञ्ज-
 ग्मान्” सङ्गच्छमानः “स दृक्षसे हि” सम्यग् दृश्येथा. खलु,
 अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्यमित्यर्थ । कीदृशेनेन्द्रेण ? “अविभ्युषा”
 भोति रहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ ? “मन्दू” नित्य प्रसुदितौ,
 “समानवर्चसा” तुल्य दीप्तौ “पुरा कदाचित् वृत्र वध दगायाम्
 इन्द्रस्य सहायः सर्वे देवा इव खासेनापसारितास्तदानी
 मिन्द्रस्य इवमस्यन्ति-सकल सेना जयाधे मरुद्भिः सङ्गमो भूत्.
 —मोऽयमर्था “इत्यस्य त्वा श्वसथा (छ० घा० ४, १, ४, २,
 १०६ पृ०)”—इति मन्त्रे सगृह्योतः ; “इन्द्रो वै वृत्त इनिष्यन्”

—इति ब्राह्मणे (ता०) पपञ्चितय; इन्द्रशब्दः परमैश्वर्यवन्तं
 मरुद्गणज्ञाभिधत्ते, तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं वहिरेवाध्या-
 हर्त्तव्यम् । तथा चेयमृक् यास्केनैव व्याख्याता—“इन्द्रेण हि
 सन्दृश्यसे सद्गच्छमानोऽविभ्युपा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां
 स्योऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्, समानवर्चसेत्येतेन व्याख्या-
 तम् (४, १२)”—इति । सन्दृक्षसे—सम्पश्येथाः “दृशेद्येति
 वक्तव्यम् (७, १, ७ वा०)”—इत्यात्मनेपदम्, दृशेः “लिङ्ग्ये
 लिट् (३, ४, ७)”—इति प्रार्थनायां लिट्, यासस्से (३, ४,
 ८०), “लेटोऽडाढौ (३, ४, ८४)”—इत्याडागमः, “सिब्वहुल
 लेटि (३, १, ३४)”—इति सिप्, “सञ्जा पूर्वको विधिरनित्यः
 (प० श्रे० ८३)”—इति गुणाभावः, ब्रथादिना (८, २, ३६)
 पत्वम्, “पढोः कः सि (८, २, ४१)”—इति कत्वम्, “आदेश-
 प्रत्यययो (८, ३, ६८)”—इति सिपः पत्वम् बहुल ग्रहणात्
 सिपः परस्ताच्छ्वपि भवति, सिपा व्यवधानात् पश्चादेशो न
 भवति, शपः पिच्चादनुदात्तत्वम् (३, १, ४), उत्तरस्य ल-
 सार्यधातुकानुदात्तत्वम् (६, १, १८६), धातुस्वर एव शिष्यते
 (६, १, १६२), हि शब्दयोगात् “तिङ्तिङ् (८, १, २८)”—
 इति निघातो न भवति “हि च (८, १, ३४)”—इति
 प्रतिषेधात् । सञ्जग्मानः—गमेः सम्पूर्वात् ऋन्दसि लुङ्लङ्-
 लिटः (३, ४, ६)”—इति वर्त्तमाने लिट्, “सभोगम्पृच्छि०
 (१, ३, २८)”—इत्यात्मनेपद विधानात् लिटः काननादेयः
 (३, २, १०६), द्विर्भावः (६, १, ८), हलादि शेषः (७, ४,
 ६०), अभ्यासस्य चुत्वम् (७, ४, ६१), “गमहमन० (६, ४,
 ८८)”—इत्युपधा लोपः, कानचपिच्चादनुदात्तत्वम्, गति-
 समासे (२, २, १८), क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २
 ११८) । षविभ्युपा—“ञि भो भवे (ज०, प०), पूर्ववन्नित्

(३, ४, ६), “शेषात् कर्त्तरि० (१, ३, ७८)”—इति परस्मै-
 पदम्, “कसुश्च (३, २, १०७)”—इति लिटः कसुरादेशः,
 तस्य किच्च्वाद गुणाभावः (१, १, ५), अभ्यामस्य ऊस्व-जश्ल्वे
 (७, ४, ६६)—(८, ४, ५४) क्रादिनियमात्- प्राप्त इट्
 (७, २, १३) “वस्वेकाजाहसाम् (७, २, ६७)”—इति
 नियमात् निवर्त्तते नञ्समासे ढतीयैकवचने भत्वाद् “वसोः
 सम्प्रसारणम् (६, १, १३१)”—इति वकारस्य उकारा-
 देशः, “सम्प्रसारणाच्च (६, १, १०८)”—इति पूर्वरूपत्वं
 बाधित्वा “एरनेकाच (६, ४, ८२)”—इति यणादेशः, अव्यय-
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १६८), पूर्वेण सह सङ्गिताया
 ओकारस्य “शङः पदान्तादति (६, १, १०६)”—इति पर-
 रूपत्वे प्राप्ते “प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)”—
 इति प्रकृतिभावः। मन्दू—‘मद स्तुति-मोद-मद स्वप्न कान्ति
 गतिपु’ (भ्वा०, आ०,), “इदितो नुम् धातोः (७, १, ८५)”—
 इति नुमागमः, कुरित्यनुवृत्तौ “खरु-शङ्कु षीयु नीलङ्गु लिगु
 (उ० १, ३६)”—इत्यवाविभक्तिर्निर्देशाद्दन्तेर्हिङ्गुरिति-
 वदात्वन्तरादपि कुरित्युक्तम्, प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः (३, १,
 ३), द्विवचने सौ “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६, २, १०४), ढतो-
 यैकवचने च “सुपा सु लुक्० (७, १, ३६)”—इत्यादिना
 पूर्वसवर्णदोषत्वम्, समान वच्चौ ययोरिति वा यस्येति बङ्-
 व्रीहिः, द्विवचने “सुपां सु-लुक्० (७, १, ३६)”—इत्याकारः,
 समान-पदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् (फि० १, १), बङ्-
 व्रीहौ पूर्वपद प्रकृति स्वरिण (८, २, १), तदेवावशिष्यते ॥१५

१ १२ ३१३ ३ १२ ३ १ २ ३ १
 आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

दधाना नाम यज्ञियम् ॥२॥

अथ द्वितीया । अज्ञेयवधारणार्थः । “आत् अह” वर्णा-
 क्षीरान्तरमेव “स्वधामनु” इतःपरं जनिष्यमाणभ्रममुदकं वा
 अनुलक्ष्य महतो देवाः “पुनः गर्भत्वम् आ ईरिरे” मेघ-मध्ये
 जातस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः प्रतिमंवत्सर मेवं कुर्वन्तीति दर्श-
 यितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः ? “यज्ञियं” यज्ञाहं
 “नाम” “दधानाः” धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृक्
 वातानामीदृक् चेत्यादीनि यज्ञ योस्थानि नामान्यन्यत्राम्ना-
 तानि । “अभ्यः”—इत्यादिष्वष्टाविंशति-सङ्ख्याकेष्वनामसु
 “उक्” (१५), “रसः” (१६), “स्वधा” (१७)—इति पठि-
 तम्, (निघ० २, ७) “अर्णः”—इत्यादिष्वेकशत-सङ्ख्याकेषु
 दक-नामसु च “तेजः” (८६), “स्वधा” (८७), “अक्षरम्”
 (८८)—इति पठितम् (निघ० १, १२) । “आत्”-“अह”-
 निपातावाद्युदात्तौ (फि० ४, १२) । स्वधा—स्वं लोकं दधाति
 पुण्यातीति स्वधा, “आतोऽनुपसर्गे कः (२, २, ३), छान्दुत्तर-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १६८) । अनु-पुनः-शब्दौ निपातावा-
 द्युदात्तौ (फि०, ४, १२) । गर्भस्य भावो गर्भत्वं प्रत्ययस्वरः
 (३, १, ३) । एरिरे—अन्तर्भावितस्यर्थात् ‘इण् गतौ (अदा०,
 प०)’—इत्यस्यादनुदात्तेतः परस्य लिटो भ्रस्य इरेच्, चित्त्वा-
 दन्तोदात्तः (६, १, १६२), “सह सुपा (२, १, ४)”—इत्यत्र
 “सुपा” योगविभागाटाडा सह तिङः “समासस्य (८, १,
 २२३)”—इत्यन्तोदात्तत्वम्, “इजादेय गुरुमतो नृष्यः (३, १,
 ३६)”—इत्याम् न भवति मन्वत्वात् षड् गन्ध-योगाच्चिघाता-
 भावः “तु-पथ्यप्रथ्यताक्षेः पूजायात् (८, १, ३८)”—इति

निषेधात् । दधानाः—शानचञित्वाटन्तोदात्तत्वे प्राप्ते (६, १, १६२) “अभ्यस्तानामादिः (६, १, १८६)”—इत्याद्युदात्तत्वत् । यन्नमर्हति यन्नियम्, “यन्नर्त्विगभ्यां घ-खञौ (५, १, ७१)”
 —इति घ-प्रत्ययः “आयन्नेयीनीयियः फ ढ ख छ घां प्रत्ययादीनाम् (७, १, २)”—इतीयादेशः प्रत्ययस्यरेण इकार उदात्तः (३, १, ३) ॥ २ ॥

३ १ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 वीडु चिदारुजलुभिर्गुहा चिदिन्द्र वङ्गिभिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 अविन्द उस्त्रिया अनु ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् ‘पणिभिर्देव-
 लोकाद् गावोऽपहृताः अन्धकारे प्रचिताः तान्द्येन्द्रो मरुद्भिः
 सहाजयत’—इति । एतच्च बहुचानुक्रमणिकायां सूचितम्—
 “पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमादेतशुनीन्द्रेण प्रेषिता
 ता ऋग्भिः पण्ड्याऽमित्रोयन्तः प्रोचुः”—इति । मन्वान्तरेऽपि
 दृष्टान्ततया सूचितम्—“निरुद्धा आपः पणिनेव गावः”—
 इति तदेव उपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते—हे “इन्द्र !” “वीडु
 चित्” इदमपि दुर्गमस्थानम् “आरुजलुभिः” अभिमखद्भिः
 “वङ्गिभिः” वीटृभिः अन्यत्र नेतुं समर्थैः मरुद्भिः सहितस्व
 “गुहा चित्” गुहायामपि स्थापिता “उस्त्रिया” गाः “अन्व-
 पिन्दः” अन्विष्य लब्धवानसि । “ओजः” (१), “पाजः” (२)—
 इत्यादिष्वटापियतिसङ्ग्राहेषु बल-नामसु “दक्षः” (११)
 “वीनु” (१४) “चोदम्” (१५)—इति पठितम् । (८, ८)
 नय सङ्ग्राहेषु गो-नामसु “अन्नया” (१), “उस्त्रा” (२),
 “उस्त्रिया” (३)—इति पठितम् निघ० (२, ११) । वीडु—
 प्रातिपदिक-स्रष्ट (फि० १, १) । चित्—आदिखदात्तः ।

आरुज्जुभिः—‘हजो भङ्गे (तु० ष०) इत्यस्मादीणादिकः
 कर्तृच् प्रत्ययः, किच्चाट् (१, १, ५) गुणाभाज, चित्त्वादन्तो-
 दात्तत्वम् (६, १, १६) समासे क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च
 (६, २, १६०) । गुहा—सप्तम्या डादेशः (७, १, ३८),
 “ग्रामादीनाञ्च (फि०, २, १५)”—इत्याद्युदात्तः । वङ्गिभिः—
 “वहि-प्रि यु यु-ग्ला ह्य-त्वरिभ्योनिः (उ० ४, ५१)”—इति
 नि प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । अविन्द—‘शेमुचादीनाम्
 (७, १, १८)”—इति तुमागम, लुङ् लृङ् लृङ् च्छुदात्तः
 (६, ४, ७१) । वसन्तीति उरियाः वसोः कर्त्तरि यक् प्रत्ययः,
 पत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीय. (३, १, ८५), उक्तं हि ‘यत्र
 पदार्थविशेषसुक्तं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद् ग्राह्यम् (३, १, ८५
 भा०)’—इति, इकारः प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः (३, १, १) ॥३॥[७]

१ २३ १२ २२ २१ २२ २२ २२

ता हुवे ययोरिद् पप्ने विश्वं पुरा कृतम् ।

२ १ २८
 इन्द्राग्नी न मर्द्धतः ॥३॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्निः । अथ
 चतुर्थे षष्ठे प्रथमा । “ता” तौ तादृशौ “इन्द्राग्नी” “हुवे”
 आह्वये । “ययो.” इन्द्राग्न्योः “पुरा” पूर्वस्मिन् काले “कृतं”
 “विश्वं” सर्वम् “इद्” पूर्वासृष्ट कौत्सित वीर्यं “पप्ने” पन्थते
 ऋषिभिः स्तूपते ;—ताविन्द्राग्नी हुवे इत्यन्वयः । तौ
 इन्द्राग्नी न “मर्द्धत.” मर्द्धतिः द्विसाकर्म (निघ० ०, १८,
 १४) स्तोतृन् अक्षिप्तः । अतोऽप्यान् आहुतौ रचतामिति
 भावः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे ।

१ १ १ १ १
ता नो मृडात ईदृशे ॥२॥

अथ द्वितीया । “उग्रा” उग्रो उद्गूणं बली अतएव “मृधः” शत्रून् “विघनिता” विघनितौ विशेषेण हतवन्तौ “इन्द्राग्नी” “हवामहे” आह्वयामहे । तौ चेन्द्राग्नी “ईदृशे” अस्मिन् संज्ञाने “नः” अस्मान् “मृडातः” सुखयताम् यदा मृडातिः उपदयाकर्मा ; नोऽस्माकं मृडातः उपदयां कुरुताम् ॥२॥

१ १ १ १ १ १ १ १
हथो वृत्राण्यार्या हथो दासानि सत्पती ।

१ १ १ १ १ १
हथो विष्ट्रा अप द्विपः ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नी ! “आर्या” आर्यैः कर्मानुष्ठा-
तभिः कृतानि “वृत्राणि” उपद्रवजातानि “हथः” द्विस्त्रः ।
तथा “सत्पती” सता पालयितारी सन्ती “दासानि” दासाः
कर्मज्ञेनाः शत्रवः, तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हथः । अपि
च “विष्ट्राः” सर्वाः, “द्विपः” द्वेष्ट्रोः शत्रुभूताः प्रजाः “अप
हथः” विनाशयथः अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

“हथः”-“हनः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्चप्रकामे उत्तरार्चिकस्य चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीय उच्छः ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १
अभि सीमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् ।

१ १ २१ ३ १ १ २ १ १ २ ३ १ १
समुद्रस्याधि विष्टपे मनौपिणो मत्सरासोः मदच्युतः

॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० वृद्धती । दे० सोमः । अथ
द्वतीयखण्डे प्रथमखण्डे—प्रथमा । “आयवः” गमन-श्रीलाः
“सोमासः” सोमाः “मद्य” मदकरं मदम् आत्मीयं रसम् ।
“अभिपवन्ते” अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते “समुद्रस्य”
अन्तरिक्षस्य “अधिविष्टपे” अधिकं समुच्छ्रिते पवित्रे यद्वा
समुद्रस्य यस्मात् समुद्रवन्ति रसान्तस्य कलशस्य “अधि”
उपरि “विष्टपे” स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कौटुभाः ?
“मनौपिणः” मनस ईशितारो “मत्सरासः” मदकराः “मद-
च्युतः” मदसाविणः ॥

“विष्टपे”-“विष्टपि”—इति पाठौ, “मदच्युतः”-“स्वविदः”
इति च ॥ १ ॥

१ १ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ २
तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजादेव ऋतं वृहत्

१ १ ३ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अर्पा मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं वृहत्

॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” पूयमानः “देवः” द्योतमानः
“वृहत्” अत्यन्तम् “ऋतम्” सत्यभूतः “राजा” सोमः “समु-
द्रम्” अन्तरिक्षं कलशं वा “ऊर्मिणा” धारया “तरत्” तरति
“हिन्वानः” प्रेष्यमाणः । “ऋतम्वृहत्” अत्यन्तं सत्यभूतः स
सोमः “मित्रस्य वरुणस्य” मित्रावरुणयोः “धर्मणा” धारणार्थं
“प्र अर्पा” प्रार्थति प्रकर्षणं गच्छति ॥

“अर्पा”-“अर्पन्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

नृभिर्येमाणो हव्यतो विचक्षणो राजा देवः समुद्रः

॥*३*॥ [६]

अथ अध्यास्यारूपा तृतीया । “नृभिः” कर्म-नेष्टभिः ऋत्विग्भिः “येमानः” नियम्यमानः “हव्यतः” सृष्टणीयो “विचक्षणः” विद्वष्टा “देवः” दीप्यमानः “समुद्रः” अन्तरिक्षे भवः “राजा” सोमः इन्द्रार्थं पवते इति शेषः ॥

“येमाणः”-येमानः” इति पाठी ॥ ३ ॥ [६]

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तिस्रो वाच ईरयति प्र वङ्गिः

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥*१*॥

ऋ० पराशरः । छ० विष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
द्वये—प्रथमा । “वङ्गिः” षोढा यजमानः “तिस्रोवाचः”
ऋग्यजु सामात्मिकाः स्तुतीः प्रेरयति । तथा “ऋतस्य” यज्ञस्य
“धीतिं” धारयित्रीं “ब्रह्मणः” परिष्टस्य सोमस्य “मनीषाम्”
मनस ईश्वित्रीं कल्पाणीं वाचं प्रेरयति । खिञ्च “गोपतिं”
वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वत् गवां स्वामिन सोमं
“गावः” “पृच्छमानाः” पृच्छन्त्यः सत्यः यन्ति स्व-पयसा
मिश्रयितुम् अभिगच्छन्ति । तथा “वावशानाः” कामयमानाः
“मतयः” स्तोतारय “सोम” “यन्ति” स्तोतुमभिगच्छन्ति । १॥

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २
सोमं गावो धेनवो वावशानाः

२ २ २ २ २ २ २ २ २
सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २
सोमः सुत ऋच्यते पूयमानः

२ २ २ २ २ २ २ २ २
सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥*२॥

अथ द्वितीया । “धेनवः” प्रौणयित्रो “गावः” “सोमं”
“वावशाना.” कामयमाना भवन्ति, “विप्राः” मेधाविनः
स्तोतारः “सोम” “मतिभिः” स्तुतिभिः “पृच्छमानाः”
पृच्छन्तो भवन्ति “सुत.” अभिषुतः “सोमः” “पूयमानः”
ऋत्विग्भिः “ऋच्यते” चरति । तथा “त्रिष्टुभः” त्रिष्टु-
ब्रूयाः “अर्का.” अस्त्राभिः क्रियमाणा एते मन्त्राः “सोमे”
“सन्नवन्ते” सन्नवन्ते ॥

“सोमस्युतऋच्यतेपूयमानः”—इति छन्दोगाः, “सोमः-
सुत. पूयते अज्यमानः”—इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २
एवा नः सोम परिपिच्यमान

२ २ २ २ २ २ २ २ २
आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्रमा विश वृहता मदेन

२ २ २ २ २ २ २ २ २
वर्धया वाचं जनया पुरन्धिम् ॥*३॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “परिपिच्यमानः” परितः

पात्रेषु सिध्यमानः पृथमानः त्वं “नः एवा” अस्माकमेव
 “स्वस्ति” अविनाशम् आ पयस्व प्रापय । किञ्च “दृढता”
 महता “मदेन” मदकर-रसेन अहम् “इन्द्रम्” “आविश”
 प्रविश । तथा “वर्षया” “वाच” स्तुति-लक्षणां प्रसिद्धां कुरु ।
 किञ्च “पुरन्धि” बहुधिय प्रज्ञान “जनया” अस्मभ्यमुत्पादय ।
 वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदायप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

३

१ २२ २२ २१ १२२१
 यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमोरुत स्युः ।

१ २ २२२ १ २ २२ १ २ १ २ २ १ १
 न त्वावच्चिंत्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी
 ॥११॥

ऋ० पुरुहन्त्राः । छ० उहती । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
 खण्डे, प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते”
 तव प्रतिमानार्थं “यद्” यदि “द्याव.” द्युलोकाः “शत” शत-
 सङ्ख्याका. “स्यु.” तथापि नाश्रुवन्ति । “उत” अपि च “भूमौ.”
 भूम्य. “ते” तव मूर्तिं प्रतिविम्बाय “शत” स्युः तथापि “न”
 अश्रुवन्ति । हे “वच्चिन्” ! “त्वा” त्वाम् “सहस्र” “सूर्या.”
 अगणिता अपि सूर्याः “न” “अनु” भवन्ति न प्रकाशयन्ती-
 त्यर्थः । “न तत्र सूर्या भाति (सु० उप०)”—इति श्रुतेः ।
 किं बहुना जातं पूर्वमुत्पन्न किञ्चित् त्वामनु “नाष्ट” नाश्रुते
 तथा “रोदसी” द्यावापृथिव्यो नाश्रुवाते सर्वभ्याऽतिरिच्यसे
 इत्यर्थः । “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचाद् दिवो
 ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”—इति (वृ० उप०) श्रुतेः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १
आ पप्राथ महिना वृष्णा

१ १ १ १ १ १
वृषन्विश्वं शविष्ठ शवसा

१ १ १ १ १ १
अस्मान् अत्र मधवन् गोमति

१ १ १ १ १ १ १ १
व्रजे वज्रिं चिदाभिरुतिभिः ॥*२*॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “वृषन्” ! अभिमतवर्षकेन्द्र ! त्वम्
“आ पप्राथ” आ पूरयसि व्याप्नोषि । कानि ? “विश्वं”
सर्वाणि “वृष्णा” वर्षकाणि बलानि शत्रुसम्बन्धीनि । केन
साधनेन ? “महिना” महता “शवसा” बलेन स्वीयेन अथवा
वृषोरत्येतच्छ्रवो विशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण
महता बलेन अस्मदीयानि बलानि पूरयसीत्यर्थः । अथ
तथाकृत्वा हे “शविष्ठ !” बलवत्तम ! “गोमति” बहुभिः
गोभिर्युक्ते “व्रजे” शत्रुसम्बन्धिनिमित्ते सति “अस्मान्” “अत्र”
रक्ष । हे “मधवन्” धनवन् ! “वज्रिन्” वज्रयुक्तेन्द्र ! कोः
साधनेः ? “चिदाभिः” नानाविधैः “ऊतिभिः” रक्षणे-
रिति ॥२॥ [११]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
वयं घ त्वा सुतावन्त आयो न वृक्षवह्निपः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । ऊ० वृद्धतौ । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
लक्षणे—प्रथमा । हे “वृत्रहन्” इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “वयं घ” -

वयं खलु “सुतवन्तः” “आपः न” आप इव प्रवणमभिम-
च्छामः । “पवित्रस्य” सोमानां प्रस्रवणेषु “वृक्तवर्हिषः”
तोर्णवर्हिषः स्तोतारश्च त्वां पर्युपासते ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
कदा सुतं तृपाण ओक आगमदिन्द्र स्वर्दीव वधुसगः

॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “वसो !” वासयितरिन्द्र ! “त्वा” त्वा
“सुते” अभिपुते सोमे “निरेके” निर्गमे “उक्थिनः” “नरः”
नेतारः “स्वरन्ति” शब्दायन्ते । अपि चेन्द्रः “सुतं” सोमं प्रति
“तृपाणः” तृषण् “स्वर्दीवः” स्वभूत-शब्दो इव “वधुसगः”
वननीय-गमनो वृषभः शब्द कुर्वन् “कदा” “ओकः” स्थानम्
“आगमत्” आगच्छेत् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
कखेभिर्धृष्यावा धृषद्वाजं दर्पिं सहस्रिणम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
पिशङ्गरूपं मधवन्विचर्षणे मच्चू गोमन्तमीमहे

॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । हे ‘धृष्यो’ ! धर्षकेन्द्र ! ‘कखेभिः’ कखान् मेधाविनः
स्तोतृन् अनुपिच्य विभक्ति च्यत्वयः (३, १, ८५) “सहस्रिणं”
सहस्र-सङ्गाकं “वाजम्” “आदर्पिं” प्रयच्छसि । हे “मध-
वन्” ! धनवन् ! “विचर्षणे” विद्रष्टरिन्द्र ! “धृषत्” धृष्टं “पिशङ्ग-
रूपं” “गोमन्तम्” वाजं “मच्चू” शीघ्रम् “मीमहे” याचामहे,
त्वामिति शेषः ॥ ३ ॥ [१२]

३ १ ३ १ १ ३ १ ३ १ २ ३ १

तरणिरित्तिपासति वाजं पुरन्ध्या युजा ।

३ ३ १ २ ३ १ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २

आ व इन्द्रं पुरुद्धतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम्

॥१३॥

ऋ० वसिष्ठः । क० वृहती । टे० इन्द्रः । अथ प्रगाथ-
रूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । “तरणिरित्” युद्धादौ कर्मणि
त्वरित एव पुमान् “पुरन्ध्या” महत्या धिया “युजा” सहाय-
भूतया “वाजम्” अत्र “सिपासति” सम्भजते, “पुरुद्धत” बहु-
भिराहुतम् “इन्द्रम्” “गिरा” स्तुत्या हे यजमाना । “व” युष्म-
दर्थम् अहम् “आ नमे” आनतमभिसुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्त —
“नेमि” चक्रस्य बलयम् “सुद्रुव” शोभनदारु “तष्टेव” यथा
वहेकि दारु नेमिमानमयते तद्वदित्वर्थ ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ ३ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २

न दुष्टतिर्द्रविणो देषु शस्यते न स्नेधन्त रयिर्नगत् ।

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २

सुशक्तिरिन्मघव तुभ्यं मावते देषा यत्पार्य्ये दिवि

॥२४॥ [१३]

अथ द्वितीया । “द्रविणो देषु” धनदाव्यु पुरुषेषु “दुष्टति”
असमीचीना स्तुति “न शस्यते” नाभिधीयते । किञ्च
“स्नेधन्त” हिंसन्त धनदाव्युविषय स्तुत्यादि कर्माभ्यर्क्यन्त-
मित्यर्थं, एतन्भूत जन “रयि.” धन “न नगत्” न व्याप्नोति ।
तथा हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र । “पार्य्ये दिवि” सौत्ये दिवसे
“मावते” मत्सहमाय स्ताने “देषा” दातव्य “यत्” धनमस्ति

तत् "तुभ्यं" तच्चः सकाशात् "सुशक्तिरित्" शोभन-स्तुतिक
एव स्तोता लभत इति शेषः ॥

"नदुष्टतिद्रंविणोदेषुशस्यते"—इति छन्दोगाः, "नदुष्टती
मर्त्योविन्दतेवसु"—इति बद्धचाः ॥ २ ॥ [१३]

इति सामवेदाख्यंकारे उत्तरायन्यस्य चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः । । ।

१ १७ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तिस्रो वाच उदीरते गावो निमन्ति धेनवः ।

१ १ १ १ १
हरिरेति कनिक्रदत् ॥*१३॥

ऋ० त्रित-आत्यो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ पञ्चमे खण्डे—प्रथमद्वये—प्रथमा । "तिस्रोवाचः" ऋगा-
दिभेदेन "उदीरते" प्रोद्गायन्ति ऋत्विजः । "धेनवः" आशि-
रेण प्रीणयित्रो "गावः" "निमन्ति" शब्दायन्ते दोहार्यम्,
"हरिः" हरितवर्णः सोमश्च "कनिक्रदत्" शब्द कुर्वन् "एति"
गच्छति द्रोणकलशम् ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि ब्रह्मीरनूपतं यद्धीर्त्तस्य मातरः ।

१ १ १ १ १ १ १
मर्जयन्तीर्दिवः शिशुम् ॥*१४॥

अथ द्वितीया । "ब्रह्मीः" ब्राह्मण-प्रेरिताः "यद्धीः" मङ्गल्यः
"यद्धः"—इति मङ्गल्यस्य (निव० ३, ३, १३) "ऋतस्य" यज्ञस्य
"मातरः" निर्मात्रयः स्तुतयः "दिवः" द्युलोकात् "शिशुम्"
शिशु-स्थानीय सोमम् "मर्जयन्तीः" पावयन्तीः "अभ्यनूपतं"
स्तुयन्ति यतोयस्वामितोर्दिवि सोम आसीदित्यादि श्रुतेः द्युशि-
शुत्व तस्य ॥

“मर्जयन्तीः”-मर्जयन्ते—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 रायः समुद्रांश्चतुरोऽस्मभ्यं सोम मिश्रतः ।

१ १ २ २ २
 आ पवस्व सहस्रिणः ॥ २ ॥ [१४]

अथ तृतीया । “रायः” धनस्य मन्त्रन्विनश्च “चतुरः समुद्रान्” मणि-मुक्तादि-धन पूर्णानित्वर्थः । तादृशान् समुद्रान् “अस्मभ्यम्” अर्थाय हे “सोम !” “मिश्रतः” सर्वतः “आ पवस्व” । तथा “सहस्रिणः” अपरिमितान् कामान् आपवस्व प्रयच्छ चतुःसमुद्रस्य धन-विशेष प्राप्ते तत्राध्यगत-धन-भूमि-स्वामित्वमन्तरिणा सम्भवात् चतुर्भ्योऽपि सहित-भूमण्डल-स्वामित्वमेवाशास्त्रे यजमानः ॥ २ ॥ [१४]

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 पवित्रवन्तो अक्षरं देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ २ ॥

ऋ० यजातिः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीय-द्वये—प्रथमा । “मधुमत्तमाः” अतिशयेन माधुर्योपिताः अतएव “मन्दिनः” मदकराः “सुतासः” अभिपुताः सोमाः “पवित्रवन्तः” पवित्रे वर्त्तमानाः सन्तः “इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “अक्षरन्” पात्रेषु चरन्ति । अथ प्रत्यक्षतः—“वः” युष्माकं “मदाः” मदहेतवः रसाः “देवान्” इन्द्रादीन् “गच्छन्तु” ॥ २ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अत्रुवन् ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 वाचस्पतिर्मखल्यते विप्रवस्येशान ओ ज सः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “इन्दुः” सोमः “इन्द्राय” इन्द्रार्घ्यं “पवते” कलशे चरति—“इति” “देवासः” स्तुतिकारिणः स्तोतारः “ब्रुवन्” वदन्ति ; यदा स्तोतार एव ब्रुवन्ति तदानीं “वाचः” स्तुतेः “पतिः” पालयिता यद्वा शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः, तादृशः सोमः “मखस्यते” स्तुतिभिः पूजामिच्छति लालसायां सुगागामः । कीदृशः ? “ओजसः” बलवतः “विश्वस्य” सर्वस्य “ईमानः” प्रभुः ॥

“ओजसः”-“ओजसा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ १

१ १ १

१ १

सहस्रधारः पवते समुद्री वाचमीद्वयः ।

१ १ १ १ १ १

१ १ १ १

सोमस्पती रथीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ३ ॥ [१५]

अथ तृतीया । “सहस्रधारः” बहुविध धारोपेतः “सोमः” “पवते” चरति । कीदृशः ? “समुद्रः” समुद्रवन्ति रसः रस-स्नानीयः “वाचमीद्वयः” ईद्वतेष्वन्तस्य सुषुपपदे खम् प्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता “रथीणां” धनानां “पतिः” प्रभुः यद्वा “रथीणां” हविषो दातृणां यजमानानां “पतिः” पालयिता “दिवेदिवे” प्रत्यहम् “इन्द्रस्य” “सखा” मित्रभूतः सोमः पवते ॥

“सोमस्पतिः”-“सोमःपतिः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१५]

१ १ १ १ १ १

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते

१ १ १ १ १ १

प्रभुर्गात्राणि पर्य्यपि विश्वतः ।

१ १ १ १ १ १
अतप्ततनून् तदामो अश्रुते

१ १ १ १ १ १ १ १

श्रुतास इव हन्तः सं तदाशत ॥१॥

ऋ० पवित्रः । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
दृष्टे—प्रथमा । हे “ब्रह्मणस्पते ।” मन्त्रस्य स्वामिन् सोम !
“ते” “पवित्रं” शोधकमङ्गं “विततं” सर्वत्र विस्तृतम् । सः
“प्रभुः” प्रभविता त्वं “गात्राणि” पातुरङ्गानि “पर्य्यपि” परि-
गच्छसि “विश्वतः” सर्वतस्तव तत् पवित्वम् “अतप्ततनूः” पयो-
व्रतादिना असन्तप्तगात्रः “आमः” अपरिपक्वः “न अश्रुते” न
व्याप्नोति । “श्रुतास इत्” “श्रुता एव” परिपक्वा एव “वहन्तः”
यागं निर्वहन्तः “तत्” पवित्वम् “समाशत” व्याप्नुवन्ति ॥

“सन्तदाशत”-“तप्तमाशत”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
तपोपवित्रं विततं दिवस्पदे-

१ १ १ १ १ १ १ १ १
ऽर्चन्तो अस्य तन्तवो व्यथिरन् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
अवन्त्यस्य पवितारमाशवो

१ १ १ १ १ १ १ १ १
दिवः पृष्ठमधि रोहन्ति तेजसा ॥२॥

अथ द्वितीया । “तपो.” शत्रूणां तापकस्य सोमस्य “पवित्रं”
शोधकमङ्गं “दिवस्पदे” द्युलोकस्थित्ये स्वाने “विततं” विस्तृ-
तम् । “तृतीयस्वामितां दिवि सोम आसीत्”—इति ब्राह्म-
णम् । “अस्य” “तन्तव.” अश्रवः “अर्चन्तः” दीप्यमानाः

“व्यस्त्रिरन्” विविधं तिष्ठन्ति पृथिव्यां हविर्दाने वा “अस्य” सोमस्य “आश्व.” शीघ्रगामिनः रसा, “पवितार” पावयितार यजमानम् “अवन्ति” रक्षन्ति होमद्वारा पथाहुता, “दिवः” द्युलोकस्य “पृष्ठ” पृष्ठभागम् उन्नतदेशम् “तेजसा” स्वप्रकाशेन सार्वम् “अधिरोहन्ति” आरोहणं कुर्वन्ति ॥

“अर्चन्तः” “शोचन्तः”—इति पाठौ, “अधिरोहन्ति तेजसा”—
“अधितिष्ठन्ति चेतसा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ १ २ २ २
अरुरुचदुपसः पृश्निरग्निय

२ १ २ २ १ २ २ २
उच्चा मिमेति भुवनेषु वाजयुः ।

१ १ २ १ १ २
भावाविनो ममिरे अस्य मायया

२ १ २ २ २ २ १ २ १ १
नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥३३॥ [१६]

अथ तृतीया । “उपस.” सम्बन्धि “पृश्नि.” आदित्यः
“पृश्निरादित्यो भवति प्राग्र्युत एनं वर्षः”—इति निरुक्तम् (२,
१४) “अग्नियः” सुख्य सोऽयम् “अरुरुचत्” रोचयति । स
“उच्चा” जलस्य सेक्ता “भुवनेषु” भूतजातेषु “मिमेति” मिनोति
उदकं प्रक्षिपतीत्यर्थः । “वाजयुः” तेषामन्नमिच्छन् “माया-
विन.” माया प्रज्ञा तद्वन्तः देवा “अस्य” सोमस्य “मायया”
प्रज्ञया “ममिरे” निर्मितवन्तः, सोमस्यैकेकाग्रपानबला
अभ्यादयः स्व-स्व व्यापारेण जगत् सृजन्तीत्यर्थः । तथा “अस्य”
मायया “नृचक्षसः” नृषां द्रष्टारः “पितरः” पालका देवाः
अद्विरसः पितरो वा “गर्भम्” “आदधुः” धारयन्ति धोपधीषु
च । पत्र सूर्यात्मकः सोमः स्तूयते । सूर्यरश्मयुगमाधीन-

वर्हनाञ्चन्द्रस्य अयमुपनः पृथिः सविता अरुरुचत् रोचते रोच-
यति वा सर्वं शिष्ट समानं तत्सम्बन्धिनः 'नृचक्षसः' नृणां
दृष्टारः 'पितरो' जगद्रक्षका रश्मयो 'गर्ममादधुः' वृष्ट्यर्थम् ॥

“मिमेति भुवनेषु” “विभर्त्ति भुवनानि”—इति पाठौ ॥३॥ [१६]

इति सामवेदार्धप्रकाशे सत्तराव्यस्य चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

१ २२ ३ १ २ २ २ २ ३ १ २
प्र म० हिष्टाय गायत ऋतावू वृहते शुक्रशोचिषे ।

३ २ २ ३ १ २
उपस्तुतासो अग्नये ॥ *१* ॥

ऋ० सौभरिः । छ० ककुप्-मतोवृहती । दे० अग्निः ।
अथ पठे खण्डे—प्रथमसूक्त-प्रगाथे—इ “उपस्तुतासः” । उप-
स्तोतारः । यूय “महिष्टाय” दाह्यतमाय “ऋतावूने” ऋतवते
यज्रवते वा “वृहते” महते “शुक्रशोचिषे” दीप्ततेजसे “अग्नये”
“प्र गायत” स्तोत्र पठत ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
आ व० सते मघवा वीरवद्यगः समिद्धो युन्नाहुतः ।

१ १ २ ३ १ २ २ २ २ २ १ २ ३ १ २
कुविन्द्रो अस्य सुमतिर्भवोयस्यच्छा वाजेभिरागमत्
॥ *२* ॥ [१७]

अथ द्वितीया । “मघवा” धनवान् “दुम्नी” अन्नवान्
यगसो वा । तथा च यास्क—“दुम्न” द्योतवेद्यगो वाञ्चं वा
(५, २)—इति “समिद्ध” मन्मन् दीप्तः “आहुतः” आभि-
सुष्येन हुतः अग्निः “वीरवत्” पुत्रवत् “यगः” यगस्करम्
अथम् “धावंसते” यजमानेभ्य आ प्रयच्छति तस्य “अथ”

अग्नेः “भवीयसी” अस्मासु अतिशयेन भवितुं योग्या “सुमतिः”
 अनुग्रह-बुद्धिः “नः” अस्मान् “अच्छ” प्रति “वाजेभिः” अन्नैः
 सह “कुवित्” बहुवारम् । सन्तिलम् कुविदिति बहु-नाम
 (निघ० ३, १, १२) “आगमत्” आगच्छतु ॥

“भवीयसी”-“नवीयसी”—इति पाठो ॥ २ ॥ [१७]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृक्षु सासहिम् ।

१ १ १ १ १ १
 उ लोककृत्तुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥७१॥

ऋ० गोयुक्त-अश्वसूक्तौ वा । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः ।
 अथ द्वितीयदृचे—प्रथमा । हे “अद्रिवः” वज्रवन् इन्द्र !
 “ते” त्वदीय तं “मदं” सोमपान-जनितं हृषं “गृणीमसि”
 गृणीमः प्रशंसामः “गृ गृद्धे” क्त्वादिः ‘ष्वादीनां ङस्वः (७,
 ४, ८०)’, “इदन्तोमसि (७, १, ४६)”—इति मसद्गगमः ।
 कीदृशम् ? “वृषण” वर्षितारं कामानां “पृक्षु” पुतनासु
 सग्रामेषु “सासहि” गवूणाम् अभिभवितार “लोककृत्तु”
 लोकस्य स्थानस्य कर्तार हरिश्रियं “हरिभ्याम्” अग्नाभ्यां
 अयणोयं सेव्यम् “उ” शब्द एषः मसुञ्चवे पादपूरणे वा ॥

“पृक्षु”-“पृक्षु”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 येन ज्योतीष्प्यायवे मनवे च विवेदिय ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १
 मन्दानो अस्य वहिषो वि राजसि ॥७२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “येन” आत्मोयेन मदेन
 “प्यायवे” पौर्वगैषाय, “मनवे” विरसतः पुत्राय च “ज्योतीर्षि”

सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्वरणेन “विवेदिय” अल-
 भयः प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसौत्वयः ; तेन मदेन
 “मन्दानः” मीदमानस्त्वम् “अस्य वर्हिपः” वृत्रस्य यज्ञस्य
 “विराजसि” विशेषेण दीप्यसे । यदा अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी,
 अनेन वर्हिपा वृत्रेण मदेन ह्वयन् विराजसि विशेषेण
 दीप्यसे ॥ २ ॥

२३१. २ १ २२ ; २१२
 तद्व्या चित्त उक्थिनोऽनु एवन्ति पूर्वथा ।

१, २ ३१ २ ३१२
 वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥३३॥ [१८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वदीयं “तत्” प्रसिद्धं
 वनम् “अद्याचित्” अथापि “पूर्वथा” पूर्वस्मिन् काले इव
 “उक्थिनः” शस्त्रिणः स्तोतारः “अनुष्टुवन्ति” क्रमेण प्रशसन्ति ।
 स त्वं “वृषपत्नी” वृषा वर्षन्तः पर्जन्याः पतिर्यासां तादृशीः
 अपः “दिवेदिवे” प्रतिदिवस “जय” स्वायत्तं कुरु ॥ ३ ॥ [१८]

२१ २२ २२८ २ ११ २१२
 शुधी हव तिरच्या इन्द्र यस्त्वा सपर्य्यति ।

२१२ २ ११ २१२ २१२
 सुवीर्य्यस्य गोमतो राशस्पूधिं महात् असि ॥३४॥

ऋ० तिरची । ङ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
 षष्ठे—प्रथमा । हे इन्द्र ! यः “त्वा” त्वां “सपर्य्यति” सपर-
 शब्द कण्ठादिः हविर्भिः परिचरति । तादृशस्य “तिरच्याः”
 —एतन्नामकस्य ऋषेर्मम “हव” स्तुतिभिस्त्वदिपयमाप्तानं
 “शुधि” शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र ! त्वं “सुवीर्य्यस्य” योभन-

वीर्योपेतस्य यद्वा वीरे पुत्रे भवं वीर्यं, सुपुत्रवतः "गोमतः"
गवादि-पशुमतः "रायः" धनस्य दानेन भस्मान् "पूर्धि" पूरय।
एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह—त्वं "महान्" गुणाधिकः
श्रेष्ठश्च "असि" भवसि खलु ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ १ १ २ १

यस्त इन्द्र नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

२ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २

चिकित्विन्मनसं धियं प्रब्रामृतस्य पिप्युषीम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे "इन्द्र ।" "यः" यजमानः "नवीयसीं"
नवतरां पुनः पुनः क्रियमाणतया "मन्द्रां" मदकरीं "गिरं"
स्तुतिलक्षणां वाचं "ते" त्वदर्थम् "अजीजनत्" उदपीपदत्
अकार्षीदित्यर्थः । तस्मैः "स्तोत्रे" त्व "प्रब्रां" पुरातनीम्
"ऋतस्य" सत्यस्य सम्बन्धि यद्वा तृतीयार्थे षष्ठी (३, ३, ६३)
सत्येन "पिप्युषीं" प्रवृद्धां "लिङ्गश्लोच (६, १, २८)"—
इति ध्यायतेः पी भावः तादृशः "चिकित्वित् मनसं" 'कित
ज्ञाने' कसौ रूपम्, अकारस्येकारस्त्वान्दसः चिकित्वांसि
ज्ञानानि सर्वेषां हृदयानि ययेति अभयं क्रियमाणं यत्तत्र
रक्षणं तत् सर्वेषां हृदयं प्रप्रापयतीति । ततः अतीन्द्रियार्थ-
दर्शिका "धियं" त्वदीयं रक्षणाख्यं कर्म तस्मै कुरु ॥

"यस्त इन्द्र"- "इन्द्रयस्ते"—इति व्यत्ययेन पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ २ १ १ २ १

तमु एवाम यं गिर इन्द्रमुक्थानि वाश्वधुः ।

२ १ २ २ २ १ १ २

पुरूषांस्य पौष्टस्या सिपासन्तो वनामहे ॥३॥ [१८]

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 प्रान्तरिचात्स्याविरीस्ते असृचत

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 ये त्वा सृजन्त्यधिपाण विधसः ॥*१॥

ऋ० ऋपिगणाः । क० जगती । दे० सोमः । तत्र प्रथमे खण्डे प्रतप्राश्विनीरिति ढचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा—हे "पवमान" । सोम । "ते" तव "प्राश्विनी" व्याप्ता 'अशु व्याप्ती (स्वा० आ०)' तस्मादौष्णादिको विनि', ततोऽण, व्यत्ययेनाद्युदात्त 'धेनव' प्रीणयित्वा: "दिव्याः" दिवि भवा दिव' पतन्व्यो धारा: "पयसा" युक्ता: "धरीमणि" धारके द्रोण-कलशे "प्र असृचन्" गच्छन्ति "ये" "विधसः" विधातार ऋत्विज. हे- सोम । "ऋपिपाण" । ऋपिभिः सम्भक्तत्वात् "त्वा" त्वाम् "सृजन्ति" अभिपुण्ड्रन्ति, "ते" विधस "स्याविरी" "स्यविरा धाराः" "अन्तरिचात्" सक्ताशात् "प्र असृचत" पात्रं प्रति सृजन्ति ॥

"धेनवः"- "धीजुव"- इति पाठौ, "प्रान्तरिचात् स्याविरीस्ते असृचत"- "प्रातर्ऋपयः स्याविरौरसृचत"- इति च ॥१॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 उभयतः पवमानस्य रश्मयो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 यदी पवित्रे अधि सृज्यते हरिः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 सत्ता नि योनौ कलशेषु सीदति ॥*२॥

पद्य द्वितीया । "पवमानस्य" पूयमानस्य "ध्रुवस्य" स्वयं

मविचलितस्य “सतः” विद्यमानस्य सोमस्य “केतवः” प्रघ्ना-
पका रश्मयः “उभयत” इतश्चासुतस्य “परि यन्ति” परितो
गच्छन्ति अभिपवसमये एवं भवति । “यदि” यदा “पवित्रे”
दद्यापवित्रे “हरिः” हरितवर्णोऽयं सोमः “अधि सृज्यते”
‘तदानीं “सत्ता” सदनशीलोऽयं “योनी” योनिषु स्थानेषु
कलशेषु द्रोणकलशादिषु पात्रेषु निपोदति” निपखो भवति ॥
“योनी”-“योना”—इति च पाठौ ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २
विश्व्वा धामानि विश्व्वाचक्ष ऋभ्वसः

१ १ २ २ १ २ ३ १ २
प्रभोष्टे सतः परि यन्ति केतवः ।

१ १ २ ३ १ २ २
व्यानशी पवसे सोम धर्म्मणा

१ २ १ २ ३ १ २
पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ३ ॥ [१]

अथ तृतीया । हे “विश्वचक्षः !” सर्वस्य द्रष्टा ! सोम !
“प्रभोः” परिवृढस्य “सतः” “ते” तव “ऋभ्वसः” “ऋभ्वा”—
इति महन्नाम । महान्तः “केतवः” रश्मयः “विश्व्वा” विश्वानि
सर्वाणि “धामानि” तेजःस्थानानि देव शरीराणि “परियन्ति”
परितो गच्छन्ति प्रकाशयन्तीत्यर्थः । हे “सोम !” “व्यानशी”
व्यापनशोभस्त्व “धर्म्मणा” धारकेण रमनिप्यन्देन “पवसे”
पूयसे । किञ्च “विश्वस्य भुवनस्य” “पति” स्वामी त्वं “राजसि”
इश्वरो भवसि ॥

“प्रभोष्टेमत. परियन्ति”-“प्रभोष्टेमतः परियन्ति”—इति
पाठौ, “व्यानशी”-“व्यानशि”—इति, “धर्म्मणा”-“धर्म्मभिः”
—इति च ॥ ३ ॥ [१]

११

३२३१

२२३१

पवमानो अजीजनद्विवश्चित्र न तन्यतुम् ।

१२

३२३२

ज्योतिर्वैश्वानरं वृहत् ॥*१*॥

ऋ० अमङ्गीयु । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ द्वितीय
दृचे—प्रथमा । “पवमान” पूयमान सोम “वृहत्” महत्
“वैश्वानर” वैश्वानराख्य “ज्याति” तेज “दिव” द्युलोकस्य
“चित्र” विचित्र “तन्यतु न” अग्ननिमिव “अजीजनत्”
अजनयत् ॥ १ ॥

१२ २२३२३ १२

३२

पवमान रसस्तव मदो राजन्नदुच्छुन ।

१३ ३१२

वि पारमथ्यमर्पति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “राजन्” दीप्यमान । “पवमान”
पूयमान । सोम । “तव” त्वदीय “मद” मदकर “अदुच्छुन
रक्षोवर्जित “रस” “अथ्यम्” अविमय “वार” बाल दशा
पवित्रम् “वि अर्पति” अभिगच्छति ॥

“पवमानरसस्तव” ‘पवमानस्यते रस’—इति पाठो ॥२॥

१२

३२३२३ १२

३२

पवमानस्य ते रसो दक्षो वि राजति द्युमान् ।

१ ३१ ३४ २२३२

ज्योतिर्विश्वधु स्वर्हृशे ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । हे सोम । “पवमानस्य” ‘ते’ त्वदीय
“रस” “दक्ष” “द्युमान्” दीप्तिमान् “विराजति” प्रकाशते ।

न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किन्तु “विश्वं” व्याप्तं “सः” सर्वं
“ज्योतिः” तेजः “दृशे” द्रष्टुं करोतीति शेषः ॥

“पवमानस्यतेरसः”—“पवमानरसस्तव”—इति पाठौ ॥३॥ [२]

१७ १ १ २२ २ २ २ २ २ २ २

प्र यद्गावो न भूर्णयस्त्वेपा अयासो अक्रमुः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्रय-
द्गाव इति पडुचं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यत्” ये
अभिपुताः सोमाः “गावः न” उदकानोव तानि यथा तूष्-
मधः पतन्ति तद्वत् ; गाव एव वोपसीयन्ते, ता यथा स्वं गोष्ठं
प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत् ; अथवा गावः स्तुतिवचनाः यथा
स्तुत्य प्रति चिपं प्राप्नुवन्ति तद्वत्, “भूर्णयः” क्षिपाः, “त्वेपाः”
दौसाः “अयासः”, अयाः गमनशैलाः, “कृष्णं” कृष्णवर्णम्
“अपत्वचम्” अपकृष्टं त्वचं “घ्नन्तः”, विनाशयन्तः, ईदृग्भूता
ये सोमाः “प्र अक्रमुः” तां स्तुम इति शेषः ॥

“यत्”-“ये”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

सुवितस्य वनामहेति सेतुं दुराय्यम् ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

साक्षाम दस्युमव्रतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सुवितस्य” शोभनं प्राप्तस्य सोमस्य
सम्बन्धिनम् “अतिसेतुम्” रक्षोविषयं बन्धनं “वनामहे”
सोमकर्तृक रक्षसां बन्धनं स्तुम इत्यर्थः । कौदृगम् ? “दुरा-
य्यम्” दुष्प्रापणीयम् किञ्च “अव्रतम्” यज्ञादि-कर्म-रहितं
“दस्यु” शत्रुं “साक्षाम” अभिभवेन ॥

“दुराख्यं”-“दुराख्य”, “साक्षाम्”-“साक्षांसः”—इति पाठाः ॥२॥

२ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
शृङ्खले वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः ।

२ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
चरन्ति विद्युतो दिवि ॥३॥

अथ तृतीया । “शृङ्खले” श्रूयते । कः ? “स्वनः” । किमिव ? “वृष्टेः” वर्षणस्य स्वन इव तस्य यथा महान् स्वनः श्रूयते तद्वत् प्रभूतरस पात-समये श्रूयते । कस्य स्वन इति ? तदाह—“पवमानस्य” पूयमानस्य “शुष्मिणः” बलवतः तस्यैव “विद्युतः” दोलयः “दिवि” अन्तरिक्षे चरन्ति ॥ ३ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
आ पवस्व महीनिपं गोमदिन्दो हिरण्यवत् ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अश्ववत्सोम वीरवत् ॥४॥

अथ चतुर्थी । हे “इन्दो !” “सोम !” अभिपुतः त्वं “महीम् इपम्” महदन्नम् “आ पवस्व” । कीदृशम् अन्नम् ? “गोमद” गोभिर्युक्तम्, “हिरण्यवत्” सुवर्णपितम्, “अश्ववत्” अश्वोपितम्, “वीरवत्” पुत्रयुक्तम् ॥

“अश्ववत्सोमवीरवत्”-“अश्ववत्सोमवत्सुतः”—इति पाठौ ॥४॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
पवस्व विश्वचर्पणं या मही रोदसी पृथ ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
उपाः सूर्या न रश्मिभिः ॥५॥

अथ पञ्चमी । हे “विश्वचर्पण !” विश्वस्य द्रष्टः । सोम ! स त्वं “पवस्व” धर रश्मिम् । तथा ह्यत्मा तेन रश्मेन “मही” “रोदसी” व्यापशयित्री “आ पृथ” या पूरय । “उपाः”

उषसः एकदेशवाचिनोपः-शब्देनाहान्युपलक्ष्यन्ते तत्प्राधान्यात् अहानि “रश्मिभिः” “सूर्योनि” सूर्य इव ॥

“पवस्व विश्वचर्षणे”-“पवस्व विश्वचर्षण”—इति पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
परि नः शर्मयन्त्या धारया सोम विश्वतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
संरा रसेव विष्टपम् ॥ *६* ॥ [३]

अथ पठौ । हे सोम ! “नः” अस्माभ्यं “शर्मयन्त्या” सुखयन्त्या धारया “विश्वतः” सर्वतः “परि संरा” परिसर परिचर । “रसेव” रसेनेव “विष्टपं” भूलोकम् । यद्वा रसा नदी स्थानं सा प्रवणरूपमिव ॥

“परिनः”-“परिणः”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [३]

इति सामवेदार्थं प्रकार्ये उत्तरायन्यस्य पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आशुरर्षे वृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना ।

१ २ २ २ ७ २ १ २
यत्रा देवा इति ब्रुवन् ॥ *१* ॥

ऋ० वृहन्मतिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-खण्डे—आशुरर्षेति पडृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “वृहन्मते !” महामते ! सोम ! “प्रियेण” देवानां प्रिय-तमेन “धाम्ना” शरीरेण “धारया” “आशुः” शौघः सन् “पर्यर्षं” परिगच्छ, “यत्र” “देवाः” इन्द्रादयः वर्तन्ते—“इति” “ब्रुवन्” उच्चारयन्, तं देवं गच्छामीति सुवचि-त्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निपः ।

३ २ ३ १ २२
पृष्टिं दिवः परि स्रव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अनिष्कृतम्” असंस्कृतं यजमानं स्वानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् “जनाय” “द्वपः” अत्राजि “यातयन्” निर्गमयन् “दिवः” अन्तरिक्षात् “वृष्टि” “परि स्रव” ॥ २ ॥

३ २८ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २ २ २
अयं स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ ।

१ २ ३ १ २२
सिन्धोरुर्मा व्यक्षरत् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “सः” “अयं” सोमः “पवित्रे आ” विच्यमानः—इति शेषः “सिन्धोः” जलस्य “ऊर्मा” ऊर्मा सहाते “वि अक्षरन्” विविधं चरति । स इत्युक्तम्, कः ? इत्याह—“यः” “दिवस्परि” द्युलोकस्योपरि “रघुयामा” लघुगमनः देवप्राप्ति, सोऽयमिति सम्यन्धः ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २ २८ ३ १ २ २ १ २
सुतं एति पवित्र आ त्विपिं दधान ओजसा ।

३ १ २ ३ १ २
विचक्षाणो विरोचयन् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “सुतः” अभिपुतः सन् “पवित्रे” दद्यात् पवित्रे “आ”—इत्यनर्थकः “ओजसा” बलेन “शौघम्” “एति” गच्छति । कीदृशः मन् ? “त्विपि” दोषि “दधानः” धारयन्, “विचक्षाणः” सर्वं पश्यन्, “विरोचयन्” दीपयन् ; किम् ? देवानिति शेषः ॥ ४ ॥

२ १ २ ३ २ २ १ २ २ १ २ ३ २
 आविवासन् परावतो अथो अर्वावतः सुतः

१ २ ३ १ २
 इन्द्राय सिच्यते मधु ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “सुतः” अभिषुतः सोमः “परावतः” दूर-
 नामैतत् दूरस्थान् “अथो” अपि च “अर्वावतः” अन्तिकस्थाञ्च
 देवान् “आ विवासन्” रसेन परिरक्षणाद्येत्यर्थः । “इन्द्राय”
 इन्द्रार्थम् “मधु” मधुसदृशः सोमः “सिच्यते” ॥ ५ ॥ -

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 समीचीना अनूपत हरिष् हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

१ २ २ २ ३ १ २
 इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥*६*॥ [४]

अथ षष्ठो । “समीचीनाः” सम्यग्चिताः सङ्गताः स्तोतारः
 “अनूपत” सुवन्ति किञ्च सोमं “हरिष्” हरितवर्णे “हिन्वन्ति”
 प्रेरयन्ति गमयन्ति “अद्रिभिः” यावभिः । किमर्थं हिन्वन्ति ?
 “इन्दु” सोमम् “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पीतये” पानाय ॥६॥ [४]

३ २ ३ २ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् ।

३ १ २ २ ३ १ २
 महामिन्दुं महीयुवः ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः भृगुः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
 अथ लघ्वात्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “उस्रयः” कर्मार्थं
 निवसन्त्यः सर्वत्र गन्तव्य इत्यर्थः । “जामयः” एकस्थाः पाणिः
 उत्पन्नत्वात् परस्परं बन्धुभूताः, “स्वसारः” अङ्गुलिनामैतत्
 (निघ० २, ५, १३) । सुष्टु कर्मसु प्रेष्यन्ते ऋत्विग्भिरिति

स्वसारः अद्भुतयः, “महोयुवः” सोमाभिपवं कामयमानाः
सन्तः “सूरं” सुवीर्यं सोमे पीते वीर्यं भवतीति ; शोभनं
वीर्यं कारणं वा, सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा, तादृशम् “पतिम्”
सर्वस्य स्थावरजङ्गमजातस्य स्वामिनं, यस्माद् देवार्थमिज्यते-
ऽतएव “महाम्” देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं मंहनीयं वा
“इन्दुम्” ग्रहेषु खन्दमानं सोमं “ह्रिन्वन्ति” प्रेरयन्ति “ह्रिवि
प्रीति गत्योः (भ्वा० ष०)”—इति धातोरितद्रूपं स्वादि ॥ १ ॥

१२ २ १ २ ३ २ १ २ १ २ ३ २

पवमान रुचारुचा देव देवेभ्यः सुतः ।

२ ३ २ ३ १ २

विश्वा वसून्या विश ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” दशापवित्रेण पूय-
मान ! यद्वा पुनान शुद्ध ! सोम ! “रुचारुचा” “रुच दीप्तौ
(भ्वा० आ०) सर्वेण तेजसा हे “देव ।” दीप्यमान । “देवेभ्य”
देवार्थं “सुतः” अभिपुतः त्व “विश्वा” व्याप्तानि सर्वाणि
बहूनि “वसूनि” धनानि “आ विश” अस्मान् प्रापय यद्वा
सर्वाणि “वसूनि” वासस्थानानि ग्रहादीनि “आविश” सम-
न्तात् प्रविश ॥

“देवेभ्यस्सुत.”—“देवेभ्यस्सरि”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः ।

३ १ २ ३ १ २

दूपे पवस्व संयतम् ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” पूयमान ! पुनान ! वा
सोम ! “सुष्टुतिं” शोभनस्तुति युक्तां “वृष्टि” “देवेभ्यः”

देवानां “दुवः” “सुपां सुलुक् (७, १, ३८)”—इति चतुर्थ्या लुक् दुवसे परिचरणाय “आ पवस्व” आ गमयत्वम् यथा मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भवति तथा कुर्वित्वर्थः । किञ्च अस्माकम् “इपे” अन्नार्थञ्च “सयतं” सम्यगस्मान् सङ्गच्छतीति वृष्टिं कुरु यद्वा “दुवः” परिचर्या मभिलक्ष्य क्रियमाणां “सुष्टुतिं” शोभन-स्तुतिरूपां वृष्टिं वद्भुगः स्तुतिमित्यर्थः, एतां देवेभ्यः प्रापय ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

१ १ ३ १ २ २ १ २ ३ २
जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः

३ १ २ ३ २ ३ १ २
सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

२ १ १ २ १ १ २ १ १
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा

३ १ २ ३ २ ३ १ २
द्युमहि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥३१॥

ऋ० अतम्बरः । छ० जंगतो । दे० अग्निः । अथ तृतीय-खण्डे, प्रथमवृत्ते प्रथमा । “जनस्य” “गोपा” गोपयिता रक्षिता, “जागृविः” जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः, “सुदक्षः” सुबलः सर्वैः श्लाघनीयवन्, सः “अग्निः” “नव्यसे” नवतराय “सुविताय” लोकानां कल्याणाय “अजनिष्ट” जातः । ततः “घृत प्रतीक.” घृतेन प्रज्वलिताङ्गः, बृहता” महता “दिवि-स्पृशा” द्युलोकं प्राप्नुवता तेजसा युक्तः, “शुचिः” शुद्धः, एव-विधोऽग्निः “भरतेभ्यः” ऋत्विग्भ्यः तत्तदर्थं “द्युमत्” दीप्ति-मत् यथा भवति तथा “भाति” प्रकाशते ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ २ २ २ २ १
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हित-

२२ २ १ २२
मन्वविन्दं छिश्त्रियाणं वनेवने ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
स जायसे मध्यमानः सहो मह-

२२ २ २ २ २ २ २ २
त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “अङ्गिरसः”—एतन्नामका ऋषयः “गुहा” गुहायां “हितं” निहितं निगूढ “वनेवने” वृक्षे “शिश्त्रियाणम्” आश्रितम् “त्वाम्” “मन्वविन्दम्” अलभन्त । “महत्” महता “सहः” सहसा बलीन युक्तः “सः” त्व “मध्यमानः” “जायसे” हे “अङ्गिरः” ! अङ्गिरसां प्रकृतिभूत ! त्वां “सहसस्पुत्रम्” आहुः ॥ २ ॥

२ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २
यज्ञस्य कर्तुं प्रथमं पुरोहित-

२ १ २ २ २ २ २ २
मग्निं नरस्त्रिपथस्थे समिन्धते ।

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्रेण देवैः सरथे स वर्हिषि

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सीदन्नि होता यज्ञथाय सुक्रतुः ॥३॥[६]

अथ तृतीया । “नरः” कर्मणां नेतारः ऋत्विजः “यज्ञस्य” यागस्य “कर्तुं” प्रज्ञापक “पुरोहित” यजमानैः पुरस्कृतम् “इन्द्रेण” “देवैः” “सरथे” देवानां तेषां मान्यत्वात् समानरथम् “अग्निं” “त्रिपथस्थे” त्रिस्थाने विहारप्रदेशे “प्रथमं

“समिन्धते” सम्यग् दीपयन्ति । ततः “सुक्रतु” शोभन-
कर्मा “होता” देवानामाह्वाता “स” अग्नि “वर्हिषि”
वर्हियुक्ते तस्मिन् स्थाने “यजथाय” यज्ञाय “निषीदन्”
न्यसीदत प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥

“समिन्धते”-“समोधिरे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ १ ३ २
अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा ।

३ ३ ३ १ २ ३ १ २
ममेदिह श्रुतं हवम् ॥*१*॥

ऋ० गृत्समद । ऋ० गायत्री । दे० मित्रावरुणो वा ।
अथ द्वितीयवचने प्रथमा हे “ऋतावृधा ।” ऋतस्य सत्वस्य
वा वर्धकौ ! “मित्रावरुणा” हे मित्रावरुणौ ! “वा” युवाभ्याम्
“अयं” “सोम” “सुत” अभिषुत । यस्मादेव तस्मात्
‘इह’ अस्मिन् यज्ञे “ममेत्” मदीयमेव “हवम्” आह्वान
“श्रुतं” श्रुतम् ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ ३ २ २
राजानावनभिद्रुहा भ्रुवे सदस्युत्तमे !

३ १ २
सहस्रस्यूण आशाते ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “राजानी” ईश्वरौ दीप्यमानौ वा “अन-
भिद्रुहा” अनभिहोम्भारौ मित्रावरुणौ “भ्रुवे” स्थिरे “उत्तमे”
उत्कृष्टे “सहस्रस्यूणे” “सदसि” स्थाने “आशाते” उपविशत
तावागच्छतामिति शेष ॥ २ ॥

३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३ २ १ २
ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती ।

१ २ ३ ४

सचेते अनवह्वरम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । “सम्भ्राजा” सम्भ्राजो आसन्नयैव सर्वेषां
शास्तारौ, “घृतासुती” घृताजौ “तद्दामद्वित्वंघृतान्नावस्तु”
इति मन्वान्तरात्, “आदित्या” अदितेः पुत्री, “दानुनस्यती”
‘दानुनः’ घनस्य देवस्य दा ‘पति’ स्वामिनौ, “ता” तौ मित्रा-
वरुणौ “अनवह्वरम्” अकुटिलं यजमानं “सचेते” हविर्भक्ष-
णार्थं सेवेते ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

इन्द्रो दधीची अस्यभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

जघान नवतीर्नव ॥*१*॥

ऋ० राहुगण गोतमः । छ० मायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ तृतीय तृचे—प्रथमा । अत्र शाक्यायनिन इतिहासमाच-
क्षते—“आद्यवणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन असुराः परा-
वभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गते सति असुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् ।
अथेन्द्रस्तरसुरैः सह योद्धुमशक्तुवस्तमपिमन्विच्छन् स्वर्गे गत
इति श्रुत्वा । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान्—‘नेह किमस्य क्विञ्चित्
परिशिष्टमङ्गमस्ति ?’—इति; तस्मा अवाचन्—‘अस्येतदाङ्गं
शोषे, येन शिरसा अस्त्रिभ्यां मधुविद्यां प्राप्नोति, तत्तु न
विद्यः यत्राभवत्—इति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत्—‘तदन्विच्छत’—
इति । तद्दान्वेपिपुस्तच्छ्वेत्यावत्यनुविद्या जङ्घुः । श्वेत्यावड
ये नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्थं सरः स्यन्दते । तस्य शिरसोऽस्थि-
भिरिन्द्रोऽसुरान् जघान’—इति । “अप्रतिष्कृतः” परैरप्रति-
शब्दतः प्रतिक्लृप्त-शब्द रहितः इन्द्रः आद्यवणस्य “दधीचः”—

एतत्संज्ञकस्य ऋपेः “अस्यभिः” पार्श्व-शिरः-सम्बन्धिभिरस्थिभिः
 “नवतीर्नव” नवसङ्ख्याका नवतीः दशोत्तराष्टशतसङ्ख्याकाः
 (८१०) तथाहि—लोकत्रयवर्त्तिनो देवान् जेतुमादावासुरी
 माया त्रिधा सम्पद्यते ; त्रिविधा सा अतीतानागतवर्त्तमान-
 काल-भेदेन तत्कालवर्त्तिनो देवान् जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगु-
 णिता भवति—एवं नव सम्पद्यन्ते ; पुनरपि उत्साहादि-यत्ति-
 त्वय रूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः सम्पद्यते ; पुनः मात्स्वि-
 कादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सति एकोत्तराश्रशीतिः सम्पद्यते ;—
 एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमव-
 स्थाने सति नवनवतयः सम्पद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि
 “वृत्राणि” आवरकाण्यसुरजातानि “जघान” हतवान् दधीचः
 —दधि अञ्जतीति टध्यङ्, अञ्जतेः ऋत्विगित्यादिना (३, २,
 ५८) क्तिन्, अनिदितामिति (६, ४, २४) न-लोपः, पठेयक-
 वचने “अचः (६, ४, १३८)”—इत्यकारलोपे चाविति (६,
 ३, १३८) दौर्घत्वम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्व-
 विधानेन तडाध्यते । अस्यभिः—“अन्दस्यपि दृश्यते (७, १,
 ७६)”—इति अनजादावपि अस्थि-शब्दस्थानडादेशः सचो-
 दात्तः ॥ १ ॥

२ १ . २२ १ २७ ३ १ २ ३ १ २

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् ।

१ २ ३ १ २

तद्विदच्छय्याणावति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “पर्वतेषु” पर्ववस्तु गिरिषु अपश्रितम् अप-
 गत्य स्थितम् “अश्वस्य” अश्व-सम्बन्धि दधीचः “यत्”
 “शिरः” “इच्छन्” इन्द्रो वर्त्तते, “शय्याणावति” एतत्संज्ञके

सरणि "तत्" गिरः "विदत्" अज्ञासीत् 'ज्ञात्वा, तदाह्वत्,
 तदीयैः अस्त्रिभिः हवाणि जघान'—इति पूर्वस्यामृचि
 मन्वन्धः । इच्छन्—इषु इच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः ।
 विदत्—वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्चैरडादेशः । शर्यणावति—
 शर्यणा नामानो देशास्तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् ;
 मध्वादिषु शर्यणाशब्दस्य पाठात् "मध्वादिभ्यश्च (४, २, ८६)"
 —इति चातुर्थिको मतुप्, "मज्ञायाम् (८, २, ११)"—इति
 मतुपो वत्वम्, मतो "बह्वचोऽनजिरादीनाम् (६, ३, ११८)"
 —इति ढीर्ष ॥ २ ॥

अत्र ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ क २ र
 अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

० २ ३ १ २ ३ २
 इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३३ ॥ [८]

अथ तृतीया । "अत्राह" अस्मिन्नेव "गो." गन्तु "चन्द्र-
 मम" "गृहे" मण्डले "त्वष्टु" दीप्तस्य आदित्यस्य मन्वन्धि
 "अपीच्य" रात्रावन्तर्हित स्वकीयं यत् "नाम" तदादित्यस्य
 शस्त्रय "इत्या" इत्यमनेन प्रकारेण "अमन्वत" अजानन्
 उदकमये स्रच्छे चन्द्रविम्बे सूर्य किरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र
 प्रतिफलिता किरणाः सूर्यं यादृशीं सत्तां लभन्ते तादृशीं
 चन्द्रेऽपि वर्त्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यद्वा-
 वावन्तर्हित सौर तेजस्तच्चन्द्रमण्डल प्रविश्य अहनीव नैश
 तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति ; इदं गृभूत तेजसा युक्तः सूर्य-
 चन्द्र एव, इदं दशस्वादित्येषु इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् ।
 अतोऽहोरात्रयो प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमान-
 त्वादिन्द्रोदेवतत्वेतदुपपन्नं भवति । अत्र निरुक्तम्—'अथा-

प्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दौष्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमा-
दित्यतोऽस्य दौषिर्भवतीति 'सुपुमूणः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
गन्धर्वः'—इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते—
“अत्राहगोरमन्वत”—इति (२, ६,) । “अत्राह गोः समसं-
सतादित्वरश्मयः स्वनामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमन्त-
र्हितं वा (४, २५)”—इति ॥ अमन्वत—‘मनु अवबोधने
(त०, आ०) । अपीच्यम्—अपपूर्वाच्चिनोतेनिपातनाद्
यत्, अतएवाभिमतरूपसिद्धिः ; यद्वा अपिपूर्वाटञ्चतेः
“ऋत्विग् (३, २, ५६)”—इत्यादिना किन्, “अनिदिताम्
(६, ४, २४)”—इति न-लोपः, अपिगते निर्गते भवमपी-
च्यम् “भवे कृन्दसि (४, ४, ११०)”—इति यत्, “अचः
(६, ४, १२८)”—इत्यकारलोपे “चौ (६, ३, १३८)”—
इति दीर्घत्वम् ; ‘अपीच्योऽप्रकाशः’—इति भट्टभास्करमियः ।
इत्यां—इदम्-शब्दाच्च “या ज्ञेता च कृन्दसि (५, ३, २६)”—
इति प्रकारवचने थाप्रत्ययः ; यदि तत्रेदं-शब्दो नानुवर्तते
तदानौम् “इदमस्यसुः (५, ३, २४)”—इति यसुः प्रत्ययः ;
“अव्ययादाप्-सुपः (२, ४, ८२)”—इति सुब्लुकं बाधित्वा
“सुपां सु-लुक् (७, १, ३६)”—इत्यादिना डादेशः । चन्द्र-
मसः—चन्द्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीते—इति चन्द्रमाः
“चन्द्रेमोडित् (३०, ४, २२७)”—इत्यसि-प्रत्ययः ; दासी-
भारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वम् ; पूर्वपदञ्च
“स्फायितञ्चि (, ,)”—इत्यादिना रक्-प्रत्ययान्तत्वादन्तो-
दात्तम् ॥ ३ ॥ [८]

११ २ १२ ११ २ ११२
पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे ।

२ १२ २ १२ १२
मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥*१*॥

ऋ० इदृच्यत् । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
खण्डे प्रथमदृचे—प्रथमा । हे “हरे !” हरितवर्ण ! पापहर्त-
वां सोम ! “दक्षसाधनः” दक्षो बलं तस्य साधनो “मदः”
मदकरश्च त्वं “पवस्व” चर । किमर्थम् ? “देवेभ्यः” इन्द्रा-
दिभ्यः “पीतये” पानाय, तथा “मरुद्भ्यः” “वायवे” च पीतये
पवस्व ॥ १ ॥

२ ११ २ ३ १२ ३ १७ २ ११ २ १२
सं देवैः शोभते तृषा कविर्योनावधि प्रियः ।

११ २ १२
पवमानो अदाभ्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अयं” सोमः; “सं शोभते”, “देवैः” सह ।
कौटुभ्यः सोमः ? “तृषा” वर्षकः, “कविः” क्रान्तदर्शी,
“योनी” स्थाने स्त्रीवे “अधि” अधिष्ठितः “प्रियः” प्रियोभूतः
सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता “पवमानः” चरन् “अदाभ्यः” केना-
प्यङ्घितश्च भवति अतएव सोमः सं शोभते ॥ २ ॥

११ ११ १२ १७ ११ १२
पवमान धिया हितोऽभि यानिं कनिकदत् ।

१२ ११ १२
धर्मणा वायुमारुहः ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । ३३ “पवमान !” सोम ! “धिया” कर्मणा
अक्षरपारिण अद्भुत्या या “हितः” धृतः सन् “कनिकदत्”

शब्द कुर्वन् “योनि” स्थान “द्रोणकलय” च “अभि आरुह”
 आभिसुख्यन आरोहण कुरु प्रविशेत्यर्थ । तदेवाह—“धर्मणा”
 कर्मणा “वायु” वायुसम्बन्धिपात्रमित्यर्थ, तदारुह प्रविश ॥
 “आरुह” “आविश”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तवाहर् सोम रारण सख्य इन्दो द्विवदिवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पुरुणि वधो नि चरन्ति मामव

३ १ ३ ३ १ २
 परिधीर् रति तार् इहि ॥*१*॥

ऋ० मैत्रावरुण वसिष्ठ । छ० बृहती । दे० सोम ।
 अथ प्रगाथरूपे द्वितीयसूत्रे—प्रथमा । हे “इन्दो !” स्यन्द
 मान सोम । “तव” “सख्ये” सखि कर्मणि “अह” “दिवे
 दिवे” अन्वह “रारण” रमे रणेर्लिटि उत्तमे णलि रूपम । हे
 “वधो ।” वधुवर्ण सोम । “पुरुणि” वङ्गनि रचासि “मा”
 तव सम्य स्थित “नि अथ चरन्ति” नीचोन चरन्ति वाधन्ते ।
 ये मा वाधन्ते तान् ‘परिधीन्’ “अति इहि” अतीत्य गच्छ
 जहीति यावत् ॥ १ ॥

१ १ १ २ २ १ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तवाह नक्तमुत सोम ते दिवा दुहानो वध्र जधनि ।

३ १ २ २ १ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ १
 घृणा तपन्तमति सूर्य्य परः शकुना इव पश्चिम

॥*२*॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “वधो ।” वधुवर्ण सोम । “उत”
 अपि च “नक्तम्” “उत” अपि च “दिवा” अहोरात्रयो

“सख्याय” सख्यार्थे “तव” “उधनि” समीपे “अहं” रमे—
इति शेषः । “ते” वयं “वृणा” दीत्याः “तपन्तं” ज्वलन्तं
“परः” परस्थानस्थितं “सूर्यं” तदात्मकं त्वाम् “अति पश्चिम”
तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमतिपतेम । कथमिव ? शकुना इव यथा
सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् पत्स्रगतौ,
अस्माच्छान्दसो लिटि “तनिपत्योच्छन्दसि (६, ४, ८८)”—
इत्युपधालोपः ॥

“दुहानः”—“सख्याय”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [११]

३ १ १ २ १७ ३ २ ३ १ २
पुनानो अक्रमीदभि विश्वा सृधो विचर्षणिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
शुभन्ति विप्रं धीतिभिः ॥*१*॥

ऋ० वृहन्मतिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
द्वितीय-दृचे—प्रथमा । “पुनानः” पूयमानः “विचर्षणिः”
विद्रष्टा सोमः “विश्वा” सर्वान् “सृधः” हिंसकान् शत्रून्
“अभि अक्रमीत्” अतिक्रान्तवान् तं “विप्रं” मेधाविनं
“धीतिभिः” कर्मभिरभिपवादिभिः स्तुतिभिर्वा “शुभन्ति”
दीपयन्ति अलङ्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ २ २ ३ २ ३ १ २ २ २
था योनिमरुणो रुहन्मदिन्द्रा वृषा सुतम् ।

२ १ २ २
ध्रुवे सदसि सीदतु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अयम् “अरुणः” अरुणवर्णः सोमः
“योनि” स्थानं द्रोणकलशम् “थारुदत्” थारोदति, ततो
“वृषा” कामानां वर्षकः “इन्द्रः” “सुतम्” अभिपुत्रं सोमं

“गमद्” गच्छति, गत्वा “ध्रुवे सदसि” स्थिरे स्थाने ध्रुवो-
काख्ये “सीदति” निवसति ॥

“इन्द्रोवपासुतम्”-“इन्द्रवपासुतः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ १ २ २ १ १ १ १ १
नू नो रयिं महामिन्द्रोऽस्रभ्यः सोम विश्वतः ।

१ २ २ १ १
आः पवस्व सहस्रिणम् ॥३॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “सोम !” अभियुतस्त्वं हे “इन्द्रो !”
“नः” अस्रभ्यम् “नु” क्षिप्रं “महां” महान्तं “महस्रिणम्”
अस्रिणान्तं “रयिं” धनं “विश्वतः” “था पवस्व” सर्वतः
परिस्व ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदाद्यं प्रकामे उत्तरार्चिकस्य पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः पद्यः ।

२ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ १ १
पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुपाव ह्य्यंश्वद्रिः

२ २ १ २ १ १ १ १ २ १ १
सोतुर्वाहभ्यां सुयतो नार्वा ॥१॥

ऋ० मैत्रावरुणवसिष्ठः । ऊ० विराट् । दे० इन्द्र ।
अथ पञ्चम-खण्डे प्रथमलक्षे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “सोम”
“पिवा”, स सोमः “त्वा” त्वाम् “मन्दतु” मादयतु, हे
“ह्य्यंश्वद्रिः !” हरिसञ्ज्ञकाश्ववन् ! इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “सोतुः”
अभिपयक्तुः “वाहभ्याम्” “पवा” रश्मिभ्यामग्न इव
“सुयतः” सुष्टु परिगृहीतः “श्वद्रिः” शवा “य” सोमं
“सुपाय” अभिपय करोषि, स मन्दत्विति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥१॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
 क्रत्वे वरे स्थेमन्यामुरीमुतोग्र-

२२ ११२ ३ १ २
 मोजिष्ठं तरसं तरस्त्रिनम् ॥१॥

ऋ० त्रिशोकः रेभो वा । छ० अति जगती । दे० इन्द्रः । अथ
 द्वितीय-दृचे—प्रथमा । “विखाः” सर्वाः व्याप्ता वा “पृतना.”
 पृड् व्यायामे (तु०, आ०) ; व्याप्रियन्ते इति पृतनाः सेनाः
 परस्परं सङ्गताः सत्यः “अभिभूतरम्” शत्रूणामित्यर्थः अभि-
 भवितारम् “इन्द्रम्” “ततच्छुः” आयुधादिभिः तीक्ष्णीचक्रुः
 आयुधवन्तमखवन्तश्च चक्रुरित्यर्थः यद्वा पृतना इति संग्राम
 नाम (निघ० २, १७, १८) ; व्याप्रियन्ते अत्रेति पृतना-
 संग्रामा, सर्वानिव संग्रामानभिभावुकमिन्द्र “नरः” नेतारः
 स्तोतारः अन्योन्य सङ्गताः स्तुतिभिः तोक्षामकुर्वन्, सुतोऽति-
 बलवान् भवतीति । यद्वा यष्टारो हविः प्रदानेन वीर्यवन्तः
 कुर्वन्तीति किञ्च स्तोतारः “राजसे” राजतेः तुमर्थे असे
 प्रत्ययः (३, ४, ८) आत्मनो विराजनायं प्रकाशनायं सूर्या-
 त्मानमिन्द्र “जजनु.” जनयामासुः स्तोत्र-शस्त्रैः स्वयन्ने प्रादु-
 रभावयन्नित्यर्थः । किञ्च “क्रत्वा” इन्द्रमिन्द्रम् “आमुरीम्”
 शत्रूणामाभिसुख्येन मारयितारम् “उग्रम्” उग्रूणंबलम् अत-
 एव “मोजिष्ठम्” मोजिष्ठितम “तरसं” प्रवृत्तं “तरस्त्रिनं”
 संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तं बलवन्तं वा एवभूतमिन्द्र धनार्थं
 सुवन्ति ॥

“क्रत्वेवरस्थेमनि”-“क्रत्वावरिष्ठवर”-इति पाठो ॥ १ ॥

१ १ १ ३ १ १ २ १ २ १ २
 नेमिं नमन्ति चक्षसा नेपं विप्रा अभिस्वरे ।

पानाय “यद्” यदा “स्वप्तिः” स्वर्गस्य पालयिता धनस्य
स्वामी वा इन्द्रः “वधे” यजमानादिवर्धनाय भवति, तदा
“धृतव्रतः” धृत कर्मन्द्रः “श्रीजया” बलेन “जतिभिः” मरुद्भिः
पालनैश्च वा सह सङ्गच्छते; स्तुतिभिर्वलं मरुद्भिः पालनै-
श्चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

“ससु”-“समीम्”—इति पाठौ, “स्वप्तिः”-“स्वर्पतिम्”—
इति च ॥ ३ ॥ [१४]

१ २२ ३ २७ २ १२ ३ १ १
यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः ।

१ २ ३ १ २२ ३ २३ १ २ २ २ ३ १
विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठं यो वृत्रहा गृणे ॥ ३ ॥

ऋ० पुरुहन्ताः । इ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ प्रगाथ-
रूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “यः” इन्द्रः “चर्षणीनां मनुष्याणां
“राजा” स्वामी, “रथेभिः” रथैः “याता” आगन्ता च, “अध्रिगु”
अधृतगमनोऽन्वैः, “विश्वासां पृतनानां” सेनानां “तरुता”
सारकः, “यः” च “वृत्रहा” वृत्रं हतवान्, “ज्येष्ठं” गुणैर्ज्यायांसं
तं महाभागमिन्द्रं “गृणे” स्तौमि ॥ १ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ १
इन्द्रं तथ् शुभ्र पुरुहन्मद्रवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

१ २ २ १ २ १ २ ३ २ २ २ ३ १ २
हस्तेन वज्रः प्रति धायि दर्शतो महां देवो न सूर्यः

॥ ३ २ ॥ [१५]

पथ द्वितीया । हे पुरुहन्मन् ! ऋषे ! त्वं “तम्” “इन्द्र”
“शुभ्र” इवि.प्रदानादिना फलद्वरु । किमर्थम् ? “अवसे”
रक्ष्णाय । एवमात्मा स्वात्मानं सम्बोध्य ब्रवीति—“यस्य”

तव “विधर्त्तरि” विधारके इन्द्रे “द्विता” द्वित्वम् अस्ति,—
 शीघ्रमनौघ्रम् तव शक्नुं हन्तुमुद्यत्वं, तदनुग्रहाय अनुग्रह-
 चेति द्वैतमस्ति ; तत्रौघ्रं दग्नेयति—“दर्गतः” दर्गनीयः
 “महान्” प्रभूतः “वज्रः” “देवो न सूर्यः” द्योतमानः सूर्य इव
 स्थितः, “हस्तेन” करेण “प्रति धायि” प्रतिनिहतो भवति ॥
 “हस्तेन”-“हस्ताय”—इति पाठो, “महान्देव”-“महो-
 देवः”—इति च ॥ २ ॥ [१५]

इति सानवेदायंप्रकाशे उचरायन्त्यस्य पञ्चमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्तोर्हितः ।

२ १ २ ३ १ २
 खानैर्याति कविक्रतुः ॥*१*॥

ऋ० असित-देवलः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पष्ठे
 खण्डे, प्रथमतश्चे—प्रथमा । “कविः” मेधावो “कविक्रतुः”
 क्रान्त-प्रज्ञः क्रान्त-कर्मा “नप्तोः” अधिपवणफलकयोः “द्वितः”
 निहितः सोमः “दिवः” द्युलोकस्य “परि प्रिया” अति
 प्रियाणि “वयांसि” यावृणः ॥

“खानैः”—“सुवानः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयन्त् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 महान्मही ऋतावृधा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “जातः” उत्पन्नः “शुचिः” विशुद्धः महान्
 इविह तमः “सः” सोमाख्यः “सूनुः” पुत्रः “मही” महती

“ऋतावृधा” यन्नस्य वक्षेयित्रगौ “जाते” विश्वस्य जनयित्रगौ
 “मातरा” आत्मनो मातरौ व्यावाष्टयिष्यो “अरोचयत्” रोच-
 यति दीपयति ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 प्र प्र क्षयाय पन्थसे जनाय जुष्टो अद्रुहः ।

३ क २ र ३ ३ २
 वीत्यर्षं पनिष्टये ॥ ३ ॥ [१६]

अथ तृतीया । हे सोम ! “प्र प्र” अत्यन्तं “क्षयाय” तव
 निवामभूताय “अद्रुहः” अद्रुहे अद्रोक्षे “पन्थसे” स्तोत्रे
 “जनाय” मनुष्याय “वोति” वीत्यै भक्षणाय “जुष्टः” पथ्याप्तः
 त्व “पनिष्टये” स्तुतये “अर्षं” अर्द्धं प्रति गच्छ ॥

“अद्रुहः”-“अद्रुहे”—इति पाठो, “पनिष्टये”-“ननिष्टया”
 —इति च ॥ ३ ॥ [१६]

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं ह्यार्ङ्गं दैव्यं पवमानं जनिमानि द्युमत्तमः ।

३ १ २ ३ १ २ .

अमृतत्वाय घोषयन् ॥ १ ॥

ऋ० शक्तिः । ऋ० ककुप् । दे० सोमः । अथ प्रगाथे
 द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “पवमान !” पृथमान ! “दैव्यं”
 देवमस्यन्धि सोम ! “द्युमत्तमः” अतिशयेन दीप्तिमान् “त्व
 हि” त्वमेव “अर्द्धं” क्षिप्रं “घोषयन्” शब्दयन् शब्दं कुर्वन्
 “जनिमानि” देवमस्वन्धोनि जन्मान्यभिलक्ष्य “अमृतत्वाय”
 अमरणाय आगच्छेति शेषः ॥

‘दैव्यं’-‘दैव्या’—इति पाठो, “घोषयन्”-“घोषः”—इति
 च ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ ४ २ १ २ ३ ०
 येना नवम्वा दध्यङ्पोर्नुते येन विप्रास आपिरे ।

३ १ २ ३ २ २ १ २ २ १ २ ३ २ २ २ २ १ २
 देवानाम् सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवांस्त्रयाशत
 ॥२॥ [१७]

अथ द्वितीया । “नवम्वा” नवनीय-गतिः यद्वा नवभिर्मासैः
 सत्रस्यानुष्ठानात् “दध्यङ्” — एतन्नामकः अङ्गिराः “येन”
 सोमेन पण्डिभिरपहृतानां “हारम्” “अपोर्नुते” अपच्छाद-
 यन्ति विवृतमकार्पीत् “विप्रासः” तत् सुख्याः सर्वे मेधाविनो-
 ऽङ्गिरसः “येन” च सोमेन “आपिरे” तैरपहृता गाः आप्रवन्
 किञ्च “देवानाम्” इन्द्रादीनां “सुम्ने” सुखे यज्ञेन मञ्जाते
 सति “चारुणः” कल्याणस्य “अमृतस्य” उदकस्य सम्बन्धीनि
 “श्रवांसि” अन्नानि “येन” च सोमेन यजमानाः “आशत”
 व्याप्रवत् अलभन्त ; स त्वं देवानाममरणायागच्छेति पूर्वेषु
 सम्बन्धः ॥

“नवम्वा”-“नवम्वी”—इति पाठौ, “आशत”-“आनशुः”
 —इति च ॥ २ ॥ [१७]

१ २ ३ २ ३ १ ४ ३ २ ३ १ २
 सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यं वारं वि धावति ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २
 अथ वाचः पवमानः कनिष्ठदत् ॥१॥ १

ऋ० अग्निः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृतीयवच-
 —प्रथमा । “पुनानः” पूयमानः “सोमः” “ऊर्मिणा” स्त्रीयया
 धारया “अव्यम्” अवेः सम्बन्धिनं “वालं” पवित्रं “वि धावति”
 विविधं गच्छति । कीदृशः सोमः ? “पवमानः” पूतः “वाचः”

स्तोत्रस्य “अग्ने” “कनिक्रदत्” पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् विधा-
वति ॥

“अव्यम्”-“अव्ये”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ १
धीभिर्मृजन्ति वाजिनं वने क्रीडन्तमत्यविम् ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २.

अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥३॥

अथ द्वितीया । “वाजिनं” बलवन्त वा ‘वने’ वननीये वस-
तौवर्याव्ये उदके “क्रीडन्त” संक्रीडमानम् “अत्यविम्” अवि-
शब्देन तद्रोमकृत पवित्रमभिधोयते अतिक्रान्त-पवित्रं सोमम्
ऋत्विजः “धीभिः” स्तुतिभिः “मृजन्ति” शोधयन्ति यद्वा,
धीभिः—वर्षलापच्छान्दसः, धीतिभिः अङ्गुलिभिः मृजन्ति
क्वञ्च “त्रिपृष्ठ” वीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनीयपूत-
भृदात्मकानि पात्राणि स्पृशतीति वीणि सवनानि वा स्पृशतीति
स तथोक्तः, तम् सोम “मतयः” स्तुतयः “अभि समस्वरन्”
अभितः संस्तुवन्तीति ॥

“मृजन्ति”-“हिन्वन्ति”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ १ ३ १
असर्जि कलशां अभि मीढ्वांस्सप्तिर्न वाजयुः ।

३ १ २ ३ १ २

पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥३॥ [१८]

अथ तृतीया । “वाजयुः” यजमानानामब्रमिच्छन् “मीढ्वान्”
वेत्ता स सोमः “कलयान्” “अभि” लघ्ना, कलत्रेषु “असर्जि”
असृज्यत । तत्र दृष्टान्तः—“सप्तिर्न” यथा सर्पश्चशीतोऽभ्यः
अग्रामं सृज्यते तद्वत् । ततः “पुनानः” पूयमानः सोम “वाचं

शब्दं “जनयन्” उत्पादयन् “अग्निष्यदत्” पात्रेषु स्यन्दते ॥

“मीढान्”-“मैल्हा”—इति पाठी ॥ ३ ॥ [१८]

३ २ ३ १ २ ३ १

सोमः पवते जनिता मतीनां

२ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ २

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

१ १ २ २ ३ १ २ २

जनिताग्निर्जनिता सूर्यस्य

३ १ २ ३ १ २ २

जनितेन्द्रस्य जजितोतं विष्णोः ॥*१*॥

ऋ० प्रतर्दनः । ऋ० वृहती । टे० सोमः । अयं चतुर्थच्छे-
—प्रथमा । “सोमः” अभिपूयमाणः “पवते” पात्रेषु चरति ।
कीदृशः ? “मतीनां” वृद्धीनां यद्वा, मननीयानां “जनिता”
जनयिता, “जनिता मन्त्रे (६, ४, ५३)”—इति निपातना-
शिलोपः । किञ्च “दिवः” द्युलोकस्य “जनिता” प्रादुर्भावयिता,
तथा “पृथिव्याः” “जनिता”, “अग्नेः” “जनिता” प्रकाशयिता,
“सूर्यस्य” सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य “जनिता”, “इन्द्रस्य”
“जनिता” तेन मदस्य जनयिता “उत” अपि च “विष्णोः”
व्यापकस्य “जनिता” जनयिता ;—एतत्सर्वं सोमेऽभिपयमापे
भवतीति ॥ १ ॥

३ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३

ब्रह्मा देवानां पदवीः पावीना-

२ १ २ ३ २ ३ १ २

मृषिर्विप्राणां मृषिषो वृगाणाम् ।

२ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां

१ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २
 सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥२॥

अथ द्वितीया । “सोमः” एवरूपो भवति—“देवानां” स्तोत्रकारिणा ऋत्विजां “ब्रह्मा” ब्रह्माख्यत्विक्स्वानीयो भवति यहा, “देवानां” द्योतमानानामिन्द्रादीनां “ब्रह्मा” राजा भवति । तथा “कवीना” कान्त-प्रज्ञाना “पदवीः” स्वलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः, वी गत्यादिषु (अदा०, उभ०)—इत्येतस्मात् क्षिपि रूपम्, तथा “विप्राणां” मेधाविनां मध्ये “ऋपिः” भवति । यः परोक्ष पश्यति स ऋपिः “ऋपिर्दर्शनात् (निरु० २, १, ११)”—इति, “सृगाणां” “सहिपो” भवति सहिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा “गृध्राणां” पक्षिविशेषाणां “श्येनः” शसनीयः पक्षिराजो भवति, “वनानां” वनतिर्हिमाकर्मा हिमयाना छेदकानां मध्ये “स्वधितिः”—एतन्नामकच्छेदकोऽसि । एवमप्रभावः सोमः “रेभन्” शब्दायमानः सन् “पवित्रम्” ऊर्षास्तुकेन कृतम् “अत्येति” अतिगच्छति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३
 प्रावीविपहाच जर्मिं न सिन्धुर्गिर

१ २ १ १ २ २
 स्तोमान् पवमानो मनीषाः ।

१ १ ३ २ १ १ १ २ १
 अन्तः पश्रन्वृजनेमावराख्या

१ २ १ २ २ १
 तिष्ठति वृषभो गोपु जानन् ॥३॥ [१६]

अथ तृतीया । “पवमानः” सोमः “मनीषाः” मनस ईशिता हृदयङ्गमान् “प्रावीविपत्” प्रकर्षेण विपर्ययति प्रेरयति “सिन्धुर्न” स्यन्दमान-नदीव “वाचः” शब्दस्य “कर्मिण” सङ्घं यथा प्रेरयति तद्वत् । किञ्च “वृषभः” कामानासुदकानां वा वर्षकः सोमः “अन्तः” अन्तर्हितं वस्त्रजातं “पश्यन्” “अवराणि” दुर्बलैः वारयितुमशक्यानि “इमा वृजना” इमानि बलानि “आ तिष्ठति” आसीदति । किं कुर्वन् ? “गोषु जानन्” गवां जघाय जानानः सन् परबलानि प्रविशति ॥

“स्तोमान्”-“स्तोमः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे सप्तमस्यस्य पञ्चमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् ।

३ २ ३ ३ १ १
अच्छा नम्रे सहस्रते ॥ ३ ॥

ऋ० प्रयोगः अग्निः वा । छ० गायत्री । दे० अग्निः ।
अथ त्वं त्रयात्मके सप्तमे खण्डे, प्रथमतश्चे—प्रथमा । “अध्वराणाम्” अहिस्थानां बलिनां “नम्रे” वन्तुं “सहस्रते” बलवन्तं विभक्तिव्यत्ययः (३, १, ८५) “वृधन्तं” ज्वालाभिर्वर्धमानं “पुरुतमम्” अतिशयेन बहुमग्निं हे ऋत्विजः ! “वः” यूयम् “अच्छ” अभिगच्छत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ १ ॥

३ १ १८ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अयं यथा न आभुवत्वष्टा रूपिव तच्छा ।

१ १७ २ १ १

अस्य क्रत्वा यशस्वतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अयम्” अग्निः “नः” अस्मान् “तच्छा”
 विकर्त्तव्यानि “रूपेव त्वष्टा” रूपाणि वर्द्धकिरिव “यथा”
 येन प्रकारेण “आ भुवत्” आ भवति प्राप्नोति, तथैनमग्नि-
 मभिगच्छतेत्यर्थः । किञ्च वयम् “अस्य” अग्नेः “क्रत्वा”
 प्रज्ञानेन युक्ताः “यशस्वतः” यशस्वन्तो भवामिति शेषः ॥ २ ॥

१ १ २ १ ७ ३ ० १ १ २

अयं विष्वा, अभि त्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते ।

२७ ३ १ २

आ वाजैरुप नो गमत् ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया । मनुष्याणां “विष्वा.” सर्वाः “त्रिय.”
 सम्पदः “देवेषु” देवानां मध्ये यः “अयम् अग्नि.” “अभि”
 गच्छति, सः अग्निः “नः” अस्मानपि “वाजै.” अश्वैः “उपा-
 गमत्” उपामच्छतु ॥ ३ ॥ [२०]

१ १ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ १

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

१ १ १ २ क २४ २ १ २ २ २ २ १ १

शुक्रस्य त्वाभ्यचरन्वारा ऋतस्य सादने ॥*१*॥

ऋ० गोतमः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । अथ द्वितीय-
 त्वे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “सुतम्” अभिपुत्रम् “इम”
 सोम “पिव” कोट्टग्रम् ? “ज्येष्ठम्” अतिशयेन प्रगम्य “मदं”
 मदकरम् “अमर्त्यम्” अमारकम् सोमपात्रे जन्वो मदी मदा-
 न्तरवत् मारको न भवतीत्यर्थः तथा “ऋतस्य” यज्ञस्य
 सन्धिनि “सादने” गृहे वर्त्तमानाः “शुक्रस्य” दौहस्यास्य

सोमस्य “धाराः” “त्वाम्” “अचरन्” आभिमुख्येन सञ्चलन्ति
 त्वां प्राहुं स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ज्येष्ठं—प्रथमस्य शब्दादिय-
 सुनि “न्य च (५, ३, ६१)”—इति ज्यादेशः । अचरन्—
 चर सञ्चलने (भा०, प०) छान्दसो लङ् (३, ४, ६) ॥ १ ॥ ३

२ ३ २३ १ २३ २३ १ २ ३ १ २

न किष्टद्रथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

२ ३ १ २ ३ २ २ २ २ १ २

न किष्टानु मज्जना न किः स्वश्व आनये ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “यद्” यस्मात् त्वं “हरी”—
 एतत्सञ्चलनशब्दौ “यच्छसे” रथे योजयसि, तस्मात् “त्वत्”
 त्वत्त्वोऽन्यः कथित् “रथीतरः” अतिशयेन रथवान् “नकिः”
 नास्ति अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् “त्वा” त्वाम् “अनु”
 सञ्च “मज्जना” बलनामैतत् (निघ० २, ८, २३) बलेन
 सदृशोऽपि “न किः” न ह्यस्ति “स्वश्वः” शोभनाश्वो “नः किः
 आनये” न प्राप इन्द्रश्च वलाश्वयोरसाधारणत्वात् इन्द्रसदृशो
 बलवान् अश्ववान् लोके कथिदपि नास्तीत्यर्थः । न किष्टत्—
 “युष्मत्तत्तच्च प्यन्तः पादम् (८, ३, ११३)”—इति पत्वम् ।
 रथीतरः—अतिशयेन रथी ; तयोरपि “इन्द्रयिनः”—इति
 ईकारान्तादेशः । यच्छसे—यमेव्यत्वेनात्मनेपदम् । स्वश्वः—
 बहुव्रीहावाद्युदात्तं दासीत्युत्तरपदाद्युदात्तञ्च । आनये—
 “अश्रीतेच (७, ४, ७२)”—इति अश्यासादुत्तरस्य नुट् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राय नूनमर्चतोक्त्यानि च ब्रवीतन ।

१ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सुता असत्सुरिन्द्वो ज्येष्ठं नमस्यता सहः

अथ तृतीया । हे ऋत्विज । “इन्द्राय” “नूनं” क्षिप्रम्
 “अर्चत” पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते—“उक्त्वानि”
 अप्रगीत-मन्त्रभाष्यानि शस्त्राणि स्तोत्राणि च “ब्रवीतन”
 ब्रूत । “सुताः” अभिपुता । “इन्द्रव.” सोमाः त्वाम् “अमत्सु”
 आगतं मिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु, अनन्तर “ज्येष्ठ” प्रशस्यतमं
 “सहः” सहस्रिनं श्लवन्तम् तमिन्द्रं नमस्यत नमस्क्रुतं
 ब्रवीतन—ब्रवीतेर्लोपि “तप्तनप्तनघनाश्च (७, १, ४५)”—
 इति तनवादेशः । अमत्सु—मदो हर्षे (भा०, आ०)
 छान्दसः प्रार्थनायां लुङ्, आगमानुशामनस्थानित्वत्वादिङ-
 भावः । नमस्यत—“नर्मावरिवचिब्रह्मः (३, १, १८)”—
 इति क्यच् । सह.—“युगकारेकाररेफ्ताय वक्षव्याः—इति
 मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ३ ॥ [२१]

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रं लुपत्सु प्र वहा याहि शूर हरिह ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ ३ ३ ३ १ २
 पिवा सुतस्य मतिर्नमधोश्चकानश्चारुर्मदाय ॥ १

ऋ० छ० दे० सन्दिग्धः । अथ तृतीयलक्षणे—प्रथमा ।
 यानि मया हवीषि दत्तानि तानि “प्र वहा” “आ याहि”
 आगच्छ “शूर” वीर्यवान् । उपसर्गाच्चराणि—“हरिह”
 अथवा हरितवर्णा हया यस्य स हरिहयः, तस्य सम्बोधनं
 क्रियते—हे हरिह ! छान्दसो यकारलोपः “पिवा” “सुतस्य”
 सोमस्य उपसर्गाच्चराणि—“मतिर्नमधोश्चकान.”, “चारु”
 शोभनः “मदाय” भक्षणाय ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रं लठरं नव्यं न पृणस्य मधोर्दिवो न ।

यैदार्यस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ५ ॥

इति तृतीयस्यार्चः-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वेदिकभागप्रवर्तक श्रीवीर-बुक्क सूपाण

साम्राज्य धुरन्वरैण सायणाचार्येण विरचिते साधवीये

सामवेदायप्रकाशे उत्तरायने पञ्चमीऽध्याय ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ७ ॥

षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ।

१ १ १ १ १ २ ३ १
गोवित्पवस्व वसुविद्धिरण्यवि-

१ २ १ १ २ १ २ ३ १ २
द्रतोधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

० २ १ २ २ २ ४
त्वꣳ सुवीरो असि सोम विश्ववित्तं

२ १ २ १ २ ३ १ १ २
त्वा नर उप गिरेम आसते ॥ १ ॥

षट्० सिकतानिवारो तथा पृथग्रेजाः । ऋ० जगती । दे० सोमः । तत्र, गोवित्पवस्वेति प्रथमे खण्डे प्रथमलक्षे—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! त्वं “पवस्व” चर । कोट्टयस्व ? “गोवित्” गवां लम्भकः, “वसुवित्” धनस्य लम्भकः, “द्धिरण्यवित्” हिरण्यस्य लम्भकः, “रतोधा.” रत उदकं तस्य घातौपधीनां यदा रतः प्रजनन सामर्थ्यं तस्य धारयिता “भुवनेषु” उदकेषु “र्पित” ; भो सोम ! कोट्टयस्व ? “सुवीरोऽसि” योमन-

वीर्योऽसि भवसीति, “विश्ववित्” सर्वस्य वेत्तासि । यस्मा-
देवं तस्मात् तादृशं “त्वा” त्वाम् “इमे” “नरः” नेतारः
“गिरा” स्तुत्या “उपासते” ॥

“नरः”-“विप्राः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ ३ १ २

२ २ ९

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः

१ २

३ १

२२

पवमानं हृपभ ता वि धावसि ।

१ २

३ १ २ ३ १ २

सं नः पवस्व वसुमद्विरण्यव-

३ १

२ ३ १ २

३ १ २

हयध् स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ *२॥

अथ द्वितीया । भो “सोम !” त्वं “विश्वतः” सर्वेषु
“भुवनेषु” “नृचक्षा असि” नृणां द्रष्टा भवसि । हे “पव-
मान !” पुनान सोम ! “हृपभ” अयां वर्षक ! “वाः” अपः
“वि धावसि” विविधं गच्छसि, स त्वं “नः” अस्माकं “पवस्व”
घर किञ्च “वसुमत्” बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गयादि द्रव्यैर्युक्तं,
तथा “द्विरण्यवत्” बहुभिः द्विरण्यैर्युक्तं धनम् । वयञ्च वसु-
मद्विरण्येभ्य युक्ताः “भुवनेषु” लोकेषु “जीवसे” जीवितुं
प्रभवः “स्याम” भवेम ॥ २ ॥

१

२ ३ १

२२

३ १ २

ईशान इमा भुवनानि ईयसे

२ १

१

३ १ २

२ ३ २ २

युजान इन्दो हरितः सुपर्णः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
तास्ते चरन्तु मधुमद्वतं पय-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
स्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । हे “इन्दो” सोम ! “इंशानः” सर्वस्य स्वामी त्वम् “इमा” इमानि “भुवनानि” भूतजातानि “इंयसे” गच्छसि इंडु गती (दि० आ०), “दिवादिभ्यः श्यन् (३, १, ६८)”—इति श्यन् । किङ्कुर्वन् ? “हरित.” हरितवर्णाः “सुपर्णाः” सुपतनास्त्राश्वा रथे “युजान” योजयन्, “ता.” सुपर्णाः “ते” तव सम्बन्धिन्यः “मधुमत्” माधुर्योपेत “ष्टत” दशं “पयः” उदकं “चरन्तु” । हे सोम । तव “व्रते” कर्मणि तिष्ठन्तु “कृष्टय” मनुष्याः सर्वे ॥

“इंयसे”-“वीयसे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
पवमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृचत ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
सूर्यस्यैव न रश्मयः ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
वृत्ते—प्रथमा—हे “विश्ववित्” विश्वस्य द्रष्टः सोम ! “पव-
मानस्य” चरत. “ते” तव “सर्गा.” सृज्यमाना धाराः “सूर्य
स्यैव रश्मयः” सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः “न”—इति
सम्प्रत्ययः । इदानीं “प्रासृचत” प्रासृज्यन्त ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
कीतुं कृण्वन् दिवस्पति विश्वा रूपाभ्यर्पसि ।

३ १ २
समुद्रः सोम पिन्वसे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे "सोम !" "ऋमुद्रः" समुद्र द्रवन्ति यस्माद्रसाः स समुद्रः स त्वं "केतु" प्रज्ञानं "कखन्" कुर्वन् अस्माकं "विखा रूपा" विश्वानि रूपाणि "दिवः" अन्तरि-
चात् "अभ्यर्षसि" अभि पवसे "पिन्वसे" नानाविधानि च धनानि अस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥ २ ॥

१ १ २२ ३ १२ ३ १२
जज्ञानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि ।

१ २ ३ १ २
क्रन्दं देवो न सूर्यः ॥ *३* ॥ [२]

अथ तृतीया । हे "पवमान !" सोम ! "देवः न सूर्यः" द्योतमानः सूर्य इव "जज्ञानः" प्रादुर्भूतस्त्वं "विधर्मणि" विधारके दगापवित्ने "क्रन्दन्" ध्वनन् "वाचम्" शब्दम् "इष्यसि" प्रेरयसि ॥

"जज्ञानः"-"हिन्वानः"—इति पाठो, "क्रन्दन्" "अक्रान्"
—इति च ॥ ३ ॥ [२]

१ २२ २ १२ ३ १२
प्र सोमासी अधन्विषुः पवमानास इन्दवः ।

३ २ ३ १ २
श्रीणाना अप्सु वृञ्जते ॥ *१* ॥

ऋ० असितो वा देवलः । छ० गायत्री । दे० सोमः । प्रसो-
मास इति सप्तमं तृतीयं सूक्तम् ; तत्र, प्रथमा । "पव-
मानासः" पूयमानाः । "इन्दवः" दीप्ताः । "सोमासः" सोमाः
"प्राधन्विषुः" धन्वतिर्गतिकर्माः (निघ० २, १४, ६४)
प्रगच्छन्ति किञ्च "श्रीणानाः" गोभिः श्रयमाणाः "अप्सु"

वसतीवरीषु “वृजन्ते” गच्छन्ति ब्रज ब्रजौ गतौ (भा०, प०)
सम्पृच्छा भवन्तीत्यर्थः ॥

“वृजन्ते”-“सृजन्त”-इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २२ २ २ २ १ २ १ २ २ २
अभि गावो अधन्विपुरापो न प्रवता यतीः ।

१ १ २२
पुनाना इन्द्रमाशत ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “गावः” गमनशीलाः “इन्द्रवः” सोमाः
“अभि अधन्विषुः” दशापविव्रमभिगच्छन्ति । किमिव ?
“प्रवता” प्रवणवता देशेन “यतीः” गच्छन्त्यः “आपः नः”
आप इव, पश्चात् “पुनाना” “इन्द्र” प्रणयितुम् आशत
व्याप्रवन् ॥ २ ॥

१ २ २ १ २२ २ १ २
प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय मादनः ।

१ २ २ १ २२
नृभिर्यतो वि नौयसे ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “इन्द्राय”
इन्द्रस्य “मदनः” मादयिता त्वं “प्रधन्वसि” प्रगच्छसि पवि-
त्रम् । तदेवाह—“नृभिः” नैवभिर्ऋत्विग्भिः “यतः” गृहीतः
“विनीयसे” हविर्दानात् ॥

“मदनः”-“पातये”-इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ १ २२ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिदीयसे ।

२ २ १ २ २ २ २
अरमिन्द्रस्य धान्ने ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “इन्दो !” त्वं “यद्” यदा “अद्रिभिः”
 ग्रावभिः “सुतः” अभिषुतः “पवित्रं” दशापवित्रं “परिदीयसे”
 परिगच्छसीत्यर्थः । तदा “इन्द्रस्य” “धाम्ने” स्थानाय धार-
 कायोदराय वा “अरं” पर्य्याप्तोऽसि ॥

“परिदीयसे”-“परिधावसि”—इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २
 त्वं सोम नृमादनः पवस्व चर्षणीधृतिः ।

२ ३ १ २ ३ २ २
 सस्त्रिथी अनुमाद्यः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । हे “सोम !” “नृमादनः” नृणां मादयिता
 “चर्षणीधृतिः” चर्षणीभिः ऋत्विग्भिः प्रजाभिः धृतस्व
 “पवस्व” । “यः” त्वं “सस्त्रिः” शब्दः “अनुमाद्यः” स्तुत्यः स
 पवस्वेति समन्वयः ॥

“चर्षणीधृतिः”-“चर्षणीमहे”—इति पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ २
 पवस्व वृत्रहन्तम उक्थेभिरनुमाद्यः ।

१ २ ३ १ २ २
 शुचिः पावको अद्भुतः ॥*६*॥

अथ षष्ठी । हे सोम ! “वृत्रहन्तमः” शत्रूणांमतिशयेन
 हन्ता त्वं “पवस्व” चर । कीदृशस्वम् ? “उक्थेभिः”
 शस्त्रैः “अनुमाद्यः” स्तुत्यः “शुचिः” शब्दः “पावकः” अन्यस्य
 शोधकः “अद्भुतः” महान्, एवं महानुभावः पवस्व ॥

“वृत्रहन्तमः”-“वृत्रहन्तम”—इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ २
 शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतः स मधुमान् ।

३ १ २ २ २
 देवावीरघशं सहा ॥७०॥ [३]

अथ सप्तमो । “सुतः” अभिपुतः “मधुमान्” माधुर्योपितः
 “सः” सोमः “शुचिः” स्वयं शुद्धः “पावकः” शोधकश्च उच्यते
 तथा “देवावीः” देवानामविता तर्पयिता “अघशंसहा” अघं
 पाप शंसतोत्वघशसा असुरास्तेषां हन्तेति चोच्यते ॥

“सुतः समधुमान्”-“सुतस्य मध्वः”—इति पाठौ ॥७०॥ [३]

इति सामवेदाद्य प्रक्रमे उत्तरायनस्य षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पद्यः ।

२ १ २ ३ १ २ २ २ २ १ २
 प्र कविर्देववीतयेऽव्या वारेभिरव्यत ।

३ १ १ २ ३ १ २ २
 साह्वान्विश्वा अभि स्पृधः ॥११॥

ऋ० अमित-देवलः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 द्वितीय-चरणे—प्रकविरिति सप्तचं प्रथमं सूक्तम् ; तत्र
 प्रथमा । “कविः” मेधावी सोमः “देववीतये” देवाना
 पानाय “अव्या वारेभिः” अविमम्बन्धिभिः वालैः दशापवि-
 त्रेण “अव्यत” अव्यते प्राप्यते, “साह्वान्” शत्रूणां सोढा सोमः
 “विश्वः स्पृधः” सर्वान् सग्रामान् हिंसकान् वा अभिभवतीति
 शेषः ॥

“अव्यावारेभिरव्यत”-“अव्योवारेभिरपति”—इति पाठौ ॥११॥

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 स हि ध्मा जरित्भ्य आ वाजं गोमन्तमिन्वति ।

१ २ २ २ २
 पवमानः सहस्रियम् ॥१२॥

अथ द्वितीया । “स हि षा” स खलु “पवमानः” सोमः
 “जरित्त्वभ्यः” स्तोत्रभ्यः “गोमन्तं” “वह्निभिर्गोभिर्युक्तं” “सह-
 क्षिणं” सहस्र-सहस्राकं “वाजम्” अन्नम् “आ” आभिसुख्येन
 “इन्वति” व्याप्नोति प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१२ १२ ३ १२ १२ ३ १२ १२ १२
 परि विश्वानि चेतसा ऋज्यसे पवसे मती ।

१ १ ३ १२
 स नः सोम श्रवा विदः ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वं “चेतसा” स्वीयेनात्म-
 दनुकूलेन चित्तेन “विश्वानि” सर्वाणि धनानि “मती” मत्वा
 अस्मत् स्तुत्या “ऋज्यसे” दगापविवेण शोधसे । ततः “पवसे”
 रसं चरसि । एवम्भूतः “सः” त्वं “नः” अस्मभ्यं “श्रवः”
 अन्नं “विदः” देहोति शेषः ॥

“ऋज्यसे”-“ऋजसे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

३क १२ ११ २२ १२ २१ २२
 अभ्यर्षं वृहद्यशो मघवज्ञो ध्रुवण् रयिम् ।

१२ ३ ३ १ १ २
 इषण् स्तोत्रभ्य आ भर ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “सोम !” त्वं “वृहद्य यशः” महतीं
 कोत्तिम् “अभ्यर्षं” अभिगमय, “मघवज्ञः” हविष्मज्ञः
 अस्मभ्यं “ध्रुवं” रविं “धनं” च अभ्यर्ष । किञ्च “इषम्”
 पत्रं “स्तोत्रभ्यः” अस्मभ्यम् “आभर” आहर ॥ ४ ॥

१ १२ २ १ १२ २ १
 त्वण् राजिव सुव्रतो गिरः सोमाविवेगिय ।

३ १ २

पुनानो वङ्गे अद्भुत ॥*५*॥

अथ पञ्चमो । हे “वङ्गे !” यज्ञादेर्वाढः ! “अद्भुत ।”
 “सोम !” “सुव्रतः” सुकर्मा “पुनानः” त्वं “राजा इव”
 “गिरः” अस्मदीयाः “स्तुतीः” “आविवेशिय” आविशसि ॥५॥

१० २२ ३२ ३ १ २ ३ १२

स वङ्गिरष्पु दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्वोः ।

१ २ ३ १ २

सोमश्चमूपु सीदति ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “सः” सोमः “वङ्गिः” यज्ञादेर्वाढा “अष्पु”
 अन्तरिक्षे वर्त्तमानः “दुष्टरः” दुःखेन अन्यैस्तरण्यः “मृज्य-
 मानः” शोध्यमानः “गभस्त्वोः” हस्तयोः एवम्भूतः सन्
 “चमूपु” पात्रेषु “सीदति” ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ १२ ३ २ ३ १ २

क्रीडुर्मखो न मंह्युः पवित्त्सोम गच्छसि ।

१ २ ३ २ ३ १ २

दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥*७*॥ [४]

अथ सप्तमी । हे “सोम ।” “क्रीडु” क्रीडन-शीलस्त्व
 “मंह्युः” मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०, १०) दानेच्छुः
 “मखो न” दानमिष “पवित्” “गच्छसि” । किं कुर्वन् ?
 “स्तोत्रे” स्तुतिकर्मे “सुवीर्यं” शोभन वीर्यं “दधत्” प्रय-
 च्छन् ॥ ७ ॥ [४]

१२ ३ १२ ३ १२ ३ १२

यवयवं नो अन्वसा पुष्टंपुष्टं परि स्रव ।

विश्वा च सोम सौभगा ॥*१*॥

ऋ० षवत्सारः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ यवंयव-
मिति चतुऋचं द्वितीयं सूक्तं ; तत्र, प्रथमा । हे "सोम !"
त्वं "नः" अस्मभ्यम् "पुष्टंपुष्टम्" अत्यन्तं बहुलं "यवंयवं"
पुनःपुनर्युतं रसम् "अन्धंमा" अन्नरूपया धारया "परिस्रव"
अत्र तत्र प्रार्थयितुस्तृणयात्यन्तं पौडितत्वात् "आवाधे च (८,
१, १०)"—इति द्विर्भावः । आवाधनमावाधः षोडश प्रयोक्तृ-
धर्मा नाभिधेयधर्मा इत्युक्तम् । अपि च "विखा" विश्वानि
"सौभगा" सौभगानि धनानि परिस्रव अस्मभ्यं प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

१ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
इन्दो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
नि वर्हिषि प्रिये सदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे "इन्दो" सोम ! "अन्धसः" अन्नरूपस्य
"तव" सम्बन्धी "स्तवः" स्तवनं स्तोत्रं तथा "ते" तव "यथा
जातं" यथा प्रादुर्भूतमस्ति, तथा त्वं "प्रिये" प्रीणयितरि
"वर्हिषि" अस्मद्यत्रे "नि सदः" निपत्सो भव ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उत नो गोविदश्ववित्पवस्व सोमान्धसा ।

१ १ १ २ १ २
मचूतमेभिरहभिः ॥*३*॥

अथ तृतीया । "उत" अपि च हे "सोम !" "नः" अस्माकं
"गोवित्" गोमदः "अश्ववित्" अश्वप्रदय त्वं "मचूतमेभिः"

मच्युतमैः अतिशयेन शीघ्रैः “अहभिः” अहोभिर्हेतुभिः “अन्वसा
पवस्व” अन्नरूपया धारया चर ॥ ३ ॥

१ ३ २ ३ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २
१ यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य ।

१ २
स पवस्व महस्रजित् ॥ *४ ॥ [५]

अथ चतुर्थी । हे “सहस्रजित् ।” अमहारात शत्रूणां जेतः !
‘सोम ! “यः” भवान् “जिनाति” शत्रून् जयति स्वयं शत्रुभिः
“न जीयते” । प्रकारान्तरेण तदेवाह—“शत्रुमभीत्य” स्वयमेव
शत्रुमागत्य “हन्ति” किन्तु तेन न हन्यते इति शेषः । एवं
भूतः स त्वं धारया चर ॥ ४ ॥ [५]

३ २ १ २ ३ १ २ २ ३ २ २
यास्ते धारा मधुशुतोऽसृग्रमिन्द जतये ।

१ २ ३ २ ३ १ २
ताभिः पवित्रमासदः ॥ *१ ॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ ढवा-
ल्के तृतीयसूक्ते—प्रथमा । भो “इन्दो !” सोम ! “ते” तव
“मधुशुतः” मधुर-रसस्य चरोत्थितप्रः “याः” “धाराः”
“जतये” रक्षणाय “असृग्र” सृज्यन्ते “ताभिः” धाराभिः त्व
“पवित्रम्” “आसदः” आसोद ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
सो अर्पेन्दाय पीतये तिरो वाराण्यव्यया ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
सीदन्नृतस्य यानिमा ॥ *२ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “सः” अभिषुतः त्वम् “अव्यया”

अविमयानि “वाराणि” वालानि “तिरः” तिरस्कुर्वन् “ऋ-
तस्य” यज्ञस्य “योनिं” कारणभूतं दशापवित्रम् “आसीदन्”
आभिसुख्येन उपविशन् “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पीतवे” पानाय
“अर्प” चर ।

“ऋतस्य योनिमासीदन्”—“योनावनेषु”—इति पाठौ ॥ २० ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वष् सोम परि स्रव स्वादिष्टो अङ्गिरोभ्यः ।

३ २ ३ १ २ २
वरिवोविहृतं पयः ॥ *३* ॥ [६]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “स्वादिष्टः” स्वादुतमः “वरि-
वोवित्” अस्मदभिलषितस्य धनस्य लभ्यकश्च त्वम् “अङ्गि-
रोभ्यः” अङ्गिरसामर्याय “वृतं” “दीप्तं” “पयः” चौरवत् सार-
भूतं “परिस्रव” परिचर ।

“त्वं सोम”—“त्वमिन्दो”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदावर्चमकाशे उपराबन्धस्य षडस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ २ २ ३ २ ३
तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतो-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
ऽग्नेश्चिक्त्र उपसामिवेतयः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ १ २ ३
परि स्वयं चिनुषे अन्नमासनि ॥ *२* ॥

ऋ० अर्चुः । ऋ० जगतो । दे० अग्निः । अथ तृतीय-

खण्डे—प्रथमं त्वे, प्रथमा । “अग्नेः” अङ्गनादि-गुण-युक्तस्य
 “तव” “त्रियः” रश्मिलक्षणा विभूतयः “चिकित्त्रे” प्रज्ञा-
 यन्ते । तत्र दृष्टान्तः—“वर्षस्येव विद्युतः” यथा वर्षितुर्मेघस्य
 सस्त्रन्धिनो विद्युतः, “उपसामिवेतयः” यथा चोपसाम् ‘एतयः’
 ममनशीलाः व्यासाः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते, तद्वदित्यर्थः । कदेत्य-
 व्राह—“यद्” “यदा” त्वम् “ओपधीः” व्रीहियवाद्याः “व-
 नानि” अरखानि च अभिसृष्टोऽसृष्टः दग्धुं विसृष्ट सन्
 “स्वयम्” आत्मना “आसन्” आस्ये सुखे “अन्नम्” अदनीयं
 स्थावर-लक्षणं “परि चिनुपे” परिचिपसीत्यर्थः ।

‘ “विद्युतोऽग्नेः”—“विद्युतश्चित्रा”—इति, “उपसाम्नकेतव.”
 —“उपसामिवेतयः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ २४ ३ १ २
 वातोपज्वृत इपितो वशां अनु

३ २४ १ १ २ ३ १ २
 त्वपु यदन्ना वेविपद्वितिष्ठसे ।

१ २ ३ २ ३ २ १ ३
 आ ते यतन्ते रथ्योऽयथा पृथक्-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 शर्धांस्थग्ने अजरस्य धक्षतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अग्नेः” त्वं “यद्” यदा “वातोप-
 ज्वृतः” वायुना कम्पितः “वशान्” कान्तान् वनस्पतीन् “अनु”
 प्रति “त्वपु” चिपम् “इपित.” प्रेषितश्च सन् “अन्ना” अन्नानि
 अदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि “वेविपत्” व्याप्नुवन्
 “वितिष्ठसे” इतस्ततो गच्छति ; तदानीम् “अजरस्य” जरा-
 रहितस्य “धक्षत.” दक्षतः “ते” तव “शर्धांसि” तेजांसि

“यथा” “रथः” रथिनः तद्वत् “आ पृथक्” पृथगायन्त
गच्छन्ति ।

“अजरस्य”-“अजराणि”—इति पाठी ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २
मेधाकारं विदधस्य प्रसाधन-

१ १ २ २ ३ १ २ ३ २
मग्निं हीतारं परिभूतरं मतिम् ।

१ २ २ २ १ २ ३ २
त्वामर्भस्य हविषः समान-

३ १ २ ३ २
मित्वां मही वृणते नान्यं त्वत् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । “मेधाकारं” प्रज्ञायाः कर्त्तारं “विदधस्य”
यज्ञस्य “प्रसाधनम्” प्रकर्षेण साधकं “हीतारं” देवानामाह्वा-
तारं “परिभूतरम्” अतिशयेन शत्रूणामभिभवितारं “मतिं”
मन्तारं “यं” “त्वाम्” अग्निम् “वयस्त्वजः” वृणोमहे—इति
शेषः । हे अग्ने ! “त्वामित्” त्वामेव “अर्भस्य” अल्पस्यास्य
“हविषः” पुरोडाशादिकस्य भक्षणार्थमिति शेषः । “समान-
मित्” सदैव ऋत्वजः “वृणते” प्रार्थयन्ते “महः” महतः
सोमात्मकस्य हविषः भक्षणार्थं त्वामेव वृणते “त्वत्” त्वत्तः
“अन्यम्” अतिरिक्तं देवं “न” वृणते ।

“परिभूतरं”-“परिभूतमम्”—इति छन्दोगबद्ध चानां पाठी,
“त्वामर्भस्य हविषः”-“तमिदमेहविषि”—इति, “इत्त्वाम्मही”-
“तमिम्मही”—इति च ॥ ३ ॥ [७]

१ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
पुरुषणा चिध्यस्त्यवो नूनं वां वरुण ।

१ १ १ २ १ २
मित्र व॒ष्सि वा॒ष् सु॒मति॒म् ॥*१*॥

ऋ० उरुचक्री । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणौ । अथ
द्वितीयद्वेषे—प्रथमा । हे मित्रावरुणौ ! “वां” युवयोः “पुरु-
रुणा” प्रथमार्थे तृतीया (३, १, ८५) पुरोरपि बहु उरु बहु-
तरम् अथवा पुरु च तदुरु च पुरुह अत्यन्तं बहुतरमित्यर्थः
तादृक् “अवः” रक्षण “नूनं” निश्चयेन “अस्ति हि” हि
प्रसिद्धौ ; चिदिति पूरणः हे “वरुण !” हे “मित्र !” “वां”
युवयोः “सुमतिम्” अनुग्रहबुद्धिम् “वसि” सम्प्रजियम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ता वा॒ष् स॒म्यग॒द्रु॒ह्नाणे॒पम॒श्याम॒ धाम॒ च ।

३ १ २
वयं वां मित्रा स्याम ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अद्रुहाणा !” हे अद्रोग्धारौ ! “ता”
तौ प्रसिद्धौ “वां” युवां सम्यक् स्तुम इति शेषः । स्तोतारः
“वयम्” “इपम्” अन्नं “धाम च” आधारम् “अश्यामः”
प्राप्नुयाम । हे “मित्रा !” मित्रावरुणौ ! “वां” स्तोतारौ
वयं “स्याम” भवेम सन्नुदा इति शेषः, युवाभ्यां स्वभूता वा
स्याम ॥

“धामच”-“धाथसे”—इति पाठौ, “मित्रा”-“रुद्रा”—
इति च ॥ २ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पातं नो मित्रा पावुभिरुत वायेयाष् सुवावा ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
साध्याम दस्युं तनूभिः ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “मित्रा !” मित्रावरुणौ देवौ ! युवां

“नः” अस्मान् “पायुभिः” रक्षणे: “पातं” रक्षतम् । “उत” अपि च “सुत्रात्वा” गोभनेन त्राणेन “त्रायिथां” पालयेथाम् इष्टप्राप्त्यनिष्ट-परिहार-भेदेन भेदः—स्तोत्रादि-वैकल्प्याच्छ-त्वोर्वा त्रायेथाम् अभिमत-प्राप्त्येन रक्षतमित्यर्थः । वयञ्च “तनूभिः” पुत्रादिभिः सहिताः स्त्रीयैरङ्गैर्वा “दस्युन् शत्रून् “सह्याम्” अभिभवेम ॥

“मित्रा”-“रुद्रा”—इति पाठौ, “त्रायिथां”-“त्रायिताम्”—इति, “सह्याम्”-“तुर्व्याम्”—इति च ॥ ३ ॥ [८]

३ २ १, १, २ ३ २ ३ १ १२
उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिघ्रे अवेपयः ।

१ २ २ २ २ ३ २
सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥*१*॥

ऋ० कुरुमुतिः । छ० गावत्रो । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-वचने—प्रथमा । हे “इन्द्र !” त्वं “पीत्वा” “ओजसा” बलेन “सह” “उत्तिष्ठन्” “शिघ्रे” हनू “अवेपयः” अकम्पयः मटा-वेगादिति भावः । किं पीत्वा ? “चमू” चम्बोरधिपवण-फलकयोः “सुतम्” अभिपुत्रम् “सोमम्” ॥

“पीत्वा”-“पीत्वो”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ १२
अनु त्वा रोदसी उभ स्पर्धमानमददेताम् ।

१ २ १ २ २ १ २
इन्द्र यदस्युहाभवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “स्पर्धमान” गतुभिः सह स्वर्गाङ्गैर्वाण । इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “अनु लक्ष्य “उभे रोदसी” उभे अपि

१ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “नरा !” नेतारौ ! “इन्द्राग्नी !”
 “वां” युवयोः स्वभूताः “पुरुसृष्ट्या” पुरुभिर्वहुभिः स्रष्ट-
 णीयाः “दाशुषे” हवींषि दत्तवते यजमानार्थम् उत्पन्नाः
 “नियुतः” अश्वाः “सन्ति” हे इन्द्राग्नी ! “ताभिः”
 “नियुद्धिः” सङ्घ “आगतम्” आगच्छतम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ २

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम् ।

१ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “नरा ।” नेताराविन्द्राग्नी ! स्यूते-
 ऽभिस्यूत इति सवनः सोमः “इदं सवनम्” इमं सोमं
 “सुतम्” अभिपुतम् “उप” प्रति यद्वा, इदं प्रातःसवनम् उप
 अस्मिन् सवने सुतमभिपुतं सोमं प्रति “ताभिः” नियुद्धिः
 आगच्छतम् । किमर्थम् ? “सोमपीतये” अस्य सोमस्य
 पानार्थम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अपां सोम द्युमत्तसोऽभि द्रोणानि रोरुवत् ।

२ ३ २ ३ २ ३ २

सौदन्योनी वनेष्वा ॥*१*॥

ऋ० भृगु-जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः ।

पथ चतुर्य-खण्डे, प्रथम-खण्डे—प्रथमा । हे “सोम !” पथ-

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वं “नः” अस्माकं “तोकाय”
पुत्राय “इषम्” अन्नं “दधद्” विदधद् प्रयच्छन् “सहस्रिणं”
सहस्रसङ्ख्याकं धनं “विश्वतः” सर्वतः “अस्मभ्यं” च “आप-
वस्व” आ प्रापय अस्मभ्यं पुत्राय च अन्न-धनादिकं प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सोम उ ध्वाणः सोढभिरधि षाभिरवीनाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया
॥*१*॥

ऋ० गौतमः । छ० वृद्धी । दे० सोमः । अथ प्रमाथ-
रूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “सोढभिः” अभिपुण्ड्रिः
ऋत्विग्भिः “स्वानः” अभिपूयमाणः “सोमः” “अवीनां”
“सुभिः” “मांस्यत्सूनामुपसंख्यागम् (६, १, ६३)”—इति
सानु-शब्दस्य सु भावः समुच्छ्रितैर्वालेः पवित्रैः “अधि याति”
अधिकं गच्छति । “उ”—इति प्रसिद्धौ । “अश्वया इव”
वृद्धवया इव “हरिता” हरित-वर्णया धारया “याति”
“मन्द्रया” मदकारिणा द्रोणकलशमधिगच्छति ॥

“उध्वाणः-उयुवाणः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अनूपे गोमान् गोभिरजाः सोमो दुग्धाभिरजाः ।

१ २७ ३ १ २ ३ १ २ २
समुद्रं न संवरणान्यगमन्मन्दी मदाय तोशते

॥*२*॥ [१२]

अथःद्वितीया । “गोमान्” गीयुक्तः सोमः “अनूपे” निम्बे-

देशे कलशे “गोभिः” गोर्विकारैः चीरादिभिः सह “अन्नाः”
 चरन्ति । तदेवोच्यते—“सः” सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं
 “दुग्धाभिः गोभिः” सह “अन्नाः” चरति चरतेर्लुङि रूपम् ।
 किञ्च “समुद्रं न” यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् “मंवर-
 णानि” सम्भजनीयानि रसरूपाणि अन्नानि द्रोणकलशम्
 “अग्नन्” गच्छन्ति गमेर्लुङि चूर्लुकि रूपम् । किञ्च “मन्दो”
 मदकरः सोमः “मदाय” मदायं “तोशते” हन्यते अभिपूयते
 तोशतिर्बधकमां (निघ० २, १८, २८) ॥ २ ॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ क २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु ।

१ २ ३ १ २ ३
 तन्नः पुनान आ भरः ॥*१*॥

ऋ० अमित-देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
 अथ तृतीय लृचे—प्रथमा । हे “सोम !” “यत्” “चित्रं”
 चायनीयम् “उक्थ्यम्” स्तुत्यं “दिव्यं” दिवि भवं “पार्थिवं”
 पृथिवी-सम्बन्धं यत् “वसु” धनमस्ति “तत्” “नः” अस्म-
 न्यम् “पुनानः” पूयमानः सन् “आभर” आहर ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 वृषा पुनान आयूपि स्तनयन्नधि वहिषि ।

२ २ १ ३ ३ १ २
 हरिः सन्धोनिमासदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “आयूपि” यजमानादीना-
 मृत्विजां जीवितकालान् “पुनानः” शब्दान् कुर्वन् “वृषा”
 कामानां वर्षकस्व “स्तनयन्” शब्दं कुर्वन् “अधि वहिषि”
 अधीति सप्तम्यर्थानुवादी आस्तीर्णं दधे “हरिः सन्” हरित-
 वर्णः सन् “योनिं” स्रकोयं स्थानम् “मासदः” आसीद ॥

“आयूषि”-“आयुःषु”—इति पाठौ, “आसदः”-“आस-
दत्”—इति च ॥ २ ॥

३ १ २ १ २ ३ १ २
युव॑ ह्यि स्यः स्वःपती इन्द्रश्च सोम गोपती ।

३ १ २ ३ १ २
ईशाना पिप्यतं धियः ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वम् “इन्द्रश्च” युवं हि”
युवां खलु “स्वःपती” सर्वस्य स्वामिनी “स्यः” भवथः । तथा
“गोपती” गवां पालकी “ईशाना” ईश्वरी सन्ती “धियः”
अस्मदीयानि कर्माणि “पिप्यतम्” प्याययुत ॥

“युवंहिस्यःस्वःपती”—“युवंहिस्वःस्वर्पतो”—इति पाठौ ॥३॥ [१३]

इति सामवेदार्यपकाशे उभरायन्यस्य षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थेः खण्डः ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

२ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २
तमिन्द्रहत्स्वाजिपूतिमर्भे हवा-

२ १ २ २ १ २
महे स वाजिषु प्र नोऽविपत् ॥*१*॥

ऋ० गीतमः । ऊ० पंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ षष्ठस्य-
खण्डे प्रथमं खण्डे—प्रथमा । “वृत्रहा” वृत्रस्यावरकस्य वृष्टि-
निरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता । यद्वा, चावरकाणां
शत्रूणां हन्ता, “इन्द्रः” “मदाय” ह्यर्थे “शवसे” बलनामै-
तत् (निघ० २, ८, ३) बलार्थञ्च “नृभिः” यज्ञस्य नेत्यभिः
ऋत्विग्भिः “वृधे” स्तोत्र-शस्त्र-रूपाभिः मृत्तिभिः प्रवर्द्धन्ती

बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्त-बला सती प्रबर्द्धते । “तम् इत्” तमेवेन्द्रम् “महत्सु” प्रभूतेषु “आजिषु” संग्रामेषु “ऊतिं” रक्षां कुर्वन्तमिति शेषः । “हवामहे” अस्माकं रक्षणाय आह्वयानहे । “उत” अपि च “ईम्” एनम् एवभूतमिन्द्रम् “अर्भे” अल्पे संग्रामे हवामहे अस्माभिराहुतः स चेन्द्रः “वाजिषु” संग्रामेषु “नः” अस्मान् “प्राविपत्” प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ “ऊतिमर्भे”—“ऊतेमर्भे”—इति पाठौ ॥ बाह्वधे-हधेः कर्मणि ङिट् तुजादित्वादस्यासस्य दीर्घत्वम् । नृभिः—“सावेकाच (६, १, १६८)”—इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य, “नृचान्यतरस्यां (६, १, १८४)”—इति प्रतिषेधः । हवामहे—ह्यतेर्लेटि “ह्वः (६, १, ३३)”—इत्यनुहत्तो “वहु-लञ्छन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणम्, यपि गुणावादेशौ । अविपत्—अवरक्षणे (भ्वा, ष०) लैट्यङागमः, “इतद्यलोपः (३, ४, ८)”—इति इकारलोपः, “सिञ्चुल्लेटि (३, १, ३४)”—इति सिप्, तस्याद्धेधातुकत्वात् बलादिलक्षण इट् ॥ १ ॥

१ २ १ २ २ २ ३ २ १ २ ३ २
असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
असि दम्भस्य चिंहृधो यजमानाय

३ १ ३ २ ३ १ २
शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “वीर !” शत्रु-क्षेपण-कुशलैन्द्र ! त्वं “सेन्यः असि” सेनाहर्ता भवसि, त्वमेकोऽपि सेना-सदृशो भवसौत्वयः । “हि” यस्मादेवं तस्मात् प्रभूतं शत्रूणां धनं “पराददिः” परादादाता शत्रूणां पराशुखं यथा भवति तथा

“धीयते” निधीयते, जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र !
 त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु “मदच्युता” शत्रूणां मदस्य गर्वस्य
 चावधितारो “हरो” त्वदीयावश्वी “युद्ध” स्वरथे योजय,
 योजयित्वा च कञ्चिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं “हनः”
 हन्याः कञ्चन त्वां परिचरन्तं “वसो” वसूनि धने “दधः”
 स्थापय ॥ उटीरते—इरगतौ (आ०) आदादिकाः, “अनु-
 दात्तेत्वाङ्गसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६, १, १८६) धातुस्वर
 एव शिष्यते, “यद्दृष्टान्नित्यम् (८, १, ६६)”—इति निघात-
 प्रतिषेधः । धना—“सुपां सुलुक् (७, १, ३५)”—इति
 डादेशः । युङ्ञ्जा—युजिर् योगे (ऋ० उभ०), यन्तर्मा-
 वित एथर्थाङ्गोऽङ्गो “वहुलव्यञ्जसि (२, ४, ७३)”—इति
 विकरणस्य लुक्, “इत्थोऽतस्तिडः (६, २, १३५)”—इति
 सङ्घिताया दीर्घत्वम् । हनः—हन्तेर्लिङ्गि सिष्यडागमः, हनश्च
 दधश्च चार्थप्रतीतेः “चादिलोपे विभाषा (८, १, ६३)”—
 इति प्रथमायास्तिङ्ग्विभक्तोर्निघातप्रतिषेधः । वसो—लिङ्ग-
 व्यत्ययः । दधः—दध धारणे (भा० आ०) लिङ्गि व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् ॥ ३ ॥ [१४]

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ ३ २ ३ ३ २ ३
 स्वादोरित्या विपूवतो मधोः पिवन्ति गौर्य्यः ।

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ ३
 या इन्द्रेण सयावरीर्षणा मदन्ति

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ ३

शोभया वस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ऋ० गोतमः । छ० पंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
 दधे—प्रथमा । “स्वादोः” स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य “इत्या विपू-

वतः" इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य "मध्वः"
मधोः मधुररसस्य सोमस्य "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् (१, ४,
३२ वा०)"—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
एवंविधं सोमं "गौर्य्यः" गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः
"शोभघाः" वचन-व्यत्ययः इन्द्रेण सह शोभन्ते "वृष्णा"
कामाभिवर्षकेन्द्रेण "सयावरीः" सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सत्यः
"मदन्ति" हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य श्रेयं
पिबन्तीत्यर्थः । "वक्षीः" पयः-प्रदानेन निवासकारिण्यः ता
गावः "स्वराज्यं" स्वस्येन्द्रस्य यत् "राज्यं" राजत्वं तदनु सख्या-
वस्थिता इति शेषः । विपुवतः—विपुल्य व्याप्ती (जु० उभ०)
अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः ततो मतुप् ङ्खनुङ्भ्यां मतुप्
(६, १, १०६)"—इति मतुप उदात्तत्वम्, "अन्येषामपि
दृश्यते (६, २, १३०)"—इति संहितायां दीर्घः, व्यत्ययेन
मतोर्वत्वम् । मधोः—"जसादिषु छन्दसि वा वचनम् (१, ४,
७)"—इति "घेडिति (७, ३, १११)"—इति गुणाभावे-
यणादेशः । गौर्य्यः—"पिनीरादिभ्यश्च (४, १, ४१)"—इति
ङीप्, जसि यणादेशे "उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४)"—
इति परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । सयावरीः—या प्रापणे
(अदा० ष०) "आतोमनिन् (३, २, ७४)"—इति वनिप्,
"वनोरच (४, १, ७)"—इति ङोत्रेफौ । मदन्ति—मदी
हर्षे (दि० ष०), श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन (३, १, ८५) यप् ।
वक्षीः—"वस निवासे (भा० ष०) शृमूस्त्रिद्वि (उ०, १, १०)"
—इत्यादिना वसे रुप्रत्ययः, "धान्ये नित् (उ० १, ८)"—
इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्, "वीतो गुणवचनात् (४४, ४, १)"
—इत्यत्र "गुणवचनात् ङीवाद्युदात्तार्थम् (४, १, ४४ भा०)"
—इति वचनात् षमुग्भ्यात् ङीपि यणादेशः, जसि "वाच्छ-

५५० उत्तरार्चिकस्य तृतीयप्रपाठके ६अ० ५ख०

न्दसि (६, १, १०६)”—इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । खरान्यम्—
“अकर्मधारये राज्यम् (६, २, ३०)”—इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १ ॥

१ १ ३ २३ १ २ ३ १ २
ता अस्य पृथनायुवः सोमः श्रीणन्ति पृथयः

३ १ २२ ३ २ २ १ २
प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वञ्चः

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु खराज्यम् ॥*२॥

अथ द्वितीया । “ताः” पूर्वाक्ताः “अस्य” इन्द्रस्य “पृथना-
युवः” स्पर्शनकामाः पृथयः नानावर्णाः गावः इन्द्रेण पातव्यं
“सोम” पयसा “श्रीणन्ति” मित्यो कुर्वन्ति, “इन्द्रस्य” “प्रियाः”
प्रीतिहेतुभूताः “ताः” “धेनवः” “सायकं” शत्रूणामन्तकारकं
“वञ्चम्” आयुधं “हिन्वन्ति” शत्रुषु प्रेरयन्ति इन्द्रो यथा शत्रुषु
वञ्च प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्वत् पूर्ववत् ।
हिन्वन्ति हिवि प्रीणनार्थः (भ्वा० प०), इदित्वात् ।
सायकं—पो अन्तकर्मणि (दि० प०), खुल्यात्त्वे युगागमः ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
ता अस्य नमसा सहः सपथ्यन्ति प्रचेतसः ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
व्रतान्यस्य सश्विरे पुरूणि पूर्व-

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
चित्तये वस्वीरनु खराज्यम् ॥*३॥ [१५]

अथ तृतीया । “प्रचेतसः” पक्कटघ्नानाः “ताः” गावः
“अस्य” इन्द्रस्य “सहः” वलं “नमसा” स्वकोयेन पयोऋषेणा-

वेन "सपर्यन्ति" परिचरन्ति "पुरुणि" वङ्गनि "अस्य"
इन्द्रस्य "व्रतानि" शत्रुवधादि-रूपाणि वीर्य-कर्माणि "सचिरे"
सेविरे ज्ञातव्यतया इत्यर्थः । किमर्थम् ? "पूर्वचित्तये" युयु-
त्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय अनेन युध्यमाना इत्यादयः
सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्वजन्त इति तेषां
बोधनायेत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । पूर्वचित्तये-चिती सङ्ज्ञाने
(भा० प०), भावे क्तिन्, मरुद्वधादित्वात् पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ ३ ॥ [१५]

१ २ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ २
असाव्यं शुर्मदायासु दक्षो गिरिष्ठाः ।

३ २३ ३ १ २
श्येनो न योनिमासदत् ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पृष्ठे
खण्डे, प्रथमद्वये—प्रथमा । "गिरिष्ठाः" पर्वतजातः "अंशुः"
सोमः "मदाय" मदार्यम् "असाविः" अभिषुतः "असु" वस-
तीवरीषु "दक्षः" पृष्ठद्वयं भवति । किञ्च "श्येनो न" यथा
श्येनः पक्षी वेगेनागत्य स्थानमासीदति तद्ददयं सोमः
"योनिं" स्वकीयं स्थानम् "आसदत्" आसीदति ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २ २ ३ १ २२ ३ २
शुभ्रमन्वो देववातमसु धीतं नृभिः सुतम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यत् "देववातं" देवैः प्रार्थितं "शुभ्रं"
शोभनम् "मन्वः" भवत्स्वरूपं "नृभिः" नेट्टभिः "सुतम्"
अभिषुतम् "असु" वसतीवरीषु "धीतं" शोधितं सोमं

“गावः” पशवः “पयोभिः” आग्निरैः “स्रदन्ति” स्रादयन्ति ॥

“धौतसुत”-“धुतःसुतः”—इति पाठी ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ १२ १ २ ३ १ २

आदीमश्वं न हेतारमशूशुभन्नमृताय ।

२ ३ १ २ ३ १ २

मधो रसधु सधमादे ॥३३॥ [१६]

अथ तृतीया । “आत्” अनन्तर “हेतार” प्रेरकम् “ईम्” एनं “मधोः” मधुरस्य सोमस्य “रस” “सधमादे” यज्ञे “अमृताय” अमरण्याय “अशूशुभत्” ऋत्विजः शोभयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—“अश्वं न” यथा प्रेरका अश्व सग्रामे शोभयन्ति तद्वत् ॥

“हेतार”-“हेतारः”—इति पाठी, “मधोः”-“मध्वः”—इति च ॥ ३ ॥ [१६]

२ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अभि द्युम्नं वृहद्यश इपस्पते दिदीहि देव देवयुम् ।

१ २ २ ३ १ २

वि कोशं मध्यमं युव ॥३१॥

ऋ० ऊर्ध्वसन्नः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्रगाथरूपे द्वितीय-सूक्ते—प्रथमा । हे “इपस्पते” अथस्य पते । “देव !” स्तोतव्य सोम ! “द्युम्न” द्योतमान “वृहत्” प्रभूत “यशः” अन्नरूप “देवयु” देवान् कामयमान इविलक्षण त्वदीय रसम् “अभि दिदीहि” अन्नमभ्यमाभिसुष्येन प्रकाशय प्रयच्छेत्यर्थः । यद्वा, हे सोम ! यशोऽन्न देवसु देवानिच्छन्त यजमानमभिलक्ष्य प्रकाशय । आसन्वितस्या विद्यमानवत्त्वेन (८, १, १८) पदादित्वादिनिघातः ।

किञ्च “मध्यमम्” अन्तरिक्ष-स्थितं “कोशं” मेघं “वियुव”
वृध्यर्थं विगमय विश्लेषय ॥

.. “देवयु”-“देवयुः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ वच्यस्व सुदत्त चम्बोः सुतो विशां वङ्गिर्न विश्पतिः

वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपो जिन्वन् गविष्टये धियः

॥*२*॥ [१७]

अथ द्वितीया । हे “सुदत्त !” शोभन बल ! “चम्बोः”
अधिपवण-फलकयोः “सुतः” अभिपुतः त्वं, “वङ्गिः न विश्-
पतिः” सर्वासां प्रजानां वोढा राजेव “विशां” प्रजानां वोढा
सन् “आ वच्यस्व” आगच्छ कलशमापवस्व सचेर्यर्थस्य
व्यत्ययेन श्यनि रूपम् । किञ्च त्वम् “अपः” अपाम् उदका-
दीनां “रीतिं” व्यासां गतिं वृष्टिं “दिवः” द्युलोकात् “पवस्व”
कुरु । किं कुर्वन् ? “गविष्टये” गामात्मन इच्छते यजमानाय
“धियः” कर्माणि “जिन्वन्” प्रेरयन् ॥

“अपोजिन्वन्”-अपाञ्जिन्व—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१७]

प्राणा शिशुर्महीनाप् हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् ।

विश्व्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥*२*॥

ऋ० पर्वतनारदौ । छ० उष्णिक् । दे० सोमः ।
अथ तृतीय वृत्ते—प्रथमा । “प्राणा” ते अनितेः शानचि-
“वङ्गुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति विकरणस्य लुक्,
“सुपां सुलुग् (७, १, ३८)”—इति सुप आकारादेशः यज्ञस्य

प्रापयिता चेष्टयिता “महीनां” महतीनां मंहनीयानां वा
 अपां “शिशुः” पुत्र-स्थानीयः सोमः “ऋतस्य” यज्ञस्य
 “दौधितिं” प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं “हिन्वन्” प्रेरयन्
 “विखा” सर्वाणि “प्रिया” प्रियाणि हवीषि “परिभुवत्”
 परिभवति व्याप्नोति । “अध” अपि च “द्विता” द्विधा भवति
 दिवि च पृथिव्याञ्च वर्त्तत इत्यर्थः ॥

“प्राणा”-“क्राणा”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 उप वितस्य पाप्योऽरभक्त यद्गुहा पदम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम् ॥ *२ ॥

अथ द्वितीया । “वितस्य एतन्नामकस्य ऋषेस्तोतुर्मम
 यज्ञे “गुहा” गुहायां हविर्दानि वर्त्तमानयोः “पाप्योः” पोष-
 णवद्दृष्टयोः अधिपवणफलकयोः “पद” स्थानं सोमः “यत्”
 यदा “उप अभक्त” समभजत । “अध” अनन्तरं “यज्ञस्य”
 “धामभिः” च धारकैः “सप्त” सप्तभिश्छन्दोभिः गायत्र्या-
 दिभिः “प्रियम्” प्रीणयितारं सोमम् “अभि” द्रुवन्ति
 ऋत्विजः अपि वा सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्यादिभिरुदकैः
 सोममभिपुष्वन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 त्रीणि वितस्य धारया पृष्ठेष्वैरयद्रियम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 मिमीते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥ *३ ॥ [१८]

अथ तृतीया । सोमः “वितस्य” मम यज्ञस्य सभूतानि
 “त्रीणि” सवनानि धारया आत्मीयया “वि धारया” । “किञ्च

पृष्ठेषु" सामसु "रयिं" दातारमिन्द्रम् "ऐरयत्" आयमत
 "सुकृतः" शोभन-यज्ञः स्तोता "अस्य" इन्द्रस्य "योजना"
 संयोजनादीनि स्तोत्राणि "वि मिमीते" करोति यस्मादेवं
 तस्मादिन्द्रं सामंसु प्रेरयत्वित्यर्थः ॥

"ऐरयत्"—"एरया"—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 पवस्व वाजसातये पवित्रे धारया सुतः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 इन्द्राय सोम विष्णवे देवेभ्यो मधुमत्तरः ॥*१*॥

ऋ० रेमः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
 ल्लेखे—प्रथमा । हे "सोम !" "सुतः" अभिपुतः त्वम् "इन्द्राय"
 "विष्णवे" च अन्येभ्यो मित्रादिभ्यः "देवेभ्यः" "मधुमत्तरः"
 अतिशयेन माधुर्य्यपितः सन् "वाजसातये" अन्न-लाभाय
 "पवित्रे" "धारया" "पवस्व" चर ॥

"वाजसातये"—"वाजसातमः"—इति पाठौ, "मधुमत्तरः"—
 "मधुमत्तमः"—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 त्वाष्ट्रं रिहन्ति धीतयो हरिं पवित्रे अद्गुहः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 वर्त्सं जातं न मातरः पवमाना विधर्मणि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे "पवमान !" पूयमान सोम ! "वि
 धर्मणि" विविधं हविषां धारके यज्ञे "अद्गुहः" द्रोह-वर्जिताः
 "धीतयः" अद्गुलयः धीतय इति अद्गुलिनाम (निघ० २,
 ५, ०) "हरिं" हरितवर्णं "पवित्रे" स्थितं "त्वां" "रिहन्ति"
 लिहन्ति निष्पीडनाद्यं स्पृशन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—"वर्त्सं

जातं न मातरः"; 'मातरः' मातृ-भूता गावः उत्पन्नं 'वत्सं'
यथा 'लिङ्गन्ति' तद्दत् ॥

"धीतयः"—"मातरः"—इति पाठौ, "मातरः"—"धेनवः"—
इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
त्वं द्यां च महिब्रत पृथिवीं चाति जभिषे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
प्रति द्रापिमसुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥ ३ ॥ [१८]

अथ तृतीया । हे "महिब्रत" महाकर्मन् सोम ! "त्वं"
"द्यां" द्युलोकं "पृथिवीं च" "अति जभिषे" अत्यन्तं विभिषि
षुमृञ् धारणपोषणयोः (त० उ०), तस्य छान्दसे लिटि
(३, ४, ६) सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् अत्र इडा-
गमः । अन्तरिक्षे सोमात्मना, पृथिव्यां लता-रूपेणेति एव
लोकद्वयवर्तिस्त्वम् । हे "पवमान !" चरन् ! त्वं "महित्वना"
महत्त्वेन युक्तः सन् "द्रापिं" कवचं "प्रति असुञ्चथाः" प्रति-
सुञ्चसि संवृणोसि ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इन्द्रे सोमः सह इन्वन्मदाय ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
हन्ति रक्षो वाधते पर्यरातिं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वरिवस्कृण्वन्वृजनस्य राजा ॥ १ ॥

ऋ० मन्युः । छ० विष्टुप् । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
वधे—प्रथमा । "इन्दुः" क्षरण-शिलः "सोमः" "वाजी"

बलवान् "गोन्योघा" गमनशील-नीचीनाग्र-रस-सङ्घातः
 "इन्द्रे" "सहः" बलकरं रसम् "इन्वन्" प्रेरयन् सोमः "मदायु"
 अस्य मदायुं "पवते" चरति । किञ्च "रक्षः" राक्षस-कुलं
 "हन्ति" हिनस्ति । किञ्च "अरातिं शत्रुं" "परि बाधते"
 परितः संहरति । कौटुम्भः ? "वरिव" वरणीयं धनं "कृण्वन्"
 स्तोत्रुणां कुर्वन् "वृजनस्य" बलस्य "राजा" इशिता सोम इति ॥
 "अरातिम्"-आरातीः—इति पाठी ॥ १ ॥

२ ३ १ ४ ३ १ २ ३ २
 अथ धारया मध्वा पृचान-

२ १ २ २ ३ १ २
 स्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुपाणो

२ २ ३ १ २ ३ २ २ २
 देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । "अथ" अथ अनन्तरम् "अद्रि-दुग्ध" प्रायभिर्दुग्धोऽभियुतः सोमः "मध्वा" मदकारिष्या "धारया" "पृचानः" देवान् सम्पर्चयन् "रोम" अवि-रोमभिः कृतं पवित्रं "तिरः" तिरस्त्रत्य व्यवधायकं कृत्वा "पवते" कलशेषु चरति । किञ्च "इन्द्रस्य" "सख्यं" सखिभावं कर्म वा "जुपाणः" सेवमानो "देवः" द्योतमानः "मत्सरः" मदकरः "इन्दुः" सोमः "देवस्य" इन्द्रस्य "मदाय" मदायुं "पवते" चरति ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ ३ २
 अभि व्रतानि पवते पुनानो

२ २ ३ १ २ ३ २
 देवो देवांस्त्रेण रसेन पृच्छन् ।

३ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३
इन्दुर्धर्माण्यृतुया वसानो दश

२ २ ३ २ ३ १ २
क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया । “धर्माणि” धारकाणि “व्रतानि” कर्माणि
“ऋतुया” ऋतोः काले “वसानः” आच्छादयन् “इन्दु-
सोमः” पुनानः पूयमानः सन् “अभि पवते” कलशानभि-
लक्ष्य चरति । कीदृशः ? “देवः” संक्षीडन-शीलः “स्नेन”
आत्मीयेन “रसेन” इन्द्रादीन् “पृच्छन्” सम्पर्चयन् संयोजयन् ।
तमिमं सोमं “दशः” दशमङ्ग्राकाः “क्षिपः” अङ्गुलि-नामैतत्
(निघ० २, ५, ३) कर्मार्थं प्रेर्यत इति तत्सङ्ग्राका अङ्गुलयः
“सानो” समुच्छ्रिते “अव्ये” अवि भवे पवित्रे “अव्यत” गम-
यन्ति यद्वा, तत्र पवित्रे पूयमानं सोमम् अव्यत गच्छन्ति ।
वी गत्यादिषु (अदा० प०) लङि व्यत्वयेनात्मनेपदम् ॥

“व्रतानि”-“प्रियाणि”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदायप्रकाशे उत्तरायनस्य षडश्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

२ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
यद्वा स्या ते पनीयसी समिद्दीद-

२ २ १ २ २ ३ २ ३ १ २
यति द्यवीपथ् स्तोत्रभ्य आ भर ॥*१*॥

ऋ० यमुश्रुतः वयो या ।; ऊ० पंक्तिः । दे० अग्निः । अथ
सप्तमे खण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा । हे “अग्ने !” “द्युमन्त”

दीप्तिमन्तम् “अजरम्” अजीर्णम् “ते” त्वाम् “आ” सर्वतः
 “इधीमहि” दीपयामः । “यत् ह” यदा खलु “ते” तव “स्या”
 सा “पनीयसी” स्तुत्या “ममित्” दीप्तिं “द्यवि” द्युल्लोके
 “दीदंयति” दीप्यते तदा हे अग्ने ! “स्तोत्रभ्यः” अस्मभ्यम्
 “इपम्” अन्नम् “आभर” आहर ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 आ ते अग्ने ऋचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 सुशन्द्र दक्ष विश्पते हव्यवाट्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 तुभ्यं ह्यत इषं स्तोत्रभ्य आ भर ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे “ज्योतिषस्पते !” दीप्तेः स्वामिन् !
 अग्ने ! “शुक्रस्य” दीप्तस्य “ते” तुभ्यम् “ऋचा” मन्त्रेण सह
 “हविः” “आ” आभिमुख्येन “ह्यते” । हे “सुशन्द्र !”
 सुहृद्वाद्वाक्य ! शोभनहिरण्य ! वा, हे “दक्ष !” शत्रूणामुप-
 चयितः ! । शिष्टं गतम् ॥

“ज्योतिषः”-“शोचिषः” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 ओमे सुशन्द्र विश्पते दर्वी शौणीष आसनि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 उतो न उत्पुपूर्व्या उक्थेषु शवस-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 स्पत इषं स्तोत्रभ्य आ भर ॥*३॥ [२१]

अथ तृतीया । हे “सुशन्द्र !” शोभनाद्वाद्वाक्य ! शोभन-
 हिरण्य ! वा, अग्ने ! “ओमे” “दर्वी” दर्वी हविः-पूर्णं जुह-

प्रभृती "आमनि" आस्ये "आ श्रीणीषे" आश्रयसि पचसि
वा "उतो" अपि च "नः" अस्मान् "उक्थेषु" यागीषु "उत्-
पुपूर्याः" उत्पूरय फलैः । हे "श्वसस्यते!" बलस्य पालयितः ॥
इपमित्यादि गतम् ॥ ३ ॥ [२१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३
इन्द्राय साम गायत विप्राय वृहते वृहत् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
ब्रह्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । छ० उष्णिक् । टे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
दृचे—प्रथमा । हे उद्गातारः ! "इन्द्राय" "वृहत्" एत-
न्नामकं साम "गायत" उच्चरत । कौटुशाय ? "विप्राय" मेधा-
विने "वृहते" महते "ब्रह्मकृते" वृष्टिद्वारा हविलक्षणस्यान्नस्य
कर्त्रे "विपश्चिते" विदुषे "पनस्यवे" स्तुतिमिच्छते ॥

"ब्रह्मकृते"—"धर्मकृते"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वष्ट् सूर्यमरोचयः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
विश्वकर्मा विश्वदेवा महाष्ट् असि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे "इन्द्र !" "त्वम्" "अभिभूः" शत्रूणाम्
अभिभविता "असि" भवसि किञ्च "त्वम्" "सूर्यम्" आदि-
त्यम् "अरोचयः" तज्जोभिरदोषय, किञ्च "विश्वकर्मा" विश्वस्य
कर्तासि "विश्वदेवः" सर्वदेवथामि तथा च यजुर्ब्राह्मणम्—
"अग्निं वा अन्वत्या देवता इन्द्रमन्वत्या" इति अतो "महान्"
सर्वाधिकोऽसि ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ २ १ १ २ ३ २ ३ २
विभ्राजं ज्योतिषा स्वाश्रगच्छो रोचनं दिवः ।

३ १ २ २ १ २ १
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ *३* ॥ [२२]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” त्वं “ज्योतिषा” तेजसा
“दिवः” आदित्यस्य “रोचनं” प्रकाशकम् अधिकरणत्वेन
“स्वः” स्वर्गं विभ्राजत् प्रकाशयन् “श्रगच्छः” अप्राप्तोः,
किञ्च “देवाः” सर्वाः “ते” तव “सख्याय” मित्रत्वाय “येमिरे”
स्वं स्वमात्मानं नियमितवन्तः अस्माकम् इन्द्रः सखा यथा
स्यादिति सर्वे देवाः प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ [२२]

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २
असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णावा गहि । ॥

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ त्वा पृणक्तुन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १

ऋ० गोतमः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
दशे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते” त्वदर्थं “सोमः” “असावि”
अभिपुतोऽभूत् । हे “शविष्ठ” अतिशयेन बलवन् ! अतएव
“धृष्णो” मत्प्रूणां धर्षयितः ! इन्द्र ! “आगहि” देवयजनदेश-
मागच्छ, आगतञ्च “त्वा” त्वाम् “इन्द्रियं” सोमपानेनोत्पन्नं
प्रभूतं सामर्थ्यम् “आ पृणक्तु” आपूरयतु । “रजः” अन्तरिक्षं
“रश्मिभिः” किरणैः “सूर्यो न” यथा सूर्यः पूरयति तद्वत्
शविष्ठः—शवस्तिन् शब्दादिष्ठनि विन्मतोर्लुक्, “टेः (६, ४,
११५)”—इति टिलोपः, पादादित्वान्निघाताभावः (८, १,
१८) । गहि—गमेलेटि “बहुलब्धसि (२, ४, ७३)”—
इति यपो लुक्, अनुदात्तोपदेश (६, ४, ३७)—इत्यादिना

अनुनासिक-लोपः, तस्य असिद्धवदत्वाभात् (६, ४, १२) —
इत्यसिद्धत्वाद्भेदुगभावः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ तिष्ठ ह्रस्वह्रन्थं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

३ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्वाचीनम् सु ते मनो यावा कृणोतु वग्नुना ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “ह्रस्वह्रन् !” श्रवणं ह्रन्तः ! इन्द्र !
“रथम्” “आ तिष्ठ” आरीह । यस्मात् “ते हरी” त्वदीया-
वशौ “ब्रह्मणा” स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण “युक्ता” रथेऽस्माभिर्यो-
जितौ “सुपां सुलुग् (७, १, २६)” — इत्याकारः तस्मात् त्वं
रथमातिष्ठ । “ते मनः” त्वदीयं मनश्च “यावा” अभिव-
वार्थं प्रवृत्तः पापाणः “वग्नुना” वञ्चनीयेनाभिपवशब्देन
“वृचेर्गञ्च (३० ३, ३३)” — इति नु-प्रत्ययो गकारस्यान्तादेशः
“अर्वाचीनम्” — अस्मदभिमुखं “सुकृणोतु” सुष्ठु करोतु ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ १ २
इन्द्रमिहरी वहतीऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
ऋषीणां सुष्टुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ ३ ॥ [२३]

इति तृतीयप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “अप्रतिधृष्टशवसं” केनाप्यधर्षितवत्-
महिमितवत्त्वमित्यर्थः “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव “ऋषीणां” वसि-
ष्ठादीनां “मानुषाणाम्” अन्येषां मनुष्याणाञ्च “सुष्टुतीः”
गोभनाः स्तुतीः “यज्ञश्च” “हरी” अग्नी “उप वहतः” समीपं
प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुयन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रे-

न्द्रमखौ प्रापयत इत्यर्थः । मानुषाणाम् “मनोजातो (४, १, १६ ११)”—इति मनु-शब्दादञ् पुगागमस्य ॥

ऋषीणां सुष्टुतीः—“ऋषीणाञ्च स्तुतीः”—इति पाठौ ॥३॥ [२३]

इति सामवेदार्य-प्रकाशे उत्तरायन्यन् पक्ष्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ० ॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांचतुरो देयाद् विद्यातीर्थं-महेश्वरः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्रामाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीर-ब्रह्म-भूषण-

सामाज्य धुरन्वरिण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायन्ये पक्षीऽध्यायः ।

यस्य निखसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थं-महेश्वरम् ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः ।

सप्तमोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
पिता देवानां जनिता विभूवसुः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
दधाति रत्रधुं स्वधयोरपीच्यं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
सदिन्तमो मत्सर इन्द्रियो रसः ॥*१*॥

ऋ० सिकतानिवारि-ऋषिगणः । छ० जगती । दे० सोमः । तत्र प्रथमखण्डे,—प्रथम-खण्डे—प्रथमा । “यज्ञस्य” पग्निष्टोमादेः “ज्योतिः” दीपकः सोमः “प्रियम्” इन्द्रादीनां

प्रियभूतं “मधु” मधुरसं “पवते” पूयते दशापवित्रेण शीघ्रत
 इत्यर्थः । रसो विगेश्यते—“पिता” पालकः “जनिता”
 फलस्य उत्पादकः “विभूवसुः” प्रभूतधनेः तिन सम्पादयितुं
 शक्यत्वात् तादृशः सोमरसः “स्वधयोः” “स्वधा”—इति द्यावा-
 पृथिव्योर्नाम (निघ० ३, ३०, १) “अपीच्यम्”—इति चान्त-
 ङितस्य (निघ० ३, २५, ६) द्यावापृथिव्योर्मध्येऽन्तर्हितं
 “रत्नं” रमणीयं धनं “दधाति” स्थापयति यजमानेषु । स एव
 पुनर्विगेश्यते—“रसः” रसयिता “मदिन्तमः” मादधितृतमः
 “मत्सरः” स सोमः “इन्द्रियः” इन्द्रेण जुष्टः इन्द्रिय-वर्द्धको
 वा ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३
 अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्पति

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 हरिर्मिवस्य सद्नेषु सीदति

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । सोमः “वाजी” वेजनवान् यद्वा, अथ-
 सदृशः “अभिक्रन्दन्” अभितः शब्दं कुर्वन् “कलश” द्रोण-
 कलशम् “अर्पति” गच्छति । कौटुम्भः “दिवः” द्योतमानस्य
 अन्तरिक्षस्य दशापवित्रलक्षणस्य “पतिः” पालकः स्वामी
 यद्वा द्यूलोकस्य स्वामी दिवि हि सोम उत्पन्नः “द्वितीयस्या
 मितो दिवि सोम आसीत्”—इति श्रुतेः “शतधारः” परि-
 मित धार-पेतः “विचक्षणः” विशेषेण द्रष्टा “हरिः” हरितवर्णः
 सोमरसः “मिवस्य” मिश्रवर्द्धितकरस्य यज्ञस्य “सद्नेषु”

एवे—प्रथमा । “वाजिनः” बलवन्तः “शुक्रासः” दीप्ताः
 “आश्वः” वेगवन्तश्च “सोमासः” सोमाः “गव्यया” यजमा-
 नस्य गवेच्छया तथा “अश्वया” अश्वेच्छया तथा “वीरया”
 वीराः पुत्र-भृत्यादयः तेषामिच्छया “प्र अश्वत्तं” प्राश्वज्यन्त
 रसान्वा विश्वज्यन्ते ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ १ २ १ २ ३ १ २
 शुभमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्व्योः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 पवन्ते वारे अव्यये ॥२२*॥

अथ द्वितीया । “ऋतायुभिः” यज्ञेच्छुभिः अध्वर्यु-प्रध-
 तिभिः “शुभमानाः” अलङ्कियमाणाः “गभस्व्योः” हस्तायोः
 हस्ताभ्यां “श्वज्यमानाः” शौध्यमानाः “वारे” वाले दद्याप-
 वित्रे । कौटुम्भे ? “अव्ये” अविमये “पवन्ते” पूयन्ते ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 ते विश्वा दाशुषि वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा ।

१ २ ३ १ २ २
 पवन्तामान्तरिक्ष्या ॥३३*॥ [२]

अथ तृतीया । “ते” सोमाः अभिपूयमाणाः “दाशुषे”
 हविः-प्रदात्रे यजमानाय “विश्वा” सर्वाणि “वसु” वासकानि
 गवादि-धनानि “आपवन्तां” सर्वतः चरन्तु । विश्वे त्वुक्तं कथं
 वसुनां विश्वत्वमिति ? उच्यते—“दिव्यानि” दिवि भवानि
 “पार्थिवा” पृथिवी-सम्यहानि “अन्तरिक्ष्या” अन्तरिक्ष्याणि
 अन्तरिक्षे भवानि एव मुक्तप्रकारेण विश्वानीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 पवन्त देववीरति पवित्त् सोम रश्च्या ।

१ २ ३ ४ ५

इन्द्रमिन्दो वृषा विश ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । क० गायत्री । दे० सोमः । पवस्वेति-
दशज्ञं, तृतीये-सूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “देववीः” देव-
कामः त्वं “रंघ्या” वेगेन “पवित्वं” यथा भवति “अति-
पवस्व” अतिचर । किञ्च हे “इन्दो !” “वृषा” सेचकस्त्वं
इन्द्रम् “आविश” प्रविश ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

आ वच्यस्व महि पुरो वृषेन्दो द्युम्नवत्तमः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

आयोनिं धर्षसिः सदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्दो !” सोम ! “वृषा” सेवका-
भीष्टदाता वर्षकः “द्युम्नवत्तमः” यशस्वितमः “धर्षसि” धर्त्ता
त्वं “मही” महत् “पुरः” पानीयम् “अन्धः” अन्नम् “आव-
च्यस्व” अस्मान् प्रति आगमय किञ्च “योनिं” स्वकीयं स्थानम्
“आसदः” आसोद च ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य विधसः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

अपो वसिष्ठ सुक्रतुः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “सुतस्य” अभिपुत्रस्य “विधसः” अभि-
सपितस्य विधातुर्यस्य “सोमस्य” “धारा” “प्रियं” प्रीतिकरं
“मधु” अमृतम् “अधुक्षत” दुग्धे । स “सुक्रतुः” सुकर्मा सोमः
“अपः” “वसतीवरोः” “वसिष्ठ” आच्छादयति ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ ३ २ ३ १ २
महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्पन्ति सिन्धवः ।

१ ३ २ ३ १ २
यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे सोम । त्वं “यद्” यदा यज्ञे “गोभिः”
‘गोर्विकारैः’ पयोभिः “वासयिष्यसे” आच्छादयिष्यसे, तदा
“महान्तं” गुणैः प्रवृद्धं “त्वा अनु” त्वाम्भति “सिन्धवः” स्वन्द-
मानाः “महीः” महत्यः “आपः” “अर्पन्ति” गच्छन्ति ॥ ४ ॥

२ २ ३ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
समुद्रो अस्माम्भुजं विष्टग्नी धरुणा दिवः ।

१ २ ३ १ २ ३ २
सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । “समुद्रः” समुद्रवन्ति अस्माद्रसा इति
समुद्रः “विष्टग्नाः” “दिवः” स्वर्गस्य “धरुणः” धर्ता च
“अस्मयुः” अस्मत्-कामः “सोमः” “अप्सु” उदकेषु “माम्भुजे”
सर्मृज्यते पवित्रेऽभिपिच्यते चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ ३ २ ३ २
अचिक्रद्वृषा हरिर्महान्निवो न दर्शतः ।

१ ३ २
सप्त सूर्येण दिद्युते ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । “वृषा” कामानां वर्षकः “हरिः” हरितवर्णः
“महान्” सर्वोत्तमः “मित्रः न” यथा सखा तद्वत् “दर्शतः”
दर्शनीयः यः सोमः “अचिक्रदत्” शब्द करोति । सोऽयं सोमः
सूर्येण सह “सन्दिद्युते” समित्येकोभाये सूर्येण सह द्योतत
इत्यर्थः ॥

“रोचते”—इति वधृचानां पाठः ॥ ६ ॥

^{२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
गिरस्त इन्द्र योजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः ।

^{२ ३ १ २ ३ १ २}
याभिर्मदाय शुभसे ॥*७*॥

अथ सप्तमी । हे “इन्द्रो !” “ते” तव “योजसा” बलेन “अपस्युवः” कर्मच्छा-सस्वन्धिन्यः ताः “गिरः” स्तुतयः “मर्मृज्यन्ते” शोध्यन्ते । “याभिः” “गोभिः” त्वं मदाय “चरन्” “शुभसे” अलङ्घियसे ॥ ७ ॥

^{२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
तं त्वा मदाय घृध्वय उ लोककृत्वमीमहे ।

^{२ ३ १ २ ३ १}
तव प्रशस्तये महे ॥*८*॥

अथ अष्टमी । “लोककृत्व” लोकस्य कर्त्तारं “तं त्वा” सोमं “घृध्वये” शत्रूणां घर्षण-शीलाय “मदाय” “इमहे” याचामहे । हे सोम ! पातमिति शेषः । किमर्थम् ? इति, उच्यते—“तव” “महे” महेते “प्रशस्तये” प्रशंसनाय ॥ ८ ॥

^{३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २}
गोपा इन्द्रो नृपा अस्यश्वसा वाजसा उत ।

^{३ २ ३ १ २ ३ २}
आत्मा यज्ञस्य पूर्यः ॥*९*॥

अथ नवमी । हे “इन्द्रो !” क्लियमान-सोम ! “यज्ञस्य” ज्योतिष्टोमादेः “पूर्यः” पुराणः नित्यः आत्मा स्वरूपभूतः सोमस्य यज्ञस्वरूपत्वं प्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं “गोपाः” अस्मभ्यं गवां दाता “असि” भवसि, “नृपा” नृपां पुत्र-भृत्यादीनां दातासि, “अश्वसाः” अश्वानां दाता चासि, “उत” अपि च “वाजसा” अश्वानां दाता चासि ॥ ९ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “ज्योतिः” तेजः “सन”
अक्षभ्यं प्रयच्छ । अपि च “स्वः” स्वर्गं “सन” अक्षभ्यं
देहि । “विष्वा” विष्वाणि “सौभगा” सौभाग्यानि “च” सन
सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

सना दक्षमुत क्रतुमप सोम सृधो जहि ।

१ २ ३ १ २

अथा नो वस्यसस्त्राधि ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं “दक्षं” बलं “सन”
अक्षभ्यं देहि, “उत” अपि च “क्रतुं” यज्ञं सन, “सृधः”
हिंसकान् शत्रून् “अप जहि” मारय । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

१ १ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे ।

१ २ ३ १ २

अथा नो वस्यसस्त्राधि ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “पवीतारः !” सोमस्य शोधयितार
ऋत्विजः ! “सोमं” “पुनीतन” पावयत दशापवित्रेण शोध
यत किमर्थम् ? “इन्द्राय पातवे” इन्द्रस्य पानाय । गत-
मन्यत् ॥ ४ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वष्ट् सूय्यं न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः ।

१ १ २ १ २

अथा नो वस्यसस्त्राधि ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । हे सोम ! त्वं “तव क्रत्वा तव-कृतिभिः”
त्वत्कर्तृकाभिः रक्षाभिश्च “नः” अस्मान् “सूय्यं” “आ भज”
प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

२ ३ १ ३ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ ३
तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक् पश्येम सूर्यम् ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*६*॥

अथ पष्ठो । हे सोम ! “तव” “क्रत्वा” प्रज्ञानेन “तव
कृतिभिः” पालनेन “ज्योक्” चिरं पश्येम सूर्यं पश्यामः
द्रव्यामः । सिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभ्यर्षं स्वायुध सोम द्विवर्हमर् रयिम् ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*७*॥

अथ सप्तमी । हे “स्वायुध !” शोभनायुध सोम ! त्वं
“द्विवर्हम” द्वयोर्धावापृथिभ्योः स्थानयोः परिदृढं “रयि”
धनेम् “अभ्यर्षं” स्तोतृन् अभिगमय । सिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभ्यार्षानपच्युतो वाजिंत्समत्सु सासहिः ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*८*॥

अथ अष्टमी । हे सोम ! “समत्सु” संग्रामेषु “अनपच्युतः”
शत्रुभिरनाहतः “सासहिः” शत्रूणामभिभविता त्वम् “अभ्यर्षं”
अभिगच्छ चर । गतमन्यत् ॥ ८ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वां यज्ञैरवीष्टधन् पयमान विधर्मणि ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*९*॥

अथ नवमी । हे “एवमानः” शीघ्रमान सोम ! त्वं
 “विधर्मणि” विविधफलस्य धारके यज्ञे “यज्ञैः” यज्ञ-साधनैः
 “स्तोत्रैः” “अवीहधन्” यजमाना वर्धयन्ति । गतमन्यत् ॥८॥

३ १ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
 रयिं नश्चितमश्विनमिन्दो विश्वायुसा भर ।

१ २ ३ १ २
 अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*१०*॥ [४]

अथ दशमी । हे “इन्दो !” यागेषु क्षिद्यमान सोम ! त्वं
 “चित्रं” नानाविधम् “अश्विनम्” अश्ववन्तञ्च “विश्वायुं” सर्व-
 गामिनं “रयिं” धनं “नः” अस्मभ्यम् “आ भर” आहर । गत-
 मन्यत् ॥१०॥ [४]

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३
 तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।

१ ३ २ ३ १ २
 तरत्स मन्दी धावति ॥*११*॥ -

ऋ० उच्यते । छ० गायत्री । ट० सोमः । तरत्समन्दीति
 चतुर्दशे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “मन्दी” देवानां हर्षकारः स
 सोमः “तरत्” स्तोतृन् पाप्मनः मकागात् तारयन् “धावति”
 दशापवित्रादधः क्षरति । तदेव दर्शयति—“सुतस्य” अभि-
 पुतस्य “अन्धसः” देवानामन्ध्रामकस्य सोमस्य धारा धाव-
 तीति । पुनरपि तदेवाह्वात्स्वन्तादरार्थं “तरत्समन्दीधावति”—
 इति । यद्वास्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः, यद्यथा—
 “तरति स पापं सर्वं मदीयं स्तोति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिं
 धारसुतस्यान्धसो धाराभिपुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा
 सुतस्य (निस० १३, ६)”—इति ॥ २ ॥

३१ ११ ११३ १२ ३१२
उस्त्रा वेद वसूनां मर्त्तस्य देव्यवसः ।

१३२ ३१ १
तरत्स मन्दी धावति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वसूनां” धनानाम् “उस्त्रा” उत्तरण-
शीला प्रदात्री “देवी” द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य
धारा “मर्त्तस्य” मनुष्यं यजमानम् “अवसः” रक्षितुं “वेद”
जानाति । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

११२ ३२३२ ३१२
ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे ।

१३२ ३१ १
तरत्स मन्दी धावति ॥*३*॥

अथ तृतीया । “ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योः” ध्वस्त्रः कश्चिद्राजा तथा
पुरुषन्तिश्च, तयोरुभयोरत्रैतरयोग-विवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यं
“सहस्राणि” धनानां सहस्राणि “आ दद्महे” वयं प्रतिगृह-
णीमः । तदस्माभिः प्रतिगृह्येते धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं
प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् यथा अवत्कार एत-
योर्धनानि प्रतिजयाह एवं तरन्त-पुरुमीढौ प्रतिजगृहतुः ।
तथा च शाव्यायनकम्—“अथ ह वै तरन्त-पुरुमीढौ वैदग्धी
ध्वस्त्रयोः पुरुषन्त्योः बहु प्रतिगृह्य गरगिराविव मेनाते तौ ह
स्माद्भुत्या सात प्रतिगृह्याते तावकामयेतामसातन्ना विवेदसातं-
स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृह्येतमिति भावे तश्चतुर्द्वचमपश्य-
तान्तरण्य प्रत्येतां तयोर्वैतयोरसातं सातमभवदात्तमिवैव न
प्रतिगृह्येते स यः प्रतिगृह्य कामयेत”—इत्यादि ॥ ३ ॥

१ २२ ३ १३१ १ २१२ ३ ११
आ ययोस्त्रिभृगतंतना सहस्राणि च दद्महे ।

२ २ २ २ २

तरत्स मन्दी धावति ॥४॥ [५]

अथ चतुर्थी । “ययोः” ध्वस्व-पुरुषन्व्योः “त्रिंशत्” त्रौषि
शतानि सहस्राणि च “तना” वस्त्राणि “आ दग्धहे” वयं
“प्रतिगृह्णीमः” तयोरस्माभिः प्रतिगृह्णीतं तत् सर्वम् अप्रति-
गृह्णीतमस्त्विति सोमम् ऋषिः प्रार्थयत इति सोमस्यैव स्तुतिः ।
गतमन्वत् ॥ ४ ॥ [५]

२ १

२२

२ १

२२ २२

एते सोमा असृञ्चत गृणानाः शवसे महे ।

२ १ २ २ १ २

मदिन्तमस्य धारया ॥१॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गाधवी । दे० सोमः । एते सोमा
इति ढ्वचं ढ्वतीयं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा । “मदिन्तमस्य”
देवानां मादयिढ्वतमस्य रसस्य सम्बन्धिन एते सोमा अभिपुताः
सरूपाः “गृणानाः” स्यूयमानाः “महे” महते “शवसे”
शम्भाकं बलाय धारया “असृञ्चत” गच्छन्ति ॥ १ ॥

२ १

२२

२ १ १ २

१

२ १ १

२

अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनाना अपर्षसि ।

२ १ २ २ १ २

सनद्वाजः परि स्रव ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “वीतये” देवानां भक्षणाय
“नृम्णा” नृम्णानि धनवत् प्रियतराणि “गव्यानि” गो-सम्ब-
न्धीनि चीरादीनि “पुनानः” पूयमानः सन् “अभ्यर्षसि”
अभिगच्छसि । हे सोम ! “सनद्वाजः” दीयमानास्रः त्वं “परि”
परितः “स्रव” दशापवित्रादधः चर ॥ २ ॥

उत नो गोमतीरिपो विप्रवा अर्प परिष्टुभः ।

गृणानो जमदग्निना ॥३॥ [६]

अथ तृतीया । “उत” अपि च हे सोम ! “जमदग्निना” जमदग्नि-नाम्ना ऋषिणा मया “गृणानः” स्तूयमानः त्वं “नः” अस्माकं “गोमतीः” गोभिर्युक्तानि “परिष्टुभः” परितः स्तूतव्यानि सर्वाणि “इषः” अन्नानि देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदाव्यंशे उत्तरार्चिकस्य सप्तमोऽध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

इमं स्तोमसर्हते जातवेदसे

रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सप्तसद्यग्ने

सख्ये मा रिद्यामा वयं तव ॥१॥

ऋ० कुक्षः । छ० जगती । दे० अग्निः । इमंस्तोममिति-
वतोयस्वण्डे—प्रथम-वृत्ते, प्रथमा । “सर्हते” पूज्याय “जात-
वेदसे” जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे, जात-प्रज्ञाय जात-धनाय
वा अग्नये “मनीषया” निमित्तया वृद्ध्या “इमम्” एतत्सूक्तं
स्तोमं “रथमिव” यथा तथा रथं संस्करोति तथा “सममहेम”
सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः “ससदि” सम्भजनं “नः”
अस्माकं “प्रमतिः” प्रकृष्टा बुद्धिः “भद्रा हि” कल्याणी समर्था
सुतस्तथा वृद्ध्या सुप्त इत्यर्थः । हे “अग्ने !” “तव सख्ये”

अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं “भारिपाम” हिंसिता
 न भवामः- अस्मान् रक्षेत्यर्थः । “अर्हते”—अर्हं पूजायाम्
 (भा० प०) “अर्हः प्रशंसायामिति (१, २, १३३) लटः शत्रु-
 देशः, शपः पित्त्वादानुदात्तत्वम् (१, १, ४), शत्रुयादुपदेशा-
 लसावधातुक-स्वरेणाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८६) । महे—मह,
 पूजायाम् (भा० प०) । रिपाम—रिप हिंसायां (भा० प०)
 व्यत्ययेन शः (३, १, ८५) । तव—“युष्मदस्मदोर्द्धसि (६, १,
 २११)”—इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २
 भरामेधं कृणवामा हवींषि ते

१ १ २ १ २ १ २
 चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

१ १ २ १ १ २ १ १ १
 जीवातवे प्रतरां साधया धिया-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 ऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥*२०॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” त्वद्यागार्थम् “इधम्” इन्धन-
 साधनम् एकविंशति-द्रव्यात्मकं समित्सन्नुहं “भराम” सम्भराम
 सम्पादयाम । तदनु “ते” तुभ्यं “हवींषि” चरुपुरीडाशादि-
 लक्षणाभ्यानि वयं “कृणवाम” करवाम । किङ्कृतः ?
 “पर्वणा पर्वणा” प्रतिपन्नभावज्ञाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां “चित-
 यन्तः” त्वां प्रज्ञापयन्तः । स त्वं “जीवातवे” अस्माकं जीवनी-
 पधाय चिरकालावस्थानाय “धियाः” कर्माणि अग्निहोत्रादीनि
 “प्रतरां” प्रकृततरं “साधय” निष्पादय । अन्यत् समानम् ॥
 चितयन्तः—चित्ती सञ्ज्ञाने (भा० प०) सञ्ज्ञापूर्वस्य विधे-

रनित्यत्वात् लघूपध-गुणाभावः । पर्वणा—“नित्यवीषयोः
(८, १, ४)”—इति वीषायां द्विर्भावः, “तस्य परमास्त्रेडि-
तम् (८, १, २)”—इति परस्मास्त्रेडित-सञ्ज्ञायाम् अनुदा-
त्तत्वम् (८, १, १६) । पतरां—तरवन्तात् प्रशब्दात् क्रिया-
प्रकर्षे वर्तमानात् “किमेत्तिडथ्ययादाम्बद्रथ्ये (५, ४, ११)”
—इत्यासु-प्रत्ययः ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ २ १ १ १
शक्नेम त्वा समिधं साधया

१ २ १ २ १ १ १ २ २ १ १
धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

१ १ २ १ १ २ १ १ १
त्वमादित्यां आ वह तान् ह्युश्म-

१ २ १ १ १ २ १ १ १ २
स्यग्ने सस्ये मा रिपामा वयं तव ॥३॥ [७]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! “त्वा” त्वां “समिधं” सम्यगिहं
कर्तुं “शक्नेम” शक्ता भूयास्य । त्वद्य “धियः” अन्नदीयानि
दर्यपूर्णमासादीनि कर्माणि “साधय” निष्पादय । त्वया हि
सर्वे निष्पादन्ते यस्मात् “त्वे” त्वयि अग्नावाहुतम् ऋत्विभिः
यद्यितं चरुपुरोडाशादिकं हविः देवा “अदन्ति” भक्षयन्ति,
तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वम् “आदित्यान्” पदितैः
पुत्रान् सर्वान् देवान् “आवह” अन्नद् यज्ञार्थमानय । तान्
हि इदानीं वयम् “उश्मसि” कामयामहे । अन्यत् पूर्ववत् ॥
शक्नेम—यञ्ङु शक्नो (भा० प०), “लिट्यागिथ्यङ् (१, १,
८६), अदुपदेशस्यार्थधातुकाऽनुदात्तत्वे (६, १, १८६) अङ्
एव स्यत् सिष्यते । समिधम्—वि इन्धो दीप्तो (इ० आ०)

अस्मात् सम्पदादिलक्षणं कर्मणि क्तिप् । त्वे—सुपांसुलुगिति
 (७, १, ३८) सप्तम्येकवचनस्य श्रे-आदेशः । उश्मसि—वश
 कान्ती (अदा० य०), “इदन्तोममि (७, १, ४६), अदा-
 दित्वाच्छपोलुक् (२, ४, ७२), ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम्
 (६, १, १६) ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रति वा॒ष् सू॒र उ॒दिते॑ मि॒त्रं गृ॒णीषे॑ वरु॒णम् ।

२ १ २ ३ १ २

अ॒र्थ्यम॒ण॒श् रि॒शाद॑सम् ॥*१*॥

ऋ० वशिष्ठः । छ० गायत्री । दे० आदित्यः । अथ
 द्वितीय-वृत्ते—प्रथमा । हे मित्रावरुणौ । “मित्रं” त्वां “वरुणं”
 च “वां” युवां “रिशादसं” शत्रूणामत्तारम् “अर्थ्यमणं” च
 “प्रति” प्रत्येकं “गृणीषे” स्तुवे । कदा ? इति, उच्यते—
 “सूरे” सूर्ये देवे “उदिते” सति प्रातरित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

राया॑ हिरण्यया॑ मतिरियमवृ॒काय॑ शवसे ।

२ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इयं॑ वि॒प्रा मे॒धसा॑तये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “हिरण्यया” हित-रमणीयेन “राया”
 धनेन सहितया “अवृकाय” अहिंस्याय “शवसे” अस्माकं
 बलाय “इयम्” इदानीं क्रियमाणा “मतिः” स्तुतिर्भवत्विति
 शेषः ॥ हिरण्यया—इत्यत्र सुपां सुलुगिति (७, १, ३८)
 तृतीयैकवचनस्य याजादेशः किञ्च हे “विप्राः” मन्त्राः ।
 “इयम्” एव स्तुतिः “मेधसातये” यज्ञ-लाभाय च भवतु ॥२॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह ।

१ १ क १ १
 इष्यं स्वयं धीमहि ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । हे “देव वरुण !” “ते” तव स्तोतारः
 “स्याम” सम्पदा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किन्तु
 “सूरिभिः” स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः सह ; तथा हे “मित्र !”
 देव ! “ते” वयं “सूरिभिः” सह “स्याम” भवेम । किञ्च
 “इष्यम्” अत्र “स्वयं” स्वकञ्च “धीमहि” धारयामहे ॥३॥ [८]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 भिन्धि विष्वा अप द्विषः परि वाधो जही मृधः ।

१ १ १ १ १
 वसु स्याहं तदा भर ॥१॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृचा-
 षके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वं “विष्वाः” सर्वाः
 “द्विषः” द्वेष्ट्रीः शत्रुसेनाः “अप भिन्धि” विदारय । तथा
 “वाधः” हिंसकान् “मृधः” संग्रामान् त्वं “परि जहि” परि-
 भावय । हे सोम ! वासुकेन्द्र ! “स्याहं” सृष्टणीयं द्वेष्ट्रीणां
 “वसु” धनं यदस्ति “तत्” आभर ॥-१॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 यस्य ते विष्वमानुषगभूरेर्दत्तस्य वेदति ।

१ १ १ १ १
 वसु स्याहं तदा भर ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वां विभक्ति-व्यत्ययः

१ १ २ १ १
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्राग्नी !” “तोशासा” यत्रूनं हिंसन्ती, “रथयावाना” रथेन गच्छन्ती, “वृत्रहणा” वृत्रस्य हन्तारी “अपराजिता” केनाप्यपराजितौ “तस्य” तं मां “बोधतम्” ॥ २ ॥

१ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १
इदं वां सदिरं मध्वधुञ्चन्नद्रिभिर्नरः ।

१ १ २ १ १
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “इन्द्राग्नी !” “वां” युवाम् उद्दिश्य “नरः” यज्ञस्य नेतारः “अद्रिभिः” श्रावभिः “सदिरं” मदकरं “मधु” सीमात्मकम् अमृतम् “अधुञ्चन्” अपूरयन् । सिध्य-मन्यत् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्चप्रकाशे उत्तरायनस्य समाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ २ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १
इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः ।

१ २ १ १ १ १ १ १
धर्कस्य योनिमासदम् ॥*१*॥

ऋ० काऽन्नपः । इ० गायत्री । दे० सोमः । अथेन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति चतुर्थखण्डे—वृत्रात्मके प्रथम-सूक्ते प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “मधुमत्तमः” अतिशयेन मधुमान्त्वम् “धर्कस्य” अर्धनीयस्य यज्ञस्य “योनिम्” स्थानम्

“आसदम्” उपवेष्टुम् “मरुत्वते” “इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “पवस्व”
 चर ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ ४
 तं त्वा विप्रा वचोविद्ः परिष्कृण्वन्ति धर्यसिम् ।

१ २ ३ १ २
 सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “तं” पवमानं “त्वा” त्वाम्
 “धर्यसिं” धर्त्तारं “विप्राः” प्राज्ञाः “वचोविद्ः” स्तोतारः
 “परिष्कृण्वन्ति” अलंकुर्वन्ति । अपि च “त्वा” “त्वाम्”
 “आयवः” मनुष्याः “सम्मृजन्ति” सम्यक् शोधयन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ४
 रसं ते मित्रो अर्यमा पिवन्तु वरुणः कवे ।

१ २ ३ १ २
 पवमानस्य मरुतः ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । हे “कवे !” क्रान्तकर्मन् सोम ! “पव-
 मानस्य” चरतः “ते” तव रसं “मित्रः” “अर्यमा” च “वरुणः”
 च “मरुतः” च एते सर्वे देवाः “पिवन्तु” ॥ ३ ॥ [११]

१ १ २ ३ ४
 मृज्यमानः सुहृद्या समुद्रे वाचमिन्वसि ।

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥*४*॥

ऋ० पविष्ठः । छ० वृद्धती । दे० सोमः । मृज्यमानेति
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूत्रम्—तत्र प्रथमा । हे “सुहृद्या !”
 इत्ये भवा इत्या पङ्क्तयः शोभनाङ्गुलिक सोम ! “मृज्य-

मानः" शोध्यमानः त्वं "समुद्रे" अन्तरिक्षे कलशे वा "वाचं"
शब्दम् "इन्द्रसि" प्रेरयसि । किञ्च हे "पवमान !" पूयमान
सोम ! "विशङ्ग" हिरण्यैः पिंगङ्गवर्णं "बहुतं" प्रभूतं "पुब-
स्पृहं" बहुभिः स्पृहणीयं "ऋयि" धनम् "अभ्यर्षसि" स्तोतृणा-
मभि चरसि प्रयच्छसि ॥ १ ॥

१ १७ २ १२ १२ १ २ ३ १ २
पुनानो वारे पवमानो अव्यये वृषो अचिक्रद्वने ।
२ १ २ ३ १ १ २ १ २
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि
॥२३॥ [१२]

अथ द्वितीया । "अयं" सोमः "वृषः" वृषभसदृशः सन्
"पुनानः" अभिषूयमाणः सर्वं शोधयतु "अव्यये" अविमये
"वारे" वाले पवित्रे "पवमानः" पूयमानः सन् "वने" वननीये
"उदके" काष्ठे कलशे वा "अचिक्रदत्" शब्दनकरोत् । अथ
प्रत्यक्षवादः । हे "सोम ! पवमान !" त्वं "गोभिः" गव्यैः
घोरादिभिः "अञ्जानः" अञ्जामानः सन् "निष्कृतं" सस्कृतं
देवानां स्थानम् "अर्षसि" गच्छसि ॥ २ ॥ [१२]

१ १ २ १७ २ १ २ २ १ १ १ २
एतसु त्वं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् ।

१ २ २ १ २
समादित्येभिरस्थित ॥२३॥

मृ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । एतसुत्व-
मिति द्वात्मकं तृतीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । "सिन्धुमा-
तर" यस्य सोमस्य सिन्धवो नव मातरो भवन्ति । "त्वं"

त्वत्सदृशो देवताविशेषः, “त्मना” आत्मना- अस्मदनुग्रह-बुद्ध्या
युक्तः “इयानः” अस्माभिर्याच्यमानः “स्तोत्रभ्यः” स्तोत्राणा-
मनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं “घ” अवश्यम् “आ ऋणोः” आनीय
प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः—“घक्रोः” रथस्य चक्रयोः “अक्षं
न” यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावांन् वतुष्प्रकरणे “युष्म-
दस्मद्भ्यां छन्दसि मादृश्य उपसङ्गानम् (५, २, ८४ वा०)”
—इति वतुष् “प्रत्ययोत्तर-पदयोश्च (७, २, ८८)”—इति
मपत्यन्तस्य त्वादेशः, “आ सर्वनाम्नः (६, ३, ८१)”—इति
दकारस्यात्वं, वतुषः पित्त्वादनुदात्तत्वे (३, १, ४) प्राति-
पदिक स्वरः शिष्यते । त्मना—“मन्त्रेष्व्वाब्वादेरात्मनः (६, ४,
१४१)”—इत्याकार-लोपः । घृणो—ञि घृणा प्रागल्भ्ये,
“वसिष्ठधि-घृ पि क्षिपेः क्तु, आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः-
इङ् गतौ, (दि० आ०) छन्दसि लिट् (३, १, १०५), तस्य
“लिटः कानञ्वा (३, २, १०७)”—इति कानजादेशः,
“अचिन्नु धातु (६, ४, ७७)”—इत्यादिना इयडादेशः,
“चिंतः (६, १, १६३)”—इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः—ऋण
गतौ (तना० उ०) लङि व्यत्ययेन तिपः क्षिपि (३, १,
८५), “इतश्च (३, ४, ८७)”—इतीकारलोपः, “तनादि-
क्तञ्भ्य उः (३, १, ७८)”,—सार्धधातुकगुणः (७, ३, ८४),
“बहुलम्बुन्दस्यमाङ्योगेऽपि”—इत्यङ्गागमाभावः, विकरण-
स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षम्—“अक्षस्यादेवनस्य (फि० २,
१२)”—इत्याद्युदात्तत्वम् । घक्रोः—घकारस्यैकादश्यान्दसः
(३, १, ८५)” ॥ २ ॥

१ २२ ३१ १२ १२
आ यद्भुवः शतक्रतवा कामं जरित्नुयाम् ।

१ २४ १ १ १९

ऋणोरत्तं न शचीभिः ॥३॥ [१४]

अथ तृतीया । हे “शतक्रतो !” इन्द्र ! “यत्” “दुः”
 धनं कामितार्थरूपम् स्तोत्रभिः प्राप्तव्यमस्ति तं कामं “जरि-
 तृणा” स्तोतृणामनुग्रहाय “आ ऋणोः” आनीय प्रक्षिपसि ।
 तत्र दृष्टान्तः—“शचीभिः” कर्मभिः शकटोचित-व्यापार-
 विशेषैः “अत्तं न” यथा अत्तं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ शचीभिः—
 शची-शब्दः शार्ङ्गरवादित्वात् (४, १, ७३) डीवन्तत्वादाद्यु-
 दात्तः (३, १, ४) ॥ ३ ॥ [१४]

१ २३ १ २ २ १ २ २ १ १
 सुरूपकृद्भूमूतये सुदुघामिव गोदुहे ।

१ २ १ १ २
 जुहमसि द्यविद्यवि ॥३॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । सुरूपकृद्भूमिति
 त्रचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । “सुरूपकृद्भु” शोभन-
 रूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रम् “ऊतये” अस्मद्रचणार्थम्
 “द्यविद्यवि” प्रतिदिनं “जुहमसि” आह्वयामः ॥ द्यो-शब्दः
 प्रातिपदिक-स्वरान्तोदात्तः (फि० १, १), “नित्यवीषयोः
 (८, १, ४)”—इति द्विर्भावः, “तस्यपरमास्त्रेडितम् (८, १, २)
 “अनुदात्तश्च (८, १, २)”—इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ।
 जुहमसि—इत्यत्र “इदन्तोमसि (७, १, ४६)”—इति इकार
 आगमः, प्रत्यय-स्वरण (३, १, १) इकार उदात्तः आह्वाने
 दृष्टान्तः—“गोदुहे” गोधुगर्थे गां-दोष्ठीति गोधुक् ; सञ्जु
 द्विपेत्यादिना (३, २, ११) क्तिप्, छदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम्
 (६, २, १३८) “सुदुघाम् इय” सुदु-दोष्ठी गामिव यथा

लोकं यो दोग्धा तदर्थं तस्य आभिसुख्येन दोहनीयां गामा-
ह्वयन्ति-तद्वत् सुष्टु दुग्धे इति सुदुघा, “दुहः कब्घश्च (३, २,
७०)”—इति कप्प्रत्ययः हकारस्य च घकारः, कित्वाद् गुणा-
भावः (१, १, ५), कपः पित्वादननुदात्तत्वे धातुस्वरणोकार-
उदात्तः (६, १, १६२) ॥ १ ॥

१ २ २ २ ३ १ १ ३ १ १

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव ।

३ १७ १ २ ३ १ २

गोदा इद्रेवतो मदः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “सोमपाः” सोमस्य पातरिन्द्र ! सोमं
पातुं, “नः” अस्मदीयानि “सवना” सवनानि त्रीणि “उप”
समीपे “आ गहि” आगच्छ सवना—स्यते सोम एष्विति
सवनानि सुपो डादेशः (७, १, ३६) टिलोपश्च (६, ४, १४३),
“लिति (६, १, १६३)”—इति प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्य
उदात्तत्वम् । गहि—इत्यत्र गमेः “बहुलञ्छन्दसि (२, ४,
७३)”—इति शपो लुक्, ईर्द्धित्वादननुदात्तोपदेशेत्यादिना
(६, ४, ३७) मकार-लोपः, “यतोहेः (६, ४, १०५)”—
इत्याभोय-शास्त्रीये लुकि कर्त्तव्ये “असिद्धवदवाभात् (६,
४, २२)”—इति आभाच्छास्त्रीयो मकार-लोपोऽसिद्धवद्
भवति । आगत्य च “सोमस्य” सोमं “पिव”, “रेवतः” धन-
वतः तव “मदः” हृषेः “गोदा इत्” गोप्रद एव, त्वयि हृष्टे
सति अस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ २ १ १ ३ २

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

२ १ १ १ १ १ १ १

मा नो अति ख्य आंगहि ॥३॥ [१५]

अथ तृतीया । “अथ” सोमपानानन्तरं हे इन्द्र ! “तं” तव “अन्तमानाम्” अन्तिकतमानामतिशयेन तव समीप-
 वर्त्तिनां “सुमतीनां” शोभन मति युक्तानां शोभन प्रज्ञानां
 पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा “विद्याम” वयं त्वां जानीयाम यद्वा,
 सुमतीनां शोभन-वृद्धीनां कर्मानुष्ठान-विषयाणां लाभार्थमित्य-
 ध्याहारः बहुव्रीहियपच्चे पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवादो “नञ्-
 सुभ्याग् (६, २, १७२)”—इत्युत्तर पदान्तोदात्तः । कर्म-
 धारय-पच्चेऽपि अव्यय-पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवाद-क्तस्वरेणा-
 न्तोदात्ततैव (६, २, १३८) । अतो मतुपि ङ्रस्वादन्तोदात्ताच्च
 सुमति शब्दात् परस्य नामो “नामन्यतरस्याम् (६, १, १७७)”
 —इत्युदात्तत्वम् । त्वमपि “नः” अस्मान् “अति” अतिक्रम्य
 “मास्यः” अन्येषां त्वत्स्वरूप मा प्रकथयः स्या प्रकथने (अदा०
 प०)—इत्यस्य लुङि “अस्यतिर्वाक्त्वातिभ्योऽङ् (३, १, ५२)” ।
 आगहि—गमेः शपो लुकि ङि च्वादनुदात्तोपदेशेति (६, ४, १७)
 मकार-लोपस्यासिद्धयदत्राभादिति (६, ४, २२) असिद्धवद्भा-
 वात् “अतो हेः (६, ४, १०५)”—इति लुङ् न भवति ॥३॥ [१५]

२ १ २ २ २ १ २ २ २ ३ १ २'
 उमे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषा इव ।

३ १ १ ३ १ १ २ १ १ ३ २
 महान्तं त्वा महीनाप् सन्नाजं चर्षणीनाम् ।

३ १ १ २ २ १ -२२
 देवी जनित्राजीजनद्गद्रा जनित्राजीजनत् ॥३॥ १ ॥

अ० . मान्याता । ङ० महापक्तिः । दे० इन्द्रः । उमे-
 यदिन्द्र रोदसीति-दृचात्मकं दृतीयं सूत्रं ; तत्र प्रथमा । हे
 “इन्द्र ।” “उमे” “रोदसी” यावापृथिव्यौ “यत्” यः त्वम्

“आ पप्राथ” स्वनेजसा आपूरयसि-प्रा पूरणे, आदादिकः
 (५०) छान्दसो लिट् (३, २, १०५) “उपा इव” यथा
 उपाः स्व-भासा सर्वे जगदापूरयति तद्वत् त्वं “महीनां”
 महतां देवानांमपि “महान्तम्” अधिकं “चर्वणीनां” मनु-
 थाणामपि “सम्त्राजम्” ईश्वरम् इन्द्रं “त्वा” त्वाम् “देवी”
 देवनशैला “जनित्री” साधु-जनयित्री अदितिः “अजीजनत्”
 अतः कारणात् सा “भद्रा” कल्याणी प्रशस्ता “जाता”
 जनेर्ष्यन्तात् साधुकारिणि त्वन् (३, २, १३४), “जनिता
 मन्त्रे (६, ४, ५३)”—इति इडादौ णि लोपी निपात्यते,
 ऋच्चेभ्य इति डीप् (४, १, ५) ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २
 दीर्घं अद्भुशं यथा शक्तिं विभर्षि मन्तुमः ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 पूर्वेण मघवन्पदा वयामजो यथा यमः ।

३ १ १ २ ३ १ २ २
 देवीजनित्वाजीजनद्भद्रा जनित्वाजीजनत् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “दीर्घम्” चायतम् “अद्भुशं” सृष्टिं “यथा
 विभर्षि” एव मायतां “शक्तिं” हे “मन्तुमः !” मन्तु ज्ञाने,
 तद्वन् । “मत्तुवमो रुः (८, ३, १)”—इति सम्बुद्धौ नका-
 रस्य रुत्वम् ईदृशेन्द्र । विभर्षि धारयसि । डु मृज् धारण-पोष-
 णयोः जौडोत्यादिकः, श्लो “मृजामित् (७, ४, ७६)”—
 इत्यम्वास्यत्वम् हे “मघवन्” धनयन्त्रिन्द्र । यथा. “पूर्वेण”
 देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन “पदा” पादेन “अजः” कामः
 “यथां” शाखां आकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्या आकृष्यामः
 शवून् नियच्छसि—यमेलेत्यङ्गागमः, “वद्भुशं छन्दसि (२, ४,
 ०३)”—इति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १
अव स्म द्रुह्णायायतो मर्त्तस्य तनुहि स्थिरम् ।

३ १ २ २ ३ २ ३ २ २ ३ १ २
अधस्पदं तमीं क्वधि यो अस्मान् अभिदासति ।

३ १ २ २ ३ १ २ २
देवौ जनित्राजीजनद्भद्रा जनित्राजीजनत्

॥ ३ ॥ [१६]

अथ तृतीया । “द्रुह्णायायतः” द्रुस्वप्रद इरणमाचरतः
“मर्त्तस्य” मनुष्यस्य शत्रोः “क्वधि” दृढं बलम् “अव तनुहि”
अवततं नीचीनं कुरु । “स्म”—इति पूरकः । “तम्” शत्रुम्
“ईम्” एनम् अधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्त्तमानं “क्वधि” कुरु ।
“यः” शत्रुः “अस्मान्” “अभिदासति” उपचिपति । समान-
मन्यत् ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य सप्तमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ १
परि स्वानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अचरत् ।

१ २ ३ १ २
मदेपु सर्वधा असि ॥ ३ १ ॥

अष्टं अमितो देवलः वा । ङ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पष्ठे
खण्डे—परिस्वान इति तृचात्मके प्रथमं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा ।
अयं “सोमः” “पवित्रे” दृगापवित्रे “पथ्यचरत्” परितः
चरति । कीदृशः सन् ? “स्वानः” शब्दायमानः “सुवानः”—
इति बहुचानां पाठः सूयमानः “गिरिष्ठाः” गिरिस्वायी
यावसुर्वर्त्तमान इत्यर्थः । हे सोम ! स त्व “मदेपु” मादकं पु
सावपु “सर्वधा असि” सर्वस्य धाता दाता च भवसि ॥ ३ ॥

१४ १२ २ १४ ३ २ ३ १ १२
 त्वं विप्रस्त्वं कविर्मधु प्र जातमन्वसः ।

१ २ १ १ २
 मदेषु सर्वधा असि ॥ *२ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “त्वं” “विप्रः” विविधं प्रीणयिता विप्रसदृशो वा त्वच्च “कविः” मेधावी, अतस्त्वम् “अन्वसः” अत्रात् जातं “मधु” मधुरसं प्रयच्छसीति श्रेयः ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वे विश्वे सजोपसो देवासः पीतिमाशत ।

१ २ १ १ २
 मदेषु सर्वधा असि ॥ *३ ॥ [१७]

अथ तृतीया । हे सोम ! “त्वे” त्वयि “पीतिं” पानं “विश्वे देवासः” सर्वे देवाः “सजोपसः” समान प्रोतयः सन्तः “माशत” प्राप्नुवन् ॥ ३ ॥ [१७]

१ १ २ १ १ २ २ २ १ २ २ १ १ २
 स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इडानाम् ।

१ १ १ १ १ २
 सोमो यः सुचितीनाम् ॥ *१ ॥

ऋ० ऋण्वः । छ० गायत्री । दे० सोमः । ससुन्वे-इति-प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । “सः” सोमः “सुन्वे” अभिषुवे ऋत्विभिः, यः सोमः वसूनां धनानाम् “मानेता”, यथ “रायां” रान्ति प्रयच्छन्ति, क्षीरादिकमिति रायो गावः तेषा मानेता, यथ “इडानाम्” अत्रानाश्च, यथ सोमः “सुचितीनां” सुनिवामानां शोभन-मनुष्य-युक्तानां गृहाणान् मानेता विद्यते, सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यस्य त इन्द्रः पिवाद्यस्य मरुतो यस्य वार्यमणा भगः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ येन मित्रावरुणा करामह एन्द्रमवसे महे

॥*२*॥ [१८]

अथ द्वितीया । हे सोम ! “यस्य” प्रसिद्धस्य “ते” तव रमम् “इन्द्रः” “पिवात्” पिबति पा पाने (भ्वा० प०), लैव्यडागमः “यस्य” यस्य सोमं “मरुतः” पिबन्ति, “वा” अपि च “अर्यमणा” एतन्नामकेन देवेन सह “भगः” देवः “यस्य” यं सोमं पिबन्ति, “येन” सोमेन “मित्रावरुणा” मित्रावरुणौ वयम् “आ करामहे” अभिसुखीकुर्महे । तथा “महे” महेते “अवसे” रक्षणाय येन च सोमेन “इन्द्रम्” अभिसुखीकुर्महे, तं त्वामभिपुणोमीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

शिगुं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः ॥*१*॥

ऋ० पर्वतनारदौ । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । तं व इति लृचात्मक द्वितीयं सूक्तम् ; तत्र, प्रथमा । हे “सखायः !” ऋत्विजः ! “वः” यूयं “मदाय” देवानां मदार्थं “पुनानं” पूयमानं तं सोमम् “अभि गायत” अभिष्टुत । “तम्” इमं सोमं “शिगुं न” शिगुमिव अलङ्कारैः चौरादिभिर्य स्वादू-
र्ज्वन्ति, तद्वत् “हव्यै” हविर्भिः मित्यणैः “गूर्त्तिभिः” स्तुति-
भिश्च “स्वदयन्त” स्वादूकुर्वन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सं वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो यज्यते ।

३ १ २२ २ २ २ १ २
 देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “द्विन्वानः” प्रेक्ष्यमाणः “इन्दुः” सोमः
 वसतीवरीभिः “समज्यते” सम्यक् सिक्तो भवति । तत्र
 दृष्टान्तः—“वत्स इव” वत्सो यथा “मातृभिः” गोभिः समक्तो
 भवति, तद्वत् । कीदृशः ? “देवावी.” देवानां रक्षकः, “मदः”
 मदकरः “मतिभिः” स्तुतिभिः “परिष्कृतः” अक्षुद्धतः भूष-
 णार्थं “सम्पूर्युषेभ्यः (६, १, १३७)”—इति सुङ्गागमः, “परि-
 निविभ्यः (८, ३, ७०)”—इति सुटः पत्वम् ॥ २ ॥

३ १ २२ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २ २ २
 अयं दद्याय साधनोऽयं शर्दाय वीतये ।

३ १ २ २ २ १ २ २ २
 अयं देवेभ्यो मधुमत्तरः सुतः ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “अयं” सोमः “दद्याय” बलाय वर्द्धनाय
 वा “साधनः” साधयिता भवति, तथा “अयं” सोमः
 “शर्दाय” बलाय “वीतये” देवानां भक्षणार्थं च भवति,
 “सुतः” अभिपुत्रः, “अयं” सोमः “देवेभ्यः” इन्द्रादिभ्यः
 “मधुमत्तरः” प्रतिशयेन माधुर्यं युक्तो भवति अत्यन्त मदकरो
 भवतीति वा ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २
 सोमाः पवन्त इन्द्रवीऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

३ २ २ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 मित्राः स्वाना चरेपसः स्वाध्यः खर्विदः ॥*४*॥

पठ० मनुः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । सोमाःपवन्त
 इति-द्वचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् ; तत्र, प्रथमा । “गातु-

२ २ १ १ १ १ १ २

अया पवा पवस्वैना वसूनि

२ १ १ १ १ २ १ १

मांश्चत्व इन्द्रो सरसि प्रधन्व ।

१ १ २ २ २ २ २ २ १

ब्रधश्चिदस्य वातो न जूतिं

२ २ २ १ २ १ २ २ १

पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात् ॥ २ ॥

ऋ० कुत्सः । छ० विष्टप् । दे० सोमः । अयायाप-
वेति-दृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । हे सोम !
“अया” अनया “पवा” पवमानया “धारया” “एना” एनानि
“वसूनि” धनानि “पवस्व” क्षर । पवा—पृञ् पवने (क्रय०-
प०) “अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, १७८)”—इति विच्
प्रत्ययः, आहंघातुक-लक्षणो गुणः, “साधिकाच (६, १,
१६८)”—इति दृतीयाया उदात्तत्वम् । तथा हे “इन्द्रो !”
त्वं “मांश्चत्वे” मन्वमानानां चातके “सरसि” उदके वसती-
वर्याम्बो “प्रधन्व” प्रगच्छ । “यस्य” सोमस्य शोधने मति
“ब्रधश्चित्” सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वा आदित्योऽपि
“वातः न” वायुरिव “जूतिं” वेगं प्राप्तः मन् किञ्च “पुरुमेध-
श्चित्” बहुविध-प्रज्ञ इन्द्रोऽपि “तकवे” तवातिर्गति-कर्मस
पठितः (निघ० २, १४ ६८), अस्मादीण्डिक उन् प्रत्ययः ।
सोम गच्छत ; मद्यं “नरं” कर्मनेतारं पुत्रं, “धात्” ददौतु
प्रयच्छतु । स त्व प्रधन्वेति पूर्वेण मन्वन्धः ॥

“यस्य”-“अत्र”—इति पाठौ, “जूतिं”-“जतः”—इति,
“धात्”-“दात्”—इति च ॥ १ ॥

० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।

२ १ २ १ २ २ १ १ २
 पष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि

२ २ २ १ २ २ १ २
 वृक्षं न पक्कं धूनवद्रणाय ॥*२०*॥

अथ द्वितीया । हे मोम । “उत” अपि च “श्रवाय्यस्य” सर्वैः श्रवणीयस्य तव “श्रुते” प्रसिद्धे यद्वा, पठार्थे चतुर्थी श्रुत शब्दस्य “तीर्थे” स्थाने “नः” अस्माकं स्वभूते यज्ञे “एना” अनया “पवया” पूयमानया “धारया” अधिकं “पवस्व” क्षर । “नैगुतः” नीचीनं गन्तवे न-शब्दायन्त इति निगुतः श्रवणः, तेषां हन्तृत्वेन सम्बन्धी सोऽयं मोमः “पष्टि” पष्टि-सङ्ख्याकानि “सहस्रा” सहस्राणि “वसूनि” धनानि “रणाय” शत्रूणां जयार्थं धनवत् अस्मानकम्पयत् प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ? “वृक्षं न पक्कं” पक्क-फलं वृक्ष यथा कम्पयति फलार्थी, तद्वत् ॥ २ ॥

२ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १
 महीने अस्य वृष नाम शूपे

२ २ २ १ २ २ १ २ २
 माण्डश्रुत्वे वा पृश्ने वा वधत्वे ।

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 अस्त्रापयन्निगुतः स्रहयच्चापामित्राण्ड

२ २ १ २ २ २ २
 अपाचितो अचेतः ॥*२१*॥ [२१]

अथ तृतीया । “मही” महीते प्रभूते “वृषनाम” सुपां

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नच्च द्युमत्तमो रयिं दाः
 ॥१२॥

अथ द्वितीया । “वसुः” वामकः “अग्निः” सर्वेषामप्रणीः
 “वसुश्रवाः” व्याप्तान्स्व “अच्छ” आभिमुख्येन “नच्च”
 अस्मान् व्याप्नुहि । “द्युमत्तमः” अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं
 “रयिं” पश्चादिलक्षण धनं “दाः” अस्माभ्य देहि ॥

“द्युमत्तमः”-“द्युमत्तमम्”—इति पाठी ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः
 ॥१३॥ [२२]

अथ तृतीया । हे “शोचिष्ठ” अतिशयेन शोचिष्मन् !
 “दीदिवः” स्वतेजोभिर्दीप्तान्ने ! “तं” त्वां “सुम्नाय” सुखाय
 सुकृमिति सुखनामैतत् (निव० ३, ६, १७) तदर्थं “सखिभ्यः”
 समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः सुखार्थं च “नूनम्” “इमहे” याचा-
 महे ॥ ३ ॥ [२२]

३ २ ४ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 इमा नु कां भुवना सोपधमेन्द्र्य विप्रत्रे च देवाः ॥१४॥

ऋ० आत्यः । छ० द्विपदा त्रिष्टुप् । दे० विश्वेदेवाः । अथ
 द्वितीयं लक्ष्ये—प्रथमा । “इमा” इमानि परिदृश्यमानानि
 भुनवानि “नु” चिप्र “सोपधेम” साधयेम वशीकरवाम ।
 “कम्”—इति पूरकः यद्वा, इमानि सर्वाणि भूतजातानि
 अस्माभ्यं कं सुखं सोपधेम साधयन्तु ; पुरुषव्यत्ययः (३, १, ८५)
 “इन्द्र्य” “विश्वे” सर्वं अन्ये “देवाः च” स्तुत्वा प्रीत्या “इमम्”
 अर्थम् साधयन्तु ।

“सोपधेम”-“सोपधाम”—इति पाठी ॥ १ ॥

एव पाद ऋगात्मकस्य तद्वत् । हे ऋत्विग्यजमानाः ! “वः”
यूयम् “उप” समीपे “प्राञ्च” प्रकर्षणेन्द्रं पूजयत ॥ १ ॥ [२४]

इति सामवेदार्थ-प्रकारे उत्तरायनस्य सप्तमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ० ॥

वेदार्थस्य प्रकारेण तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽतुरी देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थस्यार्चः-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-बुक्-भूपाव-

साम्राज्य पुरश्चरस्य सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थप्रकारे उत्तरायने सप्तमीऽध्यायः ॥७॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमाध्याय आरभ्यते ।

१ ११ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

१ १ १ १ १ २ २ २ १ २ २ २ ३ ३ २ २ ३ ३ ३ ३ ३ ३

महिब्रतः शुचिवन्सुः पावकः पदावराहो अभ्येति रिभन्

॥०२॥

ऋ० अक्षित-देवलो । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र,
प्रकाव्यमिति प्रथमे खण्डे—द्वादशर्चे प्रथमे सूक्ते—प्रथमा ।

“उशनेव” एतेचामक ऋषिर्बि “काव्यं” कवि-कर्म स्तोत्रं

“ब्रुवाणः” उच्चारयन् “देवः” स्तोता “देवानाम्” इन्द्रादीनां

“जनिमा” जन्मानि “प्र विवक्ति” प्रकर्षेण ब्रवीति । यच्च परि-

भाषणे (अदा० प०) व्यत्ययेन विकरणस्य युः (३, १, ३८),
 “बहुलन्दन्दसि (७, ४, ७८)”—इत्यभ्यासस्येत्यम्, “महि-
 व्रतः” प्रभूतकर्मा, “शुचिबन्धुः” । वध्नन्ति शत्रूनिति बन्धुनि
 तेजांसि बलानि वा । दीप्ततेजस्क, “पावकः” पापानां शोधकः,
 “वराहः” वरश्च तदह्य वराहः “राजाहः सखिभ्यष्ट् (५,
 ४, ८१)”—इति टच् ममामान्तः ; तच्चित्रहनि अभिपूय-
 माणत्वेन तद्धान् ; अर्ग आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् (५, २, १२७)
 तादृशः सोमः “रेभन्” रेभनं शब्दं कुर्वन्, “पदा” पदानि
 पात्राणि “अभ्येति” अभिगच्छति ; यद्वा, यथा कथनं वराहः
 पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तदत् ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ ३ ३ १ २

प्र ह्साससृपला वग्नमक्रामादस्तं वधगणा अयासुः ।

२ २ २ १ २ ३ १ २
 अङ्गोषिणं पवमानं सखायो

३ १ २ २ १ १ २ ३ १
 दुर्मपं वाणं प्र वदन्ति साकम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “हंसासः” शत्रुभिर्हन्यमाना हंसा इव
 आचरन्ती वा “वधगणाः” एतन्नामका ऋटपयः “अमात्”
 शत्रूणां बलात् व्रासिताः सन्तः “वपला” वपलं सुपां सुलु-
 गिति सोराकारादेशः (७, १, ३८) । वपल-शब्दः चिप्र-
 वाची, तदुक्तं यास्केन—“वप्रप्रहारी चिप्रप्रहारी (निघ०
 नै० ५, १२)”—इति चिप्रं प्रहारिणं “वग्नम्” अभियव-
 शब्दम् “अच्छ” अभिलक्ष्य “अस्तं” यज्ञगृहं “प्रायासुः”
 प्रायासिषुः प्रगच्छन्ति । ततः “संखायैः” स्तुत्य-स्तोत्रत्वः
 लक्षणेन सख्यभेदेन सखिभूताः स्तोतारः “अङ्गोषिणं” संवेर-

भिगन्तव्यं यद्वा, अङ्गोषिणं स्तोत्रार्चं, “दुर्मर्षं” शत्रुभिः दुर्धरं
दुःसहम् ; एवंविधं “पवमान” सोमम् उद्दिश्य “वाणं”
वाद्यदिशेषं “साकं” सहै वव “प्र वदन्ति” प्रवादयन्ति तदुप-
लक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ २८
स योजत उरुगायस्य जूतिं

३ १ २ ३ १ २२
वृथा क्रीडन्तं मिमते न गावः ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
परीणसं क्लृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्दृष्ट्ये नक्तमृच्चः

॥३३॥

अथ तृतीया । “सः” सोमः “उरुगायस्य” बहुभिः
स्तुत्यस्य आत्मनः “जूतिं” गतिं “योजते” युनक्ति अन्तरिक्षे
प्रेरयति । “वृथा क्रीडन्तम्” अनायासेन विहरन्तं गच्छन्तं
सोमं “गावः” अन्यो गन्तारः “न मिमते” न परिच्छिदन्ति
मातुं न शक्नुवन्ति इत्यर्थः । किञ्च “तिग्मशृङ्गः” शृङ्खन्ति
हिंसन्ति तमासोति शृङ्गाणि तीजामि तीक्ष्ण-तेजस्कः “परी-
णसं” बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ७) बहुविधं तेजः “क्लृणुते”
करोतु अन्तरिक्षे वर्तमानो यः सोमः “दिवा” अहनि “हरिः”
हरित्वर्णः “दृष्ट्ये” दृश्यते न प्रकागत इत्यर्थः, “नक्तं” रात्रौ
तु “मृच्चः” मृजुगामी विस्मष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते ॥ दृष्ट्ये
—दृष्ट्येः कर्मणि लिटि रूपम् ॥ ३ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
प्र खानासो रया द्रुवावन्तो न श्रवस्यवः ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
सोमासो राये अक्रमुः ॥३४॥

अथ चतुर्थी । “स्नानासः” अभिषव-वेलायामुपरवेयु-
शब्दं कुर्वन्तः “सोमामः” सोमाः “रथा इव” यथा शब्दं
कुर्वन्तो रथाः तथा, “अर्वन्तो न” यथा शब्दं कुर्वन्तो अश्वाः
तथा, “अवस्यवः” शत्रुभ्यः सकाशादन्नमिच्छन्तो “राये” यज-
मानानां धनाय “प्राक्रमुः” प्रगच्छन्ति ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
हिन्वानासो रथा इव दधन्विरै गभस्त्योः ।

१ २ ३ १ २
भरामः कारिणामिव ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “रथा इव” युद्धदेशं प्रति यथा रथाः तथा
“हिन्वानासः” यागदेशं प्रति गच्छन्तः सोमाः ऋत्विजां-
“गभस्त्योः” बाह्वीः “दधन्विरै” धोयन्ते । तत्र दृष्टान्तः—
“भरामः” भराः “कारिणामिव” यथा भारवाहानां बाह्वी-
र्होयन्ते तद्वत् ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासो गोभिरञ्जते ।

३ २ ३ ३ २ ३ १ २
यज्ञो न सप्त धाटभिः ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “सोमामः” सोमाः “प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः
स्तुतिरूपाभिः वाग्भिः “राजानो न” यथा राजानः “सप्तधा-
टभिः” सप्त-होत्राभिः “यज्ञो न” यथा च यज्ञः तथा
“गोभिः” गोर्विकारैः पयोभिः “अञ्जते” अञ्जते संस्क्रियत
इति ॥६॥

१ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
परि स्नानास इन्द्रवो मदाय वर्हणा गिरा ।

१ १ २ १ २
मधो अर्पन्ति धारया ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “स्नानासः” सुवानाः अभिपूयमाणाः
“इन्द्रवः” सोमाः “वर्हणा” महत्या “गिरा” स्तुति-रूपया
वाचा युक्ताः सन्तः “मदाय” मदार्यं “मधोः” मधुर-रसस्य
“धारया” “परि अर्पन्ति” परितो गच्छन्ति ॥

“परिस्नानासः”—“परिसुवानासः”—इति पाठौ, “मधोः”
“सुताः”—इति च ॥ ७ ॥

१ २ २ १ २ १ १ २ २-१-२ १ २
आपानासो विवस्वतो जिन्वन्त उपसो भगम् ।

२ २ २ १ २ २
सूरा अखं वि तन्वते ॥*८*॥

अथ अष्टमी । “विवस्वतः” दीप्तिमतः इन्द्रस्य “आपानासः”
“आपानभूताः “उपसः” “भगं” शोभां “जिन्वन्तः” प्रेरयन्तः
“सूराः” सरन्तः सोमाः “अखं वि तन्वते” अभिषव-वेलाया
सुपरवेपु शब्दं कुर्वन्ति ॥

“जिन्वन्तः”—“जनम्”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

२ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २
अप द्वारा मतीनां प्रत्वा ऋण्वन्ति कारवः ।

२ २ १ २ २ १ २
वृष्णो हरस आयवः ॥*९*॥

अथ नवमी । “मतीनां कारवः” स्तुतीनां कर्तारः
“प्रत्वाः” पुराणाः “वृष्णः” सेचकस्य सोमस्य “हरसः” आङ्-
त्तारः “आयवः” मनुष्याः ऋत्विजः “द्वारा” यज्ञस्य द्वाराणि
“अप ऋण्वन्ति” विवृण्वन्ति ॥ ९ ॥

२ १२ २ १ २ २ १ २
समीचीनास आगत होतारः सप्तजानयः ।

१ १ २ २ १ १
पदमेकस्य पिप्रतः ॥*१०*॥

अथ दशमी । “समीचीनासः” समीचीनाः “जामयः” जाति-सदृशाः “एकस्य” सोमस्य “पदं” स्थानं “पिप्रतः” पूरयन्तः “सप्त होतारः” यज्ञे “आगत” व्याप्नुवन्ति ॥

“आगत”-“आसत”—इति पाठौ, “जानयः”-“जामयः”—इति च ॥ १० ॥

२ २ १ १ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २ २
नाभा नाभिं न आ ददे चक्षुपा सूर्य्यं दृशे ।

२ १ २ २ १ २
कवेरपत्यमा द्रुहे ॥*११*॥

अथैकादशी । “नाभिं” यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं “नः” अस्माकं “नाभा” नाभौ अहम् “आददे” सोमं पीत्वा नाभिस्थाने करोमीत्यर्थः । किमर्थम् ? “चक्षुपा” “सूर्य्यं” “दृशे” द्रष्टुम् । किञ्च, “कवेः” क्लान्त-कर्मणः सोमस्य “अपत्यम्” धंशम् “आ द्रुहे” आ पूरयामि ॥

“चक्षुपा सूर्य्यन्दृशे”—“चक्षुषिःसूर्य्यं सचा”—इति पाठौ ॥ ११ ॥

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अभि प्रियं दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् ।

१ २ २ १ २
सूरः पश्यति चक्षसा ॥*१२*॥ [१]

अथ द्वादशी । “सूरः” सुवीर्य्यः इन्द्रः “चक्षसा” चक्षुपा “दिवः” दौमस्य आत्मनः “प्रियं पदम्” अध्वर्युभिः “गुहा”

गुहायां हृदये "हितं" निहितं पीतं सोमम् "अभि
पश्यति" ॥

"प्रियम्"-**"प्रिया"**—इति पाठौ ॥ १२ ॥

इति सामवेदार्थे प्रकार्ये उत्तरायणस्य अष्टमव्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१२२ १२ २१ २२ २१२ २१२
असृग्रमिन्दवः पथा धर्मनृतस्य सुश्रियः ।

३ १ २ ३ १२
विदानां अस्य योजना ॥ १२ ॥

ऋ० जमदग्नि-असित-देवलाः । छ० गायत्री । द० साम् ।
अथ द्वितीयखण्डे असृग्रमिति द्वादशर्चे प्रथमं सूक्तम् । तत्र
प्रथमा । "अस्य" अनेन यजमानेन कृतान् "योजना"
तद्देवता योग्यान् सम्बन्धान् "विदानाः" जानन्तः "सुश्रियः"
शोभन-श्रयणाः "इन्दरः" सोमाः "धर्मन्" कर्मणि "ऋतस्य"
यज्ञस्य "पथा" मार्गेन "असृग्रम्" इविहीनात् सृज्यन्ते ॥

"योजना"-**"योजनम्"**—इति पाठौ ॥ १ ॥

१४ ३ १२ २२ २२२ २२
प्र धारा मधो अग्नियो महीरपो वि गाहते ।

१२ २ २ २ १२
हविर्हविःपु वन्द्यः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीया । "हविःपु" हविषां मध्ये "वन्द्यः" स्तुत्यः
"हविः" हविरात्मकः यः सोमः "महीः" महतीः "अपः"
यमतोवरीः "विगाहते", तस्य "मधोः" सोमस्य "अप्रियः"
मुप्या धाराः प्रपतन्तीत्यर्थः ॥

"मधोः"-**"म"**—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २४ २ ३ १
 प्र युजा वाचो अग्नियो हृषो अचिक्रदहने ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
 सद्गामि सत्यो अध्वरः ॥ ३३ ॥

अथ तृतीया । “अग्नियः” इविपां मध्ये सुख्यः सोमः
 “युजाः” युक्ताः “वाचः” प्रकरोतीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति-
 “हृषः” कामानां वर्षकः “सत्यः” सत्यभूतः “अध्वरः” हिंसा-
 वर्जितः सोमः “सद्ग” यज्ञगृहं “अभि” प्रति “वने” उदके
 अचिक्रदत् शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

“हृषो अचिक्रदत्” — “हृषावचिक्रदत्” — इति पाठी ॥ ३॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २४ २
 परि यत्काव्या कविर्नृणामा पुनानो अर्पति ।

२२२ १ २

स्वर्वाजी सिधासति ॥ ३४ ॥

अथ चतुर्थी । — “कविः” कान्तकर्मा सोमः “नृणां”
 नृणामानि बलानि “पुनानः” शोधयन् “काव्या” काव्यानि
 कवि-कर्माणि स्तीत्राणि “यद्” यदा “परि अर्पति” परि-
 गच्छति, तदा “स्व.” स्वर्गं “वाजी” बलवान् अश्ववान्बेन्द्रः
 “सिधासति” यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बल मश्रुमिच्छति ॥

“पुनानः” — “यमानः” — इति पाठी ॥ ४ ॥

२ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २
 पवमानो अभि स्फुधो विशो राजेव सीदति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

यदीमृश्वन्ति वेधसः ॥ ३५ ॥

अथ पञ्चमी । “यद्” यदा “ईम्” एनं सोमं “वेधसः”

कर्मणां कर्तारः ऋत्विजः “ऋष्वन्ति” प्रेरयन्ति, तदा “यव-
मानः” चरन्नेष सोमः “स्रुधः” स्रुद्धमानान् याम-विघ्नकारिणः
राक्षसादीन् “अभिमीदति” नाशयितुमभिगच्छति । तत्र
दृष्टान्तः—“विशः राजा इव” यथा राजा विशः स्रुद्धमानान्
मनुष्यान् नाशयितुमभिगच्छति तद्वत् ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
अथ्या वारे परि-प्रियो हरिर्वनेषु सीदति ।

१ २ ३ ४
रेभो वनुष्यते मती ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “हरिः” हरितवर्णः “प्रियो” देवानां प्रिय-
तम एव सोमः “वनेषु” उदकेषु सम्पृक्तः “अथ्याः” अवेः
“वारे” वारे “परि सीदति” किञ्च “रेभुः” अभिपव-वेला-
याम् उपरवेषु शब्दं कुर्वन् “मती” मत्या स्तुत्या “वनुष्यते”
सेव्यते ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
रणा यो अस्य धर्मणा ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “यः” यजमानः “अस्य” सोमस्य “धर्मभिः”
कर्मभिः क्रयणाभिपवादिभिः “रण” रमते, “सः” यजमानः
“वायुम्”, “इन्द्रम्”, “अश्विना” अश्विनौ च “मदेन” “साकं”
सह “गच्छति” प्राप्नोति ॥ ७ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
था मित्ते वरुणे भगे मधीः पवन्त ऊर्मयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
विदाना अस्य गज्जभिः ॥*८*॥

अथाष्टमी । येषां यजमानानां "मधोः" सोमस्य "ऊर्मयः" तरङ्गाः "मित्रावरुणा" मित्रावरुणौ देवौ "भगं" भगाख्यं देवस्य प्रति "पवन्ते" चरन्ति, ते यजमानाः "अस्य" सोमस्य इदं सोमं "विदानाः" जानन्तः "शर्कभिः" सुखैः सङ्गच्छन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
अस्मभ्यं रोदसी रयिं मध्वो वाजस्य सातये ।

१ ३ १ २ ३ १ २
अवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । हे "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ । युवां "मध्वः" देवानां, मादयितुः "वाजस्य" सोमात्मकस्यान्वस्य "सातये" लाभाय "अस्मभ्यं" "रयिं" धनं "अवः" अन्नञ्च "वसूनि" वासकान्यन्यान्यपि पश्वादीनि "सञ्चितं" सञ्चयन्तं प्रयच्छत-मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ ते दक्षं मयोभुवं वङ्गिमदा वृषीमहे ।

१ ३ १ १ २ ३ १
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ १० ॥

अथ दशमी । हे सोम ! यष्टारो चयं "ते" तव स्वभूतं "दक्षं" बलम् "अव्य" चस्मिन् यागदिने "आ" आभिसुख्येन "वृषीमहे" सम्भजामहे । कौटुम्भम् ? "मयोभुवं" सुखस्य भायकम् "वङ्गि" धनादीनां प्रायकम् "पान्तं" शत्रुभ्यो रक्षकम् "पुरुस्पृहं" बहुभिः स्पृहणीयं कामानाम् ॥ १० ॥

१ १ १ १ २ ३ १ ३ १ २ १ २ १ १
आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥*११*॥

अथैकादशो । हे सोम ! “मन्द्रं” मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् “आ हृणीमहे” “वरस्य” सर्वैर्वरणीयं सम्भजनीयञ्च ; किञ्च “विप्रं” मेधाविनं त्वां तथा “मनोपिणं” मनस ईपा मनीषा तद्वन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वामाहृणीमहे प्रत्येकं विशेषणा-
पेक्षया आ-इत्युपसर्गः कृतः ; किञ्च “पान्तं” सर्वेषां रक्षकम् “पुरुस्पृहं” बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां सम्भजामहे ॥ ११ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वाम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २
पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥*१२*॥ [२]

अथ द्वादशो । हे “सुक्रतो !” शोभन-प्रज्ञ ! सोम ! त्वदीयं “रयिं” धनम् वयम् “आ” हृणीमहे । किञ्च “सुचेतनम्” चिती सञ्ज्ञाने (भ्वा० प०) भावे श्रीणादिक उन् प्रत्ययः सुज्ञानञ्च । किञ्च “तनूषु” अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानञ्च त्वम् “आ” विधेहि यद्वा पुत्रायं वयमाहृणीमहे । तथा “पान्तं” सर्वस्य रक्षकं पुरुस्पृहं” बहुभिर्यष्टभिः काम्य-मानं त्वां सम्भजामहे ॥ १२ ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराचिकस्य अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १२ ॥

३ १ २ ३ १ ३ २ १ २ ३ १
सूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या

३ १ १ १ ३ १ २ १ १
वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

४प्र० २अर्धे० ३सू० ऋ०२ द्वितीयाध्वम् ।

२ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
कविः सन्नाजमतिथिं जनाना-

३ २ ३ १ २ ३ २
मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥११॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० विष्टप । दे० वैश्वानरः अग्निः ।
अथ तृतीय-खण्डे, प्रथम-दृष्टे-प्रथमा । “नृत्तानं” गिरो-
भूतं, कस्य ? “दिवः” द्युलोकस्य, “पृथिव्याः” प्रथितायाः
भूमिः “अरतिं” गन्तारम् यद्वा, गन्तव्यं स्वामिनं, “~~द्वि~~
विश्वेषां नराणां सम्वन्धिनम्, “ऋते” ~~जामति~~ सत्यस्य
यज्ञस्य वा नाम (निघ० १०, ६) । निमित्त-सप्तम्येषा
(२, ३, ३६ वा०) ऋतेनिमित्तम् “आ” आभिमुख्येन जातं
ऋत्यादावुत्पन्नं “कविं” क्लान्तदर्शिनं “सन्नाजं” सम्वयाज-
मानं “जनानां” यजमानानाम् “अतिथिं” हविर्वहनाय
सततं गन्तारं यद्वा, अतिथिवत् पूज्यम् । “आसन्” आसनि
द्वितीयाध्वे सप्तमी (३, १, ८-१०) अग्नि-लक्षणोनास्येन हि देवा
हवींषि भुञ्जते “नः” अस्माकं “पात्रं” पातारं रचकं वैश्वान-
नरमग्निं “देवाः” स्तोतारः ऋत्विजः देवाः ~~वा~~ “आ
जनयन्त” यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन् अरण्योः सक्ताश्च
उपपादयन् ॥

“आसन्नः पात्रम्”-“आसन्नापात्रम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ १
त्वां विश्वे अमृतं जायमानम्

१ १ १ १ १ १ १
शिष्टं न देवा अभि सं नवन्ते ।

१ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २ २
 तत्र क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पितोरदीदेः

॥३२॥

अथ द्वितीया । हे “अमृत !” मरण-रहितान्ते ! “विष्वे
 देवाः” स्तोतारः “जायमानम्” अरण्याः सकाशात् उत्पद्य-
 मान त्वां “शिशुं न” पुत्रमिव “अभि सं नवन्ते” अभिससु-
 वन्ति यद्वा, दीव्यन्तीति देवा रश्मयः ते सर्वे जायमानं
 धिसन्नवन्ते अभिगच्छन्ति, यथा पितरः पुत्रमभि-
 गच्छन्ति, आ- - हे वैश्वानर अग्ने ! “यद्” यदा “पित्रोः”
 पालयित्रोः द्यावा-पृथिव्या- - “अदीदेः” दीप्यसे, तदानीं
 “तव” त्वदीयेः “क्रतुभिः” कर्मभिः प्योत्तिष्ठोमादिभिर्यागैः
 “अमृतत्वम्” देवत्वम् “आयन्” यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
 नाभिं यज्ञानां सदनं

३ १ २ १ २ ३ १ २ १ २
 रयीणां महाणां हावमभि सं नवन्त ।

३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 वैश्वानरं रयिमध्वराणां यज्ञस्य कर्तुं जनयन्त देवाः

॥३३॥ [३]

अथ तृतीया । “नाभि यज्ञानां”, “सदनं रयीणां”
 धनानां स्थानमेकानिन्द्रयं “महां” महान्तम् “हावमम्”
 आह्वयन्ते यद्यन्नाहृतय इत्याहायः तादृशम्; यद्वा वृद्ध्युदक-
 धाराणामाहावस्थानीयमेवभूतम् अग्निम् “अभि सं नवन्तं”
 स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति। तथा “वैश्वानर” विष्वेयां
 नराणां सम्वन्धिनम् अध्वराणां यज्ञानां “रयि” रथिनं, यद्य

रयो ख रयं नयति तद्वेत्तारं रंहितारं गमयितारम् “यन्नस्य”
 “केतु” प्रजापकम् एवंविधमग्निं “देवाः” स्तोतार ऋत्विजो
 देवा एव वा “जनयन्त” जनयन्ति मन्वनेनोत्पादयन्ति ३ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 महिचत्रावृतं वृहत् ॥*१*॥

ऋ० यजतः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणौ । अथ
 द्वितीय-दृचे प्रथमा । हे मदीया ऋत्विजः । “वः” यूय-
 मित्यर्थः । “मित्राय” “वरुणाय” “विपा” व्याप्तया “गिरा”-
 स्तुत्या “गायत” स्तुतिं कुरुत स्तुत्या स्तुतित्येतत् पाकं पच-
 तोतिवत् । हे “महिचत्रौ” प्रभूत-बली युवाम् “ऋतं” यन्नं
 “वृहत्” महत् अपि प्रशस्तं स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः ।
 अथवा “महत्” प्रभूतम् “ऋतं” स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥१॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 सम्राजा या घृतयोनी मित्रद्योभा वरुणश्च ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 देवा देवेषु प्रशस्ता ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “या” यौ “मित्रश्च” “वरुणश्च” पर-
 स्परापेक्षया च-शब्दः “उभा” उभौ “सम्राजा” सम्राजानौ
 सर्वस्य स्वामिनो “घृतयोनी” उदकस्थोत्पादकी “देवा”
 द्योतमानौ “देवेषु” मध्ये “प्रशस्ता” प्रकर्षेण स्तुतौ तौ स्तुत्या
 गायतेति पूर्ववान्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य ।

१ २ ३ २ ३ १ २

महि वां चक्रं देवेषु ॥३३॥ [४]

अथ तृतीया । “ता” तौ देवौ “नः” अस्मदर्थं “पार्थिवस्य” पृथिवी सम्यक्षस्य “दिव्यस्य” दिवि भवस्य च “महः” महतः “रायः” धनस्य “शक्तं” समर्थम्, भवतं दातुमिति शेषः । हे देवौ ! “वां” युवयोः “महि” महत् पूज्यं “चक्रं” वस्त्रं देवेषु प्रसिद्धं, स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अखीभिस्तना पूतास ॥३४॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-वृत्ते—प्रथमा । “चित्रभानो !” हे विचित्र-दीप्ते ! “इन्द्र !” अस्मिन् कर्मणि “आयाहि” आगच्छ । “सुताः” अभिपुताः “इमे” सोमाः “त्वायवः” त्वां कामयमाना वर्तन्ते । “अखीभिः” अङ्गुलिनामैतत् (निघ० २, ५, २) ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किञ्च, ते सोमाः “तना” नित्यं “पूतासः” शुद्धाः ऊर्णा-पवित्रेण शोधितत्वात् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रा याहि धियेपितो विप्रजुतः सुतावतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

उप ब्रह्माणि वाघतः ॥३५॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” त्वम् “आयाहि” अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । किमर्थम् ? “वाघतः” ऋत्विङ्नामैतत्

(निघ० ३, १८, ३) ऋत्विजः “ब्रह्माणि” वेद-रूपाणि स्तोत्राणि “उप” एतुम् । कीदृशस्त्वम् ? “धिया” अस्मदीयया प्रज्ञया “इपितः” प्राप्तः, अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । “विप्रजुतः” यथा यजमान-भक्त्या प्रेरितः तथान्यैरपि विप्रैः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य ? “वाघतः ?” “सुतावतः” अभिपुतसोमयुक्तस्य ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्रा याहि तू तुजान उप ब्रह्माणि हग्विः ।

३ १ २ ३ १ २

सुते दधिष्व नश्चनः ॥३॥ [५]

अथ तृतीया । हरि-शब्दः इन्द्र-सम्बन्धिनोरश्वयोर्नाम-धेयम् । “हरी इन्द्रस्य, लोहितोऽग्नेः (नि० १, १५, १-२)”— इति तदीयाश्व-नामत्वेन पठितत्वात् हे “हरिवः !” अश्व-युक्तेन्द्र ! त्वं “ब्रह्माणि” आनितुम् “या याहि” । कीदृश-स्त्वम् ? “तूतुजानः” त्वरमाणः । आगत्य च अग्निन् “सुते” सोमाभिपव युक्ते कर्मणि “नः” अस्मादीयं “चनः” अन्ननामै-तत् (निरु० नै० ६, १६) इविल्लक्षणमत्रं “दधिष्व” धारय स्वीकुर्वन्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [५]

१ २ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

तमीडिष्व या अर्चिषा वना विप्रवा परिष्वजत् ।

२ १ २ १ २ ३ १ २

कृणा कृणाति जिह्वया ॥३॥

ऋ० भरद्वाजः । ऊ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नी । अथ चतुर्थ-वचने—प्रथमा । हे स्तोतः ! “तम्” अग्निम् “ईडिष्व” सुहि, “यः” अग्निः “अर्चिषा” ज्वालारूपेण तेजसा

“विष्णा” सर्वाणि “वना” वनान्तरस्थानि “परिष्वजत्” परिष्वजति परितो वेष्टयति, यच्च तानि वनानि “जिह्वया” ज्वालया दग्धा “क्ष्ण्वा” क्ष्ण्वावर्षानि “क्ष्णोति”, तमीडिष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २२ ३ २ २ २ २ २ २ २ २ २
य इन्द्र आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः ।

३ १ २ २ १ २ २ २
दुष्नाय सुतरा अपः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “यः” “मर्त्यः” मनुष्यः “इडे” दीप्ते अग्नी “सुम्न” सुखकरं हविः “इन्द्रस्य” चतुर्थर्धे षष्ठी (२, ३, ६२) इन्द्राय “आविवासति” परिचरति प्रयच्छति, तस्य मर्त्यस्य “सुम्नाय” शीतमानायाश्वाय तदर्थं “सुतराः” सुखेन तरणोयाः “अपः” उदकानि वृष्ट्यात्मकानि, इन्द्रः करोत्विति शेषः ॥ २ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २
ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः ।

१ २ २ २ २ २ १ २
एन्द्रमग्निं च वोढवे ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नी । “ता” तौ युवां “वाजवतीः” अपवतीः “इपः” इष्यमाणाः “वृष्टोः” यद्वा, वाजो बल तदतोः द्रपः यत्रानि “आशून्” शीघ्रान् “मर्वतः” अर्थाय “नः” अग्नेभ्यं “पिपृतम् पूरयतम् प्रयच्छतम् । किमर्धम् । “इन्द्रम्” “वग्निवृ” “षा वोढवे” षा समन्तात् वोढुं हविर्भिः प्रापयन्तु ॥ ३ ॥ [१]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टमभाष्यस्य तृतीयः पङ्क्तः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २८
 प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं

३ २ ३ २ २२ ३ १ २
 सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 मर्य्य इव युवतिभिः समर्षति सोमः

२ १ २ ३ १ २ ३ २
 कलगे शतयामना पथा ॥२॥

ऋ० सिकतानिवारी ऋपिगणः । छ० जगती । दे०
 इन्द्रः । अथ चतुर्थ-खण्डे, प्रथम-वृत्ते—प्रथमा । “इन्द्रः”
 सोमः “इन्द्रस्य” “निष्कृतं” संस्कृतं स्थानमुदरं “प्रो अया-
 सीत्” प्रैव गच्छति ; गत्वा च “सखा” सखिभूतः “सख्युः”
 इन्द्रस्य “सङ्गिरं” सम्यग् गिरणाधारभूतम् उदरं “न” “प्र
 मिनाति” द्विनस्ति, किञ्च “मर्य्य इव युवतिभिः” मर्त्तो यथा
 तरुणीभिः स्त्रीभिः सह सङ्गतो भवति तद्वदयमपि सोमो
 युवतिभिर्मित्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरङ्गिः सह “समर्षति”
 सङ्गच्छते अभिपव-काल-पथात् सोमः “शतयामना” अनेक-
 यामनसाधन-वित्तोपेतन “पथा” मार्गेण दशापविक्र-मस्व-
 न्धिना “कलगे” द्रोणकलगे गच्छतीति शेषः । यदैकमेव
 यावयम्—यथा मर्य्यो मर्त्तो युवतिभिः सह सङ्गच्छते एवं
 कलगे शत-यामना पथा सङ्गच्छते ॥

“शतयामना”—“शतयाग्या”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १ १ ३ १ १
 प्र वा धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः

१ १ १ १ १ १
 पनस्युवः संवरणेष्वक्रामुः ।

१ २ १ २ ३ क २ २ ३ २ ३
हरिं क्रीडन्तमभ्यनूपत सुभोऽभि

२ २ २ २ २ २ २
धेनवः पयसेदशिग्रयुः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः ! “वः” युष्माकं “धियः”
ध्यातारः “मन्द्रयुवः” मदकरं शब्दं कामयमानाः “पन-
स्युवः” स्तुतिं कामयमानाः “धिपन्यवः”—स्तोत्रनामैतत्
स्तोतारः “संवरणेषु” वृणक्तटा-वरणोपेतेषु याम-ग्रहेषु
“प्राक्तसुः” प्रक्रमन्ते । तदेवाह—“सुभः” स्तोतारः “हरिं”
हरितवर्णं “क्रीडन्तं” क्रीडनशीलं सोमम् “अभ्यनूपत”
अभिष्टुवन्ति “धेनवः” अपि “पयसा” स्त्रीयेन क्षीरेणैव
“इत्” इमं सोमम् अभिलक्ष्य “अशिग्रयुं” अधिकं शीलन्ति ॥
“संवरणेषु”-“संवनेषु”—इति पाठौ, “हरिःक्रीडन्तं”-
“सोममनोपां”—इति च, “पयसेदशिग्रयुः”-“पयसेमभि-
ग्रयुः”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ २ २ २ २ ३
आ नः सोम संयतं पिष्युषीसिपमिन्दो

१ २ ३ २ २ २ २ २ २
पवस्व पवमान जर्मिणा ।

१ २ ३ २ २ २ २ ३ २ २ २
या नो दीहते त्विरहन्नसद्युषी

३ १ २ २ २ २ २ २ २
जुमद्वाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥ ३ ॥ [७]

अथ तृतीया । हे “इन्दो” ! दीप्त ! “सोम ।” “पव-
मानः” त्वं “नः” युष्माकं “संयतं” संशुद्धीतं “पिष्युषीं”

प्रवृद्धम् “इषम्” अन्नम् “कर्मिणा” प्रवाह-रूपेण तदीयेन
रसेन “पवस्व” प्रयच्छेत्यर्थः । “या” इट् “नः” अस्माकम्
“अहन्” अहनि अह्नः “त्रिः” त्रिषु सवनेषु “असद्युषी” अप-
तिबन्धी “दोहते ।” किम् ? “क्षुमत्” शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूय-
माणं “वाजवत्” बलवत् “मधुमत् माधुर्योपेतं “सुवीर्य”
शोभन-सामर्थ्यं पुत्रं दोहते । ता मिषं पवस्वेति सम-
न्वयः ॥

“कर्मिणा”-“अधियम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [७]

१ ३ १ १२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

न किष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

३ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृश्वसमष्टुष्टं धृष्णुमोजसा ॥ ३ ॥

ऋ० पुरुहन्ता । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ नकि-
रिति प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “तं” जनम् अन्यो
मर्षको जनः “कर्मणा” हननादि-व्यापारेण “नकिः नशत्”
नैव व्याप्नोति, “यः” “इन्द्रं चकार” इन्द्रं मेवानुकूलं यज्ञैः
साधनैश्चकार । कोटश मिन्द्रम् ? “सदावृध” सर्वदा वर्द्धक,
“विश्वगूर्त” सर्वस्तुल्यम्, “ऋश्वसं” महान्तम् “ओजसा”
स्त्रोयेन बलेन “अष्टुष्ट” शत्रुभिरनभिभूतम् “धृष्णु” शत्रू-
णामभिभवनशीलम् ॥

“धृष्णुमोजसा”—“धृष्णुवोजसम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ ३ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अपाठमुयं पृतनासु सासहिं यग्मिन्महीरुसञ्चयः ।

१ ३ २ १ १ २ ३ १ २ १ १

सं धेनवो जायमाने अनोनकुद्यावः क्षामीरनोनवुः

ऋ० ऐश्वरयः अग्रयधीपण्यः । ऊ० द्विण्डा । दे० सोमः ।
 अथ प्रवाजीति ह्यचात्मकं द्वेपदं द्वितीयं सूक्तं—तत्र प्रथमा ।
 “वाजी” वलवान् वेगवान् वा “सहस्रधारः” बहुधारायुक्तः
 सोमः “अव्यम्” अविभवं “वारं” वालं पवित्रं “तिरः”
 व्यवधायकं कुर्वन् “प्राचाः” विविधं प्रचरति चरतेर्लुङि
 रूपम् ॥

“प्रवाजी”-“प्रसुवानः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३क २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १
 स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अद्भिर्मृजानो गोभिः श्रीयानः
 ॥३२॥

अथ द्वितीया । “सः” सोमः “अक्षाः” चरति । कीदृशः ?
 “सहस्ररेतः” बहुरेतस्कः “वद्भृदकः” “अद्भिः” वसतीवरीभिः
 “मृजानः” मृज्यमानः “गोभिः” गोर्विकारेः चीरादिभिः
 “श्रीयानः” श्रियमाणः ॥ २ ॥

१ २ ३ १-२ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ २
 प्र सोम याहीन्द्रस्य कुचा नृभिर्यमाणो अद्भिः सुतः
 ॥३३॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “नृभिः” ऋत्विभिः
 “येमानः” नियम्यमानः “अद्भिनिः” यावभिः “सुतः” अभि-
 पुतः “इन्द्रस्य” “कुचा” सप्तम्या डादिशः (३, ४, ३८) कुक्षी
 उदरभूते कलजे वा “प्रयाहि” प्रकर्षेण गच्छ सहितायां
 येमान इत्यत्र षत्वम् ॥ ३ ॥ [१०]

२२ ३ २ २ १ २ २ १ १ ३ २
 ये सोमास्तः परावति ये अर्वावति सुन्वरे ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 ये वादः शर्यणावति ॥११॥

ऋ० वारुणिः ऋगुः वा जामदग्निः । छ० गायत्री ।
 दे० सोमः । अथ येसोमासइति ढत्रात्मकं ढतौयं सूक्तम्,
 तत्र प्रथमा । एतदादिभ्यामृग्भ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभि-
 पवोऽस्तीत्याह —“ये” “सोमासः” “परावति” विप्रकृष्टेऽति-
 दूरे देशे “ये” वा “अर्वावति” अन्तिके देशे “सुन्विरं” अभि-
 पूयन्ते “ये वा” “शर्यणावति” कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणा-
 वत्सजत्राकं मधुर-रस-युक्तं सोमवत् सरोऽस्ति । “अदः” अस्मिन्
 सरसि सरसा ये सोमा इन्द्रायाभिपूयन्ते । ते अस्माकमभि-
 मत-फलं ददात्विति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ १॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्त्वानाम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

ये वा जनेषु पञ्चसु ॥१२॥

अथ द्वितीया । “ये” वा सोमाः “आर्जीकेषु” ऋजीकाना-
 मदूरभवाः आर्जीका देशास्तेषु तथा “कृत्वसु” कृत्वान इति
 देशाभिधानम्, तेषु कर्मवत्सु देशेषु च ; किञ्च “पस्त्वानां”
 सरस्वत्यादीनां नदीनां “मध्ये” समीपे च ये सोमा अभि-
 पूयन्ते “ऋपयो वै सरस्वत्यां सवमासतेत्यादिषु नदीतीरे
 यज्ञकरणस्य श्रवणात् ; किञ्च “जनेषु पञ्चसु” निपाद-पञ्च-
 मायत्वारो वर्णा पञ्चजनास्तेषु च “ये वा” सोमा अभिपूताः ।
 ते सोमा अस्माकमभिमत-फलं ददात्वित्युत्तरणं सम्बन्धः ॥२॥

१ १ ३ ३ २ ३ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १

ते नो वृष्टिं दिवस्पति पवन्तामा सुर्वीर्व्यम् ।

३ २ ३ २ २ १ २
 स्वाना देवास इन्द्रवः ॥ ३ ॥ [११]

अथ तृतीया । “स्वानाः” सुवानाः तत्र चाव अभिपूय-
 माणाः “देवासः” देवाः दौपनयोलाः स्तुत्या वा “इन्द्रवः”
 “ग्रहेषु” चमसेषु घरन्तः, “ते” सोमाः “नः” अन्नाकं “दिव-
 स्परि” परि-शब्दः पञ्चमो-द्योतकः, अन्तरिचादादित्याद्वा
 “वृष्टिम्” “अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते।
 आदित्याज्जायते वृष्टिः (म० १ अ०)”—इति वृष्टि-कारण-
 त्वात् किञ्च “सुवीर्यम्” शोभन-वीर्योपितम् पुत्रञ्च धनादिकं
 वा “आ पवन्ताम्” प्रापयन्तु । यजमानः सोमेनाभिमत-
 फलानि प्राप्नोति खलु ॥

“स्वानाः”-“सुवानाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्चिकस्य उत्तरार्चिकस्य अष्टमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ १ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ ते वत्सा मनो यमत्परमाच्चित्सधस्यात् ।

१ २ १ २ ३ २
 अग्ने त्वां कामये गिरा ॥ १ ॥

ऋ० वक्सः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । पथ पठे
 खण्डे आतेवत्स इति वृत्तान्तकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 हे “अग्ने !” “वक्सः” ऋषिः “ते” तव “मनः” “परमाच्चित्”
 उक्तृष्टादपि “सधस्यात्” दृष्टोक्तात् “आ यस्तु” आयमन्ति
 प्रागमयन्ति । केन साधनेन ? “त्वा” “कामये” कामया
 अभिलषन्त्या “गिरा” स्तुत्या “कामये”—इत्यत्रापि गी
 पूर्ववत् । यदा त्वां कामये अभिलषामि ॥

“कामया”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १४ . ३ १४ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
 पुरुवा हि सदृङ्सि दिशो विश्वा अनु प्रभुः ।

३ १ २
 समत्सु त्वा हवामहे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “पुरुवा हि” बहुषु हि
 दिशेषु त्वं “सदृङ् अग्निं” ममान-द्रष्टा भवसि अतएव “विश्वाः”
 सर्वा दिश “अनु” लक्ष्य “प्रभुः” ईश्वरो भवसि । ईदृशं “त्वा”
 त्वां “समत्सु” संग्रामेषु रक्षणार्थं “हवामहे” आह्वयामहे ॥

“दिशः”-“विदिशः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ ० ३ १ १२ / ३ १ २
 समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे ।

१ २ ३ १ २
 वाजीषु चित्रराधसम् ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । “समत्सु” समदेषु संग्रामेषु “वाजयन्तः”
 बलमिच्छन्तो वयम् “अवसे” रक्षणार्थम् “अग्निं हवामहे ।”
 कौटुम्भम् ? “वाजीषु” संग्रामेषु “चित्रराधसम्” याचनीय-
 धनम् ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ २ २ २ २ १ २ २ २
 त्वं न इन्द्रा भर ओजो नृणामाप् गतक्रतो विचर्षणे ।

१ २ १ २ २ १ २
 आ वीरं पृतनासहम् ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
 त्वचे—प्रथमा । हे “गतक्रतो !” बहुकर्मन् ! “विचर्षणे”
 विद्रवः इन्द्र ! त्वं “नः” अस्मभ्यम् “ओजः” बलं “नृमणं”

धनं च “आ भर” आहर । “वीरं” वीर्यप्रितम् “पुतनासहं”
सेनानामभिभवितारं त्वाम् “आ” याचामह इति शेषः ॥

“आभरओजः”-“आहृतामोजः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वत् हि नः पिता वसो त्वं माता शतं क्रती बभूविथ ।

१ २ ३ १ २
अया ते सुन्नमीमहे ॥ *२ ॥

अथ द्वितीया । हे “वनो ।” वासयितः ! “शतक्रती !”
बहुकर्मन्निन्द्र ! त्वं “नः” अन्नाक “पिता” पितृवत् पालको
“बभूविथ” भव । “त्वं” “माता” मातृवद्धारक्य बभूविथ ।
अथ च वयं “ते” तव स्वभूतं “सुन्न” सुखम् “इमहे” याचा-
महे ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
त्वात् शुष्मिण्पुरुहृत वाजयन्तमुप ब्रुवे सहस्रत ।

१ २ ३ १ २
स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ *३ ॥ [१३]

अथ तृतीया । सहसा बलेन स्तोत्रभिर्युक्तः कृतः मह-
स्रतः हे “सहस्रत !” इन्द्र ! स्तुत्या हि देवताया बल बर्हते,
तस्य मय्योधनम्—“शुष्मिन्” अतएव बलवन् ! “पुरुहृत” !
पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहतेन्द्र ! “वाजयन्त” बलमिच्छयन्तं
त्वाम् “उपब्रुवे” उपस्तीमि । “सः” त्वं “नः” अस्मभ्यं
“सुवीर्यं” धनं “रास्व” देहि ॥

“सहस्रत”-“शतक्रती”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ ३ १ २ ३
यदिन्द्र चित्र मद्रह नास्ति त्वादातमद्रिवः ।

राधस्तन्नी विद्वस उभयाहस्त्या भर ॥*१*॥

ऋ० भीमः अत्रिः । ऋ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
द्वये—प्रथमा । हे “अद्रिवः !” वज्रवन् !—“चित्र” । चायनी-
येन्द्र ! “त्वादातं” त्वया दातव्यं यद्वनं “मे” मम “इह” अस्मि-
न्लोके “नास्ति”, हे “विद्वसो !” लब्धधनेन्द्र ! “नः” अस्मभ्यम्
“उभया हस्तौ” उभाभ्यां हस्ताभ्यां तद् “राधः” “आभर”
आहर ॥

“मद्वह”-“मेद्वना”—इति छन्दोगानां बहुचानां पाठौ ॥१॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युत्तं तदा भर ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “यत्” “द्युत्तम्” अथ “वरेण्यं”
वरणीयं “मन्यसे” “तत्” द्युत्तम् “आभर” अस्मभ्यम् । “ते”,
तव सम्बन्धिनो “वयं” “तस्य” तादृशस्योक्तलक्षणस्य “अकू-
पारस्य” अकुक्षितः पारो अन्तो यस्य तादृशस्यावस्य “दावनः”
दानस्य “विद्याम” स्वाम ॥

“दावनः”-“दावने”—इति पाठौ ॥ २ ॥

यत्ते दिक्षु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं वृहत् ।

तेन दृढा चिदद्रिव आ वाजं दर्पि सातये

॥*३*॥ [१४]

इति चतुर्थः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “ते” तव “दिक्षु” “प्रराध्यं”

प्रकर्षेण स्रुत्यं “श्रुतं” “बृहत्” महत् यत् “मनः” “अस्ति”,
 “तेन” मनसा हे “अद्रियः !” वञ्चवन्निन्द्र ! “इडाचित्” इदं-
 मपि “वाजम्” अत्रम् “आ दधि” आदारयसि, “सात्वे”
 अस्मत्सम्भजनाय लाभाय वा ॥

‘दित्तु’-‘दित्तु’—इति पाठी ॥ ३ ॥ [१४]

इति यामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायनस्य अष्टमोऽध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो हृदि निवारयन् ।

सुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकशास्त्रप्रवक्तक श्रीवीरदुर्गाभूषण-
 शास्त्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम-

वेदार्य प्रकाशे उत्तरायनस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममं तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

नवमोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 शिशुं जज्ञानत् हृद्यं तं सृजन्ति

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 शुभ्रान्ति विप्रं सरुतो गणेन ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
 कविर्गाभिः काव्येन कविः संत्सामः

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
 पवित्रमत्येति रेभन् ॥ १० ॥

ऋ० प्रतर्दनः । क० विष्टुप् । दे० सोमः । तत्र, शिशु-
 च्छानमिति प्रथम-खण्डे तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
 प्रथमा । “शिशुम्” इदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् यद्वा,
 पापान्वित-मकुर्वन्तं विनाशयन्तम् “जज्ञानम्” प्रादुर्भूतम्
 अतएव “हृय्यंतं” हृय्यं गतिकान्त्योः (भा० प०) । भृम्-
 दृशीत्यादिना अतच् । सर्वैः कास्यमानं सोमं “भृजन्ति”
 मरुतः शोधयन्ति । किञ्च “विप्र” मेधाविनं सोमं “गणिन”
 आत्मोवेन समसङ्ख्याकेन “शुभन्ति” अलङ्कुर्वन्ति । ततः
 “कविः” क्रान्तप्रज्ञः सोमः “काव्येन” कवि-कर्मणैव “कविः”
 शब्दयितव्यः सन् शब्दायमानः “गौर्भिः” स्तुतिभिः सह
 “पवित्रम्” “अत्येति” अतीत्य गच्छति ॥

“विप्रम्”—इति छन्दोगाः, “वङ्गिम्”—इति बहुचाः
 पठन्ति ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ २ ३ १
 ऋपिमना य ऋपिक्वत्स्वर्षाः

३ १ २ ३ १ २ ३ १
 सहस्रनीथः पदवीः कवीनाम् ।

३ २ २ १ २ ३ १ २ २ १
 तृतीयं धाम महिषः सिषासंत्सोः

३ २ २ १ २ ३ २
 विराजमनु राजति षुप् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋपिमनाः” सर्वदर्शनशीलमनस्काः,
 अतएव “ऋपिक्वत्” सर्वस्य दर्शनकर्त्ता प्रकाशनस्य कर्त्ता
 “स्वर्षाः” सर्वस्य सूर्यस्य वा सन्धताः “सहस्रनीथः” नीथा
 स्तुतिः बहुविध-स्तुतिकः “कवीनां” क्रान्त-प्रज्ञानां मध्ये

“पदवीः” खलितानां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता यः
 सोमो विद्यते स “महिषः” महान् पूज्यो वा सोमः “द्वतीयं
 धामं” द्युलोकं “सिपासन्” सम्भक्तुमिच्छन् “स्तुप्” स्तूय-
 मानः सन् “विराज” विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम्
 “अनुराजति” प्रकाशयति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 चमूपच्छेनः शकुनो विभ्रत्वा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 गोविन्दुर्द्रुष्य आयुधानि विभ्रत् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 अपामूर्मिष् सचमानः समुद्रं तुरीयं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 धाम महिषो विवक्ति ॥ *३* ॥ [१]

अथ द्वितीया । “चमूपत्” चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्ब-
 यमसाम्नेषु सोदन् यद्वा, चम्बो अधिपवणफलके तयोर्वर्त्त-
 मानः “श्वेनः” शंसनीयः “शकुनः” शक्तेः सामर्थ्यकारी
 “विभ्रत्वा” हरतेरातोमनिब्रित्यादिना (३, २, ७४) कानिपु-
 पात्रेषु विहरणशीलः “गोविन्दुः” यजमानानां गवां लम्बकः
 विन्दुरिच्छुरिति उ प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः “द्रुष्य” धारयन्
 “अपाम्” उदकानाम् “जमिं” प्रेरकं “समुद्रम्” अन्तरिक्ष-
 नामैतत् (निघ० १, ३) अन्तरिक्षं “सचमानः” सेवमानः
 “महिषः” महान् य एवंविधः सोमः स “तुरीयं” चतुर्थं
 धाम चान्द्रममं स्थानं “विवक्ति” सेवते सूर्यलोकस्योपरि चन्द्र-
 मसौ लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या अधिपतिः समावत्वि-

त्वादिभिः चन्द्रमा जज्ञवाणामधिपतिः समावृत्तित्यमन्तैर्मन्त्रै-
र्ज्ञायते ॥ ३ ॥ [१].

३ १ ३ २ ३ १ ३ २ ३ १ ३
एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममचरन् ।

१ २ ३ क ३ २
वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ १ ॥

ऋ० अमित-देवलो । छ० गायत्रो । दे० सोमः । एते-
सोमा इति नवर्चं द्वितीय सूक्तं, तत्र प्रथमाः । “एते” अभि
पुता इमे सोमाः “अस्य” इन्द्रस्य “वीर्यं” शक्तिं “वर्धन्तः”
वर्धयन्तः “इन्द्रस्य” “कामं” काम्यं “प्रियं” प्रीतिकरं “सम-
भ्य चरन्” अभ्यवपेन् अभिपवन्ते ॥ १ ॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पुनानासद्यमूपदो गच्छन्तो वायुमग्निना ।

१ २ ३ १ २
ते नो धत्त सुवीर्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः । “पुनानान्” पुनाना
अभिपूयमाणाः “वनूपदः” चमसेषु मोदन्त गच्छन्तः
“वायुम्” “अग्निना” अग्निनी च “गच्छन्तः” प्राप्नुवन्तः ते
यूयं “नः” अक्षभ्यं “सुवीर्यं” शोभन-वीर्यं “धत्त” प्रय-
च्छत ॥

“धत्त”-“धान्तु”—इति पाठो ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
देवानां योनिमासद्म् ॥ ३ ॥

अथ त्वनोया । हे सोम ! “पुनानः” पूषमानस्व
 “राधसे इन्द्रस्य” इन्द्रस्य संराधनाय “हार्दि”—इति हृदय-
 सम्बन्धि स्थानं “चोदय” प्रेरय । अहमपि “देवानाम्
 इन्द्रादीनां “योनिं” स्वर्गाख्यं स्थानम् “आसद्” प्राप्तवान्
 यदा, देवानां यवन-साधनं यज्ञाख्यं स्थानं प्राप्तवानस्मि ॥

“देवानाम्”—“ऋतस्य”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ १ ० ३ २३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 सृजन्ति त्वा दृश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः ।

२३ १२
 अनु विप्रा अमादिपुः ॥ *४* ॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “त्वा” त्वां “दृश” दृशसङ्गाकाः
 “क्षिप.” अङ्गुलिनामैतत् (२, ५, ३,) अङ्गुलयः “सृजन्ति”
 गोधयन्ति । ततः “सप्त” सप्तसङ्गाकाः “धीतयः” होत्रकाश्च
 त्वां “हिन्वन्ति” स्व स्व व्यापारैः प्रीणयन्ति । तथा “विप्राः”
 मेधाविनः स्तोतारश्च त्वाम् “अनु अमादिपुः” अनुमाद-
 यन्ति ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 देवेभ्यस्त्वा मदाय कथं सृजानमति मेध्यः ।

१ २२
 सं गोभिर्वांसयामसि ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । हे सोम ! “क” सुखभूतं “त्वा” त्वां
 “देवेभ्यः” देवानां “मदाय” मदार्ये “गोभिः” गोर्विकारैः
 पयोभिः “मवामयामः” सस्यापयामः । “कोदृगम् ? “मेध्यः”
 अयेत्तोमानि दशापविवरूपेण “यति सृजानम्” यत्नं
 सृजन्तं दशापविवरूपेषु अयेत्तोमसु यत्तमानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 पुनानः कलशेष्या वस्त्राण्यरुधो हरिः ।

२ ३ १ ३
 परि गव्यान्वव्यत ॥ *६* ॥

अथ पष्ठी । “पुनानः” पूयमानः “कलशेषु” द्रोणकल-
 शेषु आसिच्यमानः “अरुपः” आरोचमानः “हरिः” हरित-
 वर्णः सोमः “गव्यानि” गो-सम्बन्धीनि पयःप्रभृतीनि
 “वस्त्राणि” वासांसि “परि अव्यत” पर्याच्छादयति ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 मघोन आ पवस्व नो जहि विष्वा अप द्विषः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 इन्दो सखायमा विश ॥ *७* ॥

अथ सप्तमी । हे “इन्दो” सोम ! “मघोनः” धनवतः
 “नः” अस्मान् “आ” आभिमुख्येन “पवस्व” चर । “विष्वा”
 विश्वान् “द्विषः” द्वेष्टोन् “अप जहि” मारय च “सखायं”
 मित्रभूतमिन्द्रम् “आविश” प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतधुं स्वर्विदम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३
 भक्षीमहि प्रजामिपम् ॥ *८* ॥

अथाष्टमी । हे सोम ! “नृचक्षसं” नृणां द्रष्टारं “स्वर्विदं”
 सर्वज्ञम् “इन्द्रपीतं” त्वा सेवमाना वयं “प्रजां” पुत्रादिकाम्
 “इपम्” अक्ष “भक्षीमहि” भजेम ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वृष्टिं दिवः परि स्रव युग्मं पृथिव्या अधि ।

सहो नः सोम पृत्सु धा. ॥ १६ ॥ [२]

अथ नवमी । हे "साम ।" त्वं "दिव" द्युलोकाद्
 "वृष्टि" वर्ष "परिस्रव" परितो वर्ष, "पृथिव्या अधि" अधीति
 सप्तम्यर्पानुवादो "द्युन्नम्" अन्नञ्च उत्पादयेति शेष । "न"
 अस्माक "सह" बल "पृत्सु" सग्रामेषु "धा" धेहि ॥ १६ ॥ [२]

इति सामवदाश्रयकाशे उत्तरायणस्य नवमस्याध्यात्म्य प्रथम खण्ड ॥ १ ॥

सोम पुनानो अर्पति सहस्रधारो अत्यविः ।

वायोरिन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १७ ॥

ऋ० अमित देवनी । छ० गायत्री । दे० सोम । अथ
 द्वितीये खण्डे—सोम पुनानइति नवर्च सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 अथ "पुनान" पाठक "सोम" "अर्पति" गच्छति । कौट
 शोऽयम ? "सहस्रधार" अपरिमितधार "अत्यवि" अवि
 शब्दन तप्तमान्युचन्ते, अवेर्लोमभिर्निष्पादित दद्यापवित्र-
 नित्यर्थ, तदतिक्रम्य गच्छतोत्यत्यवि । किमर्थम् ? "वायो"
 "इन्द्रस्य" च पानावेति शेष । किम्रति ? "निष्कृतम्"
 निरित्येष समित्येतस्मिन्नर्थे सञ्ज्ञत पात्र प्रति ॥ १ ॥

पवमानमनस्यवो विप्रमभि प्र गायत ।

सुध्याणं देववीतवे ॥ १८ ॥

अथ द्वितीया । हे "अवस्यन्" रक्षण कामा ! उवा

वाद्यो यूयं “पवमानं” शोधकं “विप्रं” विशेषेण देवानां
प्रीणयितारं विप्रवद् बुद्धं वा अथवा विप्रइति मेधाविनामसु
(निघ० ३, १५, १.) मेधाविनम् “देववीतये” देवपानाय
“सुखायम्” अभिपूयमाणं सोमम् “अभि” आभिमुख्येन
“प्रयागत” प्रकर्षेण स्तुत ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसः ।

३ २ ३ १ २
गृणाना देववीतये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । “पवन्ते” चरन्ति “सोमाः” । किम-
र्थम् ? “वाजसातये” अन्नस्य लाभाय । कीदृशाः ? “सहस्र-
पाजसः” बहुबलाः नृणां बलपदा इत्यर्थः “गृणानाः” कर्मणि
कर्त्तृप्रत्ययः (३, १, ८५) स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् ?
“देववीतये” देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिलक्षणं वा यस्मिन् न
देववीतिः यज्ञः, तदर्थम् यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्-
द्वारा वाज-लाभ इति ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतोरिषः ।

३ १ २ ३ १ २
द्युमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे “दिन्दो” । “द्युमत्” दीप्तिमत् “सुवीर्यं”
शोभन-वीर्यं सामर्थ्यं “पवस्व” चर, शीतन-सामर्थ्योपिता
धाराः पयसेत्यर्थः । “उत” अथवा “नः” अन्त्याकं “वाज-
सातये” सद्गामाय “बृहतीः” “इषः” द्युमत् सुवीर्यं सम्पाद-
यितुं पयसेति योज्यम् ॥ ४ ॥

१ १ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अत्या हियाना न हेतभिरस्यं वाजसातये ।

२ ३ २ १ २ ३ १ २
वि वारमव्यमाशवः ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । “वाजसातये” संघामाय “हियानाः” प्रेर्यमाणाः “आशवः” शीघ्रं धावन्ति तद्वत् “हेतभिः” प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः “आशवः” शीघ्रगामिनः सोमाः “वाजाय” अन्नलाभाय “अव्यं” “वारं” बालं दद्यापवित्रं “व्यत्यस्यम्” व्यतिसृजन्ते ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
ते नः सहस्रिणं रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् ।

२ १ ३ २ ३ १ २
स्वाना देवास इन्दवः ॥ *६* ॥

अथ षष्ठी । “ते” “इन्दवः” सोमाः “नः” अस्माकं “सहस्रिणं” सहस्रमङ्ग्रायुक्तं “रयिं” धनं “सुवीर्यं” च “आ पवन्ताम्” । कीदृशास्तौ ? “स्वानाः” सुवानाः स्तूयमानाः “देवासः” द्योतनादि-गुणकाः ॥

“स्वानाः”-“सुवानाः”—इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ १ २ २ १ २ ३ १ २ २ ३ ३ १ २
वाया अर्पन्तीन्दवोऽभि वत्सं न सातरः ।

१ १ २ २
दधन्विरि गभस्त्योः ॥ *७* ॥

अथ सप्तमी । “वायाः” गद्गदयन्तः “इन्दवः” सोमाः “अर्पन्ति” पात्रं प्रति । वायाः गद्गदकारिण्यो “सातरः” मातृ-

भूता गावः “वत्सं न” वत्सं यथा प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् तएव
“गभस्त्वोः” बाह्वोः “दधन्विरं” ध्रियन्ते च ॥

मातरः—“धेनवः”—इति पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

जुष्टं इन्द्राय मत्सरः पवमानः कनिक्रदत् ।

१ २ २ ३ १ २

विश्र्वा अप द्विपो जहि ॥ *८* ॥

अथाष्टमी । “इन्द्राय” “जुष्टः” पर्याप्तः सोमो भवतीति
शेषः । “मत्सरः सोमः मन्दतेः दृप्तिकर्मणः”—इति निरुक्तम्
“पवमानः” पूयमानः तादृशः सोमः “कनिक्रदत्” “विश्र्वाः
द्विपः” सर्वानस्माकं द्वेष्टृन् “अप जहि” ॥

“पवमानः”—“पवमाना”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः ।

१ २ ३ १ २

योनावृतस्य सीदत ॥ *९* ॥ [३]

अथ नवमी । हे “पवमानाः !” “अराव्णः” अदानान्
यजमानान् “अपघ्नन्तः” हिंसन्तः “स्वर्दृशः” सर्वस्य द्रष्टा-
रथ यूयम् “ऋतंस्य योनी” यज्ञस्य स्थानं “सीदत” ।
अथ सोम-पानार्थमुक्तलक्षणा देवा ऋतस्य योनी सीदतीति
योज्यम् ॥ ९ ॥ [३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोपायस्य नवमस्याध्यायस्य त्रितोयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सोमा अस्त्यमिन्द्रवः सुता ऋतस्य धारया ।

विद्वान् सोमः “गौरी अधि” गौर्यामधि अधीति सप्तम्यर्थानु-
वादः, माध्यमिकायां वाचि गौरी गान्धर्वीति वाङ्नामैतत्
(निघ० १,११,५-६) “यितः” निवसति ॥ ३ ॥

३ १ २२ ३ २ ३ १ २

दिवो नाभा विचक्ष्णोऽव्यावारे महीयते ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २

सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “यः” “सुक्रतुः” सुप्रज्ञः “कविः” क्रान्त-
कर्मा “विचक्ष्णः” विद्वष्टा स “सोमः” “दिवः” अन्तरिक्षस्य
“नाभा” नाभो नाभिभूते “अव्याः” अवेः “वारे” वाले “मही-
यते” पूज्यते ॥ ४ ॥

१ २२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ १ २

यः सोमः कलशेष्या अन्तः पवित्र आहितः ।

२४ ३ १ २

तमिन्दुः परि पस्वजे ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “यः” सोमः “कलशेषु” कुम्भेषु आस्ते,
यस्य “पवित्रे” पवित्रस्य “अन्तः” मध्ये “आहितः” निहितः,
“तं” त्वामंगभूतं सोमम् “इन्दुः” तदभिमानो यो देवः “परि-
पस्वजे” प्रविशति ॥ ५ ॥

२४ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २

प्र वाचमिन्दुरिष्यति संसुद्रस्याधि विष्टपि ।

१ ३ १ २ ३ १ २

जिन्वन् कोशं मधुश्रुतम् ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “इन्दुः” सोमः उन्दी क्लेदने (६० प०)—
इत्यस्य रूपम् क्लेदनवास्त्व “मधुश्रुतं” मधुनद्यप्रावकं द्रोणु-

कलयं “जिन्वन्” प्रीणयन् पूरयन्नित्यर्थः । समुद्रस्यान्त-
रिचस्य “अधिविष्टपि” विष्टप्ये स्थाने “वाचं” “प्रेष्यति”
प्रेरयति ; पवित्रे पूयमानः गच्छं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धेनामन्तः संवर्द्धवाम् ।

३ १ २ २
हिन्वानो मानुषा युजा ॥७०॥

अथ सप्तमी । “नित्यस्तोत्रः” सन्ततस्तोत्रः “वनस्पतिः”
वनानां स्वामी, सोमः “मानुषा” मानुषाणि “युजा” युग्मानि
अहीनैकाहात्मज्ञानि “हिन्वानः” प्रीणयन् “संवर्द्धवाम्”
अमृतसदृशाति प्रियवचनानि दोग्ध्रीम् “अन्तः” स्तीतृणां
मध्ये स्थितां “धेनां” स्तुतिरूपां वाचं गृणात्विति शेषः ॥

धेनामन्तःसंवर्द्धवाम्—“धीनामन्तःसंवर्द्धवः”—इति
पाठो ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
आ पवमान धारय रयिष् सहस्रवर्चसम् ।

३ १ २ ३ १ २
असौ इन्दो स्वाभुवम् ॥७१॥

अथाष्टमी । हे “पवमान” ! पूयमान ! पुनान ! वा
“इन्दो” ! सोम ! त्वं “सहस्रवर्चसं” बहुदीप्तिं “स्वाभुवम्”
गोभन भजनं “रयिष्” धनम् “असौ” अस्मासु “धारय” प्रचि-
पेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ २ ३ २ ३ १ ३ १ ३ २ ३ २
अभि प्रिया दिवः कविर्विप्रः स धारया सुतः ।

सोमो हिन्वे परावति ॥ *६* ॥ [४]

अथ नवमी । “कविः” क्रान्तकर्मा, “सुतः” अभियुतः, सोमः “परावति” विप्रकृष्टे देशे स्थितः सन् “विप्रः” मेधावी “स” “धारया” स्वस्य धारया “दिवः” द्युलोकस्य “प्रिया” प्रियाणि स्थानानि “अभि” लक्ष्य “हिन्वे” प्रेरयति ॥

“दिवःकविः” “दिवस्पतिः”—इति पाठौ, “हिन्वेपरावति” “हिन्वेपरानो अर्पति”—इति च, “सुतः” “कविः”—इति च ॥ ६ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य भवमंशाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

२ १ १ १ २ १ २ १ १ २ १
उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मेरिव स्वनः ।

२ १ २ १ १
वाणस्य चोदया पविम् ॥ *१* ॥

ऋ० ऊचथ्यः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ उत्ते-
शुष्मासइति चतुर्थे खण्डे—विद्यमानं पञ्चमं सूक्तं, तत्र
प्रथमा । हे सोम ! “ते” तव “शुष्मासः” शुष्मा वेगाः “उत्
ईरते” उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः—“सिन्धोः” समुद्रस्य
“ऊर्मेरिव” यथा तरङ्गात् “स्वनः” ध्वनिः उद्गच्छति तद्वत् ।
स त्वं “वाणस्य” विसृष्टस्य नालस्य शततन्त्रीकस्य वीणा-
विशेषस्य “पविं” शब्दनामैतत् (निघ० १, ११) शब्दं
“चोदय” प्रेरय, वेगेन स्यन्दमानस्व विसृष्ट-वाण शब्द-
सदृशं शब्दं कुर्वित्वर्थः ॥ १ ॥

३ २ १ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः ।

२ ३ २ २ २ १ २
यद्व्य एपि सानवि ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “ति” तव “प्रसवे” सति “मखस्युवः” यन्नमिच्छतो यजमानस्य “तिस्रो वाचः” ऋग्यजुःसामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि “उदीरते” उद्गच्छन्ति । कदेत्वत् आह—“यद्” यदा “सानवि” उच्छ्रिते “अव्ये” अविमये पवित्रे पवित्रम् “एपि” गच्छसि ॥ २ ॥

१ २ २ २ १ २ ३ १ २ २
अव्या वारैः परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

१ २ २ १ २
पवमानं मधुशुतम् ॥३॥

अथ तृतीया । “प्रियं” देवानां प्रीतिकरं “हरिं” हरितवर्णं “अद्रिभिः” यावभिः अभिपुतं “मधुशुतं” मधुनीरसस्य व्यावयितारं “पवमानं” सोमम् “अव्याः” अवेः “वारैः” बालैः “परि हिन्वन्ति” ऋत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥ ३ ॥

१ २ २ २ २ १ २
आ पवस्व मदिन्तम पवित्रं धारया कवे ।

२ २ २ १ २ २ १ २
अर्कस्य योनिमासदम् ॥४॥

अथ चतुर्थी । हे “मदिन्तम !” मादयिद्यतम ! “कवे” ! क्रान्तकर्मन् ! सोम ! “अर्कस्य” अर्चनीयस्य इन्द्रस्य “योनिम्” उदरभूतं स्थानम् “आसदं” प्राप्तुं “पवित्रम्” अतीत्य “धारया” सम्पातेन “आ पवस्व” आभिमुख्येन चर ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स पवस्व मदिन्तम गोभिरञ्जानो यत्तुभिः ।

१ २ ३ १ २
एन्द्रस्य जठरं विश्व ॥ ६५ ॥ [५]

अथ पञ्चमी । हे 'मदिन्तम ।' मादयित्तम ! सोम !
“यत्तुभिः” अञ्जनसाधन भूतैः “गोभिः” गोविकारैः पयोभिः
“अञ्जानः” अज्यमानः संस्तुयमानः स त्वं “पवस्व” चरत ।
“अनन्तरम्” “इन्द्रस्य” “जठरम्” उदरम् “आधिग” प्रविश ॥
“एन्द्रस्य जठरं विश्व”—“इन्द्र इन्द्राय पीतये”—इति पाठी
॥ ५ ॥ [५]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायणस्य नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अया वीती परि स्रव यस्त इन्दो मदेष्वा ।

३ १. ० ३ १ २ २
अवाहन्नवतीर्नव ॥ ६१ ॥

ऋ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चमे-
खण्डे—अयावीतीति लृचात्मकम् प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “इन्दो !” सोम ! “अया” अनेन रसेन “वीती” वीत्ये
इन्द्रस्य भक्षणाय “परिस्रव” परिचर । कोट्टयेन रसेनेत्यत
आह—“ते” तव “यः” रसः” “मदेषु” संयामेषु “नवतीर्नव”
नवनवतिसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः “अवाहन्” जघान । इमं
सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निन्द्र उक्तसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः जघा-
नेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥ १ ॥

१ १ २ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ १
 पुरः सद्य इत्याधिवे दिवोदासाय शम्बरम् ।

१ २ २ ३ २ २ १ २
 अध त्वं तुर्वशं यदुम् ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “सद्यः” एकस्मिन्नेवाहनि “पुरः” शत्रूणां पुराणि सोमरसः अराहन् । “इत्या धिवे” सत्य-कर्मणे “दिवोदामाय” राज्ञे “शम्बर” शत्रु-पुराणां स्वामिनम् “अध” अथ अनन्तरं “त्व” तं “तुर्वशं” तुर्वशनामानं राजानं दिवोदामशत्रुं “यदुम्” यदुनामकञ्च राजानमवाहन् । अत्रापि सोमरस धीत्वा मत्तः सन्निन्द्रः सर्वमेतदक्कार्षीदिति सोमरसं कर्तृत्वमुपचर्यते ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 परि नो अश्वमश्वविद्धोमदिन्द्रो हिरण्यवत् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 चरा सहस्रिणीरिपः ॥ *३* ॥ [६]

अथ तृतीया । हे सोम ! “अश्ववित्” अश्वस्य लम्बकः त्वं “न.” अस्माकम् “अश्व” “गोमत्” गोयुक्तं “हिरण्य-वत्” हिरण्योपेतं पश्वादि-धनञ्च “परि चर” । अपि च “सहस्रिणीः” बह्वनि “इपः” अत्रानि चर ॥

“परिनः”-“परिणः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

१ १ २ ३ २ ४ ३ २ ३ १ २
 अगघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः ।

१ २ १ २ ३ २
 गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ *१* ॥

षट्० अमहीयुः । ऊ० गायत्री । दे० सोमः । अथ

दृष्यात्मके द्वितीय-सूक्ते—तत्र प्रथमा । “सोमः” “मृधः”
 हिंसकान् शत्रून् “अपघ्नन्” मारयन् “अरायणः” सक्ती सत्यां
 धनानामदानुंथ “अप” घ्नन् “इन्द्रस्य” “निष्कृतं” स्थानं
 “गच्छन्” प्राप्नुवन् “पवते” धारया चरति ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 मही नो राय या भर पवमान जही मृधः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 रास्वेन्दी वीरवद्यशः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” “इन्दो” ! सोम ! “नः”
 अस्माकं “महः” महान्ति “रायः” धनानि “आ भर”
 आह्वर “मृधः” हिंसकान् शत्रून् “जहि” मारय “वीरवत्”
 पुत्राद्युपेतं “यशः” कीर्तिञ्च “रास्व” अस्मभ्यं देहि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 न त्वा शतं च न हुतो राधो दिक्सन्तमा मिनन् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 यत्पुनानो मखस्यसे ॥ ३ ॥ [७]

अथ तृतीया । हे सोम ! “राधः” धनं दिक्सन्तम्
 आदातुमिच्छन्तं “त्वा” त्वां “शतघ्नन्” बहवोऽपि “हुतः”
 हिंसका शत्रवः “न आमिनन्” न हिंसन्ति । कदा ? इत्य-
 त्नाह—“यद्” यदा “पुनानः” पूयमानः त्वं “मखस्यसे” धनं
 घातुमिच्छसि ॥ ३ ॥ [७]

१ १ २ २ १ २ २ २ २ ३ १ २
 अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः ।

१ २ ३ २ ३
 हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ४ ॥

ऋ० निधुविः । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 द्विचात्मके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “मानुषीः”
 मनुष्याणां हितानि “अपः” उदकानि “द्विन्वानः” प्रेरयन्
 त्वं “यया” “धारया” “सूर्यम्” “अरोचयः” प्रकाशयसि
 तथा “अया” अनया धारया “पवस्व” चर ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

२ १ २

अयुक्तं सूर एतशं पवमानो मनावधि ।

२ १ २ ३ १ २

अन्तरिक्षेण यातवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” पूयमानः सोमः “मना-
 वधि” मनुर्मनुष्यस्त्वस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । “अन्तरिक्षेण”
 “यातवे” गन्तुं “सूरः” प्रेरकस्यादित्यस्य “एतशम्” अश्व-
 नामैतत् (निघ० १, १४, १०) अश्वं “अयुक्तं” युद्धे ॥ २ ॥

२ २ ३ २ २ ३ २ २ २ २

२ १ २

उत त्या हरितो रथे सूरौ अयुक्तं यातवे ।

१ २ २ ३ १ २ ३ २

इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “इन्दुः” सोमः “इन्द्र इति
 ब्रुवन्” “त्याः” तान् “हरितः” हरितवर्णान् अश्वान् “सूरः”
 सूर्यस्य “रथे” “यातवे” गन्तुम् “अयुक्तं” युद्धे ॥

“रथे”-“दय”-इति पाठो ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य पञ्चमप्रपाठस्य अष्टमः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
अग्निं वो देवमग्निभिः सजोपा

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
यो मर्त्येषु निधुविर्द्धतावा तपुर्मूर्धा ह्यतान्नः पावकः

॥ * १ * ॥

अ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ
पष्ठे खण्डे—अग्निंवदति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे देवाः ! “वः” यूयं “देवं” द्योतमानम् “अग्निम्” “अध्वरे”
कौटिल्य रक्षिते यज्ञे “दूतं” कृणुध्वं” कुरुत । कौटिल्यम् ?
“अग्निभिः” अन्यैः “सजोपा” सजोपसम् द्वितीयार्थे प्रथमा
(३, १, ८५) “यजिष्ठं” यष्टृतमं “यः” अग्निः देवोऽपि नन्
“मर्त्येषु” “निधुविः” नितरां ध्रुवस्तिष्ठति । कौटिल्यः ?
“अतान्नः” यज्ञवान् सत्यवान् वा “तपुर्मूर्धा” तापकं तेजः
“ह्यतान्नः पावकः” शोधकं तमग्निं दूतं कृणुध्वमिति
योजना ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रोधदश्वो न यवसेऽविष्यन्वदा महः संवरणाद्वास्थात् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
आदिस्य वातो अन्नु वाति शोचिरध

३ १ २ ३ १ २
स्म ते व्रजनं कृणुध्वमस्ति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “यवसे” घासे “अविष्यन्” भक्षयन् *
“प्रोधत्” शब्दं कुर्वन् सञ्चरन् वा “अश्वो न” अश्व इव

“महः” महतः “संवरणात्” निरोधात् दावरूपोऽग्निः
 “यदा” “व्यस्थात्” संवृतेषु वृत्तेषु वितिष्ठते, “आत्” तदा
 “अस्य” अग्नेः “शोचिः” अर्चिः “अनु वातः वाति ।” अथ
 प्रत्यक्षस्तुतिः—“अध” अद्यानन्तरं हे अग्ने ! “ते” तव
 “व्रजन” वर्तते “क्षणमस्ति” । “अम्”—इति पूरणम् ॥२॥

१ २२ १ १ २ ३ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 उदास्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा वृधानाः ।

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २
 अच्छा द्यामरूपो धूम एपि

१ २ १ २ ३ १ २ २ २ २ २
 सं दूतो अग्ने ईयसे हि देवान् ॥३॥ [८]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “नवजातस्य” नूतन-प्रादु-
 र्भूतस्य “वृष्णः” वर्षितुः “यस्य” “ते” तव “अजरा” जरा
 रहिता ज्वाला “वृधानाः” इध्यमाना या “उच्चरन्ति” उद्द-
 च्छन्ति । हे “अग्ने !” “अरूपः” आरौचमानः “धूमः”
 धूमयुक्तः “दूतः” त्वं “द्यामच्छ” द्युलोकं प्रति “ममेपि”
 सम्यग् गच्छसि, पश्चात् तवत्वान् “देवान्” इन्द्रादीन् “ईयसे
 हि” प्राप्नोषि खलु, यद्वा, हे अग्ने ! त्वदीयां यो धूमः
 द्युलोकं प्रति एपि गच्छति, पुरुषथत्वयः ; त्वमपि देवान्
 प्राप्नोषि ॥

“एपि”-“एति”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [८]

१ २२ ३ २ २ २ ३ १ २ २
 तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृक्षाय हन्तवे ।

१ २ ३ १ २
 स वृषा वृषभो भुवत् ॥४॥

ऋ० सुकचः श्रुतकचो वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
 अथ तमिन्द्रमिति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 यजमाना आहुः—“तं” पूर्वोक्तम् “इन्द्रं” “वाजयामसि”
 वाजयामः सोमिन स्तुतिभिः “वाजवन्तं” वलवन्तं कुर्मः ।
 किमर्थम् ? “महे” महान्तं “वृत्राय” अपामावरकं वृत्रासुरं
 “इन्तवे” इन्तुं सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिः वा स्तुतः सन्
 वृत्रइन्तवे वाजयामसि—वाजवन्तं करोतीत्यर्थं “तत्करो-
 तीति (३, १, २५ वा०) णिच्, “णाविष्ठवत् (३, १, २५
 वा०)”—इति णेरिष्ठवद्भावात् “टिः (६, ४, १५५)”—इति
 टि-लोपः, “विन्मतीर्लुक् (५, ३, ६५)”—इति मतुपो लुक् ।
 “वृषा” धनानां सेक्ता दाता “सः” इन्द्रः “वृषभः” अस्माकं
 स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको दाता “भुवत्”
 भवतु ॥ १ ॥

२ ३ १ २२ ३ १ २२ २ १ २२ ३ २
 इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स वले हितः ।

२ २ ३ २७ ३ २
 द्युम्नो श्लोकी स सोम्यः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “सः” इन्द्रः “दामने” स्तोत्रभ्यः धनादि-
 दानायैव “कृतः” प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च “ओजिष्ठः”
 ओजस्वितमः “सः” एवेन्द्रः “वले” वलवति सोमे प्रजापतिना
 सृष्टिकाले निहितः सोम-पानार्थञ्च निहित इत्यर्थः । “द्युम्नो”
 द्युम्नं द्योततेर्यथो वाचं वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्को-
 नोक्तत्वात् यशस्वी अत्रवान् वा अतएव “श्लोकी” श्लोकः स्तुतिः
 तद्दानं “सः” इन्द्रः “सोम्यः” सोमाहो भवति ॥

“वले”-“मदे”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २४ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २

गिरा वज्रो न संभृतः सवलो अनपच्युतः ।

३ १ ३ १ २२

ववच उग्रो अस्तृतः ॥३३॥ [१०]

अथ तृतीया । “गिरा” स्तुतिलक्षणाया वाचा स्तोत्रभिः
 “संभृतः” उत्पादितः तीक्ष्णोक्तः । तत्र दृष्टान्तः—“वज्रो न”
 वच आयुधं तत्कर्तृभिः श्रितधारो यथा भवति तीक्ष्णोक्रियते
 तद्वत् स्तोत्रभिः स्तुत्वा संभृतः अतएव “सवलः” वलप्रहितः
 तस्माद् “अनपच्युतः” परैः प्रच्युतः अनभिगतइत्यर्थः, तादृशः
 “उग्रः” महान् “अस्तृतः” युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः “ववचे”
 स्तोत्रभ्यो धनादिकं वाढुमिच्छति ॥

“उग्रः”—“ऋष्वः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य पञ्चमप्रपाठस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

१ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २ ३ १ २

अध्वर्या अद्रिभिः सुतम् सोमं पवित्र आ नय ।

३ १ २ ३ १ २

पुनाहीन्द्राय पातवे ॥३१॥

ऋ० उच्यः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ सप्तम-
 खण्डे—अध्वर्या अद्रिभिरिति तृचात्मक प्रथमं सूक्तम्, तत्र
 प्रथमा । हे “अध्वर्या !” “अद्रिभिः” श्रावभिः “सुतम्”
 अभिपुत्रं “सोमं” “पवित्रे” “आनय” प्रापय । एवदेव दर्श-
 यति—“इन्द्राय” इन्द्रस्य “पातवे” पानाय “पुनाहि” पुनीदि
 पावय ॥

“आनय” “आसज”—इति पाठौ, “पुनाहि” पुनीदि—
 इति च ॥ १ ॥

१२ १ २ ३ १ १ २ २ ३ ३ १ २
तव त्य इन्द्रो अन्धसो देवा मधोव्याशत ।

१ २ २ १ २
पवमानस्य मरुतः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्रो” ! सोम ! “तव” सम्बन्धिनं
“मधोः” मदकरस्य “पवमानस्य” पूयमानम् “अन्धसः”
अन्नं तत्र कर्मणि पठौ (३, १, २५) “त्ये” ते इमे “देवाः”
इन्द्रादयो “मरुतश्च” एवम्भूतमन्नं “व्याशत” व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥
“व्याशत” “व्यशुत”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ २ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

३ २ ३ १ २
सुनोता मधुमत्तमम् ॥ १३ ॥ [११]

अथ तृतीया । हे अध्वर्यवः ! यूयं “मधुमत्तमम्”
अतिशयेन माधुर्योपेतं “दिवः” द्युलोकस्य “पीयूषम्” अमृत-
भूतम् “उत्तमं” श्रेष्ठ “सोम” “वज्रिणे” वज्रवते “इन्द्राय”
“सुनोत” अभियुणुत ॥ ३ ॥ [११]

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
धर्ता दिवः पवते कृत्त्वरो रसो

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ १
दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ २ २
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभि-

२ १ १ १ २ २
वृथा पाजांसि कृणुषे नदीष्वाम् ॥ १४ ॥

ऋ० कविः । छ० जगती । दे० सोमः । धर्तादिव-
इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “धर्ता”
सर्वस्य धारकः सोमः “दिवः” अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थितात्
दशापवित्रात् “पवते” पूयते । कीदृशः सोमः ? “कृत्वाः”
कर्त्तव्यः शोष्य इत्यर्थः । “रसः” रसात्मकः । “देवानां”
“दक्षः” बलप्रदः यद्वा, दक्षः प्रवर्द्धनीयो देवानामर्थाय । तथा
“नृभिः” नेतृभिः ऋत्विग्भिः “अनुमाद्यः” अनुमादनीयः
स्तुत्वो वा । शेषः प्रत्यचङ्गतः । “हरिः” हरितवर्णः ।
“सत्वभिः” प्राणिभिः अस्मदेदिभिः “सृजानः” सृज्यमानः
“अत्यो न” अश्वइव स यथा शिचितीऽनायासेन गच्छति
तद्वत् “वृथा” अप्रयत्नेन “पाजांसि” बलानि स्त्रीयानि “कृणुषे”
कुरुते “गदौषु” पसतीवरीषु ताभिरित्यर्थः ॥

“कृणुषे” “कृणुते”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्व्योः स्वाश्-

१ २ ३ १ २ ३

सिपासन्नृथिरो गविष्टिषु ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

इन्द्रस्य शुश्रमीरयन्नपस्युभि-

१ २ ३ १ २ ३ १ २

रिन्दुर्हिन्वानो अज्यते मनीषिभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । अथ सोमः “गभस्त्व्योः” इस्तयोः “आयुधा”
आयुधानि “शूरो न” शूर इव “धत्ते” धारयति, “स्वः” स्वर्गं
सुखसाधनं यत्र वा “सिपासन्” सभक्तुमिच्छन् “रथिनः”
रथवान् रथादिनप्रत्वयः “गविष्टिषु” यजमानस्य गवामेपणेषु
ससु यजमानो छहं गोसमज्ञनाय रथवानित्यर्थः । “इन्द्रस्य”

“शुष्म” बलम् “इरयन्” प्रेरयन् “इन्दुः” सोमः देवः “अप-
स्युभिः” कर्मच्छुभिः “मनीषिभिः” मेधाविभिः स्युभिः ऋत्विग्भिः
“हिन्वानः” प्रेर्यमाणः “अज्यते” गोभिः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रस्य सोम पवमान ऊर्मिणा

२ १ २ ३ २ १ २ १
तविष्यमाणो जठरेष्व्वा विश ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
प्र नः पिन्व विद्युद्भ्रैव रोदसी धिया

३ २ ३ १ २ २ १ २
नो वाजां उप माहि शश्वतः ॥ *३* ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “पवमान” ! पूयमान !
त्वं “तविष्यमाणो” वडिष्यमाणः सन् “इन्द्रस्य” जठरेषु”
“ऊर्मिणा” प्रभूतया धारया “आ विश” जठरप्रदेशस्य बाहु-
ल्यात् बहुवचनम् “नः” अस्मदर्थं “विद्युत्” “अभ्रैव” अम्ना-
णीव सा यथा अम्नाणि दोग्धि तदत् “प्र पिन्व” धुक्ष
“रोदसी” व्यावापृथिव्यौ किञ्च “धिया” कर्मणा “नः”
अस्मभ्यं “शश्वतः” बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ५) बहून्
“वाजान्” अत्रान् “उप” समीपे “माहि” निर्माहि ॥

“माहि”--“मासि”—इति पाठौ, “नः”--“न”—इति
च ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ १ ४ २ १ २ ३ २ २ ३ २ २ १ २
यदिन्द्र प्रागपसुदम्यस्वा ह्यसि नृभिः ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सिमा पुरु नृपूतो अस्थानवेऽसि प्रगर्ध तुर्वशे

ऋ० देवातिथिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ प्रगा-
 यरूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यद्” यदि
 “प्राक्” प्राच्यां दिशि वर्त्तमानैः सप्तम्यां प्राक्शब्दात् विहित-
 स्यास्तातिः “अक्षेर्लुगिति (५, ३, ३०) लुक्, यदि वा
 “अपाक्” प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानैः, यदि वा “उदक्”
 उदीच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा “न्यक्” नौच्यां दिशि अध-
 स्ताद्वर्त्तमानैः “न्यधी च (६, २, ५३)”—इति प्रकृतिस्वर-
 त्वम्, “उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४)”—इति परस्थानु-
 दात्तस्य स्वरितत्वम् ; एवम्भूतैः “नृभिः” स्तोत्रभिः त्वं
 “हृयसे” स्वस्व कार्याय आहृयसे “सिम” श्रेष्ठ इन्द्र ! सिम
 इति वै श्रेष्ठमाचक्षते इति वाजसनेयकम् । यद्यप्येवं बहुभि-
 राहृयसे तथापि “अनवे” अनुर्नाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षीं
 “पुह” बहुलं “नृपूतः” नृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः
 “असि” भवसि राज्ञी हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रीणयन्तो-
 त्वयः पु प्रेरणे, अस्मात् कर्मणि निष्ठा “तृतीया कर्मणि
 (६, २, ४८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपि च हे
 “प्रशङ्गे !” प्रकर्षेण शङ्कयितरभिभवितरिन्द्र ! “तुर्वये”—
 एतत्सञ्ज्ञके राजनि नृपूतोऽसि नृभिः प्रेरितोऽसि
 भवति ॥ १ ॥

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यद्वा रुमे रुशमे श्वावके क्लृप इन्द्र माहृयसे सचा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

कस्वासस्त्वा स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि

॥२॥ [१३]

अथ द्वितीया । “यद्वा” यद्यपि “रुमे” रुमादिषु चतुर्षु

राजसु हे “इन्द्र!” त्वं “सचा” सह “मादयसे” मादयसि
 तथापि “ब्रह्मवाहसः” ब्रह्मणां स्तोत्राणां वोढारः अथवा
 अन्नानां वोढारः “कख्वासः” कखगोत्रा. ऋषयः “स्तोमेभिः”
 स्तोत्रैः स्तोत्रसमूहैः सह “इन्द्र!” त्वाम् “आयच्छन्ति”
 आयमयन्ति अतस्त्वम् “आगहि” शीघ्रमागच्छ गमिर्लीटि
 छान्दसः (२, ४, ७३) शपो लुक् ॥

“स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहसः”—“ब्रह्मभिः स्तोमवाहसः”—इति
 पाठो ॥ २ ॥ [१३]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 उभयत् शृणवत् न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 सदाच्या मघवांस्सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत्

॥*१*॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाये
 चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । “उभयं” स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकञ्चा-
 भयविधम् “इदं” “वचः” “अर्वाग्” अस्मादभिमुखम् इन्द्रः
 “शृणवत्” शृणोतु त्वञ्च “मघवान्” धनवान् इन्द्रः “सदाच्या”
 अस्माकं सह अद्यत्या “धिया” युक्तः सन् “शविष्ठः” अति-
 शयेन बलवान् “सोमपीतये” सोमस्य पानाय “आगमत्”
 अगच्छतु ॥ १ ॥

१७ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 तत् हि स्वराजं वृषभं तमोजसा धियणे निष्ठतत्तुः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३
 उत्तोपमानां प्रथमा नि षीदसि

१ २ ३ २ ३ २ २
 सोमकामत् हिं ते मनः ॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया । “तं हि” तं खल्विन्द्रं “स्वराजं” स्वयमेव राजमानो “धिपणि” व्यापाटयिष्यौ “वृषभं” जगदुपकारकं वृष्टेर्वर्षकम् “श्रोजमा” वलेन “निष्टतक्षुः” सञ्चरतुः “उत” अपि च यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ! उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये “प्रथमः” मुख्यः सन् “निषोदसि” वेद्यां सोमकामं “हि” खलु ते मनः ॥

“श्रोजमा” “श्रोजमः”—इति ॥ २ ॥ [१४]

इति सामवेदावंप्रकारे उत्तरारचिकस्य नवमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

१२ ११ २ ३१ २२ ३ १ २
पवस्व देव आयुपनिन्द्रं गच्छतु ते मदः ।

११ २२ ३ १ २ .
वायुमा रोह धर्मणा ॥ १ ॥

ऋ० निध्रुविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथा-
ष्टमखण्डे—दृचात्मके प्रथमसूक्ते—प्रथमा । हे सोम !
“देवः” द्योतमानः त्वं “पवस्व” धारया चर । अपि च
“ते” तव “मदः” मदकरः रसः “आयुपक्” तम् “इन्द्रं”
प्रति “गच्छतु” अपि च त्वं “वायु” “धर्मणा” धारकेण
रसेन “आरोह” प्राप्नुहि ॥

“देवः”—“देव”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१२ ३ १ २ ३१ २ ३१ २
पवमान नि तोशसे रयिष् सोम श्रवाव्यम् ।

१२ ३१ २२
इन्द्रो समुद्रमा विश ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” “इन्द्रो !” “सोम !

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
धारा य जर्ध्वो अध्वरे भ्राजा न याति गव्ययुः

॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “गव्ययुः” गोकामः यदा चीरादि काम-
प्रमानः “जर्ध्वः” समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यो “यः” सोमः
“भ्राजा न” यथा भ्राजमानया दीप्त्या अन्तरिक्षे गच्छति
तद्वत् दीप्त्या सह “अध्वरे” यज्ञे “धारा” स्वकीयया धारया
“याति” गच्छति “स्नानः” सुधानः अभिपूयमाणः सः “इन्दुः”
सोमः “मदद्युतः” मदार्यं वेदैः प्रेरितः सन् “अव्ये” अवि-
भवे पवित्रे “पर्य्यञ्चरत्” परितः चरति ॥

“अचरत्” “अच्चाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सोम महान्त्समुद्रः

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥*१*॥

ऋ० ऋणः त्रसदस्युः वा । छ० द्विपदा पंक्तिः । दे० पव-
मानसोमः । अथ तृतीयसूक्ते—प्रथमा । छे “सोम !”
“महान्” देवेभ्यो दीप्यमानत्वेन महत्वयुक्तः, “समुद्रः”
समुन्दनः यस्मात् समुद्रवन्ति तादृशः, “पिता” सर्वेषां
पालयिता त्वं “देवानां” “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि “धाम”
धामानि शरीराणि “अभि” लक्ष्य “पवस्व” चर ॥ १ ॥

२ १ २ ३ १ २
शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम

२ १ १ ३ १ २ २ २ १ १
दिवे पृथिव्यै शं च प्रजाभ्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” गृह्णो” दीप्तः त्वं “देविभ्यः”
देवार्थं “पवस्व” चर । किञ्च “दिवे पृथिव्ये” च द्यावा-
पृथिवीभ्याञ्च ततः “प्रजाभ्यः च” “मं” सुखं कुरु ॥

“प्रजाभ्यः” “प्रजायै”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १
दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः

१ १ १ १ १ १ १
सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ ३ ॥ [१०]

अथ द्वितीया । हे सोम ! “शुक्रः” दीप्तः “पीयूषः”
पातव्यः त्वं “दिवः” द्युलोकस्य “धर्ता” धारकः “असि”,
“वाजी” बलवान् स त्वं “सत्ये” सत्यभूते “विधर्मन्” विध-
र्मणि विविधानि कर्माणि ऋत्विजो कुर्वन्ति यस्मिन् ;
यद्वा, विविधं सोमादिहविषां धारकेऽस्मिन् यज्ञे “पवस्व”
चर ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य नयनस्थाभावस्य अटमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
ः प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुपे मित्वमिव प्रियम् ।

१ १ १ १ १ १
अग्ने रथं न वेदाम् ॥ १ ॥

ऋ० उग्रनाः । क० गायत्री । दे० अग्निः । अथ नवम-
खण्डे—प्रेष्ठं वः इति ह्येवात्तजं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“अग्ने !” “वः” त्वां पूजार्थं बहुवचनम् “स्तुपे” स्तौभिः अथ-
सुग्रनेति शेषः । कीदृशम् ? प्रेष्ठम् अन्त्यात्वं स्तौतृणां
घनदानेन प्रियतमम् । “अतिथिं” सर्वैरतिथिवत् पूष्यं
यद्वा, अतः सातत्यगमने (भ्वा० प०) अतन्व्याञ्च (उ० ४,

२)"—इत्यादिना अतेरियन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् "मित्रमिव" सखायमिव "प्रियं" स्तोतुः प्रीणनकरं "रथं न" रथमिव "वेद्यं" वेदो धनं धनदितं लाभहेतुं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते धनलाभहेतुं रथम् ; यद्वा, यथा रथेन धनं लभते तद्वत् स्तोतारोऽग्नेन धनं लभन्ते, तादृश-धनलाभकारणम् । हे अग्ने ! तद्यै हितं वेद्यं त्वां कर्म-सिद्ध्यर्थम् अहं स्तोता स्तौमीति सस्वन्धः ॥

"अग्ने" "अग्निम्"—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

कविमिव प्रशंस्यं यं देवास इति हिता ।

१ २ २

नि मर्त्येष्वदधुः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे "देवासः !" देवाः इन्द्रादयः ! "यम्" अग्निं "मर्त्येषु" मनुष्येषु "इति" वक्ष्यमाणप्रकारेण "हिता" द्विधा "न्यादधुः" गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहित-यन्तः । तत्र दृष्टान्तः—“कविमिव” “प्रशंस्यं” प्रशंसनाहं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्य्यहये अन्यो नियोजयति तद्वत् यद्वा दिवि पृथिव्यां च निहितवन्तः, भूमौ तु हविरा-हरणार्थं दिवि तु हविः प्रदानार्थमिति द्वैधं निधानं कृतवन्त इत्यर्थः । तमग्निं स्तुपे इति पूर्वेण सस्वन्धः ॥

"प्रशंस्यं" "प्रचेतसः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

त्वं यविष्ठ दाशुपो नृणः पाहि ऋणुहीगिरः ।

१ २ २ २ २ २ २ २

रक्षा तोकमुत त्मना ॥ *३* ॥ [१८]

अथ तृतीया । हे “यविष्ठ !” युर्वतम ! यदा, योतेस्तृ-
जन्तस्य इष्टानि रूपं देवानां हविषां मित्रयिहतसं ! इन्द्र !
त्वं “दाशुपः” हविर्देत्तवतः “नृन्” कर्मणां नेतृन् यजमानान्
“पाहि” धनानां दानेन रक्ष नृणामाहीत्यत्र संहितायां “नृन्पे
(८, ३, १०)”—इति नकारस्य इत्वम्, “अत्रानुनासिक
(८, ३, २)”—इति पूर्वस्थानुनासिकः । किञ्च, “गिरः”
त्वद्विषयाः स्तुतीः “शृणुहि” अवहितः सन् शृणु । “उते”
अपि च “त्तना” आत्मनैव “तोकम्” अस्मदीयं “तनयं” पुत्रं
“रक्ष” पालय त्मनेति सर्वत्र सम्बध्यते—आत्मना स्वयमेव
रक्ष, त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः त्वमेवास्मदीयम् ॥

“शृणुही” “शृणुधि”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

१ ३

३ १ २

एन्द्र नो गधि प्रिय सत्राजिदगोच्च ।

२ २७ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २
गिरिर्न विश्वतः पृथुः पतिर्दिवः ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । ऋ० उष्णिक । दे० इन्द्रः । अथ तृचात्मके
द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “प्रिय !” स्तोत्रुणां प्रीणनकर !
“सत्राजित्” महतां शत्रूणां जितः ! “हे “अगोच्च” ! केनापि
गूहितमशक्य ! “इन्द्र !” “गिरिर्न” पर्वत इव “विश्वतः”
सर्वतः “पृथुः” पृथुतमः “दिवः” स्वर्गस्य “पतिः” ईश्वरस्त्वं
“नः” अस्मान् “आमधि” आगच्छ ॥

“प्रियसत्राजिदगोच्च” “प्रियःसत्राजिदगोच्चः”—इति पाठौ,
“विश्वतःशृणु” “विश्वतसृष्टुः”—इति च ॥ १ ॥

३ १

२८

३ २

३ १ २

१ २

अभि हि सत्य सोमपा उभे वभूथ रोदसी ।

१ २२ ३ १ २ १ २ २ २
इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥३२॥

अथ द्वितीया । हे सत्य ! “सोमपाः” सोमस्य पातः !
“इन्द्र !” यस्त्वम् “उमे” “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ” “अभि
वभूय” सामर्थ्येनाभि भवसि स त्वं “सुन्वतः” सोमाभिषव
कुर्वतः यजमानस्य “वृधः” वर्धकः “असि” । “दिवः” स्वर्ग-
स्यापि “पतिः” ईश्वरोऽसि ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ २ २ २ २ २ २
त्वष्ट्वा हि शश्वतीनामिन्द्र धर्ता पुरामसि ।

३ २७ ३ १ २ २ १ २ २ २ २
इन्ता दस्योर्मनोवृधः पतिर्दिवः ॥३३॥ [१८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वं” “शश्वतीनां वक्षीनां” “पुरां”
शत्रुनगरीणां “धर्ता असि हि” दारयिता भवसि खलु ।
किञ्च, “दस्योः” वृथाकालस्योपचेपयितुरसुरस्य “इन्ता”
असि घातको भवसि “मनोः” मनुष्यस्य यागादि कुर्वतो
“वृधः” वर्धकश्चासि । “दिवः” स्वर्गस्यापि “पतिः” ईश्वरो-
ऽसि ॥ ३ ॥ [१८]

३ २ ३ १ २ २ २ २ २ २
पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्रो विप्रस्य कर्मणो धर्ता वक्षी पुरुष्टुतः ॥३४॥

ऋ० जीताः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीयात्मके
तृतीय सूक्ते—प्रथमा अयम् “इन्द्रः” उच्यमानगुणयुक्तो “अजा-
यत” सम्पन्नः । कीदृग्गुणकः ? इति तदुच्यते—“पुराम्”
असुरपुराणां “भिन्दुः” भेत्ता “युवा” कदाचिदपि वक्षी-

पलितादिवाचक्यरहितः “कविः” मेधावी “अमितौजाः”
 प्रभूतबलः विग्रहस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः “धर्ता”
 षोपकः “वञ्चो” यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वञ्चयुक्तः “पुरुष्टुतः”
 बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिन्दुः—भिदिर् विदारणे
 (२० प०), कुरित्यनुवृत्ती “पृभिदिव्यधिगृधिपृभिभ्यः (उ०
 १, २३)”—इति कुप्रत्ययः, तस्य “कन्दस्युभयया (३, ४, ११७)”
 —इति सार्वधातुकसञ्ज्ञायां “रुधादिभ्यः अम् (३, १, ३८)”
 निच्चादन्त्यादचः परो भवति, “असोरलोपः (६, ४, १११)”
 अनुस्वारपरसवर्णी “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (१, १, ५७)”
 —इति प्राप्तस्य स्थानिर्वद्भावस्य “न पदान्तेत्यादिना (१, १,
 ५८) निषेधः । युवा—यु मिश्रणामिश्रणयोः (अदा० प०)
 “कनिच्युवृपितच्चिराजिधन्विशप्रतिदिवः (उ० १, १५४)”—
 इति कनिन् निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । कविः—
 कु शब्दे (अदा० प०) “अचइरिति (उ० ४, १३८) इः प्रत्यय-
 स्वरः (३, १, ३) । अमितः—अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) “बहुञ्चोहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन”
 तदेव शिष्यते । विग्रहस्य—“अशूप्रपीत्यादिना (उ० १, १४८)
 क्त्वा, निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । कर्मणा—अन्येभ्यो-
 ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)”—इति मग्निन् नित्स्वरः (६, १,
 १८७) । धर्ता—टच्, किच्चादन्तोदात्तः (६, १, १६५) ।
 वञ्चो—मत्वर्थाय इनी (५, २, १२२), प्रत्ययस्वरः । पुरु-
 ष्टुतः—“स्तुनस्तोमयोच्छन्दनि (८, ३, १०५)”—इति पत्वम्
 बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः “याघवञ्क्ताजविव्रकाणाम् (६, २, १४४)”
 —इत्यन्तोदात्तत्वम्, तृतीयाममासे हि याथादिस्वरपवादः,
 “तृतीया कर्मणि (६, २, ४८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
 स्यात् ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्विवो विलम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

त्वां देवा अभिभ्युपस्तुज्यमानस आविपुः ॥२॥

अथ द्वितीया । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्बन्धिनीर्गा
अपहृत्य कश्चिद्विले गोपितवान् तदानीमिन्द्रस्ताद्विलं
समावृत्य तस्माद् विलाद् गाः निःसारयामास, तदिदमुपाख्यान-
मिन्द्रो बलस्य बलमौर्षादित्वादि ब्राह्मणेषु मन्वान्तरेषु च प्रसिं-
द्धम्, तदेतद्वृद्धि निधायार्थं मन्त्रः प्रवर्तते—हे “अद्विव !” वज्र-
सुक्तेन्द्र ! त्वं “गोमतः बलस्य” गोभिर्युक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य
सम्बन्धि “विलम्” “अपावः” स्वसैन्यमुखेनापाहृतवानसि ।
तदानीं “तुज्यमानासः” बलेन हिंस्यमानाः “देवाः” “अवि-
भ्युप.” त्वद्दयया रक्षया बलादभोताः सन्तः “त्वामाविपुः”
प्राप्तवन्तः । अपेत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् (फि० ४,
१२) । अवः—वृज् वरणे (खा० ७०), लङ् सिप्, “इतथ
लोपः (३, ४, ८७)”, “स्वादिभ्यः युः (३, १, ७३)”, तस्य
वहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)—इति लुक्, गुणो रपरत्वम्,
हल्ङादिलोपः, विमर्जनोयः, अडागमः । अद्विवः—अद्वि-
रस्यास्तीति मतुप्, “छन्दसौरः (८, २, १८)”—इति बत्वम्,
सम्बोधने “उगिदचामिति तुम् (७, १, ७०), हल्ङाप्
संयोगान्तलोपो, “मतुवसो रुः मस्युडौ छन्दसि (८, ३, १)”
—इति रुत्वम् । विल—“नन्विपयस्थानिसन्तस्येत्वाद्युदात्तत्वम्
(फि० २, ३) । अविभ्युपः—जि भी भये (लुङो० प०)
ल्लिङ् द्विर्भावः, अभ्यासस्य ङस्रजश्चे, “कसुय (३, २, १०७)”
—इति लिटः कसुरादेशः, क्रादिनियमात्, प्राप्त इट् “वसे-
याजाह्वाम् (७, २, ६७)”—इति नियमाच्चिवर्तते, जसि

सर्वनामस्थानेषु च्यत्ययेन भत्वाद् वसोः सम्भासारणम्, पर-
पूर्वत्वम्, “शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)”—इति पत्वम्,
“अचि शुधात्वित्वादिना (६, ४, ७७) प्राप्तियडादेशं
वाधित्वा “एरंनकाचः (६, ४, ८२)”—इति यणादेशः, नञ्-
समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुज्यमानासः—तुजे-
हिंमार्थात् परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच्, “सार्धधातुके
यक् (३, १, ६७)”—इति यक् तस्माददुपदेशादुत्तरस्य
लसार्धधातुकस्यानुदात्तत्वम् (६, १, १८६), यक् एव प्रत्यय-
स्वरः शिष्यते । आधिपुः—अव रक्षणादिपु, अस्माद् मत्वर्वा-
बुडो भिस्तस्य “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च (३, ४, १०६)”—इति
जुम्, सिच इडागमः, “आडजादीनाम् (६, ४, ७२)”—
इत्याडागमः, आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५८)”—इति
पत्वम् ॥ २ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
इन्द्रमौशानमोजसाभि स्तोमैरनूपत ।

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ *३* ॥ [२०]

इति अर्द्धप्रपाठकः ॥

अथ तृतीया । “स्तोतारः” “ओजसा” बलेन “ईशानं”
जगतो नियामकम् “इन्द्रम्” स्तोमैः” त्रिवृदादिभिः “अभ्यन-
पत” सर्वत्र स्तुवन्ति । “यस्य” इन्द्रस्य “रातयः” धनदानानि
“सहस्रं” सहस्रसङ्ख्यापेतानि सन्ति “उत वा” अथवा
“भूयसीः” सहस्रसङ्ख्याकाः अप्यधिकाः “सन्ति” । तमिन्द्र-
मिति पूर्वत्वान्वयः ॥

“स्तोमैः” “स्तोमाः”—इति पाठौ ॥

इन्द्रम्—“ऋज्वेन्द्रेत्यादिना रन् (उ० २, २८) निच्चा-
 दाद्युदात्तः (६, १, १८०) । ईशानम्—लटः शानच् (३,
 २, १२४), “अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२, ४, ७२)—इति
 धातोरनुदात्तेष्वात् तास्यनुदात्तेटित्यादिना (६, १, १८६)
 शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा—नन्विपयत्वादाद्युदात्तः (फि०
 २, ३) । स्तोमैः—अर्त्तिस्त्रुस्त्रित्यादिना (उ० १, १२०)
 मन् प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८०) । अनूपत-
 णु स्तुनी ; “णा नः (६, १, ६५), लङ् चत्वयेन, भः, तस्य
 अदादेशः, “चूः सिच् (३, १, ४४), अस्य धातोः कुटादि-
 त्वेन सिचो ङित्वाद् (१, २, १) गुणाभावः, इङ्भावश्चा-
 न्दमः, अडागमः । सहस्रं—“कर्दमादीनाञ्च (फि० ३, ११)”
 —इति द्वितीयाच्चरमुदात्तम् । रातयः—“मन्त्रे वृषेत्या-
 दिना (३, ३, ८६) क्लिन उदात्तः । उत—प्रातिपदिकस्यः
 (फि० १, १) । वः—चादिरनुदात्तः (फि० ४, १६) ।
 सति—प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, (३, १, ३), “तिङ्तिङः (८, १,
 २८)”—इति निघातो न भवति “यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १,
 ६६)”—इति प्रतिषेधात्, सहि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् ।
 भूयसीः—सहस्रादतिगयेन वद्धाः भूयस्यः, अत्र विभक्तस्य
 सहस्रस्य सन्निधिवलात् उपपदत्व-प्रतीतिर्द्विवचनं विभज्योप-
 पदे तरवीयसुनाविति बहुशब्दादीयसुन्, “वहोर्लोपो भू च
 वहोः (६, ४, १५८)”—इति इकारलोपः, वहोर्भू इत्या-
 देशश्च, ईयसुनो निच्चादाद्युदात्तश्च, “उगितश्च (४, १, ६)”
 —इति डौप् ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदाद्येप्रकाशे उत्तराच्यस्य नवमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो ऋद्धिं निवारयन् ।

पुमर्थायतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ८ ॥

इति पञ्चमस्यार्धः प्रपाठकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवक्तक श्रीवीरबुद्ध भूषा-
 षायाभ्य धुरश्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये राम

वेदार्थ प्रकाशे उत्तरायने नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १० ॥

दशमोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 जनयन्प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 वृषा पवित्रे अधि सानो अय्ये

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 वृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ ११ ॥

ऋ० पराशरः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । तत्र अक्रान्त-
 समुद्र इति त्रिचालकः प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “समुद्रः”
 यस्मादापः सन्द्ववन्ति स समुद्रः अयां वर्षकः, “गोपाः”
 स्वामित्वेन सर्वस्य रक्षकः सोम “प्रथमे” विस्तृते “भुवनस्य”
 उदकस्य “वि धर्मन्” विधारकेऽन्तरिक्षे प्रजाः “जनयन्”
 उत्पादयन् “अक्रान्” सर्वमभिक्रामति क्रमतेर्लुङ्ङि तिपीङ्-

भावे वृद्धौ च कृतायां सिज्लोपे मकारस्य “मोनो धातोः
(८, २, ६४)”—इति नकारे रूपम्; “वृषा” कामानां
वर्षिता, “स्नानः” अभिपूयमाणः, “अद्रिः” आदरणशीलः,
“मः” “सोमः अधिकं “सानौ” समुच्छ्रिते अविभवे पवित्रे
प्रभूतं “ववृधे” वर्धते ॥

“गोपाः”—“राजा”—इति पाठौ, “अद्रिः”—“इन्दुः”—
“वृहत्” इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
मत्सि वायुमिष्टये राधसे नो

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २
मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
मत्सि शर्धो मारुतं मत्सि देवान्

३ १ २ ३ १ २
मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं वायुं “मत्सि” मादय ।
किमर्थम् ? “नः” अस्माकम् “इष्टये” इष्टयणीयाय अत्राय
“राधसे” धनाय च । तथा पवित्रेण पूयमानस्त्वं “मित्रा-
वरुणा” मित्रावरुणौ च “मत्सि” तर्पयसि । किञ्च “मारुतं”
मरुतां स्वभूतं शब्दो बलञ्च मत्सि । तथा “देवान्” इन्द्रा-
दीन् “मत्सि” तर्पय । हे “देव !” स्तोतव्य ! हे सोम !
“द्यावापृथिवी” च “मत्सि” मादय । एतान् तर्पयुक्तान्
कृत्वा अस्मभ्यं धनं प्रयच्छेत्वर्थः ॥

“राधसेन.”—“राध सेच”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १
महत्तत्सोमो महिपश्चकारापां

२ २ ३ २
यद्गर्भोऽवृणोत देवान् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

२ २ ३ २ ३ १ ३ १ २
ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । “महिपः” महान् पूज्यो वा सोमः
“महत” प्रभूतं तत्-कर्म “चकार” अकरोत् । किन्तु
कर्म ? “अपां गर्भः” उदकानां गर्भभूतः जनयित्वाञ्जन्य-
त्वाच्च “सः” सोमः “देवान्” “आवृणोत” समभजत—इति
यत् तत् कृतवानिति । किञ्च, “पवमानः” पूयमानः सोमः
“ओजः” तत्पानेन जन्मं बलम् “इन्द्रे” “अदधात्” । तथा
“इन्दुः” “सूर्यः” “ज्योतिः” तेजः अजनयत् ॥ ३ ॥ [१]

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयते ।

१ २ २ २ ३ २ १ २
अभि द्रोणान्यासदम् ॥*१*॥

ऋ० शनःशेषः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथै-
पदेवइति दशर्चं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “देवः”
द्योतमानः “अमर्त्यः” मरणरहितः “एषः” सोमः “द्रोणानि”
द्रोणकल्मशान् “अभि” लब्ध्वा “आसदम्” आसक्तुम् आसदना-
र्थम् “पर्णवीरिव” यथा पक्षी, तथा वेगेन “दीयते” गच्छति ॥
“दीयते”-“दीयति”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २ २
 एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते ।

२ २ १ २ ३ १ २
 दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ *२४ ॥

अथ द्वितीया । “विप्रैः” मेधाविभिः स्तोतृभिः “अभि-
 ष्टुतः” आभिमुख्येन स्तुतः “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः
 “दाशुषे” हविषां प्रदाने यजमानाय “रत्नानि” रमणीयानि
 धनानि “दधत्” धारयत् प्रयच्छत् । “अपः” वसतीवरीः
 “वि गाहते” प्रविशति ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 एष विश्वानि वाय्यां शूरो यन्निव सत्वभिः ।

१ २
 पवमानः सिपासति ॥ *२५ ॥

अथ तृतीया । “पवमानः” पूयमानः “शूरः” वीरः
 “एषः” सोमः “विश्वानि” सर्वाणि “वाय्यां” वरणीयानि
 धनानि “सत्वभिः” बलैः “यन्निव” गच्छन्निव “सिपासति”
 अस्मदर्थं सम्भक्तुमिच्छति ॥ ३ ॥

३ २ २ १ २ ३ २
 एष देवो रघर्यति पवमानो दिशस्यति ।

२ १ २ ३ २
 आविष्कृणोति वग्वनुम् ॥ *२६ ॥

अथ चतुर्थी । “पवमानः” चरन्नेव सोमो “देवः” “रघ-
 र्यति” अस्मदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयति । “दिश-
 स्यति” आगत्य चास्मभ्यमभिर्हापितं प्रयच्छति । “वग्वनु” यद्दम्
 “आविष्कृणोति” अभिपुयमाणः प्रकटयति ।

“दिशस्यति”-“दशस्यति”—इति पाठो ॥ ४ ॥

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः ।

हरिर्वाजाय सृज्यते ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “पवमानः” चरन् “एषः” “सोमः” “देवः”
 “विपन्युभिः” स्तोतृभिः “ऋतायुभिः” यज्ञकामैः सत्यकामैर्वा
 “हरिः” अश्व इव “वाजाय” संग्रामार्थं “सृज्यते” स्तुतिभिरल-
 क्षियते ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ २
 एष देवो विषा कृतोऽतिह्वराण्सि धावति ।

पवमानो अदाभ्यः ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “विषा”—अङ्गुलिनामैतत् (निघ० १, ५,
 ६) अङ्गुल्या “कृतः” अभिषुतः “एषः” सोमः “देवः” “पव-
 मानः” चरन् “अदाभ्यः” केनाप्यहंसितश्च सन् “ह्वरांसि”
 शत्रून् “अति धावति” हन्तुमभिगच्छति ॥ ६ ॥

३ १ ४ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 एष दिवं वि धावति तिरो रजाण्सि धारया ।

१ २ २ १ २
 पवमानः कनिक्रदत् ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “धारया” “पवमानः” चरन्, “एषः”
 सोमः, “कनिक्रदत्” अभिपूयमाणः शब्दं कुर्वन्, “रजांसि”
 लोकान् “तिरः” तिरस्कुर्वन् यज्ञात् “दिवं” स्वर्गं प्रति “वि
 धावति” ॥ ७ ॥

३ १ ४ ३ १ २ ३ १ ४ ३ १ २
 एष दिवं व्यासरत्तिरो रजाण्स्यसृतः ।

१२ २२
पवमानः स्वध्वरः ॥*८*॥

अथाष्टमी । “पवमान” क्षरन्, “एपः” सोमः, “स्वध्वरः” सुयज्ञः “अ स्वत.” केनाप्याहिसित्तद्य सन्, “रजासु” लोकान् “तिरः” तिरस्कुर्वन् यज्ञात् “दिवं” प्रति “व्यासरत्” विष्टरति गच्छति ॥ ८ ॥

२२ २२ २ १ २ २ २ ३ १ २ २ २
एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः ।

१२ ३ १ २
हरिः पवित्रे अर्पति ॥*९*॥

अथ नवमी । “हरि.” हरितवर्णः, “देव” द्योतमानः “एपः” सोमः, “प्रत्नेन” पुराणेन “जन्मना” जननेन “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः” अभिपुतः सन् “पवित्रे” स्यातुम् “अर्पति” गच्छति ॥ ९ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ १ २
एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निपः ।

१ २ २ २
धारया पवते सुतः ॥*१०*॥ [२]

अथ दशमी । “एष उ स्य.” एष च स सोमः “पुरुव्रत.” बहुकर्मा “जज्ञान.” जायमान एव “इपः” अन्नानि “जनयन्” उत्पादयन् “सुतः” अभिपुतः “धारया” “पवते” धरति ॥ १० ॥ [२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 एष धिया यात्वापव्या शूरो रथेभिराशुभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥*१*॥

ऋ० असितदेवसौ । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 द्वितीये खण्डे—एषधियेत्यष्टचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “एषः”
 सोमः “शूरः” विक्रान्तः “अण्प्या” अङ्गुल्या अभिपुतः “धिया”
 कर्मणा अतिगच्छति । कीदृशम् ? इति उच्यते—“इन्द्रस्य”
 निष्कृतं” स्थानं स्वर्गाख्यं प्रति “आशुभिः” शीघ्रगामिभिः
 “रथेभिः” रथैः “गच्छन्” इन्द्रेण रथेऽवस्थाप्य स्वस्थान नय-
 नाङ्गुल्या अभिपूयमाणः सन् होमद्वारा अग्निं गच्छतो-
 त्वर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 एष पुरु धियायते वृहते देवतातये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 यत्रामृतास आशत ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “पुरु” बहुलं, “धिया-
 यते” धियं कर्म इच्छति धीशब्दात् याकारोपजनः (७, १,
 ३८) । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया, (३, १, ८५) छान्दस-
 चालुक् । कस्यै ? “वृहते” मङ्गते “देवतातये” यज्ञाय “यत्र”
 यस्मिन् यज्ञे “अमृतासः” अमृताः देवाः “आशत” व्याप्नुवन्ति
 तदर्थम् ॥

“आशत” “आसत”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायवः ।

२ २ ३ १ २ २

प्रचक्राणं महीरिषः ॥ *३* ॥

अथ तृतीया । “आयवः” मनुष्याः ऋत्विजः । “एतं” सोमं “मर्ज्यम्” “उप सृजन्ति” निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र ? “द्रोणेषु” द्रोणकलेषु । कीदृशम् ? “महीः इपः” महान्त्यन्नानि “प्रचक्राणं” कुर्वाणं प्रभूतरमसाविणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २

एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्यावता पथा ।

१ २ ३ १ ३ १ २

यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥ *४* ॥

अथ चतुर्थी । “एषः” सोमः “हितः” निहितः हविर्हानि “वि नीयते” तस्मात् स्थानात् आहवनीयं प्रति “अन्तः” तयोर्मध्यदेशे “शुभ्यावता” शुद्धिमता “पथा” मार्गेण “यदि” यदा “तुञ्जन्ति” प्रयच्छन्ति देवेभ्यः “भूर्णयः” भरणशीलाः अध्वर्यादयः ; तदा विनीयत इति समन्वयः ॥

“शुभ्यावता” “शुभ्रावता”—इति षाठी ॥ ४ ॥

२ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ २
एष रुक्मिभिरौयते वाजी शुभ्रे भिरष्शुभिः ।

२ २ १ १ २ १ २

पतिः सिन्धूनां भवन् ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । “एषः” सोमः “रुक्मिभिः” अध्वर्यादिभिः सह “इयते” गच्छति । कीदृश एषः ? “वाजी” वेगवान् “शुभ्रेभिः” दौसैः अंगुभिर्विशिष्टः अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंगुविशेषणम् “सिन्धूनां” स्यन्दमानानां रसानां “पतिः” “भवत्” नीयत इति ॥ ५ ॥

३१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २

एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीति युध्योश् वृषा ।

३ १ २ २ १ २

नृम्णा दधान ओजसा ॥*६*॥

अथ पष्ठौ । “एषः” सोमः “शृङ्गाणि” शृङ्गवदुन्नतानां
शून् अभिपवकाले “दोधुवत्” धुनोति “युध्यः” यूथाहं
युध्यपतिः “वृषा” वृषभः यथा “शिशीति” तीक्ष्णं शृङ्गे धुनोति
तद्वत् । कीदृशः ? “ओजसा” बलेन “नृम्णा” नृम्णानि
धनानि “दधानः” अस्मदर्थं धारयन् ॥ ६ ॥

११ २२ ३ १ २ ३ ३ १ २ २

एष वसूनि पिद्दनः परुषा ययिवाण् अति ।

२ ३ १ २

अव शादिषु गच्छति ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “वसूनि” आच्छादकानि रक्षांसि “पिद्दनः”
पोडयन् “एषः” सोमः “परुषा” परेणा “अति” अतिक्रम्य
“ययिवान्” गच्छन् “शादिषु” शातनीयेषु रक्षःसु “अव
गच्छति” ॥

“पिद्दनः” “पिद्दना”—इति पाठौ ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

एतसु त्वं दश क्षिपो हरिण् हिन्वन्ति यातवे ।

३ १ २ १ २

स्वायुधं मदिन्तमम् ॥*८*॥ [३]

अथाष्टमी । “हरिं” हरितवर्णं “त्वं” तम् “एतम्”
एतमेव सोमं “दश क्षिपः” दशसङ्ख्याका अङ्गुलयः “यातवे”

गमनाय “हिन्यन्ति” प्रेरयन्ति । कोट्टयमेनम् ? “स्त्रायुधं”
शोभनायुधं “मदिन्तम” मादयित्वतम रचोहननप्रदर्शनाय
स्त्रायुधशब्दश्रवणम् ॥

“हरिं हिन्यन्ति यातवे” “सृजन्ति सप्त धीतयः”—इति
पाठो ॥ ८ ॥ [३]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायणस्य दशमस्राध्यायस्य द्वितीय, खण्डः ॥ २ ॥

३२ २ २३ ३ २४ ३ १ २

एष उ स्य वृषा रघोऽव्या वारिभिरव्यत ।

२ २ १ २ ३ २ २

गच्छन्वाजम् सहस्रिणम् ॥ *१॥

ऋ० रहुगणः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
खण्डे—एष उत्येति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “स्यः” सः
प्रसिद्धः “एषः” अभिपुतः सोमः “वृषा” वर्षिता “रघ.” रहु-
स्त्रभावः “अव्यावारिभिः” अवेर्वारिभिः अवेर्वालैः दशापविवेण
“अव्यत” द्रोणकलग्ना प्रति गच्छति “वाजम्” अन्नम् “सहस्रिणम्”
सहस्रसङ्काक यजमानाय प्रदातुं “गच्छन्” द्रोणकलग्ना प्रवि-
शन्नव्यतेत्यर्थः ॥

“अव्यावारिभिरव्यत” “अव्योवारिभिरर्पति”—इति पाठो ॥ १५ ॥

३२ ३ २ २ १ २ २ १ २ ३ २ २

एतं त्रितस्य योषणो हरिम् हिन्यन्त्यद्रिभिः ।

२ २ १ २ ३ २ २

इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥ *२॥

अथ द्वितीया । “एतम्” “इन्दु” क्लियमानं “हरि” हरित-
वर्णं सोमं “त्रितस्य” एतन्नामकस्य ऋषेः “योषण.” अहुल्यः

“अद्रिभिः” अभिप्रवपापाणैः, “ह्विन्वन्ति”, प्रेरयन्ति । किमर्थम् ? “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पीतये” पानाय ॥ २ ॥

३१ २२३-२ ३२७ ३१२

एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति ।

१२३ २७ ३१२

गच्छं जारो न योषितम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “स्यः” सः “एषः” सोमः “मानुषीषु” “विक्षु” प्रजासु “श्येनो न” श्येन इव शीघ्रभागस्य यजमानरूपासु अनुग्रहेण “आ”, आगत्य “सीदति” । पुनः क इव ? “योषित” “गच्छन्” अभिगच्छन् “जारो न” जार इव स यथा सङ्केतितः तस्याः कामपूरणाय गूढगतिः गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

३२७ ३१२ ३२७ ३१२ ३२७

एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः ।

३२७ ३१२ ३१२ ३१२

य इन्दुवारमाविशत् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “स्यः” सः “एषः” “मद्यः” मदनिमित्तः “रसः” “अवचष्टे” सर्वमेव पश्यति “दिवः शिशुः” ब्युलोकस्य पुत्रः तत्रोत्पन्नत्वात् पुत्रत्वमस्य । “यः” “इन्दुः” दीप्तः सोमः “वारं” दद्यापवित्रम् “आविशत्” आविशति स एष इति ॥४॥

३२७ ३१२ ३१२ ३२७ ३१२

एष स्य पीतये सुतो हरिरर्पति धर्षसिः ।

३२७ ३१२ ३२७ ३२७

क्रन्दन्थोनिमभि प्रियम् ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “एषः” “स्यः” सः सोमः “पीतये” पानाय “सुतः” अभिपुतः “हरिः” हरितवर्णः “धर्षसि” धारकः

“प्रिय” स्वप्रियभूत “योनि” स्यान् द्रोणजनय “ऋन्दन्” मञ्च
यन् “अभ्यर्षति” अभिगच्छति ॥ ५ ॥

१ १ ४

२ २ २

१ १

३ १ २

२ १ १

२ १ १

२ १ १

२ १ १

एत त्वष्ट्र हरितो दग् मर्मृज्यन्ते अपस्युवः ।

१ १ १ २ १ १ १ १

याभिर्मदाय शुभते ॥*६*॥ [४]

अथ पठौ । “एत” “त्व” त सोमम् अध्वर्या “दग्”
“हरित” हरणस्वभावा अङ्गनय “अपस्युव” कर्मेच्छव
सत्य “मर्मृज्यन्ते” शोधयन्ति । “याभि” अङ्गुलिभिरिन्द्रस्य
“मदाय” “शुभते” दीप्यते शोधयत इत्यर्थं , तमेतमिति
सम्बन्ध ॥ ६ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीय खण्ड ॥१॥

३ २

२ २

२ १

३ २

३ १

३ १

३ २

३ १

३ २

३ १

एष वाजो हितो नृभिर्विश्वविन्धनसस्पति ।

२ १ २ १ १ २

अव्य वार वि धावति ॥*१*॥

ऋ० प्रियमेध । छ० गायत्री । दे० साम । अथ चतुर्थ
खण्डे—एषवाजो इति पञ्च सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “एष”
सोम, “वाजो” देजनशोभ, “हित” अध्वर्युणा पात्रे निहित
पृत, “विश्ववित्” सर्वज्ञ, “मनस” स्तोत्रस्य “पति” स्वामी
अथवा सोमस्य मनोऽभिमानित्वात् मनस स्वामित्वम्,
“चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदय वा विशत”—इति श्रुते तादृ
शोऽसौ “अव्य वार” अविस्मन्धिन बाल दशापवित् “वि
धावति विविध गच्छति ॥

“अव्यम्” “अव्य”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३२ ३ १ २ ३ २ २ १ २ ३ २
 एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः ।

२ २ १ २ २ २
 विप्रवा धामान्याविशन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः”
 अभिपुतः सन् पवित्रे “अक्षरन्” स्रवन् “विष्वा” सर्वाणि
 “धामानि” देवशरीराणि “आ विशन्” प्रविशन् प्रवेष्टु-
 मित्यर्थः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २
 एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः ।

२ १ २ २ २ २
 वृत्रहा देववीतमः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “एषः” सोमः “देवः” “शुभायते” ।
 कुत्र ? “अधियोनी” स्त्रीवे स्थाने । कीदृश एषः ? “अमर्त्यः”
 अमरणधर्मा “वृत्रहा” शत्रुहन्ता “देववीतमः” अतिशयेन
 देवानां कामयिता ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 एष वृषा कनिक्रदद्दशभिर्जामिभिर्यतः ।

३ १ २ २
 अभि द्रोणानि धत्सति ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “वृषा” कामानां वर्षिता “एषः” सोमः
 “कनिक्रदत्” शब्दं कुर्वन् “दशभिः” “जामिभिः” अङ्गुलिभिः
 “यतः” धृतः “द्रोणाणि” द्रुममयानि पात्राणि “अभि
 धत्सति” अभिगच्छति ॥ ४ ॥

११ १२ ३ १२ ३ २ ३ १ १
 एष सूर्यमरोचयत्यवमानो अधि द्यवि ।

१ १ २ ३ १ २ २ २
 पवित्रे मत्सरो मदः ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमौ । “पवमानः” पूयमानः “एषः” सोमः
 “अधि द्यवि” द्युलोके स्थितं “सूर्यं” “रोचयत्” रोचयति ।
 कौटुम्भः ? “पवित्रे” स्वयं दद्यापवित्रे स्थितः, “मत्सरो” मद-
 हेतुं प्राप्तः, “मदः” हृष्टः ॥

“अधिद्यवि । पवित्रे मत्सरोमदः”—“विचर्षणि । विश्वा
 धामानि विश्ववित्”—इति पाठौ ॥ ५ ॥

११ १२ ३ १ २ ३ १ २
 एष सूर्येण हासते संवसानो विवस्वता ।

१ २ ३ १ २ २
 पतिर्वाचो अदाभ्यः ॥ *६* ॥ [५]

अथ षष्ठौ । “एषः” सोमः “संवसानः” सर्वमप्याच्छा-
 दयन् “विवस्वता” दीप्तिमता “सूर्येण” “हासते” परित्य-
 ज्यते पवित्र इति शेषः । कौटुम्भः ? “वाचः स्तुतिलक्षणायाः
 “पतिः” पालकः स्वामी वा “अदाभ्यः” केनाप्यहिंस्यः ॥ ६ ॥ [५]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य दशमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

३ १ २ १ २ १ २ ३ २ २ १ २
 एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते ।

३ २ ३ २ १ २
 पुनानो घ्नन्नप द्वियः ॥ *१* ॥ *

ऋ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
 खण्डे—एष कविरिति षडृच सुज्ञम्,—तत्र प्रथमा । “एषः”

सोमः “कविः” मेधावी “अभिष्टुतः” अभितःस्तुतः “पवित्रे
अधि” दशापवित्रे अधि दशापवित्रमतीत्य “तोशते” यद्यपि
तोशतिर्वधकर्मा तथापि हनने गतिसद्भावात् अत्र गतिमात्रे
वर्तते गच्छतीत्यर्थः अथवा “पवित्रे अधि” क्षण्णालिने
“तोशते” हन्यते पीड्यत इत्यर्थः किङ्कुर्वन् ? “पुनानः” पूय-
मानः “द्विपः” शत्रून् “अपघ्नन्” अपगमयन् ॥

“द्विपः” “स्त्रिधः”—इति पाठो ॥ १ ॥

११ २२ ३ १२ ३ १ २२

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि पिच्यते ।

१ १ २ ३ १ १

पवित्रे दक्षसाधनः ॥*२०॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “स्वर्जित्” स्वर्गस्य सर्वस्य
वा जेता “इन्द्राय” “वायवे” च “पवित्रे” “परिपिच्यते”
परिस्त्राव्यते । कीदृश एषः ? “दक्षसाधनः” बलकारी ॥२॥

१ १ ८ ३ १ २ ३ १ ३ १ २२ ३ १

एष नृभिर्विनीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः ।

२ ३ १ २ ३ १

सोमो वनेषु विप्रववित् ॥*२१॥

अथ तृतीया । “एषः” सोमः “नृभिः” कर्मनेत्रभिः
ऋत्विग्भिः “विनीयते” विधिधं नीयते । कीदृशः ? “दिवः”
द्युलोकस्य “मूर्धा” शिरोवत् प्रधानभूतः “वृषा” अभिमन-
थपेकः “सुतः” अभिपुतः । कुत्र नीयते ? “वनेषु” वननीयेषु
पात्रेषु वनसम्भूतद्रुमविकारिषु वा पात्रेषु “विप्रववित्” सर्वत्र
एष इति समन्वयः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

एष गव्युरचिन्नदत्पवमानो हिरण्यवुः ।

इन्दुः सत्राजिदसृतः ॥ *४* ॥

अथ चतुर्थी । “एषः” सोमः “पवमानः” पूयमानः “अचिक्रदत्” शब्द करोति । कथम्भूतः सन् ? “गव्युः” अस्माकं गा इच्छन् “हिरण्ययुः” हिरण्यानीच्छन् “इन्दुः” दौप्तः सन्, “सत्राजित्” महतः शत्रोरसुरादेर्जिता, “असृतः” स्वयमन्वैरहित्यच्च सन् ॥ ४ ॥

१ २७ ३ क १४

३ १ २ २ २ ३ १ २

एष शुभ्यसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः ।

१ २७ ३ २ ३ १

पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । “शुषी” बलवान् सोमः “अन्तरिक्षे” दशापवित् “असिष्यदत्” स्यन्दते । कौटुभ एषः ? “वृषा” वर्षक, “हरिः” हरितवर्ण, “पुनानः” पूयमानः, “इन्दुः” दौप्तः, स एव “इन्द्रम्” इन्द्रश्चापि ; गच्छतीति शेषः । “आ” —इति चार्थे ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २

एष शुष्मदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति ।

३ १ २ ३ २

देवावीरघशसहा ॥ *६* ॥ [६]

अथ षष्ठी । “एष” सोमः “शुष्मो” बलवान् “अदाभ्यः” अदम्भनीयः अहिंसनीयः “पुनानः” पूयमानः “अर्षति” गच्छति “देवावीर” देवानामविता “अघशसहा” अघान् शसन्तीत्यघशंसाः तेषां वा हन्ता ॥ ६ ॥ [६]

इति सामवेदार्यं प्रथमं उत्तरार्चिकस्य पञ्चमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः । १ । १ ।

१ ३२ ३ २३ २३ १ २ ३१ २
स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्पति ।

३ १ २२ ३२
विघ्नन्नचाप्सि देवयुः ॥*१*॥

ऋ० रहुगणः । छ० गायत्री । टे० सोमः । अथ पठे
खण्डे—ससुतःपीतय इति पठुर्चं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “सः”
सोमः “पीतये” इन्द्रादिपानाय “सुतः” अभिपुतः “वृषा”
वर्षणः सन् “पवित्रे” “अर्पति” गच्छति । किङ्कर्तव्यम् ?
“रचांसि” “निघ्नन् । “देवयुः” देवकामः । स इत्यन्वयः ॥१॥

१ ३ १२ ३ १ २२ ३ १
स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्पति धर्मसिः ।

३ २४ ३ १ २
अभि योनिं कनिकदत् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सः” सोमः “विचक्षणः” पश्यति कर्मैः
तत् (निघ० ३. ११, ३) सर्वस्य द्रष्टा “हरिः” हरितवर्णः
सोमः “धर्मसिः” सर्वस्य धारकः “पवित्रे” “अर्पति” गच्छति,
पथात् “कनिकदत्” शब्दं कुर्वन् “योनिं” स्थानं द्रोणकलशम्
“अभि” गच्छति ॥ २ ॥

१ ३ १ २ २ २ ० १ २२ ३ १ २
स वाजी रोचनं दिवः पवमानो वि धावति ।

३ ५ २८३ १ २
रक्षोहावारमध्यम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “सः” “वाजी” विजयवान् अश्वस्थानीयः
“दिवः” “रोचनं” रोचकः “पवमानः” पूयमानः “विधा

“द्रोणानि” द्रोणकलशान् “अभि धावति” अभिगच्छति ।
किङ्कुर्वन् ? “इन्द्राय” इन्द्रं “मंहयन्” स्वकीयरसेन पूजयन् ॥

“मंहयन्” “मंहना”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणव्य दशमसाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

यः पावमानौ रध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरि खना ॥ १ ॥

ऋ० पवित्रः । छ० अनुष्टुप् । दे० पवमानी ऋचः ।

अथ सप्तमखण्डे—यः पावमानौरिति षड्रुचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यः” जनः “पावमानीः पवमानदेवताकाः सर्वाः ऋचः तद्रूपं “ऋषिभिः” सूक्तद्रष्टृभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः “संभृतं” मम्यादितं “रसं” वेदमारभूतं पावमानं सूक्तसङ्घं यः “अध्येति”, “सः” जनः “सर्वे” भीज्यजातं “पूतं” परिशुद्धमेव “अश्नाति” भक्षयति कथमस्य पूतत्वम् ? तत्राह—स्वस्वाशनात् प्रागेव “मातरि खना” मातरि अन्तरिक्षे श्वसितोति मातरिखा वायुः, स च पवित्रमेव पवित्रेण वायुना “स्वदितं” स्वाद्रूतं परिपूतमेवान्नं पद्यात् स नरोऽश्नाति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

पावमानीयो रध्येत्यृषिभिः संभृतं रसम् ।

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

तस्मै सरस्वती दुहे चीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यः” ब्राह्मणः “पावमानीः” पवमानदेवताका ऋचः “ऋषिभिः” मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः

वति" । कीदृशः ? "रचोद्वाः" रचनां हन्ता, "अध्ययं वारं" दशापवित्रम् अतोत्वं विधावति विविधं गच्छति ॥

"रोचनं" "रोचना"—इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ ३ २७ ३ १ २ ३ १२

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् ।

३ १ ३ १ २ ३ ३

जामिभिः सूर्य्यं सह ॥ *४* ॥

अथ चतुर्थी । "सः" सोमः "त्रितस्य" महर्षेः "अधिसानवि" समुच्छ्रिते यज्ञे अधीति मत्तम्यर्थानुवादी "पवमानः" पूयमानः "जामिभिः" प्रवृद्धैः वन्धुभूतैर्वा सुतेजोभिः "सह" सहितः सन् "सूर्य्यम्" "अरोचयत्" प्रकाशितवान् ॥ ४ ॥

१ २२ १ २२ ३ १ २ ३ १ २२

स हवहा हवा सुतो वरिवोविद्दाभ्यः ।

२ ३ १ २

सोमो वाजमिवासरत् ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । "सः" सोमः "हवहा" शवृणां हन्ता "हवा" वर्षकः "सुतः" अभिपुतः "वरिवोवित्" यदुर्ध्वगस्य लम्बकः "अदाभ्यः" अन्यैरहिंसनीयः ; एवङ्गुणः सन् "वाजमिव" संधामाग्न इव "असरत्" गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

१ ३ २ ३ १ २ ३ २ १ ३

स देवः कविनेपितोऽभि द्रोणानि धावति

१ ३ १ १ ३ २ २

इन्दुरिन्द्राय मधुघ्नयन् ॥ *६* ॥ [७]

अथ षष्ठी । "सः" सोमः "देवः" "इन्दुः" क्लियमानः "कविना" आक्रान्तप्रश्नेनाध्वर्युणा "उपितः" प्रेरितः सन्

“द्रोणानि” द्रोणकलशान् “अभि धावति” अभिगच्छति ।

किङ्कुवेन् ? “इन्द्राय” इन्द्रं “मंहयन्” स्वकीयरसेन पूजयन् ॥

“मंहयन्” “मंहना”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य दशमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

—०—

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यः पावमानो रध्ये लृपिभिः संभृतः रसम् ।

२ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

सर्वं स पूतमग्नाति स्वदितं मातरि श्वना ॥ *१ * ॥

ऋ० पवित्रः । छ० अनुष्टुप् । टे० पवमानो ऋचः ।

अथ सप्तमखण्डे—यः पावमानोरिति यदृचं सूक्तम्, तत्र

प्रथमा । “यः” जनः “पावमानोः पवमानदेवताकाः सर्वा-

ऋचः तद्रूपं “ऋपिभिः” सूक्तद्रष्टृभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः

“संभृतं” सम्यादितं “रसं” वेदमारभूतं पावमानं सूक्तसङ्घं

यः “अध्येति”, “सः” जनः “सर्वं” भोज्यजातं “पूतं” परि-

शुद्धमेव “अग्नाति” भक्षयति कथमस्य पूतत्वम् ? तत्राह—

स्वस्थागनात् प्रागेव “मातरि श्वना” मातरि अन्तरिक्षे श्वसि-

तीति मातरि श्व वायुः, स च पवित्रमेव पवित्रेण वायुना

“स्वदितं” स्वादूकृतं परिपूतमेवात्र पथात् स नरोऽग्नाति ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पावमानो रध्ये लृपिभिः संभृतः रसम् ।

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

तस्मै सरस्वती दुहे चीरः सर्पिर्मधूदकम् ॥ *२ * ॥

अथ द्वितीया । “यः” ब्राह्मणः “पावमानोः” पवमान-

देवताका ऋचः “ऋपिभिः” मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः

सम्भृतं रसं" वेदसारं सूक्तसङ्गम् "अध्येति" अधीते, "तस्मै"
 पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय "सरस्वती" सर्वत्र सरणवती
 वाग्देवता "चीरं" यज्ञसाधनं पयः, "सर्पिः" तादृशं घृतं
 "मधु" मदकरम् "उदक" सोमं "दुह्ये" स्वयमेव दुग्धे
 यागादिपरवेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः दुह्य प्रपूरणे (अदा०
 प०) कर्मकर्त्तरि "न दुह्यन्नुनमाम् (३, १, ८८)—इत्या-
 दिना यकः प्रतिषेधः, "लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)"
 —इति तलोपः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ २ २ १ २ ३ १ २
 पावमानीः स्वस्वयनीः सुदुघा हि घृतशुतः ।

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । याः पावमान्य ऋचः ताः "स्वस्वयनीः"
 जेमप्रायिकाः "सुदुघाः" सुदु फलं दुहानाः "घृतशुतः" घृतं
 शोतन्ति चारयन्तीति घृतशुतः इदृग्भूताः अस्माननुगृह्णा-
 त्विति शेषः । "ऋषिभिः" मन्त्रदर्शिभिर्मुनिभिः "रसः"
 फलमारः "सम्भृतः" अस्मासु सम्पादितः "ब्राह्मणेषु" ब्रह्मणो
 मन्त्राः तत्पाठकाः ब्राह्मणाः, तेषु अस्मासु "अमृतम्" अविना-
 शयत्वं "हितं" सम्पादितम् ॥ ३ ॥

३ ० १ १ २ २ १ २ २ २ १
 पावमानीर्दधन्तु न इमं लोकमथो अमुम् ।

२ २ १ २ २ २ २ २ २ १ २
 कामांस्समर्धयन्तु नो देवीर्देवैः समाहृताः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । "देवैः" इन्द्रादिभिः "समाहृताः" सम्पा-
 दिताः "ग" "देवो" पवमानमस्याभिमानिनो देव्यः

“नः” अस्माकम् “इमम्” ईदृग्भूतं “लोकं” भूलोकम् “अथो”
अपि च “असु” स्वर्गलोकं “दधन्तु” प्रयच्छन्तु । तत्रत्यान्
“कामान्” च “नः” अस्मादर्थं “समर्वयन्तु” समृद्धान्
कुर्वन्तु ॥ ४ ॥

१ १

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा ।

१ १ १ १ १

१ १ १

तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “देवाः” इन्द्राद्याः “येन” पवित्रेण शुद्धि-
साधनेन “सदा” “आत्मानं” स्वदेहं “पुनते” शोधयन्ति,
“सहस्रधारेण” सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन “तेन” साधनेन “पाव-
मानीः” पावमान्य ऋचः “नः” अस्मान् “पुनन्तु” ॥ ५ ॥

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

१

पावमानीः स्वस्वयनीस्ताभिर्गच्छति नान्दनम् ।

१ १

१ १ १

१ १ १

पुण्याथ्थ भक्षान्भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति

॥*६*॥ [८]

अथ षष्ठी । “पावमानीः” पवमानः पावकः पूयमानो वा
सीमः, तत्सम्बन्धिन्यस्तद्देवताका ऋचः पावमान्यस्ताः “स्वस्व-
यनीः” स्वस्तीत्यविनाशनाम, तथाविधफलस्य प्रापयित्रः,
“ताभिः” उक्तलक्षणाभिः पावमानीभिः तत्पाठेन स्तोता
“नान्दनं”, नन्दयति सुकृतिन इति नन्दनः स्वर्गः स एव
नान्दनः स्वाधिकस्तदितप्रत्ययः तम् “गच्छति” प्राप्नोति ।
किञ्चेह लोके “पुण्यान्” सुकृतसम्पादितान् “भक्षान्”
भक्षणोद्यान् भोगान् अन्नपानादिन्नक्षणान् “च भक्षयति” ।

किञ्च “अमृतत्वं च गच्छति” अमृतत्वं नाम सोमभावः तच्च प्राप्नोति ॥ ६ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य दशमब्राह्मणस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ १ २ ३ १ २ ३
अगन्म महा नमसा यविष्ठं

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यो दीदाय समिद्धः खे दुरोणं ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
चित्रभानुं रोदसी अन्तर्ज्वी

२ ३ १ २ ३ १ २
स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथोष्टमं खण्डे—अगन्मेति वृत्तात्मकं प्रथमं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । “यः” वाग्निः “खे दुरोणं” आह्वयनौयाख्ये खे स्थाने “समिद्धः” काष्ठैः सत्यग्दीप्तः सन् “दीदाय” दीप्यते, तस्मिन् “यविष्ठं” युवतमम् “ज्वी” विस्तोर्योः “रोदसी” रोदस्योः द्यावा-पृथिव्याः “अन्तः” मध्ये अन्तरिक्षे “चित्रभानुं” चित्रकालं “स्वाहुतं” सुष्टु आहुतिभिर्हुता सन्त “विश्वतः” सर्वतः “प्रत्यञ्च” प्रतिगच्छन्तमग्निं “महा” महता “नमसा” नमस्कारेण “अगन्म” वयमुपगच्छामः ॥ १ ॥

१ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २
स मङ्गा विश्वा दुरितानि साक्षा-

० १ २ ३ १ ३ २ ३ १ १
नग्नि एवे दम धा जातवेदाः ।

१ २ ३ १ २ २ २
स नो रक्षिषद्दुरितादवद्या-

२ १ २ २ २ २ १ १ २ १ २
दस्मान्गृणात उत नो मघोनः ॥*२॥

अथ द्वितीया । यः “अग्निः” “मङ्गा” महत्वेन “विखा” विश्वानि “दुरिता” दुरितानि “साह्वान्” अभिभवन् “जात-वेदाः” जातधनः जातप्रज्ञो वा “दमे” यज्ञगृहे “स्तुवे” अस्माभिः स्तूयते, “सः” अग्निः “गृणातः” स्तुवतः “नः” अस्मान् “दुरितात्” पापात् “अवद्यात्” निन्दिताच्च कर्मणः “रक्षिषत्” रक्षतु । “उत” अपि च “मघोनः” इविषतः “नः” अस्मान् रक्षतु ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २
त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने

१ २ ३ २ ३ १ २
त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिडाः ।

१ २ ३ १ २
त्वे वसु सुपणानानि सन्तु

२ २ ३ २ ३ १ २
यूयं यात स्वस्तिभिः सदा नः ॥*३॥ [८]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “त्व” “वरुणः” अग्नि पापानां निवारको भवसि “उत” अपि च “मित्रः” अग्नि, पुण्यप्रापणे मखा भवसि । “वसिडाः” एतन्नामका ऋषयः हे अग्ने ! “त्वां” “मतिभिः” स्तुतिभिः “वर्धन्ति” वर्धयन्ति “त्वे” त्वयि विद्यमानानि “वसु” वस्त्रानि “सुपणानानि” सुस-श्रजनानि “सन्तु” । हे अग्ने ! “यूयं” त्वदाद्याः सर्वे देवाः

“स्वस्तिभिः” जेमैः “नः” अस्मान् “सदा” सर्वदा “पात”
रक्षत ॥ ३ ॥ [८]

३ २ ७ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ १
महाप् इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाप् इव ।

१ २ ३ १ २
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ * १ * ॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ वृचात्मके
द्वितीयसूक्ते—तत्र प्रथमा । “यः” “इन्द्रः” “ओजसा”
बलेन “महान्” सर्वेभ्योऽधिकः । क इव ? “वृष्टिमानिव”
यथा वृष्ट्या युक्तः “पर्जन्यः” रसानां प्राज्ययिता देवः महान्
स इन्द्रः “वत्सस्य” पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुः वत्स-नाम्न एव वा
ऋषेः “स्तोमैः” स्तोत्रैः “वावृधे” प्रवर्द्धते ॥ १ ॥

३ ३ २ ३ १ २ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २
कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् ।

३ १ २ २ १ २
जामि ब्रुवत आयुधा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “कण्वाः” स्तोत्र-नामैतत् (निघ० २,
१५, ७) स्तोतारः कण्वगोत्रा वा “इन्द्र” “स्तोमैः” स्तोत्रैः
“यज्ञस्य” यागस्य “साधन” साधयितारं निष्पादकं “यद्”
यदा “अक्रत” अकृपत करोतेर्लुङि “मन्त्रे” वसेति (२, ४,
८०) च्चेर्लुक्, तदानीं “आयुधा” शत्रूणां हिंसकानि वाणा-
दीनि “जामि” अतिरेकनामैतत् अतिरिक्तम् अधिक प्रयो-
जनरहितं “ब्रुवत” कथयन्ति । “आयुधा” आयुधस्य सर्वस्य
कार्यस्येन्द्रेण कृतत्वात् आयुधानि निःप्रयोजनानीत्यर्थः यदा,

“आयुधा” आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं “जामि” जामिं भ्रातरं
‘सुवती’ वदन्ति ॥

“आयुधा”-“आयुधम्”—इति पाठी ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ १
प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वद्भयः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
विप्रा ऋतस्य वाहसा, ॥ *३* ॥ [१०]

अथ तृतीया । “ऋतस्य” यज्ञस्य सत्वस्य वा “प्रजा”
प्रकर्षेण जातमिन्द्रं “पिप्रतः” नभसः” प्रदेशान् पूरयन्तः
“वद्भयः” वाहका अश्वं “यद्” यदा “प्र भरन्त” प्रकर्षेण
भरन्ति वहन्ति तदा “विप्राः” मिधाविनः स्तोतारः “ऋतस्य”
यज्ञस्य “वाहसा” प्रापकेण स्तोत्रेण तम् इन्द्रं सुवन्तीति
शेषः ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदायंप्रकारे उत्तरायणस्य दशमस्याध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
पवमानस्य जिघ्रतो हरेद्यन्द्रा असृजत ।

३ १ २ ३ १ २
जीरा अजिरगोचिपः ॥ *१* ॥

ऋ० वेदान्तः । छ० गायत्री । दे० सीमः । अथ नवमं
खण्डे—पवमानस्येति द्विचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
“जिघ्रतः” पुनः पुनः तमांसि विनाशयतः “हरेः” हरित-
वर्षस्य “अजिरगोचिपः” सर्वत्र गमनशीलतेजसः “पवमानस्य”
“चन्द्रा” यदि आह्लादे (भ्वा० प०) देवानामाह्लादयित्रः

“जोराः” चिप्रं चरणशीलाः धाराः “असृचत” सृजन्ति पवि-
त्रान्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥

“जिघ्रतः” “जह्वतः” — इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २

पवमानो रथीतमः शुभ्रं भिः शुभ्रशस्तमः ।

१ २ ३ १ २

हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” देवः “रथीतमः” अति-
शयेन रथवान् “इद्रघिनः (८, २, १७ वा०)” — इतीकारः ।
तथा “शुभ्रं भिः” शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि “शुभ्रशस्तमः”
अत्यन्त दीप्यमानश्च यदा, निर्मलतमयशोयुक्तः “हरिश्चन्द्रः”
“इस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्वे (६, १, १५१)” — इति साहि-
तिकः सृष्ट् हरितवर्णदोषिः हरितधारायुक्तो वा “मरुद्गणः”
मरुतो यस्य गणाः रुहावभूताः स तथोक्तः तादृशः सोमः
सर्वान् स्वरश्मिभिः व्याप्नोत्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ क २ २ ३ २ ३ ३ १ २

पवमान व्यश्रुहि रश्मिभिर्वाजसातमः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

दधत्स्तोत्रे सुवीर्यन् ॥ *३* ॥ [११]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! त्वं “रश्मिभिः”
स्रदीप्तिभिः “व्यश्रुहि” सर्वं जगद् व्याप्नुहि । कोट्यश्वम् ?
“वाजसातमः” अतिशयेनाद्रव्यं टाता बलस्य सम्भक्ता वा
तथा “स्तोत्रे” पवमानं स्ताव कुर्वते जनाय “सुवीर्यं”
शोभनवीर्यं पितं पुत्रं धनं वा “दधत्” विदधत् प्रयच्छत्
व्याप्नुहि ॥

“पवमानव्यश्रुहि” पवमानोव्यश्रवत् — इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

२ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 परीतो पिञ्चता सुतः सोमो य उत्तमः हविः ।

३ १ २ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 दधन्वाः यो नर्यो अस्वाः न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः

॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ वृत्ता-
 त्तके द्वितीयसुक्ते—प्रथमा । हे ऋत्विजः ! “सुतम्” अभि-
 पुतं सोमम् “इतः” अस्मात् कर्मण ऊर्द्धम् अथवा अस्मात्
 प्रदेशात् ऊर्द्धं “परिपिञ्चत” वसतीवरीभिः इतोपिञ्चतेत्यत्र
 सङ्घितायां छान्दसं रो रुत्वम्, आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम्
 “यः” “सोमः” देवानाम् “उत्तमं” प्रशंस्यं “हविः” भवति
 “आ” अपि च “नर्यः” मनुष्यहितः यथ सोमः “अप्सु” वस-
 तीवरीषु अन्तरिक्षे वा “अन्तः” “दधन्वान्” गच्छन् भवन्
 भवति तं “सोमम्” “अद्रिभिः” आवभिः अर्धयुः “सुषाव”
 अभिपुतं चकार ; तं परिपिञ्चतेति समन्वयः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 नूनं पुनानोऽविभिः परि स्र्वाद्व्यः सुरभिन्तरः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 सुते चित्वाप्सु सदासो अन्वसा श्रीणन्तो गोभिरुत्तरम्

॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “अद्व्यः” कौथिदप्यर्द्धिसितः
 “सुरभिन्तरः” अत्यन्तं सुगन्धि त्वं “नूनम्” इदानीं “पुनानः”
 पूयमानः “अविभिः” अविबालकृतैः पवित्रैः “परिस्रव” परि-
 चर “सुते चित्” अभिपुते मति “अन्वसा” भक्तलक्षणनायेन
 “गोभिः” गोविधारैः चीरादिभिः “श्रीणन्तः” मिययन्तः

वयम् “उत्तरम्” उद्भूततरम् “अष्णु” वसतौवरीषु स्थितं
“त्वा” त्वां “मदामः” मदामहे ॥ २ ॥

११ २ १ २२ ३ १२ ३ २२ १ २ २२
परि स्वानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुर्इन्दुर्विचक्षणः

॥*३*॥ [१२]

अथ अध्यास्यरूपा तृतीया । “स्वानः” सुतः अभिपूय-
माणः सोमः “चक्षसे” सर्वेषां दर्शनाय “परि” स्रवति ।
कीदृशः ? “देवमादनः” देवानां तर्पयिता, “क्रतुः” कर्त्ता,
“इन्दुः” पात्रेषु क्षरणशीलः दीप्तो वा, “विचक्षणः” “सर्वस्य”
विद्वष्टा ॥ ३ ॥ [१२]

१२ ३ १ २ ३ २३ ३ २३
असावि सोमो अरुयो वृषा हरौ

१२ ३ २ ३ १ २ २२
राजैव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

३ २३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
पुनानो वारमत्येष्यव्ययत् श्येनी

२२ ३ १ २ ३ १ २
न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥*१*॥

ऋ० वसुः । छ० जगती । दे० सोमः । अथ तृचात्मके
तृतीय-सूक्ते—प्रथमा । “सोमः” “असावि” अभिपुतोऽभूत् ।
कीदृशः सोमः ? “अरुपः” आरोचमानः, “वृषा” वर्षकः,
“हरिः” हरितवर्णः ; न च राजैव “दस्मः” दर्शनीयः सन्
“गाः” उदकानि “अभि” लक्ष्य “अचिक्रदत्” शब्दं करोति
स्वरसनिर्माकममये, पद्यात् पुनानः “अव्ययम्” अविमयं
“वारं” वालं दद्यापवितन् “अत्येष्य” हे सोम ! अतिक्रम्य

गच्छसि । ततः “श्येनो न” श्येन इव “योनिं” स्त्रीयं स्थानं
“एतवन्तम्” उदकवन्तम् “आसदन्” प्रविशति ॥

“अत्येपि” “पर्य्येति”—इति पाठौ, “आसदन्” “आस-
दम्”—इति च ॥ १ ॥

३ १ १ ३ १ ३ ३ १ १ २ ३ ३
पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ २
नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

१ २ २ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ २ २ १
स्वसार आपो अभि गा उदासरन्त्सं

३ २ ३ १ २ ३ २
ग्रावभिर्वसते वीते अध्वरे ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । यस्य “महिषस्य” महतः “पर्णिनः” पर्णवतः
पुननवतो वा सोमस्य “पर्जन्यः” “पिता” जनकः “सः” सोमः
“पृथिव्याः” “नाभा” नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धाने
“गिरिषु” गिरिसम्बन्धिषु ग्रावसु “क्षयं” निवासं “दधे” धार-
यति अभिपवसमये । तथा “स्वसारः” अङ्गुलयः “आपः”
वसतीवर्य्यैः “गाः” आशिरार्थाः स्तुतयो वा “अभि” आभि-
मुख्येन “उदासरन्” उद्गच्छन्ति गच्छन्तु, “वसते”, “सम्”
गच्छते च, “ग्रावभिः” साकम् । कुत्र ? “वीते” कान्ते
“अध्वरे” यज्ञे ॥

“उदासरन्” “उतासरन्”—इति पाठौ, “वीते” “वीथे”
—इति च ॥ २ ॥

२ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३
कविर्वधस्या पर्य्येपि माहिनमत्यो

२ ३ २ ३ १ २ २
न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।

३ १ २ ३ १ २

अपसेधं दुरिता सोम नो मृड

३ १ २ २ ३ १ २

घृतावसानः परि यासि निर्णिजम् ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “कविः” क्रान्तदर्शी सन्
 “वेधस्या” यागविधानेच्छया “माहिनं” मंहनीयं पवित्रं
 “पर्येपि” परिगच्छसि, यथात् “मृष्टः” प्रक्षालितः “अत्यो न”
 अश्व इव “वाजं” संग्रामम् “अभ्यर्पसि” । सोम ! “दुरिता”
 अस्मदीयानि दुरितानि “अपसेधन्” परिहरन् “नः” अस्मान्
 “मृड” सुख्य “घृतावसानः” घृतानि उदकानि वसानः
 प्राच्छादयन् “परि यासि” अभिगच्छसि । किन्तत् ?
 “निर्णिजम्” पवित्रम् ॥

“सोमनोमृडघृता”-सोममृडयघृतम्—इति पाठो ॥३॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चन्यस्य दशमब्राह्मणस्य नवमः खण्डः ॥८॥

१ २ ३ २ ३ १ २

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भजत ।

१ २ ३ २ ३ १ २

वसूनि जातो जनिमान्योजसा

१ २ ३ २

प्रति भागं न दौधिमः ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ दशमे
 खण्डे—प्रगाथात्मके प्रथम-सुक्ते, प्रथमा । हे अस्मदीया
 जनाः ! “श्रायन्त इव” सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः
 सूर्यं भजन्ते, तथा “इन्द्रस्य” “विश्वेत्” विश्वान्येव धनानि

“भवत” भजत । “जातः” प्रादुर्भूतः इन्द्रः यानि “वसूनि”
धनानि “श्रीजसा” बलेन “जनिमा” जनिष्यमाणानि करोति
अतो “भागं न” पितॄन् भागमिव तानि धनानि “प्रति
द्वीधिमः” प्रतिधारयेत् ॥

“जातो जनिमानि”-“जाते जनिमानि”—इति पाठौ ॥ १ ॥

११ २१ १८ २१ १८ २११
अलर्षिरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

१ २३ १२ ३१ १८ १२
यो अस्य कामं विधतो न रोषति

११ २१२ २११
मनो दानस्य चोदयन् ॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया । हे स्तोतः ! “अलर्षिरातिम्” अपा-
पकदानम् अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः अलर्षिपदसमानार्थम-
नर्थपदं यास्केन व्याख्यातम्—“अनर्शरातिमनशीलदानम-
शीलं पापकम्” इति (निरु० नै० ६, २३) “वसुदां” धनस्य
दातारमिन्द्रम् “उप स्तुहि” यतः “इन्द्रस्य” “रातयः” दानानि
“भद्रा” कल्याणानि महदैश्वर्यकारिणीत्यर्थः । “यः” इन्द्रः
स्त्रकीयं “मनः” “दानाय” अभीष्टप्रदानाय “चोदयन्” प्रेर-
यन् “विधतः” परिचरतः “अस्य” स्तोतुः “कामम्” इच्छां
“न रोषति” न हिनस्ति । तमिन्द्रमुपस्तुहीति सम्बन्धः ॥

“अलर्षिरातिम्”—इति छन्दोगाः पठन्ति, “अनर्शरा-
तिम्”—इति बहुचाः ; “यो अस्य” “सो अस्य”—इति
च ॥ २ ॥ [१४]

११ १ ११ २ ११ २ ११
यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

१२ १ २७ २ ११ २ २२ २७ २ १ २२
 मघवं कृग्धि तव तन्न जतये वि द्विपो वि सृधो जहि
 ॥*१*॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथात्मके
 द्वितीय सूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यतः” हिंसकान्
 “भयामहे” वयं, ततः “नः” अस्मभ्यम् “अभयं” “कृधि”
 कुरु । हे “मघवन् !” धनवन्निन्द्र ! “नः” अस्मानुद्दिश्य
 “तन्” तस्यै “तव जतये” त्वत्कर्तृकायै रक्षायै “शग्धि” शक्ती
 भव । किञ्च “वि द्विपः” अस्मद्दृष्टुन् विजहि ; “वि सृधः”
 अस्मद्दिसकान् विजहि ॥

“जतये” “जतिभिः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ २२ २ २२ २ २७ २ १ २ २ २
 त्वं हि राधसस्यते राधसो महः क्षयस्यासि विधत्ता ।
 १ २ २२ २ २ २ २
 तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे
 ॥*२*॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे “राधसस्यते !” धनस्य स्वामिन् ।
 “त्वं हि” त्वं खलु “महः” महतः “राधसः” धनस्य “क्षयस्य”
 गृहस्य च “विधत्ता असि हि” अस्मभ्यं दातुं धारको भवसि
 खलु । हे “गिर्वणः” गौर्भिर्वननीय ” “मघवन्” धनवन्निन्द्र
 “तं” तादृशं “त्वा” त्वाम् “वयं” “सुतावन्तः” अभिपुत्र सोमः
 “हवामहे” आह्वयामः ।

“राधसस्यते” “राधस्यते”—इति पाठौ, “विधत्ता”
 “विधत्ते”—इति च ॥ २ ॥ [१५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्रञ्जिष्ठो अध्वरे ।

१२ ३१२
 पवस्व मंहयद्रयिः ॥ *१* ॥

० ऋ० भरद्वाजः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथैकादश-
 खण्डे—त्वं सोमेति त्वचात्मकं प्रथमं सुक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 हे “सोम !” अभिपूयमाण ! पवमान ! “मन्द्रः” मादयित्तमः
 “ञ्जिष्ठः” ञ्जिष्ठितमः त्वम् “अध्वरे” हिंसारहितेऽस्मदीये
 यज्ञे “धारयुः” अभिपवधारा कामः “असि” भवसि ।
 ततः “त्वं” “मंहयद्रयिः” स्तोत्रभ्यः प्रदीयमानधनः सन्
 “पवस्व” द्रोणकलथे अहादिषु दगापवित्रेण पूतो भव यद्वा,
 “धारयुः” तद्ददर्थे भाष्यत इति मत्वर्थीयो युम् । हे सोम !
 त्वं धारावानसि ततः पवस्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 त्वं सुतो मदन्तमो दधन्वान्मत्सरिन्तमः ।

१२ ३१२
 इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “सुतः” अभिपुतः “त्वं”
 “मदन्तमः” अतिशयेन मदयुक्तोऽसि । कीदृशस्त्वम् ? “दध-
 न्वान्” यज्ञस्य धारकः, “मत्सरिन्तमः” अतिशयेन मदकारी,
 “इन्दुः” दीप्तः, “सत्राजित्” वज्रनां जिता, “अस्तृतः” केना-
 प्यहिंसितः ॥

“मदन्तमः” “वृमादनः”—इति पाठौ, “इन्दुःसत्रा-
 जिदस्तृतः”—“इन्द्रायसुरिरभ्यमा”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 त्वं सुप्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत् ।

३ २ ३ २ १ १ २
 द्युमन्तश्च शुष्ममा भर ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “अद्रिभिः”
 ग्रावभिः “सुष्वाणः” सुन्वानः अभिपूयमाणस्व “कनिक्रदत्”
 ऋशं शब्दं कुर्वन् “अभ्यर्ष” कलशं पात्राणि चाभिमच्छ ।
 किञ्च “द्युमन्त” दीप्तियुक्तं “शुष्म” शत्रूणां शोधकं बलं वा
 “आभर” ॥

“आभर” “उत्तमम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा ।

२ ३ २ ३ १ २
 आ कलशं मधुमांत्सोम नः सदः ॥*१*॥

ऋ० मनुः । छ० उष्णिक । दे० सोमः । अथ तृतीया-
 लके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “देववी-
 वीतये” देवानां भक्षणाय “ओजसा” बलेन “धाराभिः”
 आत्मीयाभिः “पवस्व” चर । हे “सोम !” “मधुमान्” मद-
 कररसवान् त्वं “नः” अस्मदीयं “कलशं” द्रोणाभिधानम्
 “आसद” आसीद सटेलुडि रूपम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावधुः ।

२ ३ १ १ ३ १ २ २ २ २
 त्वां देवांसो अमृताय कं पपुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “उदप्रुतः” यज्ञतीवर्थ्याप्यमुदकं प्रति
 मच्छन्तः यद्वा, उदकस्य निर्गमयितारः “तव” सम्भूताः
 “द्रप्साः” द्रुतगामिनो रसाः “मदाय” मदार्थम् इन्द्रम्

प्रप्र० २ अर्द्ध० १८ सू० ऋ० २ द्वितीयाहम् । ७०३

“वाहधुः” वहेयन्ति । ततः “देवासः” देवा इन्द्रादयः “कं”
सुखकरं “त्वाम्” “अमृताय” अमरणार्थं “पपुः” पिबन्ति ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ २
आ नः सुतास इन्दवः पुनाना धावता रयिम् ।

१ १ २ २ १ २
वृष्टिद्यावो रीत्यापः स्वर्विदः ॥*३*॥ [१७]

अथ तृतीया । हे “सुतासः” अभिपूयमाणाः ! हे “इन्दवः”
दीप्ताः पात्रेषु चरन्तो वा “रीत्यापः” यैः पृथिवीं प्रति स्रवण-
शैला आपः, तादृशा हे सोमाः ! “पुनानाः” पूयमानाः यूयं
“नः” अस्मभ्यं “रयिम्” “आ धावत” आगमयत । कौटुशाः ?
“वृष्टिद्यावः” वृष्टिमभि द्यौर्ध्वं क्रियते, वृष्ट्यभिसुखदुलोक-
वन्तः “स्वर्विदः” सर्वस्य लम्बकाः ॥ ३ ॥ [१७]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
परि त्यत् ह्य्यत् हरिं वभुं पुनन्ति वारेण ।

१ २ २ ३ २ १ ३ २ १ २ ३ २ २
यो देवान्विप्रत्वात् इत्परि मदेन सह गच्छति ॥*१*॥

ऋ० अश्वरोपः ऋजिष्वा वा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः ।
अथ तृचानाके तृतीयसूक्ते—प्रथमा । “ह्य्यत्” सर्वैः स्पृहणीयं
“हरिं” हरितवर्णं “वभुं” वभुवर्णं च “त्यं” तं सोमं “वारेण”
वालेन पवित्रेण “परि पुनन्ति” परिशोधयन्ति “यः” सोमः
“विश्वान्” एतत्सर्वानिन्द्रादीन् देवान् अनेन “मदेन” मादकेन
रसेन “सह” “परि गच्छति” ॥ १ ॥

१ ३ २ १ १ २ १ २ १ २
द्वियं पञ्च स्वयशसत् सखायो अद्रिसंहतम् ।

१ १ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्रापयन्त ऊर्मयः ॥*२३॥

अर्थ द्वितीया । “द्विः पञ्च” दयसङ्ख्याकाः “सखायः” समानख्याना अङ्गुल्यः “स्वयशसं” स्वभूतयशस्काम् “अद्रि-संहतम्” यावभिरभिपुतम् “इन्द्रस्य प्रियं” “काम्यं” सर्वैः काम्यमानम् “ऊर्मयः” द्वितीयैकवचने प्रथमाबहुवचनम् । ऊर्मि प्रभूततरं “यं” सोमं “प्र स्रापयन्ते” वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेवयन्ति यद्वा, ऊर्मय इत्यङ्गुलिविशेषणं प्रभूता इति ; तं सोमं पुनन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

“सखायः” “स्वसारः”—इति पाठो, “प्र स्रापयन्त ऊर्मयः” “प्रस्रापयन्त्वूर्मिणम्”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे ॥*३३॥ [१८]

अर्थ तृतीया । हे “सोम !” “वृत्रघ्ने” वृत्रस्य हन्ते “इन्द्राय” पष्ठार्थं चतुर्थी इन्द्रस्य “पातवे” पानार्थं “परिपिच्यसे” परितः पात्रेषु सिच्यसे वसतीवरीभिर्वा । किञ्च “दक्षिणावते” ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्धते, “वीराय” विक्रान्तायेन्द्राय हवींषि दातुं “सदनासदे” यज्ञे यज्ञे सीदते, “नरे” मनुष्याय यज्ञमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ।

“वीराय” “देवाय”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

पवस्व सोम महे दद्याथाश्वो

१ २ ३ ३ ३ २ २

न नित्तो वाजी धनाय ॥*१०॥

ऋ० ऋणः नमदस्युः वा । छ० द्विपदा पंक्ति । दे० सोमः ।
अथ दृचात्मके चतुर्थ-सूक्ते—प्रथमा । हे “सोम !” “अश्वो न”
अश्व इव “नित्तः” वसतो वरीभिरद्भिर्निर्णित्तः, “वाजी” वेगवान्
त्वं “महे” महते “दृचाय” बलाय “धनाय” धनार्थं
“पवस्व” चर ॥

“महे”-“क्रत्व्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ १ ६ १ २ ६ २ ६ १ २ ६ २ ३ १ २
प्र ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय
॥ ३२ ॥

अथ द्वितीया । “सोतारः” अभिपोतारः ऋत्विजः हे
सोम ! “ते” तव स्वभूतं “रसं” “मदाय” मदार्थं “पुनन्ति” ।
तदेवीच्यते—“महे” महते “द्युम्नाय” “द्युम्न” द्योततेर्यशो
वाक् वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्कः अन्नाय यगसे वा
पुनन्ति सोमं शोधयन्ति यदा, सोममभिपूयमाणं रसं पुन-
न्तीति एकवाक्यतया योजनीयम् ॥

“पते”-“तन्वे”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २
शिशुं जज्ञानधुं हरिं सृजन्ति

३ २ २ १ २ ३ २ २ १ २

पवित्ते सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥ ३३ ॥ [१६]

अथ तृतीया । “शिशुम्” एषां पुत्रभूतं “जज्ञानं” जाय-
मानं “हरिं” हरितवर्णम् “इन्दुं” दीप्तं सोमं “देवेभ्यः”
“पवित्ते” “सृजन्ति” ऋत्विजा मार्जयन्ति ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ १ २ २ २ २ १ २ १ २ २

उपो पु जातमसुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ २ २ १ २

इन्दुं देवा अयासिषुः ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ वृत्ता-
त्मके पञ्चम-सूक्ते—प्रथमा । “जातम्” प्रादुर्भूतम् “असुरं”
वसतीवरीभिः प्रेरितम् “भङ्गं” शत्रूणां भङ्गकम् “गोभिः”
गोर्विकारैः पयोभिः “परिष्कृतम्” अलङ्कृतम् “इन्दुं” सोमं
“देवाः” इन्द्रादयः “उपायासिषुः” उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १ २

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं सशिश्वरीरिव ।

१ २ २ १ २ २

य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यः सोमः “इन्द्रस्य” “हृदंसनिः” हृदयस्य
सम्भक्ता भवति “तमित्” तमेव सोमं “नः” अस्माकं “गिरः”
स्तुतिरूपा वाचः “सवर्धन्तु” संवर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः—“वत्सं”
वालं “शिश्वरीरिव” यथा शिश्वर्यां वक्षपयस्का मातरो वत्सं
सम्यक् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

अपां नः सोम शं गवे धुक्ष्व पिप्युपीमिपम् ।

१ २ १ २ २

वर्धां समुद्रमुक्थ्य ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया । हे सोम !” त्वं “नः” अस्माकं “गवे”
“शं” सुष्ठम् “अपाम्” अरः अपि च “पिप्युपीमिपम्” प्रवृष्टाम्

“इपम्” अत्र “धुक्ष्व” प्रपूरय । किञ्च हे “उक्थ” ! प्रशस्य !
 “समुद्रम्” “वर्ष” वर्धय ॥

“अर्धानः”-“अर्षाणः”—इति पाठौ, “उक्थ”-उक्थ्यम्
 —इति च ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरादन्यस्य दशमखाध्यायस्य एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति वर्हिरानुषक् ।

१ ३ २ ३ २ ३ १ २
 येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*१*॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
 द्वादश-खण्डे—आघाये अग्निमिति त्वात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
 तत्र पथमा । “ये” ऋपयः “आ घा” आभिमुख्येन खलु
 “अग्निम्” “इन्धते” दौषयन्ति, येषाञ्च “युवा” नित्यतरुणः
 “इन्द्रः” “सखा” भवति, ते “आनुषक्” आनुपूर्व्येण “वर्हिः
 तृणन्ति” ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
 वृहन्निदिध एपां भूरि शस्त्रं पृथुः स्वसः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
 येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “एपाम्” ऋषीणाम् “इधः” “वृहत्
 इत्” महान् खलु, “भूरि” वहु “शस्त्रं” स्तोत्रस्वरूपञ्च “पृथुः”
 महान् । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
 अयुद्ध इद्युधा वृत्तं शूर आजति सत्वभिः ।

२३ १२ २३ १२

येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया । “युवा इन्द्रः येषां सखा” तेष्वन्तर्भूतः
 ऋषित् “अयुद्ध इत्” प्राग्योद्धैव सन् “युधावृतं” योद्धृभिर्भटे-
 रावृतं शत्रुं “सत्वभिः” आत्मीयैर्बलैः “शूरः” सन् “आजति”
 नमयति ॥ ३ ॥ [२१]

२३ २ २३ १२ २३ २३ १२ ३ १२

य एक इद्विदयते वसु मर्त्याय दाशुषे ।

१२३ १२ ३ १२ ३२

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥*१*॥

ऋ० गीतमः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ य एक-
 इति लक्षणात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यः” इन्द्रः
 “एकइत्” एकएव “दाशुषे” हविर्दत्तवते “मर्त्याय” मनुष्याय
 यजमानाय “वसु” धनं “विदयते” विशेषेण ददाति “अङ्ग”
 —इति क्षिप्र नाम (निघ० नै० ५, १७) “अप्रतिष्कृतः”
 परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवम्भूतः स
 “इन्द्रः” क्षिप्रम् “ईशानः” सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाए आ विवासति ।

३१ ३२ ३ २३ १२ ३२

उयं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “बहुभ्यः” मनुष्येभ्यः सकाशात् “यः
 चित् छि” य एव खलु यजमानः “सुतावान्” अभिपुत्रसोम-
 युक्तः सन् । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “आ विवासति” परि-
 चरति विवासतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३, ५, १०) “तत्”

तस्मै यजमानाय “उयम्”-उङ्गुणं “श्वः” बलम् “इन्द्रः”
“अङ्ग” चिप्रं “आपत्यते” आपतयति प्रापयति ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २२

कदा मर्त्तमराधसं पदा चुम्पमिव स्फुरत् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

कदा नः श्रुश्वद्विर इन्द्रो अङ्ग ॥*३॥ [२२]

अथ तृतीया । “अराधसं” हविलंचणेन राधसा धनेन
रहितमयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं “मर्त्तं” मनुष्यम् “इन्द्रः”
“पदा” पादेन “चुम्पमिव” अहिच्छत्रमिव “कदा” वा
“स्फुरत्” स्फुरिष्यति बधिष्यति ? यथा अहिच्छत्रं मण्डला-
कारेण शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्म-
च्छत्रं हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिस्फुलतीति बधकर्मसु (निघ०
२, १८, १४ १६ पठितत्वात्) । “नः” अस्माकं यष्टृणां
“गिरः” स्तुतिलक्षणा वाचः “इन्द्रः” “कदा” कस्मिन् काले
“अङ्ग” चिप्रं “श्रुश्वत्” श्रोष्यतीति कित्कर्षते अत्र निरुक्तम्—
“चुम्पमहिच्छत्रकभवति यत् चुभ्यते कदा मर्त्तमनाराधयन्तं
पादेन चुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्ग
(निघ० जै० ५, १७)”—इति चिप्रनामैतत् इति ॥३॥ [२२]

१ २

३ १ २२ ३ २ ३ १ २

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किसः ।

३ १ २

३ २ २ १ २

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उवशमिव येमिरे ॥*१॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । ऋ० अतुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ
गायन्तीति—तृचात्मकं सूक्तं तृतीयम्, तत्र प्रथमा । हे “शत-
क्रतो” बहुकर्मन् ! बहुयज्ञ ! वा इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “गायत्रिणः”

उद्गातारः “गायन्ति” स्तुवन्ति ; “अर्किणः” अर्चनहेतुमन्त्र-
युक्ता होतारः “अकम्” अर्चनीयम् इन्द्रम् “अर्चन्ति” स्तोत्र-
शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशमन्ति ; “ब्रह्माणः” ब्रह्मप्रभृतयः इतरै
ब्राह्मणाः ; “त्वाम्” “उद्येमिरे” उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र
दृष्टान्तः—“वशमिव” यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं
वशमुन्नतिं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुल-
मुन्नतं कुर्वन्ति, तद्वत् । एतामृच यास्क एवं व्याचष्टे—“गायन्ति
त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत
उद्येमिरे वंशमिव । वशो वनशयो भवति वनाच्छ्रूयतइति
वेति” (निरु० नै० ५, ५) । अर्कशब्दश्च बहुधा व्याचष्टे—
“अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदेना-
र्चन्त्यर्कमन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति सवृक्षः कटु-
किन्ना (निरु० नै० ५, ४)”—इति ॥ १ ॥

२७ २ २ २२ २ २२ २ २

यत्सानोः सान्वारुहो भूर्यस्पष्ट कर्त्स्वम् ।

२३ ३ १२ ३ १२ ३ १२

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णारेजति ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यद्” यदा “सानोः सानु” यजमानः
सानोः सानु, सोमवह्नौ समिदाद्याहरणाय पर्वतप्रदेशम्
“आरुहः” आरुटवान् । तथा “भूरि कर्त्स्वम्” बहुकर्म यागरूपम्
“अस्पष्ट” स्पष्टवान् उपक्रान्तवानित्यर्थः । “तत्” तदानीम्
“इन्द्रः” “अर्थं” यजमानस्य प्रयोजनं “चेतति” जानाति ।
ज्ञात्वा च “वृष्णिः” कामानां वषिंता सन् “यूथेन” मरुद्भणन
मद् “एजति” कम्पते, अस्य स्वानाद् यज्ञभूमिमागन्तुमि-
त्यर्थः ॥

“सानोः सान्वा रुहः” सानोः सानुमारुहत्—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ २४ ३ २ ३ २३ १ २ ३ २
युञ्क्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

१ २ ३ १ २ २
अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥*३*॥ [२३]

इति पञ्चमः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे “सोमपाः ।” सोमपानयुक्तेन्द्र ! “हरी” त्वदीयावश्वौ “युञ्क्त्वा हि” सर्वथा संयोजय । “अथ” अनन्तरं “नः” अस्मदीयानां “गिरां” स्तुतीनाम् “उपश्रुतिं” समीपे श्रवणमुद्दिश्य “चर” तत्त्वदेशे गच्छ । कीदृशी हरी ? “केशिना” स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्ती, “वृषणा” सेचनसमर्थी युवानो, “कक्ष्यप्राः” अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्यः, तस्य पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥

“युञ्क्त्वा” “युक्त्वा—इति पाठौ ॥

युञ्क्त्वा—सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) शिष्यते, “इप्रचोऽतस्तिडः (३, १, ३)”—इति संहितायां दीर्घत्वम् । केशिना—प्रशस्ताः केशाः अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः, “सुपां सुलुगित्वादिना (७, १, ३८) द्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा—वृषु सृषु सेचने (भा० प०) “कनिन्युवृषितच्चिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः”—इति कनिन् “ञ्जित्वादिनिन्त्यम् (६, १, १८७)”—इत्याद्युदात्तः, “वा ष-पूर्वस्य निगमे (६, ४, ८)”—इति उपधायाः षचे दीर्घाभावः, पूर्ववदाकरः (७, १, ३८) । कक्ष्यप्राः—कक्ष्ययोर्भव कक्ष्यं सूचं तत् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ, प्रा पूरणे

(अदा० प०), “आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)”—कप्रत्ययः,
 कृदुत्तरपदप्रकृति स्वरैणान्तोदात्तत्वम् (६, २, १३८)—
 ओंकारः पूर्ववत् (७, १, ३८) । अथा—“निपातस्य च
 (६, २, १३६)”—इति संहितायां दीर्घः । नः—“अनुदात्तं
 सर्वमपादादौ (८, १, १८)”—इत्यनुवृत्तौ “बहुवचनस्य
 वस्रसौ (८, १, २१)”—इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र !—
 सोमपा !—इत्युभौ “आमन्वितस्य च (८, १, १८)”—इति
 सर्वानुदात्तौ । गिरां—“सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (६,
 १, १६८)”—इति विभक्तिरुदात्ता । उप—शब्दो निपात-
 त्वादाद्युदात्तः (फि० ४, १२), श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ वनिति कृत्यचौ इति तु
 वर्जिततादिपरत्वात् गतेः प्रकृतिस्वरः परनिपातः ॥ ३ ॥ [२३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराष्टकस्य दशमस्याध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो दार्ढ्यं निवारयन् ।

पुमार्थश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थं-महेश्वरः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमः प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्री दीर तुङ्ग

भूपाल सामाज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

साधवीथे सामवेदार्थ प्रकाशे उत्तराष्टके

दशमीऽध्यायः ॥ १० ॥

यस्य निःश्वमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातोर्थ महेश्वरम् ॥ ११ ॥

२० १/१
८-५२

अथ पठप्रपाठकः ।

अथैकादशोऽध्याय आरभ्यते ।

१२ १ १ २ ३ २ २ ३, १ २
सुप्रमिद्धो न आ वह देवाः अग्ने हविष्मते ।

१२ ३ १ २
होतः पावक यच्चि च ॥ *१६ ॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । क० गायत्री । दे० आप्री । तत्र प्रथम-खण्डे—सुप्रमिद्ध इति चतुर्द्धचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “अग्ने !”, “सुप्रमिद्धः” एतन्नामकस्त्व “नः” “अस्मदीयाय” “हविष्मते” यजमानाय तदनुग्रहार्थं “देवान्” “आवह” । हे “पावक” शोधक ! “होतः” ! होमनिष्पाद-कान्ने ! “यच्चि च” यज च ॥ सुप्रमिद्धः—समः क्रिया-विशेषणत्वेन गतिमञ्जकत्वात् प्रादिसमासः, शोभनवाचिनः सुग्रहस्य तु “विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (२, १, ५०)”—इति समिद्धपदेन कर्मधारयः समासः, सुग्रहः प्रातिपदिक-स्वरिणान्तोदात्तः, “कर्मधारये निष्ठा (६, २, ४६)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, क्रियाविशेषणत्वे हि सुग्रहस्य गति-त्वात् प्रादिसमासे “गतिरनन्तः (६, २, ४८)” इति “समा यदुत्तरः” इति समो यदुत्तरत्वं तदेव ऊदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन (६, २, १३८) स्वास्थतीति सुग्रहोऽनुदात्तः स्यात् । देवाः अग्ने— “दोर्घादटि समानपादे (८, ३, ८)”—इति नकारस्य रत्वम्, “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु धा (८, ३, २)”—“आतोऽटि

नित्यम् (८, ३, ३)—इत्यनुनासिकः । हविष्मते—हविर-
 स्यास्तौति मतुप्, “तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)”—इति भत्वेन
 पदत्वबाधितत्वात् रुत्वम् । होतः—पावक—एतच्छब्दयोरा-
 मन्वितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात् पराङ्ग-
 वद्भावाभावात् तन्निवन्धनमैकस्वर्यम्, न च द्वितीयस्यामन्वित-
 स्याष्टमिक-(८, १, १८)-निघातेनैकस्वर्यम्,—“आमन्वितं
 पूर्वमविद्यमानवद् (८, १, ७२)”—इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन
 पदादपरत्वात् पादादित्वाच्च परस्य सामानाधिकरण्येऽपि होत-
 रित्यस्य विशेषत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वम्, अतएवाविद्य-
 मानवत्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः—इति नैकस्वर्य-
 सिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यम् ; अतः पुनानीति पावकः
 —इत्यवयवप्रसिद्धस्त्रीकारेण विशेषणत्वाद्होतरिति विशेष्यम्,
 तच्च सामान्यवचनम् इति “नामन्विते समानाधिकरणे (८,
 १, ७३)”—इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वादपादा-
 दित्वाच्च द्वितीयामन्वितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे
 सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यच्च—यजे-
 लोपः सिपि “वहुसञ्चन्दसि (२, ४, ७३)”—इति शपो लुक्
 व्रथादिना (८, २, ३६) पत्वम्, “पढोः कश्चि (८, २, ४१)”—
 इति कत्वम्, सेर्हिरादेश्छान्दसत्वान्न भवति, सिपः पित्त्वे-
 नानुदात्तत्वाद्वातुस्वरएव (६, १, १६२) शिष्यते, न च
 “तिङ्तिङः (८, १, २८)”—इति निघातः पूर्वस्य पावकेत्या-
 मन्वितस्य विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्, अतएव तस्याच्चव-
 धायकत्वे होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् न,—यच्चि-
 पदापेक्षया हातारित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ; ननु
 “नामन्विते समानाधिकरणे (८, १, ७३)”—इति तस्य
 नित्यमविद्यमानवत्त्वम्, न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन

समानाधिकरणपरत्वाभावः ; यच्चिपदस्यैव हि कार्यं प्रति
पावकपटं पूर्वत्वादविद्यमानवत् स्यात्, होतःपदमविद्यमान-
वच्चप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्विद्यमानवदेवेति भवत्येव होत-
रित्यस्याविद्यमानवच्चप्रतिषेधः, अतस्तस्याविद्यमानवत्त्वात्तद-
पेक्षया यचीति निघातः प्राप्नोत्येव ? सत्यम् ;—अत्र यची-
त्यस्य चशब्दपरत्वात् “चादिषु च (८, १, ५८)”—इति
निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
मधुमन्तं तनूनंपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे ।

३ १ २ ३ १ २
अद्या क्णुञ्चूतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “कवे !” मेधाविन्नग्ने ! “तनूनंपात्”—
एतन्नामकस्त्वम् “अद्य” अस्मिन् “नः” अस्मदीयं “मधुमन्तं”
रसवन्तं “यज्ञं” यजनोयं हविः, “देवेषु” “क्णुञ्चि” कुरु
प्रापयेत्यर्थः । किमर्थम् ? “क्तये” अस्मद्रक्षणाय ॥
“क्तये”-“वीतये”—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ १ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ १ १ १ २
नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञ उप ह्वये ।

१ १ १ २ १ १
मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “इह” देवयजनदेशे “अस्मिन्” वर्त्तमानं
यज्ञे “नराशंसम्”—एतन्नामकमग्निम् “उपह्वये” आह्वयामि ।
कौटुम्भम् ? “प्रिय” देवानां प्रीतिहेतुः, “मधुजिह्वं” मधुर-
भापिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा, “हविष्कृतं”
हविषो निष्पादकम् ॥ ३ ॥

१२ २ १ २, २ १ २, २ १ २ २ १ २ २
अग्ने सुखतमे रथे देवान् ईडित आ वह ।

२ २ २ २ १ २
असि होता मनुर्हितः ॥*४*॥ [१]

अथ चतुर्थी । इदं-शब्दाभिधेय ! हे “अग्ने !” “ईडितः” अस्माभिः स्तुतः सन् “सुखतमे” अतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चित् “रथे” “देवान्” स्थापयित्वा कर्मभूमौ “आ वह” इदं शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीडित इति विशेषणम् । “मनुर्हितः” “मनुना” मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण “हितः” अत्र स्थापितः त्वं “होता” देवानामाह्वातासि ॥४॥ [१]

२ २ २ ७ २ २ २ १ २ २ २ २ २ २
यद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्थमा ।

२ १ २ २ १ २ २
सुवाति सविता भगः ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० आदित्यः । यद-
द्येति ढचात्मक द्वितीय सूक्तम् । तत्र प्रथमा । “यत्” धनं
“नः” अस्माकम् अपेक्षितं “तत्” “अद्य” अस्मिन् काले
“सूरं” “उदितं” सति प्रातःसमये “अनागाः” पापहन्ता,
“मित्रः”, “अर्थमा” “सविता”, “भगः” च—एतत् प्रत्येकं
“सुवाति” प्रेरयत् अथवा अनागा मित्रो अर्थमा भवतु,
तदौषितं भगो भजनोयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ ७ २ १ २ २
सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्मुदानवः ।

१ २ १ २ १ २ १ २
ये नो अण् होऽतिपिप्रति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सञ्चयः” मन्निवासः “सुप्रावीरस्तु”
सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु प्रशब्द आदरार्थः । “प्र” प्रकर्षेण
“नु” क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदा ? इत्युच्यते—हे “सुदा-
नवः” ! सुदानाः ! युष्माकं “यामन्” यामनि गमने सति,
कीदृशानां गमने ? ये यूयमागत्य “नः” अस्माकम् “अंहः”
पापम् “अति पिप्रति” अतिपारयथ, तेषां गमन इति ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २ २ २
उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य दे ।

३ १ १ २
महो राजान ईशते ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “ये” मित्रादयस्त्रयः
“स्वराजः” सर्वस्य स्वामिनः “अदितिः” येषाञ्च माता, सन्ति;
ते “अदब्धस्य” अहिंसितस्य रक्षकस्य “महः” महतः “व्रतस्य”
अस्य कर्मणः “राजानः” स्वामिनः, ते “ईशते” समर्था भवन्ति
अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम्—“ये” मित्रा-
दयोऽदितिय “अदब्धस्य” व्रतस्य “स्वराजः” ईश्वरास्ते “महः”
महतः अस्मदभिमतधनस्य “राजानः” स्वामिनः सन्तः “ईशते”
अस्मभ्यं दातुम् ॥ ३ ॥ [२]

१ १ ३ १ २ ३ १ २ २
उ त्वा मन्दन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः ।

१ १ ३ १ २
अव ब्रह्माद्रिषो जहि ॥*१*॥

ऋ० प्रगायः । छ० गायत्री । दे० सोमः । उच्येति
वृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां
“सोमाः” “उत्” उत्कृष्टं “मन्दन्तु” मादयन्तु । हे “अद्रिवः !”

वज्रवन्दिन्द्र ! त्वं “राधः” अन्नं “कणुष्व” अस्मभ्यं कुरु ।
किञ्च “ब्रह्मद्विपः” ब्राह्मणद्वेष्टृन् “अव जहि” ॥

“सोमाः”-“सोमा”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २
पदा पणीनराधसो नि वाधस्व महात् असि ।

१७ २ २ २ १ २२

न हि त्वा कश्च न प्रति ॥*२॥

अथ द्वितीया । “पणीन्” लुब्धान् “अराधसः” यष्टव्य-
धनरहितान् केवलधनान् “पदा” पादेनातिक्रम्य “निवाधस्व”
नितरां वाधस्व । हे इन्द्र ! त्वं “महान् असि” “त्वा”
त्वया “प्रति” प्रतिनिधिसदृशः “कश्चन” कश्चिदपि देवोऽसुरो
मनुष्यो वा “न हि” नास्ति खलु ॥

“पणीनराधसः”-“पणीरराधसः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ २ २ १ २२

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् ।

१७ २ १ २

त्वत् राजा जनानाम् ॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “त्व” “सुतानाम्” अ-
पुतानां सोमानाम् “इशिषे” ईश्वरो भवसि, तथा “त्वम्”
असुतानाम् वर्त्तमानानाञ्च ईशिषे । किञ्च “त्व” सर्वेषां
“जनानां” “राजा” भवसि ॥ ३ ॥ [३]

१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 आ जागृविर्विप्र ऋतं मतीनाथ् :

०५ १ १ २ ३ १ २
 सोमः पुनानो असदच्चमूपु ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 सपन्ति यं मिथुनासो निकामा

२ १ २ २ १ २ २ १ २
 अध्वर्यवो रधिरासः सुहस्ताः ॥ ११ ॥

ऋ० पराशरः । क० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
 खण्डे—आजागृविरिति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 “जागृविः” जागरणशीलः “ऋतम्” ऋतानां सत्यभूतानां
 “मतीनां” स्तुतीनां “विप्रः” ज्ञाता स “सोमः” “पुनानः”
 पूयमानः सन् “चमूपु” चमसेषु “आसदत्” आसीदति,
 “मिथुनामः” परस्परं सङ्गताः, “निकामाः” नितरां कामय-
 मानाः “रधिरासः” यज्ञनेतारः “सुहस्ताः” कल्याण-पाणयः
 “अध्वर्यवः” पवित्रेण “यं” सोमं “सपन्ति” स्पृशन्ति सप सम-
 वाये (भा० प०) । ‘सपन्तिः स्पृशन्ति-कर्म’—इति नैसर्काः ॥

“ऋतम्”-“ऋता”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ३ २ १ १ २ ३
 स पुनान उप सूरि दधान

१ २ ३ १ २ २ १ २ २
 ओभे अप्रा रोदसी वी प आवः ।

३ १ २ १ १ २ १ २ २
 प्रिया चिद्यस्य प्रियसास जती

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 सतो धनं कारिणे न प्र यत्सत् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “पुनानः” पूयमानः “दधानः” यज्ञादि-
कर्म-धारकः “सः” सोमः “सूरे” प्रेरके इन्द्रे “उप” गच्छति ।
किञ्च “उभे रोदसी” द्यावा-पृथिव्यौ “आ अप्राः” स्व-महिम्ना
आ पूरयति । तथा “सोमः” “आवः” स्व-तेजसामां विवृणोति
वृणोते: “मन्त्रे घसेति (२, ४, ८१)” चुर्लुक्, “ऋन्दस्यपि
दृश्यते (६, ४, ७३)”—इत्यङागमः । “पूर्वंपदात् (८, १,
१०६)”—इति स-इत्यस्य सांहितिकं पत्वम् । “प्रिया” षष्ठा
आकारः (७, १, ३८) प्रियस्य “यस्य” “सतः” दिव्यमानस्य
सोमस्य यद्वा, ‘प्रिया’ प्रियाणि प्रयच्छतः सोमस्य “प्रियसांसः”
अत्यन्तं प्रियतमा धाराः “ऊतौ” ऊत्वै रक्षणाय भवन्ति “सः”
सोमः “नः” अस्मभ्यम् “धनं” “प्रयंसत्” प्रयच्छतु यच्छतेर्लेटि
सिप्यङागमः । तत्र दृष्टान्तः—“कारिणे न” यथा कारिणे
भृतकाय भृतिं प्रयच्छति तद्वत् ॥

“दधानओभे”-“दधानोभे”—इति पाठौ, “सतोधन”-
“सतूधनम्”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो

३ २ ३ २ ३ १ २
मौद्वाण् अभि नो ज्योतिषावीत् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यत्र नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः

३ १ २ ३ १ २ ३ २
स्वर्विदो अभि गा अद्रिमिषान् ॥ २३ ॥ [४]

अथ तृतीया । “वर्धिता” देवानां स्व-कला-प्रदानेन वर्ध-
यिता “वर्धनः” स्वयं वर्धमानः “पूयमानः” पवित्रेण पूयमानः
“मौद्वाण्” कामानां सेक्ता “सः” सोमः “नः” अस्मान्

“ज्योतिषा” स्वतेजसा “अभ्यावीत्” अभिरचतु “यत्र” यस्मिन् सोमे प्रसन्ने सति “पदज्ञाः” पण्डितिरपहृतानां गवां पदानि जानन्तः “स्त्रविदः” सर्वज्ञाः सूर्यं जानन्ती वा “नः” अस्माकं “पूर्वं” चिरन्तनाः “पितरः” अङ्गिरसः “गाः” पशून् लब्धुम् “अद्रिम्” शिलोच्चयम् “अभि” लक्ष्य गन्तुम् “इष्यन्” ऐच्छन् ॥

“यत्रनः”-“वेनान्”—इति पाठी, “इष्यन्”-“ष्यन्”—इति च ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
मा चिदन्यद्वि शं सत सखायो मा रिषखत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
इन्द्रमित्स्तोता वृषणं सचा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
सुते मुहुक्त्वा च शं सत ॥ १ ॥

ऋ० प्रगाथः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ माचिदन्यदिति प्रगाथाल्लके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “सखायः !” समानख्यानाः स्तोतारः ! इन्द्र-स्तोत्रात् “अन्यत्” स्तोत्रं “मा चित् विशंसत” सौधोच्चारयत, “मा रिषखत” मा हिंसिता भवत अन्यदीय-स्तोत्रोच्चारणेन हयोपचीणा मा भवत, “सुते” अभिषुते सोमे “वृषणं” कामानां वर्षितारम् “इन्द्रम् इत्” इन्द्रमेव हे प्रस्तोवाद्यः ! “सचा” सह “स्तोत” स्तुत । हे प्रथास्त्रादयः ! “उक्त्वा च” उक्त्यानि शास्त्राणि च इन्द्र-विषयाणि यूयं “सुहुः” पुनः पुनः “शंसत्” ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
अवक्रक्षिणं वृषभं यथा जुवं गां न चर्षणीसहम् ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २
विद्वेषणं संवननमुभयङ्करं मध्विष्टमुभयाविनम्

॥२२॥ [५]

अथ द्वितीया । “वृषभं यथा” वृषभमिव “अवक्रचिणम्”
अवचर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारं “जुवं” शीघ्रकारिणं “गां
ने” गामिव वृषभिव “चर्षणीमहम्” मनुष्याणां शत्रुसुताना-
मभिभवितारं, “विद्वेषणं” विद्वेषारं शत्रूणां, “संवननं”
सम्यक् सम्भजनौयं स्तोत्रभिः “उभयङ्करं” नियहानुग्रहयो-
रुभयोः कर्तारं “मध्विष्टं” दाढतमम् “उभयाविनं” दिव्य-
पार्थिव लक्षणेन उभय-विधानेनोपेतम् । यद्वा, स्यावर-जङ्गम-
रूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवा उभयविधैः
स्तोत्रभिर्द्वैष्टृभिश्चोपेतम्—एवविधमिन्द्रमित्स्तोत्रेति पूर्वशा-
न्वयः ॥

“जुवं”-“जुरं”—इति पाठौ, “संवननं”-“सवनना”—इति
च ॥ २ ॥ [५]

२ १ १ २ २ २ २ १ २ २

उदु त्वे मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।

२ १ २ २ १ २ २

सत्वाजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव

॥२३॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ उदुत्व
इति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “त्वे” ते
प्रसिद्धाः “मधुमत्तमाः” अतिशयेन मधुराः “गिराः” स्तुति-
रूपया धात्वा “स्तोमासः” विष्टदादिस्तोमास “उदीरते”
हे इन्द्र ! त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ईर गतौ

अदादिकः (आ०) । तत्र दृष्टान्तः—“सत्राजितः” सहैव
 यत्रून् जयन्तः “धनसा” धनानि सम्भजन्तः वन षण् सम्भक्तौ
 (भ्वा० प०), “जन-सन-खन क्रम-गमो विट् (३, २, ६७),
 “विद्धुनोरनुनामिकस्थात् (६, ४, ४१)”—इत्यात्वम्, “अक्षि-
 तोतयः” अक्षिताः क्षय-रहिताः उतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः
 क्षियो भावे निष्ठा, “निष्ठायामण्यदर्थे (६, ४, ६०)”—इति-
 पर्युदासाद्दीर्घाभावः अत एव “क्षियो दीर्घात् (८, २, ४६)”
 —इति निष्ठा-नत्वाभावस्य “वाजयन्तः” वाजमन्त्रमिच्छन्तः
 वाचि “न हृन्दस्यपुत्रस्य (७, ५, ३५)”—इतीत्वदीर्घयोः
 प्रतिषेधः, एवंगुणविशिष्टाः “इथा इव” ते यथा विविधमित-
 स्तत उत्तिष्ठन्ति तद्दुदीरत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद्वीतमाशत ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रो स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन्
 ॥२॥ [६]

अथ द्वितीया । “कण्वाः” कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषयः “इव”
 स्तुवन्तः “भृगवः” भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः “धीतम्” आध्या-
 न्तम् “विश्वमित्” व्याप्तं तमेव “इन्द्रम्” “आशत” आनशिते
 “सूर्या इव” यथा सूर्येरशमयः सर्वे जगद् व्याप्नुवन्ति तद्वत् ।
 अपि च “प्रियमेधासः” प्रिययज्ञाः एतत्सप्तका वा “आयवः”
 मनुष्याः तमेवेन्द्रं “महयन्तः” पूजयन्तः “स्तोमेभिः” स्तोत्रैः
 “अस्वरन्” अस्तुवन् सू शब्दोपतापयोः भौवादिकः (प०) ।

“आशत”-“आनशः”—इति षाठौ ॥ २ ॥ [६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पर्युपु प्र धन्व वाजसातये परि हवाणि सक्षणिः ।

३ २ २ १ १ २ १ २
 द्विपस्तरध्या ऋणया न ईरसे ॥*१*॥

ऋ० ऋणः वसदस्युः वा । क० पिपीलिकमध्या त्रिपदा
 विष्टुप् । दे० सोमः । अथ पर्युष्विति ढचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्—
 तत्र प्रथमा । हे सोम ! “सु” सुष्टु “वाजसातये” अस्मान्मन्त्र-
 दानायेव “परि प्रधन्व” परितः प्रगच्छ यदा, “वाजसातये”
 अन्नस्य लाभाय सङ्ग्रामं प्रगच्छ । किञ्च “सन्नधिः” सहन-
 शीलस्त्वं “द्वत्राणि” शत्रून् परिगच्छ । तदेवोच्यते—“नः”
 अस्माकम् “ऋणया” ऋणानां यापयिता विनाशयिता त्वं
 “द्विपः” शत्रून् “तरध्वै” तरीतुं ङन्तुम् “ईरसे” परिगच्छति ।
 “ईरसे”-“ईयसे”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 अजीजनो हि पवमान सूर्य्यं विधारे शक्नना पयः ।

१ २ २ १ २ ३ १ २
 गोजीरया रंइमाणः पुरन्ध्या ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” सोम ! त्वं “पयः” पयस
 उदकस्य “विधारे” विधारके अन्तरिक्षे “शक्नना” सामर्थ्येन
 बलेन “सूर्य्यम्” “अजीजनः हि” उत्पादितवान् भवसि खलु ।
 कीदृशः ? “गोजीरया” स्तोत्रभ्यो गवां प्रेरकेण स्तोत्रुणां
 प्रेरितपशुकेनेत्यर्थः, तादृशेन ; “पुरन्ध्या” बहुविधप्रज्ञानेन
 युक्तः “रंइमाणः” वेगं कुर्वाणस्त्वं सूर्य्यमजीजनः ॥ २ ॥

२ २ १ २ २ १ १ २ १ २
 अनु हि त्वा सुतथ् सोम मशामसि ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया ।—इति तृतीयाया ऋचः प्रतीकमिदम् ।
 सा चान्यत्र (छ० आ० ५, १, ५, ६—१भा० २४३५०
 (व्याख्याता ३३॥ [७]

२ ३ १ २
परि प्र धन्व० ॥*१*॥

ऋ० ऋणः त्रसदस्युः वा । क० द्विपदापंक्तिः । दे० सोमः ।
अथ परिप्रधन्वेतिदृचात्मकं पञ्चसं सूक्तम्—तत्र प्रथमाया ऋचः
“परिप्रधन्व” —इति प्रतीकमिदम् । सा चान्यत्र (क० आ०
५, १, ५, १—१ भा० २४१ पृ०) व्याख्याता ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
एवामृताय महे चयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः
॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “शुक्रः” दूतः “दिव्यः”
दिवि भवः “पीयूषः” देवैः पातव्यः “सः” त्वम् “अमृताय”
अमरणाय “महे” महते “चयाय” निवासाय च “एवम्
अर्ष” एवं पवस्व जर ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयाक्त्वे दद्याय विष्टे च देवाः
॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “सुतस्य” अभिपुत्रस्य “ते”
तव स्तम्भूतं रसमिति शेषः “इन्द्रः” “पेयात्” पिबतु
पिबतेराशीर्लिङि रूपम् । किमर्थम् ? “क्त्वे” कृतवे
प्रज्ञानाय “दद्याय” वलाय “च” किञ्च, यमौ “विष्टे” सर्वे
“देवाः” च त्वदीयं-रसं पिबन्तु ॥

“पेयात्”-“पेयाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदायं प्रथमं चतुस्रस्य एकादश्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ ३ १ २ ३ १ १
सूर्यस्यैव रश्मयो द्रावयित्त्वो

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मत्सरासः प्रसुतः साकमीरते ।

१ २ ३ १ ८ ३ १ २ ३ २ ३
तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥*१*॥

ऋ० द्विरण्यस्तूपः । छ० जगती । दे० सोमः । अथ
तृतीयखण्डे—सूर्यस्यैवेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । “सूर्यस्य” सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्यादित्यस्य
“रश्मय इव” सर्वतो व्यापकाः किरणा इव “द्रावयित्त्वः”
सर्वत्र द्रवणशीलाः “मत्सरासः” मदकराः “प्रसुतः” प्रकर्षेण
सुताः अभिपुताः एकवचनं छान्दसम् (३, १, ८५) “आशवः”
ग्रहेषु चमसेषु च व्याप्ताः “सर्गासः” सृज्यमानाः सोमाः “ततं”
विस्तृतं “तन्तुं” तन्तुभिः कृतं वस्त्रं दशापवित्रं “साकं” सह
युगपत् “परि ईरते” परितो गच्छन्ति । ते सोमाः “इन्द्रा-
दृते” इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यत् “किञ्चन धाम” देवशरीरं लक्ष्मी-
कृत्य “न पवते” न गच्छन्ति ॥ इन्द्रस्य धाम्नो यष्टव्यत्वञ्च
“अयाङ्गीन्द्रस्य प्रिया धामानि”—इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥१॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ १
उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु

३ १ २ १ २ ३ १ २
मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
पवमानः सन्तनिः सुन्वतामिव

१ १ २ १ ४ ३ १ २
मधुमां द्रप्सः परि वारमर्षति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अस्मिन् परिवादरूपे स्तोत्रे इन्द्रे “मतिः” स्तुतिरूपा “पृच्यते” स्तोत्रभिः संयोज्यते पृची सम्यक् (दि० आ०) । तथा “मधु” मदकरः सोमः इन्द्रार्थं “मिच्यते” अद्विर्यवसक्तुभिश्च चित्तो भवति, ततः “मन्द्राजनी” अज गतिचेपणयोः (अदा० आ०)—इत्यस्य ल्युटि डीपि रूपम् मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री सोमधाराः तस्येन्द्रस्य “आसनि” आस्ये “अन्तर” मध्ये “चोदते” प्रेष्यते आस्यशब्दस्य “पद्मो-मासित्वादिना (६, १, ६३) आसन्नित्वादेशः । किञ्च “सन्तनिः” यद्वादिषु सम्यक् विस्तृतः “सुन्वताम्” अभिषुत-वतां यजमानानां सम्यन्विनो, “पवमानः” पूयमानः सोमः “द्रप्सः” द्रुतगमनशीलः “वारम्” अविवालयमयं पवित्रं “परि” परितः “अर्षति” गच्छति । “इव”—इति पादपूरणः ॥

“सुन्वतामिव”—“प्रघ्नतामिव”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उचा मिमेति प्रति यन्ति धेनवो

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
देवस्य देवीरुप यन्ति निष्कृतम् ।

~~३ १ २ ३ १ २ २ २ २ २ ३~~
अत्यक्रमोर्दजुनं वारमव्ययमत्कं

३ १ २ ४ ३ १ २
न नित्तं परि सोमो अव्यत ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । “उच्चा” रेतमः सेक्ता वृषभः पुरतो “मिमेति” शब्दायते भाङ् माने शब्दे च (ङ्गा० आ०) तं वृषभं “धेनवः” गावः “प्रति यन्ति” अनुगच्छन्ति । तथा “देवस्य” द्यौत-मानस्य संस्कृतं स्थानं “देवोः” देव्यः स्तुतयः “उपयन्ति” उपगच्छन्ति अनेनादितसोमः स्तुतिभिर्याभिधीयते । सोमो हि द्रोणकलशाभिगमनकाले शब्दं करोति, तमनु धेनवः प्रीणयित्वाः स्तुतयः परियन्ति देवस्य स्थानं स्तुतयोऽभि-गच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः “अर्जुनं” श्वेतवर्णम् “अव्य-यम् अविमयम् अवेः स्त्रभूतं “वारं” वालं पवित्रम् “अत्य-क्रमीत्” अतिक्रामति अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किञ्च सोमः “अत्वां न” आत्मीयकवचमिव “नित्तम्” उज्ज्वलं अपणद्रव्यम् “परि अव्यत” परितः संवृणोति ।

“मिमेति”-“मिमाति”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [८]

३ २३ ३ १ २ ३ २ ३
अग्निं नरो दौधितिभिररण्यो-

१ २ ३ २
हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥*१*॥

ऋ० वगिष्ठः । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अग्निन्नर इति ढचात्मक द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “नरः” ! नेतार ऋत्विजः ! यूयं “प्रशस्त” प्रकर्षेण स्तुतं “दूरेदृशं” दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा “गृहपतिम्” गृहाणां पालकम् “अथव्युम्” अगम्यम् अतनवन्तं वा “अग्निम्” “अरण्योः” सकाशात् “हस्तच्युतं” अस्तगतं “दौधितिभिः” अद्भुतिभिः “जनयन्त” उत्पादयन्त ।

“हस्तयुतञ्जनयन्त” “हस्तयुतीजनयन्त”—इति पाठौ
 “यद्यद्युम्”-“अद्यद्युम्”—इति च ॥ १ ॥

१ ३ २४ ३ १ ४ ३ क २४
 तमग्निमस्ते वसवो न्यूरखंत्सु-

१ २ ३ १ २ १ १ २
 प्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।

१ २ ३ २४ २ २ ३ १ २
 दक्षाय्यो या दम आस नित्यः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “यः” अग्निः “दमे” गृहे गृहे “दक्षाय्यः”
 पूजनीयो हविर्भिः समर्हनीयो वा “नित्यः” अजस्रः “आम”
 बभूव “तं” “सुप्रतिचक्षं” सुप्रतिदर्शनम् “अग्निं” “कुतश्चित्”
 सर्वस्मादपि भयहेतोः “अवसे” रक्षणाय “वसवः” वासकाः
 वसिष्ठाः स्तोतारः “अस्ते” गृहे “न्यूरखन्” न्यदधुः ॥ २ ॥

१ २ २ १ १ १ २ ३ क १२
 प्रेडो अग्ने दीदिहि पुरो नाऽजस्रया सूर्यां यविष्ठ ।

१ १ २ ३ १ २ २ १ १ २
 त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥ *३* ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “यविष्ठ !” युवतमाग्ने ! “प्रेडः” प्रक-
 र्पणं समिद्धः त्वम् “अजस्रया” असरणशीलया “सूर्यां”
 ज्वालया “नः” अस्मदर्थं “पुरः” पुरस्तात् आहवनीयस्थाने
 “दीदिहि” दीप्यस्व । “त्वां” “शश्वन्तः” बहवः “वाजाः”
 अन्नानि हवींषि “उपयन्ति” उपगच्छन्ति ॥ ३ ॥ [१०]

१ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २
 आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

३ १ २ २ १ २
 पितरं च प्रयन्त्सुः ॥ *१* ॥

ऋ० सार्पराज्ञो । छ० गायत्री । दे० आत्मा । आयज्ञो-
रिति ढचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “गौः”-गमन-
शीलः “पृथ्विः” प्राष्टवर्णः व्याप्ततेजाः “अयं” सूर्यः “आक्र-
मीत्” आक्रान्तवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य
च “पुरः” पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि “मातरं” सर्वस्य भूतजा-
तस्य निर्मात्रीं भूमिम् “असदन्” आसीदति प्राप्नोति मदेच्छा-
न्दसो लुङ्, लुदित्वात् च्चेरडादेशः । ततः “पितरं” पालकं
दुलोकं “च” शब्दादन्तरिक्षञ्च “प्रयन्” प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन्
“स्रः” सु-अरणः शोभनगमनो भवति यद्वा, पितरं स्रः दुलोकं
प्रयन् वर्त्तते ॥ १ ॥

३ १ २

३ २७

३ १ २

३ २

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

१ २२

३ १

२२.

व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥२॥

अथ द्वितीया “अस्य” सूर्यस्य “रोचना” रोचमाना
दोषिः “अन्तः” शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना “चरति” वर्त्तते ।
किङ्कुर्वती ? “प्राणादपानती” मुख्यप्राणस्य प्राणाद्या वृत्तयः,
तत्र प्राणनं नाडीभिरुड्डी वायोनिर्गमनम्, तथाविधात्
प्राणात् प्राणनात् अनन्तरम् अपानती, अपानं तत्राडीभि-
रवाद्गुखं वायोर्नमनं तत् कुर्वती, अपपूर्वादनितेः लटः शब्द,
अदादित्वाच्छपो लुक्, “उमितय (४, १, ६)”—इति डीप्,
“गनुरनुमः (६, १, १७३)”—इति नद्यनुदात्तत्वम् । यद्वा,
“पन्तः” द्वावापृथिव्योर्मध्ये, “अस्य” सूर्यस्य “रोचना”
रोचमाना दोषिः “चरति” गच्छति । रुच दीप्तो (भा०
पा०), “अनुदात्तेतय इत्यादेः (३, २, १४८)”—इति

युच् । किङ्कुर्वती ? “प्राणात्” प्राणनात् उदयानन्तरम् “अपा-
नती” सायं समये अस्तं गच्छतीति । ईदृश्या दीश्या युक्तः
अतएव “महिपः” महान् सूर्यः “दिवम्” अन्तरिक्षम् उदया-
स्तमययोर्मध्ये “व्यख्यन्” विचष्टे प्रकाशयति ॥ महिपः—
महिः “अविमह्योष्ठिपञ् (उ० १, ४५)”—इति श्रीणादिकः
ष्ठिपच् प्रत्ययः । व्यख्यन्—“चच्छिङः ख्याच् (२, ४, ५४)”,
छान्दसे लुङि “अस्यतिवक्ति (३, १, ५२)”—इत्यादिना
चुरेडादेशः ॥ २ ॥

२ १३ ० १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्रिंशद्दाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।

२ ३ २ २ १ २ १ २
प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ *३* ॥ [११]

इति अर्धप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “त्रिंशत्” “धाम” धामानि स्थानानि चन व
व्यत्ययः (३, १, ८५) “वस्तोः” वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि
“अहं” शब्दोऽवधारणे “द्युभिः” सूर्यस्य दीप्तिभिरेव “विरा-
जति” विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्ययेनैकवचनम् (३, १, ८५) ।
सुहृत्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते ; पञ्चदश रात्रेः, पञ्चदशाहः ।
“पतङ्गाय” पतन् गच्छतीति पतङ्गः सूर्यस्तस्मै सूर्याय,
स्तुतिरूपा “वाक्” “प्रति धीयते” पतिसुखं धीयते प्रतिमुखं
स्तोत्रभिः विधीयते क्रियते यद्वा, “वस्तोः” अहनि “त्रिंशद्दा-
मानि” घटिकाभिप्रायमेतत्, त्रिंशत् घटिकाः ; “अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया (२, ३, ५)” । एतावन्तं कालं “द्युभिः”
दीप्तिभिः असी सूर्यो “वि राजति” विशेषेण दीप्यते, तस्मिंश्च
समये “वाक्” त्रयीरूपा “पतङ्गाय” “प्रतिधीयते” प्रतिमुखं

धीयते तं सूर्यं सेवत इत्यर्थः । श्रूयते हि—“ऋग्भिः पूर्वाह्ने
दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः”—इत्यादि
॥ ७ ॥ [११]

इति सामवेदाद्यप्रकाशे उत्तरायनस्य एकादशस्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थं-महेश्वरः ॥ ११ ॥
इति षष्ठस्य प्रथमोऽर्द्धप्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्राजाधिरान परमेश्वरं वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीर ब्रह्म-भूपात्र-
साहाय्य धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदाद्य-
प्रकाशे उत्तरायनस्य एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ १२ ॥
द्वादशोऽध्याय आरभ्यते ।

२ १२ ३१ २२ २ ११
उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।
१२ २१ २ ३२
आरे अस्मि च शृण्वते ॥ १२ ॥

ऋ० गोतमः वमिष्ठो वा । तत्र प्रथमखण्डे उपप्रयन्त
इति चतुर्ऋचं प्रथमं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । “अध्वरं” हिंसा-
प्रत्यवायरहितम् अग्निष्टोमादियज्ञम् “उप प्रयन्तः” उपेत्य
प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः प्रास्यविच्छेदेन सम्यगनुष्ठितयन्त
इत्यर्थः । तादृशा वयम् “आग्नये” अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय
“मन्त्रं” मननसाधनमेतत् सूक्तं स्ताव “वोचेम” वक्षारो

भूयास इत्याशास्यते । कीदृशायां नये ? “आरे असौ च
 शृण्वते” च शब्दोऽप्यर्थे आरिशब्दात् परी द्रष्टव्यः आरे च
 दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मासु प्रीत्यतिशयेन
 सर्वत्र विद्यमानोऽग्निः असौ दीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ।
 वोचेम—ब्रुवोवचिः (२, ४, ५३), लिट्यांश्चिष्यङ्, “वचउम्
 (७, ४, २०)”—इत्युमागमः । शृण्वते—“शतुरनुमः (६, १,
 १०३)”—इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१ १२ २१ २ २ १ २ ३ १२
 यः स्त्रीहितीषु पूर्यः सञ्जग्मानासु कृष्टिषु ।

१२ ३ २३ १२
 अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पूर्यः” चिरन्तनः “यः” अग्निः “स्त्रीहि-
 तीषु” वधकारिणीषु “कृष्टिषु” शत्रुरूपासु प्रजासु “जग्मा-
 नासु” समङ्गतासु सतीषु “दाशुषे” हवींषि दत्तवते यजमानाय
 “गयं” धनम् “अरक्षत्” रक्षति । तस्मै मन्त्रं वोचेमेति
 पूर्वेण सम्बन्धः । स्त्रीहितीषु—पिह स्नेहने चुरादिः ; “स्नेह-
 यति”—इति बधकर्मसु (निघ० २, १६, १३) पठितम् ; स्नि-
 ह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति स्त्रीहितवः करणे “तितुवेष्वग्रहा-
 दीनाम् (७, २, ६ वा०)”—इति वचनात् निगृहीतिर्निष्प-
 तित्विदिङ्गमः व्यत्ययेनैकारस्य ईकारः, क्तिनो दीर्घश्च ;
 नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सञ्जग्मानासु—“समोगमि (१, ३,
 २६)”—इत्यात्मनेपदम्, लिटः कानच्, गमहनेत्यादिनोप-
 धालोपः । अरक्षत्—“छन्दसि लङ्लुङ्लिटः (३, ४, ६)”—
 वर्त्तमाने लङ् ॥ २ ॥

२ ३ १२ ३१ २३ १ २ ३ १२
 स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु शन्तमः ।

३ १७ ३ १ ९

उतास्मान्पात्वर्हसः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “सः” अग्निः “नः” अस्माकं “वेदः” धनम्
 “अमात्वम्” । अन्तिके भवं सहभूतं वा “रक्षतु” शत्रोः
 सकाशात् पालयतु । कौटुम्भः ? “शन्तमः” सुखतमः “उत”
 अपि च “अस्मान्” वसिष्ठान् “अर्हसः” पापात् “पातु”
 रक्षतु ॥

“शन्तमः”—“विश्वतः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ २ २

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्द्वहाजनि ।

३ १ २२

धनञ्जयो रणेरणे ॥*४*॥ [१]

अथ चतुर्थी । “अग्निः” “उदजनि” अरण्योः सकाशात्
 उत्पन्नः “उत” अनन्तरं “जन्तवः” जाताः सर्वे ऋत्विजः ब्रुवन्तु
 तमग्निं स्तुवन्तु । कौटुम्भोऽग्निः ? “द्वहा” द्वाणामावर-
 काणां शत्रूणां हन्ता “रणेरणे” सर्वेषु सङ्ग्रामेषु “धनञ्जयः”
 शत्रुधनानां जेता “सञ्ज्ञायां (३, २, ४६)”—इति खच्,
 “अरुद्धिपदजन्तस्य (६, ३, ६७)”—इति मुम्, चित्स्वर-
 षान्तोदात्तः । रणेरणे—रणिषि दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः
 सङ्ग्रामः “वशिरण्योरुपसङ्ग्रामम् (३, ३, ५६ वा०)”—इत्यप्,
 “नित्यवीषयोः (८, १, ४)”—इति द्विर्वचनम्, आम्नेडितानु-
 दात्तत्वम् ॥ ४ ॥ [१]

१ १ ३ १

१२

३ १ १

अग्ने युङ्क्त्वा हि ये तवाश्रयासी देव साधवः ।

२ २ १ २ ३ १ २
अरं वहन्त्याश्रवः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथाग्ने-
युङ्क्षाहीति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“देव !” द्योतमानाग्ने ! तान् अश्वान् “युङ्क्ष्व” आप्नीये रथे
योजय । “ये” “तव” त्वदीयाः “साधवः” साधकाः सुशीला
वा “अश्वामः” अश्वः “आशवः” शीघ्रगामिनः सन्तः “अरम्”
अलम् पर्याप्तं त्वदीयं रथं वहन्ति “हि” खलु । तानश्वान् रथे
युङ्क्ष्वेत्यर्थः ।

“युङ्क्ष्व”-“युङ्क्षा”-इति पाठो, “आशवः”-“मन्यवः”
-इति च ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
अच्छा ना याद्या वहाभि प्रयाप्सि वीतये ।

२ ३ १ २ २
आ देवांसोमपीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “नः” अस्मान् “अच्छ” आभि-
मुख्येन “याहि” आगच्छ, तथा “प्रयाप्सि” हविर्लक्षणाद्य-
वानि “अभि” लक्ष्य “देवान्” “आवह” । किमर्थम् ?
“वीतये” तेषां हविर्भक्षणार्थं, तथा “सोमपीतये” सोम-
पानार्थञ्च ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १ २
उदग्ने भारत द्युमद्वजस्रेण द्दिव्युतत् ।

२ १ १ २
शोचा वि भाह्यजर ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । हे “भारत !” हविषा भर्तृरग्ने ! “उत्

शोच" उक्ततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति—हे "अजर!"
जरारहिताग्ने ! "दविद्युतत्". भृशं द्योतमानस्व "द्युमत्"
द्युमता दीप्तिमता सुपांसुलुगिति (७, १, ३८) द्वितीया-लुक्
"अजस्रेण" अविच्छेदेन "तेजसा" "वि भाहि". विप्रियेण
प्रकाशयस्व यद्वा, भातिरन्तर्णीत-ण्यर्थः । त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व
पद्यादाकौयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति. योजनीयम्
॥ ३॥ [२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्र सुन्वानायाभ्यसो मर्तो न वष्ट तद्वचः ।

अप श्वानमराधसप् हता मखं न भृगवः ॥१॥

ऋ० वाश्यप्रजापतिः । कृ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ
प्रसुन्वानायेति द्विचामक द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "सुन्वा-
नाय" सुन्वानस्याभिपूयमानस्य "अभ्यसः" अदनीयस्य सोमस्य
"तत्" प्रसिद्धं "वचः" वचनं घोषं "मर्तः" भारकः कर्मविघ्न-
कारी श्वा "न वष्ट" वश कान्तौ (अदा० प०)—इति धातुः
न कामयतां न शृणोत्विति यावत् । तथा, हे स्वीतार !
"अराधस" साधकधर्मरहितं तं "श्वानम्" "अपहत" । तत्र
दृष्टान्तः—"मखं न" यथा पुरा अपराधं मखम् एतन्नामानं
"भृगवः" अपहतवन्तः तथा अपहतत्वर्थः ।

"सुन्वानाय"—"सुन्वानस्य"—इति पाठौ, "वष्ट"—"वृत्"—
इति च ॥ १ ॥

था जामिरक्त्वि अव्यत भुजे न पुत्र ओण्योः ।

सरञ्जारो न योपणां वरो न योनिमांसदम् ॥२॥

अथ द्वितीया । “जामिः” बन्धुभूतो देवानां सोमः “अत्के”
 आच्छादके पवित्रे “आ अव्यत” आहृणोति सम्बन्धो भवति ।
 तत्र दृष्टान्तः—“भुजे न” यथा “ओष्योः” रचकयोः माता-
 पित्रोः भुजे “पुत्रः” आहृणोति, तद्वत् । ततः सोऽयं सोमो
 “योनिं” स्वस्थानभूतं कलयन् “आसदम्” आसत्तुं “सरत्”
 सरति । तत्र दृष्टान्तद्वयम्—“जारी न” यथा जारो “योष-
 णाम्” असतीं स्त्रियं प्राप्तुं “सरत्” सरति, यथा वा “वरः”
 कन्यां प्राप्तुं गच्छति, तद्वत् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 स वीरो दक्षसाधना वि यस्तस्तम्न रोदसी ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम्

॥*२*॥ [३]

अथ तृतीया । “दक्षसाधनः” बलसाधनः “सः” सोमः
 “वीरः” समर्थो भवति “यः” सोमः “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ
 “वि तस्तम्न” स्वतेजसा व्यस्तभूत् आच्छादयदित्यर्थः । किञ्च
 “हरिः” हरितवर्णः सोमः “वेधा न” यथा विधाता यजमानः
 स्वगृहमासीदति, तद्वत् “योनिं” स्वस्थानं कलयन् “आसदम्”
 आसत्तुं पवित्रे “अव्यत” आहृणोत् सम्बन्धो भवति ॥३॥ [३]

इति सामवेदार्यप्रकाशे सप्तराश्वस्य षादशस्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभाटव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुया सनादसि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 युधेदापित्वमिच्छसे ॥०२०॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिना वहन्तु सोमपीतये ॥१॥

ऋ० मेधातिथिः मेधातिथिः वा । आत्वासहस्रमिति
 ष्वात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां
 “सहस्र” “सहस्रसङ्ख्याकाः “हरयः” त्वदीया अश्वाः “आ
 वहन्तु” आनयन्त्वस्मद्यत्तं, तथा “शतं” शतसंख्याकाश्च भव-
 दीयाश्वाः त्वाभावहन्तु यद्यपि द्वावेवास्य हरी तथापि तद्दि-
 भूतयोऽन्योऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदेनेकैरश्वैः कथं
 वाहयितुं शक्यत इत्यत आह—युक्ता इति “हिरण्यये” स्वर्ण-
 विकारे हिरण्यशब्दाद् विकारार्थे विहितस्य मयटः “ऋत्व-
 वास्वर (६, ४, १७५)”—इत्यादौ मलोपो निपात्यते तादृशे
 “रथे” “युक्ताः” सम्बन्धाः बहूनां मन्थानां शीघ्रगमनाय रथे
 नियुक्तत्वाद् युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा
 हरयः “ब्रह्मयुजः” ब्रह्मणा परिहर्दं णिन्द्रेण युक्ताः यथा, ब्रह्म-
 णाम्नादीयेन स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः
 “केशिनः” केशाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थम् इन्द्रस्य वहनम् ?
 तत्राह—“सोमपीतये” सोमस्य पानाय यथाऽऽदीयं सोमं
 पिबेत्, तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरश्रेण्या ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

श्रितिपृष्ठा वहतां मध्वो अन्वसो विवक्षणस्य पीतये

अथ द्वितीया । पूर्वं ह्यर्घ्यो विभूति रूपा अश्वाः इन्द्र-
मावहन्विति प्रार्थितम्, अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थ्यते—“हिरण्यये” हिरण्यये “रथे” युक्तौ “मयूरश्रेण्या”
मयूरवर्णः श्रेणी ययोस्तौ सुपां सुलुगिति (७, ३, ३८)
विभक्तेर्बादेशः “श्रितिपृष्ठा” श्रितपृष्ठौ एवभूतौ “हरी” अश्वौ
हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “आ वहताम्” । किमर्थम् ? “मध्वः”
मधुररसस्य “विवक्षणस्य” वक्तुमिष्टस्य स्तुत्वस्य यद्वा वोटव्यस्य
प्राप्तव्यस्य “अन्वसः” अन्नस्य सोमरूपस्य “पीतये” पाना-
र्थम् ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ १ १ २ १ १ २

पिवा त्वाश्स्य गिर्वणः सुतस्य पूर्वपा इव ।

१ २ १ १ २ १ १ २ १ २ ३ १ २

परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते

॥३॥ [५]

अथ तृतीया । हे “गिर्वणः !” गीभिर्वननीयः ! स्तुतिभिः
सम्भजनोयेन्द्र ! “सुतस्य” अभिपुतस्यास्य सोमस्य क्रियायङ्गं
कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पठौ (२, ३, ६२)
इममभिपुतं सोमं “नु” चिप्रं “पिब” । तत्र दृष्टान्तः—
“पूर्वपा इव” पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति
पूर्वपा वायुः, मध्येन्द्रवायवे सुख्ये अहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं
पिबति “यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम्”—इति निगमान्तरम् ;
तादृगः वायुरिव त्वमपि सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः ।
कोदृशस्य सोमस्य ? “परिष्कृतस्य” अभिपवादिभिः, संस्कृतस्य
“सम्यर्थुपेभ्यः (६, १, १३८)”—इति करोतर्भूपणे सुट्,
“परिनिविभ्यः (८, ३, ७०)”—इति सुटः पत्वम्, “रसिनः”

रसवतः । अपि च “इयमासुतिः” अयमासवो मृदकरः
 “चारुः” शोभनः सोमरमः “मदाय” हर्षाय हर्षजननाय
 “पत्यते” सम्पद्यते पत्न्य गतो (भा० प०), यद्वा पत्यति-
 रैश्वर्यकामा । मदाय—मदस्य पत्यते इष्टे मदीत्यादने शक्त
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

आ सीता परि पिञ्चताश्वं न स्तोममभुरथ रजस्तुरम् ।

३ १ २ ३ १ २

वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥*१*॥

ऋ० ऋजिष्वा । छ० ककुप् प्रगाथः । दे० सोमः । अथ
 आसोतेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 ऋत्विज ! “आसोत” सोमम् अभिपुण्ड्रत पुञ् अभिपवे (स्वा०
 उ०), लोटि छान्दसो (२, ४, ७२) विकरणस्य लुक्, “तम-
 नमनयनाद्य (७, १, ४५)”—इति तस्य तवाटेशः । किञ्च,
 “परिपिञ्चत” परितस्तं वसतीवर्यादिभिः सिञ्चत । कीदृ-
 शम् ? “अश्वं न” अश्वमिव वेगिनं “स्तोमं” स्तोतव्यम्,
 “अभुरम्” अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकम् “रजस्तुरं”
 तेजसां च प्रेरकम्, “वनप्रक्षम्” उदकवत् चरणशीलम्, “उद-
 प्रुतम्” उदके गच्छन्तं प्रवृत्तमानं सोममभिपुण्ड्रत अभि-
 पिञ्चत च ।

“वनप्रक्ष”-“वनऋक्षम्”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सहस्रधारं वृषभं पयोदुहं प्रियं देवाय जन्मने ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

॥०२॥ [६]

अथ द्वितीया । “सहस्रधारं” बहुधारोपेतं, “वृषभं” कामानां वर्षकं, “पयोदुहं” क्षीरवत् सारभूतं रसं सिञ्चन्तं “प्रिसुं” प्रीणयितारं तं सोमं “देवाय” देवसम्बन्धिने “जन्मने” देवेभ्यस्तदर्थम् अभिपुणुत । “ऋतजातः” उदकाज्जातः “यः” “राजा” सोमः “ऋतेन” वसतीवर्ष्यांश्चो नोदकेन “वि वाह्वे” विशेषेण वर्धते । कीदृशः ? “देवः” द्योतमानः स्तोतव्यो वा, “ऋतं” सत्यभूतः, “वृहत्” महान् । तमासुनुतेति पूर्वेषु समन्वयः ।

“पयोदुहम्”-“पयोवृधम्”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [६]

इति सामवेदाद्यप्रकाशे उत्तरायनस्य द्वादशस्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥१॥

२ २ २१ २ २-१ २२१२
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया ।

१ २ २१ २२

समिद्धः शुक्र आहुतः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीयखण्डे अग्निर्वृत्राणीति वृत्रात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “विपन्यया” सुस्तूयमानः “द्रविणस्युः” द्रविणं धनं स्तोतृणां मिच्छन् यदा, हविलक्ष्णं धनमात्मनः इच्छन् “अग्निः” “वृत्राणि” आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा “जङ्घनत्” भृशं हन्तु । कीदृशोऽग्निः ? “समिद्धः” सम्यक् दीप्तः अतएव “शुक्रः” शुक्लवर्णः “आहुतः” हविर्भिरभिहुतः ॥ १ ॥

११ २२ २२२१ २ २ २ २११

गर्भे मातुः पितृप्यिता विद्विद्युतानो अक्षरे ।

१ १ २ २-३ २ ३ १
सीदन्नृतस्य योनिमा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूयैश्चामि-
चीयेते “द्वीः पिता, पृथिवी माता” इति श्रुतेः “मातुः”
भूस्याः गर्भे” गर्भस्थाने मध्ये “अक्षरे” चरणरहिते वेद्याख्ये
स्थाने “वि दिद्युतानः” विशेषेण दीप्यमानः “पितुः पिता” १।
दुल्लोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन, एवम्भूतोऽग्निः
“ऋतस्य” यज्ञस्य “योनिम्” उत्तरवेद्याख्यं “धिष्ण्य” समन्वये
द्वितीया (३, १, ८५) “आसीदन्” उत्तरवेद्यामुपविशन्
अग्निर्द्वैताणि जह्वनदित्यन्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ २ १ १ २ १ २ ३ १ २
ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे ।

२ ३ २ २ १ २ ३ २
अग्ने यद्दीदयद्वि ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । हे “जातवेदः” जातानां वेदितः ! “विच-
र्षणे” विशेषेण द्रष्टः अग्ने ! “प्रजावत्” पुत्रपौत्रसहितं “ब्रह्म”
अन्नम् “आ भर” आहर “यद्” ब्रह्म “द्वि” दुल्लोके “दीद-
यत्” दीप्यते । देवेषु यत् प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरेत्यर्थः
॥ ३ ॥ [७]

३ ३ २ २ ३ १ २ २ २ २ २ २
अस्य प्रेपा हेमना पूयमानो
३ ३ २ २ ३ १ २ २ २ २ २
देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

२ १ २ १ २ १ २ २ १ २
 सुतः पवित्रं पर्व्येति रेभन्

२ २ २ १ २ २ २ १ २
 मितेव सद्म पशुमन्ति होता ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० विष्टुप् । दे० सोमः । अस्यप्रेपिति
 द्वचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अस्य” सोमस्य
 “प्रेपा” प्रेपतिर्गत्वर्थः क्विपि रूपं, “सावेकाच (६, १, १६८)”
 —इति विभक्तेश्चदात्तत्वम् ; प्रेरणेन, “हेभना” हिरण्येन “पूय-
 मानः” “हिरण्यपाणिरभिपुण्येति”—इति हिरण्यसम्बन्धः
 तादृशः “देवः” दौष्यमानः सोमः “रसम्” आत्मीयं “देविभिः”
 देवै सह “समपृक्त” सम्पर्चयति संयोजयति पृची सम्पर्के
 (अदा० आ०) ततः “सुतः” अभिपुतः सोमः “रेभन्” शब्दा-
 यमानः सन् “पवित्रम्” ऊर्णास्तुकेन निर्मितं “पर्व्येति”
 परिगच्छति । कथमिव ? “होता” देवानामाह्वाता ऋत्विक्
 “मिता इव” निर्मितान् “पशुमन्ति” बह्वपशून् “सद्म” सद्-
 नानि यज्ञगृहान् यथा पर्व्येति तद्वत् ॥ १ ॥

२ १ २ २ १ २ १ २
 भद्रा वस्त्रा समन्याः वसानो

२ २ २ २ १ २ २ १ २
 महान्कविर्निवचनानि शप्सन् ।

१ १ १ २ २ २ १ २
 आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो

२ १ २ २ १ २
 विचक्षणो जागृविर्देववीतो ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “भद्रा” भद्राणि कल्याणानि “समन्या”
 समनमिति संप्रामनाम् (२, १०, १६), तत्र साधुरिति यत्

संग्रामयोग्यानि “वस्त्रा” वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि
 “वसानः” आच्छादयन् “महान्” “कविः” क्रान्तदर्शी अत-
 एव “निवचनानि” नितरां वक्तव्यानि ऋत्विक्कृतानि
 स्तोत्राणि “शंसन्” “विचक्षणः” विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा
 “जागृविः” जागरणशीलः । हे सोम ! एवम्भूतस्व “देववीती”
 देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् तद्देववीतिर्यज्ञः तस्मिन् “चम्बोः”
 अधिपवणफलकयोः “आ वच्यस्व” पाचाख्याविश वचिर्गत्यर्थः
 (भा० प०) व्यत्ययेन श्वन् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 समु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 यशस्वरो यशसां चैतो अस्मे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभि स्वर धन्वा पूयमानो

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ [८]

अथ तृतीया । “यशसां” यशस्विनां मध्ये “यशस्वरः”
 अतिशयेन यशस्वी “चैतः” चित्तो भवः “प्रियः” प्रीणयिता
 सोमः “सानो” समुच्छ्रिते “अव्ये” अविभवे पवित्रे “अस्मे”
 अस्मदर्थे “सम्भृज्यते” ऋत्विग्भिः परिपूयते “उ”-इत्यवधा-
 रणे “पूयमानः” त्वं “धन्वा” अन्तरिक्षे “अभि स्वर” अमितः
 शब्दय “यूयम्” पूजायां बहुवचनम् हे सोम ! त्वं “नः”
 अस्मान् “स्वस्तिभिः” कल्याणतमैः पालनैः “सदा” सर्वदा
 “पात” रक्षत पालयतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [८]

२ २ ५ २ १ २ ३ २ ३ २ २ १ २
एतो न्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

३ २ ३ १ २ २ १ १ २ २ २ २ २
शुद्धैरुक्थैर्वावध्वांसं शुद्धैराशीर्वाङ्ममत्त ॥*१॥

ऋ० तिरघो । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अघेतो न्विन्द्र-
मिति, द्वचात्मकं द्वतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अत्रेति द्वाभ-
माचक्षते—पुरा किलेन्द्रा इत्यादिकान् असुरान् हत्वा ब्रह्म-
हत्यादिदोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत अथ तद्दोषपरि-
हारार्थं तदेन्द्र ऋषीन्वोचत्—ययमपूतं मां युषदीयेन
साम्ना शुद्धं कुरुतेति । ततस्तु च शुद्धत्वादकेन साम्ना
शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात् पूतायेन्द्राय यागादिकर्मणि
सोमादीनि हवींषि च प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाखायनक-
ब्राह्मणे प्रतिपादितः—“इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूत इवा-
मेधो अमन्यत सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना
स्तुयुरिति स ऋषीन्ब्रवीत् स्तुतमेति । तत एव ऋषयः साम्ना-
पश्यन् तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो
मेधोऽभवदिति । तथा च अस्या ऋषीऽयमर्थः—ऋषयः
परस्परं ब्रुवन्ति—“तु” चिप्रम् “एत उ” आगच्छतैव ।
आगत्य च “शुद्धेन” शुद्धत्वादकेन साम्ना, तथा “शुद्धैः” शुद्धि-
हेतुभिः “उक्थैः” शस्त्रैश्च इन्द्रम् शुद्धमपापिनं कृत्वा “स्तवाम”
स्तुयाम । ततः “साम्ना” शस्त्रैश्च “वावध्वांसं” पापराहित्येन
वर्द्धमानं तमिमिन्द्रं “शुद्धैः” शुद्धत्वादकैर्गव्यादिभिः
“आशीर्वाङ्” आययिष्वान् “छन्दंशीरः (८, २, १५)”—
इति मनुषो वत्वम्, तादृशः सोमः “ममत्तु” तमिन्द्रं मादयत्
मादयतेऽहान्दसः (२, ४, ७६) सुः ॥

“शुद्धैराशीर्वाङ्” “शुद्ध आशीर्वाङ्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः ।

३ २ ३ १ २ २ २ १ २
शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममद्वि सोम्य ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “शुद्धः” अस्मदीयैः सामभिः
अस्त्वैश्च परिशुद्धस्त्वं “नः” अस्मान् “आ गहि” आगच्छ
“शुद्धाभिः” ऊतिभिः” ऊतयो भरतः अवन्ति सर्वत्र गच्छ-
न्तीति वा तेषु सामभिः अस्त्वैश्च परिपूताः तैः मरुद्भिः सह
“शुद्धः” पापरहितः त्वम् आगहि । आगत्य च “शुद्धः” त्वं
“रयिं” धनं अस्मासु “निधारय” नितरां स्थापय । किञ्च,
हे “सोम्य !” सोमाहं ! “शुद्धः” त्वं “ममद्वि” सोमेन माद्य
मदी हर्षे (दि० प०) लोटि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)”
—इति शपः शुः ॥

“ममद्विसोम्य” “ममद्विसोम्य”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र शुद्धो हि नो रयिष् शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
शुद्धो वृत्वाणि जिघ्रसे शुद्धो वाजष् सिषाससि

॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “शुद्धः हि”—अवधारणे
शुद्ध एव त्वं “नः” अस्मभ्यम् “रयिं” धनं प्रयच्छ । तथा
“शुद्धः” त्वं “दाशुषे” हविर्दत्तवते यजमानाय “रत्नानि”
रमणीयानि कनकगवादीनि देहि । ततः “शुद्धः” पापरहितः
त्वं “वृत्वाणि” अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून्
पापानि वा “जिघ्रसे” हंसि । ततः “शुद्धः” शत्रुघ्ननदीय-

परिहाराय अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्वं वाजमन्न-
मस्मभ्यं "सिपाससि" प्रदातुमिच्छसि यदा यदा शत्रुनहं हत्यां
तदा तदा शुद्रुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं
कुरुतेत्येवमस्मभ्यं धनमन्नञ्च दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायन्यस्य द्वादशस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ १३ ॥

३ १ २२ २ २ २ १ २ ३ १ २

अग्ने स्तोमं मनामहे सिध्नमद्य दिविस्पृशः ।

३ १ २ २ १ २

देवस्य द्रविणस्यवः ॥*१*॥

ऋ० सुतम्भरः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थ-
खण्डे—अग्नेस्तोममिति त्वचात्मकं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
“द्रविणस्यवः” द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं “दिविस्पृशः” सूर्य-
रूपेण आकाशं व्याप्नुवतो “देवस्य” द्योतमानस्य “अग्नेः”
“सिद्धं” पुरुषार्थानां साधकं “स्तोमं” स्तोत्रम् “अद्य” अस्मि-
न्नहनि “मनामहे” व्रूमः ॥ १ ॥

३ १ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २

अग्निर्जुपत नो गिरो हीता यो मानुषेष्वाम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २

स यच्चद्वैव्यं जनम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “हीता” देवानामाह्वाता होमनिष्पादको
वा “यः” “अग्निः” “मानुषेषु” “घा” वसति । “सः” अग्निः
“नः” अस्माकं “गिरः” स्तुतीः “जुपत” सेवताम् “सः”
अग्निः “द्वैव्यं जनं” देवसम्यन्धिनं जनं “यच्चत्” यजतु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

१ २ ३ १ २ ३
त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ *३ ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “जुष्टः” सर्वदा प्रीतः
“वरेण्यः” सर्वैर्वरणीयः “होता” त्वं “सप्रथाः असि” सर्वतः
पृथुर्भवसि तथा हि यास्कः—“सप्रथाः सर्वतः पृथुः (निरु०
नै० ६, ७)”—इति । किञ्च, सर्वे यजमानाः “त्वया” साध-
नेन “यज्ञं” “वि तन्वते” ॥ ३ ॥ [१०]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि विपृष्टं वृषणं वयोधाम-

३ १ २ ३ १ २
ङ्गोषिणामवावशन्त वाणीः ।

३ ३ ३ २ ३ १ १ ३ २ ४ ३ १
वना वसाना वरुणो न सिन्धुर्वि

३ ३ ३ २ ३ १ २
रत्नधा दयते वाय्याणि ॥ *१ ॥

ऋ० वसिष्ठः । ऋ० विष्टुप् । दे० सोमः । अभिचिपृष्ट-
मिति तृचालकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “विपृष्टं”
त्रोषि पृष्ठानि स्तोत्राणि सवनानि वा यस्य स तथोक्तस्य
“वृषणं” वर्षकं “वयोधाम्” अन्नस्य दातारम् “अङ्गोषिणम्”
प्राघोषवन्तं सोममभिलक्ष्य “वाणीः” स्तोत्रुणां वाचः “अभ्य-
वावशन्त” शब्दायन्ते । “वना” वनानि उदकानि “वसानः”
प्राच्छादयन् “वरुणो न” वरुणो यथा सिन्धूनाच्छादयति
तद्वत् । “सिन्धुः” स्थन्दनगोलः, “रत्नधाः” रत्नानां दाता
सोमः “वाय्याणि” धनानि “दयते” प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः ॥

“अङ्गोपिणम्” “अङ्गुपाणाम्”—इति पाठौ, “सिन्धुः”—
“सिन्धून्”—इति च ॥ १ ॥

११ १ १२ ३ १२ ३
शूरग्रामः सर्ववीरः सहावान्

१२ ३ १ २ ३ १२
जेता पवस्व सनिता धनानि ।

३ १ २ ३ १२ ३१
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्

२२ ३ १ २२ ३ १ २
खपाठः साह्वान् पृतनासु शत्रून् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “पवस्व” । कौटुम्बस्वम् ?
“शूरग्रामः” शूराणां ग्रामः सङ्घो यस्य सः, “सर्ववीरः” सर्वे
वीरा यस्य स तथोक्तः, “सहावान्” सहनवान् “जेता” जय-
शीलः “सनिता” सम्भक्ता “धनानि” धनानां, “तिग्मायुधः”
तीक्ष्णप्रहरणसाधनः, “क्षिप्रधन्वा” क्षिप्रसंहनशीलधन्वा,
“समत्सु” संग्रामेषु “अपाठः” असोढा, “साह्वान्” अभिभवन् ।
कुत्र ? “पृतनासु” शत्रुसेनासु । कान् ? “शत्रून्” ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उरुगव्यूतिरभयानि क्लृण्वन्त-

३ १ २ २ ३ १ २
समीचीने आ पवस्वा पुरथी ।

३ १ २ ३ २ २ १ १
अपः सिपासन्नपसः स्वाशर्गाः

३ १ २ २ २ १ १
सच्चिद्रादो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥३॥[११]

अथ तृतीया । हे सोम ! “उरुगव्यूतिः” विस्तीर्णमार्गः

त्वम् “उभयानि” स्तोत्रभ्यः “हण्वन्” कुर्वन्, “पुरन्धी” इमे
 द्यावापृथिव्यौ “समीचीने” सङ्गते कुर्वन्, “आ पवस्व”
 आचर । “अपः” “उपसः” “स्वः” आदित्वं “गाः” रश्मींश्च
 “सिपासन्” पुष्यर्थं सम्भक्तुमिच्छन् “सच्चिद्रादः” संक्रन्दसे ।
 “महः” महतः महान्ति “वाजानि” अन्नानि अन्नभ्यः दातु-
 मिति शेषः ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 त्वमिन्द्र यथा असृजौषी शवसस्पतिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 त्वं वृत्राणि हृष्यप्रतीन्येक इत्युर्वनुत्तर्षणीधृतिः

॥*१*॥

ऋ० नृमेधः पुरुमेधो वा । छ० वृहती । दे० अश्विद्वयम् । अथ
 त्वमिन्द्रेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !”
 “त्व” “शवसस्पतिः” शवसोऽन्नस्य बलस्य वा पालयिता,
 “ऋजौषी” ऋजौषोऽभिपुतः सोमः तद्दान्, त्वं “यथा असि”
 यगस्त्रौ भवसि । कथमस्य यगस्त्रित्वं ? तदाह—“अप्रतीनि”
 बलिभिरपि अप्रतिगतानि “वृत्राणि” रक्षांसि “अनुत्तः”
 अन्यैर्नैतुमशक्यः त्वम् “एकइत्” एकएव असहाय एव “चर्षणी-
 धृतिः” रक्षित्वेन यजमानादिमनुष्याणां धारकः “पुरु” बहुलं
 यथा भवति तथा “हंसि” सम्प्रहरसि । अतएव अस्य यग-
 स्त्रित्वम् ।

“शवसस्पतिः”—“शवसस्पति” —इति पाठो, “एक इत्पूर्व-
 नुत्तर्षणीधृतिः”—“कइदनुत्तार्षणीधृता”—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसः राधो भागनिवेमहे ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्रुवन्
 ॥२॥ [१२]

अथ द्वितीया । हे “असुर !” बलवन् । प्राणवन् ! वा
 हे “इन्द्र !” यः उक्तगुणोऽस्ति “तं” च ‘प्रचेतस’ प्रकृष्टज्ञानं
 “त्वा” “उ”—इत्यवधारणे पितृवत् पोषकं त्वामिव “राधः”
 धर्मादिसाधनं धनं “नूनम्” इदानीम् “ईमहे” याचामहे ।
 तत्र दृष्टान्तः—“भागमिव” यथा कश्चित् पितृतो भागभूत
 धन याचते, तद्वत्; इन्द्रो यजमानेभ्यः स्तोत्रभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव
 तस्मात् भागभूतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । किञ्च हे इन्द्र !
 “महीव कृत्तिः” कृत्तियंशोऽन्नं वा कृत्तो क्तेदने (६० प०)
 करणे क्तिन् । कृतन्वनेनेति, ईदृशी कृत्तिरिव “ते” तव
 “शरणा” शरणं गृहम् अन्तरिक्षं द्युलोके महद् वर्तते अत्र
 यास्कः—“कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वात्रं वा । महीव कृत्तिः शरणा
 त इन्द्र । सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव (निरु० नै०
 ५, २२)”—इति । किञ्च, “ते” तव स्वभूतानि “सुम्ना”
 सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च “नः” अस्मान् “प्राश्रुवन्”
 प्रकर्षेणाश्रुवतां व्याश्रुवन्तु अश्रोतेर्लेख्यडागमः (३, ४, ८४)
 ॥ २ ॥ [१२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यजिष्ठं त्वा वहमहे देव देवता होतारममर्त्यम् ।

१ १ ३ १ २ ३ १ २
 अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥१॥

ऋ० सोभरिः । छ० ककुप् । दे० अग्निः । यजिष्ठन्वेति
 प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! “यजिष्ठं”

पट्टतमं "त्वा" त्वां "वहमहे" वृणीमहे सम्भजामहे । कौटुशं
 ताम् ? "देवता" देवेषु मध्ये "देवम्" अतिशयेन दानादि-
 गुणकम्, "होतारं" देवानामाह्वानम्, "अमर्त्यम्" अवि-
 नाशनम्, "अस्य" "यज्ञस्य" यागस्य "सुक्रतुं" सुष्ठु कर्त्तार-
 रम् ॥ १ ॥

२ १ १२ ३ १ २ ३ १
 अपां नपात॑ सुभग॑ सुदौ-

२ ३ २ ३ १ २
 दितिमग्निमु॑ श्रेष्ठशोचिषम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 स नो मित्रस्य॑ वरुणस्य॑ सो

३ २ ३ २ १ २ ३ २
 अपामा सुम्ने॑ यज्ञते दिवि ॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । "ऊर्जः" अन्नस्य "नपातं" न पातयितारं
 यद्वा, नतारं चतुर्थं हविलक्षणेनावेन आपो जायन्ते, अद्वा-
 द्योपधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जायत इति चतुर्थत्वम् । "नम्ना-
 न्नपात् (६, ३, ७५)"—इति नल् प्रकृतिभावः "सुभगं"
 शोभनधनं "सुदौदितिं" सुष्ठु दौदयन्तं "श्रेष्ठशोचिषं" प्रशस्य-
 तमतेजस्कम् अग्निं स्तौमीति शेषः । स तादृशोऽग्निः "नः"
 अस्मदर्थं "दिवि" द्योतमाने देवयजने द्युलोके वा "मित्रस्य"
 देवस्य "वरुणस्य" च "सुम्ने" सुष्ठम् "आ" अभिलक्ष्य "यज्ञते"
 यजतु । तथा सोऽग्निः, "अपाम्" अद्देयतानाञ्च सुष्ठमभि-
 यजतु ॥ २ ॥ [१३]

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३
 यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

२ ३ ३ १ २ ३ १ २
 स यन्ता शश्वतीरिपः ॥१॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ षष्ठम-
 खण्डे—यमग्ने इति त्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 “अग्ने !” “पृत्सु” संग्रामेषु “यं” “मर्त्यम्” यजमानम् “अवाः”
 अवसि रक्षसि, “यं” पुरुषं “वाजेषु” संग्रामेषु “जुनाः”
 प्रेरयसि “मः” नरः यजमानः “शश्वतीरिपः” नित्यान्यन्नानि
 “यन्ता” नियन्तुं समर्थो भवति पृत्सु—“पदादिषु मांस्यत्सू-
 नामुपसङ्ग्रहानम् (६, १, ६३)”—इति पृतनाशब्दस्य पदा-
 देशः “साविकाच (६, १, १६८)”—इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
 अवाः—आवः अकाराकारयोर्विपर्ययः, यद्वा लिस्रडागमः,
 “इतश्च (३, ४, ८७)”—इति सिप इकारलोपः । जुनाः—
 जु इति गत्वर्थः सौत्री धातुः, लङ्, सिप्, क्रादिभ्यः आ;
 “बहुलच्छन्दस्य माङ्ग्योगेऽपि (६, ४, ७५)”—इत्यङागमा-
 भावः ; यद्वृत्तयोगात् (८, १, ३०) अनिघातः । यन्ता—
 त्वनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८७) । शश्वतीः—“उगि-
 तश्च (४, १, ६)”—इति डोप् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २
 न किरस्य सहन्त्य पर्य्येता कयस्य चित् ।

१ २ ३ १ २
 वाजो अन्ति श्रवाय्यः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “सहन्त्य !” शत्रूणामभिभवनशीलाम्ने !
 “अस्य” त्वद्वत्तस्य यजमानस्य “कयस्यचित्” कस्यापि “पर्य्येता

ऋ० नोधाः । छ० त्रिटुप् । दे० सोमः । अथ साकमुच्च
इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “साकमुच्चः”
सह युगपत् मिञ्चन्त्यः उच्च सेचने (भ्वा० प०) क्विपि रूपम्,
तादृश्यः “स्वसारः” कर्मकरणार्थम् इतस्ततः सुहु गच्छन्त्यः
अङ्गुलयः “मर्जयन्त” सोमं शोधयन्ति मृजु शोधनालङ्करणयोः
(अदा० प०) । तथा “दश” दशसङ्ख्याकाः “धीतयः”
अङ्गुलिनामैतत् अङ्गुलयः (निघ० २, ५, ७) “धीरस्य” समर्थस्य
प्राज्ञस्य वा देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य “धनुवीः”
प्रेरयित्वो भवन्ति । ततः “हरिः” हरितवर्णः सोमः “सूर्यस्य”
“जाः” प्रादुर्भूता जाया दिग्ः ताः “पर्यद्रवत्” परितो
गच्छति सूर्यस्य तेजसा हि आविर्भवन्तीति दिशां तस्य जाया-
त्वम् “अत्यः” अतनशीलः “वाजी न” अश्व इव स्थितः सोमः
“द्रोणं” द्रोणकलशं “ननवे” व्याप्नोति नचतिर्व्याप्तिकर्मा
(निघ० २, १८, २) ॥ १ ॥

२ ३ १ ३ १ २२ ३ १
सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो

२२ ३ १ २ ३ २
वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः ।

२ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १
मर्यां न योषामभि निष्कृतं

२२ ३ १ २ ३ १ २
यन्त्सं गच्छते कलश उस्त्रियांभिः ॥२२॥

अथ द्वितीया । “वावशानः” देवान् काम्यमानः “वृषा”
कामानां वर्षकः अतएव “पुरुवारः” बहुभिर्यरणीयः सोमः
“अद्भिः” मातृभूताभिः वसतीवृरोभिः “स दधन्वे” सम्भार्यते ।
तत्र दृष्टान्तः—“मातृभिर्न शिशुः” काम्यमानः पुरो यथा

माहृभिः पयःप्रदानेन सन्धार्यते धवि गत्वर्थः (भा० प०)
 कर्मणि लिटि रूपम् “सर्व्यां न” मनुष्यो यथा “योषां” युव-
 तिम् अभिगच्छति तद्वत्, “निष्कृतं” संस्कृतं स्वस्वानम्
 “अभियन्” अभिगच्छन् “कलशे” द्रोणाभिधाने “उस्रि-
 याभिः” अग्निः गोविंकारैः क्षीरादिभिर्वा “सङ्गच्छते” गमे-
 रकर्मकात् “समोगम्यृच्छिभ्याम् (१, ३, २८)”—इत्यात्मने-
 पदम् ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३
 उत प्र पिष्य ऊधरघ्नाया

२ ३ १ २ ३ २
 इन्दुधाराभिः सचते सुमेधाः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
 मूर्धानं गावः पयसा चमूष्वभि

२ ३ १ २ ३ २ ३ १
 श्रीणन्ति वसुभिर्न नित्तैः ॥ ३ ॥ [१५]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “अघ्नरायाः” “अघ्नरा”
 —इति गो नाम (निघ० २, ११, १) अघ्नन्तध्याया गोः
 “ऊधः” पयःस्वानं सोमः “प्रपिष्ये” औपध्यादिपु सोमः प्रविश्य
 प्रकर्षेण आप्याययति प्यायतेर्लिङि “लिङ्यडोश्च (६, १, २८)”
 —इति षीभावः “सुमेधाः” शोभनप्रज्ञः सोऽयम् “इन्दुः”
 सोमः “धाराभिः” “सचते” समधैति सङ्गच्छते । ततो “गावः”
 “चमूषु” चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चमूषो यहादयः,
 तेषु स्थितं “मूर्धानं” समुच्छ्रितमिमं सोमं “पयसा” उदकेन
 “अभि श्रीणन्ति” अभित पाच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—
 “नित्तैः” प्रचालितैः “वसुभिः न” वस्त्रैः यथा पाच्छादयन्ति
 तद्वत् ॥ ३ ॥ [१५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पिवा सुतस्य रसिना मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
आपिनी बोधि सधमाद्ये

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
वृधेऽस्मात् अवन्तु ते धियः ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । ङ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ पिवा-
सुतस्येति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्,—तत्र प्रथमा । हे
“इन्द्र !” “रसिनः” रसवतः “गोमतः” गोर्विकारैः पयःप्रभृ-
तिभिः अपणद्रव्यैर्युक्तस्य “नः” अस्मदीयस्य “सुतस्य” अभि-
पुतस्य “क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्”—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्च
तुर्थ्ये (२, ३, ६२)—षष्ठी ईदृशं सोमं “पिब”, पीत्वा च
“मत्स्व” तप्तो भव । अपि च त्वं “सधमाद्ये” सध-मादयिः
तव्ये सहितैरस्माभिस्तर्पयितव्ये सोमे “आपिः” आपयिता
बन्धुः मन् “नः” अस्माकं “वृधे” वृद्धेमानाय “बोधि” बध्यस्व
“ते” त्वदीया “धियः” बुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः “अस्मान्”
स्तोतृन् “अवन्तु” रक्षन्तु ॥

“सधमाद्ये” “सधमाद्यः”—इति षष्ठी ॥ १ ॥

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा न स्तरभिमातये ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
अस्मां चित्राभिरवतादभिष्टिभिरा नः सुम्ने पु यामय
॥*२*॥ [१६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” तव “सुमतौ” शोभनायां बुद्धौ
अनुग्रहबुद्धौ “वाजिनः” हविषन्ती वयं “भूयाम” वर्त्तमाना

भवाम् “अभिमातवे” अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः तस्मै
तदर्थं “नः” अस्मान् “मा स्तः” माहिंसीः स्तृङ् हिंसायाम्
(क्रा० प०) माङ्ङि लुङि क्कान्दस्युर्लुक् । अपि तु “अभि-
ष्टिभिः” अभ्येषणीयाभिः प्रार्थनीयाभिः “चित्राभिः” चायनी-
याभिः बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिः “ऊतिभिः” “अस्मान्”
“अवतात्” अवरक्षणे (भ्वा० प०) । तथा “नः” अस्मान्
“सुम्नेषु” सुखेषु “आयामय” आयतान् कुरु सर्वदा सुखिन
एव कुरु ॥ २ ॥ [१६]

१२ ३२ ३१ २
त्रिरस्मै सप्त धेनवो दुदुङ्गिरे

३ २ ३ १ २ ३ १ - २
- सत्यामाशिरं परमे व्योमनि ।

२ २ ३ १ २ २ ३ २, २
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे

१ २ ३ २ ३ १ २
चारुणि चक्रे यदृत्तैरवर्धत ॥*१*॥

ऋ० रेणुः । छ० जगती । दे० सोमः । अथ त्रिरस्मै
सप्तेति षड्चात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “परमे व्योमनि”
धिविधमोममवनं गमनं देवानामत्रेति व्योम यन्नः, तस्मिन्
स्थिताय यद्वा परमे व्योमनि अन्तरिक्षे वर्त्तमानाय “त्रिः सप्त”
एकविंशतिसङ्ख्याकाः “धेनवः” षोणयित्रो गावः “सत्वां”
यथार्थभूतम् “आशिरम्” आश्रयमाणं “दुदुङ्गिरे” दुहन्ति ।
यद्वा, त्रिःसप्त द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोका अमा-
वादित्य एकविंश इति, एतैः सर्वैः सह गोषु उत्पद्यते तद्गावो
दुहन्तीति । किञ्चायं सोमः “अन्या” अन्यानि “चत्वारि”

“भुवनानि” उदकानि वसतीवरीस्त्रिस्रयैकधना इति, तानि चतुःसहस्राकानि “चारुणि” कल्याणानि उदकानि “निर्णजे” निर्णोजनाय परिशोधनाय वा “चक्रे” करोति । “यद्” यदा अयम् “ऋतैः” यज्ञैरेव “वर्द्धितः” वर्द्धितवान् तदा करोति ।

“दुदुङ्गिये,” “दुदुङ्गे,” इति “परमे व्योमनि” “पूर्वं व्योमनि” इति च पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ ३ १२ ३ १ २
स भक्ष्यमाणो अमृतस्य चारुण

१ २७ ३ १ २ ३ १ २
उभे द्यावा काव्येना वि शयथे ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यदी देवस्य शवसा सदो विदुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “” “भक्ष्यमाणः” “चारुणः” कल्याणस्य “अमृतस्य” उदकस्य “क्रियाग्रहणमिति कर्मणः सम्पदानसञ्ज्ञा, “चतुर्थ्यै बहुलम् (२, ३. ६२)”—इति षष्ठी चारुदकं भक्ष्यमाणः इकारलोपश्चान्दमः (३, ४, ८७) भिष्यमाणः यष्टृभिः याच्यमानः मन् “उभे” “द्यावा” द्यावादेशस्य द्वन्द्वे विहितत्वात् उत्तरपदाभावेऽपि द्वन्द्वः प्रतीयते उभे द्यावा पृथिव्या “काव्येन” कविकर्मणा “विशयथे” विद्युते करोति यज्ञनिमित्तेन मन्त्रेणोदकेन मम्पूरयतीत्यर्थः । किञ्च “तेजिष्ठाः” प्रतिशयेन दोषानि “अपः” उदकानि “मंहना” महत्त्वेन “परिव्यत” वरणार्थं परितः प्राच्छादयति । “यद्” यदा ऋत्विजः “देवस्य” द्योतमानस्य सोमस्य “सदः” स्थानं

२ २ २ २ २क २२ २२
अभि वायुं वीत्यपां गृणानोऽ

२ २ १ २२ २ १ २
ऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

२ १ २२ २ १ २ २ २
अभी नरं धीजवनं रघेष्ठाम-

२ २ १ २ २ १ २
भीन्द्रं वृषणं वच्चवाहुम् ॥*१*॥

ऋ० कुक्षः । क० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ षष्ठे खण्डे—
अभिवायुमिति द्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे
सोम ! “गृणानः” स्तूयमानस्व “वीति” । “सुपांसुसुक्”—
इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदोर्घः । वीत्यै पानाय । “वायुम्”
“अभ्यर्ष” अभिगच्छ । तथा पवित्रेण “पूयमानः” त्वं “मित्रा-
वरुणा” मित्रावरुणी च पानाय “अभि” गच्छ । किञ्च “नर”
सर्वस्य नेतारं, “धीजवनं” बुद्ध्या समं वेगं-कुर्वाणं, “रघेष्ठां”
रघे तिष्ठन्तम् अनेनाश्विनावभिधीचेते ; एकवचनन्तु प्रत्येक-
विवक्षया समुदायविवक्षया वा ; एतादृशावश्विनौ चाभि-
गच्छ । तथा “वृषणं” कामानां वर्षकं “वच्चवाहु” वच्चयुक्त-
इत्सम् “इन्द्रं” च त्वं पानाय “अभि” गच्छ ॥:१॥

२ १ २२ २ १ २ २ २
अभि वस्त्रा सुवसनान्वपांभि-

२ २ २ १ २ २ १ २
धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।

२ १ २ १ २ २ २ २ २
अभि चन्द्रा भर्तृवे ना हिरण्यो-

१ १ २ १ १
भ्यश्चान्नुयिनो देव सोम ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” त्वम् अस्माकं “सुवसनानि” सुपरिधानानि “अभ्यर्ष” अभिगमय यद्वा, सुवसनानि शोभनवस्त्रसहितानि “वस्त्रा” वस्त्राण्याच्छादकानि धनानि “अभि” गमय । किञ्च “पूयमानः” पवित्रेण त्वं “सुदुघाः” सुदु पयसो दोग्धोः “धेनू” नवप्रसूतिका गाः “अभि” प्रापय । अपि च “चन्द्रा” चन्द्राणि आच्छादकानि “हिरण्यानि” “भर्तृवे” भरणाय पोषणाय “नः” अस्माकम् “अभि” गमय । तथा हे “देव !” स्तोतव्य ! हे “सोम !” “रथिनः” रथवतः अश्वान् अस्माकम् “अभि” प्रापय ॥ २ ॥

२ १ १ २ १ १ २ २ २ २ २ २ २ २

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि

३ १ २ ३ १ २

विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि येन द्रविणमश्रवामाभ्यर्षेयं जमदग्निवन्नः

॥ ३ ॥ [१८]

अथ तृतीया । हे सोम ! पवित्रेण “पूयमानः” त्वं “दिव्या” दिव्यानि दिवि भवानि “वसुनि” धनानि “नः” अस्माकम् “अभ्यर्ष” अभिगमय । तथा “पार्थिवा” पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि धनान्यभिगमय । तथा “येन” त्वद्वीयेन सामर्थ्येन “द्रविण” धन “वयम्” “अश्रवाम” अभिव्याप्तयाम तत् सामर्थ्यम् “अभि” गमय । किञ्च “अर्षेयम्” ऋषीणां ऋषिपुत्राणां योग्यं धनं “जमदग्निवत्” जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापय एवं “नः” अस्माकमपि अभ्यर्षयद्वा, अर्षेयम्, ऋषीणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं

यथा स्वादुतमम्, अकार्पीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं
स्वादुतमं कुर्विति मन्त्रद्रष्टा स्तोता कुत्सो नाम ऋषिः प्रार्थ-
यते ॥ ३ ॥ [१८]

१ २८ ३ १ २ ३ १ २
यज्जायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तम्ना उतो दिवम् ॥*१*॥

ऋ० प्रियमेधः । क० अनुष्टुप् तथा वृहती कन्दची ।
दे० अश्विहयम् । अथ यज्जायथा इति तृचात्मकं द्वितीयं
सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “अपूर्व्यं !” त्वत्तो व्यतिरिक्तोऽन्येन पूर्वेण
वर्जित ! हे “मघवन् !” मंहनीयधनवन् ! “इन्द्र !” “वृत्र-
हत्याय” वृत्रहननाय “यद्” यदा त्वं “जायथाः” उत्पन्नः
प्रादुर्भूतोऽसि “तत्” तदानीमेव “पृथिवीं” प्रथमानां भूमिम्
“अप्रथयः” प्रथितां दृढामकरोः । “उत” अपि च “तत्”
तदानीमेव “दिवं” द्युलोकम् अन्तरिक्षेण “अस्तम्नाः” निरु-
क्षामकार्पीः एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न सम्भवतीत्यर्थं द्योतयि-
तुमपूर्व्येति पदम् ॥

“उतोदिवम्” “उतद्याम्”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तत्ते यज्ञो अजायत तद्वत् उत हस्ततिः ।

१ २८ ३ १ २ ३ २ ३ २७ ३ १ २
तद्विश्वमभिभूरसि यज्जातां यच्च जन्त्वम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “यद्” यदा त्वम् अजायथाः
तदानीं “तत्” त्वदर्थं “यज्ञः” अग्निष्टोमादिः “अजायत” सोम-
पानार्थमभूत् । “उत” अपि च “तद्” तदानीं “हस्ततिः”
धम हसने (भा० प०) हासकारो प्रीत्यर्थं क्रियमानो हर्ष-

सूचको द्वितीयमन्त्रोऽपि अजायत । किञ्च तदा “यद्” “जातं”
भूतजातं “यञ्” “जन्त्वम्” कृत्यार्थं त्व-प्रत्ययः जनितव्यं
विश्वमस्ति “तत्” “विश्वं” सर्वम् “अभिभूः असि” स्वमहिम्ना
अभिभूतवानसि ॥ २ ॥

३ १ २ २१ २२ ३ २२ ३ २
आमासु पक्कमैरय आ सूर्य्यं रोहयो दिवि ।

२ १ २२ ३ २ ३ २ २ २ २ २ २
घर्मं न सामं तपता सुवृत्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे वृहत्
॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “आमासु” अपक्कासु गोषु
“पक्कं” पयः “ऐरयः” प्रैरय तथा च मन्त्रः—“आमासुचिह-
धिपे पक्कमन्तः” इति । किञ्च, “दिवि” द्युलोके “सूर्य्यम्”
“आरोहयथ” पूर्वं पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्य
अन्धकारावृते कस्मिंश्चित् पर्वते स्थापितवन्तः, ततोऽङ्गिरसः
इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरन्ध्रभ्यमाहरेति तैरुक्तम् इन्द्रो गवां
स्थानं तमसाहतं दृष्ट्वा तत्र गोप्रदर्शनाय द्युलोके सर्वप्रकाशकं
सूर्य्यमारोहितवान् स्थापितवानसि “चादिलोपे विभाषा
(८, १, ६२)”—इति पूर्वस्य ऐरय इत्यस्य न निघातः । अथ
परोक्षकृतोऽर्चः—हे स्तोतारः ! “सुवृत्तिभिः” शोभनाभिः
स्तुतिभिः “तपता” इन्द्रं तीक्ष्णोक्तरत इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्द्धय-
तेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“घर्मं न” यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्गं
“सामन्” । “सुपांसुक्”—इति तृतीयाया लुक् । सामभिः
यथा तपन्ति तद्वत् । ततः “गिर्वणसे” गोभिर्वननीयायेन्द्राय
“जुष्टं” प्रीतिकरं पश्यातं वा “वृहत्” महत् वृहदाख्यं वा
“साम” गायत ॥ ३ ॥ [१८]

१ २२ ३ २३ १ २ ३ १ २
मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

१२ ३ २३ १ २३ १ २ ३ १ २
वृषां ते वृषा इन्द्रुर्वाजी सहस्रसातमः ॥१॥

ऋ० अगस्त्यः । ऊ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ मत्स्य-
पायीति-वृषात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “हरिवः !”
हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ! “महः” महान् पूज्योऽयं सोमः “पात्रस्येव”
पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते सोमः, तत्सदृशेन “त्वया ते”
तृतीयार्थे (३, १, ८५) पठौ । यद्वा, “पात्रस्य इव” “ते” तत्र
स्वभूतः “महः” महान् सोमः इति वा योजना “अपायि”
पीयते आशंभाया विवक्षितार्थत्वात् भूतेऽर्थे प्रयोगः यतः पिवमि
अतो “मस्ति” मावमि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते,
तथात्वधिकं पिव ; पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः । किञ्च, “वृषा”
“ते” अभिमतवर्षित्वे तुभ्यम् । चतुर्थ्यर्थे पठौ । “मत्सरः” मद-
साधनः, “मदः” तर्पयिता ; “वृषा” वर्षयिता, “इन्दुः” क्लृप्त-
यिता आह्लादकारीत्यर्थः, “वाजो” अन्नवान् ; अन्नकार्यदत्ति-
सद्भावात् अन्नवानित्युच्यते, “सहस्रसातमः” अपरिमितदाह-
तमः सहस्र पुरुष-सम्भजन-पर्याप्त-गत्तयतिशयो वा एवं महा-
तुभावः सोमः सम्पादितः तं पिवेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ २३ ३ २३ १ २
आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदे वरेण्यः ।

३ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सहावाप् इन्द्र सानसिः पृतनापाडमर्त्यः ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वां “नः” अस्मादीयः “मत्सरः”
मर्षणसाधनः सोमः “आगन्तु” आगच्छतु । कौटुम्बोऽयम् ?
“वृषा” वर्षकः “मदः” तर्पयिता, “वरेण्यः” वरणीयः, “सहा-

वान्” सहायवान् अस्मद्दत्तेन सोमेन सहायवान् सन् । सहसा
बलेन तद्दान् वा । “सानसिः” अस्माभिः सम्भजनोयः, “पृतना-
पाट्” शत्रुसेनाया अभिभविता “अमर्त्यः” अविनाशी च
भवति ॥ २ ॥

२३ १ १२ २ २३ १२ ३ १२
त्वष्ट्रि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

३ २ २ १ २ ३ २३ ३ २ ३ २ ३ १ २
सहावान्दस्युमव्रतमोपः पात्रं न शोचिषा

॥*३*॥ [२०]

इति द्वितीयोऽर्द्धप्रपाठकः ।

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “त्वं” “हि” खलु “शूरः”
शौर्योपेतः “सनिता” दातासि । अतः “मनुपः” मनुष्यस्य
मे “रथं” रंङ्गणं स्यन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यत्प्रार्थं
रथं वा “चोदयः” प्रेरय । किञ्च त्वं “सहावान्” भूत्वा
“दस्युम्” उपक्षयितारम् “अव्रतम्” अकर्माणम् अननुष्ठायि-
नम् “मोपः” दह । किमिव ? “शोचिषा” दीप्त्या ज्वालया
अग्निः “पात्रं” स्वाधारं पात्रविशेषमिव यागाधिकारी सन्
यो न यजते, तं दहेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराश्विनस्य षाडशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोयतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १२ ॥

इति षष्ठस्य द्वितीयोऽर्द्धप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वेदिकनागप्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-

भूषण-साम्राज्य-पुरन्दरेण सायणाचार्येण विरचितं

माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराश्विनो

षाडशाध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य निःखसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १३ ॥

अथ तृतीयोऽर्द्धप्रपाठकः ।

त्रयोदशोऽध्याय आरभ्यते ।

१२ ३२७ ३ २३ २ ३१ २८
पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं दिवस्पारि ।

३ १ २३ १ २८
अयच्छा वृहतीरिपः ॥*१*॥

ऋ० कविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे
खण्डे—पवस्ववृष्टिमिति पञ्चमं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “सोम ! त्वं “दिवः” द्युलोकात् “वृष्टिं” वर्षं “नः” अस्माकं
“सु” सुष्ठु “आ पवस्व” समन्तात् चर । एतदेव दर्शयति—
“अपाम्” उदकानाम् “कर्मि” तरङ्गं “दिवः” “परि” आपवस्व ।
अपि च “अयच्छाः” यच्चरहितानि अनामयानि “वृहतीः”
महान्ति “इपः” अन्नानि आपवस्व ॥ १ ॥

१२ ३ १२३ २३ १२ ३१ २८
तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन् ।

१२ ३ १२ ३२
जन्यास उप नो गृहम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “तया” तादृश्या “धारया”
“पवस्व” चर । कोटश्लेषत्वाद्—“यया” यादृश्या त्वदीयया
धारया “जन्यासः” जन्याः शत्रुजनपदमवाः “गावः” “इह”
अग्निंक्षीके “नः” अस्माकं सम्बन्धि “गृहम्” “उप आ गमन्”
उपागच्छन्ति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः ।

३ १ २ ३ १ २ ३
अस्मभ्यं वृष्टिमा पव ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे सोम ! “यज्ञेषु” “देववीतमः” अति-
शयेन देवकामः त्वम् “अस्मभ्यं” स्तोत्रभ्यः “घृतम्” उदकं
“धारया” सम्पातेन “पवस्व” श्वरः “वृष्टिं” वर्षञ्च “आ-
पवस्व” ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स न ऊर्जे व्याश्व्ययं पवित्रं धाव धारया ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
देवासः शृणवन्हि कम् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “सुतः” अभिषुतस्त्वं “नः”
अस्माकम् “ऊर्जे” अन्नाय “अश्व्ययम्” अविमयं “पवित्रं”
धारया सम्पातेन “विधाव” प्राप्नुहि “देवासः” देवा अपि “हि
कं शृणवन्” गमनवेलायामुत्पन्नं त्वदीयं शब्दं शृण्वन्तु ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमानो असिष्यदद्रचात्स्यपजङ्घनत् ।

३ २ ३ २ ३ १ २
प्रत्नवद्रोचयन् रुचः ॥*५*॥ [१]

अथ पञ्चमी । “रचांसि” राक्षसाः “अपजङ्घनत्”
“रुचः” आत्मीया दीप्तीः “प्रत्नवत्” पुरापवत् “रोचयन्”
दोषयन् “पवमानः” सोमः “असिष्यदत्” स्थन्दते ॥ ५ ॥ [१]

१ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २

अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चादध्वने नरः ॥११॥

ऋ० भरद्वाजः । क० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ प्रत्यक्षा इति चतुर्ऋच द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अध्वर्या ! "नरः" नेता यज्ञानां त्वम् "अस्मै" इन्द्राय "प्रति भर" अभिहर सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कौटशयेन्द्राय ? "पिपीपते" पातुमिच्छते "विश्वानि" सर्वाणि वेद्यानि "विदुषे" जानते "अरङ्गमाय" पर्याप्तगमनाय "जग्मये" यज्ञेषु गमनशीलाय "अपश्चादध्वने" दधिगंतिकर्मा (निघ० २, १४, ६२) अपश्चात्तमनाय सर्वेषामग्रगामिने ॥

"नरः" "नरे"—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
एमेनं प्रत्येतनं सोमेभिः सोमपातमम् ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ १ २
अमत्रेभिर्ऋजोपिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥१२॥

अथ द्वितीया । हे अध्वर्यावः ! "सोमेभिः" सोमैः करणभूतैः "सोमपातमं" अतिशयेन सोमस्य पातारम् "एनम्" इन्द्रम् "आ" अभिसुखं "प्रत्येतन" प्रतिगच्छत "इम्"—इति निपातोऽनर्थकः । कौटशमिन्द्रम् ? "अमत्रेभिः" अमत्रैः सोमपात्रैः षडचमसादिभिः "ऋजोपिणम्" ऋजोपं शत्रूणां मुपार्जकं बलं, तदन्तं, यद्वा, ऋजोपिणमित्युत्तरत्र सम्बन्धनीयं, "सुतेभिः", अभिपुत्रैः "इन्दुभिः" सोमैः, "ऋजोपिणं" गतसारः सोमः ऋजोपः तदन्तम् । अथवा अमत्रैः अपरिमितैरभिपुत्रैः सोमैः ऋजोपिणम् । ऋजोपित्यर्थाद्वासाधनं ऋजोपयष्टः, ततो मत्वर्थयि इति, सङ्गतमित्यर्थः ।

एवंविधमिन्द्रं प्रति गच्छतेत्यन्वयः । अन्य आह—अमत्रेभिः
ग्रहचमसादिगतैः सोमैः ऋजीपिणं ब्रह्मवन्तमिन्द्रं प्रति-
गच्छतेति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषय ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्मिदेषते ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे अध्वर्यवः ! “सुतेभिः” अभिषुतेः
“इन्दुभिः” उन्दनशीलैः दीप्तैर्वा “सोमेभिः” सोमैः “यदि प्रति-
भूषय” इन्द्रं प्रति यदि यूयं प्रतिगच्छथ भू प्राप्तौ (भा० उ०)
—इत्यस्यैतद्रूपं तदानीं “मेधिरः” मेधावी मेधो यज्ञः (निघ०
३, १७, ४) तद्दानं वा स इन्द्रः “विश्वस्य” विश्वं सर्वं भवदीयं
कामं “वेद” वेत्ति जानाति ज्ञात्वा च “धृषत्” शत्रूणां
धर्मकः सन् “तमित्” तं तं काममेव “एषते” प्रापयति ॥३॥

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अस्माअस्मा इदम्वसोऽध्वर्या प्र भरा सुतम् ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कुवित्समस्य जिन्यस्य गर्धतोऽभिशस्तेरवस्वरत्

॥*४*॥ [२]

अथ चतुर्थी । “अस्माअस्माइत्” अस्माएवेन्द्राय नान्यस्मै,
हे अध्वर्या ! त्वम् “अन्वसः” सोमसुक्षणस्यान्वस्य
“सुतम्” अभिषुतं रसं “प्रभर” प्रहर प्रयच्छति यावत् ।
स चेन्द्रः “समस्य” सर्वस्य जेतव्यस्य “गर्धतः” उल्लङ्घमानस्य
शत्रोः “अभिशस्तेः” अभिशंसनात् तत्कृतात् हिंसनात्

“कुवित्” बहुशः “अवस्वरत्” अस्मान् पालयत्वित्पर्यः ॥

“अवस्वरत्” “अवस्वरद्”—इति पाठौ ॥ ४ ॥ [२]

इति सामवेदाद्यप्रकाशे उत्तरायनस्य त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१४॥

२ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
वभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय दिविस्पृशे ।

१ २ ३ १ २
सोमाय गायमर्चत ॥*१*॥

ऋ० अक्षितः देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ द्वितीयखण्डे—वभ्रवेन्विति षडृचं प्रथमं सुक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे स्तोतारः ! “वभ्रवे” वभ्रुवर्णाय “स्वतवसे”
स्वबलाय “अरुणाय” कदाचिदरुणवर्णाय “दिविस्पृशे” दिवं
स्पृशते सोमाय “गायं” स्तुतिरूपां वाचम् “अर्चत” उच्चार-
यतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतप् सोमं पुनीतन ।

२ २ १ २ ३ १ २
मधावा धावता मधु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विजः ! “इस्तच्युतेभिः” इस्त-
प्रच्युतेः “अद्रिभिः” अभिषवग्रावभिः “सुतम्” अभिषुतं
“सोमं” “पुनीतन” पवित्रे पावयत । अपि च “मधी”
मदकरे सोमे “मधु” गन्धं पयः “माधावत” प्रक्षिपत ॥ २ ॥

२ २ १ २ ३ १ २ ३
नमसेदुप सीदत दधेदभि श्रीणीतन ।

२ २ १ २
इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विजः ! “नमसेत्” नमस्कारेषेव
 “उपसौदत” सोममुपगच्छत “दध्नेत्” दध्नेव “अभिथीणी-
 तन” सोममभिथीणीत च । “इन्द्रे” “इन्दु” सोमं “दधानत”
 घत्ते च ॥ ३ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २२
 अमित्रहा विचर्षणिः पवस्व सोम शं गवे ।

३ १ २ ३ २
 देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “अमित्रहा” अमित्राणां हन्ता
 “विचर्षणिः” विद्रटा “देवेभ्यः” “अनुकामकृत्” अभीष्टस्य कर्ता
 त्वं “गवे” अस्माकं पशवे “शं” सुखं “पवस्व” चर ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्राय सोम पातवे मदाय परि पिच्यसे ।

३ १ २२ ३ १
 मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । हे “सोम !” “मनश्चित्” मनसा ज्ञाता ;
 मनस्पर्शतिरीश्वरः । त्वं “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पातवे” पानार्थं
 “मदाय” च “परिपिच्यसे” परितः पात्रेषु सिध्यसे ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पवमान सुवीर्यं रयिं सोम रिरीहि णः ।

३ २ १ २ ३ २
 इन्द्विन्द्रेण नो युजा ॥*६*॥ [३]

अथ षष्ठी । हे “इन्द्रे !” क्लियमान ! “पवमान” ! सोम !
 त्वं “सुवीर्यं” शोभनवीर्योपितं “रयिं” धनं “न.” अस्माकं

सम्बन्धिना “इन्द्रेण” “युजा” सहायेन ; “नः” अस्मभ्यं
 “रीरिहि” देहि ॥ ६ ॥ [३]

१७ ३ २ ३ १ २ १ १ २२
 उद्देदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् ।

१ २
 अस्तारमेपि सूर्य्य ॥ *१* ॥

ऋ० सुकक्षः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथोद्देद-
 भीति त्वचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “सूर्य्य !”
 द्वादशसु भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात् सूर्या-
 त्मक ! सुवीर्य्य ! हे इन्द्र ! “श्रुतामघं” सर्वदा देयत्वेन
 विख्यातधनम्, अतएव “वृषभं” याचमानानां धनस्य वर्षितारं
 “नर्यापस” नरहितं नर्य्यं नरहितकर्माणम् “अस्तारम्” दान-
 शौण्डम् औदार्य्यवन्तम् एतादृशं स्तोतारम् “अभि” लक्ष्य
 “उद्देपि” इदवधारणे त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गातो-
 ऽसि “घ”—इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

१३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 नव यो नवतिं पुरो विभेद वाह्जो जसा ।

१ २ ३ १ २
 अहिं च वृषहावधीत् ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “यः” इन्द्रः “नवनवतिं” नवतिसङ्ख्याकाः
 ततः नवसङ्ख्याकाः एकोनशतसङ्ख्याकाः शम्बरस्य “पुरः” पुरीः
 “वाह्जो जसा” बाहुवलेनैव “विभेद” दिवोदासाय भिनत्ति अथ
 तथा च मन्वान्तरे—“दिवोदासाय नवतिश्च नवेन्द्रः पुरोवै-
 रच्छम्बरस्य”—इति । (ऋ० स० २३, १८, ६) स च “वृषहा”
 वृषासुरस्य उन्ता । स इन्द्रः “अहिं च” केनाप्यहन्तव्यं भेष-

मपामावरकं वृत्रासुरं वा अवधोत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं
ददात्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २

स न इन्द्रः शिवः सखाश्रवावह्नोमद्यवमत् ।

३ १ २

उरुधारेव दोहते ॥ *३* ॥ [४]

अथ तृतीया । “सः” पूर्वोक्तगुणविशिष्टः “शिवः” कल्याण-
तमः “सखा” यदृष्टव्य-स्तोदस्तोतव्य-लक्षणैः सम्बन्धेन
“नः” अस्माकं मित्रभूतः एतादृश्य इन्द्रः “अश्ववत्” अश्वयुक्तं
“गोमत्” पश्यादिसहितं “यवमत्” “अयवादिभ्यः”—इति
प्रतिषेधात् मतुपो बत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः धान्य-
युक्तं धनं “नः” अस्मभ्यं “दोहते” दोग्धुं ददातु । तत्र दृष्टान्तः
—“उरुधारेव” दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यदा बहूनां पौय-
यित्वा गौः यथा बत्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतधनम् अस्माकं
दोग्धुं ददातु दुहेर्लैर्द्व्यङ्गागमः (३, ४, ८४) ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराश्विनस्य षष्ठीदशाध्यायस्य द्वितीय खण्डे ॥२॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
विभ्राड्वृहत्पिवतु सोम्यं मध्वायु-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
दधद्यन्नपतावविऋतम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वातजूता यो अभिरक्षति त्मना

३ १ २ ३ १ २ ३
प्रजाः पिपति बहुधा वि राजति ॥ *१* ॥

ऋ० विभ्राट्, सोम्यः । ऋ० जगती । ऐ० सूर्यः ।

अथ तृतीयखण्डे—विभ्राडिति दधत्कं प्रथमं सूत्रम् । तत्र प्रथमा । “विभ्राट्” विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः “बृहत्” परिवृढं “सोम्यं” सोममयं “मधु” “पिबतु” । किं कुर्वन् ? “यज्ञपती” यज्ञमाने “अविद्धतम्” अकुटिलम् “आयुः” “दधत्” कुर्वन् “यः” सूर्यः “वातजूतः” वातेन महावायुना प्रेथ्यमाणः सन् “त्मना” आत्मना स्वयमेव “अभिरचति” सर्वे जगदभिपश्यन् पालयन्ति राशिवक्रस्य वायुप्रेथत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेथ्यत्वम् । स सूर्यः “प्रजाः” “पिपत्ति” हृद्यादिप्रदानेन पालयति “बहुधा विराजति” विशेषेण दीप्यते च ।

“पिपत्तिबहुधा”-“पुपोपपुरुंधा”—इति पाठो ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३
 विभ्राड्बृहत्सुभृतं वाजसातमं

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २
 धर्मं दिवा धरुणे सत्यमर्पितम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 अमित्रहा वृत्रहा दस्युहन्तमं

१ २ ३ १ २ ३ २
 ज्योतिर्जज्ञे अमुरहा सपत्नहा ॥२॥

अथ द्वितीया । “विभ्राट्” विभ्राजमानं, “बृहत्” प्रौढं, “सुभृतं” सुपुष्टं, “वाजसातमं” वाजस्यान्त्रस्य बलस्य वा दाढतमं, “धर्मन्” धर्मणि वायुना धारयितव्ये “दिवः” द्युलोकस्य “धरुणे” धारके सूर्यमण्डले “अर्पितं” निश्चितं, “सत्यम्” अनग्वरम् “अमित्रहा” अमित्राणामप्रियाणां हन्तु, “वृत्रहा” भाव्यखतां हन्तु, “दस्युहन्तमं” दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तु-

तमम्, “असुरहा” असुराणां क्षेमृणां घातकं “संपन्नहा” सप-
न्नानां यद्रूपामपि घातकम्, ईदृग्भूतं “ज्योतिः” सौरं तेजः
“जज्ञे” प्रादुर्भवति ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इदं येषं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विश्वजिह्वनजिदुच्यते बृहत् ।

२ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ २
विश्वभाड्भाजो महि सूर्यो दृश

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥३॥ [५]

अथ तृतीया । “इदं” सौरं तेजः “येषं” प्रशस्यतमं
“ज्योतिषाम्” अन्येषां यहनक्षत्रादीनामपि “ज्योतिः” प्रकाश-
कम् अतएव “उत्तमम्” उत्कृष्टं “विश्वजित्” विश्वस्य सर्वस्य
जिह्व “धनजित्” धनस्य जिह्व “बृहत्” प्रभूतमुच्यते एवंगुण-
विशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते अपि च “विश्वभाट्” विश्वस्य
प्रकाशयिता “भाजः” भाजमानः “महि” महान् “सूर्यः”
“दृशे” दर्शनाय “उरु” विस्तीर्णं “सहः” तमसोऽभिभवित्
“अच्युतं” अतिरहितम् अविनाशम् “ओजः” तेजोरूपं बलं
“पप्रथे” विस्तारयति ॥ ३ ॥ [५]

२ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

२ २ ३ १ २ ३
शिवा यो अस्मिन्पुरुहूत

१ २ ३ २ ३ २ ३
यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥४॥

ऋ० शक्तिः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ इन्द्रकृतु-
मिति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र!”
“नः” अस्मभ्यं “कृतुं” कर्म प्रज्ञानं वा “आभर” आहर ।
अपि च “यत्रा” “पिता” “पुत्रेभ्यः” प्रयच्छति तथा “नः”
अस्मभ्यं “शिक्ष” धनं देहि । हे “पुरुङ्गत” बहुभिराहुत !
“यामनि” यज्ञे “जीवाः” वयं “ज्योतिः” सूर्यम् “अग्नीमहि”
प्रतिदिनं प्राप्नुयामः ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ १ २
मा नो अज्ञाता वृजनाः ।

२ २ १ २ १ १ २
दुराध्योऽ माग्निवासीऽव क्रमुः ।

१ २ २ २ २ २ १ २ २ २ १ २
त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि-
॥२॥ [६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “अज्ञाताः” अज्ञातगमनाः
“वृजनाः” हिंसकाः “दुराध्यः” दुष्टाभिसन्धयः “नः” अस्मान्
“मा अवक्रमुः”, मावचक्रमुः । हे “शूर !” “त्वया” “वयं”
स्तोतारः “प्रवतः” प्रवणकाः सन्तः “शश्वतीः” बह्वीः “अपः”
“अतितरामसि” अतितरामः ॥ २ ॥ [६]

२ २ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अथाद्या श्वःश्व इन्द्र वास्व परे च नः ।

२ २ १ २ १ २ १ २
विश्वा च नो जरितृन्त्सत्यते

२ २ २ २ २ २
अहा दिवा नक्तं च रक्षिपः ॥१॥

ऋ० भर्गः । छ० ककुप्प्रगाथः । दे० अग्निः । अथाद्या-

येति प्रगाथात्मकं तृतीयं-सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अद्याद्य”
यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति, तत्र सर्वत्र, हे “इन्द्र !” “श्वःश्वः”
श्वःशब्दवाच्यं च यत्, तत्र सर्वत्र, त्वं “वास्व” अस्मान् रक्ष ।
तथा “परे च” “परस्मिन्” तृतीयेऽहनि च वास्व । हे
“सत्पते” ! सतां पालकेन्द्र ! “विश्वान् च” सर्वाण्यपि “अहानि”
अहानि सर्वेष्वप्यहःसु “नः” अस्मान्, “जरितृन्” स्तोतृन्,
“रक्षिपः” रक्षसि । तथा “दिवा नक्तं च” रक्षिपः रक्षसि
रक्ष वा ॥ १ ॥

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघःसंमिश्रो वीर्याय कम् ।

उभा ते वाङ् वृषणा शतक्रतो

नि या वच्चं मिमिक्षतुः ॥*२*॥ [७]

अथ द्वितीया । अयं “मघवा” धनवान्, इन्द्रः, “प्रभङ्गी”
प्रभञ्जनशीलः, “शूरः” विक्रान्तः, “तुवीमघः” प्रभूतधनः
“संमिश्रः” सम्यङ् मिश्रयिता । किमर्थम् ? “वीर्याय”
वीर्यकरणाय । कमिति पादपूरणः । एवं मद्दानुभावो भवति ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र ! “ते” “उभा” उभौ अपि
“वाङ्” “वृषणा” कामानां वर्षकी हे “शतक्रतो” ! बहुप्रज्ञ !
“या” यौ वाङ् “वच्चम्” आयुधं “मिमिक्षतुः” परि-
गृह्णीतः ॥ २ ॥ [७]

इति सामवेदार्यप्रथमे उत्तराष्टकस्य त्रयोदशाध्यायस्य तृतीय खण्डः ॥ १ ॥

जनीयन्तो न्वयवः पुनीयन्तः सुदानवः ।

११

सरस्वन्तं हवामहे ॥*१*॥ [८]

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० सरस्वान् । अथ चतुर्थ-
खण्डे—जनीयन्त इत्येकचं प्रथमं सूक्तम्, सेषोच्यते । “जनी-
यन्तः” जायन्ते आस्रपत्यानीति जनयः जायाः ता इच्छन्तः,
“पुत्रीयन्तः” पुत्रान् कामयमानाः, “सुदानवः” शोभनदानाः,
“अयवः” उपगन्तारो वयं “नु” अथ “सरस्वन्तं” तं देवं
मध्यमस्थानं “हवामहे” आह्वयामहे ॥ १ ॥ [८]

१ १ २ १ २ १ १ २ १ २ २ १ २

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

१ २ १ १ २

सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥*१*॥ [९]

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सरस्वती । उतन
इत्येकचं द्वितीयं सूक्तम्, सेषोच्यते । “उत” अपि च “नः”
अस्माकं “प्रियासु” प्रियाणां मध्ये “प्रिया” प्रियतमा “सप्त-
स्वसा” गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी
नदीरूपया स्तुत्या गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः “सुजुष्टा” सुष्टु
पुरातनेऋषिभिः सेविता, एवम्भूता “सरस्वती” देवी
“स्तोम्या” स्तोतव्या “भूत्” भवतु ॥ १ ॥ [९]

१ १ १ १ २ २ १ २ १ १ २

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

२ १ १ २ १ १ २

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० सविता । अथ तत्स-
वितुर्वरेण्यमिति तृतीयसूक्तरूपा, सेषा । “यः” सविता देवः
“नः” अस्माकं “धियः” कर्माणि, धर्मादिविषया वा बुद्धोः

“प्रचोदयात्” प्रेरयत्, “तत्” तस्य “देवस्य” द्योतमानस्य
 “सवितुः” सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य
 “वरेण्यं” सत्स्वरूपतया ज्ञेयतया च भजनीयं “भर्गः”
 अविद्यातत्कार्ययोर्भजनात् भर्गः स्वयं ज्योतिः परब्रह्मात्मकं
 तेजः “धीमहि” वयं ध्यायामः । यद् भर्गो धियः प्रचोद-
 यति तद् ध्यायाम इति समन्वयः । यद्वा, यः सविता सूर्यः
 “धियः” कर्माणि “प्रचोदयात्” प्रेरयति, तस्य “सवितुः”
 सर्वस्य प्रसवितुः “देवस्य” द्योतमानस्य सूर्यस्य “तत्” सर्वैर्द-
 र्शनीयतया प्रसिद्धं “वरेण्यं” सर्वैः सभजनीयं “भर्गः”
 पापानरं तापकं तेजोमण्डलं “धीमहि” ध्येयतया मनसा
 धारयेम । यद्वा, भर्गशब्देनात्रमभिधीयते “यः” सविता
 देवः “धियः” प्रचोदयति, तस्य “देवस्य” प्रसादात् “तद्
 भर्गः” अन्नादिलक्षणं फलं “धीमहि” धारयामः तस्याधार-
 भूता भवेमेत्यर्थः । भर्गशब्दस्यात्रपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे
 चाथर्वणम्—वेदांञ्छन्दसि—“सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयो-
 ऽन्नमाहुः, कर्माणि धियस्तदु ते प्रब्रवीमीति प्रचोदयात् सविता
 याभिरेतोति। (गो० ब्रा० १, ३२) भर्गः—भ्रसृज् पाके (तु० ७०)
 असृज्—भ्रसृजोरोपधयोरमन्यतरस्याम् (६, ४, ४७)—इति
 रोपधयोर्लोपो रमागमश्च, न्यङ्गादिपाठात् कुत्वम् (७, ३, ५२) ।
 धीमहि—ध्यायतेर्लिङि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)”—इति
 सम्प्रसारणं, व्यत्ययेनात्मनेपदम् ; यद्वा धीङ् आधारे (दि०
 आ०) लिङि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७२)”—इति विक-
 रणस्य लुक् । प्रचोदयात्—चोदयतेर्लिङि आडागमः, यद्-
 हत्तयोगादनिघातः, आगमस्यानुदात्तत्वे णित्स्वरः ॥ १ ॥

सोमानाथ् स्वरयं० ॥२६॥

२ ३ १ २

अग्न आयूष्पि पवसे० ॥*३*॥ [१०]

ऋ० मेधातिथिः, वैखानसः वा । छ० गायत्री । दे० ब्रह्मण-
 सतिः, अग्निः वा । अथ सोमानां स्वरणम्—इति, अग्न आयुष्-
 पिपवसे—इति, चतुर्थ-षष्ठम सूक्तात्मकयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रतीके ;
 ते चान्यत्रान्नाते (छ०, आ०—२, १, ५, ५ ; १भा० ७६५०),
 (उ० आ० ७, १, १२, १) ॥ २ ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ ३ १ २

ता नः शक्तं पार्थिवस्य० ॥*१*॥

ऋ० यज्ञतः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणौ । अथ
 तानःशक्तमिति षष्ठात्मकं षष्ठं चतुर्थं सूक्तम् ; तत्र तान्,—
 इति प्रथमाया ऋचः प्रतीकमिदं सा चान्यत्र (उ० ४, २, ४,
 ३) ६१५ पृ० आन्नाता ॥ १ ॥

३ २ २ २ ३ १ २ ३ २ २ २

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते ।

३ १ २ ३ १ २

अद्रुहा देवो वर्धते ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋतेन” उदकेन निमित्तभूतेन “ऋतं”
 यज्ञं “सपन्ता” स्पृशन्ती “इषिरम्” एषणवन्तं “दक्ष” प्रहृष्टं
 यज्ञमानं इविर्वा “आशाते” व्याप्तुतः “अद्रुहा” अद्रोम्भारी
 “देवो” द्योतमानो मित्रावरुणौ “वर्धते” प्रहृष्टो भवत ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ २ ३ २ २ २

वृष्टिद्यावा रीत्यापेयस्पती दानुमत्याः ।

३ २ २ १ २

वृष्टन्तं गर्त्तमाशाते ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । “वृष्टिद्यावा” वृष्ट्यर्था द्योः स्तुतिर्द्वयोस्तौ

वृष्टिद्यावा अथवा वृष्टिवर्षिका द्यौरन्तरिचं याभ्यां तौ तादृशौ,
 “रीत्यापा” रीगतिरेपणयोः (ऋग० प०) रीतिः प्राप्तिः सैव
 प्राप्तिरभिमतप्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ, “इयः” सन्नस्य “पती”
 स्वामिनौ वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम्, “दानुमव्याः” दानवत्याः
 दातुमुचिताया इत्यर्थः एतदिड्विशेषणम् एवमहातुभावौ
 मित्रावरुणौ, “वृहन्त” महान्तं “गर्त” रथम् “आशाते” व्याप्तुतः
 अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ३ ॥ [११]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्युषः ।

१ २ २ १ २ २
 रोचन्ते रोचना दिवि ॥१॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ युञ्ज-
 न्तीति तृचात्मकं सप्तमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । इन्द्रो हि पर-
 मैख्ययुक्तः परमैख्यं चाग्निवायादित्यनक्षत्ररूपेणावस्था-
 नात् उपपद्यते “ब्रध्नम्” आदित्यरूपेणावस्थितम्, “अरुषम्”
 हिंसारहिताग्निरूपेणावस्थितं, “चरन्तं” वायुरूपेण सर्वतः
 प्रसरन्तमिन्द्रं “परि तस्युषः” परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्धिनः
 प्राणिनो “युञ्जन्ति” स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन सम्बन्धं
 कुर्वन्ति । तस्यैवेन्द्रस्य मूर्त्तिविशेषाणि “रोचना” नक्षत्राणि
 “दिवि” द्युल्लोके “रोचन्ते” प्रकाशन्ते अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं
 ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम्—“युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह—असौ वा
 आदित्यो ब्रध्नः आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह—
 अग्निर्वा अरुषः अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह—
 वायुर्वै चरन् वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्युष इत्याह—इमे
 वै लोकाः परितस्युषः इमानेव पक्षे लोकान् युनक्ति । रोचन्ते

रोचना दिवीत्याह—नक्षत्राणि वै रोचना दिवि, नक्षत्रास्त्रे-
वास्मै रोचयन्तीति ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी, विपक्षसा रथे ।

१ २ २ २ २ २ २
शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अस्य” ब्रह्मादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादि-
त्यादि-मूर्त्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य “रथे” “हरी” एत-
न्नामानी हावश्चौ सारथयो “युञ्जन्ति” इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयो-
र्हरिनामत्वं “हरी इन्द्रस्य” रोहितोऽग्नेः” (निघ० १, १५
१-२)—इति पठितत्वात् । कौटुशौ हरी ? “काम्या” काम-
यितव्यौ “विपक्षसा” विविधे पक्षसौ रथस्य पार्श्वौ ययोस्तौ
विपक्षसौ रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः, “शोणा”
रक्तवर्णा, “धृष्णू” प्रगल्भौ, “नृवाहसा” नृणां पुरुषाणा-
मिन्द्र तत्सारथिप्रमुखाणां वोढारौ ॥ २ ॥

३ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ १ १ २ १ २ १ २
केतुं कुरावन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

२ १ १
समुपद्भिरजायथाः ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “मर्याः !” मनुष्याः ! इदमायय्यं पश्यते-
त्वध्याहारः । किमायय्यम् ? इति तत्रोच्यते—आदित्यरूपो-
ऽयमिन्द्रः “उपद्भिः” दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुपःकालेर्वा
सम्भूय “अजायथाः” उदपद्यत । अथवा सूर्यस्येवास्तमये मरण-
मुपचर्य व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा सम्योधनं क्रियते—हे
मर्या ! प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यम् । किदुवंत् ?
“अकृतवे” रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रधानरहिताय प्राणिने “केतुं

कृण्वन् प्रातः प्रञ्चानं कुर्वन् “अपेशसे” रात्रावन्धकाराहतत्वे-
नाभिव्यक्तत्वात् रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवा-
रणेन “पेशः” रूपनामैतत् (निघ० ३, ७, १०) रूपमभि-
व्यज्यमानं कुर्वन् अकेतवे, अपेशसे—इति चतुर्थ्यां पष्ठर्यं
द्रष्टव्यौ ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदाद्यैः प्रकाशे उभारायन्वस्य त्रयीदशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ३ ॥

३ १ २ १ २ ३
अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे

१ २ ३ १ २
तुभ्यं पवते त्वमस्य पाहि ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं ह यं चक्षुषि त्वं वक्ष्य

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्दुं मदाय युज्याय सोमम् ॥*१*॥

ऋ० उगणा । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ पञ्चमे
खण्डे—अयं सोमइति वृत्तात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “इन्द्र !” अयं सोमः इन्द्राय “तुभ्यं” “सुन्वे” सूयते सुनोतिः
कर्मायं लटि “लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)”—इति
त-लोपः “तुभ्यं” त्वदर्थमेव “पवते” पूयते । त्वच्च “अस्य” अमुं
“पाहि” पिव “त्वं ह” “यम्” इन्दुं “सोमं” “चक्षुषि”
करोषि “त्वं” “यं” च “वक्ष्ये” वृत्तवानसि । किमर्थम् ?
“मदाय” मदायै “युज्याय” सहायाय सोम इन्द्राय बलकर-
त्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमेवं करोषि त्वं तं पाशौति
समन्वयः ॥ १ ॥

१ २ २३ १ २ ३ १ २
स ईं७ रथो न भूरिपाडयोजि

२२ २१ २ २ २ २ १ २
महः पुरुणि सातये वसूनि ।

२ २ २ २ २क २२ २ २
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता

२ २ २२ २ १ २
स्वर्पाता वन ऊर्धा नवन्त ॥२॥

अथ द्वितीया । “स ईम्” सोऽयं “भूरिपाट्” भूरि
भारस्य सोढा “रथो न” रथ इव “अयोजि” युज्यते, कौटुम्भः
सः ? “महः” महान् । किमर्थमयोजि ? “पुरुणि” वज्रनि
“वसूनि” धनानि “सातये” अक्षभ्यं दातुम् “आदीं” योगा-
नन्तरं “विश्वा” विश्वानि कर्माणि “नहुष्याणि” नहुषो
मनुष्याः तेषां सम्बन्धीनि “जाता” जातानि अस्मद्विरोधीनि
“ऊर्धा” उन्मुखानि “वने” वननीचे “स्वर्पाता” स्वर्पाता—सहा-
मनामैतत् स्वर्गलाभयुक्ते सङ्ग्रामे “नवन्त” गच्छन्तु नवतिर्गति-
कर्मा (२, १४, २८) । यद्वा, सोमं संग्रामे युद्धार्थिनः सङ्-
च्छन्ति ॥२॥

२ २७ २ १ २२ २ १ २
शुष्मी शर्धा न मारुतं पवस्वान-

२ २७ २ २
भिगस्ता दिव्या यथा विट् ।

२ २ २ २ १ २ २ १ २
आपो न मचू सुमतिर्भवा नः

२ १ २ २ २७ २ २
सहस्राप्साः पृतनापाङ्ग यज्ञः ॥३॥ [१३]

अथ तृतीया । हे सोम ! “शुष्मी” बलवांस्त्व “शर्धा” न

मारुतं" मरुतां, बलमिव "पवस्व" । तत्र दृष्टान्तमिव स्पष्ट-
यति—“यथा” “दिव्याः” “विट्” प्रजाः “अनभिश्स्ताः”
अभिश्स्ता निन्दिताः अनिन्दिता पवन्ते “मरुतो वै देवानां
विशः”—इति हि ब्राह्मणम् किञ्च “आपो न” उदकानीव
“मत्तु” क्षिप्रं पवमानस्त्व “सुमतिः भव” “नः” अस्माकम् ।
किञ्च, “सहस्राप्साः” अप्स इति रूपनाम (निघ० ३, ७, ६)
बहुरूपस्त्वं “पृतनापाट् न” पृतनानामभिभक्तिन्द्रे इव
“यज्ञः” यष्टव्यो भवसीति ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
त्वमग्ने इति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“अग्ने !” “त्व” “विश्वेषां” सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां
“यज्ञानां” “होता” होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा, यज्ञानां
सम्बन्धी देवानामाहोता भवसि । कुतः ? इत्यत आह—
यस्मात् त्वं “मानुषे” मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये “जने” यज्ञ-
माने “देवेभिः” देवैः “हितः” होतृत्वेन निश्चितोऽसि तस्मा-
दित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः ।

आ देवान्वाजि यज्ञि च ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “सः” त्वं “नः” अस्माकं
“ध्वरं” यज्ञे “मन्द्राभिः” “मदकरोभिः” स्तुत्याभिर्वा

“जिह्वाभिः” ज्वालाभिः “महः” महतः देवान् यज हवि-
भिस्तर्पय च । कथं तत् ? इति चेत्, उच्यते—“देवान्”
यष्टव्यानिन्द्रादीन्, “आ वच्चे” आवह ततो “यच्चि च” यज
च इवीपि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ २ २ २ २ २
वेत्या हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा ।

१ २ २ १ २
अग्ने यज्ञेषु सुकृतो ॥३३॥ [१४]

अथ ततोया । हि “वेध.” विधातुः । “सुकृतो” शोभन-
कर्मन् । “देव” दानादिगुणयुक्त अग्ने । त्व “यज्ञेषु” दर्शपीठ-
मासादियागेषु “अध्वनः” महामार्गान् “पथश्च” सुद्वमार्गाश्च
“अञ्जसा” जवेन “वेत्य” जानासि “हि” यस्मादेव तस्मात्
यज्ञमार्गात् भ्रष्टं यजमानं पुनस्त मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥३३॥ [१४]

१ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २
होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया ।

१ २ २ २ १ २
विदधानि प्रचोदयन् ॥३४॥

ऋ० देवश्रवाः देवशातो वा । छ० गायत्री । दे० अग्निः ।
अथ होतादेवइति त्वचात्मकं ततोयं सूक्तम् तत्र प्रथमा ।
“होता” होमनिष्पादकः “अमर्त्यः” मरणरहितः “देवः”
द्योतमानः “विदधानि” वेदितव्यानि कर्माणि “प्रचोदयन्”
प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः “मायया” कर्मविषयाभिज्ञानेन
युक्तः सन् “पुरस्तात्” कर्मप्रारम्भकाले एव “एति” अस्माना-
नच्छति ॥ १ ॥

१ १ १ २ २ २ १ २
वाली बालेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र ऋीयते ।

१ २ ३ १ २ १ २
विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजी” बलवान् अग्निः “वाजेषु” युद्धेषु “धीयते” देवैः शत्रुहनायै निधोयते । किञ्च “अध्वरेषु” अग्निहोत्रादिषु “प्रणीयते” अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेणाह्वनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते अतएव “विप्रः” मेधावी सवग्निः “यज्ञस्य” अग्निहोत्रादेः “साधनः” साधको भवति ॥ २ ॥

३ १ २ १ १ २ ३ २ २ २ १ १ १
धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

१ २ ३ २ १ २
दक्षस्य पितरं तना ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । योऽग्निः “धिया” आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा “चक्रे” आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अतएव “वरेण्यः” सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यथाग्निः “भूतानां” स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः “गर्भं” स्वात्मानमेव गर्भरूपतया “आदधे” सर्वत्र दधार “पितरं” सर्वस्य जगतः पालकं तस्मिन्मग्निं “दक्षस्य” दक्षप्रजापतेः “तना” तनया वेदिरूपा भूमिदेशंपौर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यै धारयति । भूमेर्दक्षदुहित्वे मन्त्रवर्णः—“अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षस्य दुहिता तव” इति ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदार्यप्रकाशे सप्तराश्वस्य षष्ठीदशमोऽध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ॥ ५ ॥

२ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ सुते सिञ्चत श्रियष् रोदस्योरभिश्रियम् ।

३ १ २ ३ २
रसा दधीत त्रयभम ॥*४*॥

ऋ० प्रगाथो ह्यर्थतः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । प्रथ
 षष्ठे खण्डे—आसुतेसिञ्चत इति वृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
 प्रथमा । “सुते” दुग्धे गो-पयसि “त्रियं” अयणमाज पयः
 “आसिञ्चत” । हे अध्वर्यव ! आमिञ्चत कीदृशमाजम् ?
 “रोदस्योः” कर्मणि षष्ठी द्यावापृथिव्यौ “अभित्रियम्” अभिअ-
 यन्तम् अग्निसंयोगात् तावत् पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः अथवा
 “तत्कावश्चिनौ द्यावापृथिव्यावित्येके (निरु० दे० ६, १)” इति
 यास्कनोक्तत्वात् अश्चिनोरभित्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं
 “रसा” रसे आजि पयसि “वृषभं” वर्षकमग्निं “दधीत” धारयेत्
 अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् वा
 “आग्नेयी एषा यदजा”—इति हि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

१ २ ३ ३ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ ३ ३
 ते जानत स्वमोक्याश्च सं वत्सासौ न मादृभिः ।

३ ३ २ ३ ३ २
 मिथो नसन्त जामिभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ते” ता गावः “जानत” ज्ञातवत्यः
 अथवा सामान्याकारेण ते इति पुत्रिर्देशः । किम् ? “स्वम्”
 स्वकोयम् “ओक्यम्” निवासं महावीरं तत्र दोग्धुमगमबि-
 ल्यर्थः । तदेवाह—“वत्सासौ न” यथा वत्साः “मादृभिः”
 जननोभिः सह सङ्गच्छन्ते जामिभिर्बन्धुभिः सद्दिता गावः
 “मिथः” प्रत्येकं “नसन्त” सङ्गच्छन्ते महावीरम् ॥ २ ॥

२ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३
 उप सक्तेषु वपसतः कृण्वते धरुणं दिवि ।

३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३
 इन्द्रे अग्ना नमः स्वः ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । महावीरस्य “स्रक्तेषु” “वपुतः” ज्वालया
 भक्षयतीऽग्नेः “नमः” अत्र “धरणम्” “इन्द्रे” “अग्ना” — इति
 वक्ष्यमाणत्वात् इन्द्राग्न्योर्धारकमाजं “दिवि” अन्तरिक्षे “उप
 कण्ठते” उपकुर्वते ऋत्विजः यदाग्निर्महावीरं दहति तदा
 तस्योपर्युभयविधं चीरम् आसेचयन्तीत्यर्थः । एवं महावीरे
 आसिच्य “इन्द्रे” “अग्ना” अग्नौ च “स्रः” सर्वं गव्यं माजश्चे
 “नमः” अन्नम् । अथवा “स्रः” अन्तरिक्षे योजयन्तीति
 शेषः ॥ ३ ॥ [१६]

१ २२ ३ १२ २ १ ३ १ १ ३ २ २२ ३ १ १
 तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषन्टमूणः ।

३ १ २ ३ १ २२ ३
 सदो जज्ञानो नि रिणाति

२ ३ २ १ २७ ३ २ ३ १ २
 शवूननु यं विप्रै मदन्यूमाः ॥ ३ ॥

ऋ० बृहद्दिवः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तदि-
 दास इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “तत्”
 जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् “इत्” शब्दोऽवधारणे,
 “भुवनेषु” भू मत्तार्या (भा० प०) सखु पृथिव्यादिषु लोकेषु
 मध्ये तत् जगत्कारणं ब्रह्मैव “ज्येष्ठं” प्रथमस्तमम् “आस”
 बभूव, तस्य परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिक-
 त्वाच्च यदा, ज्येष्ठं बृहत्तमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं
 बभूव । अस्ते लीटि “इन्दस्युभयया (३, ४, ११७)” — इति
 सार्ववातुकत्वाद् “अस्तोर्भूः (२, ४, ५२)” — इति भूभावा-
 भावः । यदा, बृहत् तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया “आस” दिदीपे ।
 अथ गति दीप्त्यादानेषु (भा० उ०), अस्माद्धिटि रूपम्
 “यतः” उपादानभूतात् यस्माद् ब्रह्मणः “उपः” उदगूर्णः त्वेष-

नृमृणः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः “जज्ञे” जातो बभूव
 श्रूयते हि—“चक्षोः सूर्यां अजायत”—इति, “सूर्याचन्द्रमसौ
 धाता यथापूर्वमकल्पयत्”—इति च । “जनिकर्तुः प्रकृतिः
 (१, ४, ३०)”—इति प्रकृतेरपादानसञ्ज्ञायां यत इति
 पञ्चमौ । जज्ञे इति “गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६, ४,
 ६८), “द्विर्वचनेऽचि (१, १, ५८)”—इति तस्य स्थानिव-
 ज्ञावात् द्विर्वचनादि, “यद्दृष्टान्नित्यम् (८, १, ६६)”—इति
 निघातप्रतिषेधः । स च “जज्ञानः” जायमानः एव “सद्यः”
 शीघ्रं “शत्रून्” शातयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् “नि-
 रिणाति” निहिनस्ति यद्वा, उपामकानां पापरूपान् शत्रून्
 निहन्ति । तथा च ब्राह्मणम्—“सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमप-
 हत”—इति । जज्ञान इति जनेर्लिटः कानचि रूपमेतत् ।
 रिणाति रीगतिरेपणयोः क्रौर्यादिकः (प०), “पवादीनां
 ङ्खः (७, ३, ८०)”—इति ङ्खत्वम् “विश्वे” सर्वे जनाः भवन्ति
 रघन्तीति “जमाः” प्राणिनः भवतेरौणादिको मन् प्रत्ययः
 “ज्वरत्वरेत्यादिना (६, ४, २०) वकारोपधयोः स्थाने ऊट् सर्वे
 प्राणिनः “यं” सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रम् “अनु” लक्ष्य “मदर्य-
 सुदगात् मदर्यसुदगात्”—इति “मदन्ति” हृष्यन्ति मदी
 हर्षे (दि० प०) व्यत्ययेन शप् (३, १, ८५); तथा च
 ब्राह्मणम्—“भूतानि वै विश्व उमास्त एनमनुमदन्ति उदगा-
 दुदगादिति”—इति । तैत्तिरीयकश्च—“तस्मात्सर्व एव मन्यते
 मां प्रत्युदगादिति”—इति । यद्वा, यं स्तुत्यादिभिर्माद्यन्त-
 मनु पयात् सर्वे प्राणिनः अभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति “अनुलक्ष्य
 (१, ४, ८५)”—इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रव-
 चनीय युक्ते द्वितीया (२, ३, ८)” स इन्द्रो जज्ञे इत्य-
 न्वयः ॥ १ ॥

३ १ २२३ १ २ ३

बाह्वधानः शवसा भूर्योजाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २

शत्रुदासाय भियसं दधाति ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अव्यनञ्च व्यनञ्च सञ्चि सं ते नवन्त प्रभृता मद्देषु

॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “शवसा” बलेन “बाह्वधानः” वर्द्धमानः, अत-
एव “भूर्योजाः” बहुबलः “शत्रुः” शातयिता इन्द्रः “दासाय”
उपेक्ष्यकारिणे शत्रवे “भियसं” भोतिं “दधाति” विदधाति
करोति । “अव्यनत् च व्यनत् च” विविधमनिति श्चितीति
व्यनेत्, सप्राणकं जङ्गमं, तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभय-
मपि “सञ्चि” संस्नातम् इन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति । स्नातेः
“आट्टगमंहनः (३, २, १७१)”—इति व्यत्ययेन कर्मणि
किन्प्रत्ययः । यद्वा, अन्तर्णीत-ण्यर्थात् कर्त्तव्येव किन् । वृष्ट्या-
दिनां सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ; “न लोकाव्यय
(२, ३ ६८)”—इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । शिष्टः पादः
प्रत्ययसङ्गतः—हे इन्द्र ! “ते” तव “मद्देषु” इर्षेषु इयिषा स्तुत्यां
च जातेषु सखु “प्रभृता” प्रभृतानि प्रकर्षेण हृतानि योषि-
तानि वा सर्वाणि भूतजातानि “सन्नवन्त” सङ्गच्छन्ते स्तोतुं
इवीपि च दातुं मसूहोभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा निघ०
२, १४, २८) । प्रभृता—प्रपूर्वात् विभर्त्तेः कर्मणि निष्ठा,
“शेन्द्रसि बहुलम् (६, १, ७०)”—इति शि-लोपः, “गति-
रन्तरः (६, २, ४८)”—इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

१७ : ३ १ १ ३ २ २ २७ २ २७ २ १ १
 त्वे क्रतुमपि वृञ्चन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्युमाः ।

३ १ २२ २ १ १ ३
 स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा

१ २ २७ २ १-२ २ १ २
 समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥३३॥ [१७]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वे” त्वयि “सुपां सुलुक् (७, १, ६८)”—इति सप्तम्येकवचनस्य श्रे आदेशः । “विश्वे” सर्वे यजमानाः “क्रतुम्” अनुष्ठेयं कर्म “वृञ्चन्ति” समापयन्ति । “अपि”—अद्भ्यो ब्राह्मणोक्तः सर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाणि पृथिव्यादीनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वं यज्ञक्रतवश्च व्याप्तं त्वय्येव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—“त्वयौमानि सर्वाणि भूतानि मनांसि सर्वं क्रतवोऽपि वृञ्चन्तोत्येतदाह”—इति “यद्” यस्मात् “एते” “कमा.” तर्पकाः भवतेस्त्वय्यर्थादीणादिको मनूप्रत्ययः, “ज्वरत्वरेत्यादिना (६, ४, २०) वकारोपवयोरुच् । ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् “द्विः” द्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्द्धं “त्रिः” त्रिवारं जन्मभाजो भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुंरूपेण जायते “सर्वा वा एष यत् पन्नोति” श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव—“पात्मा वै पुत्रनामासि”—इति (श० ब्रा० १४, ८, ४, २६) श्रुतेः । यत एवमेतेऽभिहृदा भवन्ति, ततो वा गम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति ; तथा च ब्राह्मणम्—“द्वो द्वो सन्तो मियुनो पत्रायेते प्रजापत्या”—इति हे इन्द्र ! त्वच्च “स्वादोः” प्रियाद् गृह्यनादेरपि “स्वादीयः” स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं “स्वादुना” स्वादुभूतेन मियुनेन माता-

पित्रात्मकेन "संष्ट्रज" संयोजय । यदा, "स्वादुना" मिथुन-
भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह—“अदः” तत्
अपत्यं “मधु” मधुरं “मधुना” मदहेतुना मिथुनान्तरेण पीत्रेण
वा “सु” सुदु “अभि योधीः” अभियोधय अभितः क्रीडय ।
धातूनामनेकार्थत्वात् युव्यतिरत्र क्रीडार्थे वक्तते । “मिथुनं वै
स्वादु प्रजाः स्वादु”—इत्यादि ब्राह्मणमत्वानुसन्धेयम् ॥३॥ [१७]

११ ११ २२ २२
विकट्टुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुम-

१ १ २२ २२ २ २ २ २
स्तृम्यत्सोममपिवद्विष्णुना सुतं यथावशम् ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
स इं ममाद महि कर्म कर्त्तव्ये महामुरुए

१२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सैनए सद्यहेवो देवए सत्य इन्द्रः सत्यमिन्द्रम्

॥३॥

अ० गृह्यसूत्रः । अ० अष्टिः । दे० इन्द्रः । अथ विकट्टुके-
ष्विति षड्वात्मकं षडोयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “महिषः”
महान् पूज्यः, “तुविशुमः” बहुवचनः, “वृम्यत्” वृष प्रीणने
तदादिः (प०) वृष्यन् इन्द्रः, “विकट्टुकेषु” ज्योतिर्गौरायुरि-
त्येतन्नामकेषु आभिन्नविकेष्वाःसु “सुतम्” अभिपुत्रं “यवा-
शिरं” यवमयसक्तुभिर्मिश्रितम् । आङ्पूर्वस्य शीघ्रातेः क्विपि
“अपस्पृश्याम् (६, १, ३६)”—इत्यादिना “शिर इत्यादेशः” ।
तं “सोमं” विष्णुना सह “अपिवत्” “यथावशम्” पूर्वं यथा
तं सोमं अकामयत् तथा अपिवत् वयं कान्ती (अदा० प०)
“बहुतश्चरन्ति (२, ४, ७३)”—इति शपो लुगभावः । पीतः

“सः” सोमः “महा” महान्तम् “उक्त” तेजसा विस्तीर्णम्
 “इम्” एनम् इन्द्र “ममाद” अमादयत् । किमर्थम् ? “महि”
 महत् वृत्रहननादिसत्त्वं कर्म कर्त्तव्ये कर्त्तुं “सत्य” “इन्दुः”
 स्रवन् “देवः” द्योतमानः “सः” सोमः “सत्यं” यथार्थभूतं
 “देव” सोमं कामयमानम् “एनम्” “इन्द्रम्” “सद्यत्” सद्यति-
 व्याप्तिकर्मा व्याप्नोतु ॥

“त्वम्पत्” त्वपत्—इति पाठौ, “सत्य इन्दुस्तत्वमिन्द्रम्”
 —“सत्वमिन्द्रं सत्य इन्दुः”—इति अस्मिन् त्वचे प्रत्ये कस्यगव-
 साने व्यत्ययेन पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ

साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।

दाता राध सुवते काम्यं वसु प्रचेतन सैन्य

सश्वदेवो देवः सत्य इन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं “क्रतुना” कर्मणा प्रज्ञया
 वा “साकं” सह “जातः” “साकम्” “ओजसा” बलेन “वव-
 क्षिथ” विश्वं षोढमिच्छसि । वहेः सन्नन्तस्य लिटि मन्त्रत्वा-
 दाम् न भवति । किञ्च हे “प्रचेतन” प्रकृष्टज्ञानेन्द्र ! त्वं
 “वीर्यैः” वृत्रहननादिसत्त्वाः पराक्रमैः “साकं” सह “वृद्धः”
 प्रवृद्धः “मृधः” हिंसकान् संशामान् वा “सासहिः” । “न-
 सोकाथ्ययेति (२, ३, ६८) षष्ठीप्रतिषेधः तेषामभिभविता
 “विचर्षणिः” पुण्यकृतोऽपुण्यकृतयं विशेषण द्रष्टा “सुवते”

स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय "राधः" साधकं "कास्यं" प्रार्थनीयं "वसु" धनं "दाता" सन् ववचिथेति समन्वयः । सैनमिति परीचनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

"प्रचेतन"—इति छन्दोगानां विशेषपाठः ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ १ २ ३ १ २ २ १
अध त्विषीमाण् अभ्योजसा कृविं युधा-

२ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
भवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्र चेतय

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सैनण् सद्यदेवो देवण् सत्य इन्द्रुः सत्यमिन्द्रम्

॥३॥ [१८]

इति षष्ठः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । "अध" अथ सोमपानानन्तरं "त्विषीमान्" इन्द्रः दीप्तिमान् "भोजसा" बलेन "कृविं" कविनामासुरं "युधा" युधेन "अभ्यभवत्" अभिभूतवान् । किञ्च स इन्द्रः "रोदसी" द्यावापृथिव्यौ "आ अपृणत्" स्वनेजसा समन्तात् पूरयामास । तथा "अस्य" पीतस्य सोमस्य "मज्मना" बलेन "प्र वावृधे" प्रकर्षेण वहेते यदा, "अस्य" कृवेः असुरस्य "मज्मना" सारिण "रोदसी" अपूरयत् । स इन्द्रः सोमं द्विधा विभज्य "अन्यं" भागं स्वकीये "जठरे" "अधत्त" । "इम्" एनम् अपरं भागं देवेभ्यः "प्रारिच्यत" प्रारिचयत् एतेनाहमिन्द्राय अहमन्येभ्योऽपि देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा च तैत्तिरीयकम्—“यत् सर्वपानहमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभावनः”

अथ सप्तमः प्रपाठकः ।

अथ चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते ।

सप्तमप्रपाठकस्य प्रथमार्दम् ।

२ १ २२ २ १ २ २ २
अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे ।

३ २ ३ २ २ १ २
सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र,
प्रथमे खण्डे अभिप्रगोपतिमिति त्रिचात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । हे स्तौतः । 'गोपतिं' गवां स्वामिनम्
'इन्द्रम्' 'अभि प्र अर्चं' प्रकर्षेण पूजय 'गिरा' स्तुत्या 'यथा-
विदे' स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति, यथा वा यागं
प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथावेति । कौट्यमिन्द्रम् ?
'सत्यस्य' यज्ञस्य वा 'सूनुं' पुत्रं तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युप-
चर्यते 'सत्पतिं' सतां पालकम् ॥ १ ॥

१ २२ २ २ २ २ २ २ २ २
आ हरयः ससृच्चिरेऽरुषीरधि बर्हिषि ।

२ २ २ २ २ २
यत्राभि सन्नवामहे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'हरयः' हरितवर्णाः अम्नाः 'अरुषीः'
आरोचमानाः 'अधिबर्हिषि' अधीति सप्तम्यर्थानुवादी बर्हि-
ष्यास्तुते 'आ ससृच्चिरे' आसृजन्तु, 'यत्र' यस्मिन् बर्हिषि
स्थितमिन्द्रम् 'अभि सन्नवामहे' अभिसंस्तुमः ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
इन्द्राय गाव आशिरं दुदुञ्जे वच्चिणे मधु ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यत्सीमुपह्वरे विदत् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । 'इन्द्राय' 'गावः' 'आशिरम्' आश्रयण-
साधनम् पय आदिकम् 'मधु' मदकरं 'दुदुङ्गे' दुहते ।
कीदृशाय ? 'वज्रिणे' वज्रयुक्तायेन्द्राय 'यद्' यदा 'उपह्वरं'
समीपे वर्तमानं 'मधु' सोमरसं 'सीम्' सर्वतः 'विदत्' लभते
तदा ॥ ३ ॥ [१]

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ नो विश्वासु हव्यमिन्द्रं समत्सु भूपत

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहन्

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

परमज्या ऋचीपम ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधः पुरुमेधो वा । ऋ० वृहती । दे० अश्विद्वयम् ।
अथ आनोविश्वास्विति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे ऋत्विजः ! 'विश्वासु' सर्वासु 'समत्सु' असुरयुद्धेषु
'हव्यं' सर्वदेवैरात्मरक्षार्थमाघ्रातव्यमिन्द्रसुद्दिश्य 'नः' अस्माकं
यज्ञे 'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि हवीरूपास्त्वानि वा, तथा
'सवनानि' प्रातःसवनादीनि व्रीणि सवनानि च 'उप
आ भूपत' उपसमीपे सम्यगलङ्कुरत । 'हे वृत्रहन् ! वृत्रस्था-
सुरस्य पापस्य वा इन्तः ! 'परमज्याः' युद्धेषु शत्रुहननार्थं
परमा अघिनश्वरी ज्या मीर्वी यस्य स तथोक्तः । यदा, परमान्
बलेन प्रकृष्टान् शत्रून् जिनाति दिनस्तीति परमज्याः हे.
'ऋचीपम' ! स्तुतिभिरभिसुखीकरणीय ! एवभूतेन्द्र ! त्वम्
अध्वदभिलपितानि प्रयच्छेति श्रेयः ।

“हव्यमिन्द्रं समक्षुभूपत” “हव्यइन्द्रःसमक्षुभूपत” इति पाठौ, “वृत्रहन्परमज्याऋचीपम” “वृत्रहापरमज्या ऋचीपमः” इति च पाठौ ॥ १ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत् ।

२ २ २ १ २ २
तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे

२ २ २ १ २ २
पुत्रस्य शवसो महः ॥ * २ * ॥ [२]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! ‘प्रथमः’ सर्वेषां मुख्यस्व ‘राधसां’ धनानां ‘दाता’ ‘असि’ यद्वा, धनदातृणां मध्ये त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा ‘ईशानकृत्’ तव स्तोत्रान् ईशानान् ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वन् त्वं ‘सत्यः’ सत्यकर्मासि यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् वयं ‘तुविद्युन्नस्य’ बहुधनवती बहुन्नस्य वा ‘शवसः’ बलस्य ‘पुत्रस्य’ शत्रुबधार्थं बलकरत्वेनोत्पन्नत्वात् बलपुत्रस्य अतएव ‘महः’ महतः तव ‘युज्या’ योग्यानि धनानि ‘आ वृणीमहे’ सम्भजामहे ॥२॥ [२]

२ २ ३ १ २ ३ २ ७ १ ४ २ २ २ २
प्रत्नं पीयूषं पूर्यं यदुक्थ्यं महो

२ २ ३ १ २ २
गाहादिव आ निरधुञ्जत ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ * १ * ॥

ऋ० वसदस्युः । छ० ऊर्ध्वं वृहती । दे० सोमः । अथ प्रथमपीयूषमिति षड्चात्सकं षड्तीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।

‘दिवः’ द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः ‘पीयूषं’ पातव्यं ‘प्रब्रं’ पुराणं ‘यत्’ सोमरूपमन्नम् ‘उक्थ्यम्’ प्रशस्यमस्ति ‘पूर्व्यं’ पुरातनं तत् सोमरूपमन्नं ‘महः’ महतः ‘गाहात्’ गाहनात् ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘निरधुचत’ आभिसुख्येन निर्दुञ्चन्ति । ततः दुग्धं मित्रम् ‘इन्द्रम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘जायमानं’ तं सोमं ‘समस्वरन्’ स्तोतारः संस्तुवन्ति ।

“प्रब्रं” “दिवः” इति च पाठः ॥ १ ॥

२ २ २ २ १ २ २ १ २

आर्दी के चित्पश्यमानास आप्यं

२ १ २ २ २ १ २ २

वसुरुचो दिव्या अभ्यनूपत ।

२ १ २ २ २ २

दिवो न वारध् सविता व्यूर्णुते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘आत्’ अनन्तरं ‘पश्यमानासः’ एनं पश्यन्तः ‘दिव्याः’ दिवि भवाः ‘वसुरुचः’ नाम केचित्/आप्यं वसुषु साधुम् ‘ईम्’ एनं सोमम् ‘अभ्यनूपत’ अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरम् ? उच्यते, ‘दिवः’ । ‘दिवः’ द्योतमानः ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः ‘वारम्’ आवरकम् अन्धकारं ‘न व्यूर्णुते’ नापगमयति । तदा एनमस्तुवन् सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ।

“दिवोनवारं” “वारत्वदेवः” इति पाठौ ॥ २ ॥

२ २ २ २ १ २ २ १ २

अथ यदिमे पवमान रोदसी

२ २ २ २ २ १ २ २ २ १ २

इमा च विश्वा भुवनाभि मज्मना ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

यूथे न निष्ठा वृषभो वि राजसि ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । हे 'पवमान' ! सोम ! 'अध' अनन्तरं 'यद्' यदा 'इमे' 'रोदसी' व्यावाष्टयिव्यौ 'इमा' इमानि 'विश्वा' विश्वानि । "भुवना" भूतजातानि "च" "मज्मना" वस्तेन "यूथे न निष्ठा वृषभः" यथा कश्चित् "वृषभः" गवां "यूथे" वृन्दे "निष्ठाः" निष्ठितो वर्त्तते । तद्वत् यूथस्थानीयेषु भूतजातेषु निष्ठितो भवसि । स ख तथा कुर्वन् "वि राजसि" विशेषेण राजसि ।

"भुवनाभिजन्मना" "भुवनेषु वितिष्ठसे" इति पाठौ ॥ ३ ॥ [३]

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

इमम् पु त्वमस्माक् सुसनिं गायत्रं नव्यासम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

अग्ने देवेषु प्र वीचः ॥ * १ * ॥

ऋ० शनःशेषः । ऊ० गायत्री । दे० अग्निः । इमम्त्विति त्वचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! "त्वम्" "अस्माकम्" अस्मात्सम्बन्धिनम् "इमम् ऊ सु" पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि 'सनिं' हविर्धानं 'नव्यासं' नवतरं 'गायत्रं' स्तुतिरूपं वचोऽपि 'देवेषु' देवानामग्रे 'प्रवीचः' प्रकर्षेण ब्रूहि ॥ १ ॥

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२

सद्यो दाशुषे चरसि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'चित्रभानो' ! विचित्ररश्मियुक्तान्ने !
 'विभक्ता' विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता "असि" भवसि । तत्र
 दृष्टान्तः उच्यते, आकार उपमार्थीयः । यथा 'सिन्धोः' नद्याः
 'उपाके' समीपे 'जर्मा' जर्मिं तरङ्गोपलक्षितं कुल्यादिरूपं
 प्रवाहं विभजन्ति तद्वत् 'दाशुपे' हविर्दत्तवते यजमानाय
 'सद्यः' तदानीमेव 'क्षरसि' कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ नो भज परमेष्वा वाजेपु मध्यमेपु ।

२ ३ २ ३ १ २
 शिञ्चा वस्रो अन्तमस्य ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'परमेपु' उत्कृष्टेषु द्युलोक-
 वर्त्तिषु 'वाजेपु' अग्नेषु 'नः' अस्मान् 'आ भज' सर्वतः प्रापय ।
 "मध्यमेपु" अन्तरिक्षलोकवर्त्तिषु वाजेपु आभज । 'अन्तमस्य'
 अन्तिकतमस्य भूलोकस्य सम्बन्धीनि 'वस्रः' वसूनि 'शिञ्च'
 देहि ॥ ३ ॥ [४]

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
 अहमिद्धि पितुप्परि मेधामृतस्य जग्रह ।

३ १ २ २
 अहं सूर्य्य इवाजनि ॥ * १ * ॥

ऋ० वस्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अहमिद्धीति दृचा-
 त्मकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । 'पितुः' पालकस्य 'ऋतस्य'
 'सत्यस्य' अवितयस्य इन्द्रस्य 'मेधाम्' अनुग्रहात्मिकां
 बुद्धिम् 'अहमित्' अहमेव 'परिजग्रह' परिगृहीतवानस्मि
 नान्ये । 'हि' यस्मादेवं तस्मात् 'अहं सूर्य्य इवाजनि' सूर्य्या

यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अजनिषम् प्रादुरभवम् ।

“जग्रह” “जग्राह” इति पाठौ ॥ १ ॥

हे २ ३ २ १ २ १ १ २

३ २

अहं प्रत्नेन जन्मना गिरः शुभामि कण्ववत् ।

१७ १ २ २ २ २ २

येनेन्द्रः शुभमिदधे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘कण्ववत्’ कण्व इव अहमपि ‘प्रत्नेन’ चिरन्तनेन ‘जन्मना’ ‘गिरः’ इन्द्रविषयाणि स्तोत्राणि ‘शुभामि’ अलङ्करोमि । येन स्तोत्रसमूहेन ‘इन्द्रः’ ‘शुभं’ शत्रूणां शोधकं ‘दधे इत्’ धत्त एव धारयत्येव यत् स्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलम् अवश्यं जनयति तत् स्तोत्रमलङ्करोमीत्यर्थः ।

“जन्मना” “मन्मना” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुः पयो ये च तुष्टुवुः ।

१ २२ ३ १ २

ममेद्वेदस्व सुष्टुतः ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे ‘इन्द्र’ ! ‘ये’ जनाः ‘त्वां’ ‘न तुष्टुवुः’ न स्तुवन्ति ‘ये च ऋषयः’ मन्त्राणां, द्रष्टारः जनाः ‘तुष्टुवुः’ त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये ‘ममेत्’ ममैव स्तोत्रेण ‘सुष्टुतः’ शोभनं स्तुतः सन् ‘वेदस्व’ वृद्धोभव ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उच्यते चतुर्थश्रवणाय

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्जोपि ब्रह्म सहस्रत ।

१ २ ३ २ ४ २ २ २ १ २ २ १ २
ये देवत्रा य आयुषु तेभिर्नो महया गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० अग्निः । छ० अनुष्टुप् । दे० विश्वे देवाः । अथ
द्वितीयखण्डे—अग्नेविश्वेभिरिति त्वात्मकां प्रथमं सूक्तम् ।
तत्र प्रथमा । हे 'सहस्रत' ! सहसा बलेन कृत ! उत्पा-
दित ! हे अग्ने ! "विश्वेभिः" विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितै-
रग्निभिः सह "ब्रह्म" अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं हवीरूपमन्नं
वा 'जोपि' जुपस्र किञ्च 'ये देवत्रा' ये अग्नयः देवेषु वर्तन्ते
'देवमनुष्येति (५, ४, ५६) सप्तम्यर्थे त्वाप्रत्ययः 'य आयुषु' ये
वाग्नयो मनुष्येषु वर्तन्ते 'तेभिः' तैः सर्वैः अग्निभिः सह 'नः'
अस्माकं 'गिरः' स्तुतिलक्षणा वाचः 'महय' पूजय ॥ १ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २ १ २
प्र स विश्वेभिरग्निभिरग्निः स यस्य वाजिनः ।

१ २ ३ २ ३ २ ४ २ २ ३ १ २
तनये तोके अस्मदा सम्यक् वाजैः परीहृतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'यस्य वाजिनः' यस्याग्नेर्वाजिनः हवि-
र्लक्षणावन्तः अनेके यष्टारः सन्ति 'सः' अग्निः 'विश्वेभिः'
विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः 'सः' एकस्तच्छब्दोऽनु-
वादः । "अस्मत्" इति अस्मासु सुपां सुलुक् (६, १, ३८) इति
सप्तम्या लुक्, आडोरुपसर्गयोः अवणादुचितक्रियाध्याहारः
'या' गच्छतु । "सम्यक्" यथावत्कालातिक्रमेणेत्यर्थः । कथ-
म्भूतः ? 'वाजैः परीहृतः' वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्वेः परीहृतः
परिवेष्टितः सहित इत्यर्थः । न केवलमस्मास्त्रेव यज्ञादिष्विद-

यमन्त्रैः परिहृतोऽग्निरागच्छतु किं तर्हि ? 'तनये' अस्मात्पुत्रे
आगच्छतु । न केवलं पुत्रे 'तोके' पुत्रपुत्रे दातव्यैर्वाजैः परि-
हृतोऽग्निरागच्छतु । इति परोक्षवृत्त्या अग्निः स्तूयते अस्म-
दंशे चाग्निसाध्यक्रियानुपरमः प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २
त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्द्धय ।

१ २ ३ १ २ २ १ २ २
त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' 'त्वम्' 'अग्निभिः' त्वद्विभू-
तिभूतैरन्वैरग्निभिः साद्वे 'नः' अस्माकं 'ब्रह्म' स्तोत्रं
'यज्ञं च' 'वर्द्धय' । तथा 'त्वं' 'नः' अस्माकं 'देवतातये'
यज्ञनामैतत् (निघ० ३, १७, १०) यागार्थं 'रायः' धनस्य
'दानाय' प्रदानाय 'चोदय' दानुन् प्रेरय ॥ ३ ॥ [६]

१ २ २ २ २ १ २
त्वे सोम प्रथमा वृक्तवर्हिषो

१ १ २ २ २ १ २ २ १ २
महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।

१ २ २ २ क २ २
स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ * १ * ॥

ऋ० वसदस्युः । छ० ऊर्द्धवृहती । दे० सोमः । अथ
त्वेसोमेति त्वचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
'सोम !', 'प्रथमाः' पुरातनाः यज्ञा, यष्टव्यत्वेन सर्वेषां
जनानां सुख्याः 'वृक्तवर्हिषः' वृक्तं क्षिन्नं वर्हिषैर्यज्ञार्थमिति
वृक्तवर्हिषः यजमानाः 'महे' महति 'वाजाय' बलाय 'श्रवसे'

अन्नाय च 'धियं' बुद्धिं 'त्वं' त्वयि 'दधुः' निहितवन्तः,
तस्मात् हे 'वीर' ! समर्थ ! सोम ! तादृशः 'त्वं' 'नः' अस्मान्-
नपि सङ्ग्रामे 'वीर्याय' सामर्थ्याय 'चोदय' प्रेरय, यद्वा,
'वीर्याय' वीरे पुत्रे भवाय सुखाय 'नः' अस्मान् प्रेरय ॥ १ ॥

३क २२ ३ १ २२ ३२ ३२ ३
अभ्यभि हि श्रवसा ततर्द्धियोत्सं

१ २२ ३२ ३१ २
न कं चिज्जनपानमक्षितम् ।

१२ ३१ २२ ३ १२
शर्द्याभिर्न भरमाणो गभस्त्र्योः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं 'श्रवसा' अन्नेन हेतुना
'अभ्यभि ततर्द्धिद्य हि' पवित्रमभिलषवानसि । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् 'उत्सं न' यथा 'कश्चित्' 'जनपानम्', अस्मिन् जना-
उदकं पिबन्ति, तम् 'अक्षितम्' अक्षीणं कश्चित् कश्चन 'उत्सम्'
उत्तरणशीलं वाप्यादिकमभिलषन्ति यथा वा कश्चित्
'गभस्त्र्योः' बाह्योः 'शर्द्याभिः' अङ्गुलीभिः 'भरमाणः' उदकं
सम्भरन् कश्चिदभिलषन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
अजीजनो अमृत मर्त्याय कम्-

२ ३ १ २ ३ १ २ ३
तस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे "अमृत" ! मरणधर्मरहित ! सोम !

त्वम् "ऋतस्य" सत्यभूतस्य "चारुणः" कल्याणस्य 'अमृतस्य' उदकस्य 'धर्मान्' धारकेऽन्तरिक्षे 'कं' सूर्यं 'मर्त्याय' मनुष्यार्थम् 'अजीजनः' किञ्च 'सनिष्यदत्' सम्भजत् देवान् । स त्वम् 'वाजम् अच्छ' सङ्ग्रामम् अभिलक्ष्य 'सदा' 'असरः' सरसि गच्छसि ।

"मर्त्यायकं" "मर्त्येषु" इति पाठौ ॥ ३ ॥ [७]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिवाति सोम्यं मधु ।

१ २२

प्रःराधांसि चोदयते महित्वना ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वमनाः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ एन्दुमिन्द्रायेति ष्चाल्मकं ष्चतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । द्वे ऋत्विजः । 'इन्दु' स्यन्दनशीलं सोमम् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'आ सिञ्चत' आश्रयणद्रव्येणासेचनं कुरुत अभिपुणुतेत्यर्थः । ततः 'सोम्यं' सोममयं 'मधु' मदकरं सोमरसं 'पिवाति' पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः महित्वना स्वमहत्वेनेव 'राधांसि' धनानि स्तोत्रभ्यः 'प्रचोदयते' प्रकर्षेण चोदयते प्रेरयति ।

"प्रराधांसि" "प्रराधसा" इति पाठौ, "चोदयते" "चोदयते" इति च ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

उपो हरीणां पतिष् राधः पृचन्तमव्रवम् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

नून्ष् शुधि स्तुवतो अप्रव्रास्य ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'हरीणां' हरितवर्षानाम् अश्वानां 'पतिं' पालयितारं 'राधः' धनं 'पृचन्तं' पृची सम्पर्कं (अदा० शा०) ।

स्तोत्रेषु संयोजयन्तं ददतमित्यर्थः । एतादृशमिन्द्रम् 'उपो
 अन्नवम्' अतिशयेनाहं स्तोत्रं करवाणि 'अश्वस्य' अश्वो
 नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते तस्य पुत्रस्य स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः मम
 सम्बन्धिनी हे इन्द्र ! त्वद्विषयां स्तुतिं 'नूनं' सम्प्रति 'शुधि'
 शृणु ।

“राधः” “दक्षम्” इति पाठी ॥ २ ॥

१ २ २ ३२ १ २ ३ २ ३ १ २ १ २
 न ह्याङ्ग पुरा च न जज्ञे वीरतरस्त्वत् ।

१ २ ३ २४ ३ २ ३ १ २
 न की राया नैवथा न भन्दना ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वत्' त्वत्तः 'पुरा' पूर्वं 'वीर-
 तरः' सामर्थ्यवान् कश्चित् 'न हि जज्ञे' न जातः खलु । 'अङ्ग'
 प्रसिद्धौ त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किञ्च त्वत्तोऽपि
 'राया' धनेन समर्थः 'न किः' न कश्चिदस्ति । तथा 'एवथा'
 शत्रुपुराणि सङ्ग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिको न जातः ।
 यद्वा, एवथा अथ रक्षणादिषु (भ्वा० प०) अकारस्येकारम्हा-
 न्दसः, औणादिकस्याप्रत्ययः, शरणागतानां स्तोत्रूणां वा
 अवने त्वत्तोऽधिको नास्ति । किञ्च 'भन्दना' भन्दतिः स्तुति-
 कर्मा (निघ० ३, १४, १८) स्तुत्यश्च त्वदधिको न जातः
 धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ ३ ॥ [८]

१ २ १ १ २ ३ १ २
 नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् ।

१ २ ३ १ २ १ १ २
 पतिं वो अन्नानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ * १ * ॥ [९]

ऋ० प्रियमेध । ख० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ नदं

व इति चतुर्थसूक्तात्मिकेया । 'ओदतीनाम्' ओदत्यः उपसः
 'ओदती' 'भासती' इति तन्नामसु पाठात् (निघ०
 १, ८, ३-४) तासां 'नदम्' उत्पादकमित्यर्थः इन्द्रेण हि
 उपस उत्पद्यन्ते इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात्, हादयादित्यमध्ये
 इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः ! 'वः' युष्मदर्धम्
 आह्वयामि 'अघ्नानाम्' अहन्तव्यानां गवां 'पतिम्' आह्वये ।
 अथ प्रत्यक्षकृतः हे यजमानाः ! 'वः' त्वं 'धेनूनां' चीरादिना
 प्रीणयित्रीणां गवाम् 'इयुध्यसि' अन्नमिच्छसि ॥ १ ॥

इति सामवेदायंशकायै उत्तरादयस्य चतुर्दशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्रासिचम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
 उवा सिञ्चध्वमुप वा पृगाध्व-

१ २ ३ १ २ ३
 माद्विद्वो देव ओहते ॥ * १ * ॥

ऋ० यग्रिष्ठः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ द्वितीय
 खण्डे—देवो वो द्रविणोदा इति प्रगायात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
 तत्र प्रथमा । 'द्रविणोदाः' धनानां दाता 'देवः' अग्निः
 'वः' युष्मदीयां 'पूर्णां' हविषा 'आसिचम्' आसिक्तं सुचं
 'विवष्टु' कामयताम् । अतः 'उत्सिञ्चध्वम् वा' सोमेन पात्रम्,
 'उप पृणध्वम् वा' सोमम् वा शब्दौ समुच्चयार्थौ ध्रुवग्रहेण
 होतृचमसं पूरयत च अग्नये सोमं यच्छत चेन्न्यर्थः । 'मादित्'
 अनन्तरमेव 'देवः' अग्निः 'वः' युष्मान् 'ओहते' बहति ।

“विवष्टु” “विवष्टि” इति पाठौ ॥ १ ॥

२ १ २ ३ १ २
तत् होतारमध्वरस्य प्रचे-

३ १ २ ३ १ २
तसं वक्लिं देवा अक्लखत् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दधाति रत्नं विधते सुवीर्य्य-

३ १ २ ३ १ २
मग्निर्जनाय दाशुपे ॥ * २ * ॥ [१०]

अथ द्वितीया । देवाः 'प्रचेतसं' प्रकृष्टमतिं 'तम्' अग्निम्
'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'वक्लिं' वोढारं 'होतारं' च 'अक्लखत्'
अक्लखन् । किमर्थमित्यत्राह स च 'अग्निः' 'विधते' परिचरते
'दाशुपे' हविषां प्रदात्रे 'जनाय' 'सुवीर्य्य' शोभनवीर्य्योपितं
'रत्नं' रमणीयं धनं 'दधाति' दधातु इत्यर्थः ॥ २ ॥ [१०]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अदर्शिं गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उपो पु जातमार्य्यस्य वर्द्धन-

३ १ २ ३ १ २
मग्निं नचन्तु नो गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ अद्-
शीतिं दृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यस्मिन्'
अग्ने 'व्रतानि' कर्माणि 'आ दधुः' यजमानाः आदि-
तयन्तः 'गातुवित्तमः' अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता,
सोऽग्निः 'अदर्शिं' प्रादुरभूत् । किञ्च 'सुजातं' सम्यक् प्रादु-
र्भतम् अस्य 'मार्य्यस्य' उत्तमवर्णस्य 'वर्द्धनं' वर्द्धयितारम्

‘अग्निं’ ‘नः’ अस्माकं ‘गिरः’ स्तुतिरूपा वाचः ‘उपो नचन्तु’
उपगच्छन्तु नच गतौ इति (भ्वा० ष०) धातुः ।

“नचन्तु” “नचन्त” इति पाठौ ॥ १ ॥

१ ३ १ २ २ १ २ १ १ २ २ २
यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चर्त्तव्यानि कृण्वतः ।

१ २ १ १ १
सहस्रसां मेधसाताविव

२ १ १ १ १ २
त्मनाग्निं धीभिर्नमस्यत ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यस्मात्’ कारणात् ‘चर्त्तव्यानि’ कर्त्त-
व्यानि कर्माणि ‘कृण्वतः’ कुर्वाणान् मनुष्यान् ‘कृष्टयः’ इतरे
मनुष्याः ‘रेजन्त’ कम्पन्ते, तस्मादिदानीं हे मदीया जनाः !
यूयं ‘सहस्रसां’ गवां धनानां च सहस्रस्य दातारमग्निं ‘मेध-
सातो’ यज्ञे ‘धीभिः’ कर्त्तव्यैः कर्मभिः ‘त्मना’ आत्मनैव
‘नमस्यत’ परिचरत ।

“नमस्यत” “सपथ्यत” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ १ २
प्र देवोदासो अग्निः ००० ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । ‘देवोदासः’ दिवोदासेनाह्वयमानोऽग्निः
‘मातरं’ सर्वस्य लोकस्य धारणवच्चात् पृथिवी माता, तां
पृथिवीं ‘अनु’ प्रति ‘न’ ‘प्र विवाहते’ देवान् प्रति हविर्वोढुं
विशेषेण न प्रवर्त्तयति, यस्मादेनमग्निं दिवोदासो ‘मज्मना’
बलेन आञ्जुहाय । तस्मादयमग्निः ‘नाकस्य’ स्वर्गस्य ‘देवः’
द्योतमानः ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्ययुक्तः ‘शर्मणि’ गृहे स्वायतने एव
‘तस्यौ’ अतिष्ठत् । प्रथमभागे २५ पृष्ठायाम् इयं ऋक् द्रष्टव्याः
॥ ३ ॥ [११]

३ १ २

अग्न आयूपि पवसे ॥ * १ * ॥

ऋ० वैखानसः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्न
आयूपि द्विचामकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । सा चान्यत्रा-
म्नाता (उ० आ० ६, ३, १०, ३,) ॥ १ ॥

३ २४ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २

अग्निर्ऋपिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।

१ २ ३ २

तमीमहे महागयम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'पाञ्चजन्यः' निपादपञ्चमाद्यत्वारी वर्षाः
पञ्चजनाः, यद्वा, गन्धर्वाः पितरो देवाः असुराः रक्षांसीत्येतत्
पञ्चजनाः, अथवा देवाः मनुष्याः गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति
ब्राह्मणाभिहिताः पञ्चजनाः । 'गन्धीरात् अग्नः (४, ३, ५८)'
इत्यत्र 'वर्हिर्देव पञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम् इति वचनात्
भावार्थे अग्नप्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः 'ऋपिः'
सर्वस्य द्रष्टा 'पवमानः' पवमानरूपः 'अग्निः' 'पुरोहितः'
कर्मार्यन्वृत्विग्भिः पुरतो निहितः, 'तम्' पूर्वोक्तलक्षणं 'महा-
गय' महद्भिरपि देवादिभिर्गातव्यं महान्ति प्रभूतानि यज्ञ-
गृह्णाणि यस्य वा स तथोक्तः, तम् 'इमहे' याचामहे ॥ २ ॥

२ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मै वर्चः सुवौर्यम् ।

१ २ ३ २४ ३ १ २

दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'स्वपाः' 'सोर्मनसी (४, २,

११७) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् शोभनकर्मा त्वम्, 'अस्मि' अस्मात् 'सुधीर्थ' शोभनवीर्योपेतं 'वर्द्धः' वर्द्ध दीप्ती (भ्वा० आ०) तेजः 'पवस्व' आ गमय । तथा भवान् 'रयिं' धनं पुत्रं वा 'पौषं'भावे कर्मणि वा घञ् गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं 'मयि' भवाम् 'दधत्' दधातु करोत्वित्यर्थः दधातेर्लेटि अडागने 'घोर्लोपो लेटि वा (७, ३, ७०), इत्याकारलोपः ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ १ १ २ २ १ २ २ १ २
अग्ने पावक रोचिपा मन्द्रया देव जिह्वया ।

२ ३ १ २ ३ १ २
आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥ * १ * ॥

ऋ० वसूयवः । ऊ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्ने पावकेति लृचात्मकं चतुर्यं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'पावक' ! शोधक । 'रोचिपा' स्वदीप्तया 'मन्द्रया' देवानां मादयित्वा 'जिह्वया' च, हे 'देव' ! द्योतयानाग्ने ! 'देवान्' 'आ वक्षि' आवह, यन्नार्थं 'यक्षि च' तान् यज ॥ १ ॥ [१२]

१ २ १ १ २ २ १ २
तं त्वा घृतस्त्रवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् ।

१ ३ ३ १ १ २
देवाँ आ वीतये वह ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'घृतस्त्रो' ! घृतस्य प्रेरक ! यद्वा, घृतेन जनित ! हे 'चित्रभानो' ! चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो रश्मयो यस्याधौ चित्रभानुस्तस्य सम्बोधनम् 'स्वर्दृश' सर्वस्य दृष्टारं 'तं' 'त्वा' त्वाम् 'ईमहे' याचामहे, अतो 'वीतये' हविषां भक्षणाय 'देवान्', 'आ वह' ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ १ १ २
वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि ।

१ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने वृहन्तमध्वरे ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'कवे' ! कान्तदर्शिन् ! 'अग्ने !
'वीतिहोत्रं' क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिययज्ञं 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तं
'वृहन्तं' महान्तं, 'त्वा' त्वाम् 'अध्वरे' यज्ञे 'समिधीमहि'
समिद्धिः सन्दीपयामः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायन्यस्य चतुर्दशध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अवा नो अग्न जतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि ।

१ २ ३ १ २
विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे
खण्डे—अवानो अग्न इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । 'विश्वासु धीषु' सर्वेषु कर्मसु 'वन्द्यः' स्तुत्यः हे
'अग्ने !' 'गायत्रस्य' गायत्रसाम्नः गायत्रीच्छन्दस्कस्य वा
सूक्तस्य 'प्रभर्मणि' प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति 'नः'
अस्मान् 'जतिभिः' त्वदीयैः पालनैः 'अव' रक्ष 'इयचोऽतस्तिडः'
(६, ३, १३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् ।

१ २ ३ १ ३ १ २
विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने ! 'रयिं' धनं 'नः' अस्माभ्यम्
'आ भर' प्रयच्छ । कीदृशम् ? 'सत्रासाहं' सत्रा सह युगप-
देव दारिद्रस्य नाशकं 'वरिष्ठं' सर्वैर्वरणीयं 'विश्वासु षुक्नु'
सर्वेषु सङ्ग्रामेषु 'दुष्टरम्' शत्रुभिस्तरिीतमशक्यम् ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ २ २ १ १ २
आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विप्रत्रायुपोपसम् ।

१ १ २ १ १ २
मार्डीकं धेहि जीवसे ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने ! 'नः' अस्माकं 'जीवसे' जीव-
नाय 'सुचेतुना' शोभनेन ज्ञानेन युक्तं 'रयिं' धनम् 'आ धेहि'
आस्त्रापय । कीदृशम् ? 'मार्डीकं' मृडीकं सुखं तवेतुभूतं
'विश्वायुपोपसं' सर्वस्मिन्त्रायुपि देहादेः पोपकं यावज्जीवमस्म-
दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१४]

२ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु ।

१ २ १ २
तेन जेषु धनं धनम् ॥ * १ * ॥

ऋ० केतुः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अग्निं हिन्व-
न्तीति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । 'नः' अस्माकं
'धियः' कर्माणि स्तुतयो वा 'अग्निं' हिन्वन्तु' प्रेरयन्तु
यागार्थमुद्योजयन्तु वहेयन्तु वा हि गतौ वृद्धौ च । तत्र
दृष्टान्तः 'आजिषु' सङ्ग्रामेषु 'आशु' शीघ्रगामिनं 'सप्तिम्
इव' सर्पणशीलमश्वं यथा योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् 'तेन'
अग्निना 'धनं धनं' सर्वं धनं 'जेषु' वयं जयेम ॥ १ ॥

२ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ २
 यया गा आकरामहे सेनयाग्ने तवोत्या ।

१ २ ३ १ २
 तां नो हिन्व मघत्तये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'सेनया' इनेन सह वर्त्तमानया, सेनारूपया वा 'यया' 'तव' 'ऊत्या' रक्षया 'गा.' 'आ करामहे' आभिमुख्येन करवामहे लभामह इत्यर्थः । 'ताम्' ऊति 'न.' अस्मान् 'हिन्व' गमय । किमर्थम् ? 'मघत्तये' धनस्य दानार्थम् अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ।

“करामहे” “करामहे” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 आग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् ।

१ २ ३ ३ १ २ ३ २
 अङ्घ्रि खं वर्त्तया पविम् ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे, 'अग्ने । 'स्थूर' स्थूल वृद्धं 'पृथु' विस्तोर्णं 'गोमन्त' गोभिर्युक्तम् 'अश्विनम्' अश्वोपेतम् 'आ भर' अस्त्रभ्यमाहर प्रयच्छ । किञ्च 'खम्' अन्तरिक्षम् 'अङ्घ्रि' वृद्ध्युदकैः सिद्धं यद्वा आत्मीयेस्तेजोभिः व्यञ्जय प्रकाशय । 'पविन्' आयुधं 'वर्त्तय' अस्मद्विरीधियु प्रवर्त्तय ।

“पविम्” “पविम्” इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 अग्ने नचत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि ।

२ ३ २ ३ १ २
 दधज्योतिर्जनेभ्यः ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । हे 'अग्ने ।' 'नचत्र' नक्षत्रं समन्ताद्

गच्छतीति नचत्रः, नचि गती (भा० प०) 'अग्निनचि
(उ०३,१०५)' इत्यादिना अत्रन् प्रत्ययः । सततं गन्तारम्
'अजरम्' जरारहितम् 'सूर्य' सर्वस्य प्रेरकमादित्यं 'दिवि'
अन्तरिक्षम् 'आ रोहयः' उपर्यवस्थापितवानसि यद्वा, नचत्रं
कृत्तिकादिकं सूर्यश्च दिव्यारोहयः । किङ्कुर्वन् ? 'जनेभ्यः'
सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः व्यवहारार्थं 'ज्योतिः' प्रकाशकं 'दधत्'
विदधत् कुर्वन्, यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथा उन्नते देशे
सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
वोधा स्तोत्रे वयो दधत् ॥ * ५ * ॥ [१५]

अथ पञ्चमी । हे 'अग्ने !' 'विशा' प्रजानां यजमानानां
'केतुः' केतयिता ज्ञापयिता 'अग्नि' भवसि । अतएव 'प्रेष्ठः'
प्रियतमः 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् 'उपस्थसत्'
उपस्थाने यज्ञगृहे निपीदन् 'वोध' अस्मादीयं स्तोत्रमवगच्छ ।
किङ्कुर्वन् ? 'स्तोत्रे' स्तुवते जनाय 'वयः' अब्र 'दधत्' विद-
धत् कुर्वन् प्रयच्छन् वा ॥ ५ ॥ [१५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
अग्निमूर्ध्वा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
अपाप्स्रेताप्सि जिन्वति ॥ * १ * ॥

३८० विरूपः । ३८० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्नि-
मूर्धेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'मूर्धा'
देवानां श्रेष्ठः, 'दिवः' दुर्लोकस्य 'ककुत्' 'उच्छ्रितः',

‘पृथिव्याः’ च ‘पतिः’, ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘अपां’ ‘रितांसि’
 स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि ‘जिन्वति’ प्रीणयति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
 ईशिपे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वःपतिः ।

२ २ ३ २ ३ १ २
 स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘अग्ने !’ ‘स्वःपतिः’ स्वर्गस्य स्वामी
 त्वं ‘वार्यस्य’ वरणीयस्य ‘दात्रस्य’ दातव्यस्य धनस्य ‘ईशिपे’
 ईश्वरोऽसि ‘शर्मणि’ सुखे निमित्ते तव ‘स्तोता’ ‘स्यां’ भवेयम्
 ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 उदग्ने शुचयस्तव शुक्ता भ्राजन्त ईरते ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ * ३ * ॥ [१६]

इति सप्तमप्रपाठकस्य प्रथमाईम् ।

अथ तृतीया । हे ‘अग्ने !’ ‘त’ तव ‘शुचयः’ निर्मलाः
 ‘शुक्ताः’ शुक्लवर्णाः ‘भ्राजन्तः’ दीप्यमानाः ‘अर्चयः’ प्रभाः
 ‘तव’ ‘ज्योतीषि’ तेजांसि ‘उदौरते’ प्रेरयन्ति ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदायंप्रकाशे उत्तराच्यस्य चतुर्दशोऽध्यायस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपाळ-

सामान्यध्वज्यरीष सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम

वेदायंप्रकाशे उत्तराच्यस्य चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते ।

अथ सप्तमपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

१ २ ३ ४ २२ ३ ३ २ ३क २२
कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्रवध्वरः ।

१ २ ३ २ ३ २
को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र, प्रथमे खण्डे—कस्तेजामिर्जनानामिति षट्चात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'अग्ने !' 'जनानां' मनुष्याणां मध्ये 'ते' तव 'कः', 'जामिः' को वन्धुः ? त्वं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि त्वत्स्वरूपो वन्धुर्नास्तीति भावः । 'कः' दाश्रवध्वरः' दाश्रवत्त अध्वरो यज्ञो धेन स तथोक्तः त्वां यष्टुमति-समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । 'को ह' त्वं कथम्भूतः ? त्वमीदृग्रूप इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । 'कस्मिन्' स्थाने 'श्रितः' श्राश्रितः 'असि' भवसि वर्त्तसे ? तत्स्थानमपि न केन विज्ञायते अतस्त्वमस्माभिः मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यः ? इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ १ ॥

२ ३ ४ २२ ३ ३ २ ३ २
त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः ।

१ २ ३ २ ३ २
सखा सखिभ्य ईडः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'त्वम्' उक्तप्रकारेण अचिन्त्य-रूपोऽपि अनुग्रहीतया सर्वेषां 'जनानां' 'जामिः' वन्धुः

‘असि’ । तथा ‘प्रियः’ प्रीणयिता त्वं यजमानानां ‘मित्रः’
 व्रायकः असि । ‘इन्द्रः’ स्तुतिभिः स्तुत्यः त्वं ‘सखिभ्यः’ समा-
 नख्यानेभ्यः ऋत्विग्भः ‘सखा’ सखिवदत्यन्तं प्रियोऽसि ॥ २ ॥

१ २ . ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
 यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाः ऋतं वृहत् ।

२ ३ २ ३ १ २ २
 अग्ने यच्चि स्वं दमम् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! ‘नः’ अस्मदर्थं ‘मित्रावरुणा’
 एतत्सञ्ज्ञी देवी ‘यज’ हविषा पूजय । तथा ‘देवान्’ इन्द्रा-
 दीन् ‘यज’ पूजय । ‘ऋतं’ सत्यं यद्यार्थफलं यज्ञश्च यज इत्ये-
 तदर्थं ‘वृहत्’ प्रौढं ‘स्व’ स्वकीयं ‘दम’ यज्ञ गृहं ‘यच्चि’ यज
 सङ्गच्छस्व । त्वयि अन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते
 ॥ ३ ॥ [१]

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमाः सि दर्शतः ।

२ २ १ २ २ १ २
 समग्निरिध्यते वृषा ॥ * १ * ॥

ऋ० देवश्रवा देववातः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
 द्वितीयवृत्ते प्रथमा । ‘ईडेन्यः’ स्तोत्रभिरोद्यः अतएव
 ‘नमस्यः’ सर्वेनमस्कार्यः ‘तमांसि तिरः’ ध्वान्तानि साभा-
 भिस्तिरस्कुर्वन् ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वेदर्शनीयः, तादृगः
 ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां यर्षिता ‘समिध्यते’
 पाहुतिप्रदेषणं प्रख्यास्यते । उक्तार्थं याजसनेयकम् ‘ईडेन्यो
 श्रेय नमस्यो श्रेय तिरस्तमांसि ददग्ने समिधः’ इति ॥ १ ॥

१२ ३ १ १२ २ २ १ २२ २
 वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः ।

१ २ १२
 तं हविष्मन्त ईडते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वृषा उ' वृषैव कामानां वर्षिता 'देव-
 वाहनः' देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः तत्र
 दृष्टान्तः 'अश्वो न' यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापय-
 तीति वाहनभूतो यः 'अग्निः' 'समिध्यते' आहुतिप्रदानेन
 सम्यग् दीप्यते 'तं' तादृशमग्निं 'हविष्मन्तः' सम्भृतहविष्का
 यजमानाः 'ईडते' कर्मनिदार्थं स्तुवन्ति ॥ २ ॥

१२ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २
 वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि ।

२ ३ १ २ ३ २
 अग्ने दीद्यतं वृहत् ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । 'वृषन्' कामानां वर्षितः । हे 'अग्ने !'
 'वृषणः' वृषणाः घृताद्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणम् आहुति-
 द्वारा उदकस्य सेक्तारं तथा च स्मृतिः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः
 सम्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते हृष्टिर्हृष्टेरन्नं ततः
 प्रजाः' इति (मनु ३, ७६) 'दीद्यन्तं' दीप्यमानं 'वृहत्' अत-
 एव महान्तं तमिसमग्निं 'समिधीमहि' सम्यग् दीपयामः
 ॥ ३ ॥ [२]

१२ ३ १ २ ३ २ २ ३ २ २
 उक्ते वृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः ।

१ २ ३ १ २
 अग्ने शुक्रास ईरते ॥ * १ * ॥

‘अग्निः’ । तथा ‘प्रियः’ प्रीणयिता त्वं यजमानानां ‘मित्रः’
 वायकः अग्निः । ‘इन्द्रः’ स्तुतिभिः स्तुत्यः त्वं ‘सखिभ्यः’ समा-
 नस्थानेभ्यः ऋत्विग्भः ‘सखा’ सखिवदत्यन्तं प्रियोऽग्निः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
 यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाः ऋतं वृहत् ।

२ १ २ १ १ ३ २
 अग्ने यच्चि स्वं दमम् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! ‘नः’ अग्नादर्थं ‘मित्रावरुणा’
 एतत्सन्धी देवो ‘यज्ञ’ इविषा पूजय । तथा ‘देवान्’ इन्द्रा-
 दीन् ‘यज्ञ’ पूजय । ‘ऋतं’ सत्त्वं यथार्थफलं यज्ञश्च यज्ञ इत्ये-
 तदर्थं ‘वृहत्’ प्रौढं ‘स्वं’ स्वकीयं ‘दमं’ यज्ञ गृह्यं ‘यच्चि’ यज्ञ
 सङ्गच्छस्व । त्वयि अन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृह्यं पूज्यते
 ॥ ३ ॥ [१]

३ १ १ ३ ४ ३ २ ३ २ ३ २
 इडेन्यो नमस्यस्मिरस्तमाः सि दग्गतः ।

२ १ १ १ १ १ १
 समग्निरिध्यते वृषा ॥ * १ * ॥

ऋ० देवत्रया देवघातः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
 द्वितीयवृद्धे प्रथमा । ‘इडेन्यः’ स्तोत्रभिरीह्यः अतएव
 ‘नमस्यः’ सर्वेर्नमस्कार्यः ‘तमांसि तिरः’ ध्यान्तानि स्थाभा-
 भिस्तिरस्कुर्वन् ‘दग्गतः’ कमनीयतया सर्वेर्देर्गनीयः, तादृशः
 ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्षिता ‘समिध्यते’
 पाशुतिप्रघेपेण प्रज्याष्यते । उक्तार्थं याजमनेयकम् ‘इडेन्यो-
 ष्येप नमस्यो ष्येप तिरस्तमांसि दग्गो समिधः’ इति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 वृषो अग्निः समिध्यतेऽप्यत्रो न देववाहनः ।

१ १ १ २
 तच्छ्रुविष्मन्त ईडते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वृषा उ' वृषैव कामानां वर्षिता 'देव-
 वाहनः' देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः तत्र
 दृष्टान्तः 'अग्ने न' यथाग्ने राजानं वाहयति स्रपुरं प्रापय-
 तीति वाहनभूतो यः 'अग्निः' 'समिध्यते'. आहुतिप्रदानेन
 सम्यग् दीप्यते 'तं' तादृशमग्निं 'हविष्मन्तः' सम्भृतहविष्का
 यजमानाः 'ईडते' कर्मसिद्धार्थं स्तुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि ।

२ ३ १ २ ३ २
 अग्ने दीद्यतं वृहत् ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । 'वृषन्' कामानां वर्षितः । 'हे 'अग्ने' ।
 'वृषणः' वृषणाः घृताद्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणम् आहुति-
 द्वारा उदकस्य सेक्तारं तथा च स्मृतिः 'अग्नी प्रास्ताहुतिः
 सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याब्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः
 प्रजाः' इति (मनु ३, ७६) 'दीद्यन्तं' दीप्यमानं 'वृहत्' अत-
 एव महान्तं तमिममग्निं 'समिधीमहि' सम्यग् दीपयामः
 ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 उक्ते वृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः ।

१ २ ३ १ २
 अग्ने शुक्रास ईरते ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तृतीयद्वये
प्रथमा । हे 'दीदिवः' ! दीप्तान्ने ! 'समिधानस्य' समिध्य-
मानस्य 'ते' तव 'बृहन्तः' महान्तः 'शुक्रासः' ज्वलन्तः 'अर्चयः'
दीप्तयः 'उदीरते' उद्गच्छन्ति ॥ १ ॥

१२ ३२ १२ ३१ २

उप त्वा जुह्वी३ मम घृताचीर्यन्तु हर्यंत ।

१२ ३१ २

अग्ने हव्या जुपस्व नः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'हर्यंत' ! कामयमानान्ने ! 'मम'
मदीया 'घृताचीः' घृतमद्यन्त्यः जुह्वः सुचः 'त्वा' त्वाम् 'उप
यन्तु' । 'नः' अस्माकं 'हव्या' हव्यानि 'जुपस्व' सेवस्व
च ॥ २ ॥

३१ ३२ ३ १२ ३१ २ ३१ २

मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् ।

३ १ २ ३ १ २

अग्निमीडे स उ श्रवत् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । 'मन्द्रं' मादनं 'होतारं' देवानामाह्वता-
रम् 'ऋत्विजम्' ऋतौ यष्टव्यं 'चित्रभानुं' विविधदीप्तिं
'विभावसुं' दीप्तिधनम् 'अग्निम्' 'इडे' स्तौमि । 'सः' अग्निः
'श्रवत्' उ' अस्मदीयां स्तुतिं शृणोत्येव ॥ ३ ॥ [३]

१ १ २ ३ १ २ १ २ २ ३ १ २

पाहि नो अग्न एकया प्राक्षू३त द्वितीयया ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

पाहि गीभिस्तिष्ठभिरुजां

२ १ २२ १ २

पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथात्मके चतुर्थसूक्ते, प्रथमा । हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्मान् 'एकया' ऋचा गिरा 'पाहि' रक्ष । 'उत' अपिच 'द्वितीयया' ऋचा 'पाहि' पालय । 'पाहि' 'तिसृभिः' 'गौर्भिः' 'ऊर्जाम्' अद्वानां बलानां वा 'पते' ! स्वामिन् । तथा 'पाहि' 'चतसृभिः' 'गौर्भिः' हे 'वसो' ! वासकाग्ने ! ॥ १ ॥

२ १ २२ १ २ २

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो

१ २ २ १ २ १ २

अराव्णः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

१ २ १ २ १ २

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय

२ १ २ १ २

आपिं नक्षामहे वृधे ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने' ! 'विश्वस्मात्' सर्वस्मात् 'रक्षसः' 'अराव्णः' अदातुः सकाशात् 'पाहि' रक्ष । सोऽस्मान् 'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'प्राव' प्रकर्षेण रक्ष । 'स्म' इति पूरणः । 'हि' यस्मात् 'नेदिष्ठम्' अन्तिकतमम् 'आपिं' बन्धुभूतं 'त्वाम् इत्' त्वामेव 'देवतातये' यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं 'वृधे' वर्धनाय 'नक्षामहे' व्याप्नुमः नक्षति व्यसिक्तार्ता (निघ० २, १८, २) ॥ २ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायण्यस्य पञ्चदशाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ।

२ १ २ २ १ २ २ २
इनो राजन्नरतिः समिद्धो

२ २ १ २ २ १ २
रौद्रो दद्याय सुपुमाप् अदर्शि ।

२ १ २ २ १ २ २ २ १
चिकिद्धि भाति भासा वृहता-

२ १ २ २ १ २
सिक्तीमिति रुशतीमपाजन् ॥ * १ * ॥

ऋ० आस्यवितः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ
द्वितीय खण्डे—इनोराजन्निति दद्यात्मके प्रथमसूक्ते; प्रथमा ।
हे 'राजन्' । दीप्यमानाग्ने ! त्वम् 'इनः' ईश्वरः सर्वस्य
भवसि । अथ परोक्षः 'अरतिः' हविरादाय देवान् प्रति
गन्ता 'समिद्धः' सन्दीप्तः 'रौद्रः' शत्रूणां भयङ्करः 'सुपु-
मान्' ओपध्यात्मना स्थितोऽंशुः सुष्टु सूयत इति सुसीमः, तेन
तद्दान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः 'दद्याय' यजमानानां
धनादिबृद्धयर्थं कर्मबृद्धयर्थं वा 'अदर्शि' सर्वैर्दृश्यते । किञ्च
'चिकिद्धि' सर्वे जानानोऽग्निः 'विभाति' विशेषेण दीप्यते
तथा 'वृहता' महता 'भासा' तेजसा ज्वालालक्षणेन 'असिक्ती'
रात्रिम् 'एति' सायं होमसिद्धयर्थं गच्छति । किङ्कुर्वन् ?
'रुशती' श्वेतवर्णां दीप्तिम् 'अपाजन्' अपगमयन् सर्वतो
विकिरन् यद्वा, रुशतीं दीप्तामुपस मागच्छन् अपक्षिपन्
परित्यजन् रात्रिं गच्छति । सामर्थ्यात् रात्रिं परित्यजन्नुपसं
पातर्होमसिद्धयर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥ १ ॥

२ १ २ २ १ २ २ २
कृष्यां यदेनीमभि वर्षसाभू-

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
जनयन्योपां वृहतः पितुर्जाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २
जर्ध्वं भानूँ सूर्यस्य स्तभायं

३ १ २ ३ २ ३ २
दिवो वसुभिररतिर्वि भाति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । सोऽग्निः 'यद्' यदा 'कृष्णां' कृष्णवर्णाम् 'एनीं' गच्छतीं रात्रिं 'वर्षसा' आत्मीयेन ज्वालालक्षणेन रूपेण 'अभिभूत्' अभिभवति । किङ्कुर्वन् ? 'वृहतः' महतः 'पितुः' सर्वस्य जगतः पालयितुः पित्रभूताद्वा आदित्यात् 'जां' जायमानां 'योषाम्' उपसं 'जनयन्' अभिव्यञ्जयन् । तदानीम् 'अरतिः' गमनशीलोऽग्निः 'दिवः' द्युलोकस्य 'वसुभिः' वासयितृभिः आच्छादकैः सन्भुक्षणसमर्थैः आत्मीयेस्तेजोभिः 'सूर्यस्य' 'भानु' दीप्तिम् 'जर्ध्वम्' उपरिष्ठात् 'स्तभायं' स्तभयन् 'वि भाति' विशेषेण दीप्यते ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
भद्रो भद्रया सचमान आगात्-

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३
स्वसारं जारो अभ्येति पथात् ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३
सुप्रकेतैर्युभिरग्निर्वितिष्ठ-

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
नुशद्विर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । 'भद्रः' भजनीयः कल्याणः 'भद्रया' भजनीयया दीप्तोपसा वा 'सचमानः' सेव्यमानः सङ्गच्छमानो

१२ ११ १२

कटु वोच इदं नमः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ऋपिरग्निं प्रति ब्रूते, हे 'सहसोयज्ञो' । 'यहुः' इत्यपत्यनाम (निघ०२,२,११) बलेन निष्पाद्यमानत्वात् वलस्य पुत्र ! हे अग्ने ! 'कस्य' कौटुम्बस्य 'यज्ञस्य' यज्ञवतो यजनीयदेववतो वा यजमानस्य 'मनसा' युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं 'दासेम' प्रयच्छेम पूजायां बहुवचनम् किञ्च, तुभ्यम् 'इदं' 'नमः' इविर्नमस्कारं वा 'कत्' कदा 'वोचे' अहं वदामि ? 'उ' इति प्रत्ये । ऋपिः, 'कदा दास्यामि ? कदा स्तोष्यामि ?' इत्यग्निं पृच्छति । वोचे वचादेशस्य लुब्धात्मनेपदे उत्तमैकवचने रूपम् ॥ २ ॥

१२ २७ ३२ ३ १२ ३१ २ १२

अधा त्वष्टि नस्कारो विष्वा अस्मभ्यष्ट सुक्षितीः ।

१२ ३ १२

वाजद्रविणसो गिरः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! 'अध' अथानन्तरं 'त्वष्टि' हिरवधारणे त्वमेव 'अस्मभ्यम्' 'करः' कुरु देहीत्वर्थः । करो-तेर्लघ्वङ्गागमः । किमित्यपेक्षायामाह 'नः' अस्मदीयाः 'गिरः' त्वद्विषयाः 'विष्वाः' सर्वाः स्तुतीः एवं कुरु यथा 'सुक्षितीः' क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति, क्षितयो गृहाः शोभननिवासाः यदा क्षितयो मनुष्याः कल्याणपुत्रपौत्रयुक्ताः, तथा 'वाजद्रविणसः' अन्नयुक्ता धनवतीः अथवा वाजो दीप्तिः सर्वतो दीप्तधनाथः कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देहीत्वर्थः ॥ ३ ॥ [६]

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अग्न आ याह्यग्निभिर्हीतारं त्वा वृणीमहे ।

१ २२ ३ १२ ३ १

आ त्वामनक्तु प्रयता हवि-

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

ष्मती यजिष्ठं वह्मिरासदे ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अग्न आयाहीति प्रगाथरूपे तृतीयसूक्ते, प्रथमा । हे “अग्ने ।” “अग्निभि” यष्टव्यै. सह “आ याहि” आगच्छ । तदर्थं “हीतारं” देवानामाह्वातारं “त्वा” त्वा “वृणीमहे” त्वामागत “प्रयता” अध्वर्युं हस्ताभ्या नियता “हविष्मती” घृतवती “यजिष्ठं” त्वा “वह्मि.” वह्मियि “आसदे” । आसाद्य च “अनक्तु” सिञ्चत ॥ १ ॥

२ ३ १ २

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो

१ २ ३ १ २ ३ २

अद्भिरः सुचश्चरन्त्यध्वरे ।

३ १ २ ३ १ २ ३

जर्जा नपात घृतकेशमीमहे-

१ ३ १ २ ३ १

ऽग्नि यज्ञेषु पृथ्व्यम् ॥ * २ * ॥ [७]

पथ द्वितीया । हे “सहस. सूनो” बलस्य पुत्र । बलेन मथ्यमानत्वात्, हे “अद्भिर.” । अद्भिरसा मध्ये सुख्य । अथवा अद्भतिर्गतिकर्मां सयत्र गन्त । “त्वा” त्वाम् “अध्वरे” यागे “अच्छ” अभिप्राप्तु “सुच” “चरन्ति” गच्छन्ति । अतः

“ऊर्जः” अन्नस्य “नपातं” न पातयितारं रक्षकं, बलस्य वा
नसारं “घृतकेशं” प्रदीप्तकेशं “पूर्व्यं” पुरातनं पूरकं वा
“अग्निं” “यज्ञेषु” अस्मदीयेषु “ईमहे” स्तौमि ॥ २ ॥ [७]

१ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
अच्छा नः शीरशीचिषं गिरो यन्तु दर्शतम् ।

१ २ ३ २ ३ २ २ २ २
अच्छा यज्ञासो नमसा पुरु-

१ २ ३ २ ३ १ २ २
वसुं पुरुप्रशस्तमूतये ॥ * १ * ॥

ऋ० पुरुमीढः । छ० प्रगाथः । दे० अग्निः । अच्छान
इति प्रगाथात्मके चतुर्थसूक्ते तत्र प्रथमा । “अच्छ” अभिमुख
“यन्तु” गच्छन्तु “नः” अस्माकं “गिरः” स्तुतयः । कम् ?
“शीरशीचिपम्” अज्ञानशीलज्वालं “दर्शतम्” सर्वदर्शनी-
यम् अग्निम् । तथा “यज्ञासः” यज्ञाश्च अस्मदीयाः “नमसा”
हविषा आज्यादिलक्षणेन “अच्छ” अभिमुखं, “यन्तु”
गच्छन्तु । कौटुम्भम् ? “पुरुवसुं” प्रभूतधनं “पुरुप्रशस्त”
बहुभिः सम्यक् स्तुतम् । किमर्थम् ? “ऊतये” अस्माकं रक्ष-
णाय ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ ३ १
अग्निं सूनुं सहसो जात-

२ ३ २ २ १ २
वेदसं दानाय वाय्याणाम् ।

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १
द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्वाम्

२ २ ३ १ २ ३ २
हीता मन्द्रतमो विशि ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । “यः” अग्निः “अमृतः” अमरणधर्मा
 देवेषु भवति, सः “मर्त्येषु आ” आकारधार्यं “मर्त्येषु” मनु-
 स्येषु च “अभूत्” अभवत् इत्येवं “हिता” द्वैधं भवति । देवेषु
 अप्यमृतत्वमस्य प्रसिद्धम् । मनुष्येषु कीदृशोऽभूत् ? उच्यते
 “विशि” वित्तु यजमानरूपासु प्रजासु “हीता” होमनिष्पा-
 दकः “मन्द्रतमः” मादयित्तमस्य भवति । तमच्छ यन्त्विति
 समन्वयः । अथवा “यः” अमृतः “हिता” द्वित्वं द्वैधं द्विः-
 प्रकारोऽभूत् । कथं मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनी-
 ऽभवदित्येतत् प्रसिद्धम् । “विशि” यजमानरूपायां तु “हीता”
 “मन्द्रतमस्य” अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥ २ ॥ [८]

इति नामवेदाद्यप्रकाशे उत्तरायनस्य पञ्चदशाध्यायस्य
 द्वितीयः खण्डः ।

१ २ ३ २ ३ २ १ १ २ २
 अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मानुषीणाम् ।

२ ३ २ २ २ २ १ २
 तूर्णी रथः सदा नवः ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीय-
 खण्डे—अदाभ्यइति त्वात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । “मानुषीणां”
 मनोजातानां “विशां” प्रजानां “पुर एता” सन्मार्गप्रदर्शने-
 नानायतो गन्ता, अतएव “तूर्णीः” तूर्षिताः प्रजाः वैदिक-
 कर्मप्रवर्त्तनेनानुपहीतुं त्वरायुक्ताः आलस्यरहिताः “रथः”
 इविषां बहनाद्रथसदृशः “सदा” सर्वदा तत्कर्मणि “नवः”
 नूतनः पुनर्मन्यनादभिनवः, एवंविधोऽग्निः “अदाभ्यः” अद्विस्यः
 न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ २ १ २
अभि प्रयाप्सि वाहसा दाश्वान् अश्रोति मर्त्यः ।

१ २ ३ १ २
क्षयं पावकशोचिषः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “दाश्वान्” हविषां दाता “मर्त्यः” मनुष्यः यजमानः “वाहसा” हविषां वाहकेनाग्निना “प्रयाप्सि” अन्नानि “अभि अश्रोति” अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किञ्च “पावकशोचिषः” शोधकदीप्तेः अग्नेः सकाशात् “क्षयं” गृह्यं चाश्रोति ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
साह्वान् विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः ।

३ २ ३ १ २
अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । “अभियुजः” अभियोक्तृः “विश्वाः” सेनाः “साह्वान्” सहमानः स्ववलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव “अमृतः” शत्रुभिरर्हंसितः “देवानां” “क्रतुः” कर्त्ता हविः-प्रदानेन पोषकः । एवम्भूतः “अग्निः” “तुविश्रवस्तमः” तुवि-शब्दो बहुवाची (निघ० २, १, २), श्रवःशब्दोऽन्नवाची (निघ० २, ७, ६) अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्त्तते यस्माद्देवं तस्माद्-घ्नानपि बहुविधान्नोपेतान् करोत्विति भावः ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो नो अग्निराहुती भद्रा

३ १ २ ३ १ २ ३ २
रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

अथ द्वितीया । “यः” अग्निः “अमृतः” अमरणधर्मा
 देवेषु भवति, सः “मर्त्येषु आ” आकारधार्यं “मर्त्येषु” मनु-
 ष्येषु च “अभूत्” अभवत् इत्येवं “द्विता” द्वैधं भवति । देवेषु
 अप्यमृतत्वमस्य प्रसिद्धम् । मनुष्येषु कीदृशोऽभूत् ? उच्यते
 “विशि” विक्षु यजमानरूपासु प्रजासु “होता” होमनिष्पा-
 दकः “मन्द्रतमः” मादयित्वतमश्च भवति । तमच्छ यन्त्विति
 समन्वयः । अथवा “यः” अमृतः “द्विता” द्वित्वं द्वैधं द्विः-
 प्रकारोऽभूत् । कथं मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनो-
 ऽभवदित्येतत् प्रसिद्धम् । “विशि” यजमानरूपायां तु “होता”
 “मन्द्रतमश्च” अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य पञ्चदशध्यायस्य
 द्वितीयः खण्डः ।

१ २ ३ २ ३ २ २ १ २ २
 अदाभ्यः पुर एता विशामग्निर्मानुषोणाम् ।
 २ १ २ १ २ १ १ २
 तूर्णी रथः सदा नवः ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीय-
 खण्डे—अदाभ्यद्दति त्वात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । “मानुषीणां”
 मनोर्जातानां “विशां” प्रजानां “पुर एता” सन्मार्गप्रदर्शने-
 नानाश्रतो गन्ता, अतएव “तूर्णीः” तूर्णिताः प्रजाः वैदिक-
 कर्मप्रवर्त्तनेनानुश्रुतुः त्वरायुक्ताः आलस्यरहिताः “रथः”
 हविषां बहनाद्रथसदृशः “सदा” सर्वदा तत्कर्मणि “नवः”
 नूतनः पुनर्मन्यनादभिनवः, एवंविधोऽग्निः “अदाभ्यः” अर्चिस्यः
 न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

११ १५ १ १ २ १ १ २ १ १
अभि प्रयाप्सि वाहसा दाश्वत् अश्रोति मर्त्यः ।

१२ १ १ १
त्रयं पावकशोचिपः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “दाश्वान्” इविषां दाता “मर्त्यः”
मनुष्यः यजमानः “वाहसा” इविषां वाहकेनाग्निना
“प्रयाप्सि” अन्नानि “अभि अश्रोति” अभितः सर्वतः प्राप्नोति ।
किञ्च “पावकशोचिपः” शोधकदीप्तेः अग्नेः सकाशात् “त्रयं”
मृहं चाश्रोति ॥ २ ॥

१ १ १५ १ १ १ १ १ १ १ १
साह्वान् विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः ।

१ १ १ १ १
अग्निस्तुविश्वस्तमः ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । “अभियुजः” अभियोक्तृः “विश्वाः”
सेनाः “साह्वान्” सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव
“अमृतः” शत्रुभिरर्हंसितः “देवानां” “क्रतुः” कर्त्ता इविः-
प्रदानेन पोषकः । एवम्भूतः “अग्निः” “तुविश्वस्तमः” तुवि-
शब्दो बहुवाची (निघ० २, १, २), श्वःशब्दोऽस्यवाची (निघ०
२, ७, ८) अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्त्तते यस्मादेवं तस्माद्द-
सानपि बहुविधान्नोपेतान् करोत्विति भावः ॥ ३ ॥ [८]

१ १ १ १ १ १ १ १
भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा

१ १ १ १ १ १ १ १
रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

३ २ ३ १ ३ २

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः प्रयोगः वा । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथ भद्रोनो अग्निराहुत इति प्रगाथात्मके द्वितीयसूक्ते, सैषा प्रथमा । “आहुतः” इविभिस्तर्पितः “अग्निः” “नः” अस्माकं “भद्रः” कल्याणः भवतु । हे “सुभग” ! शोभनधनाग्ने ! “भद्रा” कल्याणी “रातिः” दानं चास्माकं भवतु । “भद्रः” कल्याणः “अध्वरः” यागश्च भवतु । “उत” अपिच “भद्राः” कल्याणाः “प्रशस्तयः” प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥ १ ॥

३ १ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ख्ये येना समत्सु सासहिः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्वतां

३ १ २ ३ १ २

वनेमा ते अभिष्टये ॥ * २ * ॥ [१०]

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “वृत्रतूर्ख्ये” सङ्ग्रामे “भद्रं” शोभनं “मनः” “कृणुष्व” अस्माकं कुरु । “येन” मनसा त्वं “समत्सु” सङ्ग्रामेषु “सासहिः” भृशं शत्रून्भिभवसि । अपिच “शर्वताम्” अभिभवतां शत्रूणां “भूरि” भूरीणि वह्निनि “स्थिरा” स्थिराणि दृढान्यपि बलानि “अव तनुहि” अवाञ्छि कुरु । पराजितानि कुर्वित्वर्थः वयञ्च “अभिष्टिभिः” अन्वेषणसाधनैः इविभिः स्तोत्रैश्च “ते” त्वां “वनेम” सम्भजेमहि यद्वा, “ते” तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैः “वनेम” सङ्च्छेमहि ॥ २ ॥ [१०]

१ ३ १ २ २ १ २ २ १ २

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यद्दो ।

१ १ २ २ २ १ १ २

अस्मो देहि जातवेदो महि श्रवः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे० अग्निः । अथ अग्नेवाजस्येति तृतीयदृष्टे, प्रथमा । हे “सहसः यद्दो” बलस्य पुत्र ! “अग्ने !” “गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य “वाजस्य” अन्नस्य “ईशानः” ईश्वरस्त्वमसि । अतः “अस्मो” अस्मासु हे “जातवेदः” ! जातधन ! जातानां वेदितो वाग्ने ! “महि” प्रभूतं “श्रवः” अन्नं “देहि” प्रयच्छ । सहसोयद्दो पराङ्गवद्भावात् “आमन्त्रितस्य च (८, १, १८)” इति पठ्या-मन्त्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मो सुपां सुलुक् (७, १, ३८) इति सप्तम्याः शि आदेशः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।

१ २ ३ १ २

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “सः” अग्निः “इधानः” दीपनशीलः “वसुः” निवासयिता सर्वेषां, “कविः” क्रान्तदर्शनः मेधावी वा “गिरा” स्तोत्ररूपया वाचा “ईडेन्यः” स्तोतव्यो भवति हे “पुर्वणीक” अनीकं सुखं पुरुभिः वृद्धीभिः अनीकस्थानीयाभिः ज्वालाभिः युक्ताग्ने ! “अस्मभ्यं” “रेवत्” धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा “दीदिहि” दीम्यस्व इन्वीति छान्दसो दीप्ति-कर्मा ॥ २ ॥

१ १ २ १ १७ १ १ २ १ १ २ २
 क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोपसः ।

१ २ २ १ १ २ १ १ २
 स तिग्मजम्भ रक्षसो दृह प्रति ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “राजन्” ! राजमान ! “अग्ने” !
 “क्षपः” क्षपय राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्वाधस्व । “उत”
 अपिच “त्मना” न केवलमन्वैरेव आत्मना च तान् वाधस्व ।
 कदा ? इति चेत, उच्यते “वस्तोः” सर्वाण्यहानि “उत” अपिच
 “उपसः” उपः कालोपलक्षिता रात्रीय । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया
 (२, ३, ४) । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । “हे तिग्म-
 जम्भ” ! तीक्ष्णमुखान्ने ! “रक्षसः” राक्षसान् उक्तप्रकारेण
 क्षपयित्वा स एव त्वं “प्रति दृह” प्रत्येकं दृह इह न किञ्चि-
 द्गन्धव्यमित्युदास्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्यप्रकारे उत्तरारच्यस्य पञ्चदशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ।

१ १ २ २ १ २ १ १ २ २ २
 विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
 अग्निं वो दुर्व्यं वच स्तुये शूषस्य मन्मभिः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोपवनः वा सप्तवह्निः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः ।
 अथ चतुर्थं खण्डे—विशोविशोवो अतिथिमिति वृत्तात्मके प्रथमे
 सूक्ते, प्रथमा । हे ऋत्विजो ! यजमानाथ “वः” यूयं “वाजयन्तः”
 असमिच्छन्तः “विशः विशः” सर्वस्थाः प्रजायाः “अतिथिं” पूष्यं

“पुरुप्रियं” बहुप्रियम् “अग्निं” स्तुत्या परिचरतेति शेषः ।
 अहस्र “वः” युष्मदर्थे “दुर्घ्यं” गुहाहितम् अग्निं “वचः”
 अतु ‘स्तुपे’ स्तौमि ‘शूपस्य’ बलस्य लाभार्थकैः साधनैः
 ‘मन्मभिः’ मननीयैः स्तोत्रैः ॥ १ ॥

१ १२ २ १२ २ १२ १ १२
 यं जनासो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् ।

२ १ २ १ २ १ २
 प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यम्’ अग्निं ‘जनासः’ जनाः यजमानाः
 ‘हविष्मन्तः’ सन्तः ‘मित्रं न’ मित्रमिव आदित्यमिव सखाय-
 मिव वा ‘सर्पिरासुतिं’ सर्पिरासूयते ह्यते यस्मिन् तादृशं
 ‘प्रशंसन्ति’ स्तुवन्ति ‘प्रशस्तिभिः’ ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २ १ २ १ २
 पन्यांसं जातवेदसं यो देवताल्युद्यता ।

२ १ २ २ २
 हव्यान्यैरयद्वि ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । ‘पन्यांसम्’ अतिशयेन स्तोतारं साधु-
 कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं ‘जातवेदसं’ जातधनं श्रीताविद्यं वा
 स्तुम इति वाक्यशेषः । ‘यः’ अग्निः ‘देवताति’ देवतातौ यज्ञे
 ‘उद्यता’ उद्यतानि ‘हव्यानि’ हवींषि ‘दिवि’ ‘ऐरयत्’
 ऐरयति दिवि देवेभ्यः ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २
 समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृष्ये

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

२ २ १ २ २ १ २ १ २
विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं

२ २ २ १ २ २ १ २
कविं सुमैरीमहे जातवेदसम् ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः वीतहव्यः वा। छ० जगती। दे० वैश्वानरः।
अथ द्वितीयद्वये, प्रथमा। 'समिद्धं' सम्यग्दीप्तम् 'अग्निं'
'समिधा' समिन्धनहेतुभूतया 'गिरा' स्तुत्या 'गृथे' अहं
स्त्रीमि यद्वा, 'समिधा' समिद्धिर्दारुभिः 'समिद्धं' सम्यक्
दीप्तम्। अपिच 'शुचिं' स्वयं शुद्धं, 'पावकं' सर्वेषां शोधकं
'ध्रुवं' निश्चलं तमग्निम् 'अध्वरे' यज्ञे 'पुरः' करोमीति शेषः।
तथा 'विप्रं' मेधाविनं 'होतारं' देवानामाह्वातारं 'पुरुवारं'
'बहुभिर्वरणीम्' 'अद्रुहम्' अद्रोग्धारं सर्वेषामनुकूलं 'कविं'
क्रान्तदर्शनं 'जातवेदसं' जातानां वेदितारमग्निं 'सुमैः'
सुखकरैः स्तोत्रैः 'ईमहे' सम्भजामहे यद्वा, द्वितीयार्थे तृतीया
(३, १, ८५) सुम्नानि धनानि, ईमहे याचामहे इति ॥ १ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २
त्वां द्रुतमग्ने अमृतं युगेयुगे

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २
हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्रम् ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २
देवासश्च मर्त्यासश्च जागृविं विभुं

२ २ २ १ २ १ २ १ २
विश्वपतिं नमसा नि पेदिरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया। हे 'अग्ने!' 'त्वां' 'देवासः' देवास
'मर्त्यासः' मनुष्याश्च 'द्रुतं' 'दधिरे' विदधिरे कृतवन्तः।
कीदृशं त्वाम् ? 'अमृतम्' अमरणम्, 'युगे युगे' काले काले

तच्चद्यागानुष्ठानसमये 'हव्यवाहं' हविषां हव्यानां वोढामं
 'पायुं' पालयितारम् 'ईयं' स्तुत्यम् । अपिच ते उभयविधाः
 'जागृविं' जागरणशौलं 'विभुं' व्याप्तं विशुपतिं विशां प्रजानां
 पालयितारम् अग्निं 'नमसा' हविलक्षणेनाग्नेन नमस्कारिण
 वा 'निपेदिरे' उपसेदिरे ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ १ २ २ २
 विभूपन्नम् उभयात् अनु व्रता

२ २ २ २ १ २ २ १ २
 दूतो देवानात् रजसी समीयसे ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १
 यत्ते धीतित् सुमतिमावृणीमहे-

२ २ २ १ २ २ १ २
 अधस्मानस्त्रिवरुथः शिवो भव ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' उभयान् 'उभयविधान्'
 देवान् मनुष्यांश्च 'विभूपन्' असङ्कुर्वन् त्वम् 'अनुव्रता' व्रता-
 न्यनु 'व्रतेषु' कर्मसु यागेषु 'देवानां' 'दूतः' सन् 'रजसी'
 व्यावाष्टुधिव्यौ 'समीयसे' सञ्चरसि देवानानेतुं युक्तोक्तं
 गच्छसि हवींषि च नेतुमिमं लोकम् । किञ्च 'यत्' यस्मात्
 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'धीतिं' कर्म, 'सुमतिं' शोभनां स्तुतिं च
 आवृणीमहे' वयं सञ्जामहे । 'अध' अतः कारणात् 'त्रिव-
 रुथः' त्रिस्थानस्त्व 'नः' अस्माकं 'शिवः' सुखकरः 'भव' 'स्य'
 इति पादपूरणम् ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २
 उप त्वा जामयो गिरो दिदिशतीर्हविष्कृतः ।

१ १ २२

वायोरनीके अस्थिरन् ॥ * १ * ॥

अष्ट० प्रयोगः, अग्निः, यविष्ठः । छ० गायत्री । दे० अग्निः ।
अथ तृतीयसूक्ते, प्रथमा । हे, अग्ने ! 'हविष्कृतः' यजमानार्थं
'गिरः' स्तुतयः 'जामयः' स्वसार इव 'दिदिशतीः' तत्र गुणान्
दिशन्त्यः 'त्वा' त्वाम् 'उप अस्थिरन्' उपतिष्ठन्ते 'वायोरनीके'
समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरं च ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २२

यस्य विधात्ववृतं वर्हिस्तथावसन्दिनम् ।

१ २ ३ १ २ २२

आपस्विन्नि दधा पदम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "यस्य" अग्नेः "विधातु" त्रिपर्व "अष्ट-
तम्" अनादृतं च "असन्दिनम्" अवहञ्च स्तरणकाले वर्हि-
रबलं भवति "वर्हिः" "तस्यौ" आसदनार्थं तिष्ठति । तस्मिन्
अग्नी 'आपः चित्' 'आपोऽपि 'पदं' 'निदध' निदधति ।
अन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २

पदं देवस्य मीढुपोऽनाधृष्टाभिरूतिभिः ।

३ १ ३ १ २ २

भद्रा सूर्य्य इवोपहृक् ॥ * ३ * ॥ [१४]

इति सप्तमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

अथ तृतीया । "मीढुपः" कामानां सेतुः "देवस्य" द्यौत-
मानस्याग्नेः पदं स्थानं घनाधृष्टाभिः अवाधिताभिः "कृतिभिः"

रक्षाभिः भजनीयं भजतीत्यर्थः । तथैवास्य “उप हृक्” उप-
दृष्टिरपि “सूर्य इव” यस्या सूर्यः तद्वत् “भद्रा” मनुष्यैर्भज-
नीया भवति ॥ ३ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य पञ्चदशोऽध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुद्धभूपाखसाम्बाख्य-
धुरन्धरेण साधनाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे
उत्तरायणस्य पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्याय आरभ्यते ।

सप्तमप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

३ १ २ ३ २ १ १ २
समीचीनास ऋभवः सम-

३ १ २ ३ २
स्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । कृ० बृहती । दे० इन्द्रः । तत्र प्रथमं
खण्डे—अभित्वापूर्वपीतय इति प्रगाधात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “आयवः” मनुष्याः स्तोतारः “स्तो-
मेभिः” स्तोत्रैः “त्वा” त्वाम् अभिष्टुवन्ति । किमर्थम् ? “पूर्व-
पीतये” सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमतएव सोमस्य पीतये पानाय
सवन-सुखे हि चमसगणैः इन्द्रस्वैव सोमो ज्ञयते तथा
“समीचीनासः” सङ्गताः “ऋभवः” प्रथमवाचकेन शब्देन
तयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विभावाज इत्येते “समस्वरन्” त्वामिव

सम्यगस्तुवन् स्वृशब्दोपतापयोः (भा० प०) "रुद्राः" स्तु-
 पुत्राः महतश्च "पूर्व्यम्" पुरातनं वृद्धं त्वामिव "वृणन्त" च
 स्तुवन् वृत्रवधसमये 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व'—इत्येव
 रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २ २ ३
 अस्येदिन्द्रो वावृधे वृण्यथ्

१ २ १ २ ३ २ १ १ २
 शवो मदे सुतस्य विष्णवि ।

१ १ २ २ १ १ २ २
 अद्या तमस्य महिमानमा-

१ २ २ १ २
 यवोऽनुष्टुवन्ति पूर्व्या ॥ * २ * ॥ [१]

अथ द्वितीया । "अस्येत्" अस्यैव यजमानस्य "वृण्यथ्"
 वृषत्वं वीर्यं "शवः" बलं च "इन्द्रः" "वावृधे" वर्धयति ।
 'सुतस्य' अभिसुतस्य सोमस्य पानेन 'विष्णवि' कृत्स्नदेहस्य
 व्यापके 'मदे' हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य बलं वर्धयती-
 त्यर्थः । 'अद्य' अस्मिन् काले 'अस्य' इन्द्रस्य 'तम्' उक्त-
 गुणं 'महिमानं' महत्त्वम् 'आयवः' मनुष्याः 'अनुष्टुवन्ति'
 आनुपूर्वेण स्तुवन्ति, 'पूर्व्या' पूर्वशब्दादिवाच्यं 'प्रत्वं'
 पूर्व (४, २, १११) इत्यादिना घाल्प्रत्ययः यथा पूर्वस्मिन् काले
 अस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥२॥ [१]

१ २ २ १ २ १ २ १ १ २
 प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीधाविदो जरितारः ।

१ २ १ १ १ १ २
 इन्द्राम्नी इप था वृणे ॥ * १ * ॥

ऋ०. विष्णुमित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । प्रवाम-
 र्चन्त्युक्थिन इति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 “इन्द्राग्नी !” “उक्थिनः” उक्थं यस्त्वं तद्वन्तः शस्त्रिणः
 द्वावाद्यः “वां” युवां प्रार्चन्ति—इह कर्मणि स्तुतिरूपाभि-
 र्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा ‘नीथाविदः’ स्तोत्राभिज्ञाः “साम-
 गानकुयलाः ‘जरितारः’ स्तोतारः उद्गात्रादयः अभिलपित-
 फलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि ‘इपः’ अन्नस्य लाभार्थम्
 “इन्द्राग्नी” युवाम् “आं वृष्णे” सर्वतः सम्भजे पूजयामी-
 त्वर्थः ॥ १ ॥

१ २ १ १ २ २ १ २
 इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।

२ १ २ २ १ २
 साकमेकेन कर्मणा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘इन्द्राग्नी !’ “दासपत्नीः” दास-
 यन्ति उपचयन्तीति दासाः उपचयितारः शत्रवः, ते पतयः
 पालकाः यासां ता दासपत्नीः “नवति” नवतिसङ्घाकाः
 “पुरः” एवंविधाः शत्रुपुरीः “एकेन कर्मणा” एकेनैवोद्योगेन
 युवां “साकं” सह युगपत् “अधूनुतम्” अकम्पयतं, तावि-
 द्वाग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ २ ॥

१ २ १ १ २ २ २ ७ २ १ २ २ १ २
 इन्द्राग्नी अपसस्यर्ष्युप प्र यन्ति धीतयः ।

१ १ २ २ २ १ २
 ऋतस्य पथ्याऽ अनु ॥ * ३ * ॥

अथ-तृतीया । हे “इन्द्राग्नी !” “धीतयः” सीमस्य

धातारः पातारो होवादयः 'ऋतस्य' कर्मफलस्य, 'पथाः' पथः मार्गान् 'अनु' लचीकृत्य 'अपसः' अस्माभिः क्रिय-
मास्य कर्मणः 'परि' सर्वतः 'उप प्रयन्ति' समीपे 'प्रकर्षेण'
वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः यदा,
'धीतयः' स्तुतयः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'पथः' मार्गान् 'अनु'
लचीकृत्य 'अपसः' कर्मणः 'परि' परितः 'उप प्रयन्ति' प्रव-
र्तन्ते, अतः स्तोतव्यतया युवामागच्छतामिति ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी तविपाणि वाꣳ सधस्थानि प्रयाꣳसि च

३ २ ३ १ २ ३ २

युवोरमूर्यꣳ हितम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्था । हे इन्द्राग्नी ! 'वां' युवयोः 'तवि-
पाणि' वलानि 'प्रयांसि' अन्नानि 'च' 'सधस्थानि' सह-
स्थितानि परस्परमवियुज्य वर्तन्ते । तथा 'अमूर्यं' दृष्टिधारायाः
प्रेरकत्वं "युवोः" युवयोरेव "हितं" निहितं वर्तन्ते तस्मात्
सोमपानप्रभृतिषु सर्व-कर्मसु इन्द्राग्न्योः सदैव वर्तनमिति
भावः सधस्थानि—ष्ठा गति-निहत्तौ च (श्वा० प०) 'आतो-
ऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' 'सधमास्ययोꣳन्दसि (६, ३, ८६)—
इति सहस्य सधादेयः ॥ ४ ॥ [२]

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

शग्धूꣳ पु शचीपत् इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

३ २

भा

ऋ० भर्गः । ऋ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ शग्धूप्विति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “शचीपते !” “इन्द्र !” “शग्धि” “विश्वाभिः” सर्वाभिः “ऊतिभिः” मरुद्भिः सह । हे “शूर ! हे वीर ! “भगं न” भाग्यमिव “यशसं” यशस्विनं “वसुविदं” धनस्य लम्बकं “त्वा” त्वाम् “अनुचरामसि” अनुचरामः परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २२. १ १ २२
पौरौ अश्वस्य पुरुक्ताङ्गवा-

१ १ २ १ १ २
मस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

२ १ १ २२ २ १ २
न किर्हि दानं परि मर्धि-

२ २७ १ २ २ १ २२
षत्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वम् ‘अश्वस्य’ ‘पौरः’ पूरयिता ‘असि’ भवसि । तथा गवां ‘पुरुक्ताङ्गत्’ बहुकर्त्तासि । हे ‘देव’ ! ‘हिरण्ययः’ हिरण्यमयशरीरस्त्वम् ‘उत्स’ उत्तमसदृशोऽसि । हे इन्द्र ! ‘त्वे’ त्वयि वर्त्तमानं ‘दानम्’ अस्माद्धिषयम्, देयं धनं वा ‘न किर्हि परि मर्धिषत्’ न कथित् हि नस्ति । अतो ‘यद् यद् यामि’ याचे, तत्तत् ‘आभर’ आहर मञ्चम् ॥ २ ॥ [३]

२७ १ १ २ २ २७ १ २ २
त्वष्टं ह्येहि चरवे विदा भगं वसुत्तये ।

१ २ १ १ २
उद्वाहपस्त्र मघवन् गवि-

धातारः पातारो होत्रादयः 'ऋतस्य' कर्मफलस्य 'पथाः'
 पथः मार्गान् 'अनु' लचीकृत्य 'अपसः' अस्त्राभिः क्रिय-
 माणस्य कर्मणः 'परि' सर्वतः 'उप प्रयन्ति' समीपे 'प्रकर्षण'
 वर्त्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः यद्वा,
 'धीतयः' स्तुतयः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'पथः' मार्गान् 'अनु'
 लचीकृत्य 'अपसः' कर्मणः 'परि' परितः 'उप प्रयन्ति' प्रव-
 र्तन्ते, अतः स्तोतव्यतया युवामागच्छतामिति ॥ ३ ॥

१ २

३ १ २

३ १ २ २ १ २

इन्द्राग्नी तविपाणि वाꣳ सधस्थानि प्रयाꣳसि च

३ २-३ १ २ ३ २

युवोरसूर्यꣳ हितम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्थी । हे इन्द्राग्नी ! 'वां' युवयोः 'तवि-
 पाणि' बलानि 'प्रयांसि' अन्नानि 'च' 'सधस्थानि' सध-
 स्थितानि परस्परमवियुज्य वर्त्तन्ते । तथा 'असूर्यं' वृष्टिधारायाः
 प्रेरकत्वं "युवोः" युवयोरिव "हितं" निहितं वर्त्तन्ते तस्मात्
 सोमपानप्रभृतिषु सर्व-कर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्त्तनमिति
 भावः सधस्थानि—ष्ठा गति-निवृत्तौ च (भा० प०) 'आतो-
 ऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' 'सधमास्ययोꣳच्छन्दसि (६, २, ८६)—
 इति सहस्य सधादेशः ॥ ४ ॥ [२]

३ २

३ २

३ २ ३ १ २

३ १ २

शग्धूꣳ पु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

३ ३ १

३ ३ १ २ २

३

भगं न हि त्वा यशसं वसु-

३ ३ १ १ ३ १ २

विदमनु शूर चरामसि ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । ऋ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ शम्भूष्विति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “शचीपते !” “इन्द्र !” “शग्धि” “विम्बाभिः” सर्वाभिः “ऊतिभिः” मरुद्भिः सह । हे “शूर ! हे वीर ! “भगं न” भाग्यमिव “यशसं” यशस्विने “वसुविदं” धनस्य लभकं “त्वा” त्वाम् “अनुचरामसि” अनुचरामः परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २२ १ १ २२
पौरो अश्वस्य पुरुक्ताङ्गवा-

१ १ २ १ १ २
मस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

१ २ १ २२ १ १ २
न किर्हि दानं परि मर्धि-

१ २७ १ २ १ १ २२
षत्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वम् ‘अश्वस्य’ ‘पौरः’ पुरयिता ‘असि’ भवसि । तथा गवां ‘पुरुक्ता’ बहुकर्तासि । हे ‘देव’ ! ‘हिरण्ययः’ हिरण्ययशरीरस्त्वम् ‘उत्स’ उत्सहृशोऽसि । हे इन्द्र ! ‘त्वे’ त्वयि वर्त्तमानं ‘दानम्’ अन्नद्विपयम्, देयं धनं वा ‘न किर्हि परि मर्धिषत्’ न कथित् हिनस्ति । अतो ‘यद् यद् यामि’ याचे, तत्तत् ‘आभर’ आहर मद्यम् ॥ २ ॥ [३]

१७ १ १ २ १ २७ १ १ २
त्वष्ट्रं ह्येहि चरवे विदा भगं वसुत्तये ।

१ २ १ १ २
उद्वाहप्रस्व मघवन् गवि-

१ २ ३ १ २
 इय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । इ० वृहती । दे० अग्निः । अथ त्वं ह्येहि
 चेरव इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 'इन्द्र !' 'त्वं हि' त्वं खलु सामर्थ्याद्वातेति गम्यते । अतः
 'एहि' आंगच्छ । आगत्य च अस्मभ्यं 'भर्ग' भजनीयं धनं
 'विदाः' लभस्व दत्तु । किमर्थम् ? 'वसुत्तये' अस्माकं
 वसुदानाय । हे 'मववन्' धनवन् ! 'गविष्टये' गा इच्छते
 मद्यं 'उद्वाहपस्व' उक्लिञ्चस्व गा इति शेषः । तथा हे
 इन्द्र ! 'अश्वमिष्टये' अश्वेषणवते मद्यम् अश्वान् उद्वाहपस्व
 उक्लिञ्चस्व देहि ॥ १ ॥

२ १ २ २ १ २ २ १ २
 त्वं पुरु सहस्राणि शतानि

२ २ २ १ २
 च यूथा दानाय मंहसे ।

१ २ १ १ २ १ १ २
 आ पुरन्दरं चक्राम विप्र-

१ २ २ २ १ १ २
 वचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं 'पुरु' पुरुषि बहूनि सह-
 साणि शतानि च 'यूथा' गवादियूथानि 'दानाय' यज-
 मानुविषयाय 'मंहसे' अनुमन्थसे यदा, दानाय दात्रे
 यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३,
 २०, १०) अथ परोक्षेण ब्रवीति—'पुरन्दरं' गतुपुराणां
 दारयितारम् 'इन्द्रम्' 'भवसे' रक्षणाय तर्पणाय वा 'गाय-

न्तः' स्तुवन्तः विप्रवचसः' विविधप्रकृतवचना वयम् 'या'
आगन्तारम् अभिसुखं या 'चक्षम' दूर्मः ॥२॥ [४]

३४ ३ १२३ २३ १ २ ३१ १२
यो विष्वा दयते वसु हीता मन्द्रो जनानाम् ।

१ २ १ २२ ३ १
मधोर्न पात्रा प्रथमान्

२ ३ १ २२ ३ १ २
यस्मै प्र स्तोमा यन्वग्नये ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ योवि-
श्वेति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'हीता' देवा-
नामाह्वाता 'मन्द्रः' मोदयिता 'यः' अग्निः 'विष्वा' सर्वाणि
'वसु' वसूनि धनानि 'जनानां' जनेभ्यः 'दयते' प्रयच्छति,
तस्मै 'अग्नये' 'मधोः' मदकरस्य सोमस्यैव 'प्रथमानि'
सुख्यानि 'पात्रा' पात्राणि 'स्तोमाः' 'प्रयन्तु' प्रगच्छन्तु ॥१॥

२ ३ २ ३ २३४ २२ २ ३ १ २ ३ २
अश्वं न गीर्भी रथ्यथ सुदानवो मर्मृज्यन्ते देवयवः ।

२ २ १ १ २२ ३
उभे तोके तनये दस्म विश्पते

२ ३ १ २ ३ १ २
परि राधो मघोनाम् ॥ * २ * ॥ [५]

अथ द्वितीया । हे 'दस्म' ! दर्शनीय ! 'विश्वपते' ! विश्वां
पते ! अग्ने ! यं त्वां 'सुदानवः' शोभनदानाः 'देवयवः' देवा-
नात्मन इच्छन्तो यजमानाः 'रथ्यं' रथस्य घोडारम् 'अश्वं नः'
अश्वमिव 'गीर्भीः' स्तुतिभिः 'मर्मृज्यन्ते' परिचरन्ति स त्वम्

अस्माकं यजमानानां 'तोके' पुत्रे 'तनये' पीत्रे च 'उमे' उभय-
स्मिन् 'मघोनां' धनवतां 'राधः' धनं 'परि' प्रयच्छ ॥२॥ [५]

इति सामवेदायंप्रकाशे उत्तरायस्य षोडशाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

२ १ . २ १ १ २ ३ १ २
इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृडय ।

१ . २ ३ १ २५
त्वामवस्युरा चक्रे ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० वरुणः । अथ द्वितीय-
खण्डे—इमम् वरुणेत्येकत्वे प्रथमं सूक्तम्, सा ऋगीया । हे
'वरुण !' 'मे' मदीयम् 'इमं' 'हवम्' आह्वानं 'शुधि' शृणु
'शु श्रवणे (भा० प०), लोटो द्विः, 'शु-शृ-णु-पू-क्त-वृभ्यश्च-
न्दसि (६, ४, १०२)'—इति हेर्द्विरादेशः, 'वहुलं कन्दसि
(२, ४, ७३)'—इति विकरणस्य लुक् 'अन्येषामपि दृश्यते
(६, ३, १३६ वा०)'—इति सहितायां दीर्घः । किञ्च 'अद्य'
अस्मिन् दिने 'मृडय' अस्मान् सुखय 'अवस्युः' रक्षणेच्छुः
अवस्-शब्दात् 'सुप आत्मनः क्वच् (३, १, ८), 'क्याच्छन्दसि
(३, २, १७०)'—इति उ-प्रत्ययः एवंविधोऽहं त्वां वरुणम्
'आ' आभिसुख्येन 'चक्रे' शब्दयामि कौ, गौ शब्दे (भा० प०),
अस्मात्प्रतिटि 'आदेच (६, १, ४५)'—इत्यात्वं, द्विर्भाव-चत्वं,
'आतोलीप इटि च (६, ४, ६४)'—इत्याकार-लोपः, 'तिड-
तिडः (८, १, २८)'—इति निघातः, स्त्रीमीत्वर्थः ॥१॥ [६]

२ ३ १ २ १ १ २५
कथा त्वं न जत्याभि प्र मन्दसे वृपन् ।

१ २ ३ ४ ५ ६

कया स्तोम्य आ भर ॥ * १ * ॥ [७]

ऋ० सुकचः । ऊ० गायत्री । दे० इन्द्रः । कयात्वञ्च ऊत्या-
भिरित्वेकघं द्वितीयं सूक्तम्, सा ऋगोपा । हे 'वृषन्' ! कामानां
वर्धित इन्द्र ! 'कया' केन 'ऊत्या' अथ रक्षणादिषु (श्वा० प०),
गत्यर्थः 'ऊति-यूति (३, ३, ८७)'—इत्यादिना निपातितः ।
केनाभिगमनेन 'नः' अस्मान् 'अभि' अभितः 'प्र मन्दसे' प्रक-
र्षेण मादयसि अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा
त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा कदा अस्मान् प्रमादय-
सीति । किञ्च 'कया' केन अभिगमनेन 'स्तोम्यः' अस्मभ्यं
धनम् 'आ भर' विभर्षि ?—इतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥१॥ [७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

इन्द्रमिहेवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

इन्द्रं समीके वनिनो हवा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

मह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । ऊ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथेन्द्रमि-
हेवतातय इति प्रगाथरूपं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'देव-
तातये' देवैः स्तोत्रभिस्तायते विस्तार्थत इति देवतातिर्यञ्च-
स्तदर्थम् 'इन्द्रम् इत्' देवेषु मध्ये इन्द्रमेव 'हवामहे' आह्वया-
महे । 'अध्वरे' यज्ञे 'प्रयति' प्रगच्छति उपक्रान्ते सति 'इन्द्र'
हवामहे । तथा 'समीके' सम्यग्जाते सम्पूर्णं च यागे 'वनिनः'
अश्वजमानाः वयम् 'इन्द्रम्' इन्द्रमेवाह्वयामहे यद्वा, समीक-

मिति सङ्ग्राम-नाम (निघ० २, १७, ११), समीके सङ्ग्रामे
इन्द्रमाह्वयामहे] “धनस्य” “सातये” लाभाय ‘इन्द्रम्’ इन्द्र-
मेव आह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छत्वित्यर्थः ॥१॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इन्द्रो मङ्गा रोदसी पप्रथ-

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

क्त्व इन्द्रः सूर्यमरोचयत् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

येमिर इन्द्रे खानास इन्द्रवः ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । अथम् ‘इन्द्रः’ ‘शवः’ शवसः आत्मीयस्य
बलस्य ‘मङ्गा’ महिम्ना महत्त्वेन ‘रोदसी’ व्यावापृथिव्यौ
‘पप्रथत्’ अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनाहतं ‘सूर्यम्’
अथमेव ‘इन्द्रः’ ‘अरोचयत्’ अदीपयत् तस्यासुरस्य वधेन प्रका-
शितवान् । अपिच ‘इन्द्रे ह’ अस्मिन्नेन्द्रे ‘विश्वा’ विश्वानि
व्याप्तानि ‘भुवनानि’ भूतजातानि ‘येमिरे’ उपरमन्ते इन्द्रेण
नियम्यन्ते इत्यर्थः । तथा ‘खानासः’ खानाः अभिपूयमाणाः
‘इन्द्रवः’ सोमाद्य अस्मिन्नेन्द्रे नियम्यन्ते परमात्मन्यन्तर्भव-
न्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

स्वयं यजस्व तन्वाश्च स्वा हि ते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 सुह्यन्वन्त्ये अभितो जनास

११ १२ १३ १४ १५ १६
 इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० विश्वकर्मा । छ० त्रिष्टुप् । दे० विश्वकर्मा । अथ विश्वकर्मान्नित्येकचंचतुर्थं सूक्तम्, सा ऋगेपा । हे 'विश्वकर्मन्' ! विश्व-विषय कर्मवन् ! एतन्नामक ! परमेश्वर ! 'हविषा' हविर्भूतेन विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा 'वाह्वधानः' वर्द्धमानः 'विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार'—इत्यादिं निरुक्तम् (दौ० ४, २६) पूर्वमुदाहृत 'स्वयं स्वयमेव 'तन्वा' शरीरेण 'स्वाहिते' अग्नीं दत्तो हविः 'यजस्व' पूजय । 'अन्त्ये' मर्त्याः 'जनासः' जनाः अयष्टारोऽस्मद्याग-विरोधिनी वा 'सुह्यन्तु' सुग्धा भवन्तु, 'अभितः' सर्वतः । अथ परोक्षतः—'इह' अस्मिन् यागी 'अस्माकं' 'मघवा' अस्मदत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् सः 'सूरिः' स्वर्गादिफलस्य प्रेरकः 'अस्तु' भवतु । अत्र 'विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धमानः (दौ० ४, २७)'—इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

'तन्वांस्वाहिते'—प्रथिवीसुतयाम्—इति पाठौ ॥१॥[६]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 अया रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषाप्सि

११ १२ १३ १४ १५ १६
 तरति सयुग्वभिः सूरौ न सयुग्वभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
 धारा पृष्ठस्य रोचते पुनानो अरूपो हरिः ।

२ २ २२ २ २ २

विश्वा यद्रूपा परियास्यु-

२२ २ २ २ २ २

क्वभिः सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥ * २ * ॥

ऋ० अनानतः । छ० अत्यष्टिः । दे० सोमः । अयारुचेति
 वृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'पुनानः' पूयमानः
 सोमः 'हरिष्वा' हरित-वर्णया 'अया' अनया 'रुचा' रोच-
 मानया धारया 'विश्वा' सर्वाणि 'द्वेषांसि' द्वेषुणि रक्षांसि
 'तरति' विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः—'सूरो न' यथा सूर्यः
 'सयुग्वभिः' स्वयं युक्तैः रश्मिभिः तमांसि दिनस्त्रि तद्वत् ।
 'सयुग्वभिरिति' द्विरुक्तिरादरार्था । यद्वा, धारया युक्तः सोमः
 स्त्रीयैः युक्तैस्तेजोभिः सञ्च रक्षांसि तरति । तस्य 'पृष्ठस्य' दशाप-
 वित्रस्योपरिसिक्तस्य 'धारा' 'रोचते' दौष्यते 'पुनानः' पूयमानः
 'हरिः' हरितवर्णः सोमः 'अरुपः' आरोचमानो भवति । 'यद्
 यः सोमः 'सप्तास्येभिः' रसहरणश्रीलैः आस्यैः 'ऋक्वभिः'
 स्तुतिमद्भिः 'ऋक्वभिः' तेजोभिः 'विश्वा' विश्वानि व्याप्तानि
 'रूपा' रूपाणि नक्षत्राणि 'परि याति' गच्छति व्याप्नोति ।

'पृष्ठस्य'-सुतस्य—इति पाठौ ॥ १ ॥

२
 प्राचीमनु प्रदिशं याति चैकितत्सप् रश्मिभि-

२
 र्यतते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।

२
 अगमनुक्यानि पौष्टस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
वञ्चश्च यद्भवथी अनप-

२ १ २ २
च्युता समत्स्वनपच्युता ॥ * २ * ॥

पथ द्वितीया । 'चेकितत्' जानानः सोमः 'प्राचीं' पूर्वां 'प्रदिशं' प्रकृष्टां दिशम् 'अनु याति' अनुगच्छति । किञ्च 'दर्शतः' सर्वदर्शनीयः 'दैव्यः' देवेषु भवः तव 'रथः' सूर्यस्य 'रश्मिभिः' 'सं यतते' सङ्गच्छते । पुनः 'दर्शतः रथः'—इत्यादरार्थम् । ततः 'पौस्था' पुंस्त्वावगमानि 'उक्थानि' स्तोत्राणि 'अम्मन्' इन्द्रे गच्छन्ति । 'तथा 'जैत्राय' जयार्थं तानि स्तोत्राणि 'इन्द्रं' 'हर्षयन्' हर्षयन्ति । तथा तस्य 'वञ्चश्च' तमिन्द्रं गच्छति । 'यद्' यदा 'समत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अनपच्युता अनपच्युती शत्रुभिरपराजितौ, सोम ! त्वञ्च इन्द्रश्च युवां सह भवथः, तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः 'अनपच्युता'—इत्यादरार्थम् ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
त्वञ्च ह त्वत्पत्नीनां विदो वसु सं मातृभि-

३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
र्मर्जयसि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
त्रिधातुभिररुषीभिर्वथो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
दधे रोचमानो वथो दधे ॥ * ३ * ॥ [१०]

पथ तृतीया । हे सोम ! त्वं 'त्वत्' त्वानि 'वसु' गवा-

दीनि धनानि 'पणीनां' पणिभिः अपहृतं तत् गवात्मकं धनं
 'विदः' अविदः अलभथाः । 'आ' अपिच 'ऋतस्य' यज्ञस्य
 'धीतिभिः' धात्रीभिः 'मातृभिः' वसतीवरैभिः 'स्वे' आत्मीये
 'दमे' यज्ञे 'समार्जयसि' सम्यक् शुद्धो भवसि । 'परावतो न'
 दूरंस्थाद्देशात् यथा 'साम' साम-ध्वनिः श्रूयते तथा तव 'तत्'
 सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । अस्ती सोमाभिपवाभिप्रायेणोक्तः ।
 'यत्' यस्मिन् शब्दे 'धीतयः' कर्मणो धर्तारो यजमानाः
 'रयन्ति' रमन्ते, 'रोचमानः' सोऽयं सोमः "विधातुभिः"
 वयाणां लोकानां धारयित्रीभिः "अरुपीभिः" आरोचमा-
 नाभिः दीप्तिभिः 'वयः' अन्नं 'दधे' स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति ।
 पुनः 'वयो दधे'—इत्यादरात् ॥३॥ [१०]

इति सामवेदार्यप्रधानि उत्तरायनस्य षोडशोऽध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

३१ २ ३२ ३ १२ ३ १ २ ३२ ३२
 उत नो गोपणिं धियमश्वसां वाजसामुत ।

३१ २ ३१२
 नृवत्कृणुह्युतये ॥ * १ * ॥ [११]

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० पूषा । अथ तृतीय-
 खण्डे—उतनोगोपणिमित्येकच्च प्रथमं सूक्तम्, सा ऋगेषा ।
 'उत' अपिच हे 'पूषन् ।' 'गोपणिं' गवां सनिर्वीं दात्रीं
 'अश्वसां' अश्वानां सनिर्वीं 'वाजसां' वाजानामन्नानां सनि-
 र्वीम् 'उत' अपिच 'नृवत्' नृयतीं नृणां वनिर्वीं दात्रीम् एव-
 म्भूतां 'धियं' बुद्धिं कर्म च 'नः' अस्माकम् 'ऊतये' तस्यै उप-
 भोगार्थं 'कृणुहि' कुरु ।

'ऊतये'-'धीतये'—इति पाठो ॥१॥ [११]

१ १ २ १ १
शशमानस्य वा नरः खेदस्य सत्यश्वसः ।

१ १ २ १ १ २
विदा कामस्य वेनतः ॥ * १ * ॥ [१२]

ऋ० गीतमः । छ० गायत्री । दे० मरुद्गणैः । अथ शश-
मानस्येत्येकचं द्वितीयं सूक्तम्, सैषा ऋक् । हे 'सत्यश्वसः' !
अवितथवलाः 'नरः' नेतारः मरुतः ! 'शशमानस्य' युष्मान्
स्तुतिभिः सम्भजमानस्येत्यर्थः, 'खेदस्य' स्तावकमन्त्रोच्चारण-
जनितेन अमेण स्त्रियमानगात्रस्य 'वेनतः' वेनतिः कान्ति-
कर्मा (निघ०२,६,४) कामयमानस्य 'वा' शब्दः समुच्चये,
एवम्भूतस्य स्तोत्रं 'कामस्य' कामसभिलापं 'विद' लभयतं
प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥ [१२]

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये ।

१ १ २
सुमृडीका भवन्तु नः ॥ * १ * ॥ [१३]

ऋ० ऋजिष्वा । छ० गायत्री । दे० विश्वे देवाः । उप-
नः सूनव इत्येकचं तृतीयं सूक्तम् । सैषा ऋक् । 'अमृतस्य'
मरणरहितस्य प्रजापतेः 'ये' 'सूनवः' पुत्राः ते देवाः 'नः'
अस्माकं 'गिरः' स्तुतीः 'उप शृण्वन्तु' 'नः' अस्माकं 'सुमृ-
डीकाः' सुष्ठु सृष्टयितारः सुखयितारश्च 'भवन्तु' सन्तु ॥ १ ॥ [१३]

२ १ १ २ १ २ १ २
प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामहे ।

२ १ २ १ २
शुची उप प्रशस्तये ॥ * १ * ॥

ऋ० पुरमीढः अजमीढः वा । छ० गायत्री । दे० द्यावा-
पृथिव्यौ । प्रवाम्नाहीति वृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम् । तत्र प्रथमा ।
हे द्यावापृथिव्यौ ! 'दावी' द्योतमाने 'वां' युवाभ्याम् 'उप-
स्तुति' स्तोत्रं 'महि' महत् प्रभूतम् 'अभि प्र भरामहे' प्रक-
र्षेण सम्पादयामः ॥ १ ॥

१ २ ३५ २२ १ २७ १ १ २
पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजयः ।

१ १ २ २ २ ३ २
उद्धाये सनादृतम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे देव्यौ ! 'तन्वा' स्वीयया मूर्त्या 'दक्षेण'
वलेन च 'मिथः' प्रत्येकं 'पुनाने' शोधयन्त्यौ यज्ञं यजमानं
वा युवां 'राजयः' ईश्वर्यां भवथः । यद्वा, 'तन्वा' स्वशरीरैकदेशेन
'मिथः' परस्तरं 'पुनाने' शोधयन्त्यौ द्यौः स्वीयेन रसेन भुवं सा
च स्वकीयेन कार्शेन चन्द्रमसि स्थितेन दिवमिति विवेकः ।
'सनात्' सदाकालम् 'ऋतं' यज्ञम् 'उद्धाये' वह्यः ॥ २ ॥

३ १ १ २ १ १ २ ३ १ २ ३ २
मही मित्रस्य साधयस्तरन्ती पिप्रती ऋतम् ।

१ २ ३ १ २ २
परि यज्ञं नि पेद्युः ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । 'मही' महती द्यावापृथिव्यौ 'मित्रस्य'
मित्रभूतस्य स्तोत्ररभिमतं 'साधयः' साधयथ । 'ऋतम्' अथ
'तरन्ती' तारयन्त्यौ 'पिप्रती' पूरयन्त्यौ 'यज्ञं' 'परि' परितः
'निपेद्युः' आश्रयथः ॥ ३ ॥ [१४]

३ १ २ १ १ २ १ १ २ ३ २
अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् ।

११-१ २

वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अयमुते-
समतसीति वचात्मकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे इन्द्र !
'अयमु' अयमपि दृश्यमानः सोमः 'ते' त्वदर्थं सम्पादितः । यं
सोमं 'समतसि' सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः,
'कपोत इव' यथा कपोताख्यः पक्षी 'गर्भधि' गर्भधारिणीं
कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । 'तच्चित्' तस्मादेव कारणात् 'नः' अस्म-
दीयं 'वचः' 'ओहसे' प्राप्नोषि । गर्भधिं, गर्भोऽस्यां धीयत इति
गर्भधिः 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३,८३)' इति किप्रत्ययः, कदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६,२,१३८), 'ओहसे' तुङिम् उहिर
दुहिरु अदर्शने (भा० प०) व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १ ॥

१ १ २ १ १ २ १ १ २
स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते ।

१ २ १ १ २
विभूतिरस्तु सुनृता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! राधानां धनानां पते पालक !
'गिर्वाह' गीर्भिरुद्यमान ! 'वीर' ! शौर्योपेत ! 'यस्य' 'ते'
तव 'स्तोत्रम्' ईदृशं भवति तस्य तव 'विभूतिः' लक्ष्मीः
'सुनृता' प्रियसत्वरूपा 'अस्तु' ॥ २ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २
ऊर्ध्वस्तिष्ठा न जतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो ।

२ १ १ २
समन्येषु ब्रवावचै ॥ * ३ * ॥ [१५]

२ १ २ २ १ २
अवटस्य विसर्जने ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अद्रयः' आद्रियमाणाः अध्वर्यादयः
'अभ्यारमित्' अभिगम्यैव 'निपिक्तम्' अतिरिक्तम् 'मधु'
'पुष्करे' प्रहृष्टे उपयमनीयपात्रे 'सिञ्चति' अग्निहोचार्धम्
'अवटस्य' महावीरस्य 'विसर्जने' विसर्जनसमये होमानन्तरं
महावीरमासन्यामासादय ।

'अवटस्य'- 'अवतस्य'—इति पाठी ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
सिञ्चन्ति नमसावटमुच्चाचक्रं परिज्मानम् ।

२ १ २ ३ १ २
नीचीनवारसञ्चितम् ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । 'नमसा' नमनेन 'अवटं' महावीरम्
'उच्चाचक्रम्' उपरिस्थितचक्रम् 'परिज्मानं' परिणत्य गतम्,
'नीचीनवारम्' नीचीनदारम् 'अञ्चितम्' अचीणम् ईदृशं
चीराद्यवशेषमुक्तम् आह्वनीयस्योपरि 'नमसा' नमनेन
'सिञ्चन्ति' शुद्धन्ति महावीरेण हि आह्वनीये ह्ययते ।

'अवटम्'- 'अव्रतम्'—इति पाठी ॥३॥ [१६]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरायणस्य षोडशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
मा भेम मा श्रमिष्णोयस्य सख्ये तव ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं

२१ २२ २२ २२ २२

कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ * १ * ॥

ऋ० देवातिथिः । ऋ० प्रगाथः । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
खण्डे—मासेमेति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
इन्द्र ! 'उग्रस्य' उद्गूर्णवलस्य तव 'सख्ये' सखित्वे संति वयं
'मा' मेम' 'मा' मैष कुतश्चिदपि श्रवोर्भीता माभूम । 'मा
शमिष' आन्ताः पीडिताश्च माभूम । 'वृष्णः' कामानां वर्षितुः
'ते' तव सम्बन्धि 'महत्' प्रभूतं 'कृतं' वृत्रवधादिलक्षणं 'कर्म'
'अभि चक्ष्यम्' अभितः ख्यापनीयं स्तोतव्यम् अतः महान्-
भावस्य तव 'सख्यं' प्राप्तानां भीतियमौ न जायते इत्यर्थः ।
तत् कथमवगम्यते ? इति चेत् उच्यते—'तुर्वशम्', एतत्सञ्ज्ञं
राजर्षिं 'यदुम्' एतत्सञ्ज्ञञ्च त्वत्प्रसादात् सुखेन जीवन्ती
'पश्येम' दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य
भयादिकं न जायत इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥ १ ॥

२१ २२ २२ २२ २२

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे

२२ २२ २२ २२

वृषा न दानो अस्य रोषति ।

२२ २२ २२ २२ २२

मध्वा सम्पृक्ताः सारवेण धेन-

२२ २२ २२ २२ २२

वसूयमेहि द्रवा पिव ॥ * २ * ॥ [१७]

अथ द्वितीया । 'वृषा' कामानां वर्षिता इन्द्रः 'सव्यां'
दक्षिणेतरां 'स्फिग्यं' कटिप्रदेशम् 'अनु' तृतीयार्थं धेनोः कर्म-
प्रवचनोपत्वम् (१,४,८५) सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव

१ १ १ २२
 श्वितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥ * २ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । छं० वृहती । दे० इन्द्रः । इमा उल्लेखि
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । हे 'पुरुवसो' ! बहू-
 धनेन्द्र ! 'मम' मदौयाः 'इमाः' 'गिरः' शस्त्ररूपा वाचः 'त्वा'
 त्वां 'वर्धन्तु' वर्धयन्तु । तथा 'पावकवर्णाः' अग्निसमान-
 तेजस्काः अतएव 'शुचयः' शुद्धाः । 'विपश्चितः' विद्वांसः उद्गा-
 तारश्च 'स्तोमैः' स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः 'अभ्यनूपत'
 त्वामभिष्टुवन्ति नु स्तुतौ कुटादिः (प०) ॥ १ ॥

२२ २२ २२ २ २ २ २ २ २
 अयम् सहस्रमृषिभिः सह-

२ २ २
 स्नातः समुद्र इव पप्रथे ।

२ २ २ २ २ २ २ २
 सत्यः सो अस्य महिमा गृणे

२ २ २ २ २ २ २ २
 शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ * २ * ॥ [१८]

अथ द्वितीया । 'अयम्' इन्द्रः 'सहस्र' महस्रसङ्गशक्तिः
 'मृषिभिः' अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोत्रभिः 'सहस्रकृतः' महमा
 बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवताया बल वर्धते, स च एव-
 श्रूतः सन् 'समुद्र इव' उदधिरिव 'पप्रथे' प्रथितो विस्तीर्णो
 बभूव । 'अस्य' चन्द्रस्य 'सत्यः' अविधायः 'मः' प्रमिहः
 'महिमा' महत्त्वं 'शवः' बलं 'यज्ञेषु' यागेषु 'विप्रराज्ये'
 राष्ट्रः कर्म राज्यम् विप्राणां स्त्रीतृणां राज्ये स्तुतशस्त्रसंस्थे
 'गृणे' स्तुयते ॥ २ ॥ [१८]

१ २ २४ २ १ २ १ २ १ २ २ २
यस्यायं विप्रव आर्यो-दासः शिवधिपा अरिः ।

१ १ २ २ २ २ २ १ २
तिरश्चिदर्यं रुग्मे पवी-

२ १ २ २ २ २
रवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ * १ * ॥

ऋ० उरुष्ठिगुः । ऋ० प्रगायः । दे० भोमः । अथ यस्याय-
मिति प्रगायात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथया । 'यस्य' यज्ञस्य
'अयं' 'विप्रः' सर्वो लोकः 'आर्यः' प्रभुरपि 'शिवधिपाः' निधि-
पालकः 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शिवधिष्टे-
ऽहमस्मि', इति (ऋ० वे० ६, २, २०, ४) मन्वान्तरे पठित-
त्वात् । 'दासः' भृत्य इव 'अरिः' भवति स यज्ञः । 'आर्यं' स्वामिनि
'रुग्मे' नियन्तरि "पवीरवि" सरस्वत्याः पितरि 'पवीरवी
कन्या चित्रायुः सरस्वती', इत्युक्तम् (नि०) । 'तिरश्चित्' तिरो-
भूतोऽपि 'तुभ्येत्' हे इन्द्र ! तुभ्यमेव 'रयिः' हविर्लक्षणं धन-
मुद्दिश्य 'अज्यते' प्राप्तो भवति अयमभिप्रायः, विप्रस्तत्रादिकः
सर्वो लोकः बृहस्पतिः, स च राजसूयादिरूपस्य यज्ञस्य भृत्या
वर्द्धते, स तादृशो यज्ञो मन्वरूपायाः सरस्वत्याः पितृस्थानीयं
परमेश्वरस्वरूपे गूढोऽपि सन् हे इन्द्र ! त्वदर्यमेवं हविर्दातुं
प्रकटीभवति तथाविधस्तव महिमति ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २
तुरण्यवो मधुमन्तं घृत-

२ २ १ २ २ २ २
सुतं विप्रासी अर्कमान्चुः ।

२ २ २ २ २ २ २
अस्मे रयिः प्रथये वृष्यथ

१ २ २ १ २ १ १ २
 श्वोऽस्मे स्वानास इन्द्रवः ॥ * २ * ॥ [१६]

अथ द्वितीया । “तुरखवः” यागादिकर्मसु त्वरणशीलाः
 ‘विप्रासः’ मेधाविन ऋत्विजः ‘मधुमन्तं’ मधुचीराद्याहुति-
 युक्तम्, ‘घृतशुतम्’, घृतमाज्यं द्योतते चरति यस्मिन्नाहुतिहा-
 रणेति ‘अर्कम्’ अर्चनीयमिन्द्रम् ‘आनृचुः’ पूजयन्ति । किम-
 र्यम् ? इत्युच्यते, ‘अस्मे’ अस्माभ्यं ‘रयिः’ हविर्लक्षणं धनं
 ‘पप्रये’ प्रख्यातं भवतु । तथा ‘वृष्णं’ वर्षणशीलं सोमनिबन्धनं
 ‘शवः’ बलमपि प्रथताम् । तथा ‘अस्मे’ अस्मासु ‘स्वानासः’
 सुवानाः अभिपुताः “इन्द्रवः” सोमाः प्रख्याता भवन्तु । एवं
 फलं कामयमानाः ऋत्विजः इन्द्रं पूजयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१६]

१ २ २ १ २ १ १ २
 गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धनिव ।

१ २ २ २ २ २ १ २
 शुचिं च वर्णमधि गोषु धारय ॥ * १ * ॥

ऋ० आस्यद्वितः । ऋ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ गोमन्न
 इन्दो इति लघात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ‘सुदक्ष’ !
 हे सुबल । हे ‘इन्दो’ ! सोम ! ‘सुतः’ अभिपुतस्त्व ‘नः’ अस्माकं
 ‘गोमत्’ यज्ञसाधनगोयुक्तम् ‘अश्ववत्’ अश्वयुक्तं धनं ‘धनिव’
 धन्व वर्णविकारोऽत्र गमय धविर्गत्यर्थः (प०) भूवादिः ततो-
 ऽहं ‘शुचिं’ पृतं दीप्यमानं ‘वर्णं’ रसं ‘च’ ‘गोषु’ गव्येषु चीरा-
 दिषु ‘अधि धारय’ अधिधारयामि मिश्रयामीत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २
 स नो हरीणां पत इन्दो देवप्सरस्तमः ।

१ २ २ २ २ १ २ १ २
 सखेव सख्ये नर्यां रुचे भव ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'इरीणाम्यते' । 'नः' अक्षदीयानां हरित-
धर्षानां पशूनां स्वामिन् । हे 'इन्दो' ! सोम । 'देव ।' 'सरस्वतः'
अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः 'नर्थ्यः' कर्मनेष्टभ्य ऋत्विग्भ्यः द्वितः
'सः' त्वं 'नः' अक्षाकं 'रुचे भय' दीप्तिफरो भव । क इव ?
'सखेव' यथा सखा 'सख्ये' मित्राय दीप्तिं करोति, तद्वत् ॥२॥

१ २ १ २ १ १ २ २ १ १ २ १ २
सनेमि त्वमम्नादा अदेवं कां चिदत्रिणम् ।

१ १ २ २ १ २ २ १ १ २ २ २
साह्वाण् इन्दो परि वाधो अप इयुम् ॥ * ३ * ॥ [२०]

अथ तृतीया । हे सोम । 'त्वं' 'सनेमि' पुराणं सख्यम्
'अप्सद्' अक्षासु 'पा' कुरु । अपिच 'अदेवम्' अदेवनशीलं
'कश्चिद्' अपि 'अत्रिणम्' अदनशीलं राक्षसम् अक्षतः
'अप' गमय । किञ्च हे 'इन्दो' ! सोम । साह्वान्' यत्रून् अभि-
भवन् 'वाधः' वाधमानान् 'परि' जहि । तथा 'इयु' इयवन्तं
सत्वानृतयुक्तं वाह्याभ्यन्तरमायाइयोपेतं वा राक्षसमक्षत्तोऽप-
गमय ॥ ३ ॥ [२०]

१ २ १ क २ २ २ १ १ २ १
अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते

१ २ १ २ १ क २ २
क्रतुण् रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते ।

१ २ १ २ २ १ २ १ २ १
सिन्धीरुच्छ्वासि पतयन्तमुच्चगाण्

२ २ १ २ १ २ १
हिरण्यपावाः पशुमप्सु गृभ्णते ॥ * १ * ॥

ऋ० अत्रिः । इ० जगती । दे० सोमः । अथाञ्जत इति

पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । सोऽयमृत्विजः 'अञ्जते' गोभिः,
 तथा 'व्यञ्जते' विविधमञ्जन्ति, "समञ्जते" सम्यगञ्जन्ति सुव्य-
 र्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा 'क्रतु' बलकत्तरं 'रिहन्ति' लिहन्ति
 आस्त्रादयन्ति देवाः । तथा पुनः "मध्वा" मधुना गव्येन
 'अभ्यञ्जते' तमेव सोमं "मिन्धोः" उदकस्य रसस्याधारभूते
 'उच्छ्रासे' उच्छ्रिते देशे "पतयन्तं" गच्छन्तं पतुल्लगती (भा०
 प०), इत्यस्मात् स्वार्यिके णिचि हृद्भावाव्छान्दमः 'उच्चय'
 सेक्तारं 'हिरण्यपावाः' हिरण्येन पुनन्तः 'पशु' द्रष्टारं 'पशुः
 पश्यते', इति (निरु० नै० ३, १६) यास्केनोक्तत्वात् "असु,"
 वसतीवरीयु "गृभ्णते" गृह्णन्ति ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २
 विपश्चिते पवमानाय गायत

३ १ २ २
 मही न धारात्यन्धो अर्पति ।

२ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ २
 अहिर्न जूर्णांसति सर्पति त्वचः

२ ३ १ २ २ २ २ १ २
 मत्यो न क्रीडन्नसरहृपा हरिः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विज ! 'विपश्चिते' मेधाविने 'पवमा-
 नाय' धूयमानाय 'गायत' स्तुतिं कुरुत । स च 'विपश्चित्' सोमः
 'मही न धारा' महीती वर्षधारिव 'अन्धः' अन्नं रसात्मकम् 'अभ्य-
 र्पति', "अहिर्न" अहिरिव 'जूर्णां' जीर्णां त्वचम् 'अतिमर्पति'
 अतिमुञ्चति अभिषवादिकर्मणा त्वचं विमुञ्चतीत्यर्थः । 'अत्यः
 न' अश्व इव 'क्रीडन्' क्रीडमानः "असरत्" सरति
 द्रोणकलत्रं गच्छति । "हृपा" वर्षकः कामाना "हरिः"
 हरितवर्णा रसः ॥ २ ॥

१ १ २२
अग्नेगो राजाप्यस्तविष्यते

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
विमानो अङ्गां भुवनेष्वर्पितः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
हरिर्घृतस्रुः सुदृशीको अर्णवो

१ १ २ ३ २ ३क २२
ज्योतीरथः पवते राय ओक्थः ॥ * ३ * ॥ [२१]

इति सप्तमप्रपाठकस्य तृतीयाहम् ।

अथ तृतीया । “अग्नेगः” अग्ने गन्ता “राजा” राजमानः
‘आप्यः’ अप्सु संस्कृतः सोमः ‘तविष्यते’ स्तूयते यः ‘अङ्गां’
दिनानां “विमानः” निर्माता चन्द्रकलाङ्गासहस्रधीनत्वादह-
व्यवहारस्य निर्माता “भुवनेषु” उदकेषु वसतीवरीसम्बन्धिषु
‘अर्पितः’ स्थापितः सः ‘राजा’ ‘तविष्यते’ । किञ्च ‘हरिः’ हरि-
तवर्णः ‘घृतस्रुः’ प्रसृतोदकः ‘सुदृशीकः’ शोभनदर्शनः ‘अर्णवः’
उदकवान् अर्ण इत्युदकं नाम (निघ० १, १२, १) “ज्योती-
रथः” ज्योतिर्मयरथः “रायः” धनस्य प्रापयिता ‘ओक्थः’
‘ओक्क इति निवासनाम’ (निघ० नैः ३, ३) तस्य इतिः
॥ ३ ॥ [२१]

इति सप्तमप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरभुङ्गभूपाल-

सामाज्यपुरन्दरेश सायणाचार्येण निरचिते माधवीये साम-

वेदाङ्गप्रकाशे उत्तरायण्ये षोडशोऽध्याये ॥ १६ ॥

इति सामवेदाङ्गप्रकाशे उत्तरायण्यस्य षोडशाध्यायस्य

अनुसंगः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ अष्टमः प्रपाठकः ।

अथ सप्तदशोऽध्याय आरध्वते ।

अष्टमप्रपाठकस्य प्रथमाहंम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २२
विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।

१ २
चनो धाः सहसो यहो ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःश्रेयः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र प्रथमे खण्डे—विश्वेभिरग्ने इत्येतत् वचं प्रथमं सूक्तं, तत्र प्रथमा । हे 'सहसोयहो' ! बलस्य पुत्र ! देवतारूप ! 'अग्ने !' 'विश्वेभिः' अग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तः त्वम् 'इमम्' अस्मदीयं 'यज्ञम्' 'इदम्' अस्मदीयं 'वचः' स्तोमञ्च सेवमानः 'चनः' अन्नं 'धाः' अस्मभ्यं धेहि ॥ १ ॥

१ २ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे ।

१ २२ ३ २
त्वे इड्यते हविः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! 'यत् चित् हि' यद्यपि 'शश्वता' शाश्वतेन नित्येन, 'तना' विस्तृतेन हविषा 'देवं देवम्' अन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं 'यजामहे' तथापि तत् 'हविः' सर्वं 'त्वे इत्' त्वय्येव इयते अन्यदेवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयेषु सेवेत्यर्थः । तना तनु विस्तारं (तना० य०), क्षिप् च (३, २, ०६) इति क्षिप्, यद्वा पचाद्यच्, "सुपां सुत्तुगिति (७, १, ३८) वृत्तीयाया आकारः । देवदेवं "नित्यकीर्षयोः (८,

१, ४)” इति द्विर्भावः, “तस्य परमास्त्रेडितम् (८, १, २)” इति उत्तरस्यास्त्रेडितसञ्ज्ञायाम् “अनुदात्तश्च (८, २, ३)” इति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे “निपातर्यद्वयदिङन्त (८, १, ३०)” इति निघातप्रतिषेधः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य “सुपां सुलुगिति (७, १, ३८)” शि आदेशः, “त्वमावेकवचने (७, २, ८७)” इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः शिपलोपे “यतो गुणे (६, १, ८७)” इति परपूर्वत्वम्, “शि (१, १, १३)” इति प्रगृह्यसञ्ज्ञायां “भ्रुतप्रगृह्या अचि (६, १, १२५)” इति प्रकृतिभावः । झयते “अकृत्सार्वधातुकयोः (७, ४, २५)” इति दीर्घः ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ २ १ १ १ १ १ १ १ १
प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्हीता मन्द्रो वरेण्यः ।

१ २ ३ १ २ १ २
प्रियाः स्वग्नयो वयम् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । “विश्वपतिः” विश्वां प्रजानां पालकः “पत्यावैश्वर्यं (६, २, १८)” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते “परादिङ्स्त्रन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)” इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् “हीता” होमनिष्पादकः “मन्द्रः” हृष्टः “वरेण्यः” वरणीयः-वृज एख्यः (३० ३, ८८) वृपादित्वादाद्युदात्तत्वम् एवं विश्विष्टोऽग्निः “नः” अस्माकं “प्रियः” “अस्तु” भवतु । “वयम्” अपि “स्वग्नयः” शोभनाग्नियुक्ताः बहुव्रीहौ “नञ् सुभ्याम् (६, २, १७२)” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् एवभूताः अतस्त्वव प्रिया भूयास्वः इति शेषः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २
इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ।

२-१-२ २-१-२

अस्माकमस्तु केवलः ॥ * १ * ॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्र । अयेन्द्रं व
इति षचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ऋत्विग्वजमानाः !
“विश्वतः” सर्वेभ्यः जनेभ्यः “परि” उपरि अवस्थितम् “इन्द्रं”
“वः” युष्मदर्थं “हवामहे” आह्वयामः । अतः स इन्द्रः
“अस्माकं” “केवलः” असाधारणः “अस्तु” इतरेभ्योऽप्यधिक-
मनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तः (उ० २,
२८), निच्वादाद्युदात्तः (६, १, १८७) ॥ १ ॥

१-१ २-२ २-१ २-२ २-१ २

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि ।

१-२ २-१ २

अस्मभ्यमप्रतिष्णुतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “सत्रादावन्” ! अस्मदभीष्टफलानां
सर्वेषां सह प्रदातः ! “आतो मनिन् कनिष्वनिपद्य (३, २,
७४)” इति वनिप् । “आमन्वितस्य च (६, १, १८८)”
इत्याद्युदात्तत्वम्, पादादित्वाच्च निघातः (८, १, १८) अतः
कारणात् व्रीह्यादिनिष्पत्यर्थं हे “वृषन्” ! वृष्टिप्रदेन्द्र ! आम-
न्वितनिघातः (८, १, १८) “नः” अस्मदर्थम् “अमुं” “वृष-
मानं “चरुं” मेघ चरतीति चरुः “भृशुशीत्यादिना (उ० १, ७)
उप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः “अपावृधि” उष्वाटय वृज्-
वरणे (स्वा० उ०), लोटः सिप्, तस्य “सेर्घापिच्च (३, ४,
८७)” इति हि, “स्वादिभ्यः शुः (३, १, ७२)” तस्य
“वहुलच्छन्दसि (३, ४, ७३)” इति लुक् “शुशुस पूरुह-
भ्यच्छन्दसि (६, ४, १०२)” इति ईर्षिरादेशः, तस्य डिच्वात्

पूर्वस्य गुणाभावः, निघातश्च, उच्चाटयेत्यर्थः तथैव 'अस्मभ्यम्' अस्मच्छब्दात् "भ्यसोभ्यम् (७, १, ३०)" इति भ्यमादेशः, "शेषे (७, २, ८०)" इति दकारलोपः, "वहुवचने भाल्येत् (७, ३, १०३)" इत्येत्यं न भवति "अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्ताव- विधिनिष्ठितस्य" इत्युक्तम् । प्रातिपदिकस्वरिण्यं अत्यकार उदात्तः । "भ्यसोऽभ्यम् (७, १, ३०)" इत्यभ्यमादेशपक्षे "शेषे लोपः (७, २, ८०)" इति मपर्यन्तशिपस्यास्मच्छब्दस्य लोपः, तदा उदात्तनिवृत्तिस्वरिण्यं अभ्यमादेरकारस्य उदात्त- त्वम् अस्मदर्थम् "अप्रतिष्कृतः" प्रतिशब्दरहितः केनचिद- प्रतिशब्दितः 'कुङ् शब्दे' (भा० आ०) 'निष्ठा (३, २, १०२)' इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक् प्रयोगः, पारस्करादेरा- क्तगणत्वात् (६, १, १५७) सुडागमः । सुपामादेराक्त- गणत्वात् (८, ३, ८८) पत्वम् । नञ्समासि अव्ययपूर्वपद- प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २), यदयदद्याभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्य- प्रतिस्वरलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह "अप्रतिष्कृतो अप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्वरलितो वा (निरु० नै० ६, १६)" इति ॥२॥

१ १ ३ ३ ३ ३ २ ३ १ २ १ १ २

वृषा यूथेव वष्सगः कृष्टीरियर्त्योजसा ।

१ १ १ १ १ १

दृशानो अप्रतिष्कृतः ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । "वृषा" यानानां वर्धिता इन्द्रः 'योजसा' सक्वीयेग- बलेनाभुष्टहीतुं "कृष्टीः" मनुष्यान् "इयर्ति" प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ? "दृशागः" समर्थः "अप्रतिष्कृतः"

प्रतिशब्दरहितः योच्यमानं न परिहरंतीत्यर्थः । इन्द्रस्य
दृष्टान्तः “वंसगः” वननीयगतिर्वपभः “यूधेव” गौयूथानि
यथा प्राप्नोति तद्वत् यूधा इव युवन्ति मिथ्रीभवन्तीति यूथानि,
यु मिथ्रणामिथ्रणथोः (अदा० प०), “तिथष्टठगूधयूधप्रोथाः
(उ० २, १२)” इति घप्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादीर्घ-
त्वम्, प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः (३, १, ३), “शेष्छन्दसि
बहुलम् (६, १, ७०)” इति शेरुक् । “इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिरपरत्वं च वक्तव्यम् (२, ४, ७१ वा०)” इति
समासेऽपि स एव स्वरः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ २ १ २ ३ १ १
त्वं नञ्चिच्च जलया वसो राधांसि चोदय ।

३ १ ३ १ २ २ ३ १ २
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि

१ २ ३ २ ३ १ २ २
विदा गाधं तुचे तु नः ॥ * १ * ॥

१ ऋ० ढणपाणिः शंयुः । छ० वृहती । दे० अग्निः ।
त्वञ्चिच्च इति प्रनाद्यात्मकं ढतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“वसो” ! वासकाग्ने ! “चिच्चः” दर्शनीयस्त्वम् “जलया” रक्षया
सह “राधांसि” धनानि “नः” अस्माभ्यं, “चोदय” प्रेरय ‘अस्य’
लोके परिदृश्यमानस्य “रायः” धनस्वत्वं “रथीः अग्नि”
रंहिता नेता भवसि अतः कारणात् अस्माभ्यं धनानि प्रेरये-
त्यर्थः । अपिच ‘नः’ अस्माकं ‘तुचे’ अपत्यनामैतत् (निघ०
२, २, १) अपत्याय अपतनहेतुभूताय पुत्रादये ‘गाधं’
प्रतिष्ठां ‘तु’ चिप्रं ‘विदाः’ लभ्य ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

परिं तोकां तनयं पतृभिष्टुमदध्वैरप्रयुत्वभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अग्ने हिडां॑सि दैव्या युयोधि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

नोऽदेवानि॑ ह्वरां॑सि च ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' त्वम् अदध्वैः केनाप्यहिंसितैः
 'अप्रयुत्वभिः' अप्रयगभूतैः यौतिरत्र पृथग्भावार्थः सहितैः
 'पतृभिः' पालनसाधनैः 'तोकां' पुत्रं 'तनयं' पौत्रं च 'परिं'
 पालय 'दैव्या' देवसम्बन्धीनि च 'हिडांसि' क्रोधान् 'नः'
 अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक् कुरु । 'अदेवानि' मनुष्यसम्बन्धीनि
 च ह्वरांसि हिंसनानि 'च' अस्मत्तः पृथक् कुरु ॥ २ ॥ [३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

किमित्ते विष्णो परिचक्षि नाम

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

यदन्यरूपः संमिथे वभूथ ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० विष्णुः । अथ किमित्त
 इति वचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । पुरा खलु विष्णुः
 स्व' रूपं परित्वज्य क्वत्रिमं रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वसिष्ठस्य
 साहाय्यं चकार । तं जानन् ऋषिः अनया प्रत्याघटे । अत्र
 निरुक्तम् "शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्दे' नामनी भवतः ।

कुस्त्रितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किन्ते विष्णोऽप्रख्यातः
मेतद् भवत्यप्रख्यापनीयं यत्रः प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्य-
प्रतिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किन्ते
विष्णोः प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपि-
विष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराः
विष्टो भवति । मावर्षो अस्मदपगूड एतत् । वर्ष इति रूप
नाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिधे सद्भ्रामे भवति
संयन्तरश्मिः (निरु० नै० ५, ८) इति तत्र कुस्त्रितार्थपक्षे
योजना हे 'विष्णो !' 'ते' तव तत् 'नाम' 'किं' 'परिचक्षि'
प्रख्याप्य भवतीति शेषः किं शब्दः क्षेपे । अप्रख्याप्यमेव
तद्भवति 'यत्' नामास्मभ्यं 'प्र. ववक्षे' प्रब्रूये 'शिपिविष्टो
अस्मि' इति अन्तर्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितः
तेजसा अनाच्छादितो भवामीति तदस्मीत्यार्थत्वादिदं नाम
न प्रशस्तमित्यर्थः । यद्वा, परिपूर्वी चक्षिर्वर्जनार्थः तन्नाम किं
परिचक्षि परिचक्ष्यं परिवर्जनीयं परित्याज्य विरुद्धार्थप्रतिपादक-
त्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेषु ।
अन्यम् उक्तप्रविलक्षणं यद् वैष्णवं रूपमस्ति 'एतद्' 'वर्षः'
रूपम् "अस्मत्" अस्माकं "मा अप गूडः" अपगूडं संवृतं मा
कुरु गूड संवरणे (भ्वा० उ०) अपितु तदेव रूपं प्रकटय ।
वैष्णवस्य रूपस्य गूडने का प्रशक्तिरिति चेत् 'यद्' यस्मात्
त्वम् "अन्यरूप इत्" रूपान्तरमेव धारयन् "समिधे" सद्भ्रामे
'वभूय' अस्माकं सहायो भवति तस्मात् त्वयेदं गूडनं न कार्य-
मिति । प्रशंसापक्षे तु हे विष्णो ! 'ते' तव तत् 'नाम' 'किं'
'परिचक्षि' प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयं स्वत एव प्रख्या-
तम्, अप्रख्यातम् प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? 'शिपिविष्टो
रश्मिभिः' चाविष्टोऽस्मीति यन्नाम 'प्रब्रूये' । यत एव प्रख्यात-

रूपस्वमतोऽस्माकमेतत् वैष्णवं रूपं संवृतं मां कार्पीः ।
इदानीं गूढरूपोऽपि 'यद्' यस्मात् त्वं 'समिधे' संप्रामे 'अन्य-
रूपः' कृत्रिमरूपाद् यदन्यद् वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं
तादृश्य एव 'बभूव' भवसि । तस्मात् त्वं गूढोऽपि ज्ञायस
एवेति ध्वयमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं
यद्वैष्णवं रूपं तदेवास्माकं प्रदर्शयति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

१ २२ २ १ २ २ १
प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट हव्य-

२ १ २ २ १ २ २
मर्त्यः शशंसामि वयुनानि विद्वान् ।

१ २ २ २ १ २ २
तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्-

१ २ २ १ २ २ २
क्षयन्तमस्य रजसः पराक्षे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'शिपिविष्ट' ! रश्मिभिराविष्ट ! विष्णो !
'ते' तव 'तत्' प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं नाम 'मर्त्यैः' स्वामी
सुतीनां हविषां वा तथा 'वयुनानि' ज्ञातव्यान्ध्वयजातानि
'विद्वान्' जानन् यच्च 'हव्यम्' आह्वानधोम्यं नाम अहम्
'अद्य' इदानीं प्रशंसामि प्रकर्षणं स्तौमि । 'तवमं' प्रवृद्धं तं
'त्वा' त्वां विष्णुम् "अतव्यान्" अतवीयान् अष्टद्वतरोऽहं
'गृणामि' स्तौमि । कीदृशम् ? 'अस्य' 'रजसः' लोकस्य
'पराक्षे' दूरदेशे क्षयन्तं निवसन्तम् ॥ २ ॥

१ २ २ १ २ २ २
वपद्ते विष्णवांस आ कृणोमि

कुक्षितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किन्ते विष्णोऽप्रख्यातः
 मेतद् भवत्वप्रख्यापनीयं यत्रः प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्य-
 प्रतिपन्नरश्मिरपि या प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किन्ते
 विष्णोः प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपि-
 विष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
 विष्टो भवति । मावर्षो अक्षदपगूह एतत् । वर्ष इति रूप
 नाम ह्योतीति सतः । यदन्यरूपः समिधे सद्भामे भवसि
 संयन्तरश्मिः (निरु० नै० ५, ८) इति तत्र कुक्षितार्थपक्षे
 योजना द्वे 'विष्णो ।' 'ते' त्व तत् 'नाम' 'किं' 'परिचक्षि'
 प्रख्याप्य भवतीति शेषः किं शब्दः क्षेपे । अप्रख्याप्यमेव
 तद्भवति 'यत्' नामास्यभ्यं 'प्र. ववक्षे' प्रब्रूये 'शिपिविष्टो
 अस्मि' इति अन्तर्णीतीपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितः
 तेजसा घनाच्छादितो भवामीति तदधीलार्थत्वादिदं नाम
 न प्रशस्तमित्थर्थः । यद्वा, परिपूर्वी चक्षिर्वर्जनार्थः तन्नाम किं
 परिचक्षि परिचक्ष्यं परिवर्जनीयं परित्याज्यविरुद्धार्थप्रतिपादक-
 त्वात् स्वत एव परित्यक्तं द्वि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण ।
 अन्यम् उक्तरूपविलक्षण यद् वैष्णवं रूपमस्ति 'एतद्' 'वर्षः'
 रूपम् "अक्षत्" अस्माकं "मा अप गूहः" अपगूहं संवृतं मा
 कुरु गूह संवरणे (भा० उ०) अपितु तदेव रूप प्रकटय ।
 वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रशक्तिरिति चेत् 'यद्' यस्मात्
 त्वम् "अन्यरूप इत्" रूपान्तरमेव धारयन् "समिधे" सद्भामे
 'बभूध' अस्माकं सद्भायो भयसि तस्मात् त्वयेदं गूहनं न कार्य-
 मिति । प्रशंसापक्षे तु द्वे विष्णो । 'ते' त्व तत् 'नाम' 'किं'
 'परिचक्षि' प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयं स्वत एव प्रख्या-
 तम्, अप्रख्यातम् प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? 'शिपिविष्टो
 रश्मिभिः' शिपिविष्टोऽस्मीति यन्नाम 'प्रब्रूये' । यतपर्यं प्रख्यात-

तत्र प्रथमा । हे 'वायो !' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिना दीप्तो
 ऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसं कर्मणि पठौ (२, ३, ६५) । 'अग्रम्'
 इतरेभ्यः पूर्वम् 'अयामि' प्रापयामि अयतिरन्तर्भावितस्वर्यः ।
 किमर्थम् ? 'दिविष्टिपु' दिवो द्युलोकस्त्रैपणेषु सक्तु हे 'दिव' !
 वायो ! 'सार्हः' स्पृहणीयस्वं 'नियुत्वता' नियुद् वायोः
 प्रतिनियतोऽखः, तेन साधनेन 'आयाहि' 'सोमपीतये' सोम-
 पानाय ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रश्च वायवेष्वाः सोमानां पीतिमर्हयः ।

४ १ २ २
 युवाः हि यन्तीन्द्रवो

१ २ ३ १ २ ३ क २ २
 निन्नमापो न सध्रक् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वायो' त्वम् 'इन्द्रश्च' 'एषां' गृही-
 तानां सोमानां 'पीतिं' पानम् 'अर्हयः' । 'युवां' 'हि' खलु
 'इन्द्रवः' वाप्युदकाः सोमाः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति 'निन्न' खात-
 प्रदेशम् 'आपः न सध्रक्' उदकानि यथा सहैव गच्छन्ति तद्वत्
 सर्वे सोमा युवां 'यन्ति हि' ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वायविन्द्रश्च शुष्मिणा सरयः शवसस्पती ।

३ १ २ ३ २ ३
 नियुत्वन्ता न ऊतय

१ २ ३ १ २
 आ यातः सोमपीतये ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे 'वायो' । 'त्वम्' 'इन्द्रश्च' 'शवसः' ववस्य

१ २ २ २
तन्मे चुपस्त्रं शिपिविष्टं हव्यम् ।

१ २ २ २ १ २
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे

२ १ २ २ २ १ २
यूयं पातस्वस्तिभिः सदा नः ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । हे 'विष्णो !' 'ते' तुभ्यं 'आसः' आस्यन्तु 'आ' अभिसुखं 'वपट्' ह्यणोमि' वपट्कारिण हविर्हाव्यामि । हे शिपिविष्टं ! शिपयो रश्मयस्तेराविष्ट ! विष्णो ! 'तत्' वपट्कृतं 'मे' मदीयं 'हव्य' हविः 'चुपस्त्रं' सेवस्त्र । 'सुष्टु तयः' शोभनस्तुत्यात्मिकाः "गिरः" वाचञ्च 'त्वा' त्वां 'वर्धन्तु' वर्धयन्तु । हे विष्णो ! 'यूयं' बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा, भवदादयो देवाः सर्वे 'स्वस्तिभिः' अविनाशिभिः 'नः' अस्मान् 'सदा' सर्वदा 'पात' रक्षत ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदादिप्रकाशे उत्तरायन्यस्य षष्ठमप्रपाठस्य

प्रथमः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ २ २ २ १ २ १ २
वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।

१ २ ३ १ २
आ याहि सोमपीतये

२ १ २ २ १ २
स्पार्ही देव नियुत्वता ॥ * १ * ॥

इ० वामदेवः । ङ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः, वायुः वा । अथ द्वितीयखण्डे—वायो शुक्रो अयामीति द्विचामयां प्रथमं सूत्रम् ।

तत्र प्रथमा । हे 'वायो !' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिनां दीप्तो
 ऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसं कर्मणि पठौ (२, ३, ६५) । 'अयम्'
 इतरभ्यः पूर्वम् 'अयामि' प्रापयामि अयतिरन्तर्भावितख्यर्थः ।
 किमर्थम् ? 'दिविष्टिपु' दिवो द्युलोकस्थैपणेषु सत्सु हे 'दिव' !
 वायो ! 'सार्हः' स्पृहणीयस्त्वं 'नियुत्वता' नियुद् वायोः
 प्रतिनियतोऽश्वः, तेन साधनेन 'आयाहि' 'सोमपीतये' सोम-
 पानाय ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २
 इन्द्रश्च वायवेष्वाः सोमानां पीतिमर्हथः ।

१ १ २ २
 युवाः हि यन्तीन्द्रवो

१ २ ३ ३ २ ३ २ २

निलमापो न सध्रक् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वायो' त्वम् 'इन्द्रश्च' 'एषां' गृही-
 तानां सोमानां 'पीतिं' पानम् 'अर्हथः' । 'युवां' 'हि' खलु
 'इन्द्रवः' वाप्युदकाः सोमाः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति 'निल' खात-
 प्रदेशम् 'आपः न सध्रक्' उदकानि यथा सहेव गच्छन्ति तद्वत्
 खर्वे सोमा युवां 'यन्ति हि' ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ २ १ २
 वायविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथः श्वसस्पती ।

२ १ २ ३ २ ३
 नियुत्वन्ता न जतय

१ २ ३ १ २
 आ यातः सोमपीतये ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे 'वायो' ! 'त्वम्' 'इन्द्रश्च' 'श्वसः' बलस्य

‘पती’ पालयितारौ अतएव ‘शुभिष्वा’ वलवन्ती ‘नियुत्वता’
नियुञ्जन्नाश्ववन्ती युवां ‘सरधं’ समानमेव रथमारुह्यति
शेषः । ‘नः’ अस्माकम् ‘जतये’ रक्षणाय ‘सोमपीतये’ सोम-
पानाय च ‘आयातम्’ आगच्छन्तम् । यद्वा, सरथमधितिष्ठन्त-
मारुह्य चायातमिति वाक्यद्वयम् ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अधं क्षपा परिष्कृतो वाजाष् अभि प्र गाहसे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यदी विवस्वतो धियो .

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

हरिष् हिन्वन्ति यातवे ॥ * १ * ॥

ऋ० छनुः रेभः वा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अधक्ष-
पेति वृषालकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘क्षपा’ ‘सुपां
सुनुगिति (७, १, ३८) पञ्चम्या आकारः क्षपाया रात्रेः
‘अय’ अनन्तरं प्रातःकाले ‘परिष्कृतः’ भूपणार्थं ‘सम्पर्युषेभ्यः
(६, १, १३७)’ इति करोतेः सुङ्गागमः । अङ्गिरलङ्कृतः यद्वा,
क्षपयित्वां सेनायामलङ्कृतः हे सोम ! त्वं ‘वाजान्’
अस्मानि वलानि वा ‘अभि’ लक्ष्य ‘प्र गाहसे’ प्रगच्छसि ।
‘विवस्वतः’ परिचरणवतः यजमानस्य ‘धियोः’ कर्मसाधनभूता
अङ्गुलयः ‘हरि’ हरितवर्णं त्वामंशुं ‘यातवे’ पात्राण्यभिग-
मनाय ‘यदि’ ‘हिन्वन्ति’ प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छ-
सीति ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तमस्य मर्जयामसि मदी य इन्द्रपातमः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यं गाव आसभिर्दधुः पुरा नूनं च सूग्यः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अस्य' सोमस्य 'तं' रसं, 'मर्जयामसि' मर्जयामः शोधयामः अलङ्कुर्मी वा 'यः' 'मृदः' मृदकरः रसः 'इन्द्रपातमः' इन्द्रेणात्यन्तं पातव्यो भवति । किञ्च 'गावः' गन्तारः 'सूर्यः' स्तोतारः 'पुरा च' 'नूनं' इदानीं च 'यं' सोमरसम् 'आसभिः' आस्यैः, 'दधुः' धारयन्ति पिवन्तीति यावत् यद्वा, 'गावः' धेनवः 'यं' सोमं तृणादिष्ववस्थितम् 'आसभिः' आस्यैः 'दधुः' धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
तं गाथया पुराण्या पुनानमभ्यनूपत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
उतो कृपन्त धीतयो

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

देवानां नाम विभ्रतीः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । 'पुनानं' पूयमानं सोमं 'पुराण्या' पुरा-
कृतया 'गाथया' स्तुत्या 'अभि अभ्यनूपत' स्तोतारोऽभिष्टुवन्ति
नु स्तवने (अदा० प०), लुङि रूपम् । 'उतो' अपिच
'नाम' कर्मार्थं नमनं 'विभ्रतीः' विभ्राणाः 'धीतयः' अङ्गु-
लयः 'देवानां' सोमरूपहविःप्रदानाय "कृपन्त" कल्पयन्ति
समर्था भवन्ति ॥ ३ ॥ [६]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

सस्राजन्तमध्वराणाम् ॥ * २ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अश्वस-
त्वेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "अध्वराणां"

यज्ञानां "सम्वाजन्तं" सम्वाट्स्वरूपं स्वामिनम् "अग्निं"
 "नमोभिः" स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा "वन्द्ये" वन्दितुं प्रवृत्ता इति
 शेषः । अग्नेर्दृष्टान्तः "वारवन्तं" बालयुक्तम् "अश्वं न"
 अश्वमिव अश्वो यथा बालेन बाधकान् मशकमच्चिकादीन्
 परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरद्भ्योऽहिरोधिनः परिहरसी-
 त्वर्थः । वारवन्तं मतुपः पिप्त्वादनुदात्तत्वम्, वृजो जिच्वा-
 दाद्युदात्तत्वं वारवन्दः, 'कर्पात्वतः (६, १, १५८)' इति
 अन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते ॥ १ ॥

१ १ २ १ १८ २ १ १ २ १ १
 स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः ।

२ १ २ १ २
 मीढ्वाण् अस्माकं वभूयात् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "स घ" स एवाग्निः "नः" अस्माकं
 "सुशेवः" सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः ? "शवसा"
 शवसः बलस्य विभक्तिव्यत्ययः "सूनुः" पुत्रः "पृथुप्रगामा"
 पृथुप्रगमनः प्रकर्षेण गमनं प्रगामः हलश्च (३, ३, १२१)
 इति घञ् । पृथुः प्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामः, 'सुपां सुनुक्'
 (७, १, ३८) इति पूर्वसवर्ण आकारः, बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) किञ्च 'अस्माक' 'मीढ्वान्' 'मिड-
 सेचने' (भा० पं०) इत्यस्मात् कसुप्रत्ययान्तो 'दाश्वान्'
 साध्वान् मीढ्वाण् (६, १, १२) इति निपातितः कामाना-
 धर्पिता 'वभूयात्' भवतेच्छान्दसस्य लिटः तिङां तिङो भव-
 न्तीति तिङादेशः, यासुट्, स्थानिवद्भायात् आर्द्धधातुकत्वात्
 शवभावः द्विचने 'भवतेरः (७, ४, ७३)' इत्यत्वं 'तिङः'
 (८, १, २०) इति निघातः भवत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

३ २४ ३ २ २ १ २

पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'विश्वायुः' इण्गतावित्यस्माद्भावे एतेर्णिच्च इति उसिः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः, बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २, १०६) इति पूर्वपदान्तेदात्तत्वं व्याप्तगमन इत्यर्थः स त्वं 'दूराच्च' दूरेऽपि 'आराच्च' आसन्नदेशेऽपि । 'अघायोः' अघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतः 'मर्त्यात्' मनुष्माद् वैरिणः 'नः' अस्मान् 'सदमित्' सर्वदैव 'नि पाहि' निरतां पालय ॥ ३ [७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वमिन्द्र प्रतूत्तिष्वभि विश्वा असि स्मृधः ।

३ १ २ ३ १ २ ३
अशस्तिहा जनिता वृत्र-

१ २ ३ १ २ ३ २

तूरसि त्वं तूर्य्य तरुष्यतः ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधाः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । त्वमिन्द्र-प्रतूत्तिष्विति प्रगाधात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे "इन्द्र !" "त्वं" "प्रतूत्तिषु" सङ्ग्रामेषु "विश्वाः" सर्वाः "स्मृधः" युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः 'अभि असि' अभिभवसि । किञ्च, हे "तूर्य्य !" शत्रूणां बाधकेन्द्र ! त्वम् 'अशस्तिहा' देव्यानामशस्तीनां हन्तासि । 'जनिता' असुरेभ्यः अशस्तीनां जनयिता चासि । अतएव "विश्वतूः" सर्वस्य शत्रुवर्गस्य सर्वप्रकारेण हिंसिता "असि" "तरुष्यतः" बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अनु ते शुभं तुरयन्तमीयतुः

१ २ ३ १ २ ३ १ २

क्षीणी शिशुं न मातरा ।

१ २ ३ १ २

पिष्वस्ते स्पधः अथयन्त

१ १ २ २ १ २ २ १ २

मन्यवे वृत्तं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'ते' तव 'शुभं' बलं, 'तुरयन्त' शत्रुं हिंसन्तं 'क्षीणी' व्यावापृथिव्यौ 'मातरा' मातरी 'शिशुं' न शिशुमिव 'अनु ईयतुः' अनुगच्छतः, गमनमात्रे दृष्टान्तः । किञ्च, हे इन्द्र ! त्वं 'यद्' यस्मात् 'वृत्तं' उत्रनामानं शत्रुं 'तूर्वसि' हंसि । अतः 'ते' तव 'मन्यवे' क्लोधाय 'विष्वाः' सर्वाः 'स्पधः' सङ्ग्रामकारिण्यः सेनाः 'अथयन्त' अधिता खिन्ना भवन्ति ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टमप्रपाठस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

२ १ २ २ ३ २ ३ १ २ १

यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद्यद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।

१ १ २ २ २ २ २ २

चक्राय ओपशं दिवि ॥ * १ * ॥

ऋ० गोपुक्तिः वा अश्वसुक्तिः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीयखण्डे—यज्ञ इन्द्रमिति वृत्तं प्रथमं सूक्तम्, तत्र

प्रथमा । 'यज्ञः' यजमानैरनुष्ठीयमानो यामः 'इन्द्र' देवम् 'अवर्षयत्' श्रूयते हि, 'इन्द्र इदं हविरनुप्रतावीवृधतमहो ज्यायोऽक्तत' इति । स इन्द्रः 'यद्' यस्मात् 'भूमिं' पृथिवीं 'व्यवर्त्तयत्' वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्त्तमानमकरोत् । किङ्कुर्वन् ? 'दिवि' अन्तरिक्षे मेघम् 'ओपयम्' उपेत्य शयानं 'चक्रायः' कुर्वन् यद्वा, आत्मनि समवेतो वीर्यविशेषः ओपयः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ १ ॥

२ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २
व्यान्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना ।

२ ३ १ २ २ ३ २
इन्द्रो यदभिनङ्गलम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सोमस्य' पानेन 'मदे' हर्षे सति 'रोचना' रोचमानम् 'अन्तरिक्षम्' अयम् 'इन्द्रः' 'वि अतिरत्' व्यवर्षयत् 'यद्' यस्मात् कारणात् 'बलम्' आहत्य स्थितमसुरं मेघं वा 'अभिनत्' व्यदारयत् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः ।

१ १ २ ३ २
अर्वाच्चं नुनुदे बलम् ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । 'अङ्गिरोभ्यः' ऋषिभ्यः बलानुचरेः पणिभिरपहता गाः 'उद्गाजत्' उदगमयत् । किङ्कुर्वन् ? 'गुहा' गुहायां विले 'सतीः' विद्यमाना यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्निगूढास्ता गाः 'आविष्कृण्वन्' प्रकाशयन् । अपिच पणी-

नामधिपतिं 'वलम्' असुरमपि 'अर्वाङ्गम्' अधीसुखं 'तुगदे'
प्रेरितवान् ॥ ३ ॥ [८]

१ २ २ २ १ १ २ १ १ २
त्वमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्षायितम् ।

१ १ २
आ च्यावयस्युतये ॥ * १ * ॥

ऋ० श्रुतकचः वा सुकचः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ ष्वात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । यजमानः स्तोत्रारं
सम्बोधाह, हे स्तोतः ! 'सत्रासाहं' सत्राशब्दो बहुवाची
वङ्गनामभिभवितारं यद्वा, यद्वन् स्ववलेन सङ्गत्य जेतारं 'वः'
युष्मदीयासु 'विश्वासु' 'गीर्षु' सर्वेषु स्तोत्रेषु 'आयतम्' विस्तृतं
सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते, तस्मात् तेषु विततम्, 'त्व' तम् 'उ',
इत्यवधारणे तमेवेन्द्रम् 'जतये' अस्मद्रक्षणे 'आ च्यावयसि'
च्युङ् मुङ् गतौ (श्वा० आ०) त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं प्रत्याभिसुख्यं
नागमय ॥१॥

१ १ २ २ १ १ २ १ १ २ २
युष्मत् सन्तमनर्वाणम् सोमपामनपच्युतम् ।

१ २ २ १ २
नरनवार्य्यक्रतुम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । एवं गुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह, 'युष्म'
यद्वृणां सम्प्रहारकं 'सन्तम्' अतएव 'अनर्वाणम्' अन्यैरहत-
गमनं, तस्मात् 'अनपच्युतं' सङ्ग्रामेषु यदुभिरहिंसितं, सोमपां'
सोमस्य पातारम्, अस्य सोमस्य मदे सति 'अवार्य्यक्रतु' भट्टै-
रनिवारणीयकर्माणं, 'नरं' सर्वस्य नेतारम् । एतादृग्गुणोपेतं
तमिन्द्रमागमयेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३
 शिञ्चा य इन्द्र राय आ पुरु विद्वात् ऋचीषम ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 अवा नः पार्ये धने ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया। हे 'ऋचीषम' ! स्तुत्या सम ! यद्वा, 'ईपगति-
 हिंसादानेषु' (भा० प०), अस्मादमः प्रत्ययः, सर्वैर्गन्तव्य !
 दर्शनीय ! वा ऊक्तगुणोपेत ! हे इन्द्र ! 'विद्वात्' सर्वविषय-
 ज्ञानवान् त्वम् शत्रुभ्यः 'आ' आह्वय्य "रायः" धनानि 'नः'
 अस्मभ्यं 'पुरु' बहुवारं "शिञ्च" प्रयच्छ यद्वा, पुरु इति रायो
 विशेषणम्, बहूनि धनानि प्रयच्छ । किञ्च, 'पार्ये' पाराः
 यत्रवः तत्र भवे 'धने' आजिहीर्षिते शत्रुधने 'नः' अस्मान् 'अव'
 रञ्च, शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् प्राप्तयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१०]

२ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३
 तव त्वदिन्द्रियं बृहत्तव दत्तमुत क्रतुम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 वच्चत् शिशाति धिषणा वरेण्यस् ॥ * १ * ॥

ऋ० गोयुक्तिः अश्वसूक्तिः वा । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः ।
 तवत्वदिति त्वचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र !
 'त्वत्' प्रसिद्धम् 'इन्द्रियम्' इन्द्रस्य लिङ्गं "बृहत्" प्रभूतं वीर्यं
 "धिषणा" स्तुतिः "शिशाति" शिष्यति तीक्ष्णीकरोति । तथा
 "तव" त्वदीयं "दत्तं" शोपकं बलम् "उत" अपिच "क्रतु"
 प्रज्ञानं बलं कर्म वा "वरेण्यं" वरणीयं "वच्चम्" आयुधञ्च
 शिशाति तीक्ष्णीकरोति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 तव द्यौरिन्द्र पौष्यं पृथिवी वर्द्धति श्वः ।

१७ १ ११

त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “द्वीः” दुलोकः “तव” “पौंस्यं” बलं “वर्हेति” वर्हयति “अवः” त्वदीयं यशः “पृथिवी” वर्हयति वृधेर्ष्वन्ताङ्गिति यपि “छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)”, इति आर्द्धधातुकत्वात् “णिरनिटि (६, ४, ५१)”, इति टिलोपः तं “त्वाम्” “आपः” उदकान्यान्तरिक्षाणि “पर्वतासः च” पर्ववन्तो भिघाय गिरयश्च वा ‘हिन्विरे’ प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्तीति वा ॥ २ ॥

१ १२११ १२ ११ १ १११

त्वां विष्णुर्वृहन् क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः ।

१ १२ १२१ ११

त्वाप् शर्धा मदत्यनु मारुतम् ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! ‘वृहत्’ महान् ‘क्षयः’ निवास-
हेतुः “विष्णुः” “मित्रः” ‘वरुणः’ च “त्वां” “गृणाति”
स्तोति । तथा “मारुत” मरुत्सम्बन्धि “शर्धाः” बलं “त्वाम्”
“अनु मदति” तव मदमनुलक्ष्य पश्चात् माद्यति त्वामनुमा-
दयति वा ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदाद्यं प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य अष्टमप्रपाठस्य

तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

११ १ ११ ११ १ ११

नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ ३ १ २

अमैरमित्वमर्दय ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थं खण्डे नमस्ते अग्न इति त्वचात्कं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'देव !' द्योतमान ! हे 'अग्ने !' 'देव । 'तं' तुभ्यं 'नमः गृणन्ति' नमस्कारशब्दसुच्चारयन्ति । किमर्थम् ? 'ओजसे' वलाय किं ? 'छटयः' मनुष्याः यजमानाः अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । त्वच्च 'अनैः' वलैः 'अमित्वं' शत्रुम् 'अर्दय' नाशय ॥१॥

३ २७

३

१ २ ३ १ २

२ ३ १ २

३ १ २

१ २

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेपिषो रयिम् ।

१ २

२ १ २

उरुक्तादुरु णस्कृधि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' त्वं 'नः' अस्माकं 'गविष्टये' गवामेपणाय 'कुवित्सु' बहु 'रयि' धनं 'संवेपिषः' सम्प्रापय 'उरुक्तात्' त्वं 'नः' अस्मान् 'उरु कृधि' कुरु ॥ २ ॥

१ २

२ १

२ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

मा नो अग्ने महाधने परा वर्गभारभृद्यथा ।

१ २ ३

२

३ १ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

संवर्गं सध् रयिं जय ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' 'नः' अस्मान्, अस्मिन् 'महाधने' सङ्ग्रामे 'मा परावर्कं' मा परित्याचीः 'भारभृद् यथा' भारवाही रथा भारमन्ते परित्वजति तद्वत् 'संवर्गं' शत्रुभ्यः महाच्छिद्यमानं 'रयिं' धनं 'सं जय' अस्मदर्थम् ॥३॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त क्लृष्टयः ।

३ १ २ ३ १ २
समुद्रायेव सिन्धवः ॥ * १ * ॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ समस्यमन्यव इति वृत्तात्मकां द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'विशः' विशन्त्यः 'विश्वाः' सर्वाः 'क्लृष्टयः' प्रजाः 'अस्य' इन्द्रस्य 'मन्यवे' क्रोधाय यद्वा, मन्युर्मननसाधनं स्तौत्रं तदर्थं 'सं नमन्त' सम्यक् स्वत एव प्रह्वीभवन्ति उच्चारयन्ति वा । तत्र दृष्टान्तः, 'समुद्राय इव' यथा समुद्रमुदधिं प्रति 'सिन्धवः' स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते, तद्वत् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वि चिहृवस्य दोधतः शिरो विभेद वृष्णिना ।

१ २ ३ १ २
वज्रेण शतपर्वणा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'चित्', शब्दोऽप्यर्थः स च भिन्नक्रमः 'हृवस्य चित्' आवरकस्यापि 'दोधतः' अत्यर्थं भृशं वा जगत् कम्पयतः असुरस्य 'शिरः' मूर्ध्नि 'शतपर्वणा' शतसङ्कापवर्षाणि धारा यस्य तादृशेन 'वृष्णिना' सेचनसमर्थेन वीर्यवता वज्रेण इन्द्रः 'वि विभेद' विचिच्छेद ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ ३ १ १ २
थो जस्रदस्य तित्विप उभे यत्समवर्त्तयत् ।

२ १ १ २ १ २ १ २
इन्द्रधर्मव रोदसी ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । 'अस्य' इन्द्रस्य 'तत्' 'ओजः' बलं 'तित्विपे' दीदिपे त्विप दीप्तौ (श्वा० उ०) 'यत्' येन ओजसा अयम् 'इन्द्रः' 'उभे' रोदसी' व्यावाष्टधिव्यौ 'चर्म इव' 'समवर्त्तयत्' सम्यग् वर्त्तयति यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् विस्तारयति कदाचित् सङ्कोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१३]

२२ २ २२ १२ २१२
सुमन्मा वस्वी रन्ती सूनरी ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ सुमन्मा-वस्वीति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! तव अश्वौ 'सुमन्मा' शोभनज्ञानी 'वस्वी' धनवन्ती 'रन्ती' रमणीयौ 'सूनरी' सुष्ठु नेत्री यद्वा, सुमन्मा शोभनमननीया मम स्तुतिः प्रवृत्तेति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ १ ॥

१२ १ १ २ १ २ २ १ २२ २ २
सरूप वृपन्ना गहीमौ भद्रौ धुर्यावभि ।

१ २ १ २
ताविमा उप सर्पतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'सरूप !' हे 'वृपन्' ! कामानां वर्षकेन्द्र ! 'भद्रौ कल्याणौ 'इमौ' रये युज्यमानौ 'धुर्या', वहनयोग्यावश्वौ 'अभि आ गच्छि' आगच्छ अस्मद् यज्ञं प्रति शीघ्रं गच्छ 'तौ' 'इमौ' अश्वौ 'उप सर्पतः' त्वां सम्यक् सेवेते ॥ २ ॥

१२ २ १ २ १ २ २ १ २
नीव शीर्पाणि ऋद्दु मध्य आपस्य तिष्ठति ।

१ २ ३ १ २ ३ २
 शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन् ॥ * ३ * ॥ [१४]

इति अष्टमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

अथ तृतीया । हे ऋत्विग्जनाः ! 'मध्ये' 'आपस्य' रसस्य इन्द्रः 'तिष्ठति' । किं कुर्वन् ? 'दशभिः' दशसङ्ख्याकैः 'शृङ्गेभिः' अङ्गुलिभिः हस्ताद्यैः उभाभ्यां 'दिशन्' अस्त्रदभीष्टमर्थं प्रयच्छन् यज्ञे तिष्ठति । हे ऋत्विग्यजमानाः ! तं पश्यत 'शीर्षाणि नि शृद्ध' यूयमिन्द्रगमनविषयत्रेयांसि शिरसा धारयध्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य सप्तदशोऽध्यायस्य

चतुर्थ. खण्ड. ॥४॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीश्रीरघुभूपावसामाख्य-

पुराश्रवण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे

उत्तरार्चिके सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्याय आरभ्यते ।

अष्टमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
 पन्थंपन्यमित्सीतार आ धावत सद्याय ।

१ २ ३ २ १ १ २
 सोमं वीराय शूराय ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातियिः प्रियमेधः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे पन्थम्पन्यमिति लक्षात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र

प्रथमा । हे 'सोतारः' ! अभिषोतारोऽध्वर्यवः ! 'मद्याय' माद-
यितव्याय 'वीराय' विक्रान्ताय 'शूराय' शौर्यवते इन्द्राय
'पन्थम् पन्थम् इत्' सर्वत्र स्तुत्यमेव 'सोमम्' 'आ धावत' अभि-
गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २२ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २
एह हरी ब्रह्मयुजा शग्मा वचतः सखायम् ।

१ २ ३ १ २२
इन्द्रं गीर्भिर्गिर्वणसम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'ब्रह्मयुजा' ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा
वा युज्यमानौ 'शग्मा' शग्मी सुखकरी शक्ती वा 'हरी' अश्वी
'इह' अस्मिन् यज्ञे 'सखायं' समानख्यानं मितभूतम् 'इन्द्रम्'
'आ वचत' आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् ? 'गीर्भिः' स्तुतिभिः
प्रख्यापितमाहात्म्यं 'गिर्वणसं' गिरा सम्भक्तारं स्तुतिभिः
सम्भजनौयं वा ॥ २ ॥

१ २ ३ १ ३ १ २२ १२७ ३२
पाता वृत्रहा सुतमा धा गमन्नारे अस्मत् ।

१ २ ३ १ २
नि यमते शतमूतिः ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । 'सुतम्' अभियुतं 'पाता' पालयीन्द्रः ताच्छी-
लिकस्तृन् (३, २, १३५), "न लोकाव्ययं (२, ३, ६८)", इति
कर्मणि पठ्याः प्रतिषेधः 'वृत्रहा' वृत्रस्यासुरस्य हन्ता इन्द्रः
'भागमत्' 'ध', इत्यवधारणे आगच्छतैव, 'अस्मत्' अस्मत्तः
'भारं' दूरदेये मा भवतु । आगत्य च 'शतमूतिः' बहुविध-

रक्षणः इन्द्रः 'नि यमते' अस्मदीयान् शत्रून् नियच्छतु तिर-
स्करोतु यदा, धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वा विशन्त्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः ।

१३ १ १ २
न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ * १ * ॥

ऋ० श्रुतकचः सुकचः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ आत्माविशन्त्विति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे "इन्द्र !" 'इन्दवः' स्रवन्तः सोमाः 'त्वा' त्वाम् 'आ विशन्तु'
सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः, 'समुद्रमिव सिन्धवः' स्थन्द-
शीला नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् ।
यत एवं तस्मात् हे 'इन्द्र !' 'त्वां' कश्चिदपि देवो वस्त्रेण धनेन
वा "नातिरिच्यते" नातिरिक्तो भवति सामर्थ्यवान् त्वत्तोऽधिको
नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ २ १ १ २ २
विव्यक्त्य महिना वृषन् भक्ष् सोमस्य जागृवे ।

१ २ १ १ २
य इन्द्र जठरेषु ते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वृषन्' ! कामानां वपितः । हे 'जागृवे' !
जागरणशील । इन्द्र ! त्व तस्य 'सोमस्य' 'भक्ष्' पानं प्रति
'महिना' महिम्ना 'विव्यक्त्य' सर्वतो व्याप्तवानसि व्यचतेर्लिङि
यत्किं 'लित्यभ्यासस्योभयेषाम् (६, १, १०)', इति सम्प्रसारणम्
हे 'इन्द्र !' 'यः' सोमः 'ते' तव "जठरेषु" उदरेषु प्रविशति,
तस्य पानं व्याप्तवानसीति शेषः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् ।

२ ३ १ २ १ २
अरं धामभ्य इन्द्रवः ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । हे 'वृत्रहन्' । वृत्रस्यापामावरकस्यासुरस्य
मेघस्य पापस्य वा हन्तः ! 'इन्द्र !' सोऽस्माभिर्दीयमानः 'ते'
तव 'कुक्षये' 'अरम्' अलं पर्याप्तो भवतु । किञ्च, 'इन्द्रवः'
सर्वतः चरणशीलाः सोमाः तव 'धामभ्यः' नानाविधेभ्यः
शरीरेभ्यः तव तेजोभ्यो वा अरमलं पर्याप्ता भवन्तु अनेन
तेजसा हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा
एव तव कुक्षये देवैर्भ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति
भावः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ १ १ २
जराबोध तद्विद्धि विशेविशे यज्ञियाय ।

१ २ ३ १ २ ३ २
स्तोमश् रुद्राय दृशीकम् ॥ * १ * ॥

ऋ० शनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ जरा-
बोधेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'जराबोध' !
जरया स्तुत्या बोध्यमान ! हे अग्ने ! 'विशे विशे' तत्तदयज-
मानरूपप्रजातुग्रहार्थं 'यज्ञियाय' यज्ञसम्बन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं
'तद्' देवयजनं 'विद्धि' प्रविश । यजमानोऽपि 'रुद्राय'
क्रूरायाग्नये तुभ्यम् । कीदृशम् ? 'दृशीकम्' दर्शनीयं समी-
चीनं 'स्तोम' स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एषं व्याख्या-
तवान्, 'जरा स्तुतिः जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध, तथा

बोधयितरिति वा, तद्विविद्धि तत् कुरु, मनुष्यस्य मनुष्यस्य
यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् (निरु० दे० अ० १०),
इति ॥ १ ॥

१ ६ २१ १ २ २ २ १ २ २ २
स नो महा॒ अ॒नि॒मा॒नो धूम॑केतुः पुरु॒चन्द्रः ।

१ १ २२
धिये वाजाय हि॒न्वतु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सः' अग्निः 'नः' अस्मान् 'धिये' कर्मणे
'वाजाय' अत्राय च 'हिन्वतु' प्रीणयतु । कीदृशः ? 'महान्'
सहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ गुणाधिकः "अनि-
मानः" न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नज्जुभ्याम् (६,
२, १०२)', इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निमानवर्जितः अपरि-
च्छिन्न इत्यर्थः, 'धूमकेतुः' बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(८, २, १) धूमेन ज्ञाप्यमानः 'पुरुचन्द्रः' चदि आच्चादने
दौसौ च (भा० प०) अस्मात् 'स्फायितश्चि (उ० २, १३)',
इत्यादिना कर्त्तरि रक्, पुरुधासौ चन्द्रश्च समासान्तोदात्तत्वम्
'इस्त्राच्चन्द्रोत्तरपदे मन्वे (६, १, १५१)', इति सट्, तस्य
युच्चेन शकारः बहुदौसिस्त्वर्थः धिये, "सावेकाचः (६, १,
१६८)", इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । हिन्वतु, हिविः प्रीणनार्थः
"इदितो तुम् धातोः (७, १, ५८)", इति तुम् ॥ २ ॥

१ २१ २ १ २ २ १ २ २ १
स रेवा॒ इव॑ विश्पतिर्दे॒व्यः केतुः॑ शृणोतु नः ।

१ २१ १ २ १ १
उक्थैरग्निर्वृ॒हद्भानुः ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । "सः" "अग्निः" 'उक्थेभिः' स्तोत्रैर्युक्तान्

‘नः’ अस्मदीयान् ‘शृणोतु’ । तत्र दृष्टान्तः, ‘रेवान् इव’ यथा धनवान् राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति, तद्वत् एतत्तदोः (६, १, १३२), इति सोर्लोपः) ‘रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’, इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम्, ‘आद्गुणः (६, १, ८७)’, “छन्द-
सौरः (८, २, १५)”; इति मतुपो वत्वम् ‘रिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् (६, १, १७६ वा०)’, इति मतुप उदात्त-
त्वम् । कौटुम्भः ? ‘विश्वपतिः’ “परादिच्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)”, इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् प्रजापालकः ‘दैव्यः’ देवानां सम्बन्धी अग्निर्वै देवानां होता, इति श्रुत्यन्तरान् ‘केतुः’ दूतवत्
घ्रापकः ‘अग्निर्वै देवानां दूत आसीत्’, इति श्रुतेः ‘बृहद्भानुः’
वहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) प्रौढरश्मिः ॥३॥ [३]

१२ ११ २२ १२ १ १ २
तदो गाय सुते सचा पुरुङ्गताय सत्वने ।

२४ १ २ १ १ २
शं यद्गवे न शाकिने ॥ * १ * ॥

ऋ० शंयुः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तद्दोर्गायेति
दृष्ट्यात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतारः ! ‘वः’ यूयं
“सुते” अभिपुत्रे सोमि सति ‘पुरुङ्गताय’ बहुभिर्यजमानैराङ्ग-
तायं “सत्वने” शत्रूणां सादयित्रे यद्वा, धनानां सनित्रे दात्रे
इन्द्राय ‘तत्’ स्तोत्रं ‘सचा’ सच्च संहता भूत्वा “गाय” गायत
“यत्” स्तोत्रं “शाकिने” शक्तिमते इन्द्राय ‘शं’ सुखकरं
भवति । ‘गवे न’ यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ २ १ १ २ १ १ १ १ १ १ २
न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः ।

२ ३ २ ३ २ १ २

यत्सीमुपश्रवद्भिः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वसुः' वासयिता स इन्द्रः "गोमतः" बहु-
भिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अन्नस्य बलस्य वा 'दानं' प्रदानं 'न
घ' न खलु 'नियमते' नियच्छति उपरतं करोति 'यद्' यदि
"सीं" अयम् 'गिरः' अस्मदीयाः स्तुतीः 'उपश्रवत्' उपश्रु-
यात् स्तोत्रं श्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ १ २ ७

३ १

२ २

३ १

२ २

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहागमत् ।

१ २ ३ १ २

शचीभिरप नो वरत् ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । 'कुवित्सस्य' कुवित् बहुशः स्यति दिनस्तीति
कुवित्सो नाम कथित् तस्य स्वभूतं 'गोमन्तं' बहुभिर्गोभिर्युक्तं
'व्रजं' गोष्ठं 'दस्युहा' दस्युनामुपश्रपयित्वा इन्ता इन्द्रः
'प्रागमत्' प्रकर्षेण गच्छति । 'हि' यस्मात् "शचीभिः" आत्मीयैः
कर्षभिः प्रजाभिर्वा 'नः' अस्माकं ता गाः 'अप वरत्' निगू-
दास्ता अपाहृणीत् ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरादित्यस्य अष्टमप्रपाठस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

३ २ ७

३ १

३

३ १

२ २

३ २

द्वदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रैधा नि दधे पद्मम् ।

१ २

३ १

समूढमस्य पाप्सुले ॥ * १ * ॥

अथ द्वितीयखण्डे—अथेदं विष्णुरिति पट्टचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘विष्णुः’ त्रिविक्रमावतारधारी “इदं” प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य ‘विचक्रमे’ विशेषेण क्रमणं कृतवान् तदा ‘त्रेधा’ त्रिभिः प्रकारैः ‘पदं नि दधे’ स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । “अस्य” विष्णोः ‘पांसुले’ धूलियुक्ते पादस्थाने ‘समूढम्’ इदं सर्वं जगत्, सम्यगन्तर्भूतम् सेयसृग् यास्केनैवं व्याख्याता, “विष्णुः विशतेर्वा व्यथोतेर्वा” यदिदं किञ्च तद् विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवोति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्वीर्णवाभः । समूढमस्य पांसुलेऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते अपि वोपमार्थे स्यात् समूढस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शिरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा (निर० दे० ६, १८), इति ॥ १ ॥

१ २ ३१ २८ ३ १ २ ३ १ २९
वीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

२३ १२ ११२
अतो धर्माणि धारयन् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “अदाभ्यः” केनापि हिंसितुमशक्यः दमेः “ऋहलोर्णत् (३, १, १२४)”, इति खत्, नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २) केनापि हिंसितुमशक्यः ‘गोपाः’ सर्वस्य जगतः रक्षकः “विष्णुः” पृथिव्यादिस्थानेषु अत एतेषु ‘वीणि’ ‘पदा’ पदानि “वि चक्रमे” । किङ्कुर्वन् ? ‘धर्माणि’ अग्निहोवादीनि “धारयन्” शपः पिप्त्वादिनुदात्तत्वम् (३, १, ४) गतुय लसार्वधातुकस्वरणे (३, १, १६८) णिच एव स्वरः शिष्यते पोषयन् ॥ २ ॥

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २
विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यन्ते ।

१ २ २ १ १ १ २
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विगादयः ! “विष्णोः” “कर्माणि” पालनादीनि “पश्यत” ‘यतः’ यैः कर्मभिः “व्रतानि” अग्निहोत्रादीनि ‘पश्यसे’ सर्वो यजमानः स्पष्टवान् स्वस बाधनसर्गनयोः (भ्वा० उ०), लिटि द्विभावे, “शपूर्वाः खयः (७, ४, ६१)”, इति प्रकारः शिथ्यते सकारो लुप्यते, यद्दृत्तयोगादनिघातः (८, १, ६६) विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशः विष्णुः “इन्द्रस्य” ‘युज्यः’ योग्यः युजेर्बाहुलकात् क्यप् (१, १, १२१), कित्वाद् गुणाभावः (१, १, ५), क्यपः पिच्चात् अनुदात्तत्वम् (३, १, ४), धातुस्वरः (६, १, १६२) अनुकूलः सखा भवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं च “त्वष्टा हतपुत्रः इत्यनुवाके ‘अथ-वैतर्हि’ विष्णुरित्वादि बहुना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया ग्रामनन्ति ॥३॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

२ २ २ २ २ २ २
दिवीव चक्षुराततम् ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । ‘सूरयः’ विद्वांसः ऋत्विगादयः ‘विष्णोः’ सम्बन्धि ‘परमम्’ उत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रमिदं “पद” स्थानं शास्त्र-दृष्ट्या “सदा” “सर्वकान्य (५, ६, १५)”, इति दामत्ययः, “सर्वस्य सोऽन्यतरथां दि (५, ३, ६)”, इति सर्वशब्दस्य स-भावः अत्यवेनाद्युदात्तत्वम् सर्वदेत्यर्थः ‘पश्यन्ति’ । तत्र

दृष्टान्तः, “दिवि इव” ‘जङ्गि दम् (६, १, १७१)’, इत्यादिना विभक्तोरुदात्तत्वम्, इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (२, ४, ७१ वा०)’, इति, तदेव शिष्यते आकाशे यथा ‘आत-
तम्’ तन्नोते: कर्मणि क्तः, ‘यस्य विभाषा (७, २, १५)’, इति इट्प्रतिषेधः, ‘अनुदात्तोपदेश (६, ४, ३७)’, इत्यादिना न-
लोपः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६, २, १३८) प्राप्ते “गतिरन-
न्तरः (६, २, ४८)”, इति गतेरुदात्तत्वम् सर्वतः षुसृतं चक्षु-
र्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ ४ ॥

१ २२ २ १ २ ३ २ १ १ २
तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्वते ।

२ १ १ २ १ २ ३ १
विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ * ५ * ॥

अथ पञ्चमी । पूर्वोक्तं “विष्णोः” “यत्” “परमं पदम्”
अस्ति, “तत्” षट् विप्रासः “आञ्जसिरसुक् (७, १, ५०) मेषा-
विनः “समिन्वते” सम्यग् दीपयन्ति । कीदृशः ? ‘विपन्यवः’
स्तुत्यर्थस्य पनेर्वाङ्गुलक औष्णादिको युप्रत्ययः, तत्र प्रत्ययस्वरः
(३, १, ३) विशिषेण स्तोतारः ‘जागृवांसः’ जागृ निद्राचये
(अदा० प०), लिटः क्तम्, क्रादिनियमात् प्राप्तस्येटो ‘वस्वेका-
जाद् घसाम् (७, २, ६७)’, इति नियमान्निवृत्तिः गृह्यार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागृक्का इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अतो देवा अबन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रामे ।

१ २ ३ १ २ ३
पृथिव्या अधि सानवि ॥ * ६ * ॥ [५]

अथ पठो । 'विष्णुः' परमेश्वरः पृथिव्याः अस्मात् भूपदे-
 यात् 'अधिसानवि' समुच्छ्रिते अधिके देशे स्वर्गादिलोके
 'विचक्रमे' विविधं पादक्रमणं कृतवान् विशेषेण वर्त्तते, अतः
 'अस्मात् पृथिवोदेशात् 'नः' अस्मान् 'देवाः' विष्णुसुखाः
 'अवन्तु' पापाच्छत्रोर्वा रक्षन्तु इत्यर्थः ॥ ६ ॥ [५]

१ २२ ३ १ २ ३ २७ ३ १ २२
 सो षु त्वा वाघतश्च नारे अस्मद्भि रीरमन् ।

२ १ २ २ १ २ ३ १
 आरात्ताहा सधमादं न आ

२ ३ २ ३ १ २२
 गहीह वा सन्नप श्रुधि ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ मोषुत्विति
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वा
 'वाघतश्च न' ऋत्विजोऽप्येते 'अस्मद्' अस्मत्तः 'आरे' दूर 'मा
 निरीरमन्' न नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् 'आरात्ताहा' दूरे-
 ऽपि वर्त्तमानः 'नः' अस्मदीयं 'सधमादं' यज्ञम् 'आ गही'
 आगच्छ 'इह वा' अत्रापि वा 'सन्' विश्वमानः 'उप श्रुधि'
 अस्मदीय स्तोत्रम् उपशृणु ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ २७
 इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते

३ २ ३ २३ ३ १ २
 सचा मधौ न मज्ज आसते ।

२ १ १ २ ३ २ २ १
 इन्द्रे कामं जरितारो वसू-

२३ २३ २४ ३ १ २
यवो रथे न पादमा दधुः ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'ते' त्वदर्थं 'सुते' अभिपुते सोमे ।
'ब्रह्मलतः' स्तोत्रलतः ऋत्विजः 'मधौ' न' मधुनीव 'मच्चः'
मक्षिकाः 'सचा' सह 'आसते' उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः,
'वसूयवः' धनकामाः 'जरितारः' स्तोतारः 'कामम्' इष्टम्
'इन्द्रे' 'रथे न पादं' रथे पादमिव 'आ दधुः' समर्पयन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥ [६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूपत

१ २ ३ १ २
स्तोतुर्मेधा असृचत ॥ * १ * ॥

ऋ० आयुः । ऋ० प्रगाथः । दे० सोमः । अथास्तावीति
प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । स 'इन्द्रः' 'अस्तावि'
अस्रदीयेः स्तोत्रैः ऋत्विग्भिर्यां स्तुयते 'इन्द्राय' 'पूर्व्यम्'
अनादित्वात् पूर्वस्मिन् भवं 'मन्म' मननीयं 'ब्रह्म' स्तोत्रं वेदं
वा 'वोचत' । हे ऋत्विजः ! यूयं पठत किञ्च 'पूर्वीः' पूर्वका-
लीनाः 'ऋतस्य' यज्ञस्य सम्बन्धिन्यः 'बृहतीः' बृहतीच्छन्दस्काः
बृहत्त्वामानि वा 'अनूपत' स्तुवत पठतेत्यर्थः । 'स्तोतुः' मम
'मेधाः' एवंविधाः प्रज्ञाविशेषाः 'असृचत' ऋत्विग्भिः विसृज्य-
ताम् यद्वा, इन्द्ररेण ॥ १ ॥

१४ १ १ २ १ १ १
समिन्द्री राथो बृहतीरधू-

२ २ ३ २४ १ २
नुत.सं चोणी समुःसूर्यम् ।

२ ३ २ २ १ २ २ १ २२
सध् शुक्रासः शुचयः सं गवा-

३ २ ३ १ २
शिरः सोमा इन्द्रममन्दिपुः ॥ * २ * ॥ [७]

अथ द्वितीया । स 'इन्द्रः' 'वृहतीः' महान्ति 'रायः'
धनानि अन्नानि वा 'समधूनुत' मां प्रापयत्वित्यर्थः; धूञ् कम्पने
(क्रा० उ०) धातूनामनेकार्थत्वात् । किञ्च 'चोणीः' भूमिः
'सम्' अधूनुत मां सम्यक् प्रापयन्तु । अपिच 'सूर्यम्' सूर्य-
सदृशी दौषि 'सम्' अधूनुत । 'शुचयः' निर्मलाः 'शुक्रासः'
शुक्रयुक्ताः इन्द्रं 'सम्' अमन्दिपुः' हर्षयन्ति । किञ्च 'गवाशिरः'
गोशयणाः सञ्चिताः इन्द्र सममन्दिपुः द्रष्टवन्त इत्यर्थः ॥२॥ [७]

१ २ ३ १ २ ३ २ २२
इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे ॥ * १ * ॥

ऋ० अश्वरीपः ऋजिष्वाः वा । ऋ० अनुष्टुप् । दे० सोमः ।
अथेन्द्रायसोमपातवे इति वृत्रघ्ने चतुर्थे मूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
इ 'सोम ।' 'वृत्रघ्ने' वृषस्य इन्त्वे इन्द्राय पष्ठर्धे चतुर्थी (२,
३, ६२ पा०) इन्द्रस्य 'पातवे' पानार्थं 'परि पिच्यसे' परितः
पात्रेषु सिच्यसे वसतीवरीभिर्या । किञ्च 'दक्षिणावते'
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्धते, 'वीराय' वीर्ययुक्तायेन्द्रार्थं
इतीपि दातुं "सदनासदे" यज्ञमङ्गं सोदत्तं, 'नरे' मनुष्याय
यज्ञमानाय तस्य फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥ १ ३

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तष् सखायः पुरुषुचं वयं यूयं च सूरयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अश्याम वाजगन्धष् सनेम वाजपस्व्यम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'सखायः' ! स्तोतारः ! 'सूरयः' प्रज्ञावन्तः 'यूयं वयश्च' यजमानाः 'पुरुषुचं' बहुदीप्तिं 'वाजगन्ध' बलकरसाधुगन्धोपेतं तत्र भवं सोमम् 'अश्याम' अश्रवाम पिवेम । किञ्च 'वाजपस्व्यम्' अन्नयुक्तागृहसहितम् यद्वा, बलकरं सोमं 'सनेम' सम्भजेमहि सोमेन बलागृहवादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

परि त्यष् हर्यतष् हरिं० ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया ।—इतीयन्तृक् पूर्वमेव (छ० आ० ६, २, १, ८ (१ भा० ३०८ पृ०) = उ० आ० ५, २, १८, १ (२ भा० ७०३ पृ०) व्याख्याता ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

कस्तमिन्द्र त्वा वसो मर्त्यो० ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ कस्तमिन्द्रेति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । कस्तम् श्लृचः प्रतीकम्, तस्यादितो व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यं १४८ पृष्ठायाम् ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

मघोनः स्या वृचइत्येषु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

१ २ १ २ १ २
तव प्रणीती हृद्यंश्च सूरि-

१ १ २ १ २
भिर्विष्वा तरेम दुरिता ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'मघोनः' धनवतः 'तव' त्वदर्थं 'प्रिया' प्रियाणि 'वसु' वसूनि हविर्लक्षणानि धनानि 'ये' जनाः 'ददति' प्रयच्छन्ति तान् जनान् 'वृत्रहृत्येषु' यज्ञेषु सङ्ग्रानेषु वा 'चोदय' प्रेरय । हे "हृद्यंश्च" ! हरिनामकाश्वनिन्द्र ! तव 'प्रणीती' प्रणीत्या प्रणयनेन 'सूरिभिः' स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्द्धम् 'विष्वा' विष्वाणि 'दुरिता' ; दुरितानि 'तरेम' तीर्षा भवेम ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्धिकस्य अष्टमप्रपाठस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
एदु मधोर्मदिन्तरम् सिञ्चाध्वर्यो अन्धसः ।

२ २ ७ १ १ २ २ ३ १ २
एवा हि वीर स्तवते सदावृधः ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वमनाः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृतीय-
खण्डे—एदुमधोरिति त्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे "अध्वर्यो" ! अध्वरस्य नेतः । ऋत्विक् ! "मधोः" मदकरस्य
'अन्धसः' सोमलक्षणस्यान्नस्य "मदिन्तरम्" अत्यर्थे मादयित्-
तमं सोमरसमेव 'आ सिञ्च' इन्द्रार्थमाभिसुख्येन घर । "इत्"
"उ", इत्यवधारणे । 'वीरः' 'समर्थः सदावृधः' सर्वदा हविर्भि-
र्यहेनीयः यदा, मर्यदा स्वल्पस्य वहेकः अयम् 'एव' इन्द्रः

‘स्तवते हि’ स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु । अतः कारणात्
स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्य इति शेषः । तस्मादासिञ्चेति पूर्वेषु
सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र स्यात्हरीणां न किष्टे पूर्व्यस्तुतिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २
उदानंशु शवसा न भन्दना ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘हरीणां स्यातः’ ! हरिनामकानामश्वाना-
नामधिष्ठातः ! यद्वा, हरिनामकैरश्वैः प्रापयितः ! ‘इन्द्र !’ ‘ते’
त्वदीयां ‘पूर्व्यस्तुतिं’ पूर्वैश्चिरन्तनैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम्-उप-
लक्षणम् इदानीन्तनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं-‘न किः’ न कश्चित्
‘शवसा’ बलेन ‘उदानंशु’, सम्यग् व्याप्नोति अशू व्याप्ती (स्वा०
आ०) अस्मात्किञ्चिद् ‘अश्रोतेषु (७, ४, ७२)’, इति-नुद्, इन्द्रसो
द्वितीयो-नुडागमः कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किञ्च ‘भन्दना’
सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन-स्तुत्या वा त्वदीयां
स्तुतिं न कश्चिदतिक्रामति, त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो-वा
अन्यो-नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तं वो वाजानां पतिमह्वमहि शवस्यवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । ‘अप्रायुभिः’ कर्मसु अप्रमादात्प्रत्ययुक्तैः
अथवा अप्रमत्ता एकत्र-स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति कर्म प्रारभ्य
नान्यं देयं गच्छन्तीत्यर्थः एवंविधमनुष्ययुक्तैः ‘यज्ञेभिः’ यज्ञैः

एतादृशमनुष्यैर्यज्ञे च 'वावृधेन्यम्' वर्द्धनीयं 'वाजानाम्' अन्नानां
 'पति' स्वामिनं 'वः' यष्टृयष्टव्यसम्बन्धेन युष्मदीय 'तं' तादृ-
 शम् इन्द्रम् "अवस्यवः" वयमन्नकामाः सन्तः "अहमहि"
 आह्वयामः ह्वयतेर्लुङि बहुलञ्छन्दसि (६, १, ३४), इति
 सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥ [१०]

१ १ ३४ २२ २ १ २ २ २ २ २ २
 तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे !

३ २ २ १ २
 देवत्रा हव्यमूहिपे ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः । ऋ० ककुप् । दे० अग्निः । अथं तद्गूर्धयति
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतः ! 'तं'
 प्रसिद्धमग्निं 'गूर्धय' स्तुहि गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३,
 १४, ५) कौटुशम् ? 'स्वर्णरं' सर्वस्य नेतारं सर्वैर्यजमानैः नेतव्यं
 वा, अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारं 'देवासः' दीव्यन्ति 'स्तुव-
 न्तीति देवा ऋत्विजः 'देवं' दानादिगुणयुक्तम् 'अरतिम्' अर्थं
 स्वामिनं यदा, अभिप्राप्तव्यं द्रव्यं 'दधन्विरे' धन्वन्ति गच्छन्ति
 स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति, धविर्गत्यर्थः (भा० प०) अथ प्रत्यक्ष-
 स्तुतिः, 'देवत्रा' देवेषु मध्ये यदा, 'देवमनुष्य (५, ३, १० वा०),
 इत्यादिना द्वितीयार्थे वाप्रत्ययः देवानित्यर्थः 'हव्यं' पुरोडा-
 यादिलक्षणं हविः 'घा' आभिसुख्येन 'ऊहिपे' हे अग्ने !
 अभितः प्रापयसि वहेर्लिङि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।

'ऊहिपे', 'ऊहिरे', इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ १
 विभूतरातिं विप्र चित्र-

२ १ १ १ १ १ १ १
 शोचिपमग्निमीडिष्व यन्तुरम् ।

१ १ २ १ २
अस्य मेधस्य सोम्यस्य

२ १ २ १ १ २ १ २
सोभरे प्रेमध्वराय पूर्व्यम् ॥ * २ * ॥ [११]

अथ द्वितीया । ऋषिरात्मानं सम्बोध्य/स्तुतौ प्रेरयति, हे
'विप्र' ! मेधाविन् ! 'सोभरे' एतत्सूक्तक ! ऋषे ! 'अध्वराय'
यागार्घ्यम् 'ईम्' अग्निं 'प्रेडिष्व' प्रकर्षेण स्तुहि । कौटुशम् ?
'विभूतराति' व्यासधनं प्रभूतदानं वा, 'चित्रशीचिष'
चायनीयतेजस्क विचित्रदीप्तिक वा "सोमस्य" सोमसाध्यस्य
"अस्य मेधस्य" 'यन्तुर' नियन्तारं 'पूर्व्य' चिरन्तनमिति
॥ २ ॥ [११]

१ २ १ १ २ २ १ १ २ २ १ २
आ सोम स्वानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

२ १ २ १ २ १ २ २ १
जनो न पुरि चम्बोर्विश-

१ १ २ १ २
हरिः सदो वनेषु दध्रिषे ॥ * १ * ॥

ऋ० भौम अद्रिः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथासोमस्त्वान
इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम !'
'अद्रिभिः' प्रावभिः 'स्वानः' अभिपूयमाणः त्वम् 'अव्यया'
अविमयानि 'वाराण्य' बालानि दद्यापवित्राणि "तिरः" कुर्वन्
व्यवधायकानि कुर्वाणः धन् "आ" पयस्व इति शेषः । 'हरिः'
हरितवर्णः स सोमः 'चम्बो' अधिपवणफलकयोः उपरि-
स्थिते कलशे "वियत्" प्रवियति । तत्र दृष्टान्तः, 'जनो न'

यथा जनः 'पुरि' पुरे प्रविशति स त्वं 'वनेषु' काष्ठनिर्मितेषु
पात्रेषु वसतीवरीषु वा "सदः" स्थानं "दधिपे" करोषि ।

'दधिपे', 'दधिपः', इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३
स मामृजे तिरो अण्वानि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
मेथ्यो मीढ्वात्सप्तिर्न वाजयुः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
अनुमाद्यः पवमानो मनौ-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
षिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋत्विभिः ॥ * २ * ॥ [१२]

अथ द्वितीया । "वाजयुः" अन्नकामः "अण्वानि" अणूनि
सूक्ष्माणि "मेथ्यः" मेथ्या अवेः रोमाणि चित्राणि 'तिरः'
कुर्वन् 'सः' सोमः "मामृजे" परिशोधयते अलङ्घियते वा । तत्र
दृष्टान्तः, 'मीढ्वान्' सेचनसमर्थः 'सप्तिः न' अश्व इव, अश्वो
यथा सङ्ग्रामोऽलङ्घियते तद्वत् । कीदृशः ? 'अनुमाद्यः' अनुसो-
दनौयः सर्वैः 'पवमानः' मनौषिभिर्ऋत्विग्भिः पूयमानः,
तथा, 'ऋत्विभिः' 'छन्दसि वनिषी (५, २, १२२ वा०)',
इति, वनिष् । स्तुतिमद्भिर्विप्रेर्मेधाविभिः अभिष्टुतः, मृत्यते
॥ २ ॥ [१२]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
ययमेनमिदा ह्योऽपीपिमेह वच्चिणम्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
तस्मा उ अद्य सवने सुतं

३२ ३१ २ ३२
भरा नूनं भूपत श्रुते ॥ * १ * ॥

ऋ० कलिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ वयमेनमि-
दाद्य इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'वयं' यज-
मानाः 'एनम्' इन्द्रं 'वञ्चिणं' "इदां" इदानीं "द्याः" अतीति-
ऽङ्गि 'इह' अत्र अहर्गणे 'अपीपेम' आम्षाययाम सोमेन
'तस्मात्' तस्मै एव 'अद्य' अत्र सवने सङ्गामार्थं सुपां सुलुमि-
त्यादिना श्रेः आदेशः 'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'भर' आहर
'नूनम्' इदानीं 'श्रुते' स्तोत्रे श्रुते सति 'आ भूपतः' आभवतुः
अध्वर्यादीनागच्छतु ॥ १ ॥

१२ ३१ २३
वृकश्चिदस्य वारण उरा-

२ ३२ ३१ २
मथिरा वयुनेषु भूपति ।

२४ ३ १ २ २ २४
सेमं न स्तोमं जुजुषाण आ

३१ ३ २ ३१ २ ३ २
गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ * २ * ॥ [२३]

अथ द्वितीया । 'वृकश्चित्' स्तोत्रोऽपि 'वारणः' वारयिता
सर्वस्व सद्यपि "उरामधिः" शत्रूणां मार्गं गच्छतां मथिता-
सद्यपि 'अस्य' इन्द्रस्य 'वयुनेषु' मार्गेषु प्रक्षानेषु वा 'आ
भूपति' आनुकूल्यमेव भजते अतीव हिंस्रोऽपि इन्द्रस्यानुकूलो
भवतीत्यर्थः । यदा, अस्येति कर्मणि षष्ठी (३, १, ८५) अमु-
मिन्द्रम् उक्तरूपः वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेष्वभूपति । हे इन्द्र !

स त्वमिमं "नः" अस्मदीयं सोमं स्तोत्रं च 'लुलुपाणः'
 सेवमानः सन् 'चित्रया' चायनीयया नानाविधफलरूपया
 'धिया' युक्तः सन् 'प्रागहि' प्रागच्छ ॥२॥ [१३]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषयः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 तद्वां चिति प्र वीर्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नीः । अथे-
 न्द्राग्नीरोचनेति वृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 'इन्द्राग्नी । 'दिवः रोचना' स्वर्गस्य रोचको प्रकाशको युवां
 'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'परि भूषयः' परितः सर्वतः अलङ्कृतौ भवयः ।
 शत्रून् पराजित्य सर्वतो विजयमानो वर्त्तथे । 'वां' युवयोः
 'वीर्यं' सामर्थ्यमेव 'तत्' तादृशं सङ्ग्रामविजयं "प्रचेति" प्रका-
 र्णेण प्रापयति यद्वा, युवां "वाजेषु" सङ्ग्रामेषु परिभूषयः शत्रून्
 परिभवयः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 इन्द्राग्नी अपसस्परि० ॥ * २ * ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 इन्द्राग्नी तविपाणि वां० ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथेति द्वितीया, अथेति तृतीया । तयोर्ऋचोः पतीके ।
 तयोर्व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् [८४८५० । ८५०५० ॥२, ३० [१४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 क ईं वेद सुते सचा० ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः मेधातिथिः वा । छ० वृहती । दे० इन्द्रः ।

अथ कर्त्तव्येति दृष्टान्तकं यष्टं सूक्तम्, तत्र प्रथमायाः, इति ऋचः प्रतीकम् । तस्यादितो व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् १५७ पृ० ॥१॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
न किष्ट्वा नि यमदा सुते

३ २ १ २ २ १ २
गमो महाश्वरस्थोजसा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “मृगः” शत्रूणामन्येषकः ‘वारणः’ गजः ‘दाना’ मदजलानीव ‘पुरुत्रा’ बहुपु यज्ञेषु ‘चरथं’ चरणशीलं ‘मदं’ ‘दधे’ इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः, हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “न किः नियमत्” न कचिन्नियच्छति “सुते” अभिपुते सीमे ‘आ गमः’ आगच्छ । ‘महान्’ पूज्यः ‘नः’ त्वम् “शोजसा” बलेन सर्वतः ‘चरसि’ गच्छसि ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ १ २ ३ १ २

य उग्रः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

१ २ ३ १ २ १ २ २ २ २
यदि स्तोतुर्मघवा शृणव-

२ ३ १ २ १ १ २

इवं नन्द्रो योषत्या गमत् ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । ‘यः’ “उग्रः” उद्गोर्णबलः शोजस्त्री वा ‘सन्’ भवन् ‘सनिष्टृतः’ शत्रुभिरविस्तीर्णः ‘स्थिरः’ अचलः ‘रणाय’ युदाय ‘संस्कृतः’ शस्त्रैरलङ्कृतः सीमैर्वा संस्कृतः सः ‘इन्द्रः’ ‘मघवा’ धनवान् ‘यदि’ ‘स्तोतुः’ ‘इवम्’ पाद्मानं ‘शृणवन्’

शृणोति तर्ह्यन्वत्र 'न योपति' न गच्छति किन्तु "आ गमत्
तत्रैवागच्छति ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरापथस्य अष्टादशोऽध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २
पवमाना असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्द्रवः ।

३ १ २ २ ३ १ २
अभि विश्वानि काव्या ॥ * १ * ॥

ऋ० निधुविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थः
खण्डे, पवमाना असृक्षतेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । "शुक्रासः" उज्वलाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः "पवमानाः"
पूयमानाः सोमाः 'विश्वा' विश्वानि "काव्या" काव्यानि
स्तोत्राणि 'अभि असृक्षत' ऋत्विग्भिरभितः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २
पवमाना दिवस्पथ्यन्तरिचादसृक्षत ।

३ २ ३ ३ १ २
पृथिव्या अधि सानवि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "पवमानाः" पूयमानाः सोमाः "दिवः"
दुलोकादन्तरिचाच्च 'पृथिव्याः' भूम्याः 'अधि सानवि' समु-
च्छिते देशे देवयजने 'पथ्यसृक्षत' सृज्यन्ते ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
पवमानास आशवः शुभ्रा असृद्यमिन्द्रवः ।

२३ २३ २३ १ २
घ्नन्ती विप्रवा अप द्विपः ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । 'आशवः' शीघ्राः 'शुभ्राः' शोभनाः 'यव-
मानासः' यवमानाः 'इन्दवः' दीप्ताः सोमाः "विष्वाः" सर्वान्
'द्विपः' द्वेष्टुन् शत्रून् 'अप घ्नन्तः' मारयन्तः 'असृश्रम्' सृज्यन्ते
॥ ३ ॥ [१६]

३ १ २ २ १ २ ३ २ २ १ २
तोशा ह्रवहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

३ १ २ २ १ २
इन्द्राग्नी वाजसातमा ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नीः । अथ
तोशाह्रवहणेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'तोशा'
शत्रूणां वाधकौ 'ह्रवहणा' ह्रवस्य पापस्य हन्तारी "सजि-
त्वाना" समानजेतारी परस्परपेक्षया जयशीलौ 'अपराजिता'
केनाप्यतिरस्कृता 'वाजसातमा' अन्नस्य अतिशयेन दातारी
'इन्द्राग्नी' युवां 'हुवे' इह कर्मणि सोमपानार्थमहमात्र-
यामि ॥ १ ॥

१ २ २ १ २
प्र वामर्चन्त्युक्थिनः० ॥ * २ * ॥

१ २ २ १ २
इन्द्राग्नी नवतिं पुरः ॥ * ३ * ॥ [१७]

अथ 'प्रवामर्चन्तु', इति द्वितीया । अथ इन्द्राग्नीनवति-
म्पुरा इति तृतीया । इत्येतावृचोः प्रतीके । तयोरादितो
ध्यास्यानमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ८४८ पृ० ॥ २ ॥ ३ ॥ [१७]

१२ १ १२ २ १२

उप त्वा रखसन्दृशं प्रयसन्तः सहस्कृत ।

१२ २ २ २ १२

अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० वैश्वानरः । अथोप-
त्वारखसन्दृशमिति द्विचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे 'सहस्कृत' । सहसा बलेनोत्पन्न ! 'प्रयसन्तः' इविलक्षणान्न-
यन्तो वयं 'रखसन्दृशं' रमणीयं सन्दर्शनम् स्तोतव्य सन्दर्शनं
वा 'त्वा' त्वाम् "उप" प्रति 'गिरः' स्तुतीः 'ससृज्महे' विसृ-
जाम उच्चारयाम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१२३ १ २२ २२ १२२ १२ २२

उप छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् ।

२ २ १२

अग्ने हिरण्यसन्दृशः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'हिरण्यसन्दृशः' हिरण्यवद्र-
मणीयतेजसः हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा 'घृणेः' दीप्तस्य 'ते'
तव 'शर्म' शरणम् आश्रयणं सुखं वा 'उप अगन्म' उपग-
च्छामः । तत्र दृष्टान्तः, 'छायामिव' यथा घर्मात्ताः सुसुन्तस-
श्चायामुपागच्छन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२ २१ २ २ २ १ २१ १ २२

य उग्र इव शर्य्याहा तिग्मशृङ्गो न वध्सगः ।

२ २ १२ २ १ २

अग्ने पुरो रुरोजिध ॥ * ३ * ॥ [१८]

अथ तृतीया । "यः" अग्निः 'उग्र इव' उद्गूर्णवन्तः 'धन्वीव'

‘अर्थेहा’ अर्थेर्वाणैः शत्रूणां इन्ता ‘तिग्मशृङ्गो न वंसगः’
तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिर्हृषभ इव हे, अग्ने ! स त्वं “पुरः”
आसुरीस्त्रिषः पुरीः ‘रुरोजिय’ भग्नवानसि ‘रुद्रो वा एषः
यदग्निः’, इति श्रुतेः, रुद्रकृतमपि, त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवे-
त्यग्निः स्तूयते । यद्वा, त्रिपुरदहनसाधनभूते वाणे अग्नेरनी-
कत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि भग्नवानित्युच्यते । “देवासुरा वा
एष लोकेषु समययत”, इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम्
॥ ३ ॥ [१८]

१ १ २ १ २ २ २ २ १ २ ३ १ २
ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।

१ २ १ २ १
अजस्रं धर्ममीमहे ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० वैश्वानरः । अथ ऋता-
वानं वैश्वानरमिति षड्चात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
अग्ने ! ‘ऋतावानं’ यज्ञवन्तं सत्यवन्तम् ‘ऋतस्य’ सत्यस्य यज्ञस्य
वा सम्बन्धिनं ‘वैश्वानरं’ विश्वेषां नराणां हितकारिणं ‘ज्योतिष-
स्पतिं’ ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् ‘अजस्रम्’ अनादित्वा-
दविच्छिन्नं ‘धर्मं’ दीप्तं वैश्वानराख्यं त्वाम् “इमहे” अभीष्टं
याचामहे ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २
य इदं प्रतिपप्रथे यज्ञस्य स्वरुत्तिरन् ।

१ १ २ २
ऋतूनुत्सृजते वशी ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यः’ अग्निः ‘इदं’ जगत् ‘यज्ञस्य’ यत्तु-

छीयमानस्य यागस्य 'स्रः' सर्वं विघ्नम् 'उत्तिरन्' उत्तारयन्
 यद्वा, 'स्रः' स्वर्गफलसम्बन्धि महाफलम् 'उत्तिरन्' प्रयच्छन्
 'प्रति पप्रथे' सर्वत्र प्रख्यातो भवति। 'वशी' परमात्मतया जगद्
 वशीकर्त्ता सोऽग्निः "ऋतून्" वसन्तादीन् "उत्सृजते", अनु-
 ष्ठानार्थं सम्यक् सृजति तेषु स्वयमाधीयमानः सन् तदङ्गतया
 वसन्तान् उत्तमान् कुरुत इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।

३ २ ३ ३ १ २
 सम्राडेको वि राजति ॥ * ३ * ॥ [१६]

इति षष्ठमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

अथ तृतीया । "भूतस्य" अतीतकालीनस्य भूतजातस्य
 "भव्यस्य" आगामिनः भविष्यत्कालीनस्य जगतः, 'कामः'
 काम्यमानस्तत् तैः पुरुषैः 'सम्राट्', "एकः" अद्वितीयत्वेन
 'प्रियेषु' आहवनीयादिषु 'धामसु' स्थानेषु यद्वा, विषु, पृथि-
 व्यादिलोकेषु "विराजति" विशेषेण दीप्यते ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चस्य षष्ठादब्राह्मणस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गमवर्तकश्रीवीरबुद्धभूषण-
 सास्त्रान्यपुरस्करेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम-

वेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चस्य षष्ठादब्राह्मणस्य ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्याय आरभ्यते ।

षष्ठमप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २
अग्निः प्रत्नेन जन्मना शुभानस्तन्वाश्स्वाम् ।

२ १ २२
कविर्विप्रेण वावृधे ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र, प्रथमे
खण्डे, अग्निःप्रत्नेनेति द्विचालकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
'कविः' कान्तकर्मा 'अग्निः' 'प्रत्नेन' पुराणेन 'जन्मना' जन-
नीयेन स्तोत्रेण 'स्वां' स्वकीयां 'तन्व' तनुमङ्गं 'शुभानः'
शुभयन् 'विप्रेण' मेधाविना स्तोत्रा 'वावृधे' प्रवृत्तो भवति
॥ १ ॥

२ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
ऊर्जा नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् ।

२ २ ३ १ २ ३ २
अस्मिन् यज्ञे स्वध्वरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'ऊर्जाः' अन्नस्य 'नपातं' पुत्रं 'पावक-
शोचिषं' शोधकदीप्तिमग्निं 'स्वध्वरे' असुरैरत्यन्तमहिंस्येऽस्मिन्
यज्ञे 'आ हुवे' आह्वयामि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा ।

२ १ २ २ ३ १ २
देवैरा सत्सि वर्हिषि ॥ * ३ * ॥ [१]

२ ८ १८ २ १ १
 रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीयां । हे सोम ! “पवमानस्य” चरतः यस्य
 “अस्य” तव “व्रतानि” कर्माणि “दूव्या” दुर्बुद्धिना राक्षसिन
 ‘नाष्टपे’ आधर्षयितुमशक्यानि स “त्वा” त्वां “यः” दुर्बुद्धिः
 शत्रुः “पृतन्यति” योद्धुमिच्छति तं ‘रुज’ बाधेत् ॥ ३ ॥

१ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
 तष् हिन्वन्ति मदच्युतष् हरिं नदीषु वाजिनम् ।
 २ २ १ २ २ २
 इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्थी । “मदच्युतं” मदस्य चावयितारं ‘हरिं’
 हरितवर्णं ‘वाजिनं’ बलिनं ‘मत्सरं’ मदकारं “तम्” “इन्दु”
 सोमं ‘नदीषु’ वसतीवरीषु ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘हिन्वन्ति’ ऋत्विजः
 प्रेरयन्ति ॥ ४ ॥ [२]

१ २ १ २ १ २ २ २ २ २
 आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

१ २ २ २ १ २ २ १ ४
 मा त्वा के चिन्नि येसुरिन्न

१ २ ४ १ १ २ १ १ १ १
 पाणिनोऽति धन्वेव ताष् इहि ॥ * १ * ॥

ऋ० विष्णामित्रः । छ० उडती । दे० इन्द्रः । अथामन्द्रै-
 रिति श्चात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । विष्णामित्रो
 यज्ञार्थमिन्द्रमाश्रयति, हे ‘इन्द्र !’ ‘मन्द्रैः’ मादयिषन्तिः मयूर-

रोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः 'हरिभिः' एतत्सञ्ज्ञकैरखै-
रुपेतस्वम् 'आ याहिः- यत्र' प्रत्यागच्छ । 'केचित्' अपि
जनाः 'त्वा' त्वाम् 'मा नियेसुः' मा नियच्छन्तु गमनप्रतिबन्धं
मा कुर्वन्वित्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः, 'पाणिनी न'
पाशहस्ता व्याधा यथा 'पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् त्वां मा
नियच्छन्त्वेव । किञ्च 'धन्वेव' यथा पान्याः धन्व मरुदेशं
शीघ्रमतिगच्छन्ति, तद्वदागमनप्रतिकारिणः 'तान्' अतीत्य
शीघ्रमागच्छ ॥ १ ॥

३ १ २ ३२ ३२ ३ २ ३२ ३२
ह्रस्वादी वलङ्कृतः पुरां दर्मी अपामजः ।

२ ३ १२ ३ १ २
स्थाता रथस्य ह्य्योरभि-

३ १ २ ३२ ३२ ३ २ ३२
स्वर इन्द्रो दृढा चिदारुजः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । सोऽयमिन्द्रः 'ह्रस्वादः' 'खाह भक्षणे'
(भा० प०), इत्यस्मात् 'कर्मण्यण्' (३,२,१), ऊदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरः (३,२,१३८), ह्रस्वं खादति हिनस्तीति ह्रस्वादः 'वल-
रुजः' रुजो भङ्गे (तु० प०), कर्मण्युपपदे मूलविभुजादि-
त्वात् कप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६,२,१४) इति
द्वितीयाया अलुक, याद्यादिस्वरः (६,२,१४४) आहृषोत्या-
काग्रमिति, वलो मेघः तस्य भङ्गकः ततः 'अपामजः' अज-
गतिज्ञेपणयोः (भा० प०), इत्यस्मात् पचाद्यच् (३,१,१३४),
सिग्लरः (६,१,१६३) मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः 'पुरां'
शत्रुसम्बन्धिनां 'दर्मी' दारकः, तथा 'विष्णुः' त्रिविक्रमावतार-
धारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगत् प्राक्त्वा तिष्ठतीति मन्ववर्षः

तथा 'हृद्योः' अग्रयोः 'अभिस्वरे' अक्षदाभिसुख्येन प्रेरणे
निमित्तभूते सति "रथस्य स्थाता" रथमधिष्ठाता, तथा 'दृढा-
चित्' दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि 'आ रुजः' रुजो भङ्गे
(तु० प०) इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः (३,१,१३५). आ सम-
न्तात् भञ्जको भवति ॥ २ ॥

गम्भीरां उदधीं रिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्रसुगोपा यवसं धेनवो

यथा ऋदं कुल्या इवाशत ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! त्वं "गम्भीरान्" महावकाशान्
'उदधीन्' समुद्रान् उदकैः यथा पोषयसि तद्वत् 'क्रतुं' यज्ञस्य
कर्त्तारम् अमुं यजमानमभिमतफलप्रदानेन 'पुष्यसि' पोष-
यसि । तत्र दृष्टान्तः यथा, "सुगोपाः" समीचीनो गोपालः
"यवसेन" 'गोः' पोषयति तद्वत्, यथा "धेनवः" 'यवसं' वृणा-
दिकम् प्राप्नुवन्ति तद्वत् सोमान् प्राप्नोति, ते च सोमाः
'कुल्याः' लक्ष्मिसरितः "ऋदं" महाजलाग्रयं यथा प्राप्नुवन्ति
तद्वत् 'आशत' व्याप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ [३]

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा

गहि कग्विषु सु सचा पिव ॥ * २ * ॥

अ० देवातिथिः । ऋ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ यथागौरो
 अपाकृतमिति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'गौरः'
 गौरमृगः, 'दृष्यन्' पिपासन् 'अपा' अङ्गिरुदकेः व्यत्ययेनैकवच-
 नम् (३, १, ८५) 'उडिदम् (६, १, १७१)', इत्यादिना विभ-
 क्तेरुदात्तत्वं कृतम् "इरिणं" निस्तृणं तटाकदेशं 'यथा' येन
 प्रकारेण "अवैति" अवगच्छति अवशब्दोऽभिप्रत्यर्थे अभि-
 मुखः सन् शीघ्र गच्छति । तथा 'आपित्वे' वन्मुत्वे 'प्रपित्वे'
 प्राप्ते सति हे इन्द्र ! त्वं 'नः' अस्मान् 'तूयं' त्विप्रनामैतत्
 (निघ० २, १५, ११) शीघ्रम् "आ गच्छि" आगच्छ । आगत्य
 च 'कण्वेषु' कण्वपुत्रेषु अस्मासु 'सचा' सह एकयत्नेनैव विद्यु-
 मानं सर्वं सोमं सुष्ठु 'पिव' ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ १ १ २ १ १
 मन्दन्तु त्वां मधवन्निन्द्रेन्द्वी राधोदेयाय सुन्वते ॥

१ २ २ १ २ ३ १
 आसुष्या सोममपिवद्यमू

१ १ ४ १ १ १ १ १ २

सुतं ज्येष्ठं तद्दधिपे सहः ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे 'मधवन्' ! धनवन्निन्द्र ! 'इन्द्वः' क्लेदनाः
 सोमाः त्वां 'मन्दन्तु' हर्षयन्तु मन्देर्ध्वत्ययेन परस्मैपदम् (३, १,
 ८५) किमर्थम् ? 'सुन्वते' सोमाभिपवन् कुर्वते यजमानाय
 'राधः देयाय' राधसः धनस्य दानार्थं ददातिः 'अचो यत् (३,
 १, ८७)', इति भावे यत्, 'इद्यति (६, ४, ६५)', इतीकारः,
 'यतोऽभावः (६, १, २१३)', इत्याद्युदात्तत्वे कटुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, १२८) । गतुरनुमः (६, १, १०३)', इति सुन्व-

च्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपिच त्वं 'सोमम्' "आमुष्य"
 आभोपणं कृत्वा अदत्तमपि बलादाहृत्य 'अपिदः' पीतवानंसि
 'स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिवत्', इति श्रुतेः । कीदृशं
 सोमं ? 'चनू' चवीरधिपवणफलकयोः 'सुतम्' अभिपुतम् यद्वा,
 चनूभ्यां चमसाभ्यां होतुर्मैत्रावरुणस्य च सस्वन्धिभ्यां संस्कृता-
 भिर्वसतीवरीभिः सुतमभिपुतम् यस्मादेवं तस्मात् कारणात्
 'ज्येष्ठं' प्रशस्यतमं बृहत्तमं वा 'सहः' बलं "दधिपे" हे इन्द्र !
 त्वं धारयसि अतो मदीया अपि सोमास्त्वां मादयन्त्विति
 प्रार्थ्यते ॥ २ ॥ [४]

२ १ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वमङ्ग प्र शंसिशी देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

१ ७ १ १ १
 न त्वदन्यो मघवन्नस्ति

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । एव त्वमङ्गप्रशं-
 सिप इति प्रगायात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अङ्ग, इत्य-
 भिमुष्ठीकारणे "अङ्ग" "शविष्ठ" । बलवत्तमेन्द्र ! 'देवः' द्योत-
 मानस्त्वं "मर्त्यं" मरणधर्माणं त्वां स्तुवन्तं पुरुषं "प्रशंसिपः"
 सम्यक् चनेन स्तुतमिति प्रशसा । हे 'मघवन्' ! धनवन् ! 'इन्द्र !'
 "त्वदन्यः" कश्चित् 'मर्दिता' सुखयिता नास्ति, अतः कार-
 णात् 'ते' तुभ्यम् 'इदं स्तुतिलक्षणं 'वचः' ब्रवीमि उच्चारयानि
 शंसिपः, यंस स्तुती (भा० प०), लेटि, सिप्यङानमः (३, ४,
 ८४) "सिप्यङ्गुलं लेटि (३, १, ३४)", इति विकरणः सिप्,
 तस्यादंघातुकत्वादिङागमः (७, २, ३५) ॥ १ ॥

२ १ १ १ १ १ १ १ १
मा ते राधांसि मा त जतयो

१ १ १ १ १ १ १
वसोऽस्मान् कदा चना दभन् ।

१ १ १ १ १ १ १
विष्वा च न उपमिमोहि मानुष

१ १ १ १ १ १ १
वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ * २ * ॥ [५]

अथ द्वितीया । हे 'वसो' ! वासयितरिन्द्र ! 'ते' तव सम्बन्धीनि राध्नोत्येभिरिति 'राधांसि' भूतानि अस्मात् 'कदाचन' कदाचिदपि 'मा दभन्' मा विनाशयन्तु । तथा 'जतयः' गन्तारः यदा, जतय इत्यत्र वर्णलोपः, धूतयः कम्पयितारः 'ते' त्वदीया मारुतश्च मादभन् । हे 'मानुष' ! मनुष्यहितेन्द्र ! 'चर्षणिभ्यः' मन्त्रद्रष्टृभ्यः 'नः' अस्मभ्यं 'विष्वा' विष्वाणि सर्वाणि 'वसूनि', धनानि च 'आ उपमिमोहि' सर्वत आहृत्य अस्मत्समीपे कुरु, सर्वत्र वर्त्तमानं धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छेत्वर्थः कदा, किं शब्दात् 'सर्वकान्य किं यत्तदः काले दा (५, ३, १५)', इति दाप्रत्ययः । 'किमः कः (७, २, १०३)', इति कादेशः, व्यत्ययेनायुदात्तत्वम् (३, १, ८५) । दभन्, दभ्नु दग्ने, लोड्ये छान्दसे लडि 'यङ्गुलं छन्दसि (२, ४, ७३)', इति विकरणस्य लुक्, 'न माङ् योमे (६, ४, ७४)', इत्यङ्भावः । मिमोहि, माङ्माने शब्दे च (षदा० प०) व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १, ८५), 'जुहोत्यादिभ्यः घुः (२, ४, ७५)', 'भृजामित् (७, ४, ७६)', इत्वभ्यास्यत्वम्, हेडित्वात् 'घुमास्वा (६, ४, ६६)', इतीत्वम् ॥२॥ [५]

इति धामवेदायं प्रथमोऽध्यायः उत्तरार्द्धिकस्य षष्ठमप्रपाठके

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
प्रति ष्या सूनरी जनी व्युच्छन्ती परि स्वसुः ।

२ १ २ १ २
दिवो अदर्शि दुहिता ॥ * १ * ॥

ऋ० पुरुमीढः अजमीढः वा । छ० गायत्री । दे० उपाः ।
अथ द्वितीयखण्डे, प्रतिष्यासूनरीति ढचात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । “स्या” सा प्रसूयमाना, “सूनरी” सुष्टु प्राणिनां
नेत्री, “जनी” जनयित्री फलानां, ‘स्वसुः’ स्वसृस्थानीयाया
रात्रेः ‘परि’ उपरि भागे रात्रिपर्यवसानकाले ‘व्युच्छन्ती’
तमो विवासयन्ती स्वसा, स्वसे ज्यायस्या इत्युक्तम्, ‘दिवः’
द्योतमानस्यादित्यस्य “दुहिता”, उपाः “प्रत्यदर्शि” सर्वैः
प्रतिदृश्यते ॥ १ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
अश्वेव चित्रारूपी माता गवामृतावरी ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
सखा भृदश्विनोरूपाः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘अश्वेव’ ‘चित्रा’ चायनीया ‘अरूपी’
पारोचमाना ‘गवां’ रश्मीनां ‘माता’ निर्मात्री ‘ऋतावरी’
यज्ञवती उपाः ‘अश्विनोः’ ‘सखा’ समानस्थाना सह स्तूयमाना
‘अभूत्’ भवति अश्विनोरूपसा सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं
परस्परम् ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि ।

२ २ २ १ २

उतोषो वस्व ईशिये ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । “उत” अपिच ‘अश्विनोः’ “सखा”, “असि”,
“उत” अपिच ‘गवां’ रश्मीनां ‘माता’ निर्माता “असि”,
‘उत’ अपिच हे “उपः !” ‘वस्वः’ धनस्य ‘ईशिये’ ईश्वरौ भवसि
॥ ३ ॥ [६]

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २

एषो उपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

१ १ २ २ २

स्तुषे वामश्विना वृहत् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रस्फण्डः । छ० गायत्री । दे० उपाः । अथैषो उपेति
तृचात्मकं द्वितीय सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘एषः’ एषा अस्माभिः
परिदृश्यमाना ‘प्रिया’ सधंपां प्रीतिहेतुः ‘अपूर्व्या’ पूर्वेषु मध्य-
रात्रिकालेषु विद्यमाना न भवति किन्त्विदानीन्तनी ‘उपाः’
उपादेवता ‘दिवः’ द्युलोकस्य सकाशादागत्य ‘व्युच्छति’ तमां
वर्जयति । हे ‘अश्विना’ ! अश्विनो ! ‘वा’ युवां ‘वृहत्’ ‘महत्’
प्रभूतं यथा भवति तथा ‘स्तुषे’ स्तौमि ॥ १ ॥

२ १ २ १ २ १ १ २ २ २

या दक्षा सिन्धुमातरा मनोतरा रथीणाम् ।

२ २ १ १ २ २ १ २

धिया देवा वसुविदा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘वा देवा’ [वायुभावश्विनौ वज्रमाणगुण-
युक्तौ तौ स्तुप इति पूर्ववान्वयः । कौहयो ? ‘दक्षा’ दर्शनीयो,

प०), अत्र स्तुत्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वात्, निष्ठायां “शुभ्रकः
 किति (६, २, ११)”, इति इट्प्रतिषेधः, “बहुलञ्छन्दसि
 (७, १, १०३)”, इति उच्चम्, “रदाभ्यामिति (८, २, ४२)
 निष्ठानत्वम्, प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) । विभिः, वीः गत्यादौ
 (अदा० प०) वियन्ति गच्छन्ति वयः अम्नाः, औंसादिको डि-
 प्रत्ययः । पतात्, पत्ल गतौ (भा० प०), ल्येडागमः, “इतश्च
 लोपः (३, ४, ७)”, इतीकारलोपः ॥ ३ ॥ [७]

२१२ १ १ २२२ १ २

उपस्तच्चित्रमा भरास्रभ्यं वाजिनीवति ।

१२ १ २ ३ १२ ३ १ २

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे० उपाः । अथो-
 पस्तच्चित्रमिति त्वचं तृतीय सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 “वाजिनीवति !” वाजो हविल्लक्षणमन्नः, तद्युक्ता वाजिनी,
 तया क्रियया युक्ते ! “उपः” उपोदेवते ! “अस्रभ्यं” “चित्रं”
 चायनीय “तत्” धनम् “आ भर” आहर प्रयच्छ । “येन”
 धनेन “तोकं” पुत्रं “तनयं” तत्पुत्रं “च” धामहे दधहे धार-
 यामः अत्र निरुक्तम्, “उपस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धन-
 माहरास्रभ्यसन्नवती येन पुत्राश्च पौत्राश्च दधीमहि. (निरु०
 दे० ६, ६)”, इति । धामहे, दधातेर्लटि ‘बहुलञ्छन्दसि (२, ४,
 ७३)’, इति शपो लुक्, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्, यद्वा, लोटि
 आङुत्तमस्य पिच्च (३, ४, ८२)’, इत्याडागमः प्रत्ययस्य पिङ्-
 द्वावय, अतः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते,
 अस्मिन् पक्षे ‘एत ऐ (३, ४, ८३)’, इत्येत्वाभावो व्यत्ययेन

दृष्टव्यः, “यदृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)”, इति निघातप्रति-
षेधः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

उपो अद्येह गोमत्यश्रावति विभावरि ।

३ २ ३ १ २

रेवदस्मि व्युच्छ सूनुतावति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “गोमति” ! अस्त्रभ्यं दातव्यैः गोभिर्युक्ते !
तथा “अश्रावति” अश्रैर्युक्ते ! “विभावरि” विशिष्टप्रकाशोपेते !
“सूनुतावति” प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनुता, तादृश्या वाचा
युक्ते ! एवम्भूते हे “उपः” ! उपोदेवते ! “अद्य” इदानीं प्रभात-
समये “इह” अस्मिन् देशे “अस्मै” अस्माकं “रेवत्” ‘रयेर्मती
वहुलम् (६, १, ३४ वा०)’, इति सम्प्रसारणम्, ‘छन्दसीरः
(८, २, १५)’, इति मतुपो वत्वम्, ‘रिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्व’
वक्तव्यम् (६, १, १०६ वा०)’, इति मतुप उदात्तत्वम् धनयुक्तं
कर्म यथा भवति तथा ‘व्युच्छ’ नैयं तमो निवारय उच्छी
विवासे (भा० प०) विवासो वर्जनम् ॥ २ ॥

१ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

युङ्क्त्वा हि वाजिनीवत्यश्राप् अद्यारुणात् उपः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अथा नो विश्र्वा सौभगान्या वह ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे ‘वाजिनीवति’ ! चविलक्षणावति ! ‘उपः’
उपोदेवते ! ‘अरुणान्’ अरुणवर्णान् ‘अश्रान्’ अश्रस्थानी-
यान् गोविशेषान् ‘दीर्घादटि समानपदे (८, ३, ८)’, इति
संहितायां नकारस्य सत्वम्, ‘आतोऽटि नित्यम् (८, ३, ३)’,

इति सानुनासिक आकारः एवम्भूतान् 'अद्य' अस्मिन् काले
 "युङ्क्त्वा हि" योजयेव० हिरवधारणे 'अद्य' अनन्तरं रथ-
 मारुह्य 'विष्वा' सर्वाणि 'सौभाग्यानि' 'सुभगान्मन्त्रे' (५, १,
 १२८ वा०), इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावकर्मणोरर्थयोः 'प्राण-
 मृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् (५, १, १२८)', इत्यञ्
 प्रत्ययः, । 'ह्रस्वग सिन्धन्ते पूर्वपदस्य च', इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां
 'सर्वविधीनां ह्रन्दसि वैकल्पिकत्वात् अत्रोत्तरपदस्य वृद्धिर्न
 भवतीत्युक्तम्, 'सौभाग्यानि' सर्वाणि सौभाग्यानि 'नः' अस्मभ्यम्
 'आ वृह' आनय ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २ १ २
 अश्विना वर्तिरस्मदा गोमदसा हिरण्यवत् ।

३ २ ३ २ १ २ ३ १ २
 अर्वायथ् समनसा नि यच्छतम् ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । ऋ० उषिक् । दे० उषाः । अथाश्विनाव-
 त्तिरिति ढच चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । उपसा साहचर्याद्
 बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन ढचेन सूयते हे 'अश्विना' । अश्व-
 वन्ती व्यापनशीली वा देवी । 'दसा' शत्रूणासुपचपयितारो
 'अस्मत्' अस्माकं 'वर्ति' वर्त्तनहेतुभूतं गृहम् 'आ' समन्तात्
 'गोमत्' बहुभिर्गोभिर्युक्तं 'हिरण्यवत्' हितरमणीयधनयुक्तं
 च यथा भवति तथा 'समनसा', समानमनस्को सन्ती 'युवां'
 युष्मदीयं 'रथम्' 'अर्वाक्' अर्वाचीनम् अश्वदभिसुखं 'निय-
 च्छतम्' आवर्त्तयतम् अश्वत्, 'सुपां सुलुक् (७, १, २८)'. इति
 षष्ठ्या लुक् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ १ २ १ २
 एह देवा मयोमुवा दसा हिरण्यवर्त्तनी ।

३ १ २ २ १ २
उपर्वुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'उपर्वुधः' उपसि प्रबुद्धा अश्वाः 'इह' अस्मिन् यागे 'सोमपीतये' सोमपानाय 'दस्त्रा' शत्रूनामुपक्ष-
पयितारी अश्विनी 'आ वहन्तु' आनयन्तु । कीदृशौ ? 'देवा'
देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा "भयोभुवा" मयसः 'आरो-
ग्यप्रदस्य सुखस्य भावायितारौ "अश्विनी वै देवानां भिषजौ",
इति श्रुतेः । "हिरण्यवर्त्तनी" वर्त्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वर्त्तनि-
शब्देन रथ उच्यते सुवर्णमयो वर्त्तनिर्ययोस्ती देवा, इत्यादिषु
त्रिषु 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)', इत्याकारः ॥ २ ॥

२ ३ २४ ३ २ ३ २४ ३ १ २ ३ १ २
यावित्वा श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रधुः ।

२ ३ १ २ ३ २
आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे अश्विनी ! "यौ" युवां "दिवः" लोकात्
'श्लोकम्' उपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं "ज्योतिः" तेजः 'इत्या'
इत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण "चक्रधुः" कृतवन्ती केपा-
श्विन्मतेन सूर्याचन्द्रमसावश्विनावित्युच्येते । 'तदुक्तं' यास्केन,
'तत्त्वावश्विनी द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहीरात्रावित्येके सूर्या-
चन्द्रमसावित्येके (निरु० दै० ६, १)', इति । तथाच प्रकाशकत्वं
तयोरुपपन्नं तौ 'युवं' युवां 'नः' अस्मभ्यम् 'ऊर्जं' बलप्रदमन्नम्
'आ वहतम्' आनयतं प्रयच्छतम् । श्लोकं श्लोकं सद्वाते (भा०
आ०), अयं मृत्युर्याऽपि, कर्मणि घञ्, जिज्ञासाद्युदात्तत्वम्
(६, १, १८७) ॥ ३ ॥ [८]

एषि सामवेदायप्रकाशे उक्तपद्यस्यैकोनविंशत्याध्यायस

द्वितीयः अध्यायः ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ २७ ३ २ ३ १ २२ ३ २ २
अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

२ ३ २ ३ २७ ३ १ २
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो

३ २ ३ २ २ ३ २ ३ १ २
वाजिन इषध् स्तोत्रभ्य आ भर ॥ * १ * ॥

ऋ० वसुश्रुतः । छ० पंक्तिः । दे० अग्निः । अथ तृतीये खण्डे, अग्निन्तम्भन्य इति त्रिचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'तम्' अग्निं 'मन्ये' स्तौमि, "यः" अग्निः 'वसुः' वासकः, 'यम्' 'अस्तं' सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतम् 'धेनवः' गावः 'यन्ति' गच्छन्ति प्रीणयितुम्, "अस्तम्" उक्तलक्षणम् 'अर्वन्तः' अरणवन्तः अशाः 'आशवः' शौघगामिनः यन्ति, तथा 'नित्यासः' नित्यप्रवृत्तयो 'वाजिनः' हविलक्षणावन्ती यजमानाः यम् 'अस्तं' यन्ति तम् मन्ये, 'इषध्' अन्नं 'स्तोत्रभ्यः' पञ्चभ्यम् "आ भर" हे अग्ने । आहर ॥ १ ॥

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वर्षणिः ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १
अग्नी राये स्वाभुवध् स प्रीतो

३ २ ३ ३ २ २ ३ २ ३ १ २
याति वार्यमिषध् स्तोत्रभ्य आ भर ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अग्निः हि' अयमग्निः खलु 'विशे' यजमानाय 'वाजिनम्' अयवन्तं पुत्रम् अश्वम् अन्नं वा 'ददाति' प्रयच्छति, 'विश्वर्षणिः' विश्वे चर्षण्यो मनुष्या रक्षणीया

अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा, पश्यतिकर्मतत् सर्वस्य
द्रष्टा अग्निः 'राये' धनार्थिने अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी (३, १,
८५) धनम् 'स्वामुवं' सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तम् 'वाय्ये' सर्ववैरणीयं
प्रीतः सन् 'याति' यमयति दातुं वा गच्छति । इपमित्यादि
पूर्ववत् ॥ २ ॥

२ ३ १ २२ ३ २४ ३ १ २ ३ १ २
सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।

१ २२ ३ २ ३ १ ३ ३ १ २
समर्वन्तो रघुद्रुवः सꣳ सुजातासः

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

सूरय इषꣳ स्तोतृस्य आ भर ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । 'सः अग्निः' स खल्वग्निः 'यः' 'वसुः'
वासकः 'गृणे' स्तूयते 'यं' "धेनवः" 'समायन्ति' होमार्थं
प्रापयन्ति, 'अर्वन्तः' अश्वाः 'रघुद्रुवः' लघुगमनाः 'सम्'
आयन्ति, 'सुजातासः' शोभनप्रादुर्भूताः 'सूरयः' मेधाविनः
'सम्' आयन्ति । स खल्वग्निरिति शेषं पूर्ववत् ॥ ३ ॥ [१०]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
महे नो अद्य बोधयोषी राये दिवित्मती ।

१ २ ३ १ २ ३ १
यथा चित्रो अबोधयः सत्य-

२ ३ १ २ २ २ १ १ २

श्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ * १ * ॥

ऋ० सत्यश्रवाः वत्सः वा । छ० पंक्तिः । दे० उपाः । अथ महे-
नो अद्येति वचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'अद्य' अस्मिन्

यागदिने, हे 'उपः' ! उपो देवि ! 'दिविक्तती' दीप्तिमती 'त्व' 'नः' अस्मान् 'महे' महते 'राये' धनप्राप्तये 'बोधय' प्रज्ञापय प्रकाशयेत्यर्थः सति हि प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्वार्जयितुं शक्यत्वात् । 'यथा चित्' यथैव पूर्वं 'नः' अस्मान् 'अधीधयः' अतीतेषु दिनेषु यथा बोधितवती, तद्दद्यापीत्यर्थः । हे 'सुजाते' ! शोभनप्रादुर्भूते ! 'अश्वसून्ते' अश्वार्यां प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाम् यस्याः सा हे तादृशि देवि ! 'वाय्ये' वय्यपुत्रे 'सत्यश्रवसि' मय्यनुगृह्णाणेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ २ ३ १ २ २
या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १
सा व्युच्छ सहीयसि सत्य-

२ ३ १ २ ३ १ २
श्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसून्ते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे "दिवः दुहितः" सूर्यस्य पुत्रि उपः ! 'या' त्वं सुनीथे एतन्नामके 'शौचद्रथे' शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं 'व्यौच्छः' व्यवसायः तमासि, 'सा' त्वं 'सहीयसि' अतिशयेन बलवति 'वाय्ये' वय्यपुत्रे 'सत्यश्रवसि' मयि "व्युच्छ" तमो विवासय उच्छी विवासे (भा० प०) विवासो वर्जनम् । शिष्टं समानम् ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २
सा नो अद्याभरदसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

१ ३ १ २ ३ १
यो व्यौच्छः सहीयसि सत्य-

३ २ ३ १ २ ३ १ २

वाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनी ! "अत्यायातं" सर्वान् यजमानानतिक्रम्य आगच्छतम् 'अहम्' ऋषिर्यथा 'विश्वाः' सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः 'सना' सदा 'तिरः' करोमि अथवा, 'अहं तिरः सना', इति सम्बन्धः । प्राप्ताः विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीया अतुष्टेया इत्यर्थः, सना सनातनी 'दत्ता' शत्रूणामुपक्षपयितारो, 'हिरण्यवर्त्तनी' हिरण्यरथी 'सुपुम्णा' सुधनी "सिन्धुवाहसा' नदीनां प्रवाहयितारो वृष्टिप्रेरणेन तादृशी युवामत्यायातम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

आ नो रत्नानि विभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

२ २ १ २

३ १ २

रुद्रा हिरण्यवर्त्तनी जुषाणा वाजिनी-

३ २ ३ १ २ ३ १ २

वसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनी ! "युवं" युवां 'नः' अस्मभ्यं 'रत्नानि' रमणीयानि 'विभ्रता' विभ्रती धारयन्ती सन्ती अस्मान् 'आगच्छतम्' । हे 'रुद्रा' ! रुद्रपुत्री । सुत्वी ! वा 'वाजिनीवसू' वाजिनधनी युवां 'हिरण्यवर्त्तनी' हिरण्यरथी 'जुषाणा' यज्ञं सेवमानो सन्ती आगच्छतमिति । माध्वी-त्यादि गतम् ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदायं प्रथमो उत्तरार्चिकस्य एकीनविंशत्याध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
अवोध्याग्निः समिधा जनानां

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्रति धेनुमिवायतीमुपासम् ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ * १ * ॥

ऋ० बुधः गविष्ठिरः वा । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ चतुर्थं खण्डे, अवोध्याग्निः समिधाजनानामिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अयम् 'अग्निः' 'जनानाम्' अध्वर्यादीनां 'समिधा' समिद्धिः 'अवोधि' प्रबुद्धोऽभूत् । 'धेनुम् इव' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत्, 'आयतीम्' आगच्छतीम् 'उपसं प्रति' उपःकाल इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयः ज्वालाः 'यद्वाः' महान्तः 'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहानाः' प्रोद्भयमन्तो तृचा इव यद्वा, 'महान्तः प्रोज्जिहानाः' स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः भानवः 'नाकम्' अन्तरिक्षम् 'अच्छ' आभिसुख्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ।

'सस्रते'-सिस्रते, इति पाठी ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अवोधि होता यजथाय देवा-

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
समिद्धस्य रुशदृग्निं पाजो

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २

महां देवस्तमसो निरमोचि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । अयं 'होता' होमनिष्पादकः 'अग्निः'
 'देवान्' यष्टव्यान् 'यजथाय' यष्टुम् 'अवोधि' बुध्यते । सोऽग्निः
 'प्रातः' काले 'सुमनाः' शोभनमनस्कः यजमानानुग्रहबुद्धिः
 सन् 'ऊर्ध्वः' 'अस्त्रान्' उत्तिष्ठति । 'समिद्धस्य' अस्य 'रयत्'
 रोचमानं 'पाजः' बलं ज्वालालक्षणम् 'अदग्निं' दृश्यते । अथ
 तथाभूतः 'महान् देवः' 'तमसः' अन्धकारात् 'निरमोचि' सर्वं
 जगत् निरमोचयत् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

यदीं गणस्य रश्नामजीगः

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

'शुचिरङ्ते शुचिभिर्गीभिरग्निः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

आदक्षिणां युज्यते वाजयन्त्यु-

१ २ ३ १ २ ३ १ २

तानामूर्ध्वी अधयञ्जुह्वभिः ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । 'यद्' यदा 'इम्' अयमग्निः 'गणस्य' सङ्घा-
 तात्मकस्य जगतः 'रयनां' रञ्जुमिव 'व्यापारप्रतिबन्धकं' तमः
 'अजीगः' गिरति गृह्णाति, वा समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा
 'शुचिः' दीप्तः 'अग्निः' 'शुचिभिः' गोभिः 'व्यापारप्रतिबन्धकै-
 र्दीप्तैः' रश्मिभिः 'अङ्ते' व्यनक्ति विश्वं जगत् 'आत्' अनन्तर-
 मेव 'दक्षिणां' प्रहृदा 'वाजयन्ती' हविलक्षणमन्नं प्रदातुमि-
 च्छन्ती 'जुह्वभिः युज्यते' युक्ता भवति अथवा, दक्षिणा प्रहृदा-

ज्यधारा युञ्जते तां धाराम् 'उत्तानाम्' ऊर्ध्वस्थितासुपरि
विस्तृताम् 'ऊर्ध्वः' उन्नतः सन् 'जुह्वभिः' 'अधयत्' पिबति
॥ ३ ॥ [१३]

३ २ ४ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
इदम् श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागा-

३ १ २ २ १ २ २ २ १ २
च्चिवः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २
यथा प्रसूता सवितुः सवा-

३ २ ४ ३ २ ३ १ २
यैवा रात्रुपसे योनिमारैक् ॥ * १ * ॥

ऋ० कुक्कः । छ० त्रिष्टुप् । दे० उपाः । अथेदं श्रेष्ठमिति
दृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'ज्योतिषां' ग्रहनच-
त्रादीनां द्योतमानानां मध्ये 'इदम्' उप आस्य 'ज्योतिः'
'श्रेष्ठ' प्रशस्यतमम् अस्य कीदृशशयः ? इति चेत्, उच्यते,
नक्षत्रादिकं ज्योतिस्त्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत्, चन्द्रस्तु
यद्यप्यन्यं प्रकाशयति तथापि न विस्मष्टप्रकाशः, औपसन्तु
ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रका-
शकम् अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिः 'आ अगात्'
पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते चैतन्निन् "चिवः" चायनीयः,
'प्रकेतः' अन्धकाराहतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः, तथा
'विभ्वा' विभुर्व्याप्तः सन् "अजनिष्ट" प्रादुरभूत् । किञ्च, 'यथा'
'रात्री' रात्रिः स्वयं 'सवितुः' सूर्यस्यैवकाशात् 'प्रसूता' उत्पन्ना
सूर्यां द्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति तस्मिन्ननस्तमिते रात्रे-

इत्यस्यभावात् एवमेव रात्रिरपि “उपसे” “सवाय” उपस
उत्पत्तये तदीयां ‘योनिं’ स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम्
“भारैक्” भारैचितवती कल्पितवतीत्यर्थः यद्वा, “प्रसूता”
रात्रिसकाशादुत्पन्ना उपाः ‘सवितुः’ सूर्यस्य ‘सवाय’ प्रसवाय
जन्मने यथा भवति एवं ‘रात्रिः’ अपि ‘उपसे’ उपसो यज्ज
तदर्थं ‘योनिं’ स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरु-
क्तम्, “इदं येषं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं” प्रकेतनं प्रज्ञात-
तममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रि-
रादित्यस्यैवं रात्रुपसे योनिमरिचत् स्थानम् (निरु० नै० २,
१८)”, इति श्रौष्ठम्, प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टन् (५, ३,
५५), “प्रशस्यस्य यः (५, ३, ६०)”, इति आदेशः, “प्रकृत्यै-
काच् (६, ४, ६२)”, इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात्
एतेर्लुङि “इणो गा लुङि (२, ४, ४५)”, इति गादेशः,
“गातिस्था (२, ४, ७७)”, इति सिचो लुक् । प्रकेतः, कित
ज्ञाने (भा० प०) अन्तर्भावितव्यर्थात् कर्मणि घञ्, “थाया-
दिना (६, २, १४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट, जनी
प्रादुर्भावे (दि० आ०) लुङि सिच इडागमः । विभ्वा, “विप्र-
सम्भो लुप्तञ्जायाम् (३, २, १८०)”, इति लुप्तत्वयः । “सुपां
सलुक् (७, १, ३८)”, इत्यादिना सोराकारादेशः, “ओः सुपि
(६, ४, ८३)”, इति यणादेशस्य “न भूसुधियोः (६, ४, ८५)”,
इति निषेधे प्राप्ते, “छन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)”, इति यणा-
देशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्, यद्वा, विपूर्वात् भवतेरीणादिको
लुप्तत्वयः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८७) । प्रसूता,
सुनोतेः कर्मणि निष्ठा, “गतिरनन्तरः (६, २, ४८)”, इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय, “छन्दसि जवसवी वक्तव्यी (३,
३, ५० वा०)”, इति निपातनात् अच्, चित्स्वरः (६, १,

१६६) । रात्री, “रात्रेद्याजसौ (४, १, ३१)”, इति डीपु,
 “यस्येति च (६, ४, १४८)”, इतीकारलोपः । आरैक्, रिचिर्
 विरिचने (सू० उ०), लङि “बहुलञ्चन्दसि (२, ४, ७३), इति
 विकरणस्य लुक्, लघूपधगुणे (७, ३, ८६), “हल्ङाभ्यः (६,
 १, ६८)”, इति तिलीपः, वर्णव्यापत्या व्यत्ययेन पकारस्यैकारः
 (३, १, ८५) ॥ १ ॥

११ ३ १२ ३ १ ३
 रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागा-

१२ ३ १ २२
 दारैगु कृष्णा सदनान् यस्याः ।

३ १२ ११२ ३२७
 समानवन्धु अमृते अनूची

३ १२ ३ २
 द्यावा वर्णं चरत आमिनानि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । श्वेत्या इति उपसो नामधेयम् (निघ०
 १, ८, १२) “रुशती” दीसाथ “श्वेत्या” श्वेतवर्णीयाः. “रुश-
 द्दत्सा” रुशन् दीसः सूर्यां वक्षो यस्याः सा तथोक्ता यथा मातुः
 समीपे वक्षः सञ्चरति एव सुपसः समीपे सूर्यस्य नित्यमव-
 स्नानात् तद्वन्तत्वम् अथवा यथा वक्षो मातुः स्नान्यं रसं पिबन्
 चरति एव सुपसोऽवश्वायाथ्यं रसं पिबन् वक्ष इत्युच्यते
 तादृशी सती “द्वागात्” आगतवती । आगताया उपसः ‘कृष्ण’
 कृष्णवर्णा रात्रिः ‘सदनानि’ स्थानानि स्वकीयानि अन्यर्ष-
 यामलक्षणानि “आरैक्” आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः उ-
 द्दत्ततत्पूरणः अपिचैतेरात्रयोपसी “समानवन्धु”समानेन एकेन

सूर्याख्येन वन्धुना सत्या युक्ते यद्वा, सूर्येण सह सम्बद्धे, यथा
 उपा उदेष्यता सूर्येण सम्बद्धा एवं रात्रिरपि अस्तं गच्छता
 सूर्येण सम्बद्धा, “अमृते” मरणरहिते कालात्मकतया नित्य-
 त्वात् “अनूची” अनूची प्रथमं रात्रिः पश्चात् उपा इत्यनेन
 क्रमेण गच्छन्त्यौ यद्वा, सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ एवमभूते
 “वर्णं” सर्वेषां प्राणिनां रूपम् “आ भिनाने” जनयन्त्यौ यद्वा,
 स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ, उपसा नैशं तमो निवर्त्यते, प्रकाशा-
 वक्रमुपसो रूपं रात्र्या एवं विधे सत्यौ “द्यावा” द्योतमाने
 ‘चरतः’ प्रतिदिवसमावर्तते यद्वा, द्यावा नभसोऽन्तरिक्षमार्गेण
 चरतः प्रतिदिवस गच्छतः । अत्र निरुक्तम्, “रुग्दत्ता सूर्य-
 वक्त्रा । रुग्दिति वर्णेनाम, रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या
 वक्त्रमाह साहचर्याद्द्रसहरणाद्वा । रुग्ती खेत्यागात् । खेत्या
 खेततेररिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णावर्णा रात्रिः कृष्णं
 कृष्यतेर्निकृष्टौ वर्णाः । अथैने संस्तौति समानवन्धु समान-
 वन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितरेतरमभिप्रेत्य
 द्यावावर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरत-
 स्तया सह चरत इति स्यादासिमाने आमिन्वाने अन्योऽन्व-
 स्याध्यात्मं कुर्वाणे (निरु० नै० २, २०)”, इति । खेत्या, खिता
 वर्णे (श्वा० आ०), अस्मास्मन्तात् “अचो यत् (३, १, ८७)”,
 इति भावे यत्, णिलोपः, अर्श आदित्वान्मत्वर्धीयोऽच् (५, २,
 १२७) । अमृते अमृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ “नञौ”
 जंरमरमित्त्वता (६, २, ११६), इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
 अनूची, अनुपूर्वादञ्चते: “अद्विगित्यादिना किन् (३, २, ५८),
 “अनिदिताम् (६, ४, २४)”, इति नलोपः, “अञ्चतेर्द्योपमङ्गा-
 नम् (४, १, ६, वा०)”, इति ङीप्, “अचः (६, ४, १३८)”,
 इत्यकारलोपे, “ची (६, ३, १३८)”, इति दीर्घः, “अनुदात्तस्य

च यत्रोदात्तलोपः (६, १, १६१)", इति. डीप उदात्तत्वम्,
 "सुपां सुलुक् (७, १, ३६)", इति. विभक्तोर्लुक् । अमिगाने,
 मीनातेः क्रैयादिकस्य शानचि. "मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१)",
 इति ङखत्वम् ॥ २ ॥

२ १७ २ १ १ २ १७
 समानो अध्वा स्वसोरनन्त-

३ १ २ २ १ २
 क्षमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

१ २ २ १ २ २ २ २
 न मेधेते न तस्यतुः सुमेके

३ २ २ २ १ २ १ १ २
 नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । "स्वस्रोः" भगिन्योः रात्रुप्रपत्तोः "अध्वा"
 सञ्चरण्यासाधनभूतो मार्गः "समानः" एक एव येन आकाश-
 मार्गेण उपा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि, स च मार्गः "अनन्तः"
 अवसानरहितः "तं" मार्गं "देवशिष्टे" देवेन द्योतनानेन
 सूर्येणानुशिष्टे शिचिते सत्यौ "अन्यान्या" एकैका "चरतः"
 क्रमेण गच्छतः । अपिच "सुमेके" शोभनमेहने सर्वेषामुत्पा-
 दकत्वाच्छोभनप्रजनने 'नक्तोषासा' रात्रिरुपाय 'विरूपे' तप्त-
 प्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते, अपि 'समनसा' समान-
 मनस्वो ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ 'न मेधेते' परस्परं न हिंस्तः, तथा
 'न तस्यतुः' क्वचिदपि न तिष्ठतः सर्वदा लोकांनुग्रहार्थं गच्छत
 इत्यर्थः अन्यान्या, 'कर्त्तव्यतिष्ठारे सर्वनाम्यो द्वे भयत इति
 इत्यर्थः समासवच्च बहुलम् (८, १, १२ वा०)', इत्यन्यगदस्य

द्विर्भावः, 'तस्य परमाग्नेडितम् (८, १, २)', इत्याग्नेडितसञ्-
 ज्ञायाम् "अनुदात्तञ्च (८, १, ३)", इत्याग्नेडितानुदात्तत्वम् ।
 देवशिष्टे, शासु अनुशिष्टौ (अदा० प०), शास्तेः कर्मणि निष्ठा,
 'यस्य विभाषा (७, २, १५)', इतीट्प्रतिषेधः, 'शास इदङ्-
 हलोः (६, ४, ३४)', इति उपधाया इत्वम्, "शासिबसिघसी-
 गाञ्च (८, ३, ६०)", इति पत्वम्, तृतीयाकर्मणि (६, २, ४८)",
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मेघेते—मेघतिर्हिंसार्यो भौवा-
 दिकोऽनुदात्तेत् । सुमेके, मिह सेचने (भ्रा० प०), भावे घञ्,
 शोभनो मेहो ययोस्ते व्यत्ययेन ककार. (३, १, ८५), उत्तर-
 पदस्य जित्स्वरेशाद्युदात्तत्वम् "द्वच्छन्दसि (६, २, ११८)",
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोपासा, सुपा सुबुगिति (७, १,
 ३८) विभक्तोराकारः ॥ ३ ॥ [१४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

आ भात्यग्निरुपसामनीक-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

११. मुद्दिप्राणां देवया वाचो अख्युः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

पौपिवात्समश्विना घर्ममच्छ ॥ * १ * ॥

ऋ० अत्रि. । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० अश्विद्वयः । अथाभात्य-
 ग्निरिति ढचात्मक तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "उपसाम्"
 "अनीकम्" अनीकभूतम् अनीकं सुखम्, उपसि प्रबुद्धमान
 इत्यर्थे. तादृशः 'अग्निः' "आ भाति" दीप्यते अथवा, उपसा

११ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
उता यातम् सङ्गवे प्रातरङ्गो

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१
मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य ।

२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
विदां नक्तभवसा शन्तमेन

३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१
नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । अङ्गो हेधा, वेधा, पञ्चधा, पञ्चदशधा,
इति नानाविधा भागाः सन्ति, इह पञ्चधा विभागा आसाः
'उत' अपिच 'आयातम्' आगच्छतम् । कदा ? 'सङ्गवे' सङ्गव-
काले सङ्गच्छन्ते गावो दोहभूमिं यस्मिन् काले स-सङ्गवः ।
रात्रपरभागकाले हि गावो वने हिमदणानि भक्षयन्ति, भक्ष-
यित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्तन्ते, तथा 'प्रातः' कालेऽपि
तथा 'मध्यन्दिने' अङ्गो मध्यकाले, 'सूर्यस्य' 'उदिता' उदितौ
अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः एतत्सायाङ्गस्वा-
प्युपलक्षणम् । न केवलसुक्तेष्वेव कालेषु, किन्तर्हि ? 'दिवा'
'नक्त' सर्वदा 'शन्तमेन' सुखतमेन "भवसा" रक्षणेन हविषा-
वा निमित्तेन आयातम् । किमर्थमागम्यते ? पूर्वमेवान्यैर्देवैः
स्वीकृतत्वात् ? नेत्याह, इदानीमपि 'पीतिः' इतरदेवानां
पानं 'न' 'आ ततान' तनोति । 'अश्विना' अश्विनौ इह
आयातमिति शेषः ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तराशिकस्य अष्टमप्रपाठके

अनुसूचः ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

एता उ त्या उपसः केतुमक्रत

पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः

प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० जगती । दे० उधाः । अथ पञ्चमे खण्डे—एता उत्या इति ढचात्कं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'उ', इत्येतत् पादपूरणम् । 'त्याः' ता 'एताः' उपसः प्रभात-कालाभिमानिन्यो देवताः "केतुम्" अन्धकारहतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् "अक्रत" अरुपत कृतवत्यः यस्मात् देवं तस्मात् उपसः "रजसः" अन्तरिक्षलोकस्य 'पूर्वे अर्धे' प्राचीने दिग्भागे 'भानु' प्रकाशम् 'मञ्जते' व्यतीकुर्वन्ति । 'धृष्णवः' धर्मण्यतीताः योवारः 'आयुधानीव' यथात्ति-प्रभृतीन्आयुधानि संस्कुर्वन्ति, एवं 'निष्कृण्वानाः' निष्कु-र्वाणाः स्वभासा जगत् संस्कुर्वाणाः 'गावः' गमनस्वभावाः 'अरुषीः' आरोचमानाः 'मातरः' सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्राः जगज्जनन्यो वा 'उपसः' 'प्रति यन्ति' प्रतिदिवसं गच्छन्तिः । एवंविधाः उपसः अस्मान् रचन्वित्यर्थः अत्र निरुक्तम्, 'एतास्ता उपसः केतुमरुपत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनाः' बहुवचनं स्यात् । पूर्वे अर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य सन्नश्यते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष सशित्येनः स्याने । समीदेषां निष्कृतं जारिषीवेत्यपि गिगमी भवति प्रतियन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्नातरो गावो निरुषीः ।

(द्वै० ६, ७), इति । शक्यत—करोतेर्लुङि 'मन्त्रे वस (२, ४, ८०)'—इति च्लेर्लुक् । निष्कृखानाः, क्वि हिंसाकरणयोश्च (भा० प०), अघात्ताच्छ्लिकद्यानश्च (२, २, १२६), धिन्वि-
कखगोर च (२, १, ८०), इति उपत्ययः । 'द्रुपपधस्य चाप्रत्य-
यस्य (८, ३, ४१)'—इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, क्वदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३६) ॥ १ ॥

१२ १२ ३ १२ १२
उदपत्नन्नरुणा भानवो वृथा

२ १२ १२३ १ २
स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

१२३ १ २ २१२ ३, २ ३
अक्रन्नुपासी वयुनानि पूर्वथा

१२ २ १ २२
रुशन्तं भानुमरुपीरग्निश्रयुः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अरुणा,' आरौचमानाः 'भानवः' श्रीपत्नी
दीप्तयः 'वृथा' अनायासेन स्वयमेव 'उदपत्नं' उदग-
मन् । तदनन्तरम् उपसद्य 'स्वायुजः' सुखेन रथे आयोक्तुं शक्याः
'अरुषी,' शम्भवर्षा. गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्वप्ना-
इनभूतायतुप्पदी गा एव 'अयुक्षत' स्वस्थे अयोजयन् । उक्तञ्च,
'अरुषो गाव उपसाम (निघ० १, १५, ०)' इति । एवं
गोभिर्युक्तं रथमारुह्य उपसः 'पूर्वथा' पूर्वेष्वतीतेष्वक्षुःसु 'दयु-
नानि' सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि 'अक्रन्' अकार्षुः उपःकाले
जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति, तदनन्तरम्
'अरुषीः' आरौचमानास्ता उपसः 'रुशन्तं' रुशदिति वर्ष-
नाम, रोषतेर्लुङिति कर्मणः (निघ० ने ६, १३)' इति

यास्कः शृङ्गावर्णं 'भानु' चूर्थ्यम् 'अग्नित्रयुः' असेवन्त तेन
सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ ३ १ ३
अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः

२ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २
समानेन योजनेना परावतः ।

२ ३ १ २ २ १ ३ २ १ ३ ३
द्रुषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
विश्वे दह यजमानाय सुन्वते ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । "नारीः" नेत्रयः उपसः "विष्टिभिः" निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः 'समानेन योजनेन' एकैर्नैवोद्योगेन 'आ परावतः' आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्दिग्भागात् 'अर्चन्ति' नमःप्रदेशं पूजयन्ति कृतस्त्रं जगत् युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, 'अपसो न' युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्घाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वते ? "सुकृते" शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे, 'सुन्वते' सोमाभिपवं कुर्वते, 'सुदानवे' कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते, 'यजमानाय' 'विश्वे दह' सर्वमेवेपमन्नं वहन्तीरायङ्गन्त्यः प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः नारीः—'नृ नवे (८, २, १०), ऋदोरप् (३, ४, ५७) 'नृनरयोर्हृद्विश्च (४, १, ७३ ग०)'—इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन्, जसि 'वाच्छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वस्यर्णदीर्घत्वन् । अपसः—अपःशब्दात् 'अस्य आदिभ्योऽच् (५, २, १२०)'—इत्यच् 'सुपां सुलुक् (७, १, ३६)'—इति जसः सुः, व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः—विश्वं प्रवेशने (त०प०), विगन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः 'क्लिच्त्वी च सञ्ज्ञा-

याम् (३, ३, १७४) — इति क्तिच् । विश्वा — 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)' — इत्यमो डादेशः ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४
अवोध्ग्निर्ज्म उदेति सूर्यो

२ १ ३ २ १ २ ३ ४
व्यूष्पाश्चन्द्रा मद्भावी अर्चिषा ।

१ २ ३ २ ३ ४ १ २ ३ ४
आयुक्षातामश्विना यातवे रथं

१ २ ३ ४ २ ३ ४ २ ३ ४
प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक् ॥ * १ * ॥

ऋ० दीर्घतमाः । छ० जगती । दे० अश्विदेवद्वयः ।
अथावोध्ग्निर्ज्म इति ष्चान्त्वात् द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
अयम् 'अग्निः' निहतः सन् 'ज्म.' ज्मायाः पृथिव्याः वेदि-
लक्षणाया सम्बन्धी सन् 'अवोधि' प्रवोधितः । किञ्च, 'सूर्यः'
'उदेति' । ततो 'मद्भी' महती 'उपा' 'अर्चिषा' प्रकृष्टेन
तेजसा 'चन्द्रा' प्राणिनामाद्भादनी सती 'वि आव' व्यव-
णोत् तमासि निवारयति वृषोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस (२, ४,
८०)' — इति च्चेर्लुक्, 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)' — इत्या-
डागमः यत इयमुपा उदेति यतयायमग्निः प्रबुद्धो भवति
अतः कारणात् द्वे अश्विनो । युष्मत्सम्बन्धिनं 'रथं' 'यातवे' देव-
यजनगमनाय रामभाभ्याम् 'था युक्षताम्' युष्माभ्याम् । तथा
'सविता' सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता 'देव.' 'जगत्' जङ्गम प्राणिजात
'पृथक्' स्वस्वकर्मांतुरोचेन 'प्रासावीत्' प्रसुवत अनुजा-
नात् ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ १ २ ३ ४
यद्युक्षाद्ये वृषणमश्विना रथं

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

घृतेन नो मधुना चत्रमुच्चतम् ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनी ! 'यद्' यदा 'वृषणं' वृक्षादिवर्षकं 'रथं' 'युष्माथे' योजयथः, तदा 'नः चत्रम्' अस्मदीयं बलं चत्रियजातिर्वा 'घृतेन' उदकेन 'मधुना' मधुरेण 'उच्चतं' सेचयतं प्रवर्धयतमित्यर्थः यद्वा, 'घृतेन' चरणरूपेण 'मधुना' मधुरेण अन्वृतेन 'उच्चतम्' युष्मद्रथस्थेनाश्वतेनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं "मधुवाहनो रथः"—इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किञ्च, अस्माकं "पृतनासु" अस्मदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु 'ब्रह्म' ब्राह्मं तेजः 'जिन्वतम्' यद्वा, 'पृतनासु' परकीयासु 'ब्रह्म' परिवृद्धमन्वमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतम् । वयञ्च 'शूरसाती' शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे 'धना' तदीयानि धनानि बहुविधानि 'भजेमहि' लभेमहि ॥२॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

अर्वाङ्घ्रिचक्रो मधुवाहनो रथो

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

त्रिवन्धुरो मधवा विश्वसौभगः

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १

शं न आ वक्षहिपदे चतुष्पदे ॥ * ३ * ॥ [२७]

अथ द्वितीया । 'अर्वाङ्' अस्मदभिसुखः अस्त्रिनोः 'रघः'
 'यातु' गच्छतु । कीदृशः ? 'चित्रकः' चक्रवलयुक्तः, 'मधु-
 वाहनः' मधुवोढा, "जीराश्वः" शीघ्रगाम्यश्वोपेतः, 'सृष्टुतः'
 अतएवास्माभिः स्तूयमानः, "त्रिवन्धुरः" निम्नोन्नतकाष्ठवयो-
 पेतः सारथ्याश्रयस्थानं बन्धुरं 'मघधा' धनयान्, 'विश्वसीमगः'
 सर्वसीभाग्योपेतः । ईदृशोऽस्त्रिनोः रघः "नः" अस्माकं 'द्विपदे'
 पुत्रादिप्रजायै "चतुष्पदे" पशवे च 'शं' सुखम् 'भा वचत्'
 भावदत्तं वहेर्लिटि अडागमः ॥३॥ [१७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्र ते धारा असद्यतो दिवो न यन्ति वृष्टयः ।

अच्छा वाजम् सहस्रिणम् ॥ * १ * ॥

ऋ० अवत्सारः । ऊ० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्रते-
 धारा असद्यत इति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 'हे सोम !' "ते" तव 'असद्यतः' सङ्गरहिताः 'धाराः' सह-
 सिणम् अपरिमितसङ्ख्याकं, "वाजम्" अन्नं 'अच्छ' अस्मदर्थं प्र-
 यन्ति' प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः, 'दिवो न वृष्टयः' यथा
 द्युलोकाद् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं प्रय-
 च्छन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्षाणो अर्षति ।

हरिस्तुज्ञान आयुधा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "हरिः" हरितवर्षः सोमः 'विश्वा'

विश्वानि 'प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि "काव्या" काव्यानि
कर्माणि [चक्षाणः] पश्यन् 'आयुधा' स्वकीयान्यायुधानि 'तुञ्जानः'
'राक्षसान् प्रति प्रेरयन् "अभ्यर्पति" यागं प्रति गच्छति ॥२॥

१ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
स मर्मृजान आयुभिरिभो राजिव सुव्रतः ।

३ १ ३ २
श्येनो न वंसु षीदति ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । 'सुव्रतः' सुकर्मा "सः" सोमः 'आयुभिः'
मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः 'मर्मृजामानः' शोध्यमानः 'इभः' गतभयः
"राजा इव" यथा राजा, "श्येनो न" यथा श्येनः, तथा 'वंसु'
उदकेषु वसतीवरीषु 'शीदति' ॥ ३ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
स नो विश्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि ।

२ १ २ २ १ २
पुनान इन्दवा भर ॥ * ४ * ॥ [१८]

इति षष्ठमपाठकस्य तृतीयार्हम् ।

अथ चतुर्थी । हे 'इन्दो' ! सोम ! 'पुनानः' पूयमानस्त्व 'दिवः'
अधि' दिवि स्थितानि उत अपिच 'पृथिव्याः' अधि, पृथिव्यां
स्थितानि अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । 'विश्वा' विश्वानि "वसु"
वसूनि धनानि 'नः' अस्मभ्यम् 'आ भर' आहर ॥ ४ ॥ [१८]

इति सामवेदार्यप्रश्नात् उत्तरायन्वसैकीनविंशत्याध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ॥ ३ ॥

इति षष्ठमः प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गमन्त्रं श्रीश्रीशुक्लशास्त्राध्याय-

पुरश्चरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्यप्रश्नात्

उत्तरायन्वे कनविंशोऽध्यायः

समाप्तः ॥ १८ ॥

अथ नवमः प्रपाठकः ।

अथ विंगोऽध्याय आरभ्यते ।

नवमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

१ २ १२ २ १२ २१ २२
प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्यौजसः ।

२१ २२ २१२
देवान् धनु प्रभूपतः ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेषः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे—प्रास्यधारेति लृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'पस्य' सोमस्य 'धाराः' 'ओजसः' ओजसा बलेन 'अक्षरन्' अक्षिषन् । कौट्यस्य ? 'वृष्णोः' वर्षकस्य 'सुतस्य' अभिषुतस्य 'देवान्' 'धनु' 'प्रभूपतः' प्रभवितुमिच्छतः ॥ १ ॥

१ २ २१२ २१२ २१२ २१२ २२
सप्तिं मजृन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा ।

१ २ २ २१२ २२
ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सप्तिम्' अश्वस्थानीयं सर्पशस्त्रमात्रं वा सोमं 'मजृन्ति' शोधयन्ति । के ? 'गृणन्तः' स्तुवन्तः 'वेधसः' विधातारः 'कारवः' कामकर्त्तारोऽध्वर्यादयः 'गिरा' स्तुत्या साधनेन । कौट्यं सप्तिम् ? 'ज्योतिः' दीप्यमानं सोमं 'जज्ञान्' ज्ञायमानं प्रवृद्धमित्यर्थः पथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं ज्योतिर्यज्जोमः', इति श्रुतेः । 'उक्थ्य' स्तुत्यम् ॥ २ ॥

२१२ २१२ २ २१२
मुपहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो ।

१ २ १ १ २

वर्धा समुद्रमुक्थ्य ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ द्वितीया । हे 'सोम !' 'उक्थ्य' स्तुत्य ! 'प्रभूवसो',
प्रभूतधन ! 'पुनानाय' पूयमानस्य 'ते' तव 'तानि' तेजांसि
'सुषहा' शोभनाभिभावुकानि । यस्मादेवं तस्मात् 'समुद्र'
समुद्रसदृशं तं 'वर्धः' वर्धय रसेन पूरयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ २ ८ ३ २ ३

एष ब्रह्मा य ऋत्विय

२ ३ १ २ ३ २ ३

इन्द्रो नाम श्रुतो गृणे ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधः वामदेवः वा । छ० द्विपदा पंक्तिः । दे० इन्द्रः ।
अथैषेति द्विपदं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यः' 'इन्द्रः',
इति "नाम" "श्रुतः" देवसमूहैः प्रख्यातः "एषः" "ऋत्वियः"
ऋतौ वसन्तादौ काले भवः य एषः "ब्रह्मा" सर्वतः परिवृद्धः,
तमहं 'गृणे' स्तौमि ॥ १ ॥

१ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

त्वामिच्छवसस्पते धन्ति गिरो न संयतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे "श्वसंः ।" बलस्य 'पते' पालकेन्द्र !
अतिशयेन बलवदित्यर्थः । तथा शाखान्तरे वलिनोत्पत्तित्वं
श्रूयते, 'उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देव-
ताम् विच्छज्यते', इत्यारभ्य "तस्मात्ते वीर्यवन्तः", इति श्रुतेः ।
'त्वामित्' त्वामिव 'संयतः' न सम्यङ् नियच्छतः पुरुषस्यैव
वेदस्य सम्बन्धिनः 'गिरः' स्तुतयः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

१२ ३२ ३१ ३२ ३ १२ ३२
यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः ।

२३ १२ ३१ २
हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । 'महः' महतः 'यस्य' 'ते' तव यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शी, प्रकृतसूक्तसृष्टयं तत्रत्यतुविकूर्मिच्छतीपहमित्याद्युक्तसृष्टयस्य तवेत्यर्थः 'महिना' महत्वेन 'हस्ता' तव हस्तौ 'ज्मायन्त' पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं 'हिरण्ययं' हिरण्ययं 'वज्रम्' हस्तौ 'इयतुः' परिगृह्णीतः, सर्वदास्माकं भयनिवारणायेति भावः ॥ ३ ॥ [३]

२४ ३ १ २ ३ १ २
आयः पुरं नार्मिणीमदी-

२१ २ ३ १ २ ३ २ १ २
देदव्यः कविर्नभन्योऽर्वा

२१ १ २ ३ २ ३ १ २
सूरो न सुक्तां कृतात्मा ॥ * १ * ॥

ऋ० दीर्घतमाः । छ० विराट् । दे० अग्निः । आयुःपुरमिति लृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यः' अग्निः "नार्मिणी" नर्मवतां यजमानानां सम्बन्धिनीसुत्तरवेदिं यद्वा नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञाद्यर्थं भूमिं प्रत्यगन्वागमनमनीया विद्यते ताम् 'पुरं' तत् स्थानं 'अदीर्ददत्' दीपयति । कीदृशोऽयम् ? 'अव्यः' अपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः, 'कविः' क्रान्तदर्शी । तत्र दृष्टान्तः, 'अर्वा' अरणकुसलः, 'नभन्यः' न' नभस्त्राकाशे भवः नभन्यो वायुरिय । किञ्च,

‘शतात्मा’ । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः तत्तद् यजमान-
 गृहापेक्षया आह्वनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा अपरिमित-
 रूपत्वम् । अथवा मित्रवरुणादिरूपभेदेन अग्नेर्मित्रादि-
 रूपत्वं ‘त्वमग्नेवरुणो जायसे’, ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि-
 माहुः’, इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्, अग्नेरेव इन्द्राद्यात्मकत्वमाहु-
 रिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः तादृशोऽयं “सूरो न” सूर्य इव “रु-
 क्षान्” दीप्यमानः रुच् दीप्तौ (भा० आ०), छान्दसस्य
 लिटः कसुः अतस्तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्त्तत इति
 पूर्वव्रान्वयः ॥ १ ॥

२ २ २ २ २ १ २ २ २ २
 अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि

२ २ १ २ २ १ २
 विश्वा राजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

२ २ १ २ २ २ २ २
 होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । अयमग्निः ‘द्विजन्मा’ हाभ्यामरणिभ्यां
 जायमानः यद्वा, मथनात् प्रथमं जन्म, उत्पत्त्यनन्तरम् आधान-
 पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्म, एवं द्विजन्मत्वम्
 अथवा, व्याया पृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात्, तादृशोऽग्निः ‘त्री रोच-
 नानि’ त्रीणि रोचमानानि चित्यादि स्थानानि गार्हपत्यादीनि
 वा अभि ‘शुशुचानः’ अभितः प्रकाशयन् न केवलं त्रीण्येव किन्तु
 ‘विश्वा’ ‘राजांसि’ सर्वाण्यपि रश्मिनात्मकानि चित्यादिलोकान्
 ‘शुशुचानः’ दीपयन् ‘होता’ देवानामाह्वता ‘यजिष्ठः’ यद्दृ-
 तमः सन् ‘अपां’ प्रोक्षणाद्युदकानां ‘सधस्ये’ सहस्थाने याग-
 देये “अस्यात्” तिष्ठति ॥ २ ॥

२ २ ३ २ ३ २ २

अथऽ स होता यो द्विजन्मा

१ २ ३ १ २ ३ २

विश्वानि दधे वाय्याणि श्रवस्या ।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

मर्त्या यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । 'यः' 'द्विजन्मा' 'सः' एव 'होता' होमनिष्पादकः आह्वाता वा देवानाम् अरणीभ्यासुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् सोऽयं 'विश्वानि' विश्वानि 'वाय्याणि' वरणीयानि कर्माणि ईडवन्दवृशंसदुहां खतः (६, १, २१४), इत्याद्युदात्तत्वम् 'श्रवस्या' श्रवस्याया अवीऽन्नं हविलक्षणं यशो वा तदिच्छया श्रवःशब्दात् कथजन्ताद् 'अ प्रत्ययात् (३, ३, १०२)' इति भावे अप्रत्ययः अत्राय यगसे वा 'दधे' धारयति । 'अस्मै' उक्तस्वरूपायाग्नये 'यः' 'मर्त्याः' "ददाश" ददाति स 'सुतुकः' शोभनशुक्लो भवति ॥ ३ ॥ [४]

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

क्रातुं न भद्रं हृदिस्त्रयम् ।

३ १ २ २ १ २

ऋध्यामा त ओहैः ॥ * १ * ॥

ऋ० वामदेवः । ऋ० पदपंक्तिः । दे० अग्निः । अद्याग्नेतमद्याश्वमिति तृचावकं पञ्चमं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । 'है' 'अग्नेः' 'भद्रं' अघ्निरवहनि वयस्यत्विगादयः 'ओहैः' इन्द्रादिप्रापकै-

रस्माकं स्तोमैः स्तोत्रसमूहेः “तम्” प्रसिद्धं त्वाम् ‘ऋध्याम’
समर्द्धयामः । कौटुशं त्वाम् ? ‘अश्वं न वोढारम्’ अश्वमिव
इविषो वाहकम्, तथा ‘ऋतुं न’ कर्त्तारमिव उपकारिणमि-
त्यर्थः । तथा “भद्रं” भजनीयं ‘हृदिस्थं’ हृदयङ्गमम् अति-
शयेन प्रियमित्त्वर्थः ॥ १ ॥

२ ३क २२३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अथा अग्ने ऋतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ २
रथीऋतस्य वृहतो वभूथ ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘अथा हि’ इदानीमेव हे “अग्ने !” त्वं
‘ऋतोः’ अश्वदीययागस्य ‘रथी’ नेता ‘वभूथ’ भवसि ‘ऊन्दसि
तुङ् लङ् लिटः (३, ४, ६)’, इति भवतेर्वर्त्तमानार्थे लिटि सिप-
स्यल् ‘आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः (७, २, ३५)’, इतीडागमे प्राप्ते
“वभूथाऽतस्य (७, २, ६४)”, इति निपातनादिङ्भावः ।
कौटुशस्य यागस्य ? ‘भद्रस्य’ भजनीयस्य, “दक्षस्य” प्रवृद्धस्य,
“साधोः” अभीष्टफलानां साधकस्य सत्वभूतस्य, “वृहतः”
महतः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ ३ २ ३ २ ३ २
एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाक्स्वाऽर्णो ज्योतिः ।

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २
अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “ज्योतिः” ज्योतिष्मान् “सः
न” सूर्य इव, तथा ‘विश्वेभिः’ विश्वैः समस्तैः ‘अनीकैः’
तेजोभिः ‘सुमनाः’ गोभनमनस्कस्य ‘नः’ अश्वदीयैः ‘एभिः’

एतैः 'अर्कैः' अर्चनीयैः स्तोत्रैः नानाविधैः हविलक्ष्यैः अनैर्वा
अथवेन्द्रादिदेवैः सह 'नः' अस्माकम् 'अर्वाक्' अभिमुखो
भवेति ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरादन्यस्य त्रिंशद्वाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

२३ १२ ३१ २ ३१ २२

अग्ने विवस्वदुपसस्त्रिण् राधो अमर्त्यं ।

२ ३ १२ ३

आ दाशुपे जातवेदो वह्वा

२ ३ २ २१ २ २ १ २

त्वमद्या देवाण् उपर्वुधः ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रस्कण्डः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ द्वितीये
खण्डे—अग्नेविवस्वदिति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे "अग्ने !" त्वम् 'उपसः' उयोदेवतायाः सकाशात्
'राधः' धनं 'दाशुपे' 'दाशु दाने' कसुः हविर्देवतवते यजमानाय
'आ वह' आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशिष्यते, 'अमर्त्यं' मरण-
रहितं । 'जातवेदः' जातानां वेदितः ! तमेतं शब्दं यास्को
व्याचष्टे, 'जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वै नं विदु-
र्जातेजाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा
जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जा-
तवेदसो जातवेदस्वमिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वान्तरून् पशवो-
ऽग्निमभिसर्पन्तीति च (निरु० दे० १, १८)', इति । कीदृशं राधः ?
'पिवस्वत्' "विशिष्टनिवासोपेतं, "चित्रं" नानाविधम् । किञ्च,

‘अद्य’ अस्मिन् दिने ‘उपवृधः’ उपः काले प्रवृद्धान् ‘देवाम्’
 आवह विवसत्, विवासनं विवः तद्युक्तम्, वस निवासे (भा०
 प०), विपूर्वादेन्तर्भावितस्यर्थात् सम्पदादिलक्षणे भावे क्विप्
 (३, ३, ८४धा०), ‘तदस्यास्ति (५, २, ८४)’, इति मतुप्, ‘मादु-
 पधायाः (८, २, ८)’ इति वत्वम्, “तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)”;
 इति भत्वेन पदत्वाभावाद्गुच्चाभावः, वृषादित्वात् (६, १, २०३)
 आद्युदात्तत्वम् । जातवेदाः—जातानि वेत्तीति जातवेदाः
 “गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ० ४, २२६)”,
 इत्यसुन्, यद्वा वेद इति धननाम (निघ० २, १०, ४), जातं
 धनं यस्व स जातवेदाः, आसन्वितनिघातः (८, १, १८) ।
 वहा—“द्यचोऽतस्मिडः (६, ३, १३५)”—इति संहितायां
 दीर्घत्वम् । उपवृधः, उपसि बुध्यन्त इत्युपवृधः-बुधं अवगमने
 (भा० प०) “क्विप् च (३, २, ७६)”, इति क्विप्, रोरुच्चाभाव-
 म्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) ॥ १ ॥

२१ २ २ १ २२ ३
 जुष्टो हि दूतो असि हव्य-

१ १ १ १ ३ १ २ १ २
 वाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

२ २ २ १ १ ३ १ २ २ १ २
 सजूरश्विभ्यामुपसा सुवीर्य-

२ १ २ १ १ २ २ २
 मसो धेहि श्वो वृहत् ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्विवीचा । हि “अग्ने ।” त्वं चुष्ट्वादिविशेषणयुक्तो-
 ऽसि “जुष्टः” “नित्यं मन्वे (५, १, २१०)”—इत्याद्युदात्तत्वम्
 संशित इत्यर्थः “असि” सिपि “तासस्योत्तौपः (७, ४, ५०)”,

इति सलोपः, “हि च (८, १, ३२)”, इति निघातप्रतिषेधः ।
 “दूतः” देवानां विशेषवार्त्ताहरः, अतएव “हव्यवाहनः”
 “हव्येऽनन्तःपादम् (३, २, ६६)”, जुष्ट, योरनादेशः (७,
 १, १), जित्वादाद्युदात्तत्वे (६, १, १८०), क्तदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, १३८) हविषो वोढा, “अध्वराणां” क्रतूनां
 ‘रथीः’ रथस्थानीयः तथा च मन्वान्तरं ब्राह्मणैर्नैवं
 व्याख्यातम् ‘रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथः’ इति,
 ब्राह्मणान्तरञ्च रथोह वा एष भूतभ्यो देवेभ्यो हव्यं
 वहति’ इति तादृशस्वम् ‘अश्विभ्यां’ देवाभ्याम् ‘उपसा’
 देवतया च ‘सजूः’ सहितो भूत्वा ‘सुवीर्यं’ शोभनवीर्यी-
 पेतं ‘वृहत्’ प्रभूतं ‘अवः’ अन्नम् ‘अश्वे धेहि’ अस्मासु प्रक्षिप
 ॥ २ ॥ [६]

३ १ २२ १ १ २२ २ १
 विधुं दद्राण् समने वङ्गनां

२२ ३ १ २ २ २ २
 युवान् सन्तं पलितो जगार ।

३ १ २ ३ १ २ १
 देवस्य पश्य काव्यं महि-

२७ ३ २ ३ १ २२
 त्वाद्या समार स ह्यः समान ॥ * १ * ॥

ऋ० वृहदुक्त्यः । छ० चिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ विधु-
 दद्राणमिति वृत्तात्मकं द्वितीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । अनया
 कालात्मक इन्द्रः स्तूयते ‘विधुं’ विधारकं सर्वस्य युद्धादेः
 कर्त्तारं विपूर्वां दधातिः करोत्यर्थः तथा ‘समने’ अननमनः
 प्राणनं सम्यगननोपेतं संग्रामे ‘वङ्गनां’ शत्रूणां ‘दद्राणं’

झावकम्, ईदृक्सामर्थोपेतं 'युवानं' सन्तं पुरुषं 'पलितः'
जरा 'जगार' निगिरतीन्द्राक्षया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाण-
कवचपञ्च देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य 'महित्वा' महत्त्वेनोपेतं
'काव्यं' सामर्थ्यं 'पश्य' पश्यत हे जनाः ! तथा जरसा प्राप्तः
यः 'अद्य' 'ममार' म्रियते, 'सः' ह्यः' परिद्युः 'समान' सम्यक्
चेष्टते पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः तदेवं चत्वारि नामानि
शारीराण्युक्तानि बह्वङ्मन्त्रेषु ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
शाक्मना शाको अरुणः सुपर्ण

११ १२ १३ १४ १५
आ यो महः शूरः सलादनीडः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
वसु स्पार्हसुत जेतोत दाता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "शाक्मना" शकैव शाका, शाक्मना बलेन
'शाकः' यत्तः शक्यशक्ती स्वशक्तौव सर्वं कर्तुं शक्त इत्यर्थः,
न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्ति इन्द्रत्वादेव, 'अरुणः' अरुण-
वर्णः "सुपर्णः" कश्चित् शोभनपर्णः पक्षी "आ" गच्छतीत्यध्या-
हारः उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारात् । 'यः' 'महः' महान्
'शूरः' विक्रान्तः 'सनात्' पुराणः 'अनीडः' नीडस्याकर्त्ता ।
न हीन्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति । एवं
सुपर्णरूपेणैन्द्रमाह स पक्षीन्द्रो 'यत्' 'चिकेत' कर्त्तव्यत्वेन
जानाति तत् 'सत्यम् इत्' सत्यमेव 'न' तु 'मोघं' व्यर्थं
भवति । स 'स्पार्ह' स्पृहणीयं 'वसु' धनं 'जेता' जयति

शत्रुभ्यः सकाशात् । 'उत' अपिच 'दाता' स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति 'न लोकाभ्य (२, ३, ६६)' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
 ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौंस्यानि

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 येभिरीक्षद्वृत्रहत्याय वच्ची ।

१ २२ ३ १ २ ३ १
 ये कर्मणः क्रियमाणस्य मङ्ग

२ ३ २ ३ १ २ ३ १
 ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । इन्द्रः 'ऐभिः' मरुद्भिः सह 'वृष्ण्या' वृष्ण्यानि वर्षकाणि 'पौंस्यानि' बलानि 'आ ददे' आदत्ते । 'येभिः' यैः मरुद्भिः सहितः "वृत्रहत्याय" प्राण्युपकारकवृष्ट्या आवरकाल्वात् वृत्रः पापम्, तस्य हत्यायै मनुष्याणां सुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तथाच "वच्ची" वच्चवान् इन्द्रः "अ्रीक्षत्" वर्षति । 'ये' च मरुतः, 'देवाः' "मङ्गः" महता इन्द्रेण क्रियमाणस्य वृष्टिप्रदानलक्षणस्य कर्मणः साहाय्यार्थम् 'ऋतेकर्म' ऋतकर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रति "उदजायन्त" उन्मुखा जायन्ते । स्वयमेव तैरेभिर्ददे इति समन्वयः ॥ ३ ॥ [७]

१ २ १ २ २ २ २ २ २ २
 अस्ति सोमो अयं सुतः पिवन्त्यस्य मरुतः ।

२ २ २ २ २ २ २ २
 उत स्वराजो अश्विना ॥ * १ * ॥

ऋ० विन्दुः पूतदक्षः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
 अथास्त्रिसोम इति ष्चत्वारिंशत्तमं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 'अयं' पुरोवर्ती सोमः 'सुतः' मरुदर्यमग्नाभिरभिपुतः 'अस्ति'
 विद्यते । तस्माद् 'अस्य' अन्वादेशे एनं सुतं सोमं 'स्वराजः'
 स्वयं दीप्यमानाः स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्वर्थः । तादृशाः 'मरुतः'
 "पिबन्ति" । "उत" अपिच 'अश्विना' अश्विनी च सोमं
 पिबतः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 पिबन्ति मित्रो अर्यमा तना पूतस्य वरुणः ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 विषधस्यस्य जावतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । न केवलं मरुत एव सोमपातारः किन्तु
 एतेऽपि इत्याह, 'मित्रः' सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकत्वात्
 सखिभूतः यद्वा, यज्ञसम्बन्धिनः एतत्सञ्चको देवः, 'अर्यमा'
 च, "वरुणः" दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः, एत-
 न्नामकास्त्रयो देवाः "तना" ततम् उर्षास्तुकेनेति तनं दशा-
 पवित्रम् सुपां सुलुक् (३, १, ३८), इति आलादेशः, तना-
 द्युदात्तः, तना "पूतस्य" परियोधितस्य 'विषधस्यस्य' सह
 तिष्ठन्त्यवेति सधस्य स्थानं, "सधमादस्ययोश्छन्दसि (३, ३,
 ८६)", इति सहस्रस्य सधादेशः, द्रोणकलशाधवनीयपूत-
 भृदात्मकानि त्रीणि स्थानानि तत्तथोक्तम् तादृशम्, "जावतः"
 सुत्या जननवन्तम् इमं सोमं पिबन्ति द्वितीयार्थं पठ्यः (३,
 १, ८५) ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 उतो न्वस्य जीपमा इन्द्रः सुतस्य गोमतः ।

१२ २२

प्रातर्हीतेव मत्सति ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । “उतो” अपिच “इन्द्रः” “सुतस्य” अभिषु-
तस्य ‘गोमतः’ गर्व्यमिश्रणवतः “अस्य” अन्वादेशः पूर्ववत्
दशापवित्त्रेण पूतस्य सोमस्य ‘जोपम्’ पानरूपां सेवां ‘प्रातः’
प्रातः सवने “नु” त्रिप्रम् “आ मत्सति” मदि स्तुत्यादिषु (भा०
आ०) आभिमुख्येन स्तौति यद्वा सोममेव कामयते । तन्न
दृष्टान्तः, ‘होता इव’ यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति
देवान् स्तौतुं वाभिवाञ्छति तद्वत् ॥ ३ ॥ [८]

२ २ १ ३
वरमहाꣳ असि सूर्य्य

१ २ २ १ २
वडादित्य महाꣳ असि ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २
महस्ते सतो महिमा पनि-

२ १ २ १ २
ष्टम भङ्गा देव महाꣳ असि ॥ * १ * ॥

ऋ० जमदग्निः । छ० वृहती । दे० सूर्य्यः । अथ वरमहाꣳ
असीति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “सूर्य्य !”
त्वं ‘महान्’ तेजसा अधिकः ‘असि’ “वट्” सत्यम् नैतन्मिथ्ये-
त्यर्थः । हे “आदित्य !” अदितेः पुत्र ! त्वं ‘महान्’ बलेनाप्य-
धिकः ‘असि’ ‘वट्’ सत्यमेव । हे ‘पनिष्टम !’ अतिगयेन स्तोत्रैः
स्तुभ्य ! यद्वा, अतिगयेन व्यवहारस्तुगल ! “महः” महतः ‘सतः’
भवतः ‘ते’ तव महत्त्वं ‘महिमा’ स्तोत्रभिः स्तुयत इति शेषः

‘पनिष्टम’ स्तोत्रभिरक्षाभिः स्तूयत इति वा । हे ‘देव’ ! द्योत-
नादि गुणयुक्त । सूर्य्य ! त्वं ‘मञ्जा’ महत्त्वेन ‘महान्’ सर्वैः
पूजनीयः ‘असि’ भवसि ॥ १ ॥

१ २ १-१२ २२
वट् सूर्य्यं श्रवसा महाम्

२ २ १ २ २ २ २
असि सत्त्वा देव महाम् असि ।

३ २ १ १ २ १ २ २ २ २ २
मञ्जा देवानामसूर्य्यः पुरो-

२ ३ २ ३ १ २
हितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे ‘सूर्य्ये !’ त्वं “श्रवसा” श्रवणेन ‘महान्’
सर्वाधिकः ‘असि’ यद्वा, ‘श्रवसा’ अन्नेन ‘महान्’ दाता ‘असि’
स्तोत्रभ्यो दातासि ‘वट्’ सत्यम् । हे ‘देव !’ द्योतमान ! सूर्य्य !
त्वं “देवानां” मध्ये ‘मञ्जा’ महत्त्वेन महानधिकः ‘असि’
‘सत्त्वा’ सत्यमेव । ‘असूर्य्यः’ असुराणां हन्ता चासि । किञ्च,
‘देवानां’ त्वं कामयमानानां स्तोत्राणां वा ‘पुरोहितः’
द्वितीपदेष्टासि बहुहितकार्य्यसि अथवा ‘पुरोहितः’ पुरतो
निहितोऽसि । किञ्च तव ‘ज्योतिः’ तेजः ‘विभु’ व्याप्तं सर्वतः
‘अदाभ्य’ केनाप्यङ्गिंस्त्वच्च ॥ २ ॥ [६]

इति सामवेदायं प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य विद्याभ्यासस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ २ १ १ २

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते ।

१ २ ३ १ २ १ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * १ * ॥

ऋ० सुकचः । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीये खण्डे—उपनोहरिभिरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'मदानाम्पते !' माद्यन्वनेनेति मदाः सोमाः । 'मदोऽनुपसर्गो (३, २, ६७)' इति करणे अप् प्रत्ययः । सोमानां स्वामिन् । इन्द्र । 'हरिभिः' आ शितेन हरिभिः इत्यादिषु बह्व-नामखानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसङ्ख्याकैः सह 'नः' अस्माकं यज्ञे 'सुतम्' अभिपुत्रं सोमम् 'उप याहि' तत्पानार्थं शीघ्र-मागच्छ । पुनरुपन इत्यादिरादरार्था ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ २ १ १ २ २ १ २

द्विधा यो वृत्रहन्तमो विद् इन्द्रः शतक्रतुः ।

१ २ ३ १ २ १ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * २ * * ॥

अथ द्वितीया । 'वृत्रहन्तमः' अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता 'शतक्रतुः' नानाविधकर्मा 'यः इन्द्रः' 'द्विधा' द्विधा 'विदे' वृत्रवधादौ उपकर्मा, जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मति द्विप्रकारेण विदे सर्वेर्ज्ञायते विदज्ञाने (अदा०प०), कर्मणि विहितस्य तप्रत्ययस्य 'लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)' इति लोपः । स त्वं 'हरिभिः' सह 'सुतं' सोमम् "नः" अस्माकम् 'उप' याहि ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २

त्वष्टि वृत्रहन्त्रेषां पाता सोमानामसि ।

१२ २ १२ २२
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे 'वृत्रहन् !' वृत्रस्य पापस्य वा हन्तः ! इन्द्र ! 'हि' शब्दो हेत्वर्थे यस्मात् त्वम् 'एषाम्' अस्मदीयामा 'पाता' पानकर्त्ता 'असि' भवसि एषामिति इदमोऽन्वादेशे अथादेशोऽनुदात्तश्च (२,४,२२) अतस्त्वमश्वैः सह सोमं पातु-
मुपयाहि आगच्छ ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ २२ २३ १२ २
प्र वो महे महेवृधे भरध्वं

१२ २ १ २२ १ २
प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

१ २ २१ २२
विशः पूर्वीः प्र चर चर्पणिप्राः ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । कृ० विराट् । दे० इन्द्रः । अथ प्रवोमह इति षष्ठात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे मदीया जनाः ! 'वः' यूयं 'महे वृधे' महतां धनानां वर्द्धयित्रे अतएव 'महे' महते इन्द्राय 'प्रभरध्वम्' सोमान् प्रणयत । 'प्रचेतसे' प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमतिं सुष्ठु मननीयं स्तोत्रं 'प्र कृणुध्वम्' प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्र ! 'चर्पणिप्राः' चर्पणयो मनुष्याः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं 'पूर्वीः' पूरयित्रीः 'विशः' प्रजाः 'प्रचर' अभिगच्छ ॥ १ ॥

२ १२ २ १२ २२
उरुव्यचसे महिने सुवृत्ति-

२२ १ १२ २ १२
मिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'उद्भव्यचसे' पृथुव्याप्तये 'महिने' महते यस्मै 'इन्द्राय' 'सुवृत्तिं' शोभनां स्तुतिं 'वृद्ध' अन्नं हविष्य 'विप्राः' प्राज्ञाः जनयन्त' जनयन्ति । 'तस्य' इन्द्रस्य 'व्रतानि' दक्षिणादीनि कर्माणि 'धीराः' प्राज्ञाः देवा अपि 'न' 'मिनन्ति' हिंसन्ति ॥ २ ॥

२ २ २ ३ १ २ ३ २

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव

३ १ २ ३ ३ १ २

सत्रा राजानं दधिरे सहध्वे ।

१ २ ३ २ २ १

हर्ष्यश्वाय वर्हया समापीन् ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । 'सत्रा राजानं' सर्वस्य जगत ईश्वरम्, 'अनुत्तमन्यु' 'केनाप्यनुत्तोऽवाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः त्वमेव, 'इन्द्रं' 'वाणीः' स्तुतयः 'सहध्वे' स्तोत्रुणां शत्रून् भिभवितुं 'दधिरे' पुरो, दधिरे । अतः हे स्तोतः ! त्वमपि 'हर्ष्यश्वाय' इन्द्राय हर्ष्यश्चमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः 'आपीन्' वभून् 'सम् वर्हय' प्रवक्ष्य ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ २

यदिन्द्र यावत्स्त्वमेतावद्दहमीशीय ।

३ २ ३ १ २ ३

स्तोतारमिदधिये रदावसो

१ २ १ २ २

न पापत्वाय रथसिपम् ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ यदिन्द्रेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'इन्द्र !' 'यत् यतः 'यावतः' धनस्य ईगिषे 'एतावत्' पठया लुक् (७, १, ३६) एतावतो धनस्य "अहम्" 'ईशीय' ईश्वरो भवेयम् । हे 'रदावसो !' रदति ददाति वरूनीति रदहसुः ततोऽम् अस्मदीयम् 'स्तोतारम्' 'इत् दधिषे' धनप्रदानेन धारयेमिव । किञ्च, 'पापत्वाय' क्षीणत्वाय 'न रंमिपम्' न दद्याम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
शिचेयमिन्द्रमहयते दिवे-

२ ३ १ २ ३ १ २
दिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

२ ३ १ २ ३ २ ३
न हि त्वदन्यन्मघवन्न आष्यं

२ ३ १ २ ३ १ २ ३
वस्यो अस्ति पिता च न ॥ * २ * ॥ [१२]

अथ द्वितीया । 'कुहचिद्विदे' कुत्रचित् विद्यमानः कुहचिद्वित् तस्मै यत्र कापि विद्यमानायेत्यर्थः । 'महयते' पूजयते जनाय 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'रायः' धनानि 'शिचेयम् इत्' दद्यामिव 'आ' कारः पादपूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ऋषिर्वदति, हे 'मघवन् !' इन्द्र ! "त्वदन्यत्" अस्माकम् 'आष्यं' वस्त्वं 'न हि अस्ति' 'वस्य' प्रथमस्यः 'पिता च न' पालयिता च त्वदन्यो नाम्नोत्यर्थः ॥ २ ॥ [१२]

१ १ १ १ १ १ १
शुधी एयं विपिपानस्याद्रे-

१ २ २ ३ ३ ३ २
वीधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

२ २७ ३ १ २ ३ २३ २
कृष्वा दुवांस्सन्तमा सचिमा ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० विराट् । दे० इन्द्रः । अथ शुधीहव-
मिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! 'विपि-
पानस्य' विपीतवतो विपितवतो वां ममाद्रेर्ग्रावणः 'हृन्नम्'
आह्वानं 'शुधि' शृणु 'ग्रावभ्यो वाचं वदता वदन्नः', इति हि
निगमान्तरम् । 'विप्रस्य' प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य "अर्चतः" स्तुवतः
'मनीषा' स्तुतिः 'बोध' बुध्यस्व च । 'इमा' इमानि क्रियमा-
णानि 'दुवांसि' परिचरणानि 'अन्तमा' अन्तिकतमानि बुद्धि-
स्थानि वा 'सचा' सहायभूतः सन् 'कृष्वा' कुरु च ॥१॥

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

१ २ ३ १ २
सदा ते नाम स्वयशो विवक्ति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'तुरस्य' शत्रूणां हिंसकस्य 'ते'
तव 'गिरः' स्तुतीः 'असुर्यस्य' द्वितीयार्थे पठौ (३, १, ८५)
त्वदीयं असुर्यं बलं 'विद्वान्' जानन् अहं 'न अपि मृष्ये' मृपि-
मार्जिनकर्मा (श्वा० प०) न मार्जयामि न परित्यजामीत्यर्थः ।
'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिश्च 'न' अपि मृष्ये मृपेमार्जिनकर्मत्व-
मन्यत्वापि दृश्यते । तद्यथा, 'मा नो अग्ने सख्या पित्रापि

प्रमर्षिष्ठा', इति किन्तु हे "स्वयमः ।" असाधारण्यशः ! 'ते' तव 'नाम' स्तोत्रं 'सदा' एव "विवक्ति" ब्रवीमि ॥२॥

२ ३ २ ३ १ ३ १ १ २ ३
भूरि हि ते सवना मानुषेषु

१ २ ३ १ २ ३ २
भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

२ ३ १ २ ३ १ २
मारि अस्मान् मघवं ज्योक्तः ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ द्वितीया । हे 'मघवं' ! 'ते' तव 'सवना' सवनानि सोमाभिपवणानि 'भूरि' भूरीणि 'मानुषेषु' अस्मासु वर्तन्त इति शेषः । 'मनीषी' स्तोता 'त्वामित्' त्वामिव 'भूरि' हवते नितरां स्तौति ह्वयति वा । अतः 'अस्मात्' अस्मत्तः 'मारि' दूरे 'ज्योक्' चिरकालं 'मा कः' आत्मानं मा कार्पीः क्षिप्र-मात्मानमघ्नदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य विश्वामित्रस्य

द्वितीयः खण्डः ० १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
प्रो ज्वस्मै पुरोरयमिन्द्राय शूपमर्चत ।

२ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
अभीके चिट्टु लोक्तकृत्सङ्गे समत्सु वृत्रहा ।

२ १ २ ३ २ ३
अस्माकं वोधि चोदिता नभन्ता-

१ १ २ ३ १ ४ ३ १ २
मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * १ * ॥

ऋ० सुदामः । छ० महापंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थे खण्डे—प्रोष्वस्मा इति लृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अस्मै” इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्येन्द्रस्य ‘पुरः रथं’ रथस्य पुरस्तात् ‘पुरोऽव्ययम् (१, ४, ६७)’ इति गतित्वाद् गतिसमासः (२, १, १८) रथस्य अग्रे वर्तमानं “शूपं” वलं “सुपोर्जत” हे स्तोतारः । सुहु प्रपूजयत (“प्र” “उ” इति निपातसमुदायः । प्रो इति ‘ओत् (१, १, १५)’ इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा इन्द्रो विशिष्यते ‘समत्सु’ समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः श्रीणादिकोऽधिकरणे क्तिप् (३, १, ७६), “समानस्य छन्दसि (६, ३, ८४)’ इति स भावः, समत्सु संग्रामेषु “सङ्गे” सङ्गमनीये शत्रुवले “डोऽन्यत्रापि दृश्यते (३, २, ४८ वा०)’ गमेर्डः । ‘अभीके चित्’ अभ्यर्णोऽपि निकटं प्राप्तेऽपि “लोककृत्” स्थितिकृत् पालयिता । स्थित्वा च ‘वृत्रहा’ वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता, एवंविधः स इन्द्रः ‘अस्माकं’ स्तोतृणां ‘चोदिता’ धनानां प्रेरयिता मन् ‘वोधि’ अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां बुधेऽन्धान्दसे लुडि ‘दौपजनबुध (३, १, ६१)’ इत्यादिना कर्त्तरि चुधिणादेशः, ‘बहुलच्छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । अपिच ‘मन्यकेषां’ कुक्षिता अन्ये अन्यके ‘अव्ययसर्वनाम्नाम् (५, ३, ७१)’ इति कुक्षिनार्ये प्राञ्जटेरकच्, तन्मध्यपतितस्तदपहणेन गृह्यन्त इति सर्वनामसञ्ज्ञायामासः सुडागमः, मन्यकेषाम् कुक्षितानामन्येषां शत्रूणां “धन्वसु” अधिरोपिता ‘ज्याकाः’ कुक्षिताभ्याः ‘नभन्तां’ नम्यन्तु । ज्याग्रह्यात् कुक्ष्यायां “प्रागिवात् कः (५, ३, ७०),

प्रमर्षिष्ठा', इति किन्तु हे "स्वयशः!" असाधारण्यशः! 'ते' तव 'नाम' स्तोत्रं 'सदा' एव "विवक्ति" ब्रवीमि ॥२॥

२ १ २ १ १ १ १ १ १
भूरि हि ते सवना मानुषेषु

१ १ २ १ २ १ २
भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

२७ १ १ २ १ १ २
मारि अस्मान् मघवं ज्योक्तः ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'मघवन्!' 'ते' तव 'सवना' सवनानि सोमाभिपवणानि 'भूरि' भूरीषि 'मानुषेषु' अस्मासु वर्तन्त इति शेषः । 'मनीषी' स्तोता 'त्वामित्' त्वामिव 'भूरि' हवते नितरां स्तौति ह्वयति वा । अंतः 'अस्मात्' अस्मत्तः 'मारि' दूरि 'ज्योक्' चिदकालं 'मा कः' आत्मानं मा कार्षीः क्षिप्रं आत्मानमस्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य विंशत्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ २ १ २ २ १ २
प्रो ज्वस्मै पुरीरयमिन्द्राय गूषमर्चत ।

१ १ २ २ २ २ २ २ २ २
अभीके चिदु लोक्तत्सङ्गे समत्सु वृवहा ।

१ १ २ २ २ २
अस्माकं बोधि चोदिता नभन्ता-

१ १ २ ३ १७ ३ १ २
मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * १ * ॥

ऋ० सुदामः । छ० महापंक्तिः । द्वे० इन्द्रः । अथ चतुर्थे
खण्डे—प्रोष्वस्मा इति द्विचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
“अस्मै” इन्द्राय पष्ठार्धे चतुर्थी अस्येन्द्रस्य ‘पुरः रथं’ रथस्य
पुरस्तात् ‘पुरोऽव्ययम् (१,४,६७)’ इति गतित्वाद् गतिसमासः
(२,१,१८) रथस्य अग्रे वर्तमानं “शूपं” बलं “सुमोर्ध्वत” हे
स्तोतारः । सुष्टु प्रपूजयत (“प्र” “उ” इति निपातसमुदायः ।
प्रो इति ‘ओत् (१,१,१५)’ इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा इन्द्रो विशि-
ष्यते ‘समक्षु’ समानं माद्यन्त्येति समदः संग्रामाः औणा-
दिकोऽधिकरणे क्विप् (३,१,७६), “समानस्य छन्दसि (६,३,
८४)’ इति स भावः, समक्षु संग्रामेषु “सङ्गे” सङ्गमनीये शत-
वले “डोऽन्यत्रापि दृश्यते (३,२,४८ वा०)’ गमेर्डः । ‘अभीके
चित्’ अभ्यर्षेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि “लोककृत्” स्थितिकृत्
पालयिता । स्थित्वा च ‘ह्रवहा’ ह्रवाणामावरकाणां शत्रूणां
हन्ता, एवंविधः स इन्द्रः ‘अस्माकं’ स्तोतृणां ‘चोदिता’
धनानां प्रेरयिता सन् ‘बोधि’ अस्माभिः कृतानि परिचर-
णानि बुध्यतां बुधेऽच्छान्दसे लुडि ‘दीपजनबुध (३,१,६१)’
इत्यादिना कर्त्तरि च्चुधिणादेशः, ‘बहुलच्छन्दस्यमाङ्-
योगेऽपीत्यडभावः । अपिच ‘मन्यकेषां’ कुक्षिता अन्ये
अन्यके ‘अव्ययसर्वनाम्नाम् (५,३,७१)’ इति कुक्षितार्थे प्राक्
टेरकच्, तन्नाध्यपतितस्तदपक्षणेन ष्ट्यन्त इति मर्यनामसञ्-
ज्ञायामासः सुडागमः, मन्यकेषाम् कुक्षितानामन्येषां शत्रूणां
“धन्वसु” अधिरोपिता ‘ज्याकाः’ कुक्षिताव्याः ‘नभन्ता’
नश्यन्तु । ज्याशब्दात्- कुक्षायां “प्रागिवात् कः (५,३,७०),

नभ हिंसायां क्रौयादिकः (आ०), व्यत्ययेन शप् (३, १, ८५) ॥ १ ॥

२३ १ १२ १२ १ २३१२
त्वप् सिन्धुर्वासृजोऽधराचो अहन्नहिम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विश्वं पुष्यंसि वार्य्यम् ।

२ ३ १२ ३ १२
...तं त्वा परि ष्वजामहे नभन्ता-

३ १ २ ३ १२ ३ १ २ ३
मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं 'सिन्धून्' स्यन्दनशीलान् जलपूरान् 'अधराचः' अधरमंधीमुखमञ्चतो गन्तुन् "अवा-सृजः" मेघान्निरगमयः । यतः त्वम् "अहिम्" अन्तरिक्षं गच्छन्तं मेघम् 'अहन्' हतवानसि यद्वा, अहिमन्धकारं सर्वस्य जगतः आवरकं हवमसुरम् 'अहन्' हतवानसि । अतो हे इन्द्र ! त्वम् "अशत्रुः" शत्रुरहितः 'जज्ञिषे' जायसे न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नज्सुभ्याम् (६, २, १०२)' इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । तादृशं त्वां "परिष्वजामहे" हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः वशीकुर्मः पञ्च परिपङ्के (आ० आ०), "दशसञ्चक्ष्त्रां शपि (६, ४, २५)" इत्यनुनासिकलोपः । सिह-मन्यत् ॥ २ ॥

१३ १ १२ १ १ २ १ १२
वि पु विश्वा अरातयोऽर्यी नशन्त नो धियः ।

१ १ २ १२ १२ १२ १ १२
अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघात्सति ।

१ २ ३, २ ३ २४ ३ १ २
या ते रातिर्ददिवसु नभन्ता-

३ १ २ ३ २४ ३ १ २
मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । 'विश्वाः' सर्वाः अरातयः अदार्वरः 'अर्यः' अभिगन्त्रः 'नः' अस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः 'सु' सुष्टु, 'वि नशन्त' विनश्यन्त, हे इन्द्र ! त्वदर्थं 'धियः' कर्माणि स्तुतयो वा प्रवर्त्तताम् । हे 'इन्द्र !' 'यः' 'नः' अस्मान् 'जिघांसति' हन्तुमिच्छति हन्तोः सन् 'अज्भनगमां सनि (६, ४, १६)' इति वा दीर्घः 'अभ्यासाच्च (७, ३, ५५)' इति कुत्वम्, तस्मै "शत्रवे" "वधं" हननसाधनमायुधम् 'अस्ता अस्ति' ज्ञेया भवसि असु चेषणे (दि० प०), ताच्छिलिकस्तृन् (६, ४, १६), 'ते' तव "या" "रातिः" धनप्रदानहेतुर्हस्तः सा दाने (अदा० प०), करणे क्तिन्, (३, ३, ६४), 'मन्त्रे ह्यपेपचमनविदभूवीरा उदात्तः (३, ३, ६६)' इतिक्तिन् उदात्तत्वम् सा रातिः "वसु" धनं "ददिः" अस्मभ्यं दाता भवतु 'आट्टगमहन (३, २, १७१)' इति ददतेः क्ति प्रत्ययः, "न" लोकाव्ययः (२, ३, ६६)" इति वसुशब्दात् पष्ठभावात् । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥ [१४]

३ २४ ३ १ २ ३ १ २ २४ ३ १ २
रेवाꣳ इद्रेवत स्तोता स्यात्वावतो मघोनः ।

१ २ ३ १ २
प्रेटु हरिवः सुतस्य ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः प्रियमेधाः वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ रेवा इद्रेवत इति षष्ठात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे "हरिवः" हरिवन् ! "मतवघोः

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! त्वं 'पीयन्नवे' पीयतिर्वधकर्मा
 (निरु० ४, २५) बधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे 'नः' अस्मान्
 'मा परादाः' मा परित्याचीः, "मा" च 'शङ्कते' अभिभयित्वे
 अस्मान् मा परादाः शृधु प्रहंसने (भा० आ०), इति धातुः ।
 अपितु 'शचीवः' शक्तिवन्निन्द्र ! 'शचीभिः' आत्मीयैः कर्मभिः
 'शिच' अस्माननुशाधि यद्वा, शिचतिर्दानकर्मा (३, २०, ८),
 अभीष्टं धनमस्त्रभ्यं देहि, यद्वा, शत्रून्-जेतुं शिच, शक्तान्
 कर्तुमिच्छ, शकैः सन्नन्तस्य "सनि मीमा (७, ४, ५४), इति
 इसादेशः, अभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ ३ ॥ [१५]

१२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 एन्द्र याहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
 दिवो अमुष्य शासतो

१ २ ३ २ २
 दिवं यय दिवावसो ॥ * १ * ॥

ऋ० तिरथीः । ऊ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथेन्द्रयाहि-
 हरिभिरिति ढचात्मकं तृतीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । हे 'इन्द्र !'
 'कण्वस्य' सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं 'हरिभिः' अश्वैः 'उप याहि'
 आगच्छ । 'दिवः' दुलोकं द्वितीयार्थे षष्ठी (३, १, ८५) 'अमुष्य'
 अमुष्विन्दिन्द्रे 'शासतः' शासति सति विभक्तिव्यत्ययः (३, १,
 ८५) तत्र वयं सुखमास्महे । हे 'दिवावसो' । दीप्तदिविष्कन्द ।
 'दिवं' स्वर्गं 'यय' यूयं गच्छत वद्बुवचनं पूजार्थम् । यद्वा, हे
 'दिवावसो !' दिवो दुनामकमसु' लोकं 'शासतः' शासनं
 कुर्वन्तः यूयं 'दिवं' स्वर्गं 'यय' गच्छते ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अचा वि नेमिरेषामुरां न धूनुते वृकः ।

३ २ ३ २ १ १ ३ ३
दिवो अमुष्य शासती

१ २ ३ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'एषाम्' अभिषव-
यावृणां 'नेमिः' सोमलतां, 'वि धूनुते' विशेषेण कम्पयति ।
तत्र दृष्टान्तः, 'उरां' मेषीं, "वृकः न" वृक इव यथा वृकः
तद्वत् सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
आ त्वा यावा वदन्निह सोमी घोषेण वचतु ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
दिवो अमुष्य शासती

१ २ ३ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'इह' यज्ञे 'यावा'
सोमाभिषवपापाणः 'सोमी' सोमवान् 'वदन्' शब्दं कुर्वन्
'घोषेण' ध्वनिना सह 'आ वचतु' त्वां प्रापयतु ॥३० [१६]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ * १ * ॥

ऋ० जमदग्निः । छ० नित्यद्विपदा गायत्री । दे० वितानः
मुपाः वा । अथ पवस्वसोममन्दयन्निति छत्राब्जकं द्विपदं चतुर्थं
सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम !' 'मधुमत्तमः' अतिशयेन

मधुररसवान् त्वं मन्दयन् मादयिता भवन् 'इन्द्राय' 'क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यम् (१, ४, ३२ वा०)', इतीन्द्रस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा
इन्द्रं मोदमानः सन् "पवस्व" इन्द्रार्थभागच्छ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ४

ते सुतासो विपश्चितः शुक्रा वायुमसृञ्चत ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । "विपश्चितः" मेधाविनः 'सुतासः' अभि-
पुताः 'शुक्राः' शुक्लवर्णाः अभिपवेण निर्मलत्वात् दीप्यमाना
इत्यर्थः । 'ते' सोमाः 'वायु' शब्दम् 'असृञ्चत' असृजन् अकार्पुः
अथवा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् सोमेषु सुतेषु सन्तु वायु-
स्तत्पानार्थभागच्छति खलु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

असृग्रं देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ *३* ॥ [१७]

अथ तृतीया । एते अभिपुताः सोमाः 'वाजयन्तः' यज-
मानानामन्नमिच्छन्तः सन्तः 'देववीतये' देवानां पानाय
'असृग्रन्' विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । 'तत्र दृष्टान्तः,
'रथा इव वाजयन्तः' शत्रोर्धनानि बलानि वा स्वामिन
इच्छन्तो रथा 'देववीतये' देवानां गममाय यथा विसृज्यन्ते
तद्वत् ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उपरायस्य विभाष्यावस्य

अनुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ४

अग्निष् होता रं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनृष्

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ४

सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

२ १ ३ ३ १२३ २३ १ २ ३ १२
अत्रा वि नेमिरेपामुरां न धूनुते वृकः ।

२ २ ३ २ १ १ ३ २
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ ३ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'एपाम्' अभिषव-
याव्णां 'नेमिः' सोमलतां 'वि धूनुते' विशेषेण कम्पयति ।
तत्र दृष्टान्तः, 'उरां' मेपीं "वृकः न" वृक इव यथा वृकः
तद्वत् सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १२ ३ ३ ३ १ ३ २
आ त्वा यावा वदन्निह सोमी घोषेण वचतु ।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ ३ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'इह' यज्ञे 'यावा'
सोमाभिषवपापाणः 'सोमी' सोमवान् 'वदन्' शब्दं कुर्वन्
'घोषेण' ध्वनिना सह 'आ वचतु' त्वां प्रापयतु ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ * १ * ॥

ऋ० जमदग्निः । छ० नित्यद्विपदा गायत्री । दे० वितानः
पुषाः वा । अथ पवस्वसोममन्दयन्निति दृष्टान्तकं द्वैपदं चतुर्थं
सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम !' 'मधुमत्तमः' अतिशयेन

मधुररसवान् त्वं मन्द्यन् मादयिता भवन् 'इन्द्राय' 'क्रिया-
ग्रहणं कर्त्तव्यम् (१, ४, ३२ वा०)', इतीन्द्रस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा
इन्द्रं मोदमानः सन् "पवस्व" इन्द्रार्थमागच्छ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

ते सुतासो विपश्चितः शुक्रा वायुमसृचत ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । "विपश्चितः" मेधाविनः 'सुतासः' अभि-
पुताः 'शुक्राः' शुक्लवर्णाः अभिपवेण निर्मलत्वात् दीप्यमाना
इत्यर्थः । 'ते' सोमाः 'वायु' शब्दम् 'असृचत' असृजन् अकार्षुः
अथवा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् सोमेषु सुतेषु सक्तु वायु-
सृत्पानार्थमागच्छति खलु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

असृचं देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ *३* ॥ [१७]

अथ तृतीया । एते अभिपुताः सोमाः 'वाजयन्तः' यज-
मानानामन्नमिच्छन्तः सन्तः 'देववीतये' देवानां पानाय
'असृचन्' विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः,
'रथा इव वाजयन्तः' शत्रोर्घनानि बलानि वा क्षामिन
इच्छन्तो रथा 'देववीतये' देवानां गमनाय यथा विसृज्यन्ते
तद्वत् ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य विशाखायस्य

अनुयः खण्डः ॥ ४ ॥

१ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

अग्निं होतारं मन्थे दास्रन्तं वसोः सूनुं

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २

सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

३ ३ १ १ ३ २ २ २ १ १ २ १ २
 य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

२ २ २ १ १ १ १ २ १ १
 घृतस्य विभाष्टिमनु शुक्र-

२ १ २ २ १ २ १
 शोचिष आजुद्धानस्य सर्पिषः ॥ * १ * ॥

ऋ० परुच्छेपः । छ० अत्यष्टिः । दे० अग्निः । अथ पञ्चमे खण्डे, अग्निं होतारमिति वृचात्मकं प्रथम सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'अग्नि' सर्वासां देवसेनानामग्रस्य यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा "होतारं" अस्मदयागं प्रति देवानामाह्वातारं यद्वा, होम-निष्पादकं होतारं आह्वातारं 'जुहोतेर्होतित्वीर्णवाभः (निरु० दे० १, १५)', इति यास्कः । 'अग्निमद्यहोतारमवृणीत', इति श्रुतेः । 'अग्निमग्र आवह', इति च, अग्नेराह्वातत्वं प्रसिद्धम् । 'अग्निं होतारं मन्ये', इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्य इति सम्बन्धः । यद्वा, यामनिष्पत्तेरिवोपलक्षितत्वात् एतद्देव विधेयविशेषणम्, इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि, 'दास्यन्तम्' अतिशयेन दानवन्तश्च, "वसीः" वसुं निवासहेतुं, "सहसः सुतु" बलस्य पुत्रमग्निम् मन्यनकाले बलेन मध्यमान उत्पद्यते इति पुत्रत्वमुपचर्यते "जातवेदसं" जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः, 'विप्रं न' जातवियं मेधाविनं ब्राह्मणमिव, तं यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो 'यो देवः' 'स्वध्वरः' शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यग् निर्वहन् 'ऊर्ध्वया' उन्नतया उत्कृष्टया 'देवाच्या' देवान् पूजयन्त्या देवान् प्रत्युक्तया वा "कृपा" कृपया सामर्थ्य-

लक्ष्म्या 'देवान् प्रत्यक्षया कृपया', इति (निरु० नै० ६, ८) यास्कः । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् 'शुक्रशीचिपः' दीप्त-
तेजस्कस्य 'आजुद्धानस्य' आ समन्तात् ह्यमानस्य 'सर्पिषः'
सरणशीलस्य 'घृतस्य' विलेपनेन दीप्तस्याज्यस्य 'विभ्राष्टि'
विशेषेण भ्राजम् 'अनु' स्वयमपि तत् आक्यं 'वष्टि' काम-
यते स्वीकरोतीति शेषः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गि-
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।
१ २ ३ १ २ ३ २
परिज्ज्ञानमिव द्याप् होतारं चर्षणीनाम् ।
३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
श्रीचिष्केशं वृषणं यमिमा
३ १ २ ३ २ ३ १ २
विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'विप्र !' मेधाविन् । 'शुक्र' दीप्तज्वा-
लाम्ने ! 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यष्टुतमं 'त्वा' त्वां 'यजमानाः'
वयं 'हुवेम' आह्वयामः यतो वयं यजमाना अतस्त्वां यजिष्ठ-
माह्वयाम इत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वाम् ? 'मङ्गिरसां' अङ्गिरो
गोत्रोत्पन्नानां मध्ये "ज्येष्ठम्" अतिशयेन प्रशस्यं यद्वा, अङ्गि-
रसामङ्गाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालामयत्वात् । 'अङ्गिरा अङ्गाराः'
(निरु० न० ३, १०) इति यास्कः । 'येऽङ्गारा भासं-
स्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' इति श्रुतम् । केन साधनेन इत्युच्यते
'मन्मभिः' मननसाधनेः "वप्रेभिः" विप्रेः विशेषेण प्रीषयि-

दभिः “मन्मभिः” मन्त्रैः यद्वा, विप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्वि-
 ग्भिर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च सहिता वयमिति सम्बन्धः । अथाद्यानान-
 न्तरं ‘परिज्मानं’ परितो गच्छन्तं “द्याम् इव” सूर्यमिव
 ‘होतारं’ देवानामाह्वतारम् । केपामर्थे ? ‘चर्षणीनां’ मनु-
 प्याणां यजमानानाम् अर्थे यद्वा ‘चर्षणीनां’ पूर्वं मनुप्याणामिव
 सत्त्वं पद्याद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वतारं
 तथा ‘शोचिष्केशं’ केशवदत्यन्तज्वालोपेतं, “वृषणं” कामानां
 वर्षितारम्, एवं रूपं त्वां ‘विशः’ त्वामिव निविशमानाः
 इमा ‘विशः’ प्रजाः ‘जूतये’ स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये ‘प्र अवन्यु’
 प्रकर्षेण प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां ध्रुवेमेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

२७ २२ २१ २ १ १ २ २ १ २ २
 स हि पुरु चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानी

१२ २१ २२१ ११ २२
 भवति द्रुहन्तरः परशुर्न द्रुहन्तरः ।

१२ २२२ १२ १ २२१२२ २ १२
 वीडु चिदास्य समृती शुवदनेव यत्स्थिरम् ।.

२ १ २ १ १ २
 निष्प्रहमाणी यमते नायते

२ २२ १ २
 धन्वासहा नायते ॥ * ३ * ॥ [१८]

इति नवमप्रपाठकस्य प्रथमांशम् ।

अथ तृतीया । ‘स हि’ स एव पूर्वं स्तुत एवाग्निः ‘विरु-
 क्मता’ विग्रेष्य रीचनवता ‘भोजसा’ ज्वालारूपेण बलेन
 ‘पुरुचित्’ अत्यधिकमेव ‘दीद्यानः’ दीप्यमानः ‘द्रुहन्तरः’

द्रोग्धृणां तरिता-निस्तारयिता भवति अस्मासु द्रोहं कुर्वतां
 शत्रूणां हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः 'द्रुहन्तरः'
 द्रोग्धृणां क्षेदनाय प्रयुक्तः "परशुः न" परशुरिव हिनस्ति
 तथायमपि किञ्च, यस्याग्नेः "समृत्तौ" सङ्गती संयोगे 'वीडु-
 चित्' दृढमपि पापाणादिकं 'शुवद्' गच्छेत् शीर्येत । तथा
 'यत् स्थिरं' यच्च पर्वतादि स्थिरमविचलितं तदपि शुवत् ।
 तत्र दृष्टान्तः 'वनेव' उदकमिव, उदकं यथाग्निसंयोगे
 शयति तथेत्यर्थः अत्यन्तदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्द्रो-
 ग्धारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किञ्चाय-
 मग्निः 'निःपहमाणः' शत्रून् निःशेषेणाभिभवन् 'यमते' उप-
 रमते शत्रुषु मध्येःक्रीडति तानेव नाशयति । तथा कुर्वन्
 'न अयते' न गच्छति शत्रोः सकाशान्न पलायते । तत्र
 दृष्टान्तः 'धन्वसहा न अयते' धनुषा शत्रून्भिभवतीति धन्व-
 सहाः धानुष्कः सहतेरसन्, छान्दसोऽन्वलीपः स यथा शत्रो-
 रभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः यद्वा, दृढधनुर्वहन-
 चमो धन्वसहाः, अस्मिन् पक्षे पचाद्यच् (३, १, १३४), 'सुपां
 सलुक् (७, २, ३६),' इत्याकारः दृढधन्वा मन् न अयते न
 चसति ॥ ३ ॥ [१८]

नवममद्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

१ १ २ १ २ २ १ १ १ १
 अग्ने तव श्रवो वयो महि

१ १ २
 आजन्ते अर्चयो विभावसो ।

१२ २ १२ २ १२
 वृहद्भानो शवसा वाज-

१ २ १२ २ १
 मुक्थ्याश् दधासि दाशुपे कवे ॥ * १ * ॥

ऋ० अग्निः । छ० विस्तारपंक्तिः । दे० अग्निः । अथ
 अग्नेतवश्व इति पट्टचात्मकं द्वितीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा ।
 हे "अग्ने !" 'तव' 'वयः' अन्नं 'श्वः' श्वणीयं प्रशस्यं हवि-
 रात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् अत्रेषु तवैवात्र
 श्रेष्ठमित्यर्थः । हे 'विभावसो !' विशिष्टा दीप्तिर्विभा सेव वसुः
 धनं यस्य तादृशाग्ने ! 'अर्चयः' दीप्तयः 'महि' महत् बहुलं
 'भुजन्ते' दीप्यन्ते भ्राजु दीप्ती, अनुदात्तो भौवादिकः ।
 हे 'वृहद्भानो !' प्रौढदीप्ते ! 'कवे' क्रान्तदर्शिनः अग्ने । एवमहा-
 नुभावस्व 'शवसा' बलेन्नोपेतम् 'उक्थ्यम्' प्रशस्यं यद्वा,
 उक्थो यन्नस्तद्योग्यं 'वाजम्' अन्नं 'दाशुपे' हवींषि दत्त-
 वते यजमानाय 'दधासि' प्रयच्छसि ॥ १ ॥

३ १२ ३ १२ ३
 पावकवर्चाः शुक्रवर्चा

१२ ३ १२ ३ १२
 अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

३२ ३ १२ ३ १२ ३ १२
 पुत्रो मातरा विचरद्गुपा-

३२ ३ १२ ३ १२
 वसि पृणक्षि रोदसी उभे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । छ० विस्तारपंक्तिः । 'पावकवर्चाः' शोधक-

सन्दधति सन्यक् जुहति यजमानाः यद्वा, भूरिवर्षस इत्या-
दिकं कर्तृविशेषणम्, तदानीं चित्रोत्पद्य इत्यस्य विचित्ररक्षा
इति योज्यम् ॥ ३ ॥

३ १ १

३ १

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तु-

२ १ १

२२

भिरस्मो रायो अमर्त्य ।

१ २ २ २ २

१ २ २

१ २

स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि

३ १ २

३ १

२२

पुणञ्चि दर्शतं क्रतुम् ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । छ० सतोहृदती । हे 'अग्ने !' 'जन्तुभिः'
जातैः शत्रुभिः सन्न 'इरज्यन्' ईर्ष्यन् सखां कुर्वन् ईर् ईर्ष्यायां
कण्ठादिः । यद्वा, इरज्यतिरेश्वर्य्यकर्मा (निघ० २, २१, १),
जन्तुभिर्जायमानैरात्मीयैस्तेजोभिरिरज्यन् ईश्वरो भवन् । हे
'अमर्त्य !' मरणरहितान्ने ! 'अस्मो' अस्माकं 'सुपां सुतुक् (०, १,
३६)', इति पद्यः श्रे-आदेशः "रायः" धनानि 'प्रथयस्व' विस्तार-
य रै-शब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस्, शसो वा व्यत्ययेन
"उडिदम् (६, १, १०१)", इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं न
क्रियते स त्वं "दर्शतस्य" दर्शनीयस्य च 'वपुषः' तेजोमयस्य
शरीरस्य 'वि राजसि' वा तृतीयार्थे पठ्यी (३, १, ८५) ईदृशेन
शरीरेण विशेषेण दीप्यसे यद्वा, राजतिरेश्वर्य्यकर्मा (निघ०
२, २१, ४), वपुरिति च रूपनाम (निघ० ३, ०, ४), दर्श-
नीयेन-रूपेण विराजसि विशेषेण ईगिपे । अतएव 'दर्शतं'

दर्शनीयं “क्षतु” कर्म “पृथञ्चि” अस्त्राभिः सह सम्पर्चयसि
फलेन वा संयोजयसि ॥ ४ ॥

३ १२ ३२३ १२
द्वष्कत्तारमध्वरस्य प्रचे-

३ १२३ १२ ३२
तसं चयन्तं राधसो महः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
रातिं वामस्य सुभगां मही-

३ १२ ३ २ ३ २
मिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ * ५ * ॥

अथ पञ्चमी । ऋ० सतोष्ठइती । “द्वष्कत्तारं” निष्कत्तारं
शान्दसो वर्णलोपः (३, १, ८५) ‘अध्वरस्य’ यज्ञस्य निष्कत्तारं
संस्कत्तारं, ‘प्रचेतसं’ प्रकृष्टज्ञानं, ‘महः’ महतः ‘राधसः’ धनस्य
चयन्तम् ईश्वरम् चयतिरेश्वर्यकर्मा (निघ० २, २१, ३) ‘वामस्य’
वननीयस्य धनस्य ‘रातिं’ दातारं रातेः कर्त्तरि क्तिन् (३, ३, ६६)
ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः । स त्वं ‘सुभगां’ सौभाग्योपेतां
‘महीं’ महतीम् ‘ईषम्’ अन्नं “सानसिं” सम्भक्त्यरूपम् ‘रयिं’
धनं च ‘दधासि’ स्तोत्रभ्यो ददासि ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
ऋतावानं महिषं विश्वदर्शत-

३ २ ३ १ २ १ १ ३ २
मग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

३ २ ३ १ २
शुक्लर्षिं सप्रथस्तमं त्वा

१ २४ २ १ २ २२
गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ * ६ * ॥ [१]

क० उपरिष्ठाब्जोतिः । अथ पृष्ठी । 'ऋतावानं' सत्यवानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं 'कन्दसि वनिषौ (५, २, १२२ वा०)', इति मत्वर्थीयो वनिष् । 'महिषं' महान्तं पूज्यं वा 'विश्व-दर्शनं' विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं यद्वा, विश्वं दर्शनं यस्य "बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २, ११६)" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ईदृशम् 'अग्निं' 'सुखाय' सुखाय सुखार्थं 'जनाः' ऋत्विग्य-जमानरूपाः 'पुरो दधिरे' पुरो दधते सर्वकर्मभ्यः पुरस्तात् पूर्वस्थां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽर्चिर्चः प्रत्यक्ष-कृतः । अपिच हे अग्ने ! 'शुक्लर्णं' श्वत् स्तुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं, "सप्रथस्तमम्" अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा, सर्वतो विस्तार्यमाणं "दैव्यं" देवानां हविर्वो-दृत्वेन सम्यन्धिनम् ईदृशं 'त्वा' त्वाम् 'मानुषा' मानुषाणि मनोरपत्यानि 'युगा' 'युगानि' युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि 'गिरा' स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥ [१८] (१)

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य विशाखायस्य

पद्यमः खण्डः १५१

१ २२ १ २ २ २१
प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवी-

२ २ १ २
राभिस्तरति वाजकर्मभिः ।

२१ १ २ १ २२
यस्य त्वष्ट सख्यमाविद्य ॥ * १ * ॥

ऋ० सोमरिः । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथे पष्ठे खण्डे प्रसो अग्ने इति प्रगाथात्मवां प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “अग्ने !” ‘तव’ ‘ऊतिभिः’ ‘सः’ यजमानः ‘प्र तरति’ प्रवर्धते ऊतयो विशिष्यन्ते, ‘सुवीराभिः’ शोभनाः वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताभिः, ‘वाजकर्मभिः’ वाजानामन्नानां बलानां वा कर्म करणं यासु तादृशीभिः, हे अग्ने ! ‘त्व’ ‘यस्य’ यजमानस्य ‘सख्यं’ सखित्वं मित्रत्वम् ‘आविथ’ प्राप्नोषि स तरतीत्यन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ २
 तव द्रप्सो नीलवान्वाशं
 २ २ २ १ २ ३ १ २
 ऋत्विय इन्धानः सिष्णावा ददे ।
 २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं महीनामुषसामसि
 ३ २ ३ १ २ २
 प्रियः क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ * २ * ॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “सिष्णो !” सिपिः सेचनार्थः सोमे-
 नासिच्यमानाग्ने ! ‘द्रप्सः’ द्रवणशीलः, ‘नीलवान्’ शकटग्रीडे-
 ऽवस्थानात् तद्वा, “वाशः” कान्तः शब्दायमानो वा,
 ‘ऋत्वियः’ ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भयः, ‘इन्धानः’ सन्दी-
 पयन्, एवम्भूतंस्तव सोमः “आ ददे” तुभ्यं होमायाध्वर्युणा
 आदीयते । अपिच त्वं ‘महीनां’ महतीनाम् ‘उपसां’ ‘प्रियः’
 मित्रभूतः “असि” उपसि हि अग्नयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते ।
 तथा “क्षपः” क्षपाया रातेः सम्यन्धिषु, ‘वस्तुषु’ प्राच्छादकेषु

तमसु ससु त्व 'राजसि प्रकाशसे यद्वा, रात्रिसम्बन्धीनि
यसूनि पदार्थजातानि त्व' प्रकाशयसि ॥ २ ॥ [२०] (२)

१ २२ ३ २२ ३ २२
तसोपधौर्दधिरे गर्भमृत्वियं

१ २२ ३ २ २ ३ २२
तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

१ २२ २ २ २ २ २ २ २
तमित्समानं वनिनश्च वीरुधो-

१ २ ३ २ २ ३ २ २
- अन्तर्वतीश्च सुवते च विप्रवहा ॥ * १ * ॥ [३]

ऋ० अरुणः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तसोपधौ-
र्दधिरे इति एकचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "ऋत्वियम्"
ऋतौ प्राप्तं 'गर्भे' गर्भभूतं "त" प्रकृतम्, "अग्निम्" 'ओपधौः'
ओपध्यः 'दधिरे' धारयन्ति । "तम्" एव अग्निं "मातरः"
धारकत्वेन मातृस्थानीयाः 'आपः' च 'जनयन्त' जनयन्ति ।
किञ्च, "वनिनः" वनस्पतयः "च" 'समानं' गर्भभावेन प्रवे-
यात् स्वतुल्यम् 'तमित्' तमेवाग्निं जनयन्ति, किञ्च तमे-
वाग्निम् 'अन्तर्वतीः' गर्भवत्यः, 'वीरुधः' ओपधयश्च 'विप्रवहा'
सर्वदा 'सुवते' जनयन्ति ॥ १ ॥ [२१] (३).

१ २ २२ ३ २ २ २ २ २
अग्निरिन्द्राय पवते दिवि शुक्रो वि राजति ।

१ २ ३ २ २
सहिषीव वि जायते ॥ * १ * ॥ [४]

ऋ० अग्निः प्रजापतिः वा । छ० गायत्री । दे०

इन्द्रः । अग्निरिन्द्रायेति एकञ्च द्वितीयं सूक्तम्, सा ऋगीषा ।
 'अग्निः' यज्ञेषु प्रथमं प्रथेता अग्निः 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'पवते'
 अस्माभिर्दत्तेन चर्वन्नेन पुरोडाशेन देवानामधिकः चरति ।
 अग्निः 'शुक्रः' दीप्तः सन् 'दिवि' स्वर्गं 'विराजति' विशेषेण
 प्रकाशयति यद्वा, "दिवि" अन्तरिक्षादिलोकेषु स्थितेषु देवेषु
 मध्येषु 'शुक्रः' दीप्तः सन् "विराजति" । तत्र दृष्टान्तः, 'महि-
 षीव' यथा महिषो दृष्ट्यादिना विविधानि पयोष्टतादीनि
 जनयति तथा 'वि जायते' देवानामुपभोगार्थं विविधानानि
 जनयति ॥ १ ॥ [२२] (४)

२ ३ २ ३ १ २५
 यो जागार तमृचः कामयन्ते

२ ३ २ ३ २ २ १ २
 यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

२ ३ २ ३ २ २ २ २२ ३
 यो जागार तमयत् सीम आह

२ ३ १ २ ३ १ २
 तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ * १ * ॥ [५]

ऋ० अवत्सारः । छ० विष्टुप् । दे० अग्निः । अथ योजा-
 गारेति एकञ्च चतुर्थं सूक्तम्, सा ऋगीषा । "यः" देवः
 'जागार' सर्वदा विनिद्रो जागरुको ऋचे वर्त्तते 'तम्' 'ऋचः'
 सर्वशस्त्रात्मिकाः 'कामयन्ते' । 'यः' 'जागार' 'त्वम् उ' तमेव
 "सामानि" स्तोत्ररूपाणि 'यन्ति' प्राप्नुयन्ति । "यः" 'जागार'
 'तम्' 'अयम्' अभिषुतः 'सीमः' "आह" वक्ति स्वीकुर्विति ।
 हे अग्ने ! तादृशस्य 'तव' 'सख्ये' समानस्थाने हितकरणे
 'न्योकाः' नियतस्थानः 'अहम्' 'अस्मि' भवामि ॥१॥ [२३] (५)

१ १ २ १ १ २ ३
अग्निर्जागार तमृचः कामयन्ते

१ २ १ २ १ २
अग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

१ १ २ १ २ १ २
अग्निर्जागार तमयत् सोम

१ २ १ २ १ २ ३
आह तवाहमस्मि सख्ये न्योक्ताः ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० अयत्सारः । छ० विष्टुप् । दे० अग्निः । अथाग्निर्जागारेत्येकचर्चं पञ्चमं सूक्तम्, सा ऋगेपा । सा निगदव्याख्याता ८८८८० (२३) ॥ १ ॥ [२४] (६)

१ २ १ १ २ १ २ १ २ ३ १ २
नमः सखिभ्यः पूर्वसद्गो नमः साकन्निपेभ्यः ।

१ १ २ १ २
युञ्जे वाचत् शतपदीम् ॥ * १ * ॥

ऋ० ऋगः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ नमःसखिभ्य इति ढचात्मकं षष्ठं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'पूर्वसद्गो' ये यज्ञे प्रारम्भात् पूर्वं सौदन्ति तिष्ठन्तीति पूर्वसदनं तेभ्यः 'सखिभ्यः' समानख्यानेभ्यः सखिवन्निवभूतेभ्यो देवेभ्यो 'नमः' वयं नमस्कारं कुर्मः । किञ्च, 'साकन्निपेभ्यः' यस्मिन् यज्ञे सह निपस्वस्तेभ्यः 'नमः' । किञ्च 'शतपदीम्' अस्मभ्यं फलप्रदानाय अपरिमितमागो 'वाचं' स्तुतिरूपाम् ऋचं 'युञ्जे' योजयामि ॥ १ ॥

१ १ २ १ २ १ २ १ २
युञ्जे वाचत् शतपदीं गाये सहस्रवर्तनि ।

१२ ११ २

पुनर्नः पाद्यधृहसः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'ऊर्जा' वस्तेन 'इषा' अन्वेन 'आयुषा' जीवनेन च 'पुनः' अस्मान् 'निवर्त्तस्व' अस्मान् प्रत्यागच्छ । किञ्च त्वं 'नः' अस्मान् 'अंहसः' पापात् 'पाहि' पालय । पुनः शब्दस्यावृत्तिरादरार्था ॥ २ ॥

१२ ११

१२२ २ १

१२२ १२

सह रय्या नि वर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया ।

१ १ २

१ २ २ १ २

विश्वप्स्रा विश्वतस्परि ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' त्वं 'रय्या' रमणीयेन धनेन 'सह' 'निवर्त्तस्व' तत् अस्मान् प्रापयेत्यर्थः । किञ्च, "विश्वतः" सर्वतः "परि" उपरि परीति सप्तम्यर्थानुवादकः "विश्वप्स्रा" सा भक्षणे (अदा० प०), विश्वस्य उपभोक्त्या "धारया" "पिन्वस्व" अस्मान् सिद्ध ॥ ३ ॥ [२६] (८)

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरायणस्य विष्वाध्यायस्य

पठः खण्डः ॥ ६ ॥

१ १ २ २७

२

१

१२२ १ १ १ २

२

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

१ २ २ १ २

स्तीता मे गीसखा स्यात् ॥ * १ * ॥

३० गोसूक्तिः अश्वसूक्तिः वा । छ० गायत्री । दे० विश्वे-
देवाः । अथ सप्तमे खण्डे—यदिन्द्राहं यथात्वमिति वृत्तात्मकं
प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यथा” “त्वम्” “एकः
इत्” एक एव केवलं “वसुः” वसुनः धनस्य “इंशिपे” इंश्वरो
भवसि, एवमहमपि ‘यद्’ यदि ‘इंशीय’ ऐश्वर्ययुक्तः स्यामिति
तदानीं “मे” मम “स्तोता” “गोसखा स्यात्” गोभिः सहितो
भवेत् । इंश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत्
अपितु भवेदेवेत्वभिप्रायः ॥ १ ॥

^{१ २} शिञ्जेयमस्मै ^{१ २ २} दिक्षेय ॥ ^{१ २} शचीपते ^{१ २ २} मनीषिणे ।

^{१ २ २} यदहं ^{२ २ २} गोपतिः ^१ स्याम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘शचीपते !’ शक्तिमदिन्द्र ! ‘अस्मै’ ‘मनी-
षिणे’ मनस इंशिपे स्तोत्रं ‘दिक्षेय’ दातुमिच्छेयम्, तदेन-
न्तरं ‘शिञ्जेयं’ प्रार्थितं धनं दद्याच्च ‘यद्’ यदि ‘अहं’ ‘गोपतिः’
गवामधिपतिः ‘स्यान्’ भवेयम् त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥ २ ॥

^{१ २ २} धेनुष्ट ^{१ २ २} इन्द्र ^{१ २} सूनुता ^{१ २ २} यजमानाय ^{१ २ २} सुन्वते ।

^{१ २ २} गामश्वं ^{१ २ २} पिप्युषी ^{१ २ २} दुहे ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! ‘ते’ तव ‘सूनुता’ स्तुतिरूपा वाक्
‘धेनुः’ दोग्ध्री गौर्भूत्वा ‘सुन्वते’ सोमाभिपवं कुर्वते ‘यजमा-
नाय’ ‘गाम्’ ‘अश्वं’ च उपलक्षणमेतत्, गवाश्वादिकं सर्व-
मभिलषितं ‘दुहे’ दुग्धे । किं कुर्वती ? ‘पिप्युषी’ तमेव यज-
मानं प्रवर्द्धयित्री ॥ ३ ॥ [२०] (६)

२ ३ १ १२ २ ३ १ २
 आपो हि षा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

३ १ २ २ १ १ २
 महे रणाय चक्षसे ॥ * १ * ॥

ऋ० द्विगिराः सिन्धुद्वीपः वा । छ० गायत्री । दे० जलम् ।
 आपोहिष्ठेति ढचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'हि'
 यस्मात् कारणात् 'आपः' या यूयं 'मयोभुवः' मयसः सुखस्य
 भावयित्रः 'स्य' भवध, 'ताः' तादृश्यो यूयं 'नः' अस्मान्
 'ऊर्जे' अत्राय 'दधातन' धत्त अन्नप्राप्तियोग्यान् अस्मान् कुरुत
 अन्नमस्मभ्यं दत्तेत्यर्थः 'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे'
 दर्शनाय सम्यक् ज्ञानाय च धत्त अस्मान् सम्यक् ज्ञानं प्रति
 योग्यान् कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २
 यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

३ १ २ ३ १ २
 उग्रतीरिव मातरः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे आपः ! "वः" युष्माकं स्वभूतः 'यः' 'रसः'
 'शिवतमः' सुखतमः 'इह' अस्मिन् लोके 'तस्य' तं रसं 'नः'
 अस्मान् 'भाजयत' सेवयत उपयोजयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः,
 'उग्रतीरिव' उग्रत्य इव पुत्रसृष्टिं कामयमानाः 'मातरः'
 स्तन्यं रसं यथा भाजयन्ति प्रापयन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।

१ २ ३ १ २
 आपो जनयथा च नः ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे 'आपः !' यूयं 'यस्व' पापस्य 'क्षयाय'
 विनाशाय अस्मान् 'जिन्वथ' प्रीणयथ, 'तस्मै' तादृशाय पाप-
 क्षयाय 'अरं' क्षिप्रं "वः" युष्मान् 'गमाम' गमयाम वयं
 शिरसि प्रक्षिपामित्यर्थः यद्वा, यस्यान्नस्य क्षयाय निवासार्थं
 यूयमोपधीर्जिन्वथ तर्पयथ, तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमलं
 पर्व्यासं यथा भवति तथा वो युष्मान् गमाम गच्छाम । किञ्च,
 हे आपः ! "नः" अस्मान् 'जनयथ' च पुत्रपौत्रादिजनने प्रयो-
 जयतित्यर्थः ॥ ३ ॥ [२८] (१०)

१ २ १ २ ३ ३ १ १ २ ३ १ २ ३ २
 वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे ।

२ ३ १ २
 प्र न आयूँपि तारिषत् ॥ * १ * ॥

ऋ० उल्बः । क० गायत्री । दे० वायुः । अथ वात आवा-
 त्विति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'वातः' वायुः
 'नः' अस्माकं "हृदे" हृदयाय "भेषजम्" औषधम् उदकं वा
 "आ वातु" आगमयतु । कीदृग्भूतम् ? 'शम्भु' रोगशमनस्य
 भावयित्वा, 'मयोभु' मयमः सुखस्य च भावयित्वा । अपिच "नः"
 अस्माकम् 'आयूँपि' अन्नानि वा 'प्र तारिषत्' प्रवर्द्धयतु ॥१॥

३ १ २ १ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 उत वात पितासि न उत भ्रातौ नः सखा

१ २ ३ १ २
 स नो जीवातवे क्वधि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'उत' अपिच हे 'वात !' त्वं 'नः' अस्माकं
 "पिता असि" उत्पादकोऽसि पालयिता वा । 'उत' अपिच

'भ्राता' असि । "उत" अपिच 'नः' अस्माकं "सखा" समान-
ख्यानय असि । 'सः' त्वं 'नः' अस्मान् 'जीवातवे' जीवनहेतवे
यागाय 'कधि' कुरु करोतेऽच्छान्दसो विकरणस्य लुक् (२, ४,
७३), 'शुश्रुणुपृकृद्वभ्यच्छन्दसि (६, ४, १०२), इति हेर्द्विरा-
देशः ॥ २ ॥

२ १ १ २ ३ २ १ १ १ २ १ २
यददो वात ते गृहेऽमृतं निहितं गुहा ।

१ २ ३ १ २
तस्य नो धेहि जीवसे ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ द्वितीया । हे "वात" ! वायो ! "ते" तव "गृहे"
स्थाने "यददः" यदिदम् 'अमृतम्' अविनाशि 'गुहा' गुहायां
गह्वरे "निहितं" स्थापितं वर्तते । हे "विभावसो" !
विश्लिष्टप्रकाशधनवन् ! वायो । 'तस्य' तद्धनं कर्मणि पष्ठौ
(३, १, ८५) "नः" अस्माकं "धेहि" देहि प्रयच्छेत्यर्थः
॥ ३ ॥ [२६] (११)

१ २ १ २ ३ १ - २ १ १ २
अभि वाजी विप्रवृरूपो जनिवृष्

१ २ ३ २ १ १ २ १०
हिरण्ययं विभ्रदत्कृष् सुपर्णः ।

१ १ १ १ २ ३ १ २ २ ३
सूर्य्यस्य भानुमृतुया वसानः

१ २ ३ १ २ २ १ १ २
परि स्वयं मैधमृच्चो जजान ॥ * १ * ॥

ऋ० सुपर्णः । छ० विष्टुप् । दे० सूर्य्यः । अथ अभि-
वाजीति वृथात्मकं चतुर्थं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । 'सुपर्णः'

सुपतनः शोभनपतनो गरुत्मान् इव, 'वाजी' वेगवान् बल-
वानन्नवान् वा, 'विश्वरूपः' नानाविधप्रकाशः, स हि चित्र-
भानुः 'ऋज्जः' ऋजी भर्जने (-भा० धा०), भ्रस्जपाके
(तु० उभ०), ऋजति भृज्जति पचतीति ऋज्जः अग्निः सः
स्वकीय "जनितं" जननस्थानम् अरणिविलम् "अत्कम्"
स्वतेजसा व्याप्तम् अतएव 'हिरण्ययं' हिरण्यमिव स्थितम्
'अभि' अभितः साकल्येन 'विभ्रत्' पुष्यन् 'सूर्यस्य भानुम्'
सवितुः प्रकाशम् 'ऋतुया' कालेकाले रात्रौ "वसानः" वस्त्र-
वदाच्छादयन् 'अग्निद्यादित्यं' सायं प्रविशति तस्मादग्नि-
दूरात्तत्तं ददृशे' इति श्रुतेः । 'मिधं परि' यज्ञं लचीकृत्य स्वयं
'जजान' उदपदव्यत ॥ १ ॥

१ १ २२ . २ १ २२
अप्सु रेतः शिञ्चिये विश्वरूपं

१ २ ३ २७ २ १ २ २ १ २
तेजः पृथिव्यामधि यत्सम्बभूव ।

१ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २
अन्तरिक्षे स्वं महिमानं मिमानः

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २
कनिक्रान्ति वृषाणो अश्वस्य रेतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'रेतः' सारभूतं 'विश्वरूपं' नानारूपं
'यत्' अन्नात्मकं 'तेजः' 'अप्सु' 'शिञ्चिये' आश्रयते 'स नि-
लीयते सोमः प्राविशन्' इति श्रुतेः । यच्च 'पृथिव्यामधि'
भूमौ 'सम्बभूव' तिष्ठति 'अग्निः पृथिवीस्थानः (निरु० दे०
१, १४) 'इति हि निरुक्तम् । सः 'अन्तरिक्षे' आकाशे 'स्वं'
महिमानं' किरणजालं 'मिमानः' व्यापारयन् 'वृषाः' अश्वस्य

रितः' सोमाहुतिं प्रति 'सोमो वैवृष्णो अश्वस्य रितः', इति
श्रुतेः । 'कनिक्रान्ति' याचमान इव पुनःपुनः क्रन्दते शब्दं
करोति, यद्वा आह्वयन्निव भृशं शब्दायते ॥ २ ॥

१२ १२-१ १२ ११ १२

अयम् सहस्रा परि युक्ता वसानः

१२ १२ ११ २

सूर्यस्य भानुं यज्ञो दधार ।

१ १ १२१ २ ११२

सहस्रदाः शतदा भूरिदावा

१२ ११ १२ १ ११

धर्ता दिवो भुवनस्य विश्पतिः ॥ * ३ * ॥ [१२]

• अयं तृतीया । "दिवः" स्वर्गस्य अथ 'भुवनस्य' भूतजातस्य
लोकस्य 'धर्ता' धारयिता, 'विश्वपतिः' विश्वां प्रजानां पाल-
यिता, "सहस्रदाः शतदाः भूरिदा वा" यो यावत् प्रार्थयते
सहस्रं शतं भूरि अपरिमितं वा तस्मै तस्मै तावद्दाता 'यज्ञः'
यजति यः 'अयम्' अग्निः 'युक्ता' युक्तानि स्वात्मना सम्बद्धानि
'सहस्रा' सहस्राणि सक्तीयकिरणजालानि 'परिवसानः'
परितः आच्छादयन् "सूर्यस्य भानुं" रात्री सूर्यस्यापि प्रकारं
'दधार' स्वयमेव धारयति ॥ ३ ॥ [३०] (१२)

१२ १२७ १ १ १२

नाके सुपर्णसुप यत्पतन्तम्

११ १२ ११ २

द्वदा विनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

१२ १ ११ ११

द्विरण्यपचं वरुणस्य दूतं

अन्तरिक्षे 'अस्यात्' तिष्ठति। किंकुर्वन् ? 'अस्य' आत्मनः स्वभू-
तानि 'चित्रा' चित्राणि चायनीयानि आचर्य्यभूतानि वा
'आयुधानि' 'बिभ्रत्' धारयन् विभर्त्तः शतरि 'भृजामित् (७, ४,
७६)', इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'नाभ्यस्ताच्छतः (७, १, ७८)', इति नुम्-
प्रतिषेधः, । "अभ्यस्तानामादिः (६, १, १८८)", इत्यादि रुदात्तः
तथा 'सुवभि' शोभनम् 'अत्कम्' आत्मीयं व्याप्तं रूपं 'वसानः'
सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् ? 'दृशे' दर्शनार्थम् 'दृशे विख्ये च
(३, ४, ११)'; इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते। 'कम्', इति पूरकम्।
तत्र दृष्टान्तः, 'स्वर्णः' शोभनारण आदित्यः स यथा आत्मीयं
रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं 'नाम'
नामानि नमनशीलान्युदकानि 'प्रियाणि' सर्वेषामनुकूलानि
'जनत' जनयति हृदिसुत्पादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

३१ २२२२ १ २२ २
द्रुषः समुद्रमभि यज्जिगाति

२२ १२२ १२२ १२
पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

३२ ३१२ २ १२ २२
भानुः शुक्लेण शोचिषा चकान-

११-२ २ १२ २१ २
सृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ * ३ * ॥ [१३]

इति नवमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

अथ तृतीया । 'विधर्मन्' विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः
'द्रुषः' द्रवणशीलः यद्वा, 'द्रुषा उदकविन्दवः' तद्भानु, 'अर्थ'

षादित्वादच् (५, २, १२७) 'गृध्रस्य' रसानभिकाहृतः सूर्यस्य
 'चक्षसा' तेजसा 'पश्यन्' प्रकाशमानो चैनः 'यद्' यदा
 'समुद्र' समुन्दनशील मेघम् 'अभि जिगाति' अभिगच्छति
 तदानीं 'भानुः' सूर्यः शुक्लेन शुक्लेण 'शोचिषा' तेजसा 'तृतीये'
 'रजसि' लोके 'चक्रानः' दीप्यमानः "प्रियाणि" सर्वेषामभी-
 ष्टानि उदकानि 'चक्रे' करोति ॥ ३ ॥ [३१] (१३)

इति सामवेदार्यप्रकाशे उपरायणस्य विश्वोपनिषत्सु
 समाप्तः खण्डः ॥ ७ ॥

इति नवमस्य द्वितीयोऽर्धप्रपाठकः ।

इति श्रीभद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरभद्रभूषणसाखाज्य
 पुरस्करेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्यप्रकाशे
 उपरायण्ये विश्वोपनिषत्सु
 समाप्तः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्याय आरभ्यते ।

नवमसप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

१ १ २४ २ २७ २ १
 आशुः शिशानो वृषभो न भीमो

२ २ १ २४ २ २
 घनाघनः क्षीभणश्चर्षणीनाम् ।

२ १ २ २ १ २ २ २
 संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः

२ १ २४ २ १ २४ २ १
 शतं तेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रजापतिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । तत्र, आशुः
 शिशान इत्यारभ्य नवसूक्तात्मक एक एव खण्डः । तत्र प्रथमे
 सूक्ते प्रथमा । अत्रेन्द्रोऽप्रतिरय ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, इन्द्रो,
 देवता सान्निचित्ये कर्तुं भग्नौ प्रणीयमानेऽयमध्यायो ब्रह्मणा
 जाप्यम् । अयमिन्द्रः 'आशुः' शीघ्रकारी व्यापको वा
 'शिशानः' निशितः शत्रूणां भयजनक इत्यर्थः । क इव ?
 "वृषभो न भीमः" विमेल्यस्मादिति, भीमः तादृशो
 वृषभ इव स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां भीमो भवति
 तद्वत् अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः व्यत्ययेनात्मनेपदम् 'वना-
 घनः' घातकः शत्रूणां हन्ता पचाद्यचि हन्तेर्घत्वञ्चेति द्विवच-
 नम् अभ्यासस्याडागमः घत्वञ्च धात्वभ्यासयोः 'चर्षणीनां'
 चर्षणयो मनुष्याः मनुष्याणां द्वेष्याणां 'क्षोभणः' क्षोभयिता,
 'संक्रन्दनः' सम्यक् क्रन्दयिता प्राणिनाम् आकर्षणेन प्रहारेण
 वा, 'अनिमिषः' चञ्चुर्निमेषरहितः सर्वदा स्वयन्नगमनयुद्धादि-
 कार्येष्वनलस इत्यर्थः, 'एक वीरः' वीरयत्यभिन्नान् इति वीरः,
 एकस्यासौ वीरश्च, अथवा, एकएव विक्रान्तः असहायेन कार्य-
 क्षम इत्यर्थः । इन्द्रोऽयमिन्द्रः 'शतं सेनाः' 'साकं' सह एको-
 योगेनैव "अजयत्" जयति ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ १ १ १ १ .
 संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना

१ १ २ १ १ २ १ १ १
 युत्कारेण दुश्प्रवनेन धृष्ट्याना ।

१ १ २ १ १ २ १ १ २
 तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधौ

१ १ २ १ १ २
 नर इपुहस्तेन धृष्ट्या ॥ * २ * ॥

अथ प्रथमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप्, इन्द्रः ।
 अस्तु नामिन्द्र उक्तविधः, तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह
 'संक्रन्दनेन' 'अनिमिषेण' चोत्तलक्षणेन, 'जिष्णुना' जय-
 गौलेन, 'युत्कारेण' योधनं युत् युद्धकारिणा कर्मस्थान् (२,
 २, १), "दुष्टवनेन" अन्यैरविचाल्येन युद्धं प्रष्टुं गतौ (भा०
 आ०), "कन्दसि गत्वर्थेभ्यः (३, ३, १२८)" इति युच्,
 "दृष्णुना" धर्षकेण । इदमेव 'इन्द्रेण' 'तत्' युद्धं "जयत"
 'तत्' शत्रुबलं "सहध्वम्" अभिभवत । हे 'युधः' ! योद्धारः !
 हे 'नरः' ! नेतारः ! सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने
 बहुवचनम् (८, १, ७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधा-
 दुत्तरं निहन्यते । पुनः कोटशेनेन्द्रेण ? 'इषुहस्तेन' 'दृष्णा'
 वर्षकर्ता च ॥ २ ॥

१ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 स इषुहस्तैः स निपङ्गिभिर्वशी

२ ३ २ ३ १ १ २ ३ १ २
 सत्सृष्टा स युध इन्द्रो गणेन ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
 सत्सृष्टजिह्वामपा वाहुशर्ध्वी-

१ २ ३ १ २ ३ २ २
 ग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ प्रथमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप्, इन्द्रः ।
 पूर्वमन्त्रे इन्द्रेण जयतेत्युक्तम् अचेन्द्रस्य जयमाधनसामर्थ्यं
 प्रतिपादयति । "सः" इन्द्रः "इषुहस्तैः" भटैः मरुदादिभिः
 'वशी' वशैस्तद्दानं, तथा 'निपङ्गिभिः' युक्तः निपङ्गः खड्गः,
 तदङ्गिः वशी, स चेन्द्रो 'युधः' युध्यमानः सन् इगुपधलक्ष्यः

कः (३, १, १३५), अथवा 'युधः' युद्धहेतोः 'गण्येन' शत्रुसङ्घेन सह संघटा एकीभवनशीलः । यत एवंविधः अतः 'संसृष्ट-जित्' ये परस्परैकमत्वेन युद्धाय संसृष्टा भवन्ति, तेषां जेता तथा 'सोमपाः' सोमस्य पाता, 'बाहुशर्दी' शर्दी बल बाह्वोः बलं, तद्दान् मत्वर्धीय इनिः (५, २, ११५) । यद्वा, शृधु प्रहसने (भा० आ०), बाहुभ्यां शर्दीयत्वमिभवतीति बाहुशर्दी "सुप्यजाती णिनिस्त्राच्छ्ल्ये (३, २, ७८)" इति णिनिः, "उग्रधन्वा" उग्रतधन्वा, "प्रतिहिताभिः" शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः "अस्ता" मारयिता, यत्रेषून् सुञ्चति तत्र हया न भवतीत्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ १ २ ३ १ २
वृहस्पते परि दीया रथेन

३ १ २ २ १ २
रक्षीहामित्रात् अपवाधमानः ।

३ १ २ २ १ २ २ २
प्रभञ्जत्सेना प्रमृष्यो युधा जय-

३ १ २ १ २ २
नक्षत्राजसेध्यविता रयानाम् ॥ * १ * ॥

अथ द्वितीये सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप्, वृहस्पतिः । हे "वृहस्पते" ! वृहतां पते ! पालयितः ! देव ! 'रथेन' "परि-दीय" परिगच्छ दीयतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४, ६८) । आगत्य च "रक्षीहाः" रक्षसा इस्ता 'अमित्रान्' गतून् 'अप-वाधमानः' सर्वतो नाशयन् तथा 'सेनाः' शत्रुसम्बन्धिनीः 'प्रभञ्जन्, प्रकर्षेण नाशयन् "प्रमृष्य" प्रकर्षेण हिंसन् नृण हिंसायाम् (तु० प०), इगुपधञघणः कः (३, १, १३४) । केन

हिंसन् 'युधा' युद्धेन 'सावेकाच (६,१,१६८)' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् 'जयन्' एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः । ईदृशस्त्वम्
अस्माकं रघानाम् "अविता" रक्षिता "एधि" भव ॥ १ ॥

३ १ २२१ १२ २
बलविज्ञायः स्यविरः प्रवीरः

१२ १ १ २२ २२
सहस्वान् वाजी सहमान् उयः ।

३ १२ ३ १२ ११
अभिवीरो अभिसत्वा सहोजा

२२ २ २२१ २ १ २
जैत्रमिन्द्र रघमा तिष्ठ गोवित् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप्, इन्द्रः ।
सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति 'बलविज्ञायः' यद्वा, ममाय-
मिति सर्वबलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः सर्वस्य बलभूत
इत्यर्थः, "स्यविरः" महान् 'प्रवीरः' प्रकर्षेण वीरः, "सह-
स्वान्" पराभिभवसामर्थ्यावान्, 'वाजी' वेजनवान् चन्द्रवान् या
'सहमानः' शत्रूणांमभिभविता, "उयः" उद्गूर्णबलः, 'अभि-
वीरः' अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः,
'अभिसत्वा' अभिगतसत्वा, 'सहोजाः' सहसो बलाज्जातः ।
एवं महानुभावस्त्वं हे इन्द्र ! 'जैत्र' जयशीलं 'रघम्' 'आ
तिष्ठ' अस्मत्सहायार्थम् आरोदुमर्हसि । त्वच्च 'गोवित्'
उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥ २ ॥

३ १२ १ २२ १२ १
गोत्रभिदं गोविदं वच्चवाहुं

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २

जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ।

३ १ २ ३ १ २ ३

इमं सजाता अनु वीरयध्व-

१ २ ३ २ ३ १ २

मिन्द्रं सखायो अनु सध्वं रभध्वम् ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ द्वितीये सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथः, विष्टुप्, इन्द्रः ।
 'गोत्रभिदं' गा उदकानि त्रायन्त इति गोत्रा मेघाः यद्वा,
 गौर्भूमिः तां त्रायन्त इति गोत्राः पर्वताः, तेषां भेत्तारम्
 'गोविदम्' उदकस्य लब्धारं, "वज्रवाहुं" वज्रहस्तं "प्रहृ-
 रणार्थेभ्यः (२, २, ३७वा०)" इति सप्तम्याः परनिपातः, 'जयन्त'
 जयनशीलम्, "अज्म" गमनशीलं शत्रुबलम् 'ओजसा'
 बलेन जयन्त यद्वा, 'अज्म' आजिं 'जयन्त' 'ओजसा'
 बलेन 'प्रमृणन्त' शत्रून्निभभवन्तम् । ईदृशं महानुभावम्
 इन्द्रम् हे 'सजाताः' । सहोत्पन्ना योद्धारो यूयम् 'अनुवीरयध्वम्'
 एनमपतः कृत्वा "अनु" पश्चाद् 'वीरयध्वं' वीरकर्म युवं
 कुरुध्वम् शूर वीर 'विद्वान्ती' वीरशब्दत् 'तत् करोति' तदा-
 चष्टे (सि० कौ० ति० जु०) इति णिच् । हे 'सखायः' ! पर-
 स्पर सखिभूता यूयम् 'इमम् इन्द्रम्' 'संरभमाणम्' अनुसर-
 भध्वम् ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि गोत्राणि सहसा गाह-

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

मानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः

१ १ २ १ १ २ २
दुश्चावनः पृतनापाडयुध्योश्-

१ १ १ २ १ २ १ २
अस्माकं सेना अवतु प्र युक्तु ॥ * १ * ॥

अथ तृतीये सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथः त्रिष्टुप् इन्द्रः । अथम्
'इन्द्रः' 'गोत्राणि' अस्त्राणि मेघान् 'सहसा' बलेन 'अभिगाह-
मानः, प्रविशन्, 'अदयः' निर्दयः, वीरः, विक्रान्तः, 'गतमन्युः'
बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा, 'दुश्चावनः' अन्यैरवात्यः, 'पृतनापाट्'
यद्रुसेनानामभिभविता 'छन्दसि सहः (३, २, ६३)' इति स्थिः,
'सहेः साङ्गः सः (८, ३, ५६)' इति मूर्धन्यादेशः, "अयुध्यः"
सम्पन्नमशक्यः युध सम्पन्नहारे, छान्दसः क्यप् (३, १, ८५) ।
ईदृगिन्द्रः अस्माकं सेना "युक्तु" संयामेषु 'प्रावतु' प्रकर्षेण
रचतु ॥ १ ॥

१ २ १ २ १ २ १
इन्द्र आसां नेता बृहस्पति-

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

१ १ २ १ २ १ २
देवसेनानामभिभञ्जतीनां जय-

१ १ २ १ २ १ २
न्तीनां मरुती यन्त्वग्रम् ॥ * २ * ॥

अथ तृतीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप्, इन्द्रः ।
'आसाम्' अस्त्रास्त्रहायार्थमागतानां देवसेनानाम् अथम्
'इन्द्रः' 'नेता' नायकः अस्तु । तथा तस्य 'बृहस्पतिः' 'पुरः
एतु' एवं 'दक्षिणा यज्ञः सोमः' च पुर एत्विति प्रत्येकं

सम्बन्धः । तथा 'देवसेनानाम्' अभिभञ्जतीनाम् अस्मद-
मित्राणामाभिसुख्येन मर्दयन्तीनां 'भञ्जतीनां' "खाच्छन्दसि
(६, १, १०८)" इति नाम उदात्तत्वम् 'जयन्तीनाम्' इत्यत्र
बहुलवचनात् भवति । तासाम् 'अयम्' "मरुतः" "यन्तु"
गच्छन्तु ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २
इन्द्रस्य वृषाणो वरुणस्य राज्ञ

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
आदित्यानां मरुतां शर्व उयम् ।

२ १ २ ३ २ ३ १ २
महामनसां भुवनच्यवानां घोषो

२ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ २
देवानां जयतामुदस्थात् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीये सूक्ते तृतीया । अप्रतिरघस्त्रिष्टुबिन्दुः । "वृष्यः"
वर्षकस्य 'इन्द्रस्य' 'राज्ञः वरुणस्य', 'आदित्यानां' 'मरुतां'
च 'उयम्' उद्गुणं "शर्वः" बलम् अस्माकं भवत्विति शेषः ।
किञ्च 'महामनसाम्' उदारमनसां 'भुवनच्यवानां' भुवनानां
चावयितृणां 'देवानां' 'घोषः' जयशब्दः 'उदस्थात्' उत्ति-
ष्ठति अनूर्द्ध्वं कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (१, ३, २४) ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ २ ३ १
उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्स-

२ २ ३ २ ३ १ २
त्वनां मामकानां मनांसि ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
उद्धृद्वहन् वाजिनां घाजिनान्यु-

१ २ १ २ : २ १ २
 द्रयानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ * १ * ॥

अथ चतुर्थे सूक्ते प्रथमा । अपतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः । हे 'मघ-
 वन्' ! इन्द्र ! अस्मदीयानि 'आयुधानि' 'उद्धर्षय' उत्क्षष्ट'
 हर्षय प्रहरणेपूद्युक्तानि भवन्तीत्यर्थः । 'सामकानाम्' अस्मदी-
 यानां 'सत्त्वनां' प्राणिनां सैनिकानां 'मनांसि' च उद्धर्षय ।
 हे "हवहन्" ! इन्द्र ! "वाजिनाम्" अश्वानां 'वाजिनानि'
 वेगाः 'उद्यन्तु' । तथा 'जयतां रथानां' "घोषाः" 'उत्-
 यन्तु ॥ १ ॥

२ २ २ २ २ १ २ २ २ २
 अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्व-
 २ २ २ २ २ २ २
 स्माकं या इपवस्ता जयन्तु ।

२ १ २ २ १ २ २ २ १
 अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मात्

१ २ १ २
 उ देवा अवता इवेपु ॥ * २ * ॥

अथ चतुर्थे सूक्ते द्वितीया । अपतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः ।
 'अस्माकं' सम्बन्धिष्वेव 'समृतेषु' परसेनां सम्प्राप्तेषु "ध्वजेषु"
 ध्वजवस्तु सैनिकेषु 'इन्द्रः' अविता भवतु । तथा 'अस्माकं'
 "या इपवः" सन्ति 'ताः' एव "जयन्तु" शत्रून् । तथा
 'अस्माकं' 'वीराः' भटाः 'उत्तरे' उपरि 'भवन्तु' । हे 'देवाः' !
 'अस्मान् उ' अस्मानि च 'अवत' रचतां 'इवेपु' संग्रामेषु ॥ २ ॥

२ १ २ २ २ १ २
 असौ या सेना मरुतः परेषा-

२ १ २ १ १ २ १ १
मभ्येति न ओजसा स्पृहमाना ।

१ २ ३ २ २ १ २ २ २
तां गूहृत तमसापव्रतेन यथै-

१ २ १ २ २ २ ३ २
तेपामन्यो अन्यं न जानात् ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ चतुर्थे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथस्त्रिष्टुप् मरुतः । 'असौ या सेना' हे "मरुतः" । परेषां शत्रूणाम् 'अभ्येति' अभिमुखा एति 'नः' अस्मान् प्रति 'ओजसा' बलेन 'स्पृहमाना', 'तां' सेनां 'गूहृत' व्याप्तुत 'तमसा' 'अपव्रतेन' व्रतसिति कर्मनाम (निघ० २, १, ७) अपगतकर्मणा येन तमसा व्याप्ता नश्यन्ति कर्माणि तदपव्रतं तमः, तेनापव्रतेन तमसा तथा गूहृत "यथा एतेषां" योद्धा "अन्यो अन्यं न जानात्" परस्परं न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [४]

२ १ २ २ १ २ २ १ २
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती

१ १ २ २ २ २
एहाणाङ्गान्यघे परेहि ।

१ २ ३ २ १ २ ३ १ २ २
अभि प्रेहि निर्दह दृत्सु शोकै-

२ २ २ २ २ २ २
रभ्येनामिवास्तमसा सचन्ताम् ॥ * १ * ॥

अथ पञ्चमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथः द्विष्टुप्वायुः । हे 'अघे' ! पापाभिमानि ! देवते । 'परेहि' परागच्छ 'अमीषां' योद्धृषां यदुषा 'चित्तं' 'प्रतिलोभयन्ती' विमोहयन्ती सती 'अङ्गानि'

तेषामवयवान् शिर आदिकान् 'गृहाण' स्वीकुरु । 'अभिप्रेहि,'
 अभिगच्छ । तेषां समीपं गत्वा च 'हृत्सु' हृदयेषु 'शोकैः'
 'निर्दह' नितरां भस्मीकुरु । ते 'अमित्राः' असाच्छवयः
 'अन्येन तमसा' 'सचन्तां' सङ्गच्छन्ताम् ॥ १ ॥

२ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
 प्रेता जयता नर इन्द्रो वः शर्मा यच्छतु ।

३ १ २ ३ १ २
 उग्रा वः सन्तु वाहवो-

३ १ २ २
 जनाधृष्या यथासथ ॥ * २ * ॥

छ० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथो-
 ऽनुष्टुविन्द्रो मरुतो वा । हे 'नरः' ! नैतारः ! संग्रासस्य
 निर्वाणारो योद्धारः ! 'प्रेत' प्रकर्षेण गच्छत । गत्वा च 'जयत'
 तान् प्रतिभटान् तिडः परत्वात् 'तिड तिडः (८, १; २८)' इति
 निघाताभावः 'वः' युष्माकम् 'इन्द्रः' 'शर्मा' सुखं 'यच्छतु'
 "वः" वाहवः "उग्राः" उदगूर्णवलाः 'सन्तु' भवन्तु । 'जना-
 धृष्याः' अन्यैः अनभिभाव्याः 'यथा' यद्यम् 'असथ' भविष्यथ
 तथा उग्राः सन्तु वो वाहवः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसङ्शिते ।

२ ३ २ ३ १ २ १
 गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व

२ ३ २ १ २ १ २
 मामीपां कां च नोच्छिपः ॥ * ३ * ॥ [५]

छ० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ
 ऋषिः पायुर्वा भारद्वाजः अनुष्टुप् छन्दः इयुर्देवता । 'ब्रह्म-

संश्रिते' मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते, हे 'शरव्ये' ! हिंसाकुशले !
 इपो ! त्वम् "अवसृष्टा" क्षिप्त्वा "परा पत" परागच्छ ।
 इतो देशात् गत्वा च "अमिवान्" हिंसकान् 'प्रपद्यस्व'
 प्राप्नुहि च । "अमीपाम्" अमिवाणां मध्ये 'कञ्चन' कश्चि-
 दपि 'मा उच्छिपः' अवशिष्टं मा कुरु ॥ ३ ॥ [५]

१ १ २ १ १ २ २ ३
 कङ्काः सुपर्णा अनु यन्त्वेनान्

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 गृध्राणामन्नमसावस्तु सेना ।

१ २ ३ २ १ २ ३
 मैपां मोच्यघहारस्य नेन्द्र

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 वयांस्तेनाननुसंयन्तु सर्वान् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रजापतिः । छ० त्रिष्टुप् अनुष्टुप् वा, पंक्ति । दे०
 इन्द्रः । अथ पष्ठे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋपिः पायुर्वा
 भारद्वाजः, त्रिष्टुप्छन्दः, इन्द्रो देवता । 'कङ्काः' नाम
 पक्षिणः क्रव्यादाः "सुपर्णाः" शोभनपतनाः "अनु यन्तु"
 'एतान्' शत्रून् । 'गृध्राणाम् अन्नं' पक्षिणां भक्ष्यभूता 'असी'
 सेना 'अस्तु' । 'मा एपां मोचि' एतेपां मा 'कश्चित् सुच्यताम् ।
 "अघहारस्य नेन्द्र" हे इन्द्र ! योऽपि न नितरां पापीयान्
 अतिप्रत्यवायः सोऽपि न सुच्यतां मृत्योः । "वयांस्तेनान्"
 वयांसि पक्षिरूपाणि क्रव्यादादीनि 'अनु संयन्तु सर्वान्'
 अनु पथात् यन्तु सर्वान् शत्रून् ॥ १ ॥

१ १ १ २ १ १ १ २ १ १
 अमिवसेनां मघवन्नसां क्वनुयतीमभि ।

३१ २२ ३
उभौ तामिन्द्र वृत्रहन्-

१२ २ १ २
ग्निश्च दहतं प्रति ॥ * २ * ॥

अथ पठे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः अग्निर्वा,
अनुष्टुप् छन्दः, इन्द्राग्नीदेवते । 'अमित्रसेनां' हे 'मघवन्' !
'अस्मान्' 'शत्रुयतीमभि' शत्रुभिः परिवारिताम् 'उभौ' 'तां'
सेनां हे 'इन्द्र' ! 'वृत्रहन्' ! त्वच्च 'अग्निश्च' 'प्रति दहतम्'
भस्मीकुरुतमित्यर्थः ॥ २ ॥

१२ ३ २ ३ २ २ २ ३ १ २
यत्र वाणाः सम्प्रतन्ति कुमारा विशिखा इव ।

१२ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तत्र नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म

१ २ २ १ २
यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ पठे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः पायुर्भार-
डाजः, पंक्तिच्छन्दः, ब्रह्मणस्पतिरदितिश्च देवता । 'यत्र'
संग्रामे 'कुमारा विशिखा इव' सुण्डिता इव 'वाणाः सम्प्र-
तन्ति' । 'तत्र' 'नः' अस्मभ्यं ब्रह्मणस्पतिः 'शर्म' सुखं
'विश्वाहा' सर्वदा 'यच्छतु' । 'अदितिः' च सर्वदा 'शर्म'
यच्छतु' । द्विरक्षिरादरार्था ॥ ३ ॥ [६]

१४ ३ १ २ २ २ ३ २ २ १ २
वि रजो वि मृधो जहि वि वृत्रस्य हनू सज्ज ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वि मन्युमिन्द्र वृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः ॥ * २ * ॥

अथ सप्तमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः शासो भार-
 दाजो वा, अनुष्टुप् छन्दः, इन्द्रो देवता । हे 'इन्द्र' ! 'रक्षः'
 राक्षसजातं 'विजहि' विनाशय । 'मृधः' संग्रामकारिणः शत्रुंश्च
 'वि' जहि । 'वृत्रस्य' आवरकस्यासुरस्य 'इनु' कपोलप्रान्ती
 'विरुज' विशेषेण भग्नो कुरु । हे 'वृत्रहनु इन्द्र' ! 'अभि
 दासतः' अस्मानुपचपयतः 'अमित्स्य' शत्रोः 'विमन्युं' क्रोध-
 मपि विनाशय ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २
 वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
 २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 यो अस्माप् अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ * २ * ॥

अथ सप्तमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः, अनु-
 ष्टुप् छन्दः, इन्द्रो देवता । हे 'इन्द्र' ! 'नः' अस्माकं
 'मृधः' संग्रामकारिणः शत्रून् 'वि जहि' विनाशय । तथा
 'पृतन्यतः' पृतनाः सेना आत्मन इच्छतः युयुत्समानानपि
 'नीचा यच्छ' नीचीनमवाङ्मुखं यच्छ गमय । 'यः' शत्रुः
 अस्मान् 'अभि दासति' अभितः उपचपयति, तम् 'अधरं'
 निकृष्टं 'तमः' अन्धकारं मरणलक्षणं 'गमय' प्रापय ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 इन्द्रस्य वाह्य स्वविरौ युवाना-

१ १ २ ३ १ २ ३ २
 वनाध्यौ सुप्रतीकावसञ्चौ ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 तौ युञ्जीत प्रथमौ योग आगते

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

याभ्यां जितमसुराणां सहो महत् ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ सप्तमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः, इन्द्रो देवता, विराट् जगतीच्छन्दः 'इन्द्रस्य बाहू', 'स्यविरो' स्थिररूपौ अथवा स्यविरो स्थूलौ "युवानी" जरया न प्रसितौ, "अनाष्टयौ" न केनचिद्भूते, 'सुप्रतीकी' स्वाकृती हस्तिकराकारौ, 'असञ्ची' न कश्चित् सोढुं शक्नौ, "ती युञ्जीत, प्रथमे योगे आगते' योगे संग्रामे यत्र नियुज्यन्ते बाहवः, "याभ्यां" 'जितम्' 'असुराणां' स्वभूतं 'सहः' बलं 'महत्' ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सोमस्त्वा राजाभृतेनानु वस्ताम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ * १ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः, पायुर्वा भारद्वाजः, विष्टुप् छन्दः, सोमो देवता वरुणश्च देवता । हे राजन् ! 'ते' त्वदीयानि 'मर्माणि' वेपु स्थानेषु विवः सद्यो म्रियन्ते, तानि मर्माणि 'वर्मणा' कवचेन छादयामि "सोमः" राजा "त्वा" त्वाम् 'अनु' छादनानन्तरम् 'अभृतेन' 'वस्ताम्' आच्छादयन्तु । 'वरुणः' अपि 'ते' तुभ्यम् 'उरोर्वरीयः'

उरुतुस्यं सुखं 'कृणोतु' करोतु । 'जयन्त' 'त्वा' त्वां 'देवाः'
सर्वेऽपि 'अनु मदन्तु' अनुह्वयन्तु ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ २
अन्धा अमित्रा भवताशीर्पाणोऽहय इव ।

१ २ १ १ २ २
तेषां वो अग्निनुव्राना-

१ २ १ १ २
मिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ * २ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः, अनुष्टुप्
छन्दः, इन्द्रो देवता । हे 'अमित्राः' शत्रवः । यूयम् 'अन्धा-
भवत' । कीदृशा अन्धाः ? 'अशीर्पाणः अहय इव' यथा
सर्पाः शीर्षच्छिन्ना अकिञ्चिक्कराः भवन्ति तथा भवत ।
'तेषां' 'वः' 'अग्निनुव्रानाम्' अग्निदग्धानां शत्रूणाम् 'इन्द्रः'
हन्तु वरं वरम्' यो यो वरिष्ठस्तं तं हन्तु नाशयन्तु ॥ २ ॥

२ १ १ २ २ २ २ १ १ २
यो नः स्त्रोऽरणो यश्च निष्यो जिघांसति ।

२ १ २ २ २ २ २ २
देवास्तथ सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म

१ २ २ २ २ २ २ २
ममान्तरथ गर्म वर्म ममान्तरम् ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ अष्टमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः पङ्क्ति-
छन्दः, विष्णो देवा देवताः । 'यः' 'स्त्रः' घ्रातिः 'अरणः' अरम-
माणः, 'यश्च' 'निष्यः' तिरोभूतः दूरे स्थितः 'नः' अस्मान्-
'जिघांसति' हन्तुमिच्छति 'तं' देवाः सर्वे 'धूर्वन्तु' हिंसन्तु ।

वृद्धं मन्त्रः 'मम अन्तरम्' गराणां निवारकं 'वर्म' विद्यते
 'वर्मवर्म' सन्नहनभूतः 'मम अन्तरम्' अस्तु ॥ ३ ॥ [८]

२ १ ७ २ १ २ ३ १ २ ३ १
 मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः

२ ३ १ २ ३ १ २
 परावत आ जगत्या परस्याः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 सृक् सृशाय पविमिन्द्र तिम्रं

२ २ ३ १ २ ३
 वि श्वं ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ * १ * ॥

अथ नवमे सूक्ते प्रथमा। अप्रतिरय ऋषिः, ऐन्द्रोवा जवः,
 विष्टुपूकन्दः, इन्द्रो देवता। "कुचरः" कुक्षितचरणः
 'गिरिष्ठाः' पर्वतनिवासी 'नृगः न' सिंह इव। हे इन्द्र!
 त्वं "भीमः" भयङ्करः अस्ति। स त्वं परस्याः" परावतः अति-
 शयेन दूरात् द्युलोकात् 'आ-जगत्या' आगच्छ गमेच्छान्दसि
 लिटि (३, २, १०५) क्वादिनियमप्राप्तस्येष्टः (७, २, १३)
 "उपदेशेऽल्वतः (७, २, ६२)" इति प्रतिषेधः। आगत्य च
 'सृक्' सरणशीलं 'तिम्रं' तीक्ष्णं 'पवि' वचं 'संशाय'
 सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य 'श्वं' अस्मदीयान् वैरिणः हे इन्द्र!
 'ते' तव वच्चेण 'वि ताडि' विशेषेण ताडय विनाशय इत्यर्थः
 तद् आघाते (चु० प०) अस्मात्प्रन्तालोटि रूपमेतत्।
 तथा "मृधः" संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सून् अन्यानपि "वि-नुदस्व"
 विशेषेण प्रेरय तिरस्कुर्व ॥ १ ॥

२ १ २ ३
 भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

उरुतुल्यं सुखं 'कृणोतु' करोतु । 'जयन्त' 'त्वा' त्वां 'दे-
सर्वेऽपि 'अनु मदन्तु' अनुद्वप्यन्तु ॥ १ ॥

२ १ २ १ २ २
अन्वा अमित्रा भवताशीर्षाणोऽहय इव ।

१ २ १ १ २ २
तेषां वो अग्निनुन्नाना-

१ २ १ १ २
मिन्द्रो हन्तु वरंवरम् ॥ * २ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः, अन्-
द्वन्द्वः, इन्द्रो देवता । हे 'अमित्राः' शत्रवः ! यूयम् 'अ-
भवत' । कीदृशा अन्वाः ? 'अशीर्षाणः अहय इव' ।
सर्पाः शीर्षच्छिन्ना अकिञ्चित्कराः भवन्ति तथा भव-
'तेषां' 'वः' 'अग्निनुन्नानाम्' अग्निदग्धानां शत्रूणाम् 'इ-
हन्तु वरं वरम्' यो यो वरिष्ठस्तं तं हन्तु नाशयन्तु ॥ २ ॥

२ १ १ २ १ २ १ २ १ २
यो नः स्वीऽरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।

२ १ २ २ २ २ २ २
देवास्तश्च सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म

१ २ २ २ २ १ २ २
ममान्तरश्च शर्म वर्म ममान्तरम् ॥ * ३ * ॥

अथ अष्टमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः पङ-
क्त्यन्द्वः, विष्णो देवा देवताः । 'यः' 'स्वः' घ्रातिः 'शरणः' अ-
माणः, 'यश्च' 'निष्ट्यः' तिरोभूतः दूरे स्थितः 'नः' अथ
'जिघांसति' हन्तुमिच्छति 'तं' देवाः सर्वे ।

२ १ २ २ १ २
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

३ १ २२ २१ २२ २२५
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभि-

२ १ २२ १ २२
र्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ * २ * ॥

अथ नवमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरघ ऋषिः राहुगणो
गौतमो वा, त्रिष्टुप् छन्दः, विश्वेदेवा देवताः । हे देवाः !
दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः ! 'कर्णेभिः' अस्मदीयैः श्रोत्रैः
'भद्रं' भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम युष्मत्प्रसादात्
श्रोतुं समर्थाः स्याम, अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि माभूत् ।
हे "यजत्राः" यागेषु चरुपुरोडाशादिभिः यष्टव्याः देवाः ।
"अक्षभिः" अक्षिभिः आत्मीयैश्चक्षुभिः 'भद्रं' शोभनं 'पश्येम'
द्रष्टुं समर्थाः स्याम, अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि माभूत् ।
'स्थिरैः' दृढैः 'अङ्गैः' हस्तपादादिभिः अवयवैः 'तनूभिः'
शरीरैश्च युक्ता वयं "तुष्टुवांसः" युष्मांस्तुवन्तः "यदायुः" पौङ्-
शाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा "देवहितं"
देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत् व्यशेमहि" प्राप्नुयाम कर्णेभिः
बहुलं छन्दसि (७, १, १०) इति भिस ऐस भावः । अक्षभिः
'छन्दस्यपि' दृश्यते (७, १, ७६) इत्यनङ् सचोदांतः । यजत्रा
"अमि नचि (उ० ३, १०५)" इत्यादिना यजेरवन् प्रत्ययः ।
तुष्टुवांसः टुञ् स्तुतौ (अदा० प०), लिटः कसुः (३, २, १०७)
'शर्पूर्वाः सयः (७, ४, ६१) इति तकारः शिष्यते । अशेमहि
अशुभ्याप्तौ (स्वा० भा०) "लिट्यागिष्यङ् (३, १, ८६) यदित्तु
तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थे तदानो लिटि व्यत्ययेन श